

Derleyenler
İrvin C. Schick
E. Ahmet Tonak

Geçiş Sürecinde Türkiye

M. Ali Ağaoğulları
Murat Belge
Cem Eroğul
Alpaslan Işıklı
Çağlar Keyder
Ronnie Margulies
İrvin C. Schick
Taner Timur
Ertuğrul Ahmet Tonak
Binnaz Toprak
Semih Vaner
Stefanos Yerasimos
Ergin Yıldızoğlu

BİLGİ YAYINLARI

BİLİM DİZİSİ : 2

GEÇİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE

Elinizdeki kitabın ilk basımı Oxford Üniversitesi *yayınları tarafından İngilizce olarak gerçekleştirildi. Derleme, batılı okurlara Türkiye ekonomisinden politikasına, toplumsal yapısından toplumsal-siyasal güçlerine, geniş bir alanda yaşanan dönüşüm sürecinin ana özelliklerini aktarmayı amaçlıyordu. Derleme bu özellikleri ile, yalnızca batılı okura değil, bizim okurlarımıza da çok yararlı bir* textbook *sunmakta. Derlemede yer alan yazarlardan Taner Timur, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde öğretim üyesiydi. Halen çalışmalarını Paris'te sürdürmekte. Çağlar Keyder Binghamton'da New York State University'de öğretim üyesi. Stefanos Yerasimos Paris XVI. Üniversite'de ders vermekte. Mehmet Ali Ağaoğulları Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinde öğretim üyesi. Binnaz Toprak ise Boğaziçi Üniversitesinde ders vermekte. Semih Vaner, Paris Ulusal Siyasal Bilim Vakfı'nda araştırmacı. Ronnie Margulies iktisat doktoru, halen Londra'da serbest gazetecilik yapmakta. Ergin Yıldızoğlu, iktisat doktoru, Londra'da yaşamakta. İrvin Cemil Schick uygulamalı Matematik ve İstatistik Doktoru, halen Boston'da araştırmacı olarak çalışmakta. Ertuğrul Ahmet Tonak, iktisat doktoru, Simons' Rock College of Bard'da iktisat dersleri vermekte.*

BELGE YAYINLARI: 544
Türkiye İncelemeleri

GEÇİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE

Oxford University Press, 1987
ISBN 975-344-040-5

Yayına Hazırlayan
Irvin Cemil Schick/Ertuğrul Ahmet Tonak

Sayfa Düzeni
Aristan

Kapak Tasarım
Ayrıntı Tasarım

Birinci Baskı *Aralık 1990*
İkinci Baskı *Ekim 1992*
Üçüncü Baskı *Ocak 1998*
Dördüncü Baskı *Aralık 2003*
Beşinci Baskı *Ekim 2006*

İç/Kapak Baskı-Cilt
Ezgi Matbaacılık

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No:15/1
Sultanahmet/İstanbul
Tel/Fax: 0 (212) 638 34 58
E-mail: belgeyayinevi@hotmail.com
belgekitapkulubu@yahoo.com

Derleyenler:
Irvin Cemil Schick/Ertuğrul Ahmet Tonak

GEÇİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE

M. Ali Ağaoğulları/Murat Belge
Cem Eroğul/Alpaslan Işıklı/Çağlar Keyder
Ronnio Margulies/Irvin C. Schick/Taner Timur
E. Ahmet Tonak/Binnaz Toprak/Semih Vaner
Stefanos Yerasimos/Ergin Yıldızoğlu

belge
yayınları

Türkçe Baskıya Önsöz

1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye'nin toplumsal, iktisadi ve siyasi yapısı, veyahut bu yapının tarihi geçmişi ve evrimi gibi konularla ilgilenenlere önerilebilecek genel giriş kitabı niteliğinde birkaç eser mevcuttu. Doğan Avcıoğlu'nun Türkiye'nin Düzeni, Stefanos Yerasimos'un Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, İsmail Cem'in Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi adlı kitapları gibi. Birçok bakımdan epey hareketli geçen 1960'lar ve 1970'ler boyunca her ciddi okurun kütüphanesinde bu kitaplar bulunur, her birine atfedilen önem ve misyon değişse bile, bu tür başlangıç kaynak nitelikleri genellikle paylaşılırdı.

Bir yandan, karmaşıklaşan toplum ve gelişen eleştirel toplumsal bilimcilik haliyle uzmanlaşmayı ve daha dar alanları ele alan özgün yayınları doğururken; bir yandan da, 12 Eylül 1980 darbesiyle başlayan dönem, bu tür çalışmaların doğal olarak kurumsal ortamı olan üniversiteleri araştırma merkezleri olmaktan çıkarmakla kalmadı, pekiştirdiği iktisadi ve kültürel yapıyla --özellikle gençlik içinde-- Türkiye'nin toplumsal ve iktisadi gerçeklerine duyarlılığı da ciddi biçimde azalttı. Bu arada, ekonomide serbest pazarcılık da, böyle eserleri basan bağımsız yayınevlerinin yok olma sürecini hızlandırdı.

Kısacası öyle bir dönem başlatıldı ki, "Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler nelerdir?" "1961 Anayasası'nın anlamı nedir?" "Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki milliyetçi Sağ ve sosyalist Sol hareketlerinin 1960 ve 1970'lerin bu tür siyasetlerine etkisi olmuş mudur?" "1930'lardaki kabinelerin siyasi desteği, hatta kadroları kimlerdi?" türünden sorulara cevap arayan ilgili okuyucunun, son dönemleri de kapsayacak toplu bir yayını bulabilmesi olanaksızlaştırıldı.

Şüphesiz, eski yayınları bulabilenler, eski kitaplıkları kullanabilenler, üniversite kütüphanelerine "sızıp" da şimdilerin pek moda ansiklopedi bilgilerini zorlayabilen "yılmaz" okuyucular vardır ve olacaktır da. Ancak, içinde yaşadığı toplumu anlamak isteyen her kişiden böyle bir çaba beklenemeyeceğine göre, Cumhuriyet döneminin bütününü ele alan kapsamlı bir kaynak kitaba gereksinim duyacağı açıktı.

İşte elinizdeki derleme, bir bakıma, 1980 sonrasıyla öncesi arasında kurulabilecek bir bilgi ve tahlil köprüsünün ilk ayaklarından biri olması ümidiyle Türkçe'ye çevrildi ve yayınlanıyor.

Esasında bu kitabı oluşturmaktaki temel gayemiz, geleneksel (çağdaşlaşmacı) görüş açılarının hakim olduğu İngilizce yayın dünyasına, alternatif bakış açılarından yazılmış bir Türkiye çözümlemesi kazandırmaktı. Çeşitli Amerikan üniversitelerinde öğretim görevlisi olan meslekdaşlarımızdan da, Türkiye'ye ilişkin böyle bir metnin bulunmayışının sıkıntısını çektiklerine dair şikayetler işitiyorduk sık sık.

Dolayısıyla bu çalışma, bir ders kitabı gibi tasarlandı. Konular saptanıp yazarlara dağıtıldı, katkılar geldikten sonra da, hem bölümler arası terminoloji ve üslup tutarlılığı sağlamaya, hem de Türkiye hakkında hiçbir şey bilmediklerini var-

saydığımız okuyucular için gerekli olan temel bilgileri eklemeğe yönelik esaslı bir redaksiyondan geçirildiler. Sonuç olarak dipnotları yabancı kaynak ağırlıklı olduğu gibi, metinde de yer yer Türkiyeli bir okuyucuya muhtemelen bariz gelebilecek tamamlayıcı bilgiler yer alageldi.

Bizi, yabancı bir okuyucu kitlesi için tasarlanmış olan bu kitabın Türkçe çevirisini yayınlamaya iten etmenlere yukarıda değindik. Gerçekten de, hem derli toplu, hem de kapsamlı bir benzer yayının olmayışı, elinizdeki derlemenin Türkçe baskısının da bir işlevi olabileceğini düşündürdü bize. Çeviride iki yöntem uygulayabilirdik: Ya ikinci bir sıkı redaksiyon süreciyle fazlalık bilgiler çıkartılır, yabancı ağırlıklı kaynaklara Türkçe kaynaklar eklenir, yani bir bakıma bu kitap yeniden yazılabilirdi; yahut da kitabın bütünlüğü hiç zedelenmeden, İngilizce baskı aynen Türkçeleştirilebilirdi. Bunlardan ikincisini seçtik. Bu tercihimiz gerekli emek yatırımından kaçınmamızdan ileri gelmedi fakat; aksine şöyle bir tesbitten kaynaklandı: Gazete ve dergi makalelelerinin aksine, kitaplar, uzun süre geçerli olmayı amaçlarlar. Oysa zaman geçip de nesiller birbirlerini takip ettikçe, bugün kanıksadığımız bazı bilgiler yarının okuyucularına büyük ihtimalle o denli bariz gelmeyecektir.

Örneğin Türkiye'nin siyasi tarihine özel ilgiyle eğilmemiş olan günümüz okuyucusu, Osmanlı dönemi şöyle dursun, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki kilit simaların kaçını hatırlar? Üstelik geçirmiş olduğumuz 12 Eylül döneminde, devlet güdümünde bir unutturmaca politikası izlendiği görüldü: Partiler kapatılarak, partililer yasaklanarak, Türkiye'nin geçmişiyle bugünü arasına bir set çekilmek istendi. Demokrat Parti şöyle dursun, Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi bile artık tarihe malolmuştur. Bugün, yalnız 1940 ve 1950'lerin değil, 1960 ve 1970'lerin demokrasi mücadelelerininde yabancısı sayılabilecek bir nesil yetişmektedir. Oysa, bir toplumun, geçmişini anlamadan, tarihiyle hesaplaşmadan geleceğini kurması mümkün değildir.

Bu şartlar altında, Türkiye'yi hiç tanımayan İngiliz veya Amerikalı okuyucu amaçlanarak kitaba katılmış olan bazı ek bilgilerin, birkaç yıl içerisinde, Türkiye'li ortalama okuyucu için de yararlı olacağı tahmin edilebilir. Bugün Recep Peker'i, Hasan Saka'yı bilmeyen okuyucular varsa, yarın Süleyman Demirel'i, Bülent Ecevit'i ancak hayal meyal hatırlayanlar neden olmasın?

Son olarak, bütün denemelerin tipik özelliği olarak değişik biçimlerde ortaya çıkan bir boyuta değinmekte yarar var. Gerek konuları, gerekse yazarları seçerken, ortaya çıkan üründen de görüleceği gibi, herkesin paylaştığı bir "tek doğru görüşü" veya "çizgiyi" dayatmak ya da beklemek sözkonusu değildi. Kitabın, ilk anda bir zaaf gibi de gözükebilecek olan bu özelliğini, Türkiye'nin yakın geleceğinin çok sesli düşünme ihtiyacına bir katkı olarak yorumlamak da mümkündür sanıyoruz.

İ.C.S., Brookline, Massachusetts
E.A.T., Great Barrington, Massachusetts
Şubat 1989

ÖNSÖZ

Yüz yılı aşkın bir süredir Türkiye'nin geçirmekte olduğu derin toplumsal ve iktisadi değişim süreci, geleneksel toplumsal bilimcilerce, genellikle Batı'da başlayıp sonra kısmî değişiklik ve zaman farklılaşmalarıyla dünyadaki her toplum tarafından taklit edilen evrensel çağdaşlaşma sürecinin özgül bir örneği olarak görülmüştür. Bu bakış açısından, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının gelişme özelliklerinin bütün gelişen ülkeler için paradigmatik geçerliliği varsayılmış; bazı toplumlardaki uyumsuzluklar ise gelişme farklılaşması, gecikmiş ya da sekteye uğramış çağdaşlaşma çabaları, veyahut diğer sistem kusurları olarak değerlendirilmiştir. Kitleler, din türünden gelenekçi ideolojilerce yönlendirilen, dolayısıyla batılılaşmış burokratik seçkinlerin (ve özellikle ordunun) iyi niyetli çağdaşlaşma çabalarına istisnasız direnen unsurlar olarak yorumlanmıştır. Böylelikle tarih, yenilikçi güçlerle irticai güçler, çağdaşlıkla gelenekselcilik, Batı'yla Doğu, iyiyle kötü arasında bir ikili mücadele şeklinde görülmüştür.

Bu yaklaşım, tarihi dayanaktan tümüyle yoksun olmadığı gibi, yaygın bir kabul gören hayli basit açıklamalar da sağlayabilmektedir; bununla birlikte, her zaman içsel tutarlılığa sahip olmamakta, olgusal yönden doğrulanamamaktadır. Dolayısıyla alternatif yaklaşımlar (Marksgil toplumsal bilimler örneğinde olduğu üzere) öteden beri varolagelmiştir. Son yıllarda ise, geleneksel çevrelerde bile standart çağdaşlaşmacı savların egemenliği sorgulanmağa başlamıştır. Örneğin, giderek artan biçimde özgül Batı toplumlarının, özellikle Fransa ve İngiltere'den ciddi farklılıklar arz eden Almanya ve İtalya'nın gelişimi ilgi çekmeğe başlamıştır. Bu bağlamda, Üçüncü Dünya ülkelerinin yaşadığı tarihi dönüşümler de giderek istisnadan ziyade, bu ülkelere has içsel gelişim çizgileri olarak algılanmağa başlamıştır. Şüphesiz bu gelişim çizgilerinin, gelişen dünya kapitalizminin hakim olduğu bir ortam içinde, ve ondan bağımsızlaşmaksızın yaşandığını belirtmeğe gerek yoktur.

Bu kitabın amacı, Türkiye özeline eğilerek, farklı gelişme çizgilerinin anlaşılmasına bir katkıda bulunmaktır. Türkiye, ulusal bağımsızlık savaşı sonucu cumhuriyet kuran ilk ülkelerden biri olup, Batı'nın hukuki ve siyasi kurumlarının esaslarını tepeden inmeci

bir biçimde benimsemiştir. Bu bakımdan da, batılılaşmış çağdaşlaşmacı seçkinlerce (yani Kemalistlerce) girişilmiş bir deneme örneği teşkil ederken, halâ, yukarıdan dayatılan gelişme stratejilerinin çelişkilerini sergilemektedir. Elinizdeki derleme, bu deneyim üzerine alternatif yaklaşımlar sunmaktadır.

Bu derlemedeki katkıların hepsi yakın geçmişin iktisadî, toplumsal, siyasî, ve kültürel değişiklikleri karşısında, Osmanlı mirasının anlamı, günümüz Türkiye'sinin toplumsal yapısı, siyasî güçler yelpazesi, iktisadî gelişme, ve ülkenin geleceğiyle ilgili bir dizi asli sorunu gündeme getirmeğe başlamış olan — Türkiye'li toplumsal bilimciler tarafından yazılmıştır. 1960'lar kuşağından olan bu yazarlar, 1961 Anayasa'sının yarattığı özgürlükçü ortam içinde olgunlaşmış olup, Türkiye'nin tarihini ve yakın geçmişini eleştirel bir biçimde yeniden değerlendirme sürecine girişmişlerdir. Bu kitap, işte bu anlamda, bir bakıma «revizyonist» bir Türkiye tarihi ekolünün ürünüdür.

Türkiye'nin karmaşık ve çok yönlü dönüşümü, temelde, kapitalizme geçiş sürecidir. Elinizdeki derlemede yer alan makaleler, bu geçişten önce var olan üretim biçim(ler)inin yapısı (ki izleri günümüz toplumsal yapısını şüphesiz etkilemeğe devam etmektedir) üzerine yıllardır süren tartışmaya girmeksizin, Türkiye'nin kapitalizm inşası deneyiminin siyasî ve iktisadî boyutlarını incelemektedir.

Kitap, Osmanlı mirasının ve Kemalist devrimdeki devamlılık ve kopuş unsurlarının bir değerlendirilişi ile başlamaktadır. Cumhuriyetin özgörüşünü ve yeni Türk Devleti'nin temelini oluşturan reformları batılıların nasıl değerlendirdiğini ele alan Taner Timur, İmparatorluğun son döneminde azınlıkların rolünü ve ulusal ittifakın doğuşunu, Çok Partili döneme geçişi ve Türkiye demokrasisinin sınırlarını, ve nihayet iktisadî ve askerî politikaları, Osmanlı geçmişi bağlamında çözümlemektedir.

Çağlar Keyder'in cumhuriyetin sınıf tabanını değerlendiren yazısı ise, Türkiye'nin siyasî ve iktisadî tarihinin çeşitli boyutlarına derinlemesine eğilen diğer yazılar için bir bakıma genel bir çerçeve niteliğindedir. Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesi — ve ardından bir yanda gayr-i Müslim merkantilist burjuvazinin, öte yandan giderek iktisadî gücünü pazara açılan tarım sektöründen alan kırsal Müslüman eşrafın gelişmesi — ile başlayan Keyder, Kemalist devrimi, devlet destekli ulusal burjuvazinin giderek bürokrat seçkinleri tehdit edegeldiği Tek Parti dönemini, ve hakim sınıfın iç çelişkilerinin damgasını vurduğu Çok Partili dönemi ele almaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Tek Parti dönemi çözümlemesini Stefanos Yerasimos yapmakta, Kemalist koalisyona, bağımsızlık savaşının kazanılmasına, ve Cumhuriyet'in kuruluşuna yol açan toplumsal ve siyasî gelişmeleri, iktisat politikalarıyla devletçilik ve liberalizm arasındaki çelişkileri, laikliğin ve milliyetçiliğin dönemin

siyaseti içindeki rollerini, ve etnik azınlıklarla siyasi muhalefetin bastırılışını tartışmaktadır.

Cem Eroğul, uzun ömürlü bir muhalefet partisinin kuruluşundan 1971 askeri darbesine kadar geçen dönem içerisinde, Çok Partili düzenin kuruluş sürecini ayrıntılı olarak ele almıştır. Demokrat Parti iktidarını, 27 Mayıs 1960 askeri darbesini, ve onu takip eden on yıl içinde yeni siyasi güçlerin ortaya çıkışını kapsayan bir kronolojik değerlendirme yapan Eroğul, demokratikleşme, liberalleşme, köktencileşme, ve askerileşme süreçleri üzerinde yoğunlaşmakta, 1970'lerin giderek siyasileşen gelişmelerinin çerçevesini ortaya koymaktadır.

Ayrıca 1961 Anayasa'sının kabulünden sonra siyaset sahnesinin artan karmaşıklığı (özellikle parlâmento dışı hareketler söz konusu olduğunda) dolayısıyla, dönemi etkileyen siyasi güçler tek tek irdelenmekte, ve yazının sonuç bölümünde bunların genel bir değerlendirmesi sunulmaktadır.

İlk dönemlerinden, Soğuk Savaş'a ve 1961 sonrasına dek Sol'un tarihinin dökümünü yapan Murat Belge (Ahmet Samim), gerek legal Sol'u, gerekse türlü gerilla hareketlerini — Sovyetçi, Maocu ve bağımsız örgütleri — gözden geçirmekte, ideolojilerinin siyasi başarısızlıklarının, ve çöküşlerinin geniş boyutlu ve ciddi bir eleştirisini sunmaktadır.

Mehmet Ali Ağaoğulları, Türkiye'nin siyasi yapısı üzerine incelemelerde en çok ihmal edilen akımlarından aşırı milliyetçi Sağ'ı irdelemekte, ondokuzuncu yüzyılda Batı'da girişilen Türkoloji çalışmalarında, imparatorluk Rusya'sındaki Türkik milliyetçilik akımlarında ve Osmanlı edebiyatında Türkçe dilini yaymağa yönelik çabalardaki kökenlerinden bugüne kadar gelmektedir. Hakim siyasetle aşırı milliyetçilik arasında tüm Cumhuriyet dönemi boyunca süren karmaşık ilişkiyi inceleyen Ağaoğulları, hareketin 1970'lerdeki ideolojik ve örgütsel boyutlarını, ve tedhişçilikle ilişkilerini gözden geçirmektedir.

Dinci Sağ'ı inceleyen Binnaz Toprak, dinin İmparatorluk'tan millî devlete, ve Tek Parti'den Çok Partili düzene geçiş süreçlerindeki rolünü araştırmaktadır. Laiklik, Kemalist iktidarın ana ilkelerinden olmakla birlikte, din, gelişen kapitalizmin toplumun geleneksel katmanlarını etkilemesi ile birlikte bir siyasi ve toplumsal güç olarak önem kazanmıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda diğer bazı siyasi akımlarla paylaştığı bu tepkici özellik, son kertede dinci hareketin sınırlarını belirlemektedir.

1960 sonrası Türkiye siyasetinin herhangi bir çözümlemesi, ordunun giderek artan siyasi rolüne de eğilmek zorundadır. Geçmişin, ana hatları değişmeksizin gelecekte de tekrarlanacağı varsayımı üzerine hareket eden geleneksel siyasal bilimcilerin, orduyu sadece bir çağdaşlamacı güç olarak ele alan görüşlerine karşın Semih Vaner, ordunun içsel bölünmelerine ve iç çelişkilerine eğilmektedir. Ordu-

nun imparatorluğun sonlarında ve cumhuriyetin kuruluşundaki önemli rolüne eğilen Vaner, siyasî nüfuzunun önce azalışını 1960'tan sonra ise tekrar yükselişini çözümlemektedir.

Türkiye'de siyasî gelişmelerin irdelenmesinden sonra, iktisadî gelişmenin ana boyutlarının çözümlenmesine geçilmektedir. Şüphesiz, söz konusu iki düzeyin hem birbiriyle sımsıkı ilişkisi oluşu, hem de her birinin diğerinin açıklanmasına ışık tuttuğu, bu kitabın ana temalarından biridir.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde tarım, kuşkusuz, Türkiye ekonomisinin itici gücü idi. Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, tarım sektörünün, Osmanlı geçmişinden bu yana, savaş sonrası büyüme ve 1960'lardaki durgunluğa dek geçirdiği dönüşümü incelemekte, bir yandan sınıf yapısını ve artan ticarileşmeyi, bir yandan da toprak mülkiyeti ilişkilerini, hükümet politikalarını, ve daha sonraki dönemlerdeki değişimi çözümlemektedirler.

Tarım sektöründeki sermaye birikimi, devletin güçlü koruma politikalarının desteğinde sanayileşme için ekonomiye ivme sağlamıştır. Kentleşmenin kamu sektörünün rolünün, döviz yokluğunun dayattığı sınırlamaların kaçınılmaz olarak yol açtığı 1970'lerin sonundaki ciddî bunalım, Çağlar Keyder'in çözümlediği sürecin ele alınan boyutlarıdır.

Sanayileşmenin bir sonucu da işçi sınıfının büyümesidir. Alpaslan Işıklı, ücretli emeğin ve sendikalaşmanın tarihine, hükümetin tepkisine, ve bu gelişmeleri denetim altına alma girişimlerine eğilmektedir. Bu bölümde 1961 Anayasası'nın önemi ve Sol politikanın etkileri tartışıldıktan sonra, ücretlerin seyri, sendikaların örgütsel yapısı, ve izledikleri ülke içi ve uluslararası politikalar da ele alınmaktadır.

Türkiye'nin siyasî ve iktisadî tarihiyle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki sınıf yapısının evrimi, ülkenin uluslararası iktisadî ilişkileriyle çok yakından ilişkilidir. İç iktisadî gelişmelerin çözümlenmesini Türkiye'nin dış ticaret, dış yardım, ve borçlanmasının bir dökümüyle, özellikle dönemsel bunalımların yapısal boyutlarına ve giderek ülkenin uluslararası finans kuruluşlarının esiri haline gelişine ağırlık vererek tamamlamağa çalıştık.

Sonuç bölümü ise, kitabın önceki bölümlerindeki tahlillerin ışığında, 1980 müdahalesine kadarki dönemi değerlendirirken, ileriye dönük olasılıklar üzerinde de kısaca durmaktadır.

★

Bu derleme, bir hayli uzunca bir döneme yayılmış, kollektif bir çabanın ürünüdür. 1980 ilkbaharında başlanmış olmakla birlikte, 12 Eylül 1980 askeri darbesini takip eden çeşitli siyasi gelişmelerden, Türkiye üniversitelerinin altüst edilmesinden, ve bir dizi başka etmen yüzünden gecikilmiştir. Dolayısıyla yazarlar gösterdikleri sabır ve sebat yüzünden de takdir edilmeğe hak kazanmışlardır. Bu ara-

da, zaman zaman cesaret kırıcı olan bu uzun uğraşı boyunca bize güvenleri ve destekleriyle yardımcı olan dost ve meslekdaşlarımıza minnet borçlu olduğumuzu belirtmek isteriz.

Metni okuyan ve değerli görüşlerini bizimle paylaşan Feroz Ahmad'a çok müteşekkiriz. Bazı bölümleri okuyup eleştiren Cemal Kafadar ve Aron Rodrigue'e de ayrıca teşekkür ederiz.

Projenin ileri aşamalarında yükün çoğunu üstlenmek zorunda kalmış olan İ.C.S., eşi ve çalışma arkadaşı Rezan Benatar'a, çevirilere ve redaksiyona ilişkin tüm yardımları dolayısıyla özellikle minnettardır. Bu çalışmanın vaktinde tamamlanması önemli ölçüde onun azimli çabalarıyla mümkün olmuştur, ve her iki editör de ona şükran borçludur.

Bu projeye katılımı süresince E.A.T. Fatma Gök'ün desteğinden ve eleştirilerinden istifade etti. Ayrı bir teşvik kaynağı olan candan ilgisi için ona teşekkür eder.

Taner Timur, Cem Eroğul, Mehmet Ali Ağaoğulları ve Alpaslan Işıklı'nın makaleleri Türkçe'den, Stefanos Yerasimos ve Semih Vaner'inkiler ise Fransızca'dan çevrilmiştir. Eroğul'un yazısının çevirisine Ömer Karasapan'in, Timur'un yazısının çevirisine ise Ronnie Margulies'in yardımlarına teşekkür ederiz. Keyder'in «Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği» başlıklı makalesine yapılan bazı eklemeleri çevirdiği için Nimet Pamir'e de müteşekkiriz.

Makalelerin üçü hariç hepsi bu kitap için kaleme alınmıştır. Aşağıdaki bölümler, değişik biçimlerde evvelce yayınlanmış olup, buraya yazarlarının izniyle alınmıştır: Çağlar Keyder, «Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği» (New Left Review, 115 [Mayıs-Haziran 1979], s.3-44); Murat Belge (Ahmet Samim), «Sol» (New Left Review, 126 [Mart-Nisan 1981], s.60-85); İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak. «Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım, Borç» (The Insurgent Sociologist, 10, no.3 [Kış 1981], s.59-79).

Bu kitap, Oxford University Press görevlilerinden Nancy Lane, Valerie Aubry ve Henry Krawitz'in destek ve yardımlarına çok şey borçludur. Ayrıca Penny Deitz'e de metni daktilo ettiği için çok teşekkür ederiz.

İ.C.S., Brookline, Massachusetts
E.A.T., Great Barrington, Massachusetts
Kasım 1985

BÖLÜM 1

Osmanlı Mirası

Taner Timur*

Günümüz Türkiye'sinin sorunlarından hareketle ve belli bir tarih bilgisi ile geçmişe bakılarak ne gibi devamlılık unsurları görülebilir? Hiç kuşkusuz, tarihe özel bir ilgi duysun duymasın, bugün herkes toplumların çağdaş sorunlarının birçoğunun tarihten kaynaklandığında hemfikirdir. Fakat hangileri ve hangi biçimlerde? Asıl tartışma buradadır. Bu sınırlı çalışmada, çağdaş Türkiye toplumunun Osmanlı Devletinden devraldığı miras, başka bir deyişle Osmanlı Devletinin bugünkü Türkiye'de yaşamakta olan kalıntıları tartışma konusu yapılmaktadır. Böyle bir sorunun karmaşıklığı ve gerektirdiği bilgi malzemesinin genişliği ortadadır. Bu bakımdan, şimdiki durumda, düşüncelerin bir kısmı sorular ve varsayımlar şeklinde ortaya konacaktır. Buna karşılık, yaklaşım olarak, Türkiye tarihinin çok farklı bir biçimde yeniden yazılması, Fransız tarihçisi Marc Ferro'nun dediği[1] gibi bir «karşı tarih» (contre-histoire) şeklinde kaleme alınması gerçği hususundaki yazarın kesin inancını, okuyucular paylaşsınlar ya da paylaşmasınlar, bu yazıda göreceklerdir.

Osmanlı tarihi son derece ilginç bir tarihtir. Batı tarih yazıcılığında Osmanlı tarihinin, bugünki yeri ve konumu gözönünde bulundurulursa, böyle bir iddia biraz hayret uyandırabilir, hatta belki de bir gülümsemeye yol açabilir. Fakat bu inancın kaynağı şuradadır: Osmanlı tarihi hem Avrupa tarihi içinde yeralmış, onu belli şekillerde etkilemiş; hem de yine de ondan ayrı kalmış, onunla bütünleşmemiştir. Osmanlıların Batı içindeki mevcudiyeti, batıyı hem —belli bir süre— bu tehdite karşı alınacak tedbirler bakımından, hem de farklı bir uygarlığa karşı kendini tanımlama açısından düşündürmüştür. Gerçekten Batı uygarlığının her döneminde, özellikle Rönesans ve Aydınlanma Çağları gibi atılım dönemlerinde, Osmanlı toplumuna özel bir ilgi gösterilmiştir. Osmanlı top-

* Aslı Türkçedir.

1. Marc Ferro, «Tentation et peur de l'histoire», **Le Monde Diplomatique**, Şubat 1981.

lumu ile ilgili sayısız seyahatname dışında, Rönesans'tan itibaren batının en önde gelen düşünürleri, Osmanlı toplumu üzerinde düşünmüşler ve onu anlamağa çalışmışlardır. Machiavelli «Prens»e öğütler verirken —samimi olarak ya da samimiyetsiz bir şekilde— devamlı Osmanlı modelinden yararlanmıyor muydu? Francis Bacon, bir yandan Türklerde askerlik sanatını överek onları Romalılara benzetirken, öte yandan da «müstebit» hükümetlerine karşı bir kutsal savaş önermiyor muydu? Jean Bodin, Osmanlı devlet yapısını, çağdaş Rus düzeniyle birlikte **monarchie seigneuriale** olarak incelemiyor muydu? İngiliz ampiristleri ve Fransız Aydınlanma Çağı düşünürleri, «doğu toplumu»nun en yakın ve en somut örneği olarak gördükleri Osmanlı toplumu ile ilgili birçok fikirler ileri sürmediler mi? Marx ve Engels üretim biçimlerinin evrimi ile ilgili tek yönlü batı modelinin dışında, farklı evrim şemaları ararken Osmanlı toplumuna özel bir ilgi göstermiyorlar mıydı? Rosa Luxemburg, emperyalizmin somut çözümlemesinde, Max Weber ise **patrimonial** devletin tanımlanmasında, Osmanlı toplumu üzerine eğilmiyorlar mıydı? Bütün bunların dışında, «Doğu Sorunu» adı altında tüm XIX. yüzyıl Avrupa'sını meşgul eden Osmanlı Devletine, zamanın en önemli devlet adamları ve diplomatları eserlerinde ve hatıralarında büyük bir yer ayırmadılar mı?

Bütün bu prestijli isimlerin Osmanlı gerçeğini bütün boyutlarıyla ortaya koyduklarını herhalde kimse iddia edemez. Hatta Montesquieu ve Diderot gibi bazı büyük düşünürler, yer yer Türkler ile ilgili bugün için açıkça ırkçı sayılabilecek fikirler ileri sürmüşlerdir. Fakat bütün bu görüşlerin sistematik bir biçimde incelenmesi gerekmez miydi? Osmanlı Devletinin tarihe karışmasından sonra, bu alanda çıkar kavgalarının da sona ermesi ile birlikte, yeni Türkiye devletine ilgi azalmış. Osmanlılarla ilgili eski eserler ve savlar da bir kenara bırakılmıştır. Oysa önemli olan şudur ki, bütün bu eser ve savlar, birkaç yüzyıllık bir süreç içinde, «batılı»nın, «doğulu» ya karşı birçeşit «toplu belleğinin» oluşmasına katkı teşkil etmiş ve bu sıfatla da bizzat tarihin bir parçası haline gelmiştir.

İşin ilginç yönü şudur ki Osmanlı toplumu ile ilgili bu görüşler modern Türkiye'de de kapsamlı bir inceleme konusu olmamıştır.[2] Örneğin Montesguieu, Türkiye üniversitelerinde, doğulu toplumlarla, özellikle Osmanlı Devleti ile ilgili, günümüze kadar çok etkili olmuş fikirler ileri sürmüş bir düşünür olarak değil de, sadece «kuvvetler ayrımı» ilkesinin kurucusu olarak anlatılır. Üniversite dışında ise bu gibi düşünürler, milliyetçi bir yaklaşımla, salt Türklere karşı tavırları açısından ele alınmışlardır. Gerçekten Cumhuriyet Türkiyesi, batının kendi tarihi ile ilgili en üst düzeydeki görüşlerini eleştirel bir inceleme konusu yapmamış, önce Osmanlı tarihinden bir kopuş aramıştır.

2. Marx ve Engels'in **Doğu Sorunu (Türkiye)** (Ankara: Sol Yayınları, 1977) kitabında toplanmış olan Türkiye üzerine yazıları bir istisnadır.

Kemalist Bakış Açısı

Türkiye'de Kemalist dönemde egemen olan tarih görüşüne göre, Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devletinin sinesinden çıkmış olmakla beraber arada kökten bir kopuş olmuştur. Bu kopuş, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinde yatan Milli Kurtuluş Savaşından ve Türk Devriminden kaynaklanmaktadır. Türkler bir devrimle Osmanlı Devleti'nin enkazını temizlemişler, mirasını reddetmişler ve yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu görüş ne derecede isabetlidir? Bunun tartışmasını yapmadan, bu eğilimin esas itibariyle Milli Kurtuluş Savaşının ve Türk Devriminin tartışma götürmez lideri Mustafa Kemal Atatürk'ten kaynaklandığını söylemelidir. Gerçekten Atatürk Osmanlı Devletini hiçbir zaman olumlu bir bakışla görmemiş, ondan pek az bahsetmiş ve her söz edişinde de Osmanlı Devletini ağır bir dille suçlamıştır. Atatürk'e göre «Osmanlı tarihi, baştan nihayetine kadar hakanların, şahısların, en nihayet zümrelerin hal ve hareketini kaydeden bir destandan başka birşey değildir.»[3] Yine Atatürk, «birtakım mecnunlar, müsrifler ve sefihler» olarak nitelendirdiği Osmanlı sultanlarının, memleketin «asli unsuru»nu kendi emelleri uğruna nasıl diyar diyar sürüklediklerini ve kendi ülkelerini nasıl ihmal ettiklerini somut örneklerle anlatır,[4] ve ilâve eder: «Yeni Türkiye'nin eski Türkiye ile hiçbir alakası yoktur. Osmanlı hükümeti tarihe geçmiştir. Şimdi yeni bir Türkiye doğmuştur.»[5] Aynı şekilde Atatürk, Cumhuriyet'e temel teşkil eden köktenci reformları da ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformizminin bir devamı olarak görmemiş, tam aksine, bunların «taklitçi» niteliğini vurgulamış ve bunları şiddetle eleştirmiştir.[6] Türk devriminin, Türk tarih anlayışını da etkileyen köktenci amacı budur. Az çok gerçeğe de intikal eden bu yönü, Türk devrimini benzer değişim deneylerinden de ayırmıştır. Örneğin bir Japon değişimi, Türkiye'ninkinden çok daha kökten olmuştur. Fakat Meiji Hanedanından itibaren Japon siyasal iktidarları, hiçbir zaman mazilerinden kopma eğilimi göstermemişler, hatta tam tersine geçmişlerine iftiharla sarılmışlardır. Bu yönü ile Japonya Türk muhafazakârlarının daima gıpta ile baktıkları bir örnek olmuştur. Türklerle Japonların kendi tarihleri ile ilgili tutum farklarının nereden doğduğunu araştırmak ilginç olacaktır.

Fransız ve Sovyet devrimlerinin dışında, Türk Devrimi, sömürgeciliğe karşı ulusal hareketlerin sonucu olarak doğan üçüncü tip bir devrim modelinin ilk örneklerinden biri olarak ele alınır. Birinci Dünya Savaşına kadar, Osmanlıların da sinesinde çeşitli ulusları

3. Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 2 (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1954), s. 104.
4. A.g.e., s. 154.
5. A.g.e., cilt 3, s. 50.
6. A.g.e., cilt 1, s. 198-99.

barındıran bir imparatorluk sahibi oldukları hatırlanırsa, bu görüş yadırganabilir. Aslında çelişki görüntüdedir ve Osmanlı İmparatorluğunu, İngiltere ve Fransa gibi çağdaş sömürgeci imparatorluklardan ayıran arkaik ve bağımlı yapı gözönünde bulundurulursa çelişki ortadan kalkar.

Türk Devrimi ile çağdaş Türkiye toplumunda neler değişmiştir? Buna karşılık Osmanlı devrinden beri süregelen unsurlar ve kalıntılar nelerdir? Böyle bir soruya cevap ararken, Osmanlı toplumunun da altı yüzyıllık hayatı boyunca devamlı değiştiğini ve ondokuzuncu yüzyılın sonlarındaki Osmanlı devletinin, onbeş ve onaltıncı yüzyıllardaki Osmanlı Devletinden çok farklı olduğunu gözden uzak bulundurmamak lâzımdır. Türk tarih ders kitaplarında Osmanlı tarihi üç büyük döneme ayrılır: Yükselme devri; duraklama devri; gerileme ve çökme devri. Böyle bir dönemlemenin ancak askeri gelişmeleri ve sınırlardaki değişmeleri yansıttığı açıktır. İleride tartışmasına girilecek olan daha «bilimsel» bir dönemleme ise Osmanlı Devletinin Kanuni Sultan Süleyman devrinde tam anlamıyla teşekkül eden ve onsekizinci yüzyıla kadar uzanan dönemini «klasik çağ» olarak ele alır; onsekizinci yüzyıl bir geçiş dönemidir; ondokuzuncu yüzyıl ise Osmanlı Devletinin batı etkisi ile çağdaşlaşma sürecine girdiği dönemdir. Bu son dönem, değişik yazarlara göre «batılılaşma» veya «laikleşme» biçimlerinde de isimlendirilir. Osmanlı Devletini egemen üretim biçimleri açısından bir dönemlemeye tabi tutmak isteyen Marksçılar ise Osmanlı toplumunun Batı tipi bir feodalizmden mi geçtiğini, yoksa Asya tipi üretim biçimiyle mi açıklanacağını uzun uzun tartışmışlardır. Ondokuzuncu yüzyıldaki gelişmelerle ilgili olarak ise, bunların bir «çağdaşlaşma» süreci değil, bir «yarı-sömürgeleşme» süreci olduğu konusunda, Marksçılar arasında aşağı yukarı bir birlik vardır. Demek ki Osmanlı toplumu da —belli bir durgunluğa rağmen— yüzyıllar boyunca bir evrime uğramış, farklı dönemlerden geçmiştir. Türk Devrimiyle kurulan Cumhuriyet düzenini en yakından ilgilendiren, elbette son dönem ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumudur. Ancak o da kaçınılmaz bir şekilde daha önceki dönemlerden birçok kurumlar ve unsurlar taşımakta, böylece Türkiye'nin imparatorluktan devraldığı mirasın kökenleri epeyce uzaklara kadar gitmektedir.

Osmanlı toplumunun onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllara kadar süren dönemi Batı tarihyazıcılığında artık büyük bir ilgi konusu olmaktan çıkmıştır. Ondokuzuncu yüzyılda «Doğu Sorunu» tüm Batı ülkelerini ilgilendirirken, Osmanlı Devletinin anlaşılmasına yardımcı olmak üzere Batılı tarihçiler, Osmanlı vekayinamelerini Batılı kaynaklarla tamamlayarak sentez niteliği taşıyan eserler vermişlerdir. Joseph von Hammer'in, Johann Wilhelm Zinkeisen'in ve yirminci yüzyılda Nicolae Iorga'nın eserleri bunların en önemlileridir. Buna karşılık, Türk tarih yazıcılığı, Kemalist dönemin yeni bir ta-

rih arayışı içindeki zaman dilimi dışında, Osmanlı klâsik çağına, Osmanlı vekayinamelerinin ruhu içinde bakmış, Osmanlı «haşmet»i ile övünmüş ve bunu Türk milliyetçiliğinin bir parçası yapmıştır. Fakat Kemalist rejimin itibar ettiği görüşler bunlar değillerdi. Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı devletine duyduğu nefretle tutarlı bir şekilde, «ulusal kimlik» arayışları içinde bakışlarını eski uygarlıklara çevirmiş, nasıl Yunan ihtilâlinde Eski Yunanistan ile bir özdeşlik kurulmuşsa, Türk ihtiâllinde de eski Anadolu ve Mezapotamya uygarlıkları ile bir özdeşlik kurulmak istenmiştir. Bu yöndeki çalışmaları desteklemek üzere Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi araştırma merkezleri kurulmuş ve bunlar cömertçe finanse edilmiştir. Bu kurumların 1930'larda ortaya attıkları Türk tarih ve Türk dil tezlerini burada tartışmanın bir anlamı yoktur. Türkleri ırk açısından Hititlere ve Sümerlere bağlayan bu tezler zaten daha sonra terkedilmiş ve hatta —özellikle Avrupa'da— alay konusu olmuştur. İşin ilginç yönü, bu tezlerin kökeninin bizzat Avrupa'da bulunuşudur. Bu savlar, Aydınlanma Çağının yarattığı bir çok olumlu düşünce yanında pek olumsuz bir fikir geleneğinin, ırkçılığın uzantısıdır.[7] Gerçekten kökeni Linnée ve Buffon'a giden, Franz Josef Gall tarafından crânologie veya phrénologie adı altında bir «bilim» dalı haline getirilen tezler, insan kafatası ve beyni açısından ırk ayrımlarına giriyor ve ırkları yeteneklerine göre sınıflara ayırıyordu.[8] İşte Türk Devrimi sırasında, Anadolu'da kazılarla, neolitik devrimin temsilcileri olarak kabul ettiği «brakisefal»lerin kafataslarını arayan İsviçreli antropolog Eugene Pittard bu fikir geleneği içinde yer alıyordu.[9] Kemalistlerle Pittard'ı, farklı amaçlardan hareketle, bir işbirliğine götüren temel buydu.

Öyle görünüyor ki Kemalistler, Osmanlı yükünden kurtularak eski uygarlıklarla bir ilinti kurmak isterken amaçları siyasal ırkçılıktan çok uzaktı. Hatta bir bakıma bunun tam tersiydi. Bir yandan Batının yüzyıllar boyunca geliştirdiği ve Türkleri hiçbir uygarlık yaratmamış, barbar bir ulus olarak gören ırkçılığa bir cevap arayışıydı; öte yandan ise Anadolu'daki çeşitli etnik grupları «brakisefal Türkler» potasında toplayarak yüzyılların yarattığı düşmanlıklara son vermek, olası ihtilafların kökünü kazımaktı. Bu görüşler yıllarca Kemalistleri meşgul etmiş, anthropométrie araştırmaları yapılmış ve insanların kafatasları ölçülmüş, biçilmiştir. Daha sonra bu saf arayışlar terkedilmiştir. Fakat unutmayalım ki o dönemde Avrupa'da crânologie ve anthropométrie çalışmaları —bu-

7. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ» ve Stefanos Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»
8. Franz Josef Gall, **Précis du système phrénologique** (Paris : Garnier Frères, 1938).
9. **Eugène Pittard, Les Races et l'histoire** (Paris : La Renaissance du Livre, 1924).

gün genetik ve «sosyobiyoloji»de olduğu gibi— hayli revaçtaydı ve ve çevrelerin uzmanlaşmış dergilerinde Türk tarih çalışmalarını destekleyici yazılar çıkıyordu.[10]

Amacı ne olursa olsun, anthropométrie ağırlıklı tarih çalışmaları Türk tarih anlayışını bir ölçüde olumsuz bir şekilde etkilemekten geri kalmadılar. Trrajik bir olaylar dizisi içinde imparatorluğun çöküşünden sonra, böyle bir arayış hiç kuşkusuz anlaşılabilir birşeydi: Türk yöneticileri, adeta Türk tarihinin çocukluk yıllarını arıyor, bir «altın çağ»ın güven verici havasını yeniden teneffüs etmek istiyordu. Elbette bu geçmişe kaçışı yaratan nesnel koşulları da unutmamak lazımdır. 1930'larda, resmî düzeyde artık devrim bitmiş, «inkılâp» kelimesi bile ağıza alınmaz hale gelmişti.[11]. Aynı yıllarda yürürlüğe konan «plânlı devletçilik» politikası, toplumsal düzeyde devrimci bir boyut taşımıyordu. Mevcut sınıf yapısını değiştirmek şöye dursun, tam tersine pekiştirmek ve geliştirmek amacına yönelikti. Bu yüzden bu politikaya sosyalistler tarafından yapılması gereken, ve politikanın anti-popüler yönlerini gösteren itirazlar —sosyalizm ülkede yasak olduğu için— paradoksal bir biçimde liberaller tarafından yapılmışlardır. Hiç kuşkusuz bu eleştirilerde demagoji payı büyüktü. Devlet yatırımlarının adaletsiz bir vergi politikasına dayandığını, yabancı şirketlere büyük kârlarla projeler verilerek fonların ısraf edildiğini söyleyen liberaller,[12] aslında bu fonların Türk özel sektörüne devredilmemiş olmasından şikâyetçi idiler. Oysa bu yol da 1923-1930 arasında Türkiye'de denenmiş, başarısız olmuş ve Türk devletçiliği ampirik zorunluluklardan doğmuştu[13] Kemalist devletçiliği doğuran zorunluluklara benzer koşullar Osmanlı Devletinde de ortaya çıkmış ve Osmanlı yönetimini benzer arayışlara itmişti.

Fakat Kemalist dönem, özellikle ideoloji düzeyinde, Osmanlı Devletinden bir kopuş olarak görünmektedir. Bu kopuşu, eski uygarlıklara dönük dil ve tarih çalışmalarının yanı sıra, Arap harflerinin terkedilerek, Latin harflerinin benimsenmesi de hızlandırmıştır. Ne var ki, toplumsal düzende köklü bir değişiklik olmadığı, tersine, bir istikrar sağlandığı için fikir düzeyinde bu tutarsızlığın da devam etmesi olanaksızdı. Bu çelişki, kökeni İkinci Dünya Sa-

10. Bu konu için örneğin bkz. **L'Anthropologie**, cilt 48 (1938).
11. Şevket Süreyya Aydemir, «devrim» sözcüğünün, «dil devrimi», «şapka devrimi»nde olduğu gibi ancak sınırlı bir anlamda kullanıldığını söyler (**Suyu Arayan Adam** [Ankara : Öz Yayınları, 1959], s. 468) Cumhuriyet idaresinin inkılâp ve devrim sözcüklerini «ihtilâl»den çok «reform» anlamında kullanması bugün bile çevirmenler için sorun yaratmaktadır.
12. Bkz. Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik** (İstanbul : Gerçek Yayınevi, 1974).
13 Karş. Zvi Y. Herslag, **Turkey : The Challenge of Growth** (Leiden : E. J. Brill, 1968), s. 44. Burada 1923-30 arasındaki liberalizm yeni yöneticilerin sınırlı olanaklarıyla açıklanmaktadır.

vaşı içinde bulunan, fakat özellikle savaşı izleyen yıllarda somutlaşan toplumsal politika ve diplomasi gelişmelerinde ifadesini bulmuştur. Gerçekten, İkinci Dünya Savaşında uygulanan ve bir yandan müttefiklere, öte yandan da Almanya'ya şirin görünmeğe çalışan dış politika, savaş sonunda Türkiye'yi uluslararası düzeyde tecrit etmişti.[14] Bu durum, bir yandan Sovyetler Birliği'nin tutumunda bir sertleşmeğe yol açarak onu Boğazların ortak savunması ile ilgili taleplere iterken, bir yandan da Türk siyasal düzeninin de Anglo - Sakson iktidar çevrelerinde bir askeri diktatörlük olarak eleştirilmesine yol açmıştı. Savaş yıllarının artan askeri masrafları enflasyonist bir politikayla finanse etmeğe çalışan iktisadi politikası ise, beş yıllık bir dönem içinde fiyat seviyesini % 400 artırarak halkı çok zor bir duruma sokmuş, buna karşılık Türk siyasal literatürüne «savaş vurguncuları» diye geçen yeni bir zümre yaratmıştı.

Bütün bu gelişmeler yeni bir dönemin başladığının, başka bir deyişle Kemalist parantezin kapandığının işaretleriydi. Gerçekten İkinci Dünya Savaşından sonra gerek egemen ideoloji ve tarih anlayışı, gerekse diplomasi ve iç politika alanındaki değişimlerle Kemalist kopuş reddedildi; hatta Kemalizm bile bu bakış açısından yeni bir yoruma tabi tutuldu. Bu gelişimin başlıca başlıkları, Türkiye'nin Kemalist bağımsızlık anlayışını, korku ve tecrit içinde bir yana bırakarak kayıtsız şartsız bir Batı ittifakı arayışı ve sonunda NATO'ya kabulü; iktisadi politikada devletçiliğin terki ve liberal bir iktisat politikasının benimsenmesi; siyasi açıdan ise çok partili düzenin kabulüdür. Aslında bu birkaç yönlü gelişim son derece tutarlıdır ve her yönüyle Batının —özellikle A.B.D.'nin— tayin edici etkisi altında gerçekleşmiştir. Aşağıda bunlar sırasıyla ve ana hatları ile ele alınmaktadır.[15]

İkinci Dünya Savaşından sonra giderek artan bir biçimde yeni bir tarih anlayışı Türkiye'de egemen olmağa başladı. Bu yeni anlayış, Osmanlı yükseliş döneminden övgüyle ve hasretle sözettikten sonra, asıl vurguyu ondokuzuncu yüzyıl reformlarına koyuyor ve Türkiye Cumhuriyetini Üçüncü Selim'den itibaren başlayan Osmanlı reformlarının doğal bir sonucu olarak gösteriyordu. Çok partili hayata geçiş de bu gelişimin son halkası olarak kabul ediliyordu. Bu görüş özellikle Anglo - Sakson şarkiyatçıları ve onların verilerine dayanan toplumsal bilimciler tarafından destekleniyordu.[16]

14. Frank G. Weber, **The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War** (Columbia, Mo.: University of Missouri Press, 1979).

15. Ayrıca bkz. Cem Eroğul, «Çokpartilileşme Süreci: 1945-71.»

16. Bu konuda birçok örnek verilebilir. İlk akla gelen: Bernard Lewis, **The Policits of Modernization** (Chicago: University of Chicago Press, 1967), s. 152-53; ayrıca, 1960'larda çok ilgi toplayan bir eser de şudur: Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society** (Glencoe, III.: Free Press, 1958), s. 113-16.

Görüldüğü gibi, yeni tarih anlayışı, Atatürk'ün aksine, geçmişle devrimci kopuşu reddetmekte ve Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı Devletinin bir mirasçısı ve devamı olarak kabul etmekteydi. Aslında bu savın bir gerçek payı taşıdığını inkâr etmek olanaksızdı. Kemalist Devrim atılımları sırasında bile Osmanlı kalıntıları Türkiye toplumunda yaygındı. Kemalist sonrası istikrar döneminde ise bu kalıntımunda yaygındı. Kemalist Devrim sonrası istikrar döneminde ise bu kalıntılar açıkça benimsendiler ve resmi ideolojinin bir parçası haline geldiler. Bu savda köktenci bir eleştiriye tabi tutulacak taraf, Osmanlı reformları ile başlayan sürecin övücü bir biçimde ele alınışı ve gerçeklerden uzak, ideolojik bir biçimde sunuluşudur —tıpkı İkinci Dünya Savaşından sonra girilen demokrasi denemesinin de ideolojik bir biçimde sunuluşu gibi. Bu bakımdan ortaya konulması gereken husus, Osmanlı-Türk devamlılığı veya Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Osmanlı kalıntıları değil, bu kalıntıların gerçekçi bir biçimde değerlendirilmesidir.

Yukarıdaki açıklamalarda, Osmanlı toplumunda ondokuzuncu yüzyıldaki değişiklikleri Atatürk'ün çok olumsuz bir şekilde değerlendirdiği belirtilmişti. Gerçekten Atatürk, çok önemli bir konuşmasında, bu dönemdeki Osmanlı Devletini «yabancı sermayenin jandarması»[17] olarak görmüştür. Marksçı ve diğer köktenci eleştiriciler de Osmanlı Devletindeki bu değişimleri bir «yarı sömürgeleşme» süreci olarak ele almışlardır. Ancak, böyle bir tanımlama da bilimsel olarak tam anlamıyla tatminkâr değildir, zira Osmanlı Devleti, ondokuzuncu yüzyılda giderek bağımsızlığını kaybetmekle beraber, yine de sinesinde birçok ulusu barındıran ve ezen baskıcı niteliğini korumakta devam ediyodu. Bu bakımdan Osmanlı Devletinin çözülmesi —hatta Türk halkı açısından da— olumlu bir yön taşıyordu. Bu demektir ki Osmanlı Devletini «yarı-sömürgeleşme, süreci içinde, adeta ezilen ve sömürülen bir devlet olarak göstermek, bizzat onun baskıcı ve sömürücü niteliğini gizlemek anlamına gelir.

Milletler ve «Doğu Sorunu»

Batı'da Osmanlı Devletinin yarattığı sorun, ondokuzuncu yüzyıl kamuoyunda Doğu Sorunu olarak isimlendiriliyordu. Tutucu lar da, liberaller de, sosyalistler de aynı terimi kullanmışlardır. Ancak Doğu Sorrunu tutucular için Osmanlı Devletinin paylaşımı, liberal ve Marksçılar için ise ezilen ulusların kurtuluşu sorunu idi. Liberaller, ana hatlarıyla, kendi ülkelerinin çıkarlarına bağlı küçük ülkeler kurulmasından yana iken, Marx, Engels ve Birinci Enternasyonal, «ulusal hareketleri» Avrupa'da bekledikleri «devrim»in bir yardımcı gücü olarak değerlendiriyorlardı. Osmanlı Devleti tüm bu tartışmalar ve kavgalar içinde sarsılmış ve çökmüştür.

17. Bkz. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi — 1923 İzmir : Haberler, Belgeler, Yorumlar** (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1968), s. 253.

Osmanlı Devletinin ondokuzuncu yüzyılda uğradığı değişimi neden bir «çağdaşlaşma» ya da «batılılaşma süreci olarak görmek mümkün değildir? Bu konuda özet olarak şunlar söylenebilir: «Çağdaşlaşma» ve «Batılılaşma» gibi kavramlar ister istemez olumlu bir değer hükmü taşımakta, belli bir sürecin eksikliklerini ve olumsuz yönlerini de yer yer belirtmekle beraber, bütün olarak bu süreci olumlu bir yaklaşımla ele almaktadır. Oysa ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı gerçeğine bakıldığında şu olgularla karşılaşılır: O zamana kadar varlığını koruyabilmiş sanayi ve zanaat dallarının Batı rekabetine dayanamayıp çöküşü; uluslararası ticaret anlaşmaları ve kapitülasyonlar aracılığı ile bu çöküşü kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı bir iktisat politikasının uygulanışı; gitgide artan dış borçlanmalar, mali iflas ve Düyun-u Umumiye İdaresi ile Avrupa'nın bizzat Osmanlı gelirlerine el koyması ve devletin siyasal bağımsızlığını da büyük ölçüde kaybetmesi; devamlı savaşlar ve sonucu belli, fakat amacı belirsiz bu savaşlar sonucu cephelerde, ne uğruna olduğunu bilmeden hayatını kaybeden on binlerce, yüz binlerce insan; «askerî reform» adı altında ordunun gitgide Batı'nın denetimine terki ve sonunda komutanları Avrupalı generaller olan bir ordu; nihayet, çöküş, ve bütün bu sürecin yaptırımını teşkil eden Sèvr Antlaşması. Bu süreç bir «reform» süreci olarak kabul edilebilir mi?

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformizmi, Kemalizm ve Lausanne Antlaşması ile değil, Damat Ferit Paşa ve Sèvr Antlaşması ile sonuçlandı. Millî Kurtuluş Savaşı ve Kemalizm, tam aksine, bütün bunlara bir tepki ve bir yeniden dirilme hareketi olarak doğdu. Bununla beraber şu soru sorulabilir: Kemalizm de, ondokuzuncu yüzyıl reformlarını «taklitçilik» diye eleştirmekle beraber, aynı şeyi kendisi de —hatta daha köktenci bir biçimde— sürdürmedi mi? Bu bakımdan, yine de Kemalist reformlar, Tanzimatçılığın bir devamı ve sonucu sayılamaz mı? Bu soruya cevap vermek için, önce ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı değişme sürecinin pek görülmek istenmiyen bazı yönleri üzerinde durmak gerekmektedir.

Osmanlı yöneticileri Üçüncü Selim'den ve özellikle Tanzimat'dan itibaren Batı etkisi ile, Osmanlı idaresinin reformu adı altında birtakım eylemlerde ve girişimlerde bulundular: Şeriat dışında, lâik kanunların kabulü; Charte niteliği taşıyan belgelerle can ve mal güvenliklerinin teminat altına alınması; Şura-yi Devlet ve lâik mahkemeler gibi yeni adalet kurumları; eğitimde yine Batılı etkilerle yeni yüksek okulların açılması v.b. gibi. Bütün bunların kaçınılmaz adımlar olduğunda hiç kuşku yoktur. Fakat bunların hazırlanması, kabulü ve yürürlüğe konması hususları farklı çevrelerde farklı, hatta çelişkili amaçlara yöneltilmek isteniyor, bu yüzden gerek kabul edilmeleri, gerekse uygulanmaları büyük güçlüklere, ihtilâflara yol açıyordu. Bu konuda başlıca üç ilgili taraf vardı: Bunların başında reformları kabul etme ve uygulama sorumluluğunu taşıyan Osmanlı yöneticileri geliyordu. İkinci sırada bu reform-

ları çoğu kez tasarlayan ve bunların istedikleri biçimde kabul edilmeleri ve uygulanmaları için devamlı baskı yapan Düvel-i Muazzama yöneticileri ve diplomatları yer alıyorlardı. Nihayet bu reformların yöneldiği sosyal tabanı oluşturan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi halkları veya «milletleri» vardı. Reformlar bu üç unsurun karşılıklı etki ve tepki ilişkilerine ve göreli güç durumlarına göre biçimleniyordu. Ayrıca burada, özellikle muhalefetin şekilenmesinde rol oynadığı Avrupa kamuoyunu da gözden uzak buludurmamak gerektir. Ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde, Yunan ihtilali sırasında Avrupa kamuoyu adeta hükümetlerin her türlü manevra kabiliyetini ortadan kaldıracak kadar güçlü olmuştu. Şimdi, Osmanlı reformizmini daha gerçekçi bir biçimde değerlendirebilmek üzere, toplumsal tabandan başlayarak başlıca unsurlar ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren farklı dini ve etnik guruplardan oluşuyordu. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra, çeşitli din ve mezheplerin izleyicileri «millet»[18] adı altında daha berrak bir konuma kavuştular ve iç işlerinde belli bir özerklik elde ettiler. Osmanlı devletinde çok önemli roller oynamış başlıca üç «millet» vardı. Bunlar Yahudi, Rum ve Ermeni milletleri idiler. Bu milletler Osmanlı Devletinde farklı dönemlerde farklı ağırlıklarda rol oynamışlardır. Bu rol, özellikle son dönemde iktisadi ve mali gücünü aşan ve siyaset ve yönetim boyutları kazanan bir rol olmuştur. Hattâ, Osmanlı tarihi içinde bu milletlerin oynadıkları rolün evrimini yansıtan özel bir düzenlemeye gitmek de mümkün görülmektedir. Bu konuda özet olarak şular söylenebilir: Kuruluş döneminin belirsizlikler bir yana bırakılırsa, İstanbul'un fethinden 1660'lara kadar olan ilk dönemde belli bir Yahudi yükselişinden söz edilebilir. İkinci Selim iktidarında zirvesine ulaşan bu dönem, Üçüncü Murat'tan itibaren bir çeşit Osmanlı Yahudi aleyhtarlığıyla karşılaşmışsa da, yükselişine devam etmiş ve 1660'ların meşhur Sabbatai Sevi hareketine kadar uyanmıştır.[19] Bu hareket Osmanlı yöneticilerinin kontrolünü aşabilecek boyutlara ulaşınca, Osmanlı yöneticilerinin baskıcılığıyla karşılaşmış ve kitlesel din değiştirmelere yol açmıştır.

Onsekizinci yüzyıl, özellikle deniz ticaretinde önemli bir rol oynayan Rumların yükseliş dönemidir. Bu yükseliş Aydınlanma Çağının ve Fransız İhtilâlinin de olumlu etkileriyle tüm Avrupa'nın desteğinden yararlanmış ve 1821 Yunan İhtilâline yol açmıştır. Yunan İhtilâli, birçok çalkantılardan sonra 1830 Londra Protokolü ile üç büyük devletin himayesi altında bir Yunan Devletinin kurulma-

18. Çağdaş Türkçede Arap kökenli «millet» sözcüğü «ulus» karşılığı olarak kullanılır. Ancak, bilindiği gibi, bu sözcük Osmanlı döneminde dini cemaatleri nitelemek için kullanılıyordu. Bu toplulukların çağdaş birer ulus olma yolunda geçirdikleri evrim sürecini sözcüğün kendisi de geçirmiştir.

19. Moise Franco, Essai sur L'histoire des Israélites de l'Empire ottoman (Paris: Librairie A. Durlacher, 1897), s. 98-113.

sına yol açmış. 1832 İstanbul anlaşması ile Osmanlı Devleti de bu devleti tanımağa mecbur olmuştur. Osmanlı devlet adamlarının geleneksel bir isyan olarak gördükleri[20] Yunan İhtilâli, Osmanlı tarihi bakımından son derece önemli bir olgudur. Çünki bu hareket hem diğer ulusal hareketlerin doğuşunu ve gelişmesini etkilemiş, hem de onlara başlarılı bir örnek teşkil etmiştir.[21] Ancak aynı hareket Osmanlı sınırları içinde kalan Rumların itibarını sarsmış ve yükseliş süreçlerini yavaşlatmış, hatta durdurmuştur. Burada Osmanlı Devletinde Rumların özel durumu ile ilgili çok önemli bir noktaya daha dikkati çekmek gerekir. Osmanlı Devletinde Hıristiyan Balkan halklarının Rum Ortodoks Kilisesine bağlı oluşu, Rumlara çok imtiyazlı bir durum veriyordu. Ayrıca onsekizinci yüzyılda Eflâk ve Buğdan prensleri bile Rum Patrikhanesini denetimleri altında tutan meşhur Fenerli Rumlar arasından seçiliyorlardı. Bu yüzden, Balkan halklarının ulusal bağımsızlık kavgası bu gelişmeler başlangıçta hep dini renkler altında olduğu için önce Ortodoks Rum Kilisesine karşı verilmiştir. Yunan İhtilâlinin Osmanlı Rumlarının durumunu sarsmasına rağmen, bunların birdenbire tam güçlerini kaybettiklerini ve tamamen edilgen bir hale geldiklerini iddia etmek güçtür. Osmanlı Rumlarının önemli bir kısmı yeni kurulan küçük Yunan Devletine fazla bir güven duymamışlar, çıkarlarının İmparatorluk kadrosu içinde daha iyi korunduğu inancı ile Osmanlı Devletine sadık kalmışlardır. Bunlar arasında onsekizinci yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı iktisadî ve diplomatik hayatında önemli roller oynayan aileler çıkmıştır. Fakat denge artık giderek Ermeniler lehine bozulmaktadır.

Bir uyanış hareketini epeyce erkence başlatmalarına rağmen, Ermenilerin ayrılıkçı taleplerde bulunmayışları, onları ötedenberi kendilerine yakın sayan Osmanlı yöneticileri için bir güven teşkil ediyordu. Bununla beraber, daha onyedinci yüzyıldan itibaren Roma Kilisesinin birleşme yönündeki çabalarının hedefi olmuşlardı. Özellikle Cizvit papazlarının rol oynadığı Katolikleştirme hareketi, onsekizinci yüzyılın başlarında Ermeni rönesansında büyük rol oynayan Mihitarist hareketine temel teşkil etmişti.[22] Katolik Ermeniler ondokuzuncu yüzyılda bile sayıca büyük rakamlara ulaşmamakla beraber, çağdaş Ermeni milliyetçiliğinin yaratılmasına katkıda bulunmuşlardır. Öyle ki, Osmanlı yöneticileri ondokuzuncu yüzyıl-

20. Osmanlı tarihçileri arasında bu konuda görüş birliği vardır. Sultan II. Mahmud'un Lord Byron'a yazdığı tehdit mektubuyla cevabını içeren ilginç bir yazışma örneği için bkz. **Lettre de Byron au Grand Turc** (Paris : Sanson, 1824).

21. Özellikle 1848 devriminden sonra bağımsızlık hareketleri güney Slavları, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Ermeniler, ondan sonra Arnavutlar ve Araplar arasında yaygınlaştı.

22. Archag Tchobanian, **L'Arménie : son histoire, sa littérature, son rôle en Orient** (Paris : Mercur de France, 1987), s. 64.

da Katolik Ermenileri ayrı bir «millet» saymağa ve «millet-i erbaa»dan söz etmeğe başlamışlardır. Ermenilerin özellikle patrikhaneyi de kontrollerinde tutan güçlü banker aileleri aracılığı ile Osmanlı toplumsal hayatında oynadıkları rol bugün iyice biliniyor.[23] Ancak diğer tüm etnik toplulukları etkileyen ayrılıkçı hareketler, dış güçlerin de teşvik ve tahrikleri ile sonunda Ermenileri de etkilemiş ve Berlin anlaşmasından sonra Ermeni ulusal hareketi giderek separatist bir nitelik kazanmağa başlamıştır.

Osmanlı «millet»leri ile ilgili bu genel tablo ve dönemleme elbette sadece bu temel mileterin göreceli önemlerinin gelişimi ile ilgilidir. Yoksa Rumlar da, Yahudiler de Osmanlı Devletinde sonuna kadar önemli bir rol oynamışlardır. Özellikle Yahudilerin Türk-Ermeni ihtilâfından sonra tekrar önem kazandıklarını ve özellikle İttihatçı yönetim zamanında etkili olduklarını yakın tarih çalışmaları açıkça ortaya koymuştur.

Osmanlı İmparatorluğundaki bu milletler tabanının gerçekçi bir değerlendirilmeğe tabi tutulması, ondokuzuncu yüzyıl değişimlerinin anlaşılması için şarttır. Tabii bunlara Müslüman ulusları ve «yönetici ulus» durumunda bulunan Türkleri de katarak tabloyu tamamlamak gerekiyor. Ancak burada dikkati çeken husus, Hıristiyan milletlerin ve özel bir durum arzeden Yahudi milletinin aksine, Müslüman halklarda aşağı yukarı tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca bir ulusal hareketin doğmayışıdır. Müslüman nüfus homojen olmaktan uzaktı. Arap dünyası bazı yerel özelliklerle kısımlara ayrılıyor; Doğu Anadolu'da hâlâ aşiret bağlarını kıramamış Kürt cemaati Ermenilerle yanyana ve —çatışma içinde— yaşıyor; Avrupa'da ise özellikle yeniçerilerin kaldırılmasından sonra ciddi bir askeri güç kazanan Arnavutlar giderek ulusal varlıklarının bilincine varıyorlardı. Türk ulusunu oluşturacak, Müslüman Anadolu ve Balkan halkı ise büyük çoğunluğu itibariyle kırsal hayatın gerek maddi, gerekse manevi bakımlardan sınırlayıcı koşulları içinde yaşıyorlardı. Görülüyor ki ondokuzuncu yüşzyılın yarattığı, en önemli hareketlerden ulusal kurtuluş hareketleri Osmanlı toplumunda son derece karmaşık ve çapraşık bir manzara arzediyordu. Bu hareketleri Avrupa'da devrim çerçevesinde ele alan Marx ve Engels, Kırım Harbi vesilesiyle Osmanlı toplumuna eğildikleri zaman, durumun karmaşıklığı karşısında hayrete düşmüşler ve bir Osmanlı yeniden doğuşunun başını çekecek bir «tarihi ulus» aramağa başlamışlardı.[24]

---

23. İstanbul'da «Doğunun İsviçrelileri» denilen 80 kadar Ermeni bankerin servetnin 1830'larda 25 milyon Frank olduğu belirtilmiştir. (M.G.D.E. imzalı giriş yazısı, David Urquhart, La Turquie et ses resources [Paris: A. Bertrand, 1936] s. 267.)

24. Marx ve Engels «tarihi ulus» kavramını Hegel'den almışlar ve bu yüzden eleştiriye uğramışlardır. Ancak onlar, Hegel'den farklı olarak, bu kavramı üretim ilişkilerinin gelişme derecesi ile birlikte düşünüyorlardı.

Reformlar ve Batı

Bu koşullar içinde Avrupa devletlerinin tutumu ne olabilirdi ve ne olmuştur? Avrupa yöneticileri ve düşünürleri, daha onsekizinci yüzyıldan (hatta daha da öncelerden) itibaren Osmanlı Devleti'nin hayatiyetini kaybettiğini görmüşlerdi. Öte yandan, Avrupa'da kapitalizmin gelişmesi, Batının hammadde ve pazar ihtiyaçlarını artırıyor ve yeni tip bir imparatorluğun, sömürge imparatorluğunun zeminini hazırlıyordu. Bu açıdan en yakın ve en cazip alan, zaten çözülmekte olan Osmanlı Devleti olamaz mıydı? Oysa Osmanlı Devleti gerek Avrupalı devletlerin bu konudaki rekabetleri, gerekse kendi iç çelişkileri dolayısı ile kolay bir av sahası olmaktan uzak bir durum arzediyordu. Avrupa'lı büyük devletlerin, Osmanlı Devletine müdahaleleri üç başlık altında toplanabilir:

1) Avrupa Devletleri Osmanlı kanunlarını ve devlet aygıtını gelişen Batı kapitalizmine uyacak biçimde değiştirmeğe çalışıyorlardı. Osmanlı reformizminin önemli bir kısmını oluşturan bu girişimler, büyük ölçüde kapitalizmin ençok geliştiği «ülkeden, İngiltere' den geliyordu. 1838 Ticaret Antlaşması, Tanzimat Fermanı, Islâhat Fermanı, Batıdan aktarılan yeni kanunlar v.b hep bu gelişimin ürünleridir.

2) Avrupa Devleti Osmanlı toplumuna nüfuz etme çabalarını kolaylaştırmak için, özellikle Hıristiyan halkları üzerinde duruyorlar, onlara «kurtarıcı» olarak görünmek istiyorlardı. Bunun için de her devlet kendi kilisesine yakın gördüğü veya kolayca kazanabileceğini sandığı uluslar üzerinde çalışıyordu. Fransızlar daha ziyade Ermenileri Katolikleştirmeğe çalışıyor; Ruslar Ortodoks Rum ve Ermenileri kendi kiliselerine yakın sayıyor; İngilizler —bir süre Yahudileri Protestan yapmağa çalıştıktan sonra[25]— Amerikalılar ve Almanlarla Doğu Anadolu'da Ermeniler arasında Protestanlığı yaymağa çalışıyorlardı.

3) Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Devletine üçüncü biçim müdahaleleri bizzat askeri alandaki müdahaleleriydi. Kendi aralarındaki rekabet ve çelişkiler asıl bu alanda somutlaşıyordu. Osmanlı devletinin ondokuzuncu yüzyıldaki değişimini bir «batılılaşma» olarak ele alan yazarlar, bu konuda daha ziyade Avrupalıları Osmanlılarda «askeri reformlar» yapan devletler olarak sunmuşlardır. Aslında durum çok farklı bir biçimde konmalıdır. Avrupalı devletlerin temel hedefi, ondokuzuncu yüzyılda oluşan ittifak sistemleri içinde, Osmanlı Devletini kendi lehlerine kullanmaktı. Elbette bu, Boğazlara inmek ve İstanbul'u almak isteyen Rusların değil, ona karşı güçlerin hedefiydi.

Bu amaçların ilk ikisi tamamlayıcı idilerse de, Osmanlı millet yapısının karmaşıklığı yüzünden bir sürü çelişkiyi de içeriyorlar-

25. J. Hajjar, **L'Europe et les destinés du Proche Orient : 1815-1848** (y.y : Bloud & Gay, 1990), s. 230 v.d.

dı. Büyük devletler genel olarak —uluslararası denge dolayısıyla imparatorluk parçalanmadığı sürece— Hıristiyan milletlerin gücünü artırmak, hatta siyasal iktidarı Müslümanların elinden Hıristiyanlara devletmek istiyorlardı. Böyle bir isteğin nedenleri ortadadır. Osmanlı Devletinin bütünlüğünü savunur görünen Lord Palmerston, Müslümanların da Hıristiyanlaşmasından yana olduğunu söylüyordu.[26] Osmanlı Devletine Hıristiyan idarenin egemen olması hem Hıristiyan Avrupa için küçültücü bir durumu ortadan kaldıracak, hem de Avrupa ile homojen bir hukuk yapısının ortaya çıkmasını kolaylaştıracaktı. Fakat aslında Avrupa'nın müdahaleleri bazı bakımlardan da Hıristiyan ve Yahudi banker ve tüccarlarının çıkarlarına ters düşüyordu. Prekapitalist Osmanlı Devletinin, kapitülasyonlara rağmen çoğu kez müdahaleci ve koruyucu yapısı, gayri-Müslim cemaatlerin müreffeh zümreleri ile ortak bir şekilde devam ettiriliyordu. Bu alanda Osmanlı tekel sisteminin özel bir önemi vardı. Bu yüzden, Osmanlı Devletini tam bir açık pazar haline getirici girişimler bu tabakalar arasında endişe yaratıyordu. Örneğin, özü itibariyle Osmanlı tekelciliğini yoketmeğe yönelen 1838 Ticaret Antlaşmasına Galata sarraflarından büyük bir direnç gelmişti. Demek ki Avrupa, Osmanlı Devletinde Hıristiyan milletlerin gücünün artmasını isterken, bizzat onlardan gelen mukavemetle de karşılaşıyordu. Bu durum, Avrupa'nın Osmanlı milletlerine karşı tutumundaki ikiyüzlülük ile de ilgilidir. Çünkü aslında Avrupalı devletler ve bunlardaki egemen sınıflar herşeyden önce kendi çıkarlarını savunuyorlardı ve yerine göre bunları hümanist ve ilerici bir biçimde sunmayı daha uygun görüyorlardı.

1648 Westphalia antlaşmasından beri, İsveç'in de ittifakıyla dağınık Alman prenslik ve dükalıklarına egemen olan Fransa, Polonya ve Osmanlı devletlerini de kapsıyan bir ittifak sistemiyle Rus gelişmesine bir set çekmek ve Avrupa'ya egemen olmak istiyordu. Deniz üstünlüğünü elinde tutan İngiltere ise, denge politikası görüntüsü altında, kendi çıkarlarına ters düşmediği ölçüde Rus büyümesine yardımda bulunuyordu. Fransa bu ittifak sistemi içinde Osmanlı Devletini defalarca Rusya'ya karşı savaşa sürüklemiş ve sonra cephede yalnız bırakmıştır. Rusya'ya karşı ortak savaş niteliği taşıyan Kırım Savaşı ise, yüzbinlerce kişinin ölmesine rağmen bir danışıklı döğüş olmuş ve diplomatik riyakârlığa şaheser bir örnek teşkil etmiştir. Osmanlı dostu olarak tanınan ve Osmanlı sultanının bir çiftlik hediye ettiği meşhur şair ve devlet adamı Lamartine, «Türkler Kırım'da Hıristiyanlık davası uğruna savaşıyorlar» demiyor muydu?[27] Fransa'nın Avrupa hegemonyasındaki iddiaları, İngiltere ile rekabet halinde 1870'lere kadar sürmüştür. Alman birliği-

26. Lord Palmerston, Sa correspondance intime (Paris : Didier, 1878), cilt 2, s. 445.

27. Alphonse de Lamartine, Histoire de la Turquie (Paris : C. Gosselin, Furne, et. Cie., 1855).

nin gerçekleşmesi ve 1870'de Sedan'da Alman ordularının III. Napoléon'un ordusunu ezmesi ve Alsace-Lorraine'i ilhak etmesi ise uluslararası düzeyde yeni bir döneme başlangıç teşkil etmiştir. Gerçekten Almanya'nın Avrupa'da büyük bir güç olarak ortaya çıkması, batıda temel rekabeti Alman-Fransız rekabeti haline getirmiştir. Almanya'nın güçlenmesi Fransa'yı bu defa Rusya'nın ittifakını aramağa itmiş ve bunun için de Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ilgili taleplerine olumlu bir biçimde bakmağa başlamıştır.[28] Son dönemde Osmanlı Devletinde Fransa'nın yerini giderek Almanya almağa başlamış ve Fransız «askeri uzmanları» da yerlerini Alman «uzmanlar»a bırakmışlardır.[29]

Osmanlı Devletinin gerek iç durumu, gerekse uluslararası ilişkileriyle ilgili bir genel tablo, Osmanlı devlet adamlarının hareket kabiliyetinin ve Osmanlı reformizminin sınırlarını çizmiyor mu? Bu konuda, yine ayrıntıya inmeden, şunları söyleyebiliriz. Osmanlı Devlet adamları, Küçük Kaynarca Antlaşmasından (1774) sonra giderek artan bir biçimde Batıya bağlanma süreci içinde artık eski «nizam»ın devam edemiyeceğini anlamışlardı. Fakat zorunlu değişimin Avrupa'nın istediği biçimde yapılmasının, durumu Hıristiyan milletler lehine değiştireceğini ve Müslüman egemenliğinin sonu olacağını da seziyorlardı. Roderic Davison, en önde gelen Osmanlı reformistlerini (Reşit, Ali, Fuat ve Mithat Paşalar) tam «Avrupalılaşmış» olarak takdim ederken, onları çağın temel akımlarından olan milliyetçiliği anlamamış olmakla eleştirmiştir.[30] Aslında Osmanlı reformistleri ulusal hareketleri, imparatorluk içinde yarattıkları ve yaratabilecekleri sonuçlar itibariyle değerlendiriyorlardı. Bu sonuçlar kaçınılmaz bir şekilde imparatorluğu bölücü yönde oldukları için söz konusu reformistler reform konusunda pek iştiyak göstermiyorlardı. Aksine iktidarda iken Batı desteğini sağlamak ve müdahaleleri azaltmak için bir ölçüde reformları başlatıyorlar, iktidardan uzak kaldıkları sürece rakiplerinin devam ettirdikleri reformları eleştiriyorlardı. Kısaca bunları gerçek ve samimi «reformcu»lar olarak saymağa olanak yoktur. Osmanlı reformculuğunun en önemli ismi Mustafa Reşit Paşa hakkında, çağdaşı ve dostu olan bir Fransız devlet adamı ve tarihçisi şu gözlemi yapmıştır: «Mustafa Reşit Paşa'da memleketinde giriştiği eserin başarısı için en zorunlu niteliklerden biri eksikti: Türkiye'de güçlü bir reformcu olmak için çok az Türktü. Büyük Petro Rusya'yı Avrupa uygarlığına yöneltmeğe te-

28. Friedrich Engels, «The Foreign Policy of Russian Czarism,» Karl Marx ve Friedrich Engels, **The Russian Menace to Europe**, der. Paul W. Blackstock ve Bert F. Hoselitz (Glencoe, Ill.: The Free Press) içinde, s. 25-55.

29. Bunların çoğu hatıralarında Türklerden küçümseyerek söz etmektediler. Baron de Tott, bu konuda Montesquieu'nün görüşlerini paylışıyordu, General Moltke'ninkiler de pek farklı değildiler.

30. Roderic H. Davison, «Turkish Attitudes and Christian - Muslim Equality in the Nineteenth Century,» **American Historical Review**, 59, no. 3 (1954).

şebbüs ettiği zaman tam bir Rustu ve Rus kaldı... Gençliğinden itibaren Avrupa ile ilişkiler içinde yetişmiş ve bütün ömrü boyunca bu ilişkilere angaje olmuş Reşit Paşa herşeyden önce bir Avrupa diplomatı oldu... Türk hükümetinin bir ölçüde Avrupa hükümetlerine tabi olmasını, ülkesi ve hükümdarının Avrupa'da yerini ve ağırlığını korumasının tek çaresi olarak görüyordu. Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için, Avrupa'yı Türkiye'de tatmin etmek: egemen ve devamlı düşüncesi hep buydu.»[31] Görüldüğü gibi bu gerçekçi betimlemede, Osmanlı reformizminin büyük ismi, ulusal bir nitelikten tamamen mahrum olarak ortaya konmuştur. Aslında bu durumu yaratan iç ve dış koşulların çelişkileri idi. Osmanlı reformistleri biraz da ümitsiz bir şekilde, bir Osmanlı potası içinde yeni bir ulus yaratmak istiyorlardı. Fakat Batıdaki gibi, bunun önderliğini yapacak ulusal bir burjuvazi yoktu. Kısaca Osmanlı «reformcu»larını fazla değil, tam tersine az «batılılaşmış» olarak görmek daha doğru olur. Toplumsal ve siyasi konumları, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sına damgasını vuran akımlardan birini tam anlamıyla özümsemelerine engeldi. Bu yüzden milliyetçilik, liberalizm, romantizm, toplumculuk gibi akımların hiçbiri içinde yer almamışlardır.

Bu konuda şunu da belirtmek gerekir ki, Avrupalılar da kendi çıkarlarının çelişkileri yüzünden Osmanlı reformları konusunda çok istekli değillerdi. Kısa süren devrimcci kesintiler dışında, bu dönemde Avrupa devletlerinde hep tutucu iktidarlar iş başında idiler. Milliyetçi akımlar bu imparatorluklara da bir tehdit arzediyordu. Fakat gerek kendi köktenci kamuoylarını tatmin etmek, gerek Osmanlı Devletinde nüfuzlarını artırmak için «reformcu» ve «kurtarıcı» görünüyorlardı. Bu tutumun samimiyetsizliği, bütün Avrupa kamuoyunu heyecanlandıran bir ihtilâlin sonunda kurulan Yunan Devletinde somutlaşmıştır: Bu küçük devletin başına, uluslararası bir himaye anlaşması ile, Bavyeralı genç bir prens getirilmiş ve bu prens senelerce Yunanistanı ve Yunanlıları hor gören Avsturyalı müşavirleri ile idare etmişti. Yeni devlette kurulan siyasal partiler ise, garip bir şekilde, Fransız, İngiliz ve Rus partileri adını alıyorlardı.[32]

Yunan Devleti aslında Osmanlı Devletinin küçük bir modelidir. Özellikle İkinci Mahmut iktidarından sonra Osmanlı Devletinde iktidarın merkezileştiği iddia edilir, ve bir anlamda da bu, doğrudur. Ancak, Batılı büyük devletlerin Osmanlı Devletindeki nüfuz mücadeleleri, İstanbul'da, ondokuzuncu yüzyıldaki anlamıyla bazı «parti»lerin kurulmasına yol açıyordu. Bu partiler günümüzdeki gibi formel bir yapıya sahip değildiler. Belli çıkarların birleştiği, yarı gizli ve boyutları değişen klikler idiler. Bunların da asında, Yuna-

31. François Guizon, Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps (extraits) Paris : R. Laffont, 1971), s. 511.

32. Apostolos E. Vakalopoulos, Histoire da la Grèce moderne (Paris : Horvath, 1975), s. 134, 141.

nistan'daki gibi, İngiliz, Fransız ve Rus partileri olarak isimlendirilmeleri gerekirdi. Belki de bir Osmanlı «haşmeti» kuruntusu, böyle bir gerçekçiliği önlemiştir. Fakat gerçek şudur ki, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı devlet yapısı «müstebit» ya da «patrimonyal» bir iktidarın egemen olduğu homojen bir yapı olmaktan uzaktı ve çok-uluslu bir çoğulculuk içindeydi. Bu tablo içinde Türk - İslâm geleceğini temsil eden hiç bir ulusal hareket yok muydu? Bu konuda Yeni Osmanlılar hareketi akla gelebilir. Gerçekten bunlar ulusal bir hareketin öncüleri sayılabilirler miydi? Yeni Osmanlılar, özellikle Âli ve Fuat Paşaların temsil ettikleri reform anlayışına şiddetle karşı çıkmışlar ve devamlı olarak Osmanlı Devletinin bağımsızlığını kaybedişini ve çözülmesini önlemenin yollarını aramışlardır. Fakat kendileri hangi toplumsal güçlere dayanıyorlardı ve ne gibi bir devlet anlayışını temsil ediyorlardı? Prof. Şerif Mardin, Yeni Osmanlılarla ilgili eserinde, bunları Tanzimatla birlikte gücünü kaybetmeye başlayan geleneksel seçkinlerin yeni yükselen, Batıya uydu, yiyici ve çoğu Mason yeni bir seçkin zümresine karşı başkaldırması olarak ele almaktadır.[33] Gerçekten bu yeni seçkinleri eleştirmek kolaydı. Fakat, eğer Namık Kemal'ler, Ziya Paşa'lar, Şinasi'ler, parasıyla yaşadıkları sefih ve fırsatçı Mustafa Fazıl Paşayla birlikte iktidar olsaydılar, Girit'e özerklik verdi diye acı acı eleştirdikleri Âli Paşa'dan farklı davranabilirler miydi? Tüm bilgiler gösteriyor ki Yeni Osmanlıların devlet kavramı, hiç de eleştirdikleri devlet adamlarınınkinden ileride değil. Namık Kemal'de «vatan» kavramı, artık ondokuzuncu yüzyılda çağdaş olmuş bir Osmanlı «vatanı» idi. «Özgürlük» ise Osmanlı halklarının kavgası dışında, Frankofil Âli ve Fuat Paşalar kliğine karşı bir silâhtan başka birşey değildi. «Osmanlılarız, can veririz, şan alırız biz» diyen Namık Kemal, yazdığı tarih kitabında, Osmanlı vak'anüvistleri zihniyetiyle Osmanlı tarihini övmekten ve savunmaktan öte birşey yapmamıştır.[34] Kısaca Osmanlı reformcularına «muhalefet» de, ondokuzuncu yüzyılın gerçek akımlarını temsil etmekten uzaktı ve tarihin mahkûm ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için bir reçete arıyordu. Bu bakımdan onları Osmanlı Devletinde ondokuzuncu yüzyılda cereyan eden iktidar kavgalarında bir «klik» olarak ele almak daha doğru olur. Bu klik, «Fransız partisi» ile bir müddet flört ettikten ve Fransız elçisinin de yardımıyla Fransa'ya kaçtıktan sonra, III. Napoléon'un Abdülaziz'i Paris'e davet etmesi üzerine kibarca Fransa'dan sınır dışı edilmiş ve «İngiliz partisi»ne yaklaşmıştı. Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal'in «ihtilâlci muhiti»ni şöyle tasvir etmiştir: Bu muhit, «üç Osmanlı şehzadesinin köşklerinde başlar, bir Mısır prensinin Paris'teki konağına uğrar, ve bir Ermeni sarrafının İstanbul gümrüğü.

33. Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought** (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1962), s. 109-11.

34. Namık Kemal, **Osmanlı Tarihi** (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1971).

karşısındaki dükkânında biter.»[35] Bu «ihtilâlci»ler devamlı iktidarla temas halindeydiler Sıkışınca iktidardan görev kabul edenler veya gerginlik artınca, polis müfettişi dostları «gizlensinler» diye haber gönderir ve onlar da gizlenirler.[36] Yeni Osmanlı içinde Osmanlı iktidarı ile işbirliği yapmayan, hiçbir ödün vermeyen, ve yurt dışında idama mahkûm edilen tek kişi Şair Mehmet Efendi idi.[37] Fakat bugün Türkiye'de Şair Mehmet Efendinin adını kim bilir?

Son olarak Yeni Osmanlı «muhalefet»inin, bazı farklarla devamı sayılan «Jön Türk» hareketi üzerinde duralım. Jön Türkler Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin, devrimci bir atılımın öncüleri miydiler? Aslında Jön Türk hareketinde, böyle bir izlenim yaratacak bir unsur vardır — bu hareketin son aşamasında Türk milliyetçiliğinin doğmuş oluşu ve artık olanaksız bir Osmanlı «sentezi»nin terkedilmiş bulunuşudur. Bu değişim de daha ciddî bir şekilde incelenirse, aslında Jön Türklerle Osmanlı geçmişi arasındaki devamlılık unsurlarının, kesinti unsurlarından daha fazla olduğu görülür. Önce Jön Türkler, milliyetçiliği Türk ulusal mevcudiyeti ile ilgili ciddî ve sabırlı çalışmaların sonucu olarak ortaya koymamışlar, bu yöne doğru az çok itilmişlerdir. Türk milliyetçiliği, resmî düzeyde, Balkan Savaşının arefesinde, Arnavut ve Arap milliyetçiliklerinin de doğuşundan sonra benimsenmiştir. Osmanlıcılık fikrinin artık Müslüman uluslara dahi cazip gelmediğinin ortaya çıkışı bu konuda tayin edici unsur olmuştur. Aslında Türk ulusal varlığı ile ilgili sorular daha 1860'lardan itibaren sorulmağa başlanmıştı. Son dönem Osmanlıcılığı, az çok gizli ve utangaç bir Türk milliyetçiliği ile beraber yürümüştür. Tüm Osmanlı yönetici zümresinde böyle bir eğilimin izlerini görmek mümkündür. Bir yandan İslâmcılık yapan, öte yandan «kılıç Arnavutların, kalem Ermenilerin» diyen İkinci Abdülhamit bile, ara sıra, «ben Türk oğlu Türküm» demiyor muydu? Bununla beraber devlet aygıtı çerçevesinde doğan Türk milliyetçiliği, kaynaklandığı zümre ve oynadığı işlev itibariyle Osmanlıcılıktan pek farklı olamamıştır. Bu milliyetçilik, Türk ulusunun imparatorluk içindeki yerini gerçekçi bir biçimde değerlendirememiş, Türkler Anadolu'dan dahi atılmak üzereyken, Türkleri bir imparatorluk ulusu olarak ele almış ve yeni imparatorluk projeleri geliştirmiştir. Böyle bir anlayışın yönetici zümreyi ırkçılığa, çılgın maceralara ve katliamlara sürüklemesinde şaşılacak birşey var mı?

Ondokuzuncu yüzyıl reformizmiyle ilgili olarak çizilen bu genel tablo, Türk tarihinde Kemalizmin yerini ve başarı sınırlarını ortaya koymaktadır. Kemalizm bu arkaik imparatorluğun çöküşüne bir tepki değil, onun içinden çıkan ulusal bağımsız diğer devletler gi-

35. Mithat Cemal Kuntay, **Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında** (İstanbul : Maarif Matbaası, 1944) s. 257.

36. A.g.e., s. 261.

37. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, cilt 5 (İstanbul : Türk Tarih Encümeni Külliyatı, 1938).

bi, bir de ulusal Türk Devleti yaratma çabasıydı. Bu bakımdan, yakın Türk tarihinde tek çağdaş hareket bizzat Kemalizmdir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Kemalizmi de Batılı kanun ve kurumların —hem de daha köktenci bir biçimde— kabulü olarak bir bakıma Tanzimatçılığın bir devamı sayanlar olabilir. Ancak, Osmanlı reformizmi bizzat eleştirilecek bir olgu değildir. Eleştirilen husus, bunların ulusal bir yeniden doğuşun bilinçli bir aracı olarak değil, Avrupa sömürgeciliğinin nüfuz kavgasının aracı olarak yürürlüğe konmasıdır. Kemalist devrimle ulusal bir devlet kurulduktan sonra girişilen reformlar ise, artık çağını tamamlamış kurumların ortadan kaldırılarak çağdaş (burjuva sınırları içinde çağdaş) kurumların benimsenmesiydi. Nitekim, bu dönemde Avrupa devletleri sömürgeci riyakârlık içinde tutum değiştirmişler ve bu reformları, hiç de olumlu bir bakışla görmemişlerdir. Çünkü artık, Atatürk'ün de Lausanne barış görüşmeleri ile ilgili bir konuşmasında belirttiği gibi[38] yeni Türkiye'nin Şeri'at'a dayanması, kapitülasyonların devamı için bir neden teşkil edecekti. Görüldüğü gibi Kemalist reformizm, Osmanlı reformizminin aksine bir bağımlılaşma sürecinin değil, bir bağımsızlık kavgasının aracı olmuştur. Ne var ki Kemalizm de, esas itibariyle dayandığı güçler bakımından, yapısal bir değişim getirmemiş, ulusal bir burjuva devletinin hukuki çatısını kurmaktan öteye gidememiştir. Osmanlı mirası ile gerçekçi bir biçimde hesaplaşmasını yapmış ve yapısal dönüşümlere yönelmiş bir kadro yaratamadığı için kendi sınırlarını kendi hazırlamıştır. Bu sınırlar İkinci Dünya Savaşından sonra ters istikamette aşılmıştır.

İkinci Dünya Savaşını hemen izleyen yıllardan itibaren, Türkiye gerek iç politikada ve siyasal düzen konusunda, gerekse uluslararası ilişkilerde Kemalist politikadan uzaklaşmıştır. Bu uzaklaşma bir bakıma, Türk Devrimi'nin bazı eğilimlerinin iyice yavaşlatılması, hatta tersine çevrilmesi şeklinde olmuştur. Bu dönüşüm, siyasal düzende çok parti sistemine geçiş, iktisadi politikada liberalizmin benimsenmesi, dış politikada ise tarafsızlığın terki ve NATO çerçevesinde bloklaşma politikasına katılma olarak üç başlık altında ele alınabilir. Aslında tutarlı bir bütün teşkil eden bu üç yönlü gelişim, Cumhuriyet yönetimini Osmanlı yönetimine bazı bakımlardan daha çok yaklaştırmıştır. Türkiye'nin Batılı demokrasiyi benimsediği, Avrupa kuruluşlarına kabul edildiği, kapitalizmi bir ölçüde geliştirdiği bir dönem için bu iddia garip ve paradoksal görünebilir. Bu iddiayı kanıtlamak için bu üç unsur şimdi ayrı ayrı ele alınacaktır.

Çok Partili Hayata Geçiş

Türkiye, 1946'da çok partili hayata geçişi sağlıyan hukuki değişiklikler yapmış, muhalefet partileri kurulmuş, ve hatta 1950'de

38. İsmail Arar, **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı** (İstanbul: Burçak Yayınevi, 1969), s. 54.

özgür seçimlerle iktidar değişmiştir.[39] Fakat otuzbeş yıllık «demokrasi» uygulaması üzerinde düşünerek denebilir ki, bu «demokrasi», ne ortaya çıkış koşulları, ne de muhtevası itibariyle gerçek bir demokrasi olabilmiştir. Tanım gereği, bir ülkenin demokrasiye geçişi, o ülkede özgürlüklerin artması anlamına gelmez mi? Oysa Türkiye'de çok partili hayata geçilirken, Ceza Kanununda yapılan değişikliklerle, zaten yasak olan sol propaganda ve örgütlenmeğe karşı cezalar artırılmıştır. Bu konuda Mussolini İtalya'sının Ceza Kanunundan alınan maddeler yeterli bulunmamış ve şiddetlendirilerek kabul edilmiştir. Bu maddeler, gerçekten demokrasiye geçildiğini sanarak Türkiye Sosyalist İşçi ve Köylü Partisi ve Türkiye Sosyalist Partisi gibi partiler kuran ilericilere karşı şiddetle uygulanmıştır.

Çok partili rejim kısmen kuruluş biçiminin etkisiyle, işleyişi itibariyle de bir Batılı demokrasi olamamıştır. Fikir özgürlüğünün çok kısıntılı olması, politikada demogoji payını artırmış, partiler aynı programları savunur hale gelmişler ve Türkiye gibi temel sorunları devamlı askıda kalmış bir ülkenin sorunlarına köktenci bir biçimde eğilmek tehlikeli bir girişim sayılmıştır. 1946 - 60 döneminde iki ana siyasal partinin yöneticileri, Osmanlı reformistleri gibi, iktidarda iken yaptıklarına muhalefette iken karşı çıkmışlar, siyasal hayatı kişisel kavgalarla yozlaştırmış ve çıkmaza sürüklemişlerdir. Başka bir deyişle, Osmanlı reformistleri nasıl samimi reformist değildilerse, Cumhuriyet politikacıları da samimi demokrat olamamışlardır. Otuz beş yıllık uygulama içinde Türkiye demokrasisi üç defa onar sene arayla 1960, 1971 ve 1980 yıllarında askeri darbeye maruz kalmıştır. 1960 darbesi diğerlerinden farklı yönler taşıyorsa da[40] her üç darbenin de ortak özellikleri daha fazladır. Evvelâ her üç darbe de darbeyi gerçekleştiren askeri cuntalar tarafından «demokrasiyi kurtarmak» amacıyla savunulmuşlardır. İkinci ortak nokta, her üç darbenin de değişik seviyelerde kitlesel baskıya yönelmiş olmalarıdır. Nihayet üçüncü ortak nokta ise, her üç darbenin de askerlerin siyasal hayata müdahalelerinin artmasına ve giderek müdahalenin kurumsallaşmasına yol açmasıdır. Böylece, görünüşte paradoksal, fakat gerçekte mantıki bir şekilde, Türkiye'de askeri darbelerle «demokrasiyi kurtarma» denemeleri, demokrasiiin daha da kısıtlanmasına ve sonunda bir askeri vesayete yönelmesine yyol açmıştır.[41] Bununla beraber, bu süreç bütünü ile değerlendirilirse, askeri ara-rejimlerin bakıcı niteliğine bakarak, askerlerin daha anti-demokrat, sivillerin ise daha demokrat olduklarını söylemek mümkün

39. Bkz. Eroğul, «Çok Partilileşme Süreci.»

40. 1960 darbesi sırasında «sol», ne fikir akımı olarak, ne de örgütlenmiş bir parti olarak Türkiye'de mevcut değildi. Darbe, DP yöneticilerinin çıkarcı tutumlarına karşı çıkmış, aydınlar tarafından da desteklenmiştir.

41. Bu yazının kaleme alındığı sırada, bu vesayetin kurumları oluşturulmaktaydı.

değildir. Fark, rejimlerin iktidara geliş biçimlerinden ve siyasal sorumluluk değişikliklerinden doğmaktadır. Ayrıca unutmamak gerekir ki her üç askeri iktidar da yönetimi devamlı sivillerle paylaşmışlardır. Hattâ 1971 darbesi hükümeti düşürmüş, fakat parlâmentoyu feshetmemiştir. Bu parlâmentonun tutucu çoğunluğu, on binlerce aydın, işçi ve öğrenci hapishanelerde işkence görürken baskının daha da artmamsını istemişlerdir. Bireyi, kişisel düşünce ve eylem sorumluluğu içinde ele almıyan ve mutlaka bir «komploculuk» merkezine, bir «gizli örgüte» bağlı olarak düşünen ve yargılayan bu baskıcılığın Osmanlı kitlesel baskıncılığından ne farkı vardır?[42] Sanki böyle düşünmeyyenlere bu benzerliği zorla kabul ettirmek ister gibi, 1971 ve 1980 cuntaları sırasında, Türk Devlet Tiyatrosu, Osmanlı tarihinin en zalim sultanlarından Dördüncü Murat'ın hayatını övüccü bir şekilde sahneye koymuştur.

Türk demokrasisinin Osmanlı reformizmi ile bir başka benzerliği de, Batı'nın Türkiye düzenindeki gelişmelerle ilgili tutumudur. Batı, Türkiye'yi kendi uygarlık camiasının kurumlarına kabul ederken, Türkiye rejiminin de Avrupa'lı ülkelerdeki gibi demokratik bir rejim olmasını zorunlu kılıyordu. Ne var ki Avrupa, Türkiye demokrasisinin sadece biçimsel bir görüntü olarak kalmasından fazla rahatsız olmamıştır. Hatta kitlesel baskıcılık dönemlerinde dahi Avrupa hükümetleri, Türkiye rejimlerini ancak kendi kamuoylarının baskısı altında eleştirmişlerdir. Nasıl ondokuzuncu yüzyılda Düvel-i Muazzama Osmanlı reformlarını yetersiz bulmakla beraber fazla ısrarlı davranmıyorlardıysa, A.B.D. hükümetleri ve Avrupa kuruluşları da Türkiye demokrasisi için epeyce hoşgörülü davranmaktadırlar. Bunun başlıca iki nedeni olsa gerek: Birincisi, Kemalist reformlara rağmen, Batılı devlet adamları ve kamuoyu Türkiye'yi ve Türkleri, ondokuzuncu yüzyılda Avrupalı devlet adamları Osmanlıları nasıl görüyorlardıysa, aşağı yukarı aynı şekilde görmeğe devam etmektedirler. Metternick Osmanlı reformistlerinin çabalarına küçümsiyerek bakıyor ve «Siz Türksünüz, Türk kalınız» diyordu.[43] Bugün Batılı kamuoyu da Türkiye'deki uygulamalar için değişik kıstas kullanıyor ve kendi ülkesinde hoş görmiyeceği uygulamalar Türkiye'de olunca pek sesini yükseltmiyor, hattâ çoğu kez bunlara tamamen ilgisiz kalıyor. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı reformizmi, Batının girift çıkar çatışmalarına göre şekilleniyordu. Günümüz Türkiyesi siyasal rejimi de Batı emperyalizminin çıkarlarına

---

42. Cunta idaresi dönemlerinde askeri mahkemeler inanılmaz sayıda «gizli örgüt» bulup çıkartmışlar, hattâ öğrenci örgütlerini, tiyatro kulüplerini böyle görmüşler, yargılayıp mahkûm etmişlerdir.

43. Edouard Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des réformes dans L'Empire ottoman depuis 1826 jusqu' à nos jour, cilt 1 (Paris : A. Cotillon et Cie., 1882), s. 48.

göre şekillenmektedir. Bu açıdan Türkiye (ve benzer ülkeler) için ancak iki seçenek vardır: Biçimsel bir demokrasi, ya da tutucu bir askeri diktatörlük. Bu ülkelerde sosyalist ve komünist rejimler, hatta Musaddık ya da Nasır türünden *anti-emperyalist rejimler* mümkün değildir. Türkiye de yıllardır biçimsel demokrasilerle yetkeci rejimler arasında bocalayıp durmaktadır.

Türkiye'de demokrasinin işleyişi ile ilgili son bir nokta, özellikle 1960'lardan itibaren gelişmeğe başlayan sol akımlarla ilgilidir. Gerçekten 1960'larda, iç ve dış kökenli çeşitli nedenlerle bir sol hareket gelişmiş, aydınlar ve işçiler arasında giderek güç kazanmış ve Ceza Kanununun faşist İtalya'dan alınan maddeleri uygulanamaz hale gelmiştir. Bu durumda keyfi ve seçmeli uygulamaları önlemek için bu maddelerin yürürlükten kaldırılması gerekmez miydi? Gelişme böyle olmamıştır. Tam tersine, bunları kitlesel düzeyde uygulamak için bir tedhiş ortamının yaratılmasına seyirci kalınmış ve solcuların karşısına, son dönem Jön Türk milliyetçilerinin terör yöntemleriyle savaşan sağcı komanda grupları çıkarılarak onlar da tedhişe sürüklenmişlerdir.[44] Bir Adalet Partisi içişleri bakanının açıkça savunduğu bu «birbirine kırdırma» politikası tüm huzuru kaçıran bir ortam yaratmış, 1971 ve 1980'de ordu «kardeş kavgasını önlemek ve demokrasiyi kurtarmak» için kamuoyunun alkışları arasında iktidarı ele geçirmiştir. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı devlet adamları, iktidarda kalabilmek için «Osmanlı ulusları» arasındaki gerginliklerden ve çelişkilerden yararlanıyorlardı. Cumhuriyet Türkiye'si, Doğu Anadolu'daki Kürt halkı dışında, homojen bir ulus temeline dayandığı için geçen yüzyıldaki çelişkilerin yerini sağ - sol aşırı uç kavgaları (bazan Alevi - Sünni kavgası gibi dini renklere de bürünerek) almıştır.

Bütün bunlar Türkiye «demokrasi»sinin gerçek bir demokrasiden uzak olduğunu göstermektedir. Buna rağmen, 1980 askeri darbesini hazırlayan tedhiş ortamı cunta sözcüleri tarafından Türkiye'de Batıda bile bulunmayan aşırı özgürlüklerle açıklanmıştır. Bu tutum, bu satırların yazıldığı sırada yeniden kurulmakta olan Türkiye demokrasisinin geleceğini de haber vermiyor mu?

Türkiye demokrasisinin doğuşu ve uygulanma biçimi, aynı zamanda yürürlüğe konulan iktisadi politikadan soyutlanamaz. Şimdi de kısaca bu konu ele alınacaktır.

İktisadi Politika

İkinci Dünya Savaşı ertesinde Türkiye çok partili düzene geçerken, iktisadi politikasını da değiştirmiş ve Kemalist devletçiliği reddederek liberal bir politika benimsenmiştir. Aslında liberalizmi

44. Bkz. Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ.»

1950'de iktidara gelen Demokrat Parti temsil ediyordu. Fakat yeni muhalefet partisi ile Batıya hoş görünme yarışı içinde bulunan C.H.P. de, 1947 Kongresinde programını değiştirmiş ve liberal bir iktisat politikası benimsemişti. Bu politika, büyük bir değişikliğe uğramaksızın son otuz yıldır uygulanmaktadır. Bu politikanın özellikleri nelerdir? Türk liberalizminin en büyük özelliği, Türkiye demokrasisi gibi, bütün boyutları ile uygulanamaması, biçimsel düzeyde kalması olmuştur. Gerçekten bu politika, ulusal pazarın gereklerine, uluslararası kapitalizmin mantığına uygun, usçu bir politika haline hiçbir zaman gelmemiştir. Tam tersine Osmanlı müdahaleciliği ve devletçilik geleneklerinden geniş ölçüde esinlenen ve keyfiliğe prim veren bir politika olmuştur. 1950'de D.P. iktidara gelirken, programında iktisadi devlet teşekküllerinin özel sektöre devredileceği yazılıydı. Oysa on yıllık iktidarı süresince bunların hacmi daha da büyümüştür. Bu, neden böyle olmuştur? Herhalde ulusal burjuvazinin pek gelişmemiş olduğu bir ülkede, yaygın bir kamu sektörü, iktidarların çeşitli açılardan işine yaramıştır. Kamu sektörü sun'i bir fiyat ve istihdam politikası ile piyasa mekanizmasının dışında tutulmuştur. Böylece bu sektör rantabilitesini kaybederken, siyasal iktidar onu kendi iktidarının br parçası yapmış ve gerek burjuvaziye ve büyük toprak sahiplerine yardımcı olarak, gerekse dolaylı bir biçimde— seçim finansmanından kullanmıştır. Tabii finans açıkları, yine yapay yollarla devlet tarafından karşılanmış ve devamlı bir enflasyon kaynağı yaratmıştır.

İktisadi politikanın başka bir özelliği, başlangıçtan itibaren gerek hedeflerin, gerekse bu hedeflere varmak için gerekecek araçların seçiminde gerçekçi olunamaması ve Osmanlı türünden abartmalara düşülmesidir. Gerçekten D.P. 1950'de iktidara geldiği zaman, Türkiye halkının büyük bir kısmı ortaçağ koşulları içinde yaşarken, «görülmemiş kalkınma» sloganını ortaya atmış, örnek olarak A.B.D.'yi seçmiş, ve Türkiye'yi kısa zamanda «küçük bir Amerika» haline getirmeyi vadetmiştir. Bu kalkınmayı sağlamak için de, yerli tasarrufun epeyce düşük oluşu nedeniyle, esas itibariyle Batı yardımına ve Batı kredisine ümit bağlanmıştır. Bunlar da beklentilere cevap verebilecek boyutlara ulaşamayınca, tutulan yol kalkınma politikasına sun'i yollarla —enflasyona— devam etmek olmuştur. Bu politikalar kısa zamanda ödemeler dengesini bozarak, Türk parasının değer kaybına ve devalüasyonlara yol açmış, ve dış dünya ile ilişkiler daha da bozularak, Batının denetiminde kemer sıkma politikaları kaçınılmaz hale gelmiştir. Gerçekten de yukardaki olaylar on yıllık aralıklarla üç defa uygulanmıştır. Bu uygulamaların aynı zamanda askeri darbe dönemlerine rastlaması ve istikrar politikalarını askeri rejimlerin yürütmesi bir tesadüf değildir. Seçimle gelen iktidarlar, antipopüler kemer sıkma politikalarını uygulamamak için sonuna kadar direnmiş ve her seferinde iktisadi istikrar-

sızlığı da yaratarak bir rejim buhranı doğurmuştur.[45] Askerler de isteyerek ya da istemiyerek iktidara el koymağa itilmişlerdir.

Son yirmi, yirmibeş yıl içinde Türkiye solcuları, Türkiye'nin hep emperyalizm tarafından sömürüldüğünü ve kalkınmasının engellendiğini ileri sürmüşlerdir. Gerçekten uluslararası kapitalist iş bölümünde arkaik bir yapıyla yer alan Türkiye, dış ticaret, sermaye hareketleri v.b. gibi yollardan sömürülmüştür. Fakat aynı dönemin önemli bir bölümünde, Türkiye yöneticileri de Osmanlı zihniyeti ve Osmanlı yöntemleri ile Batıyı sömürmeğe çalışmamışlar mıdır? Nasıl mı? Devamlı yardım ve kredi isteyerek, nasıl ödenebileceğini pek hesaplamadan giderek altından kalkılmaz hale gelen borçlanmalara girerek ve bu borçları, Türkiye'nin döviz ve kredi ihtiyacını daha da artıracak iktisadî politikalarda kullanarak. Bu kısır döngüye nasıl girilmiştir? Hayatlarında en küçük bir cesaret örneği vermemiş birtakım siyasî liderler ulusun geleceğini ipotek altına koyan antlaşmaları hangi cesaretle imzalamışlardır? Öyle görünüyor ki, Türkiye'yi Batı'nın Sovyetler Birliği aleyhtarı stratejisinin vazgeçilmez bir unsuru olarak düşünmüşler ve fazla borçların Batı açısından ciddî bir yaptırıma yol açmıyacağını varsaymışlardır. Oysa Osmanlı yöntemleri, çağdaş kapitalizmin yöntemleri ile rekabete kalkışırsa sonuç ne olur? Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı devletinde benzer durumun sonucu ne olduysa, burada da aynı sonuç tekrarlanır. Yani ülke fazla borçlar altında iktisadî ve bir ölçüde siyasî bağımsızlığını kaybeder ve iktisadî politikası uluslararası kapitalist kuruluşların kontrolü altına girer. Kırım savaşından sonraki Osmanlı borçlanmaları nasıl Düyun-u Umumiye'ye yol açtıysa, Kemalizm sonrası Türkiye borçlanmaları da I.M.F. kontrolüne götürmüştür. Aradaki fark ve I.M.F. yöntemlerinin daha yumuşak oluşu, hem uluslararası dengenin farklarından, hem de Osmanlı Devletinin çok uluslu, çözülmeye mahkûm yapısından kaynaklanmaktadır.

Bu politikanın herşeye rağmen olumlu yönleri de yok mudur? Türkiye'de belli bir ölçüde kalkınma gerçekleşmemiş midir? Elbette gerçekleşmiştir. Ancak politikacılar dışında birçok iktisatçının da abartmalı bir şekilde sözettikleri «kalkınma» ve «yapısal değişiklik» nitelik itibariyle bağımlılığı ve emperyalist denetimi artıran ve kendi kendini besleyen bir kalkınmaya nesnel engeller getiren bir kalkınma olmuştur. Zengin Batı ekonomilerinin, bir dizi üçüncü dünya ülkesinde görülen etkilerini, bütünü gözden uzak tutarak değerlendirmek ve sadece olumlu bu yönleriyle sunmak, temel bir

45. «24 Ocak Kararları» olarak bilinen ve 1980 yönetimi tarafından uygulanan kemer sıkma politikaları, Adalet Partisi yönetimi tarafından hazırlanmıştı, ama ancak ülke bütünüyle istikrarsızlığa sürüklendikten sonra. Bu dönemin ekonomik politikaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Çağlar Keyder, «İktisadî Gelişme ve Bunalım: 1950-1980»; İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma».

gerçeği unutturmamalıdır: Yaratılan bağımlılık bağlarına rağmen, Türkiye'de Batı'ya nisbetle önemli bir kalkınma olmamıştır. Bugün ileri kapitalist ülkelerle Türkiye arasındaki fark ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti ile ileri Avrupa Devleteri arasındaki farktan daha büyüktür.

Görülüyor ki İkinci Dünya Savaşından sonra girilen dönemde «demokrasi» uygulaması, belli bir iktisat politikası ile bir bütün teşkil etmiştir. Bu bütünlüğün garantisi ve bozulduğu durumda yaptırımları uygulayan ise ordu olmuştur. Bu son husus, incelenen dönemdeki üçüncü önemli unsuru, Batıyla askeri antlaşmalar çerçevesinde girişilen ilişkileri ele almayı gerektiriyor.

Askeri ilişkiler

Bilindiği gibi, İkinci Dünya Savaşı sonunda, Türkiye'nin Kemalist bağımsız dış politika anlayışı, yerini NATO çerçevesinde bloklaşmağa ve Batı savunma sistemine dahil olmaya terketti. Nasıl Osmanlı «çağdaşlaşma»sı Osmanlı ordusunun Batı denetimine girmesi ile birarada yürüdü ise, Türkiye'nin «demokratlaşma»sı da Cumhuriyet ordusunun, kendi iradesi dışında yapılan askeri planlara tabi olmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. İttihatçı lider Cemal Paşa, imparatorluk çöktükten sonra yazdığı hatıralarında, orduyu Almanlara teslim etmelerine İngiliz ve Fransızların çok kızdıklarını hatırlatarak, gerçekte kendilerinin «donanmayı da İngilizlerin ve jandarmayı da Fransızların ıslahına» terkettiklerini ilâve eder.[46] Cumhuriyet ordusunun durumu farklıdır ve Sovyet blokundan gelecek bir tehdide karşı kollektif bir savunma sistemi içindedir. Ne var ki son yirmi yıllık gelişmeler gözönünde bulundurulursa, A.B.D. nin NATO stratejisini adeta tek başına şekillendirdiği görülmektedir, ve nitekim De Gaulle Fransa'sı NATO'nun askeri kanadını bu düşünceyle terketmiştir. Bu satırların yazıldığı günlerde yüz binlerce Avrupa'lı barış için sokaklara dökülüyorsa bu, başlıca kaygılarının, Avrupa'nın iki süper devlet arasında savaş alanı haline gelmesini istememeleri olmasından ileri gelmektedir. Böyle bir eğilimin dışında bulunan Türkiye ise, paradoksal olarak, bir «ileri karakol» şelkinde en hassas bölgede bulunmaktadır.

Bütün bu durum göz önünde bulundurulursa, Osmanlı reformizmi gibi, günümüz politikasının da askeri denetimle bir arada yürümesi olgusu yadsınamaz. Bu yüzden birçok —özellikle Anglo-Sakson kökenli— şarkiyatçı ve toplumsal bilimci, Osmanlı reformizmini Kemalizmin, Kemalizmi de Türk demokrasisinin hazırlığı olarak görmektedirler. Gerçekten bu şekilde yakın Osmanlı-Türk tarihi tutarlı bir bütünlük içinde gösterilmekte ve bu bütünlük içinde özellikle ordunun yeri ve işlevi övülmektedir. Bu görüşe göre nasıl ondokuzuncu yüzyılda ileri hareketler hep ordudan geldiyse, gü-

46. Cemal Paşa, Hatıralar (İstanbul: Selek Yayınları, 1959), s. 82.

günümüzde de demokrasiyi koruyan ve tehlikeye düştüğü zaman yeniden kuran yine hep ordudur. Oysa nasıl ondokuzuncu yüzyıl reformları gerçek reform olmaktan uzak idiyseler, Türkiye demokrasisi de gerçek demokrasi olmaktan uzaktır. Üstelik devamlı askerî harekâtlarla daha da kısıtlanmakta ve ve Edward Shils'in 1960'larda ortaya attığı «vesayetli demokrasi» kavramına somut bir örnek teşkil eder hale getirilmektedir.[47] Bu övücü açıklamaların, bilinçli ya da bilinsiz olarak, gözden kaçırdığı nokta, Türkiye Cumhuriyetinin doğuş koşulları ve Kemalist parantezin nesnel anlamıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı reformizmi ülkeyi Kemalizme değil, Sèvres Antlaşmasına götürmüştür, ve Kemalist hareket bu antlaşmaya bir isyan olarak doğmuştur. Bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün kendisi de bir general olarak değil, ordudan uzaklaştırılmış ve idama mahkûm edilmiş bir devrimci olarak hareketin başını çekmiştir. Atatürk'ün Milli Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin kuruluşundaki büyük rolü dolayısıyla adına duyulan büyük saygı ve hatta putlaştırılması, Kemalizmin tam eleştirisini önlemiş, fakat Kemalizm amacından farklı bir yoruma tabi tutularak bir bütün içine oturtulmuştur. Paradoksal olarak, son dönemde, yüzüncü doğum yıldönümü dolayısıyla yapılan merasimlerde görüldüğü gibi, Kemalizm'den ne kadar uzaklaşıldıysa, Mustafa Kemal Atatürk de o kadar övülmüş ve göklere çıkarılmıştır.

Sonuç

Bu makalede Türkiye Cumhuriyetinde halen yaşamakta olan Osmanlı kavramı ve yöntemleri a çıklanmaya çalışıldı. Çok uluslu bir imparatorluktan, ulusal bir devlete geçiş gibi köktenci bir değişime rağmen, yarı arkaik bir iktisadî atyapı üzerinde Osmanlı devlet kavramının ve zihniyetinin birçok özelliği ile hâlâ yaşamakta olduğu gösterildi.

Burada son olarak şu nokta da belirtilmelidir; Türkiye Cumhuriyetinde Osmanlı kalıntıları ve zihniyeti bağımsız olarak yaşamamaktadır. Sorunu böyle koymak, Batıda Türklere karşı çok yaygın önyargılara hak vermek anlamına gelir. Türkiye'deki Osmanlı kalıntılarını, bugünkü Avrupa'daki ondokuzuncu yüzyıl kalıntıları ile bir bütünlük içinde düşünmek gerekir. Çünkü bizzat bugün Avrupa'da da ondokuzuncu yüzıl sömürgecilik çağının değerleri ve zihniyeti geniş ölçüde iktidardadır. Bu yüzden Türkiye'de Osmanlı kalıntıları ile ilgili çözümlemeler, daha genel plânda, Batıda yeni - sömürgeci ve emperyalist uygulamalarla ilgili çözümlemelerin bir parçasını teşkil etmelidir. Uluslararası etkileşimin her sahada gitgide yoğunlaşıldığı bir dünyada bundan daha doğal bir sonuç olabilir mi?

---

47. Edward Shils, **Political Development in the New States** (The Hague : Mouton & Co., 1962), s. 61.

BÖLÜM 2

Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği

Çağlar Keyder*

Türkiye Üçüncü Dünya içerisinde son derece özel bir yer işgal eder. Hiç bir zaman sömürgeleştirilmemiş, kendinden önce gelen imparatorluktan zengin bir siyasal geleneği miras olarak almıştır. Daha «Kurtuluş mücadelesi» gündeme gelmeden önce, ülkenin önderleri, bir ulusal devlet içerisinde, 1789 kuramcıları tarafından önerilenlere büyük ölçüde uygun düşen ilkelere göre kurulacak laik bir cumhuriyetten açıkça söz ediyorlardı. Gel gelelim bu siyasal olgunluk, ekonomisinin az gelişmiş çevre karakterini pek değiştirmemiş ti. Türkiye, hem Latin Amerika, hem Asya ülkelerinin paylaştığı bir kalıbı izlemiştir: 1920'lerde dünya ekonomisindeki akıntılara açık olmuş, savaş dönemi hammadde ihracatıyla nitelenmiş, savaş sonrası Amerikan hegemonyası altında toparlanma ve ithal ikameci sanayileşme yer almış, bunların ardından 1970'lerin ikinci yarısında bunalım gelmiştir. Türkiye'nin siyasal tarihinde 1946 ile 1980 arasındaki dönemin çoğunluğunda parlamenter demokrasi yaşanmıştır. Kısa ömürlü iki kesintiye karşın siyasal hayat, kendini —sosyal demokrasi ile merkez sağ arasındaki nöbetleşmelerle eksiksiz— bir parti rekabetine uyarlamıştır. Askeri yönetim (söz gelimi Latin Amerika'ya kıyasla) oldukça gecikmiş olarak 1980'de kurulduysa da dünya bunalımına otoriter uyarlanma Türkiye'yi yeniden çevrenin içine soktu.

Osmanlı Geçmişi

Türkiye'yi bu biçimleşmeye götüren yol, on dokuzuncu yüzyılda «Çağdaşlaşma»nın başlangıcına dek geri gider. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi, kuvvetle merkezileştirilmiş bir devlet yapısının yanı sıra vergi hasılatı biçiminde tarımsal artık elde eden bürokratik seçkinlerle belirlenmekteydi. Kalıtsal bir aristokrasinin

(*) Bu makale ilk kez değişik bir biçimde **New Left Review**'da (115 [Mayıs - Haziran 1979], s. 3-44) yayınlanmıştır. Çeviren : Nail Satlıgan. Yazarın notu : Bu makale 1978 yılında Türkiye'yi bilmiyen yabancı okurlar için yazılmıştı. Elinizdeki kitapta Türkçe olarak yayınlanması ,derleyenlerin [kitabın bütünlüğünü koruma kaygılarından doğan] ısrarları üzerinedir.

fiili yokluğu ile imparatorluk hanedanının sürekliliği, ayrıcalıklı konumları yalnızca geçici görevle ede tuttukları bürokratik mevkilerden kaynaklanan bir yönetici seçkinler kümesinin varlığını mümkün kılıyordu. Ondokuzuncu yüzyıl ortasının Tanzimat reformlarına dek devlet bürokrasisi, gayri Müslimler ile Osmanlı toplumunun alt zümreleri arasından devşiriliyordu. Bunların konumu, devlet görevlisi olarak gördükleri işten kaynaklanıyordu bütünüyle. Servet edinmişler ve müsadereye uğramamışlarsa bu serveti çoluk çocuklarına devredebilirler, ama işlevlerini ve resmi konumlarını çocuklarına devredemezlerdi[1] Klâsik patrimonyal sistemin çözülüşü, Avrupa'nın büyümekte olan kapitalist ekonomisiyle kurdukları (çoğu kez yasaya aykırı) bağlantı güçlenmiş olan yerel eşrafın (ön feodallerin) yükselişiyle çakıştı.[2] Osmanlı devletinin siyasal dönüşümünü hızlandıran etkenler, gerek merkezi yetkenin yerel temelli siyasal tehdide yerdiği yanıt, gerekse Batılı devletlerin daha o sırada önem kazanmış bir iktisadi bağlantıyı meşrulaştırmak ve genişletmek için yaptığı baskılardı. Tanzimat reformları ile Jön Türk dönemi arasında geçen yarım yüzyıl, imparatorluk içerisinde kalan alanlarda merkezi yetkenin güçlendirilişine tanık olurken, aynı zamanda Babiâli, gitgide emperyalist güçlerin siyasal denetimi altına girmekteydi.[3]

Sömürgeci olmayan bu periferileşme dönemindedir ki Osmanlı aydınları imparatorluğun kaderini uzun uzadıya düşünmeye ve kuramlaştırmaya başladılar. Hepsi de bürokratik seçkinlere mensup ve Osmanlı sisteminin devlet merkezli ideolojisiyle adamakıllı beslenmiş olan bu aydınların ön görüleri, esas olarak idari aygıtı yenilemekten ve Batı cumhuriyetçiliğinin siyasal biçimlerini ödünç al-

1. Klâsik Osmanlı kurumları için, bkz. Halil İnalcık, **The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600** (New York: Praeger, 1973); ve H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, **Islamic Society and the West** (London: Oxford University Press, 1962).
2. Bu çözülüşün ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme kipliğinin kuramsal bir tahlili için bkz. Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri,» Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları** (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983) içinde.
3. İlgili tarihi bilgiler ve bu konuya ilişkin kaynakça için, bkz. Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. 1 ve (Ezel Kural Shaw ile birlikte) c. 2, (İstanbul: E Yayınları, 1982-1983). Ayrıca bu satırların yazarının ondokuzuncu yüzyıl bürokrasisinin güdülerini açıklama yolundaki kendi çabasına bakınız: Çağlar Keyder, «Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü,» **Toplumsal Tarih Çalışmaları** içinde.
4. Reformcuların bürokratik zümrenin alt rütbelerinden çıktıkları sık sık öne sürülmüştür. Tanzimat reformlarından enderun mektebinin yerini alarak devlet görevlilerini yetiştirecek okullar kuruldu. Ama o zaman bile öğrenciler kentsel alt sınıflardan gelmekteydiler. Çocukları kendi kadar başarılı olmuş tek bir yüksek bürokrata rastlanmaz. Bürokratik rejim, özünde hep bir liyakatliler erki oldu.

maktan ibaretti. Bu görüşlere göre meşruti bir reform, hükümdarın mutlak yönetimini denetleyeceği gibi devlet mekanizmasını da güçlendirecekti; yapısal bir dönüşüm ne kuramlaştırılıyor, ne de tasarlanıyordu.[5]

Şunu da vurgulamak gerekir ki reformcu aydınlar, bürokrasinin daha geleneksel hizbinin, bazen de —özellikle II. Abdülhamid'in hükümdarlığı (1876-1909) sırasında— sultanın dışında karşıt toplumsal güçlerle karşı karşıya gelmiş değillerdi. On sekizinci yüzyılda siyasal nüfuz kazanmış ve merkeziyetçi reforma karşı durabilecek olan az sayıda âyânı merkezi yetke ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında başarıyla tasfiye etmişti. Bunların dışında oluşum hâlinde bulunan tek toplumsal sınıf, büyük ölçüde Rum ve Ermeni azınlıklarından oluşan bir ticaret burjuvazisiydi. Bu sınıfın piyasa mübadelesine dayalı bir toplumun temellerini atacak yasal ve siyasal reformu desteklemesi doğaldı. Bu nedenle konjonktürel olarak reformcuların başarı ya da başarısızlığını belirleyen etken, rakip Batılı devletlerin İstanbul politikasına yaptığı müdahalelerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İT) 1908'de iş başına gelinceye dek birbirini izleyen çağdaşlaşma dalgaları, kapitalizmin sürekli olarak gelişmesine elverişli çağdaş bir devlet mekanizmasından yana kalıcı bir dengeyi kuramamıştı. Sürekli «yukardan devrim»in başlangıç tarihinin 1908 olduğu ileri sürülebilir. Bu tarihte hükümdarın mutlak yönetiminin sona erişini haber veren bir Meşrutiyet Meclisi toplantıya çağrılmış, reformcu bir bürokrasi, siyasal iktidarı imparatorluk meşruluğunun karmaşıklığından kurtularak kullanabilmeye başlamıştır[6].

Gerçekten 1908'de kurulan rejim, bir yukarıdan devrimin siyasal boyutlarını uygulamaya sokmanın yanı sıra imparatorluğun iktisadi hayatına daha dolaysız bir müdahaleye de girişmiştir. Seçkinci toplumsal mühendisliğe kolayca yol açan pozitivist bir ideolojiyle silâhlanmış olan Jön Türkler, bir «milli iktisat» kurma görevini üstlenmişlerdir.[7] Doğuş hâlindeki Rum ve Ermeni burjuvazisine, yabancı çıkarlara fazla bağlı olduğu için, güvenmediklerin-

5. Osmanlı reformcularının düşünsel mirası üzerine, bkz. Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Tought : A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas** (Princeton, N.J. : Princeton Üniversity Press, 1962); ayrıca Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876** (Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1963).
6. Jön Türk dönemi ve ilgili kişilikler üzerine bkz. Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli** (İstanbul : Sander Yayınları, 1982); ve Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)** (İstanbul : Kaynak Yayınları, 1986).
7. Reform hareketinin ideolojisiyle ilgili değerli fikirler için bkz. Şerif Mardin, «Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri : Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci,» **YAZKO Felsefe Yazıları**, No. 5 (1985); a.y., «Power Civil Society and Culture in the Ottoman Empire,» **Comparative Studies in Society and History**, 11, No. 3 (1969).

den Yahudi ve Müslüman kökenli daha az komprador bir burjuvaziyi teşvik etmeye başladılar.[8] Bu amaçla, büyük ölçüde güçlendirilmiş bir askeri-bürokratik aygıtı kapitalist birikim doğrultusunda seferber etmeye çalıştılar. Ne var ki en azından iki etken böyle bir girişimin başarısını önledi: Birincisi, imparatorluğun dış borçluluğu, seferber edilebilir iktisadi kaynakların büyük bölümü üstünde fiili bir emperyalist denetim durumu yaratmıştı. Düyun-ı Umumiye İdaresi, devlet gelirlerinin dörtte birinden fazlasını doğrudan doğruya yönetiyor, devlet bütçesi müzmin açıklar verdiği ve bu açıklar dış borçlara her yıl yapılan eklerle kapatıldığı için de ölçüsüz bir gücü elinde bulunduruyordu. İkincisi, geleceğin burjuvazisinin teşvik için seçilmiş hizbi de periferi ticaret yapısı içinde beslenmişti ve bağımsız bir iktisadi güç temelini denetlemekten uzaktı. Dolayısıyla durum, bir ittifaktan çok, devlettin geleneksel ayrıcalıklarını seçici bir biçimde kullanarak dağıttıkları artığın kaynaklarını denetleyen bürokratik seçkinlerin vesayetini andırıyordu.

Yalnızca on yıl süren Jön Türk dönemi, İT'nin askeri önderlerinin Osmanlı işlerine burunlarını sokan Büyük Devletler karşısında iğreti bir soluk alma fırsatı buldukları dört savaş yılını da içine aldı. I. Dünya Savaşı'nın görece dolayımsız nedenlerinden birinin Osmanlı devletinin güçlenişi ve Wilhelm Almanya'sının İT politikası üzerindeki etkisinin artışı olduğu (kimi Alman tarihçilerinin yaptıkları gibi) öne sürülebilir. Eski sömürgecilerden İngiltere ile Fransa, Londra ve Paris'te büyük coşkunlukla öğrenilen, şimdi gitgide Alman yanlısı kesilen bir bürokrasi eliyle Bağdat ile Şam'a uygulanmakta olan cumhuriyetçi derslerin sonucundan tedirgin olmuşlardı. Geleneksel ayrıcalıklar, özellikle «hasta adam» toparlanma işaretleri gösterdiği dolayısıyla imparatorluk toprakları içerisinde yeterince zayıf bir düzenin ayakta tutulması amacına artık hizmet etmediği için, savunulmalıydı.

Savaş Osmanlı bürokratlarının ulus kurma görevlerini keşfetmelerini sağladı: İslâmcılığı bir birleşme çağrısı olarak kullanarak dini bir temel oluşturma çabalarında başarısızlığa uğrayınca Türk çoğunluğu, bir ulusal devletin en akla yakın hammaddesi olarak yetiştirmeye yöneldiler Böylece Türk milliyetçiliği, gecikmeli olarak Yunan İrredantizmi ile Balkan ve Ermeni ayrılıkçılığının izinden gitmiş oldu. Savaş, Jön Türklerin milliyetçi bir mitoloji geliştirme ve imparatorluğun fazlasıyla horlanan çoğunluk ulusu içinde yeni bir

8. İT, Yahudi bir burjuvazinin yurdu ve imparattorluğun büyük bir farkla en «bailılaşmış» kenti olan Selânik'te ilkin gizli bir örgüt olarak kuruldu. Burada geleceğin önderleri, Batı liberalizmi, Balkan milliyetçiliği ve masonluğun Carbonari koluyla temas hâlindeydiler. Ne Avrupa sosyalizminin, ne de Selânik'teki işçi hareketinin İT'nin düşünsel oluşumu üzerinde etkili olmaması gariptir. Bu sonucu konuda, bkz. George Haup tve Paul Dumont, **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler** (İstanbul: Gözlem Yayınyınları, 1977).

bilinç yaratma yolundaki çabalarına tanık oldu. Ancak bu girişim, onları uzaktaki Türk halklarını yeni tasarılarının kapsamı içeriisnde göstermeye yönelten bir kalıntı yayılmacılığıyla sakatlanmıştı. Ancak onların yenilgisinden sonradır ki yetiştirdikleri cumhuriyetçi kuşak görevin çapını altından kalkılabilir boyutlara indirdi. Jön Türkler, daha gerçekçi bir tutumla, Türkleştirmeye dönük bir iktisat politikasına giriştiler. Politika, hemen sonuç verdi: İT, Alman akıl hocalarıyla iş birliği içinde, İngiliz ve Fransız sermayesiyle birlikte bağımlılık ilişkisinin yerli ucunu oluşturan Rum ve Ermeni tüccararını başarıyla tasfiye etti. İkinci olarak, savaş sırasındaki enflâsyon ve tayınlama, ve devletin iktisadi denetiminin sıkılaşması, kayırılan grupların elinde vurgunculuk ve hızlı sermaye birikiminin koşullarını yarattı. Bir kestirime göre anonim şirketlerde Türk sermayesinin payı, 1908'de yalnızca % 3 iken, savaş sırasında çok sayıda ticari ve sınai şirketin kurulması sonunda, 1918'de % 38'e çıktı.[9] 1923'te kurulan yeni Türk devletinden en çok yararlanan, bu dönemde gelişen, ticarî niteliği ağır basan burjuvazi oldu.

Cumhuriyetin Kuruluşu

Savaş sona erdiğinde İtilâf Devletleri, İç Anadolu'nun küçük bir bölgesi dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını işgal etti. İşgal devletleri arasında Britanya ile Fransa'nın yanı sıra Yunanistan ile İtalya da vardı. 1919 Martında İstanbul'da işgalcilerle birlikte çalışmaya hazır bir hükûmet oluşturuldu. Bu arada, başlıca vilayetlerde yabancı işgaline karşı belli belirsiz bir protestoyu dile getiren, bölgenin Müslüman ticaret burjuvazisini bir araya toplayan cemiyetler kuruldu. Bu cemiyetlerce kullanılan «Müdafaa-yı Hukuk» formülü, yabancı işgali dolayısıyla Rum ve Ermeni hakimiyetinin geri döneceğinden duydukları korkuyu dile getiriyordu. Bu cemiyetlerden birinin milliyetçi Mustafa Kemal Paşanın katıldığı ilk toplantısında üyelerin Türkiye üzerinde Amerikan mandası ile Amerika Birleşik Devletleri hükûmetine başvurma niyetini açıklayan bir önerge oya konmuştu.[10] Yunan ordusunun Batı Anadolu'ya yaptığı beklenmedik çıkarma ile Ermenilerin —o sırada Fransız işgali altında bulunan— bölgeye yeniden yerleştiril-

9. Savaş sırasındaki toplumsal ve iktisadi koşulların canlı bir anlatımı için, bkz. Ahmet Emin (Yalman), **Turkey in the World War** (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1930). Rakam kestirimleri, Hikmet Kıvılcımlı'ya (**Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi** [İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1965] dayanmaktadır.

10. Harry N. Howard, **The King-Crane Commission: An American Inquiry in the Middle East** (Beirut, Khayats, 1963), savaştan sonraki Anadolu'nun ve Filipinler'deki Amerika Birleşik Devletleri mandası örneğinin yaygın çekiciliğinin sinemalık bir betimlenişini içermektedir. Ayrıca bkz. Stefanos Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»

mesi, çabucak bir olağanüstü durum atmosferi yarattı ve ikircikli İstanbul bürokrasisinin milliyetçi davaya katılmasına yol açtı.

Azınlıkların Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde birer aracı olarak iş gördüğünden yukarıda söz etmiştik. Batı Anadolu'da Rumlar, gerek ticari, gerekse sınai işleri tekelleri altına almışlardı; doğu vilâyetlerinde ve Çukurova'da ise Ermeniler, en zengin tarım arazilerine sahip olmanın yanı sıra ticaretle de uğraşıyorlardı. Savaştan hemen önce artan bir kutuplaşma vardı: 1913'te Çukurova'da «Ermeni nüfusunun refah içinde olduğu ve çoğaldığı, Müslüman nüfusun ise gerilediği» kaydediliyordu.[11] Demek ki etnik çatışma için iktisadi bir temel hazırdı. 1890'lardan başlayarak hem Büyük Devletler arasındaki rekabet hem de hükümetin eylemleri bu çatışmayı körüklüyordu. Tehcirler ve savaş sırasındaki çarpışmalar, Anadolu nüfusunun etnik bileşiminde kesin bir değişmeyle sonuçlandı. 1906'da Türkiye'de (15 milyonluk toplam nüfus içinde) 1.5 milyon Rum vardı; 1912'de başlayıp aralıklı olarak süren dışa göç 1923'e gelindiğinde 1 milyona ulaştı. Yunan ordusu 1919'da Batı Anadolu'yu işgal ettiğinde Rumların Türk nüfusuna karşı çarpışmalara katılması, Türk ordusu Ege kıyısına doğru ilerlediği zaman misilleme eylemlerini davet etti. 1923'e gelindiğinde Türkiye'de yalnız 400.000 Rum kalmıştı.[12] 1906'da sayıları 1 milyon olan Ermenilerin sayısı, 1927'de, dışa göç ve savaş sırasındaki çarpışmalar yüzünden, 100.000'in altına indi.[13] Bu azalışa yol açan başlıca olay, Ermenilerin Orta ve Doğu Anadolu'nun çoğunluğunu kapsayan stratejik bölgelerden uzaklaştırıldıkları 1915 tehciri oldu.

Rum ve Ermenilerin ayrılışlarının dolaysız bir sonucu olarak yerel Türk eşrafı, terk edilmiş iş ve topraklara el koyma olanağını buldu. Savaş sona erince Müslüman girişimciler, eskiden azınlıkların tekelleri altında bulundurdukları faaliyeterde —özellikle iç ticarette— bunların yerini almaya çalıştılar. Türk kurtuluş hareketi, en büyük desteği İT döneminin kayırılan tüccarları ile filizlenmekte olan bu Müslüman burjuvazisinin saflarında buldu. Anadolu taşra burjuvazisini milliyetçi davaya çeken bir etken, Rumlar ile Ermenilerin el konulmuş topraklarına, atölyelerine ve işlerine geri dönme olasılığıydı.

İtalya ve Fransa'nın sessiz onayı ile Britanya'nın müdahale etmeyici tavrı olmasaydı Mustafa Kemal'in öncülük ettiği 1919- 23 bağımsızlık mücadelesi bu kadar kısa sürede başarıya ulaşamazdı. Anadolu'da sürekli olarak toprak işgal etme fikrini Yunanlılardan başka bir tek İtalyanların beslemiş olduğu görülüyor. Yunan ordu-

11. «Armenia,» **Encyclopaedia Britannica**, 12 B. (1922), c. 30, s. 197.

12. Demetres Pentzopoulos, **The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece** (Paris : Mouton, 1962). 1906 sayım rakamları K. Karpat, **Ottoman Population, 1830-1914**, (Madison, Wisc. : University of Wisconsin Press, 1985) s. 162-66 içinde.

13. 1927 Genel Nüfus Sayımı verileri.

sunun İngiliz vesayeti altında Batı Anadolu'nun istilâsına girişmesi onları da yansızlaştırdı. Yunan işgaline karşı ilk direnişlerin çoğu, yerel temelde gerillâ çeteleri biçiminde örgütlendi. Mustafa Kemal, askeri-bürokratik önderliğin reformcu kanadına mensuptu. Askeri okullara devam etmiş, siyasal eğitimi İT ile olan kısa süreli ilişkisi sırasında yer almıştı. İT önderlerinin amaçlarını ve bakış açılarını muhtemel paylaşmış olsa da kişisel çatışmalar nedeniyle yönetici zümrenin dışında kalmıştı. Milliyetçi mücadelenin önderliğini üstlendiği sıradaki dehası, Osmanlı ordusunun bir paşası olarak taşıdığı resmî konumu savaştan dönen askerlerin yeniden seferber edilmesinde kullanmasında yatıyordu. Kurduğu örgütlenme, çeşitli askeri birlikleri tek bir komuta altında toplamayı hızla başardı ve Anadolu'daki en inanılır muhalefet hareketi olarak ortaya çıktı. İstanbul hükümetiyle bağlarını kopardıktan sonra ordugâhını Ankara'da kurdu; milliyetçi aydın kesim ile İstanbul'daki parlâmentonun kimi mebusları orada kendisine katıldılar. Bu rakip yetke merkezi, kısa zamanda Anadolu'nun gerçek iktidar mercii olarak ortaya çıktı. İşgalci Yunan hükûmeti Büyük Devletlerce terk edildi. Oysa Anadolu macerası onların desteğine güvenilerek başlatılmıştı. Uzun süreli savaşlardan sonra Türk orduları, Yunan kuvvetlerini geri püskürterek İzmir'i, en sonunda da müttefik işgali altında bulunan İstanbul'u kurtardı. 1923 Ekiminde Türkiye Cumhuriyeti ilân edildi; Mustafa Kemal cumhurbaşkanı, Ankara ise başkent oldu.[14]

Bağımsızlık hareketi, Dünya Savaşı'nın devamıydı. Savaşı yürüten, başlıca sorunları savaş çabasını finanse etmek olan Osmanlı paşalarının kumandasındaki orduydu. Fonlar, temel olarak başlangıçta İT seçkinleriyle ittifak kuran katmanlardan toplandı: İstanbul tüccarları, yerel eşraf ve doğuş hâlindeki Müslüman burjuva-

14. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap ve Balkan eyaletleri ayrı ülkeler hâlinde bölündükten sonra uluslararası konjonktürün bir Türk devletinin kuruluşuna kısmen elverişli olduğunu kabul etmek gerekir. Bir yanda Bolşevik Devrimi, bir yanda emperyalist kamp içerisindeki belirsiz hegemonya, Mustafa Kemal'in bağımsız bir devlet kurma girişiminin başarısını olanaklı kıldı. Siyasal açıdan Türkiye, Sovyetler Birliği ile Güneydoğu Avrupa ve çok daha revaçta olan Arap ülkeleri arasında bir tampon bölge oluşturacak, iktisadî açıdan ise Açık Kapı ilkeleri hüküm sürecekti. Ankara hükûmeti, yabancı yatırım konusundaki tutumunu başından beri açıklığa kavuşturmuştu: Amerikalı ve Avrupalı yatırımcılara Yunan savaşı sırasında bile imtiyazlar verilmiş; Mustafa Kemal de, kapitülâsyoncu talepler dışında, yabancı sermayenin sevinçle karşılanacağını çeşitli vesilelerle açıklamıştı. Ankara hükûmeti Musul petrol yatakları üzerindeki hak iddialarından vazgeçip 1923 Lozan Antlaşması'nda cisimlenen korumacı olmayan ticaret anlaşmasını kabul edince emperyalist devletlerin duraksamaları azaldı. Antlaşma hükümleri uyarınca «kapitülâsyonlar» —emperyalist sermayeye tanınan ülke dışı sayılırlık ayrıcalıkları— biçimsel olarak yürürlükten kaldırılıyordu.

zi. Hareketin ulusal demokratik amaçları ve genç Sovyet cumhuriyetinin diplomatik ve askeri yalıtılmışlığını kırma kaygısı sayesinde Moskova da, önemli bir destek kaynağı hâline geldi.[15] Ne var ki bağımsızlık hareketini aşağıdan gelen bir toplumsal devrim saymak olanaksızdır: Köylülerin çoğunluğunun katılımı, kur'a efradı olmanın ötesine geçmiyordu; hareketin önderlerinin esin kaynağı ise, İT'nin devleti koruyan özerk bürokratik-askeri seçkinler geleneğinin bir değişinimiydi. İT, 1909'da iktidara geldiğinde imparatorluğun siyasal ve idari yönlerinde reform yapmayı başarmıştı. Şimdi, savaştan sonra, seçkinler içerisindeki rakip bir grup —örtüşen bir üye tabanıyla— inisiyatifi ele geçiriyor, geçmiş dönemin İT politikalarını yeniden yorumluyordu. Bunun anlamı, devletin yukarıdan çağdaşlaşmanın başlatıcı olarak oynadığı rolü sürdürecek ve mali kaynaklarını bir «milli ekonomi»nin kuruluşunu özendirecek biçimde kullanmaya çalışacak olmasıydı. Ancak Mustafa Kemal rejimi, kimi önemli bakımlardan İT'nin formüllerinin köklü biçimde yeniden işlenmesini yansıtıyordu. İT, imparatorluğu yeniden canlandırmaya uğraşmış, reformcu ideolojisi, monarşiye, İslâma ya da imparatorluk topraklarını elde tutma çabasına meydan okumamıştı. Mustafa Kemal rejimi, en baştan cumhuriyetçi ve laik olmakla, imparatorluk sevdasında olmamakla tanımlanıyordu.[16] Kemalist rejimin kadroları da, ulusal kalkınma tema ve amaçlarının birçoğu gibi, büyük ölçüde İT seçkinlerinden devralınmıştı. Ama 1923'ten sonra Türk devleti, —imparatorluk iddialarından ve kraliyetçi-dini ayak bağlarından arınmış olarak— bu tür amaçlar için daha uygun bir araç sağlıyordu. Gel gelelim cumhuriyetin kurumsal ve yasal yapısı ulus kurmaya daha elverişli idiyse de genel iktisadi konjonktür öyle değildi. Kemalist rejim, savaş dönemi İT hükûmetlerinin dış iktisadi baskılardan uzak olarak iktisadi ilerlemeyi hızlandırmasını sağlayan istisnai koşullardan yararlanamayacaktı. 1923 Lozan Antlaşması Türk hükûmetine koruyucu olmayan bir dış ticaret politikası dayatmıştı. Rumların terk ettiği işleri

15. Bolşevik hükûmeti, silâh ve cephane bu kanaldan doğrudan elde edilebilir olduktan sonra, özel bir önem kazandı. Bolşevikler, bu erken aşamada, Türkiye'deki savaşı bir anti-emperyalist mücadeleler çağının müjdecisi olarak görüyorlardı.

16. Yeni durumun İT geleneği içerisinde daha önce ikincil konumda bulunan birtakım akımları öne çıkardığını söylemek yanlış olmaz. Söz gelimi milliyetçilik, İT seçkinlerinin gözünde ancak imparatorluk Türkiye'ye indirgendikten sonra önemli oldu. Laiklik de, savaş sırasında ve ertesinde İslâmcılığın değerden düşmesinden sonra resmen benimsendi. İslâmın resmi bir ideoloji olarak gözden düşmesinin önemli sebeplerinden birisi, Arapların sultan ve halifenin cihad çağrısını cevapsız bırakmalarının yarattığı düş kırıklığıydı. Şunu da gözden uzak tutmamak gerekir ki Ankara hükûmeti, bürokrasinin kadrosunu dolduracak yeni bir grup bulamazdı. Gerçekten de Cumhuriyet bakanlıklarının çoğu, Babıâli'nin daha heybetli yapısından aktarıldı.

devralmak üzere gelmekte gecikmeyen yabancı sermaye iyi karşılanıyordu. Ayrıca 3. İzmir İktisat Kongresi'nde kuvvetle dile getirilen bir gelişme olmuştu: Müslüman ticaret burjuvazisi, artık devlet müdahalesini kendi amaçları doğrultusunda yönlendirecek olgunluğa ulaşmıştı ve «ulusal» bir kalkınmaya fazla eğilimli değildi.[17]

Gerçekte, Rum ve Ermeni azınlıklarının yerini Müslümanların alması dışında, Türkiye ekonomisi, 1914 öncesi dönemle kıyasla çok değişmemişti. Yabancı uyrukluların yaptıkları yatırımlar belki bir miktar da artarak sürüyordu. İhracat ve ithalât ise, İtalyan, Alman, Fransız ve İngiliz şirketlerinin denetimi altında kalmıştı. Fransız - İngiliz mülkiyetindeki Osmanlı Bankası, çeşitli uluslararası bankaların şubeleriyle birlikte, hâlâ en güçlü mali kuruluştu.[18]

1920'ler, özellikle ticaret burjuvazisi açısından, bir iktisadi yeniden inşa ve zenginleşme dönemi oldu. Ne var ki dış ticarete yönelik bir çevre kapitalizmine has olan güçlükler, çok geçmeden, dünya bunalımının darbesiyle katlanmış olarak, ekonomiyi sarsıntıya uğrattı. On yıllık çöküntü döneminin ortalarında hükümet, devlet merkezli bir kalkınma politikası izleyip özünde kapalı bir ekonomiyi merkezden yönetmeyi yükümlendi.

Kapalı Ekonomi

1929 yılı birçok bakımdan bir dönüm noktası oldu. Türkiye'nin dış ticaret hesapları, cumhuriyetin ilk beş yılının her birinde açık vermişti. Şimdi uzun süredir ertelenen bir bunalım ceremesini çektiriyordu. Türkiye'nin ihracat gelirlerini etkileyen tarımsal fiyatlar, daha 1926'da düşmeye başlamış, can alıcı dövizi sağlayan ticari krediler gelmez olmuştu. Ankara hükümeti, 1929'dan 1933'e dek ekonominin merkezden denetlenmesi için çeşitli yöntemler arayıp denedi.[19] Yeni bir gümrük tarifesi, ithalata yeni kısıtlamalar getirdi. Yabancı paraların mübadelesine konan yasaklar, bir merkez bankasının kurulmasıyla sonuçlandı. Sanayileşme için de bir beş yıllık plân taslağı hazırlandı. Türkiye ekonomisi, bir kez daha, merkezî otoritenin siyasal denetimine tabi oldu. 1920'lerin serbest ekonomisinde hakimiyetini kuran ve Ankara hükümetinin nimetlerin-

17. Bu kongre, Ankara hükümeti ile burjuvazinin temsilcileri arasındaki ilk teması sağladı. Kongreye ilişkin malzemenin, tutanak, rapor ve kararların bir derlemesi, için bkz. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi — 1923 İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1968).

18. 1920'ler döneminin iktisadi koşulları için, bkz. Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929** (Ankara : Yurt Yayınları, 1982).

19. Bu dönemin belgesel bir anlatımı için, bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları** (Ankara : Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977)

den açıkça yararlanan ticaret burjuvazisinin, artık ancak merkezi olarak seferber edilebilecek kaynaklara ihtiyaç duyuyordu. 1930'larda böylece açılan devletçilik çağının önemi, «kapitalist olmayan yol» vurgularıyla bezenmiş bilinçli bir Üçüncü Dünyacı milliyetçilik ideolojisinin benimsenen politikalara eşik etmesiydi.

İstanbul siyasetinin Avrupa'nın günlük gazetelerinde sık sık başyazı ve karikatür konusu olduğu Jön Türkler döneminden Avrupa'daki toplumsal ve iktisadî alt üst oluşlar sırasında Türkiye'nin neredeyse unutulduğu 1930'lara dek geçen sürede bürokratik seçkinlerin Türkiye'nin dünya sistemi içindeki konumunu kavrayış biçimi, fark edilebilir derecede değişmişti. «Milli iktisat» ülküsüne karşın Osmanlı reform hareketi, ve genel olarak Jön Türkler, ekonomi politik konusunda cahildiler: Bakış açılarında ağır basan, yasal ve siyasal kurumsal değişiklikler için yapılan iradeci çağrılardı. İktisadî yapılarla bunlardan kaynaklanan sınırlamaları düşündükleri ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nu List'in Almanya'sı ya da Risorgimento İtalya'sı gibi tasarlıyorlardı. Sosyalist kuramcı Parvus —borç mekanizması yoluyla sömürülmekten ve köylülerden söz ederek— bu perspektife daha Rus bir boyut katmak istediğinde yönetici seçkinler, onun bu uyarılarını geniş ölçüde kulak arkası etmişlerdi.[20] 1920'lerdeki yeniden inşa yılları sırasında daha büyük boyutlu milli iktisat tasarıları da fazla anlamlı gözükmüyordu. O sırada gerek cumhuriyetçi önderler, gerekse palazlanmakta olan burjuvazi, azınlıklar ile «kapitülâsyonlar»ın kayırdığı yabancı sermayenin yerini yerli sermayenin almasını kuramlaştırıyorlardı. Oysa 1930'lar farklıydı; çünkü ekonominin yapısı, zorla, çevre yönelimli bir yapıdan iç piyasanın ağır basmasının gerekeceği bir yapıya dönüştürülmüştü. Bu değişim, vaatlerini yerine getiremeyen ve Türkiye'yi kapitalist piyasanın gelgeçliklerine terk etmiş olan çevre modelinin karşıtı olarak tasarlanan bir ulusa iktisadî kalkınma kuramı oluşturma yolundaki çabalarla bağlantılıydı.

1930'lar, gene 1920'lerin tersine, milliyetçi bir ideolojinin yaygınlaştırılması doğrultusunda bilinçli bir çabaya tanık odu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk reform hareketi, başlıca esinlerini Paris'in ilerici çevrelerindeki benzerlerinden alan aydınların enternasyonalist, mason özlemlerinin rengini taşımıştı. Jön Türkler 1908'de başarıya ulaştıklarında kutlamaların büyüğü, Elysée'de ya da Westminster'da değil, Pozitivist Kulübünün Le Marais'deki merkezinde cereyan etti. Ama çökmekte olan bir imparatorlukta iktidar sorumluluğu, Comte'çu toplum mühendisliğinden daha çok birleştirici gü-

20. Parvus (Alexander Helphand), savaştan önce İstanbul'da üç yıl kaldı. Bu dönemdeki hayatı iyi belgelenmiş değilse de (bkz. Zbynek A. Zeman ve Winfried B. Scharlau, *Merchant of Revolution* [London : Oxford University Press, 1965]) Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazıları, son zamanlarda tek cilt hâlinde toplanmıştır : Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, der. Muammer Sencer, (İstanbul : May Yayınları, 1977).

cü olan bir ideolojiyi gerekli kılıyordu. Savaş öncesinde ve sırasında İslamcılık ile Türkçülük akımları bu konumu elde etme uğruna rekabet hâlindeydi. Oysa savaştan sonra imparatorluktan geriye kalıp Türkiye biçimini alacak olan bölgeler, etnik çeşitliliği alabildiğine azalmış, dilsel açıdan daha birleşik bir nüfusu barındırır olmuştu. Uluslararası ortam hesaba katıldığında bile bu olgu, etnik temelli milliyetçi çözümü açıkça güçlendiriyordu. Laik milliyetçiliğin İslâmî bir ideolojiye yeğlenmesi, Türk reform hareketinin temellerini atan akılcı ruhla da uyum hâlindeydi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1924'te kabul edilen anayasası, «açıkça ondokuzuncu yüzyıl liberal anayasaları geleneği içinde» yer alıyor, böylelikle modernleşmeci seçkinlerin amaçlarını billûrlaştırıyordu.[21] Demokratik özgürlükler ile klâsik yurttaşlık haklarını öngörmesine karşılık toplumsal değişmeyi ilerletme niyeti taşımayan, özünde edigin bir belgeydi. Mustafa Kemal'in hamlelerindeki cüret, çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu ülkenin yeni düzeni bütünüyle benimseyeceği yolunda beslediği sarsılmaz umuttu. Yeni kurumlar, burjuvazide hoşnutluk yaratmalarına karşılık kırlardaki ve kentlerdeki kitleler arasında coşku uyandırmadı.[22]

Daha sonraki yıllarda ekonominin ileriye doğru ivmesi tersine dönmeseydi bu reformların benimsenmesindeki göreli kolaylığın devam edip etmeyeceği çekici bir spekülâsyon konusudur. Ancak 1930 lar, 1920'lerde uykuda olan toplumsal ve kültürel çatışmaları harekete geçirerek Mustafa Kema'in reform hareketini hem daha savunucu hem daha saldırgan bir konuma itti.İktisadî çöküntünün yarattığı hoşnutsuzluğu yatıştırmak için olsa gerek, Mustafa Kemal, mücadelenin üstünde kalacağına ve hakemlik yapacağına söz vererek, Fethi Okyar'a alternatif bir parti kurdurdu. Sonuç, 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF), özellikle kentsel alanlarda, hemen son derece siyasallaşmış bir durum yaratarak CHP karşısındaki halk muhalefetinin çeşitli akımlarına platform sağlaması oldu. Modern Türkiye tarihinde ilk popüler ve özerk akımı harekete geçirdiği ileri sürülebilecek olan SCF, siyasette anti-otoriter, iktisatta ise liberal olduğunu ilân etti. Bu plâtformla iktisadi buhranın Türkiye ekoonmisi üstündeki doayımsız etkisinin doğur-

21. Ergun Özbudun, «Established Revolution Versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey,» Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore ,der.) Authoritarian Politics in Modern Society (New York: Basic Books, 1970) içinde, s. 394.

22. Konumunu Avrupa ile olan bağları sayesinde sağlamış olan burjuvaziye üst yapı değişiklikleri, kurduğu köprü başını pekiştirecek kurumlar getirecekti. Nüfusun büyük çoğunluğu, köy ve kasabalarda oturanlar, öngörülen kurumlarla hiç uyuşmayan iktisadi ve toplumsal koşullarda yaşıyordu. Bu anlamda, modernleşme yukardan dayatılmıştı. Seçkinler, reformları doğuş hâlindeki burjuvaziye karşı değil, bu çoğunluğa karşı savunmak zorunda kalacaktı.

duğu iktisadi belirsizlikten yararlanmakta gecikmedi.[23] SCF, CHP'nin şekillendirdiği koalisyonun dışında kalan ve reformların otoriter yanına en çok tanık olmuş toplumsal grupların sesi olarak ortaya çıktı. 1930'ların devletçi rejiminin rahata kavuşturacağı palazlanmakta olan millî burjuvazi ise devletli bir çözüme arka çıktı. Yalnız üç ay süren kısa ömrünün sonunda SCF kapatıldığında CHP'liler, devletin yeni rolünün ve toplumsal ve iktisadî uygulamalarının altında yatan ideolojiyi formüle etmekten serbest kalmışlardı.

Bu kısa oluntu Ankara rejiminin temel zaafını ortaya koydu. Savaştan önce İT hükümlerincce başlatılıp savaştan sonra CHP tarafından sürdürülen çağdaşlaşma, ne köylüleri, ne de kentsel aşağı tabakalarla küçük burjuvaziyi özgür kılan bir siyasal katılımın yasal çerçevesini kurmuştu. CHP'li seçkinler, ulusal politikada olsun, bir piyasa toplumunda olsun, katılım mekanizmaları sağlamaksızın kitlelerin siyasal ve iktisadi özlemlerini tek yanlı olarak yönlendirebileceklerini düşlüyorlardı. Temel bakış açıları Osmanlı yönetici seçkinlerininkiyle aynıydı: Devlet, yönetilenlerden kopuk kalacak, belirli tabaklara uzlaşma korkusu duymadan ihsanlar dağıtacak, yanaşma grupları arama zahmetine katlanmayacaktı. SCF oluntusundan sonra rejim, yavaş yavaş yurttaşlık hakları karşısında daha bastırıcı, iktisadi hayatta ise daha güdümcü bir kimliğe bürünmekle birlikte otoriter bir siyasal yapıyla uyumlu bir halk seferberliğini hazırlayacağı umulan bir ideolojiyi yaymaya çaışmaktan da geri durmadı.

Korporatizm Çabaları

Bu ideoloji, yalnız Kemalizmin, özellikle 1960'lardaki bir sürü «ilerici» dirilişi için örnek oluşturduğu için değil, aynı zamanda «milliyetçi» Marksçıların saflarına saçtığı karışıklık tohumlarından ötürü de önem taşıyacaktı. Kısaca, politika, işçi sınıfının ağır baskı altında tutulmasından ve korumcılıkla beslenen bir sanayi burjuvazisinin kullanabileceği artığı büyütme yoluyla yatırım kararlarını merkezî oarak eşgüdümleme çabasından ibaretti. Bir milliyetçilik ideolojisi —ki dozu, ulusal kimliğin yaratılması için gerekli olanı kat kat aşıyordu— ile toplumsal sınıfların varlığının korporratist bir toplum modeli yararına yadsındığı bir seferberlik retoriği, bu dönemin önemli özellikleri arasındaydı. Kurumsal yeniliklerin hepsi, bir «sivil toplum»un özerk işleyişli yapılarını kurmaktan çok seçkinlerin yönetimini koyulaştırmayı amaçlıyordu. Çağdaşlarına mesajını iletmek için harcanan bu çabalara karşın, yönetici seçkinlerin her yana yayılan iktidarına karşı halk muhalefeti, 1930'larda yükseldi. Örneğin resmî ideolojinin propaganda merkezleri olması amaçlanan Halk Evleri, tecrit olmaktan ve yalnız dar bir bürokratlar çevresi-

23. Sadece 1929'da 1100 şirket iflâs etti ya da faaliyetlerini durdurdu; 1930 ortasında işsizlerin durumu, basındaki başlıca tartışma konusu hâline gelmişti.

ne hizmet etmekten kurtulamadı. Devrimi kırsal kitlelere taşımaları amaçlanan Köy Enstitüleri ise yerel halkın muhalefetiyle karşılaştı. Yönetici seçkinler ile kitleler arasındaki uçurum, hiç bir zaman bu denli tedirgin olmamıştı.

Devletçiliğin iktisadî uygulanışı, işçilerin gerçek ücretleri ile köylülerin ticaret hadleri gerilerken sınaî üretimin artmasına yol açtı. 1936'da faşist İtalyan mevzuatını örnek alan bir iş yasası yürürlüğe girdi. Yasa sendikalaşmayı önler, grevleri yasa dışı sayarken sanayide kartelleşme ve dikey bütünleşme devlet politikalarıyla teşvik ediliyordu. Öte yandan tarımda fiyatların dünya fiyatlarını izleyerek düşmesine izin veriliyor, sanayi mallarının —gerek ithal mallarının, gerekse yerli ürünlerin— fiyatları ise vergiler ve fahiş kârlar yüzünden yüksek tutuluyordu. Bu geleneksel hızlı birikim kaynaklarından elde edilen artık, aralarından su sızmayan bir koalisyon içinde kaynaşmış bulunan bürokratlar ile sanayi burjuvazisince yağmalanıyordu. Dönem sona erdiğinde rejim, açıkça baskıcı bir hâle gelmişti: İşçiler 1936 mevzuatına boyun eğmek zorundaydılar; geniş köylü kesimleri yabancılaştırılmış, sömürücü bir fiyat politikasıyla piyasanın dışına sürülmüştü; kent küçük burjuvazisi sürekli sıkıyönetim altında yaşıyordu. Ayrıca militan bir laiklik, hem köylülerin hem de kasaba küçük burjuvazisinin düşmanlığını kazanmıştı.

İdeolojisi ve uygulamasıyla, toplumsal ve iktisadî değişmenin tek kaynağı olarak devleti kutlayışıyla, devletçi rejim dönemine çok yakındı —zaten o dönemde birçoklarının gözlemlemiş olduğu bir benzerlikti bu. Ne var ki rejim, yaygın bir taban kazanmada hiç bir zaman başarılı olmadı: CHP'liler kitlelere güvenmeyen seçkinler olarak kaldılar. Her hangi bir CHP önderinin bir halk toplantısında Mussolini ya da Perón üslubunda konuşmasını göz önüne getirmek olanaksızdır. Bu olanaksızlığı belirleyen, sèçkincilik ideolojisinin yanı sıra, harekete geçirilme potansiyeli taşıyan bir kent küçük sermayesine fazla dokunulmamış, ayni mal (ayakkabı, giyim eşyası v.b.) dağıtımından olduğu kadar resmî ideoloji içerisindeki ayrıcalıklı konumlarından da yararlanan her rütbeden devlet görevlilerinin işleri ise iyi gitmişti. O dönemde rejime karşı halk tepkisi, ancak taşrada örgütlenebilirdi; oysa kırlık alanlardaki kitleler henüz siyasal açıdan uyanmamışlardı.

II. Dünya Savaşı, bir dizi yeni dışsal belirlenimi beraberinde getirdi. Türkiye savaş dışında kalmayı becerdi — Cumhurbaşkanı ve «Millî Şef» İsmet İnönü'nün yoğun siyasal manevralarıyla gerçekleştirilen bir başarıydı bu. İttifaklar dışında kalma karşılığında ödenen bedel, Almanya'nın **Drang nach Osten** politikasına gösterilen hüsnükabul oldu. Gerçekten Almanya, uluslararası mübadelelerin çöküşünden ilk yararlanan ülke olmuştu. Üçüncü Reich'ın ünü iktisatçısı ve maliyecisi Dr. Hjalmar Schacht'ın Türkiye ekonomisiyle doğrudan teması vardı ve ekonomileri Almanya'nınkini ta-

mamlayan ülkelerle ikili mübadeleler için bir plân hazırlamıştı. Almanya ile 1935'te imzalanan antlaşmanın ardından Türkiye'nin dış ticareti, Üçüncü Reich'ça tasarlanan iş bölümüne kısa sürede uyum gösterdi. 1936 tarihinde Türkiye'nin ihracatının % 51'ini Almanya satın alıyor, Türkiye de ithalâtının % 45'ini bu ülkeden sağlıyordu.[24]

Sanayii özendiren devletçi politikalar, ve ikili anlaşmalarla desteklenen dış ticaret üstündeki devlet tekeli, savaş sırasında bir rüşvet ve vurgun ekonomisini besledi. Darlıklar, hızla yükselen fiyatlar, azalan gerçek ücretler ve maaşlar, ve, elbette, yarı yasal karaborsa işlemlerinden elde edilen büyük kârlar, savaş ekonomisinin özellikleri arasındaydı. Dış ticareti elden geçiren İstanbul tüccarlarına ek olarak çoğunlukla taşra kentlerinde yerleşmiş, bir temel ihtiyaç maddesinin ikmalini ele geçirerek İstanbul piyasasında elde edilebilen kârları devşiren yeni bir spekülâtörler sınıfı doğdu. Hükümettin ekonomiye yaptığı yeni müdahaleler, savaş sırasında ticari kârların birikim haddini hızlandırdı. Milli Korunma Kanunu, hükümete «âtıl» iktisadi kaynakların denetimini devralma ve gerektiğinde bunları müsadere etme yetkisi tanıyordu. Bu ikinci hüküm, özellikle köylülerin yük hayvanlarına uygulandı. Savaş yıllarının sonucu olarak, yoksulaşan halkın yanı sıra —coğrafi olarak geniş bir alana dağılmış ve sayıları on binleri bulan— bir vurguncular kümesi akıl almaz ölçüde zenginleşti.

Dönemin bir başka politikası, görünüşte vurguncuları vergilendirmeyi amaçlayan, 1942 tarihli Varlık Vergisi idi. Ne var ki bu bir defaya mahsus vergi, uygulamada oransız ölçüde gayri Müslümlerin üstüne yıkıldı. Bunlar, ellerindeki mülkleri zararına satmak zorunda kalarak servetin Müslüman burjuvazinin elinde daha çok birikmesine hizmet ettiler. Bu yasa, gözü yüksekte olan birçok sermayeciye çıkar sağladıysa da, sivil yasallığı o denli açıktan çiğnediği için burjuvazi ile hükümetin arasının açılmasında önemli bir unsur oldu.

1930 ile savaşın sonu arasında geçen on beş yılda CHP kendine bir yanaşma kümesi oluşturmakta başarılı olamadı. Yasalar ve devletçi sanayileşme politikası uygulaması, işçilerin haklarının bastırılmasını, bunun sonucu olarak da ücretlerin azalmasını gerektirmişti. Savaş yılları, 1930'ların hızlandırılmış bir emsali oldu: Hükümet ile burjuvazi arasındaki ittifak, karaborsa vurgunları üstünde alabildiğine vahşi bir kapışmayı, bu ise kent küçük burjuvazisinin mutlak yoksullaşmasını getirdi. İhracatçı büyük toprak sahipleri, 1929'dan sonra tarımsal fiyatların düşüşünden zarar gördüler; ayrıca savaş yıllarında konan ulusal olağanüstü hâl koşulları orta

24. Bkz. Antoine Fleury, «La Pénétration économique de l'Allemagne en Turquie et en Iran après la première guerre mondiale.» **Relations Internationales**, 1 (1975).

köylüyü —siyasal seferberliğe en yatkın kırsal tabakayı— yabancılaştırmıştı. Bu son gelişme, gelecek dönemin siyasal aritmetiği açısından en önemlisiydi.[25]

Savaş Sonrası Gelişmeler

Savaş sonrasında dünyanın hegemonyacı gücü olan A.B.D., Amerikan yanlısı seçkinlerce yönetilecek, açık ekonomi ilkelerini ideolojik ve iktisadi olarak savunmaya hazır çevre ülkeleri istiyordu. CHP'nin, yitirdiği desteği sınırlı liberalleştirme yoluyla yeniden kazanma çabası bu koşullara uygun düşmekteydi. Türkiye Marshall yardımından payını alınca, hükümet, bir muhalefet partisinin, Demokrat Parti'nin (DP), kurulmasına izin verdi. Bu parti, 1946 seçimlerine katıldı. Çok kısa olan tarihine karşın DP, kimi iddialara göre, aynı zamanda yerel CHP yöneticileri olan devlet memurlarının yaptıkları partizanca uygulamalar olmasaydı seçimleri kazanacaktı. Sonraki dört yılda CHP, yönetimine karşı oluşan ve artık DP desteğine yönelen halk muhalefetini savuşturmaya çalıştı. Devlet bürokrasisinin gerçek gelirlerini eski düzeyine getirerek kent küçük burjuvazisinin savaşın yıkıntılarını atlatmasını sağladılar. Savaş yıllarına damgasını vuran ağır darlıklardan sonra kentsel alanlar göreli bir ferahlık dönemine girdi. En önemlisi, CHP'nin nihayet talihsiz bir toprak reformu önerisiyle ülkenin toplumsal ve iktisadi yapısında bir değişme gerçekleştirmeye kalkışmasıydı. Öneriye göre devlete ait topraklar ile ortakçılık yoluyla işletilen mülkler yoksul köylülere dağıtılacaktı. Ancak bu öneri, parti içerisindeki ilk önemli bölünmeyi yarattı: Toprak sahibi milletvekilleri, yasa tasarısı için şahsen destek toplamaya çalışan Cumhurbaşkanı İnönü'ye karşı çıktılar. Partili milletvekilleri arasında fiilen toprak sahibi olanlar azınlıktaydılar (% 9); ama çoğu, parti makinesinin yerel düzeyde kasaba tüccarları ile toprak ağalarına bağlı olduğunun bilincindeydi.[26] Bu güçlü çıkar kümesi, yoksul köylülerin kısmetinin kökten açılmasını sağlayacak her türlü girişimi engelleyebilecek bir konumdaydı ve bu olgu CHP'nin ideolojik iddialarına bir miktar zarar vermişti.

Atatürk döneminin sloganlarından birisi, «köylü milletin efendisidir» idi. 1925'te Kemalist rejim, Osmanlı âşarını kaldırarak köylünün koruyucusu olduğu yolundaki iddiasını somutlaştırmıştı. Çöküntünün ilk yıllarında tarım ürünleri için bir fiyat destek sistemini işletmişti. Ne var ki 1935'ten sonra rejimin köylülerin çıkarlarını temsil ettiği iddiası gittikçe yıprandı. Fiyatları hükümetçe de-

25. Devlet ile farklı köylü katmanları arasındaki ilişkiyi niteleyen ittifak ve aldatmacalar için, bkz. Faruk Birtek ve Çağlar Keyder, «Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri. 1923-1950,» Toplumsal Tarih Çalışmaları içinde.

26. Meclislerin bileşimi ile milletvekillerinin toplumsal kökenleri ve oy verme davranışının en eksiksiz ele alınışı için bkz. Frederick W. Frey, The Turkish Political Elite (Cambridge, Mass. : M.I.T. Press, 1965).

netlenen sanayi mallarına (dokuma gibi) zam yapılır, şeker ve gaz gibi ithal mallarına vergi konurken, tarımsal fiyatların yerinde saymasına göz yumuldu. Savaş sırasında köylülerin büyük çoğunluğunun mutlak yoksunluğu gizlenemez ve savaş zenginlerinin edindikleri yeni servetin yanında fazlasıyla göze batar oldu. Köylünün sıkıntısı, özellikle CHP içerisinde, reformcu özlemlerini yeniden alevlendirmeye çalışan görece genç bir kanat eliyle kamuoyuna iyice duyuruldu. Ne var ki parti içindeki bu akım, İnönü'nün toprak reformu tasarısının bütünüyle iğdiş edilmesini önleyemedi. Sonunda kabul edilen önlemler, azami işletme büyüklüğü için her hangi bir tavan öngörmediği gibi, yoksul köylülere yalnız devlet topraklarının dağıtılmasını içeriyordu. Böylece CHP'nin görece yoksul köylülerle ittifak kurma girişimi başarısızlığa uğramış, DP'ye de köylü desteğini kendisine çekmek için fırsat verilmiş oldu.

Çok Partili Demokrasi ve Köylüler

Bunun dışındaki önlemler arasında laiklikten verilen ödünlerle ibadet özgürlüğünü genişletmek ve devlet okullarında din öğretimini özendirmek vardı; Köy Enstitüleri bu arada körelmeye bırakılmıştı. Gene de bu ideolojik ödünler, biriktirdiği kârları daha özgürce yatırmaya can atan bir burjuvaziyi tatmin edemeyeceği gibi, jandarmalı, tahsildarlı ceberrut devlet imgesini köylünün zihninden silmeye de yetmezdi. DP, ekonomiye devlet müdahalesini azaltacağına, devlete ait işletmeleri özel kesime akratacağına,köylünün emeğinin tam karşılığını ödeyeceğine, din özgürlüğünü güvence altına alacağına söz verdi. DP'nin 1946-50 döneminde kurmayı becerdiği muhalefet blokunun genişliği, onun 1950 seçimlerindeki başarısını açıklar.

İktidar çatışması seçim aritmetiğinin gerekleri doğrultusunda kayma gösterince, köylülerin nüfus içindeki (% 75'i bulan) ezici ağırlığı ivedi önem kazandı. Türkiye politikasında ilk defa olarak köylüler, kazanılması gereken faal bir güç hâline geliyordu. CHP seçkinlerinin dünya görüşü köylüleri edilgen ve uysal bir kitle olarak tasarlamışken DP, kuruluşundan başlayarak kırlık bölgelerin ideolojik ve iktisadi özlemlerine yönelmeye özen gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda topraklı bir aristokrasinin yokluğu iktisaden egemen bir toprak sahipleri sınıfı karşısında sorumlu olmadığı gibi gücünü dış iktisadi çıkarlardan da almayan özerk bir bürokratik seçkinler kümesinin varlığını içermişti. Cumhuriyet, Osmanlı bürokratik mirasını devralmış; ama CHP seçkinleri, gitgide taşra tüccarlarıyla iç içe girmişlerdi. Savaş dönemi, Cumhuriyetin köylülere olan davranışının Osmanlılarınkinden görece daha sömürgen olduğunu ortaya koymuştu. Ancak köylüler, artık savaş sonrası ekonominin sunduğu iktisadi fırsatların bilincindeydiler. Dahası, laik baskıdan da, dini yaşam üstündeki kısıtlamalardan yakınacak den-

li kurtulmuşlardı. Böylece CHP karşısındaki ilk muhalefet, bu hoşnutsuzluğun meyvelerini toplamaya hazır olacaktı: Gerçekten DP, belki istemeyerek, kendini köylülerin —aşağıdan— toplumsal hareketinin başında buldu.

Köylülük içerisindeki, DP örgütünün doğal uzantısı hâline gelen, ayrıcalıklı bir tabaka, serbest piyasa ideolojisinin simsarlığını yapan, görece gelişmiş bölgelerin zengin çiftçilerinden oluşmaktaydı. Parti kurucularının kendileri, son derece ticarileşmiş Batı Anadolu'nun büyük toprak sahipleriydiler. Bunların CHP içindeki isyanına toprak reformu önerisi üstündeki tartışma neden olmuştu. Ama orta ve yoksul köylüler de harekete katkıda bulundular. 1950'de Türkiye'de yapılmış ilk gerçek seçimler, en uzak illerde bile %90'lık bir katılma oranıyla muhalefetin umutlarını doğruladı. Köylülerin siyasallaştırılmasının başarılı olduğu kuşkusuzdu.

Kentsel merkezlerde zengin tüccarlar, savaştan sonra kısıtlayıcı bir yük hâline gelmiş olan devlet vesayetini başlarından atmak için sabırsızlanıyorlardı. Yirmi yıllık devletçi politika ve savaş ekonomisi dönemi, artık siyasal otoritenin yakın denetimi karşısında özerklik elde etmek için mücadele veren iktisadî bir güç yaratmayı başarmışı. Burjuvazinin bütün hizipleri, liberal iktisat politikası çağrısının ve devlet işletmelerini özel sermayeye aktarmak gibi —gerçekleşme şansı daha düşük olan— biraz daha somut bir amacın arkasında toplandı. DP'nin seçim plâtformu, iki temel yakınma üzerinde odaklaşıyordu: Bunlardan kasabalar ve kırsal alanlardan kaynaklanan birincisi dinî baskıya; kentlerden kaynaklanan ikincisi ise ekonomi üstündeki ezici devlet denetimine ilişkindi.[27] DP'nin yaptığı çağrıların birleşik etkisi geleneksel olarak seçkinlere özgü özlemler taşıyan önemli sayıda kentli aydının desteğini kazanacak denli güçlüydü. Sonraları CHP ve devletçi politikanın savunucuları, DP'nin 1950'deki zaferinin, samimiyetsiz dinî önderlerin etkisiyle, çağdaşlaştırıcı seçkinlere ayak uydurmayı reddeden köylülerin tutucu bir tepkisinden başka bir şey olmadığını iddia etmeye kalkacaklardı. Daha akla yakın bir görüş, dinî gericiliğin, köy topluluğunun «küçük geleneğini» hedef alan iktisadî ve ideolojik devlet politikalarının doğurduğu yakınmaları seslendirmek için yalnızca bir sözcük dağarcığı sağladığıdır.

DP'nin 1950'de iktidara gelişinin böylesine uzun uzadıya ele alı-

27. Bu ikinci yakınma, 1948'de İstanbul'da Ticaret ve Sanayi Odalarınca toplantıya çağrılan bir iktisat kongresinde etkileyici bir güç gösterisiyle vurgulandı. Kongrede delegeler, liberal politikaları savunarak, hükûmetin sınai *kalkınmaya sokulgan olmayan bir yaklaşımla yardım etmesini* isteyerek ekonomiye hükûmet müdahalesini eleştirdiler. Başta CHP hükûmeti, kongreyi resmen tersleyerek olumsuz tepki gösterdi; sonra ileri gelen eleştiricilerden bazıları, 1948'de oluşturulan yeni bir kabineye getirildiler. Kent temelli bu muhalefet, DP seçim plâtformunda ifadesini buldu. (Yazar, bu yorumu Faruk Birtek'e borçludur.)

nışının sebebi, bu olayı Türkiye tarihinde seçkinler yönetiminden tam sınıf yönetimine, ve bir kapitalist gelişme kalıbından bir başkasına, belirleyici bir kayma olarak görmenin mümkün oluşudur. Osmanlı dönemindeki bürokratik seçkinler, artığı mülk edindikleri bir yapıyı süreklileştirmeleri anlamında yönetici sınıftılar. Ne var ki üretim tarzının özgüllüğünden ötürü bu seçkinlerin konumu, artığın mülk edinilmesini denetleme yeteneklerine bütünüyle bağlı oluyor, fiili üreticilerden ise görülmedik bir kopukluk içinde kalıyorlardı. İmparatorluğun son yıllarda İT hükümetleri, zaman zaman burjuvazinin bazı bölümlerince destekleniyor, ama her zaman daha çok iktisadî sınıf güçleri karşısındaki nihaî özerklikleriyle ayırt ediliyordu. Kemalist rejimin teşvik ettiği denetimli kapitalist gelişme içinde CHP hükûmetleri, doğuş halindeki burjuvaziye hiç bir zaman tam serbestlik tanımamıştı. Bu burjuvazinin rüştünü kazanması yeni demokrasiyle çakıştı; DP ise onun sözcüsü oldu. Aynı zamanda tarımda benzer bir sermayeciler sınıfının doğmasına yardımcı olacağını vaat etti. 1950'ler, bir sürü sermayeci adayına ilk birikim fırsatı sağladı. DP'nin halk katındaki çekiciliği, kısmen bununla açıklansa gerektir.

DP desteğinin görece gelişmiş kırsal alanlardan türeyişi, Türk siyasal yapısının, ve demokratik rejimin göreli uzun ömürlülüğünün, anlaşılması için de anahtar sağlar. Osmanlı yönetici sınıfının köylülerden vergi biçiminde artık sızdıran bürokratik seçkinlerden oluştuğu daha önce belirtilmişti. Topraklı bir aristokrasinin doğuşu, bu ilişkinin yeniden üretimi için en büyük tehlikeydi. Gerçekten de merkezî otorite sistemin feodalleşme potansiyeliyle sık sık ve başarıyla savaşmış, böylece bürokratik seçkinlerin yönetimini sağlama bağlamıştı. Sonuç olarak çoğu Anadolu köyleri topraksız köylülerin bulunmadığı, çok az sayıda zengin toprak ağasının bulunduğu, küçük arazilere bölünmüş yapılarını sürdürdü. Anadolu köyünün hâkim özelliği, olağan yıllarda ailenin geçimine, iyi yıllarda ise ufak bir artık elde etmeye yetecek kadar toprağı olan ,kıtlık yıllarında da zor durumda kalan geniş bir yoksul orta köylü tabakasıydı. Çoğunun bir çift öküzü ile ilkel aletleri vardı. Bir köyde tek bir mülk sahibi ile çok sayıda ortakçının bulunduğu bir toprak ağası rejimi, Osmanlı yönetimi altına hiç bir zaman tam olarak sokulmamış bölgeler olan Anadolu'nun güneyi ile güneydoğusu dışında ağır basmıyordu.[28] Bu dağılım kalıbının iki özelliği, siyasal reji-

28. 1930'larda yapılan bir toprak ölçümüne göre bütün işletmelerin % 99,7'si 50 ha'dan küçüktü. Ailelerin üçte ikisinin sahip olduğu toprak 5 ha'dan azdı. Bu işletmelerin ortalama büyüklüğü 6 ha idi ve alan bakımından ekilen toprakların % 86'3'ünü oluşturuyorlardı. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Temel Meseleleri», İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 6. No. 1-2 (1945). 1970 sayımının sonuçları, işletmelerin % 99,5'inin 50 ha'dan küçük olduğunu ve bunların ekilen toprakların % 88,7'sini oluşturduğunu, allele-

min geleceği açısından önem taşıyordu. Birinci olarak, geleneksel *âşar 1925'te kaldırılınca, tarımda üretilen artık, her biri potansiyel* olarak piyasa için küçük meta üreticisi olan mülk sahibi köylülerin elinde kaldı. 1950'de bürokratların görev süresini uzatmayı reddedenler, işte bu potansiyel girişimcilerdi. İkinci olarak, tarımsal artığı kendi ellerinde yoğunlaştırabilecek bir topraklı aristokrasinin bulunmayışı, bir tüccar, feodal, komprador ittifakının siyasal iktidarı ele geçirmesine engel olduğu gibi Kemalistlerin «yukarıdan devrim»ini, ve CHP seçkinlerinin 1950'ye kadarki yönetimini mümkün kılmıştı.

Topraklı bir aristokrasinin yokluğu ile tarımsal artığın milyonlarca orta köylü arasında dağılışı, Türk demokrasisinin göreli başarısını anlamanın esas anahtarı da olabilir.[29] Durum böyleyse, Kemalizmin kırsal kitleleri siyasal katılma dışında bırakan kısıtlı formülleriyle can alıcı kopuşun gerçekleştiği yıl 1950 demektir. Fransa'da ki gibi feodal sınıf karşısında toprak üzerindeki haklarını pekiştiren bir köylülük, ya da ngiltere'de olduğu gibi kapitalist çiftçiliğin doğuşu yerine, Türkiye'deki devrim, bürokratik seçkinlerin yeniden bölüştürücü politikalarına karşı bir piyasa toplumuna olan özlemlerini savunan bağımsız bir köylülüğü öne çıkarmıştı.

Tek parti rejiminin 1950'de sona erişi, aynı zamanda bir kapitalist çağdaşlaşma kalıbından bir başkasına kayışın göstergesiydi. Barrington Moore'un terimlerini kullanacak olursak Türkiye, «yarı parlâmenter» bir rejim altında «tepkisel kapitalist» bir çağdaşlaşmayla sonuçlanan bir «yukardan devrim»[30] yaşamıştı.[31] Bununla birlikte Türkiye'yi Japonya ve Almanya gibi daha eski örneklerden

---

rin % 75'inin ise 5 ha'dan daha az toprağı bulunduğunu göstermektedir. Her iki dönemde topraksız köylülerin sayısı, toplamın % 75'inden azdı. Bölüşümde görünen eşitsizlik büyük işletmelerin en az verimli bölgelerde yoğunlaşmış olmasından ötürü biraz yanıltıcıdır.

29. Türk demokrasisiyle ilgili buradaki irdeleme, gevşek bir biçimde, Göran Therborn'un savlarına dayanmaktadır: «Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu,» **Birikim**, 50/51-52/53 (Nisan/Mayıs-Haziran/Temmuz 1979).

30. Theda Skocpol ile E. Kay Trimberger'in yazıları, Barrington Moore'un çerçevesini geliştirip ondan Türkiye gibi bürokrasi ile toprak sahiplerinin çıkarları arasında ittifak bulunmadığı örnek olaylarda yararlanılabilmesini sağlamaya epey katkıda bulunmuştur. Bkz. Theda Skocpol, «A Critical Review of Barrington Moore's Social Origins of Dictatorship and Democracy,» **Politics and Society** (Güz 1973); a.y., «France, Russia, China: A Structural Analysis of Social Revolutions,» **Comparative Studies in Society and History**, 18 (Nisan 1976); E. Kay Trimberger, «State Power and Modes of Production : Implications of the Japanese Transition to Capitalism,» **The Insurgent Sociologist**, 7, No. 2 (İlkbahar 1977); Theda Skocpol ve E. Kay Trimberger, «Revolutions and the World-Historical Development of Capitalism,» **Berkeley Journal of Sociology**, 22 (1977-78).

31. Bkz. Barrington Moore Jr., **The Social Origins of Dictatorship and Democracy** (Boston : Beacon Press, 1967), özellikle s. 433-52.

ayıran can alıcı farklar iki başlık altında özetlenebilir. Birincisi, Türkiye'de bürokrasi toprak sahipleri karşısında özerkti; kalıtımsal bir toprak sahibi aristokrasi ise önemsizdi. Bu, yeni oluşan sınaî sınıfın, toprak sahipleri safları içerisinden çıkacağı ve tarımsal artığı harekete geçireceği yerde bürokratik seçkinlere ve ekonomiye yapılan devlet müdahalesine dayalı dışsal bağlara bağlı olması sonucunu doğurdu. Büyük toprak ağalarının bulunmayışı, küçük aile çiftliklerinin ve baskıcı bir emek kullanımı rejimine boyun eğmeyen köylülerin ağır basmasını da içeriyordu. Dolayısıyla iktisaden egemen durumdaki tarım kesimi içerisinde potansiyel ticari itkinin yüksek oluşuna karşılık zaten gelişmiş olan sanayi kesimi büyük ölçüde bürokrasinin lütfuna bağımlıydı.

İkinci etken, savaş sonrası konjonktür içerisinde dünya iktisadi bütünleşmesinin ulaştığı düzey yüzünden Türkiye'nin özünde kapalı bir ekonomiyle yalıtılmış bir kapitalist gelişme kalıbı izlemesinin olanaksızlaşmasıydı.

Türkiye, 1930'ların devletçi politikalarına karşın «az gelişmiş» olarak kalmış, 1950'lerde ise tipik bir çevre ekonomisinin iktisadi ilişkileri kalıbına teslim olmak zorunda kalmıştı. Rakipsiz A.B.D. hegemonyası ile Soğuk Savaş ideolojisi, liberal demokrasinin siyasal biçimlerinin olduğu kadar daha ticari zihniyetli, daha az özerk bir yöneticiler sınıfının hâkimiyetinin de koşullarını yaratmıştı. Böylece Türkiye, «yukardan devrim» senaryosundan çıkarak 1950'den sonra, «burjuva» modernleşmesi kalıbına girmiş oldu. «Yarı parlâmenter» rejimi, hiç değilse doğrudan doğruya, faşizmle sonuçlanmadı. Ancak dünya iktisadi konjonktüründeki dalgalanmalar karşısında son derece duyarlı olan bu garip «burjuva» patikası, ve burjuva ideolojisi, istikrarlı bir «demokratik kapitalist» alternatif de yaratmadı.

Yabancı Sermayesiz Çevresel Gelişme : DP Dönemi

1950'lerin başlarındaki iktisadi kalkınma ve tarımsal ticarileşme fırsatları, hükûmetin ve kırlardaki destekçilerinin beklevişlerini cömertçe gerçekleştirdi. Türkiye, ihracat gelirlerinin yükseldiği istisnaî bir konjonktürden yararlandı: Kore Savaşı'nın yarattığı iktisadi patlama sırasında ülke, geleneksel ihraç kalemlerinin yanı sıra artan miktarda tahıl ile maden cevherini yurt dışına satabildi. Fiyat teşvikleri, işlenen toprakların genişletilmesi isteğini doğurdu ve birkaç yıl içerisinde ekilen alan, % 50'den fazla arttı. Bu toprak kazanımı, çoğunlukla, yeni ithal edilen traktörlerin kullanılmasıya gerçekleştirildi. 1950'yi izleyen üç yıl içerisinde, hükûmetin aldığı yardım ile ihraç gelirleri 35.000 traktöre dönüştürüldü. Dönemin gündelik dilindeki deyimle «köylünün gözü para görmüştü.»

1953'ten sonra tarımdaki patlama birdenbire sona erdi; üretim de durgunlaşmaya başladı. Türkiye'nin kısa süren «ihracat ekonomisi», temel madde fiyatları dünya çapında gerileyip ihracat gelir-

leri de buna ayak uydurunca daha büyük ticaret açıklarıyla sonuçlandı. Tarımda yatırım fırsatları tüketildikten sonra, biriktirilen kârlar, sanayie, özellikle de dokuma ve gıda işleme gibi tarımla ilişkili kesimlere yönetildi. İhracat azalınca ithalâta —özellikle tüketim mallarına— kısıtlamalar getirildi: İthalât, 1952'de gayri safi milli hâsılanın (GSMH) % 9,5'inden 1958'de % 2,5'ine düştü.[32] Şehir burjuvazisi, salt iç piyasaya yönelik ithal ikamesine yatırım yapmaya başlayarak bu durumdan çıkar sağladı. İç piyasanın gelişmesinde önemli etkenlerden birisi yol inşa programıydı. Program, köylü üretiminin pazarlanmasını hızlandırmakla kalmadı, kentsel olmayan küçük sermayenin öncü bir kesim olarak otomotiv taşımacılığı çevresinde yeni bir yoğunlaşmasının yaratılmasına da yardımcı oldu.

Tarımsal bir ihracat ekonomisinin ilk evresi 1953'ten sonra sona erince hükûmet, döviz geliri için yeni kaynaklar aramaya başladı. Beklenilen düzeyde yabancı sermaye çekilemedi; sonuç olarak iktisadî büyüme için gerekli ithalatın finansmanına devam etmek üzere kullanılabilecek kaynaklar olarak geriye bir tek yardım ve dış borçlanma kaldı. Önceleri Marshall Yardımı ile öteki bağışlar, ithalâtın artırılmasını finanse etmeye yardımcı oldu; ama 1955'ten sonra, yardım daha zor bulunur olunca, hükûmet, cari işlemler açığını gitgide kısa dönemli borçlarla kapatmaya yöneldi. Bu borçların çok geçmeden yarattığı geri ödeme sorunu, bunalımla sonuçlandı ve 1958'deki yüksek oranlı devalüasyonla doruğa çıktı. 1958'den sonra hükûmet, Türkiye'nin alacaklılarından oluşan bir Avrupa Ekonomik İş Birliği Örgütü (Organization for European Economic Cooperati on - OEEC) kartelinin dayattığı istikrar önlemlerini uygulamaya zorlandı.

Hükûmetin iktisadî büyümeyi sürdürmek için yabancı fonlar ödünç alma politikası, karşılığını yurt içindeki enflasyoncu politikası, karşılığını yurt içindeki enflasyoncu politikada buluyordu. Tarım kesimindeki yüksek gelirleri (ve köylüler arasındaki seçim desteğini) korumak için hükûmet, azalan dünya fiyatlarına karşın çiftçinin ürününe yüksek fiyatlar ödemeye devam etti. Tarımsal sübvansiyonlar için basılan paranın, şehir sermayesinin su yüzüne çıkmaya başlayan hoşnutsuzluğunu hafifletmek için de etkili bir kısa dönemli önlem olduğunun ortaya çıkışı, politika saptayıcıların hoşuna gitti. Ne var ki 1958'de % 40'a varan enflasyon oranı, bürokrasinin, daha önemli olarak da askerlerin, gerçek gelirlerinde keskin bir düşüşten zarar görmeye başlamaları demekti. 1958'den sonraki dönemde DP'yi başarıya götüren koalisyon nihayet dağıl-

32. Çağdaş Türkiye iktisat tarihine, özellikle 1945 sonrası döneme ilişkin yararlı bir giriş için bkz. Zvi Yehuda Hershlag, **Turkey : The Challenge of Growth** (Leiden : E. J. Brill, 1968). Aktarılan rakamlar, bu kitabın istatistiksel ekinde bulunabilir.

dı. Hükûmet eleştiri karşısında daha az hoşgörülü olunca ve gitgide daha antidemokratik bir tutumu yeğleyince düş kırıklığına ilk uğrayanlar, başlangıçta CHP'nin otoriter rejimine karşı DP'yi desteklemiş olan, liberal aydın kesimleri oldu. Aydınların bu yabancılaşmasına İstanbul iş çevrelerinden kaynakanıp kent burjuvazisinin yakınma ve taleplerini seslendiren bir hareket eklendi.

1950-54'teki gelişmeleri hükûmetin aşırı değerli bir parayı desteklemeye çalıştığı, fonları özel kesime dağıtacağı yerde gitgide devlet işletmelerine yöneldiği bir beceriksiz politikalar dönemi izledi. Ticaret sermayesi ile çiftçiler yüksek kârlar devşiredursunlar, burjuvazinin bir bölümü, sanayi kesiminin daha da büyümesine elverişli bir ortamı yaratmakta DP'nin başarısızlığa uğradığını düşünmeye başlıyordu. Hürriyet Partisi'nin bayrağı altında bu hareket, düş kırıklığına uğramış aydınlar ile İstanbullu iş adamlarını bir araya topladı. Hareket, 1957 seçimlerinden sonra —DP içerisindeki muhalefetin sürmesine karşın— bir siyasal parti olarak dağıldı ve milletvekilleri CHP muhalefetine katıldılar. Bu iş birliği kendi içinde çelişkili olmakla birlikte CHP'nin oynamaya başladığı garip rolün göstergesiydi: Başlangıçtaki otoriter parti, şimdi DP'nin güçlenen otoriter eğiliminin düş kırıklığına uğrattığı liberalleri barındırmaktaydı.

Görece gelişmiş bölgelerde —gelirleri artmaya devam eden— köylüler DP'yi hiç bir zaman terk etmediler. CHP, onların aklına hâlâ jandarmayla tahsildarı getiriyordu; hangi hükûmet döneminde iktisaden refah içinde olmuşlar, siyasal açıdan özgürleşmişlerse, o partiyi seçmeye devam edeceklerdi. 1950'ler, zor çöküntü ve savaş yıllarına damgasını vurmuş tarımsal durgunluğun sona erişine tanık olmuş, geleneksel yapıların çözülüşünün yol açtığı bir toplumsal dönüşümü ortaya çıkarmıştı. Bu on yıl içinde başlayan iç göç, kent nüfusunu % 18,5'ten % 25,2'ye yükseltmişti.[33] Bu hareketle birlikte çevresel kapitalizm için tipik olan bir görüntü de Türkiye sahnesine çıkıyordu: Yerleşik kentin kıyısındaki gecekondu mahallesi, çok geçmeden kentsel alanların hâkim karakterini oluşturacaktı. Köylerinden gelen yeni sakinler, Avrupa metropolleriyle özel bir ilişkiden türetilmiş bütünüyle yabancı bir yaşam üslûbunu kolay kolay benimseyemediler. Kendilerine daha sıcak bir ortam arayarak ayrı durdular ve kentsel donanımın büyük bölümünden yoksun, ama köyün kasvetine tercih ettikleri anlaşılan mahalleler inşa etmeye giriştiler.

1950'lerin sonuna gelindiğinde kapitalist az gelişmişliğin tipik bunalımı Türkiye'nin kalkınmasını yakalamıştı bile: Büyük bir ithalât hacmine yaslanan, ihracatın artırılamadığı, dış borcun kolay

33. Bu rakamlar Türk sayım verilerinden türetilmiştir. Yararlı bir derleme için bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1973).

bulunamadığı «açık» bir ekonomi. Bu çevresel denklemde eksik kalmış son derece önemli bir etken yabancı sermayeydi. Hükûmetin, görev süresinin ta başlarında yabancı yatırım çekmeye çalışmış, yatırımcılara cazip gelecek yasalar çıkarmış olmasına karşın, Türkiye'nin coğrafî konumu bu tür fonların gelmesi için uygun değildi. A.B.D. sermayesi Lâtin Amerika ile meşguldü; Avrupa sermayesi ise 1950'lerde içe yönelmişti. Ne var ki daha sonraları, üretken sermayenin uluslararasılaşma derecesi çok daha büyük boyutlara ulaştığı zaman bile Türkiye'nin yabancı yatırımlardan aldığı pay önemsiz kaldı. Yabancı sermaye hacminin artmasını önleyen tarihî etken, sömürge olmayan bir imparatorluğun mirasçısı ve güdümcü ulusal kapitalizmin öncüsü olan iyice kökleşmiş bir bürokrasinin varlığıydı. Böylece güçlü yerel idarî tahditlerin olmadığı daha güvenli ortamlar kolayca bulunabilirdi. Demokrasinin inatla varlığını sürdürmesi de, Türkiye'nin çekici bir özelliği olamazdı: Ülkenin siyasal bir bunalıma girmesine hep ramak kalıyordu ve güçler dengesi öyleydi ki hiç bir hükûmet, eleştiri ateşiyle karşılaşmaksızın yabancı sermayeye gerçekten cazip bir davetiye çıkaramıyordu Adnan Menderes'in başkanlığındaki DP hükûmeti, Türkiye'yi Sovyetler Birliği sınırlarında Batı'nın sadık bir ileri karakolu hâline getirmek için her şeyi yapmıştı. Türkiye, Kuzey Atlantik Paktı Örgütü'ne (NATO) katılmakla yetinmemiş, A.B.D.'ne birçok askeri üs sağlamış, Kore'de savaşmak üzere asker göndermişti; gene de Menderes'in Batı karşısındaki uysallığı, yabancı sermayeyi çekecek fırsatları ve iklimi yaratmaya yetmemişti. Öte yandan yabancı sermayenin hatırı sayılır çapta gelmeyişi, 1950 sonrasında demokrasinin var kalmasına katkıda bulunmuş bir etken olabilir. Geniş yatırımlar ve yoğunlaşmış çıkarlar bulunmayınca uluslararası burjuvazi, dünya kapitalist sistemiyle olan bağlarla ilgili daha genel ölçütlerin gereği yerine getirildiği sürece hükûmetin karakterinin tam olarak ne olduğuyla fazla ilgilenmemişti.

1960 Darbesi

Dış ödemeler bunalımının ve 1958 devalüasyonunun kentsel ticaret ve sanayi kesimleri üzerindeki etkisi, bunların hükûmetten en sonunda soğumalarında belirleyici oldu. Uluslararası kuruluşlarca zorlu bir istikrar programı izlemesi istenilen hükûmet, son derece siyasallaşmış bir seçmen kitlesinin gittikçe çatışan taleplerini karşılamaya olanak bulamadı. Menderes hükûmeti, CHP rejiminde kural olandan çok daha geniş demokratik özgürlüklere izin vermişti; hiç bir zaman sosyalist hareket üstündeki yasağı kaldıracak denli ileri gitmemiş, ancak cüretli bir muhalefet basını ile muhalefet partilerine olur vermişti. Kentsel desteği gerileyince DP hükûmeti artan ölçüde baskıcı önlemlere başvurduysa da bunlar, henüz CHP günlerindekinden daha sınırlı ölçüler içinde kalıyordu. DP önderliği, ayrıca geleneksel halkçılığa seslenerek de kendisinden yana

olanların sayısındaki azalmayı durdurmaya çalıştı. Bu, kentsel seçkinlerin Batıcı ve çağdaşlaşmacı tabakasını daha da yabancılaştırdı. Bunlar Menderes'i gerici anti-modernizmin cisimlenmesi gibi görüyorlardı. 1960'ta yalnız bürokratlar ile aydınlar değil, İstanbul iş çevreleri de muhalefet saflarında yerlerini aldılar. Basın ve üniversitelerdeki aydın muhalefeti artarken siyasal ortam çok gerginleşti. Bu sırada hükümet, çareyi daha baskıcı bir politikaya sarılmakta buluyordu. Nihayet anayasa dışı bir meclis komisyonuna karşı gösteri yapan öğrenci hareketi hükümeti sıkıyönetim ilân etme noktasına getirdi. Bunu kent aydın kesiminin açıkça davet ettiği bir askeri darbe izledi.

27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştiren subaylar, doğrudan doğruya İT'nin devamıydılar; olsa olsa ne yapmaya çalıştıkları konusundaki düşünceleri biraz daha bulanıktı. Toplumsal değişme anlayışları, İT - CHP seçkinlerinin otoriter, devletçi ideolojisinden türetilmişti: Milli Birlik Komitesi üyelerinden bazıları, cahil seçmenlerin desteğine dayanan zorbaların elinden devleti müdahale edip kurtarmanın tarihi görevleri olduğuna inanıyorlardı. Oysa darbenin sağladığı fiili başarı ve destek, elbette, doğrudan doğruya Menderes hükümetinden duyulan genel hoşnutsuzluğun çok yanlı niteliğine bağlıydı.

Darbenin üstünden çok geçmeden komite içerisindeki çeşitli akımlar birbirine girdi. Bir hizip, ordunun Türkiye'nin gelecekteki politikasına daha kalıcı biçimde karışmasını savunuyordu. Bunlara göre göğüslenmesi gereken baş sorun iktisadi kalkınmaydı; bunun işe en iyi, plânlı, devletçe yönetilen bir ekonominin yardımıyla üstesinden gelinebilirdi. Bu görüşün komite içerisindeki bir azınlığa çekici gelmesine karşılık darbeye ancak DP hükümeti iyice baskıcı hâle geldikten sonra katılmış olan çoğunluk, sorumluluğu seçimle iş başına gelmiş bir hükümete bırakıp gitmekten yanaydı. CHP önderlerince de desteklenen bu ikinci alternatif, İstanbul burjuvazisi askeri yönetim altında kurulan geçici hükümetlere yavaş yavaş teknokratik bir karakter vermekte başarılı oldukça güç kazandı. Birçok mutemet yönetici bakan oldu; darbeden bir yıl sonra da komite içerisindeki militarist azınlık grubu tasfiye edildi.[34] Bürokrasi ile askerlerin ücret cetveli yeni fiyat düzeyine ayarlanmasının ve ordu içerisinde büyük bir temizliğin ardından —korporatist esaslara göre oluşturulmuş— bir Kurucu Meclis, yeni bir anayasayı halk oylamasına sundu. Seçimler 1961 Ekiminde yapıldı.

1960 darbesine katılan ve onu destekleyen subayların algılayışına göre DP, Kemalist ülkülere ihanet etmekten suçluydu. Bilinçine varılmamış suçlama, DP'nin bürokratik seçkinlerce uygulanan göreneksel vesayetin aleyhine vahşi sermaye birikimine izin vere-

34. O sırada albay, daha sonra Milliyetçi Hareket Partisi'nin lideri olan Alparslan Türkeş, bu azınlığa mensuptu. Ayrıca bkz. Semih Vaner, «Ordu.»

rek bir sınıf partisi hâline geldiği yolundaydı. Bu politika, orduyu rejimin koruyucusu olarak oynayageldiği geleneksel rolden yoksun bırakmıştı. Dönemin kıdemli subayları, hâlâ Kemalizmin eğitiminden geçmiş bir kuşaktandılar. DP'nin orduyu siyasal iktidardan fiilen yalıtan, ideolojik ya da iktisadî ayrıcalıklardan yararlandırmayan tutumu onları gücendirmiş olmalıydı. Ordu, halkın siyasallaşmış ve bölünmüş görüntüsünden, geleneksel çekişmelere göre çizilen parti çizgilerinin devlet politikalarını belirlemeye başlamasından ve gitgide CHP muhalefetini baskı altına almaya yönelik önlemler alınmasından şikâyetçiydi. Nitekim, hiç değilse subayların çoğunluğuna göre, zorbalar bir kez hükûmetten uzaklaştırıldı mı, (doğru) genel irade hükmünü geçirecek, Kemalist mirasın gerçek sahiplerinin yeniden göreve seçilişiyle sonuçlanacaktı. Oysa 1961 Ekim seçimlerinden sonra anlaşıldı ki seçkinlerce yönetilen yukarıdan çağdaşlaşmayı çok partili bir rejim ve halk oyuyla bağdaştırmaya olanak yoktur. Bu seçimlerde CHP, 1957'dekiyle aynı sayıda (% 37) oy topladı. Yasaklanan DP'nin yerini alan iki partinin oy yüzdesi ise, DP'nin 1957'deki oylarından biraz daha yüksekti (% 48). 1960'ta askerî müdahale yerine seçimler olsaydı belki de CHP daha iyi bir sonuç alabilecekti. Halk, DP'ye karşı mücadeleyi (doğru olarak) CHP yanlısı olarak teşhis etmiş; sevilen başbakanın uzun süren bir yargılama sonunda idam edilmesi ise, köylüleri fazlasıyla öfkelendirmişti. Öte yandan bölünmüş bir subaylar komitesinin belirsiz politikaları, iş adamlarını tereddüde düşürerek bütün yatırımların geçici olarak durmasına yol açmış; kamu kesimi yatırımları bile, askerlerce dayatılan kılı kırk yarıcı muhasebe yüzünden sekteye uğramıştı. Fiyat istikrarını sağlama çabası, tarımsal üretimin gerilemesi ve yaygın köylü yakınmalarıyla sonuçlandı. Dolayısıyla CHP'nin 1957'den daha çok oy toplayamamasında şaşılacak bir şey yoktu.

1960 darbesinin en önemli uzun dönemli mirası üniversite profesörlerinden oluşan atanmış bir komiteye hazırlatılan yeni anayasa oldu. Bu belge aracılığıyla bir yandan toplum içerisinde bir çeşit «sosyal demokrat» dengenin temellerini atma amaçlanırken, bir yandan da kapitalist ekonominin düzgün bir biçimde gelişmesi yönlendirilmeye çalışılıyordu. Demokratik özgürlükleri sağlama bağlayacak —Anayasa Mahkemesi gibi— kurumlar ile çoğulcu rekabet haklarını koruyacak güvenceler ayrıntılarıyla kararlaştırıldı. Ancak anayasanın ikilemi, bürokratik seçkinlerin paternalist bakış açısının Türk burjuvazisinin gereksinmeleriyle bağdaştığı yolundaki örtük varsayımda yatıyordu. Ekonomi hem dışarıdan aşılanmış bir modern sanayi kesiminden, hem de ondan bütünüyle ayrı bir küçük ve orta sermaye kesiminden oluşuyordu. Birinci kesim, gelişmiş ülkelerdeki benzerleriyle neredeyse aynı biçimde, teknokratik bir ekonomi yönetimini gerektirirken, ikinci kesim, on dokuzuncu yüzyıl kapitalizmindeki benzeri gibi, ne pahasına olursa olsun hızlı birikime ihtiyaç gösteriyordu. Yalnız modern sanayi kesimi, 1950'ler-

deki vahşi birikim döneminin ardından 1950 öncesi devletçiliği ile geleceğin teknokratik devletinin bir sentezinden geleceği umudunu dile getiren anayasada tasarlanmış uzlaşmayı kabule hazırdı. Ne var ki teknokrasinin yanaşmaları, azınlıkta kalmaya mahkûm görünüyorlardı.

Bunu önlemek için anayasa, bir Devlet Planlama Teşkilâtı'nın (DPT) kurulmasını öngörüyordu. Bundan beklenen, iktisadi kalkınmanın makro dengelerini kurması, yönetmesi ve denetlemesiydi. DPT, DP dönemindeki hoşnutsuzluğu bizatihi ekonominin rastgele yürütülmesinden ileri gelen İstanbul burjuvazisince olumlu karşılanırken, küçük sermayenin çoğunluğu ve özellikle yeni tür tarım sermayecileri için devletçi ekonominin yeniden canlandırılmasını andırıyordu. Bu sebeple 1960'ların sonlarında fiilen iğdiş edilinceye kadar sert bir tartışmaya konu olmaya devam etti. DPT görevlilerinin çoğu milliyetçi-devletçi bir ideolojiye bağlıydı. Bu, kimi burjuva çevrelerini DPT'ye anti-kapitalist bir kurum gözüyle bakmaya yöneltti.

1960'larda Hızlı Büyüme

Türk sanayii, 1963 (Birinci Beş Yıllık Plân'ın yayımlanışı) ile 1971 arasında, ithal ikameci diye nitelendirilebilecek bir tarzda, yılda ortalama % 9'luk bir hızla büyüdü. Sanayie yapılan yatırımların yaklaşık olarak yarısı, ara mallar üzerinde yoğunlaşma eğilimi gösteren kamu kesimi eliyle gerçekleştirildi. Özel kesimin payı içinde yatırımların çok küçük bir oranı, özel yabancı sermayeden kaynaklandı (% 1'den az); yatırımların büyük çoğunluğu (% 90) içeriden finanse edildi.[35] sanayi kesimi, iyice korunmuş bir ortamda, bu nedenle de rekabet gücünden yoksun bir maliyet yapısıyla gelişti. Çoğu sanayilerin bekasının, ürünlerinin yabancı rekabetine karşı korunmasına ve temel ithal girdilerinin sağlanmasına bağlı olduğu açıktı.

On yılın sonunda ithalâtın % 96'sı sermaye mallarından, ara girdilerden, ya da sanayiin hammaddelerinden oluşmaktaydı. Dolayısıyla hükûmet korumacı rejimin sürdürülmesini üstlendiği hâlde döviz sağlanmasındaki zorluk nedeniyle gene de sürekli bir yüksek büyüme haddini güvence altına alamıyordu. İyi bir rastlantıyla Almanya'daki Türk işçilerinin gönderdikleri paralar ekonominin imdadına yetişti. 1971'e gelindiğinde bu göçmen işçilerin havaleleri dış ticaret açığını neredeyse tam tamına kapatıyordu. Bu beklen-

35. Devlet Planlama Teşkilâtı, Üçüncü Beş Yıllık Plan (Ankara : Devlet Planlama Teşkilâtı, 1972)'den alınmıştır. Anne O. Kruger, Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey (New York: Columbia University Press, 1974), Türkiye'nin 1950 sonrası dönemdeki dış iktisadi ilişkilerinin kapsamlı bir tahlilidir. Ayrıca bkz. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Uluslararası Boyut : Ticaret, Yardım ve Borçlanma.»

medik döviz kaynağı yüzündendir ki 1960'ların iktisadi patlaması 1970'lere dek sürdürülebildi.

Türkiye, 1950'lerin sonlarındaki politikalar ve 1960 müdahalesi yüzünden ithal ikamesi yoluna Latin Amerika'daki benzerlerinden daha geç girdi. Bu evrenin daha uzun sürmesi de hem başlangıçtaki gecikme, hem de ödemeler dengesi bunalımının ertelenmesi sayesinde oldu. Ama ithal ikamesinin olanakları tükenir tükenmez toplumsal dönüşüm sorunları su yüzüne çıktı. Ticarileşmenin etkisi altında tarım, hızlı bir değişmeden geçmiş; nüfus fazlası, hizmetler ile sanayie kaymıştı. Toprak yoğunlaşması ve gerçek anlamda kapitalist biçimlerin yerleşmesi yönünde belirgin bir yönelimin olmamasına karşın on yılın sonuna gelindiğinde toprakların neredeyse yarısı traktör yardımıyla ekilir olmuştu. Bunlar, —kooperatiflerin yokluğunda— makinelere sahip olan, bunları kiraya verip işleten yeni bir tarımsal sermayeciler kümesinin elinde bir kâr kaynağı hâline gelmişti. Üretim yöntemlerinde, sulamada ve gübrelerde de sınırlı ölçüde değişmeler başladı. Kırlardaki bu geri döndürülemez dönüşümün sonuçları kentsel alanlarda çok daha güçlü biçimde hissedildi. 1960 ile 1970 arasında kent nüfusu, 5 milyon artarak toplamın % 39'una ulaştı. Bu göçmenlerin çoğu, artık kentin bütünleşik bir parçası hâline gelmiş olan gecekondu mahallelerinde yaşıyordu.[36] Ayrıcalıklı ve batılılaşmış seçkinlerin eskiden oturduğu İstanbul ile şimdi oturdukları yer olan Ankara'da nüfusun yarısı gecekonduluydu. Hizmet kesimindeki istihdam 1,5 milyon arttı. Bunların çoğunluğunu «formel olmayan kesim» başlığı altında toplamak mümkündü: Kendi hesabına ya da küçük işletmelerdeki sosyal sigortasız veya sendikasız gelip geçici işlerde çalışanlar.

1960'lar, hızlı sanayileşmenin, toplumsal dönüşümün ve burjuvazi içerisindeki farklılaşmanın bir araya toplandığı bir dönem oldu. Büyük çapta kentleşme, kitleleri özgür kılmada kısa sürede başarılı olmuş, siyasal çatışmaların koşullarını hazırlamıştı. Yeni anayasanın liberal hükümlerini izleyen sendikalaşma, 1963-296.000'den 1971'de 1,2 milyona (ücretlilerin % 30'u) yükseldi.[37] Hızlı sanayileşme ve geleneksel toplumun çözülüşünün yanı sıra kent işçilerinin belirli ölçüde politikaya katılması, çevrenin özelliklerindendir. Bu biçimleşme içerisinde ender olan, rekabetçi demokrasinin ayakta kalışıdır. Türkiye'nin burjuva demokrasisiyle yaşadığı alışılmamış tecrübeyi açıklamaya yardımcı olacak iki etkenden daha önce söz edil-

36. Gecekonduların toplumsal, siyasal ve iktisadi yönleri üzerine çok sayıda inceleme vardır. Örneğin bkz. Kemal Karpat, The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization (Cambridge: Cambridge University Press, 1976).

37. Bu sayı 1978'de 2 milyon dolayındaydı. Bunlar, pragmatik, siyasal niteliği daha zayıf, ve bir milyonu aşkın üyesi bulunan Türk-İş sendika federasyonu ile, solcu bir karaktere ve bir milyona yakın üyeye sahip Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) arasında bölünmüşlerdi. Ayrıca bkz. Alpaslan Işıklı, «Ücretli Emek ve Sendikalaşma.»

mişti: Küçük toprak sahibi köylülerin çokluğuyla yabancı sermayenin yokluğu. Hızlı sanayileşmenin başlamasıyla birlikte önem kazanan üçüncü bir etken, burjuvazi içerisinde her hangi bir hizbin hegemonik egemenlik kurmaktaki yetersizliği oldu.

Çevre kapitalizminde sermayenin çeşitli bileşenlerinin eşzamanlı olarak gelişmesinin burjuvazinin tek bir hizbinin egemenliğiyle çözülmesi olanaksız olan çatışmaları ister istemez yarattığı öne sürülebilir. Bu durum, nihai olarak çevre içerisinde iki ayrı dinamiğin bir arada var oluşunun ve bunlar arasındaki etkileşimin sonucudur: Birinci dinamik, söz konusu toplumsal kuruluşun özgül dönüşüm patikasından; ikincisi ise, dünya kapitalizminin genel dinamiğinden kaynaklanır. 1960'ların Türkiye'sinde bu güçler, üretken sermayenin uluslararasılaşmasıyla uyumlu olan, modern teknolojili hızlı bir sanayileşmeyle sonuçlandı. Ama aynı güçler, sayıca dev boyutlara varan bir küçük sermayeciler kesimi de yaratmıştı — bunlar örgütsüz, siyasal açıdan gelgeç, kâr peşinde koşarken «vahşi» idiler. Gerek sermaye ve emek açısından, gerekse piyasası açısından bu kesim kırsal alanın hızla dönüştürülmesine muhtaçtı. Kullandığı emek, büyük kentlerin çevresindeki geçici işlerde çalışanlar kitlesinden kaynaklanıyordu; piyasası ağırlıklı olarak gecekonduydu. Bu kesim içerisindeki girişimciler, kapitalist ideolojinin, gelişmiş ülkelerdeki geleneksel küçük burjuvazinin tersine, bireysel başarılarla daha sık pekişen alabildiğine gerici bir biçimini savunuyorlardı. Banka ve ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisi karşısındaki güçlü bağımsızlığı bir başka çatışma boyutunu işin içine sokuyordu. Bankaların çağdaş sanayie alternatif faaliyet alanlarının bulunuşu sayesinde yararlandıkları bir özerklikleri vardı: Sanayiciler, kredilerin ticaret ve inşaata kullandırılmasından, imalât kesiminin ise fonlardan yoksun edilmesinden yakınıyorlardı. Ticarî kesimin esas üstünlüğü, korumacı dış ticaret rejiminin ve ekonomiye yapılan öteki devlet müdahalelerinin yarattığı iktisadî rantı devşirebilmesinde yatıyordu. Siyasal önderler, ancak ekonomi bütün hiziplere büyüme fırsatları sunacak bir genişleme gösterdiği zaman bu gruplarca seslendirilen çatışmalı talepler arasında seçiş yapma zorunluğundan kaçınabiliyorlardı. Gelgelelim bunalım sırasında, katlanılacak «yaratıcı yıkım»ın niteliğini ve doğrultusunu büyük ölçüde hükûmet politikaları belirliyordu. Nitekim DP'nin halefi olan Adalet Partisi (AP), 1971 Martındaki koalisyon bunalımı sırasında yürekli bir seçiş yapmakta yetersizliğini gösterdi ve burjuvazinin tümünün partisi olarak kalmak istedi. Bu yüzden de bir dizi siyasal tercihin dile getirilmesi askerî rejime bırakılmış oldu.

Denklemin öbür yanı, siyasal hegemonyalarını pekiştirmeye çalışan burjuva hiziplerinden demokrasiye yönelen dolaysız tehditlerin, egemen bir hizip bulunmadığı sürece, savuşturulabilmesiydi. Ama burjuvazinin bir hizbinin istikrarlı egemenliği altındaki bir iktidar blokunun ortaya çıkmayışı, aynı zamanda, 1960'ların ilk yıl-

larından başlayarak yerleşik bir siyasal bunalıma yol açtı. Bu durum, daha 1961'de, kendini DP'nin doğrudan halefi ilân eden AP 1960 askerî teknokratik rejiminin birçok sanayici tarafından olumlu bulunan önlemlerine karşı çıktığında belirsizlik kazandı. 1961'den başlayarak sanayi burjuvazisi, parti politikası alanında, kendisince arka çıkılan politikaların güvenilir bir temsilcisinden yoksun kaldı.

1971 Muhtırası

Şunu kabul etmek gerekir ki Türkiye'nin 1970'teki bunalımının toplumsal ve iktisadî boyutları, 1970'lerin sonuna doğru ulaşacakları ölçülerin çok uzağındaydı. Askerî bir muhtara, parlâmenter rejimin olağan işleyişini kesintiye uğratarak demokratik özgürlükleri 1971 Martından 1973 Ekim seçimlerine dek askıya aldı.

1960 darbesinden sonra 1961'de yapılan seçimler, kesin bir sonuç getirmemişti. 1965'teki yeni seçimlere kadar geçen sürede çeşitli koalisyon hükûmetleri kuruldu. Seçimleri DP geleneğinin tartışmasız mirasçısı olarak ortaya çıkan AP mutlak çoğunlukla (% 53) kazandı. AP —ve lideri Süleyman Demirel— bütün burjuvaziyi bir araya getiren bir ortak cephe kurmayı geçici olarak başarırken, CHP bir kez daha geleneksel devletçilik ideolojisinin dışına çıkamamış oldu. İleride burjuva cephesini bölecek olan çatışmalar henüz AP'nin başarısına halel vermiyordu: 1969'da Demirel, hafifçe azalan bir oy oranıyla olsa da açık bir zafer kazandı. CHP bir ideoloji arayışı içindeydi: İktidar partisinin günün ve geleceğin bütün girişimcilerinin oylarını topluyor görünen piyasa liberalizmi ve kalkınma ve devlet denetiminde dönüşüm vurgusu pek inandırıcı olamıyordu. Ayrıca 1960 darbesiyle özdeşleniyor oluşu, parti için hâlâ bir yüktü ve yalnız sivil bürokrasi katında ona yarar sağlıyordu. Çünkü o sırada subaylar da, kârlı yatırımlara girişmekte olan Ordu Yardımlaşma Kooperatifi (OYAK) aracılığıyla, hızlı bir genişleme içindeki ekonomiyle sağlamca bütünleşmişlerdi.

1970 Haziranındaki yığınsal bir işçi gösterisini izleyen sıkıyönetim, burjuvaziye askıya alınmış demokrasinin nimetlerini ilk elden gözleme olanağını sağladı. Dolayısıyla bundan sonraki platformlarını 1961 anayasasında getirilen siyasal özgürlüklerin Türkiye'nin sosyoekonomik ortamının izin verdiği ölçünün çok ötesine taştığı savı oluşturacaktı.

Hâkim sınıflarca tercih edilen anlamda «asayiş»in hüküm sürmediği elbette doğruydu. Ama daha önemlisi, AP'nin iş başından uzaklaştırılmasına ve halk desteğine dayanmayan bir hükümetin kurulmasına yol açan gelişme, burjuvazinin safları içerisindeki bölünmeydi. Yukarıda belirtildiği gibi AP hükûmeti, ilk yılları sırasında, büyük ölçüde iktisadî genişleme sayesinde, burjuvazinin tümünün desteğini kazanabilmişti. Ne var ki yıllar ilerledikçe, holding şirketleri içinde örgütlenmiş büyük sermaye, iktidarı küçük

sermayeyle paylaşmayı kabul edemez oldu. Ticaret ve sanayi odalarını hâlâ küçük imalât sanayii ve ticaret sermayesi denetliyor, bu odalar ise ithal izinlerini dağıtıyordu. Benzer bir çatışma, özellikle hükümet enflasyoncu bir politika izlemekte isteksiz davrandığı için, banka kredilerinin dağılımında gözlemlenebiliyordu. Kaynakların yanı sıra piyasalar bir başka çatışma nedeni oluşturuyordu: İstanbullu büyük sanayiciler artık dayanıklı tüketim malları ürettiklerinden ücret artışları yoluyla iç pazarın genişletilmesine ihtiyaç duyuyorardı. Büyük burjuvazinin, kökenleri tarım kesiminde olan ve dokuma sanayiiyle yakın bağlantı içinde bulunan bir başka hizbi, ihracat olanaklarının artırılmasına çalışıyordu. Küçük sermaye için olduğu kadar onlar için de en önemli sorun ücret artışlarıydı. Öte yandan hükümet köylüleri terk edemeyerek tarım ile sanayi arasında dengeli bir politika gütmeyi yükümlenmiş, ancak bu politika tarafların hiç birini memnun etmemişti.

Altmışlı yılların sonuna doğru, esas olarak kolay ithal ikamesi evresinin sona ermesinden ötürü, burjuvazi içi çatışma keskinleşti: Yeni evre, farklı bir piyasa bileşimi, dünya ekonomisiyle değişik bir ilişkiler kalıbı, sanayi girdilerinde daha yüksek bir ithal katkısı, siyasette ise ittifakların yeniden biçimlendirilmesini gerektiriyordu. Parlamentodaki denge karşısında bu yeni koşulların tedrici bir evrim yoluyla sağlanamayacağı belli olmuştu, hele 1970 yılının bir gerilemenin beklenmedik ölçüde derin dip noktası oduğu ortaya çıkınca: 1965 ile 1969 arasında % 12 olan sınai büyüme hızı 1970'te % 1,5'e indi.[38]

Solda Bulanıklık

Kabul etmek gerekir ki generallerin müdahalesinin bir ideolojik bulanıklık dönemine rastlaması, onun benimsenmesini kolaylaştırdı. 1960'lar, işçiler için geniş örgütlenme hakları ve neredeyse tam bir düşünce özgürlüğüyle Türkiye'de alışılmamış bir özgürlük atmosferi sağlamıştı. İki büyük sendika konfederasyonundan birisi açıkça sosyalistti (DİSK), ve 1961 seçimlerinde 15 sandalye kazanan, solun en önemli partisi Türkiye İşçi Partisi (TİP) ile sıkı bir ilişki içindeydi. Ne var ki dönemin başlıca ideolojik eğilimi, kökleri doğrudan doğruya bürokratik seçkinler geleneğinde yatan «küçük burjuva radikalliği»nden kaynaklanmaktaydı. 1971 muhtırası radyoda okununca sol hareketlerin çoğu, birbirini kutlayıp orduya önerilecek reform programları hazırlamaya girişti. Küçük burjuva radikalleri demokrasinin kesintiye uğratılmasının soğuk kanlılıkla karşılandığı, hatta kullanıldığı bir ideolojik ortamın yaratılmasında önemli bir rol oynadılar.

Hâlâ sürekli bir «yukarıdan devrim»e inanmakta olan radikal-

38. Bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye Milli Geliri : 1962-1977** (Ankara : Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1978).

lerin düşünsel mirasını bu gelişmeden sorumlu tutmak elbette mümkündür. Ancak bürokrasi 1960'larda bir dereceye kadar özerkliğini korur ve tek partili bir vesayet rejiminin ilkelerini savunurken bu inancın toplumsal yapı içerisinde birtakım değme noktaları da vardı. 1950'lerde DP, bürokrasiye ilişmemiş; 1961 anayasası ise, doğal olarak parlâmento karşısında devlet aygıtını güçlendirmişti. Dolayısıyla devlet vesayeti dışında gelişen bir sivil topluma karşın, bürokratik zümre hâlâ alternatif bir iktidar temeli oluşturmaktaydı. Sivil toplum içerisinde köklü iktidar çekişmesini henüz aklına getiremeyen küçük burjuva köktenciliğinin, üzerinde düşünmeye daha yatkın olduğu tasarım, bürokrasinin tüm iktidarı yeniden ele geçirmesiydi. 1971 Martının önemli sonuçlarından birisi, burjuvazinin bürokrasiyi güvenilir hizmetkârlara dönüştürmeye çalışması oldu. Generallerin başlıca kaygısı asayişti; sıkıyönetim ile askeri mahkemeler, son derece baskıcı bir rejim kurarak bu amaca hizmet ettiler. Birçok eylemci öğrenci, öğretim üyesi ve TİP önderi hapse atıldı, basın özgürlüğü kaldırıldı. Ancak bütün bunlar olurken Yunanistan ve Latin Amerika'daki kalıptan farklı olarak ordu, parlâmentoya ve öteki anayasal kuruluşlara el sürmeyerek bir meşruluk görüntüsü yaratmak istemişti. Siyasal kuruluşları kapatmaktansa parlâmento dışı hükûmetler için milletvekilleri arasında destek kazanmaya çalışıyorlar, parlâmentoyu anayasadaki değişiklikleri onaylaması için sıkıştırıyorlardı. Geriye bakılınca anayasa değişikliği konusundaki bu ısrar, salt simgeselmiş gibi görünmektedir. Yapılan değişikliklerin pek azının fiili etkisi oldu. Anayasanın demokratik özgürlükler ile toplumsal hakları güvence altına alan genel karakteri aynı kaldıysa da bu özgürlüklerin kullanışı üstüne kimi sınırlamalar getirildi —örneğin olağanüstü durumlarda güvenlik mahkemelerinin kurulması öngörüldü; devlete üniversiteler üstünde gözetim olanağı sağlandı. Burjuvazi, bu değişiklikleri doğru yönde —yani 1961 anayasasının «eylemci» toplumsal amaçlarından uzaklaşma yönünde— atılmış bir adım olarak genellikle olumlu karşıladı. 1971 rejimi, burjuvaziye otoriter kapitalist yönetimin ilk örneğini sunmuş oldu.

1971 rejiminin iktisadi önlemleri, esas olarak büyüyen bir işçi hareketi karşısında burjuvazinin tümünün konumunu güçlendirmeyi amaçlıyordu. Ama daha özgül olarak bunların büyük sanayi sermayesini kayıran ayrımsal bir etkisi de vardı. Askeri müdahale sona erdiğinde büyük sanayi sermayesinin iktisadi egemenliği pekişmişti. Askeri rejimin burjuvazinin iktisadi programının niteliğini açığa vuran üç politikası vardı: İlkin, banka kredilerinin genişletilmesiyle iş âlemine ucuz para sağlandığı gibi aynı zamanda kârlar için hep yararlı olan enflâsyoncu bir atmosfer yaratıldı. İkinci olarak, sıkıyönetim, işçi grevlerini yasaklayıp örgütlenme haklarını kısıtladı; fiiliyatta bunun anlamı, parasal ücretler yerinde sayarken gerçek ücretlerin gerilemesi oldu. 1970 ile 1973 arasında fiyat-

lar % 60 artarken gerçek ücretler % 5 azaldı.[39] Üçüncü olarak, tarımsal ürünlerin (özellikle buğdayın) hükûmetçe denetlenen taban fiyatları da, sınai malların fiyatlarından daha düşük bir hızla arttı; bu, ticaret hadlerini gıda üreticisi çiftçinin aleyhine döndürdü.[40] İmalât sanayii kesimini kayıran bu politikalara karşın döneme damgasını vuran, yüksek büyüme hadleri değildi. Daha ziyade sanayiin bir temizlikten geçtiği, holding şirketleri hâlinde örgütlenmiş yeni sermaye yoğunlaşmalarının sahneye çıktığı bir dönüşüm dönemiydi yaşanan.

1973'e gelindiğinde parlâmentoda olsun, öteki anayasal kuruluşlarda olsun, generallerin istekleri engellenip reddediliyordu. İşçi hareketi ve 1972'den beri Ecevit'in yönetimine giren CHP, askerlerce desteklenen sağcı teknokratik hükûmetlere karşı açık tavır aldı. Aynı zamanda Türkiye'nin üye olduğu Avrupa kuruluşları, Türkiye'deki «olağanüstü» durum konusunda açıkça eleştirel tutumlar benimsediler. Parlâmenter biçimlerin işlemeye devam etmesi ve biçimsel yasallık, gelişigüzel tutuklama ve işkenceleri örtbas etmeye yetmiyordu. Yasallık iddialarını korumak isteyen askeri rejimi, Avrupa Konseyi gibi geleneksel olarak liberal örgütlerin açık eleştirilerinin sıkıntıya soktuğu açıktı.

1973'te cereyan eden bir olay, ordunun sivil bir yönetim biçimini yürütmekteki yetersizliğini nihaî olarak kanıtladı. 1971 muhtırasının sahiplerinden biri olan Genel Kurmay Başkanı, Cumhurbaşkanlığına adaylığını koymak üzere görevinden istifa etti.[41] Askerlerden gelen baskıya karşın CHP ile AP, sonunda parlâmentonun cumhurbaşkanlığına seçtiği alternatif bir adayı desteklemek için birleşti. 1973 Ekiminde seçimlerin yapılmasıyla Türkiye'nin demokratik döneminde sivil yönetimin uğradığı ikinci kesinti sona erdi.

1973-78: Toplumsal Kargaşa

CHP ile AP'nin yanı sıra birçok başka parti, 1973 seçimlerine girdi. Bunlardan birisi olan Cumhuriyetçi Güven Partisi, CHP'nin yeni çizgisini Ecevit'in «ortanın solu» olarak ilân etmeyi başarmasının ardından partiden ayrılan milletvekillerinden oluşuyordu. Öteki

39. 1963 ile 1971 arasında gerçek ücret artışlarının yıllık ortalaması % 5 idi. 1970-73 için yukarda verilen rakamlar, İstanbul ve Ankara geçinme indekslerinin ortalaması ile Sosyal Sigortalar Kurumu'nun ücret rakamlarıdır. Bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1977 İstatistik Yıllığı (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1977), s. 160, 399. Bu düşüş, 1980'den sonraki % 50'yi aşkın gerçek ücret azalışının elbette çok altındaydı.
40. Oktay Varlıer, Türkiye'de İç Ticaret Hadleri (Ankara: Devlet Planlama Teşkilâtı, 1978), s. 33.
41. Bu önemli olayın enine, boyuna anlatımı için bkz. Roger P. Nye, «Civil-Military Confrontation in Turkey: The 1973 Presidential Election,» International Journal of Middle East Studies, 8 (1977).

üç parti, eskiden AP bayrağı altında toplanan burjuva koalisyonunun nihaî olarak çökmesinden sonra kurulmuştu.

Millî Selâmet Partisi'nin (MSP), geleneksel kasaba küçük burjuvazisinin hoşnutsuzluğunu İslamcılığın canlandırılmasına yönelik bir plâtforma çevirmeye çalıştığı söylenebilir. MSP, esnaf ideolojisini büyük sanayide devlet müdahaleciliği talepleriyle birleştiriyor, böylece tekelci kapitalizme geçişin küçük iş sahiplerinin yıkımına yol açmaksızın gerçekleşmesini güvence altına almak istiyordu. Bir de dizginsiz kapitalizm yüzünden yok olduğundan özlem duyulan cemaat imgesinin yerini tutmak üzere dine dayalı bir toplumsal uyum öneriliyordu.[42]

MSP'nin küçük Anadolu kentlerinin küçük burjuvazisine seslenmesine karşılık, rejime yönelik başlıca tehdit olduğunu zamanla kanıtlayacak olan Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Avrupa'da iki savaş arası döneme benzeyen bir faşist seferberliğin bütün geleneksel bileşenlerine dayalı bir hareketi örgütlendirmeye uğraşıyordu. Yandaşlarını çoğunlukla kasabalardaki genç kuşaklardan — hızlı dönüşüm içinde bulunan bir toplumun sunduğu olanakların farkında oldukları hâlde, hüsrana uğramış ve lumpenleşmiş gençlerden— devşiriyordu. İçlerinden yalnız % 10'unun üniversiteye giriş sınavlarını kazandığı, her yıl liselerden mezun olan çeyrek milyon genç, yeni üyeler kazanmak için neredeyse tükenmez bir kaynaktı. MHP, bunların yüreğindeki küskünlüğü militarizme, ırkçı seçkinciliğe, komünizm aleyhtarlığına, ve güçlü devlete tapınmaya dayalı bir söylem aracılığıyla saldırgan bir seferberliğe dönüştürmekteydi. Bu ideolojinin başarısına katkıda bulunan belki en dolaysız etken, dünya tarihine bütünüyle milliyetçi ve ırkçı açılardan bakılan orta dereceli okul öğretim programlarında bulduğu yankıydı. Nitekim MHP, daha sonraları ders kitaplarını kendi bakış açısına uygun yönde düzenleme fırsatını elde ettiğinde değiştirilmesi gereken pek bir şey bulamadı. Böylece MHP, geleneksel küçük burjuva köktenci milliyetçiliğinin karşısına güçlü bir sağ kanat alternatifi çıkarıyor, aynı toplumsal katmanlara (öğretmenler, alt düzeylerdeki meslek sahipleri, devlet memurları) sesleniyordu.

1970 ile 1975 arasında tarım dışı iş gücü içinde «kendi hesabına» çalışan küçük girişimcilerin oranı % 23'ten % 21'e düşmüş; bunların tek başına imalât sanayii içindeki sayıları % 9,3 gerilemişti.[43] Zor durumdaki küçük burjuvazi, bir kısım küçük sermayenin gecekondu desteğiyle ayakta durduğu ve sanayiyle bağlantılı kimi iş kollarının gelişmekte olduğu büyük kentsel merkezlerden çok ülkenin iç yöresindeki küçük kentlerde bulunuyordu. Batı Anadolu ve kıyı bölgelerinin tersine ülkenin iç yöresi, tekelci kapitalizmin merkezcil etkisini yeni yeni hissediyordu. Bu yönelişin yaşanması, is-

42. MSP üzerine daha çok bilgi için, bkz. Binnaz Toprak, «Dinci Sağ.»
43. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1977 İstatistik Yıllığı, s. 54.

ter istemez kasaba seçkinleri arasında bir yapı değişikliğine yol açtı: İstanbul holdinglerinin temsilcileri, o güne dek daha kapalı kalmış yerel ekonomilerin eski burjuvazisinin yerini aldılar. Artık kapitalizm ve emperyalizm aleyhtarlığı, kentlerin tekelci sermayesinin tecavüzü karşısında küçük sermayenin duyduğu hiddetle uyumlu bir yoruma kavuşturulabilirdi.[44]

1973'te gericiliğe verilen oylar, MHP ile MSP arasında dağıldı: Bir İslâmî ümmetçilik platformuyla daha yumuşak başlı —ve daha yaşlı— seçmenlere seslenen MSP, oyların % 12'sini toplarken, MHP, yalnız % 3,4'ünü aldı ve parlâmentoya üç milletvekiliyle girdi. Seçimlerin göreli mağlûbu AP idi: 1969'da % 46,5 olan oy oranı, % 29,8'e düşmüştü. Oylarını bir milyondan fazla artırarak % 27,4'ten % 33,3'e çıkaran CHP ise seçimlerin galibiydi. Yeni CHP oylarının başlıca kaynağı, en önemli kentsel merkezlerin örgütlü veya marjinal işçi sınıfıydı. Bu seçimler, Ecevit'in «ortanın solu» sloganı çevresinde billûrlaşan yeni bir politika oluşturma çabasının işçi sınıfına ve gecekondu sakinlerine çekici gelerek ilk sonuçlarını vermeye başladığını gösterdi. CHP, Türkiye nüfusunun % 20'sinin oturduğu, bunların yaklaşık olarak % 50'sinin de gecekondularda yaşadığı en büyük üç kenti —İstanbul, Ankara, İzmir'i— çoğunlukla kazandı.

Elbette CHP, oylarının hepsini kentsel merkezlerde toplamış değildi; ama yeni ve ek destek, büyükçe kentlerden geliyordu. Köyler, çok partili sistemin başlangıcına dayanan geleneksel kalıp içerisinde dikkati çekon (1977'de 41 milyonluk toplam nüfusun 5 ila 12 milyonunu oluşturduğu kestirilen) Alevi azınlığının CHP'ye verdiği destekti. CHP'nin laikliğe olan geleneksel bağlılığı ile dinî bir azınlığın haklarını savunma konusundaki kararlılığına güvenmişlerdi. Öte yandan kırsal alanların siyasal bağlılıklarında belirli bir iktisadî kalıp seçilebiliyordu: Tarımın en çok ticarileşmiş olduğu bölgeler AP'ye oy verirken, görece yoksul bölgeler CHP'ye oy vermeye daha yatkındı.

Sivil yönetimin geri gelmesine karşın, seçimlerin açık bir galibi bulunmadığı için 1973'ten sonra belirsizlik dönemi devam etti. CHP'nin MSP ile oluşturmaya çalıştığı koalisyon hükûmeti, politika konularında kabul edilebilir bir uzlaşma sağlayamadan sekiz ay (Türk ordusunun Kıbrıs çıkartması bu sıradadır) ayakta kaldı. Kendini Milliyetçi Cephe olarak tanıtan ondan sonraki hükûmeti ise Demirel kurdu. Sağ kanat partilerini bir araya getiren bu hükûmet, 1977 Haziranındaki seçimlere dek varlığını sürdürdü. Bu yıllar, burjuvazi içerisindeki çatışan hiziplere kısa dönemli politi-

44. Buradaki faşizm tahlilinin temel ögeleri için bkz. Nicos Poulantzas, **Faşizm ve Diktatörlük** (İstanbul: Birikim Yayınları, 1980). Ayrıca şu ilginç makaleye bakınız: Ömer Laçiner, «Malatya Olayı — Türkiye'deki Faşist Hareketin Yapısı ve Gelişimi», **Birikim**, 39 (Mayıs 1978). MHP üzerine daha çok bilgi için bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ.»

kalar yardımıyla doyurucu ödüller sağladığı bir dönem olarak nitelenebilir. Ne var ki deneyin sonunda, üç yıllık koalisyon hükûmeti sırasında devletin bütün ayrıcalıklarından yararlanan MHP partizanları dışında, burjuva hiziplerinin hiç birisi hoşnut değildi. Koalisyon, devlet aygıtının parsellenmesi esasına dayanmaktaydı: Yalnız üç milletvekili bulunan MHP, kabinede bakanlıklar elde etmiş, bunları üyelerine iş bulma amacıyla kullanmıştı. MSP, sanayi ve devlet teşebbüsleriyle ilgili bakanıkları tekeline almıştı. Bu deneyin başında burjuvazi (ve AP liderleri), MHP'nin komando kuvvetine sola karşı kullanılabilecek bir güç olduğu gerekçesiyle güler yüz göstermişti: Sürekli olarak güçlenen bir solun yarattığı tehdide karşı ihtiyaç duyulan militan, savaşçı güçleri bunların oluşturacağı ileri sürülmüştü. Ne var ki, çok geçmeden MHP'nin devlet aygıtı içerisindeki can alıcı mevzileri, görünüşte AP'nin onayıyla, ele geçirmeye başladığı görüldü.

Burjuvazi, Türkiye politikasında bu denli köklü bir değişmeye hazır olup olmadığı bir yana, bürokratik usçuluğun kaybolmasından yakınmaya başladı. Hükûmet içinde birbiriyle rekabet eden sağ kanat partileri, devletçe yaratılan hâsılatın dağıtılması için işler kurallar tasarlayamamışlardı. Devlet eliyle teknokratik yönetime gitgide daha çok ihtiyaç duyan İstanbul burjuvazisi hoşnutsuzdu. Hükûmet, orta dönemli geleceğe bile aldırmadan son derece kuşkulu politikalar benimsiyordu. Dış borçlar, ekonominin yüksek bir büyüme hızını sürdürmesini sağlarken kaçınılmaz dış ödemeler bunalımı da ertelenmiş oluyordu. 1975-77'de Türkiye'nin ithalâtı ihracatını toplam 10,5 milyar dolar aşıyor; bu açığın aşağı yukarı yarısı, kısa dönemli sermaye hareketleriyle kapatılıyordu. 1978 başında altın ve konvertibl para rezervleri asgariye indi, geri ödeme kapasitesi tükendi, ödenmemiş borç 15 milyar doları buldu. Aralarında belli başlı kapitalist hükûmetlerin çoğunun, uluslarası finans örgütlerinin ve 200'ü aşkın özel bankanın bulunduğu Türkiye'nin alacaklıları, Uluslararası Para Fonu'nun (International Monetary Fund) (IMF), salık verdiği bir «kemer sıkma paketi»ne yer veren bir kurtarma harekâtını tezgâhlamaya başladı.

1977 Haziran seçimlerinde MHP, oylarını % 6,4'e yükselttiyse de kıyı illerinde ya da Ankara'nın batısındaki illerde bu artış oranına ulaşamadı. MHP oylarının üç kat ya da daha çok arttığı alan coğrafi olarak iyice tanımlanabiliyordu. MHP'nin daha sonraki faaliyetleri, bu bölgenin özgüllüğüne ışık tuttu: Bu iller, etnik bölünme ve dini sürtüşmeyle niteleniyordu. Dolayısıyla MHP'nin seçimlerdeki başarısının özellikle, kasaba küçük burjuvazisinin oluşturduğu kendi doğal seçmen tabanı içerisindeki etnik ve dini farkların sömürülmesine dayanıyor olması muhtemeldi.

CHP 1977 seçimlerinden % 42 oyla galip çıktı: Bu sonuç, partinin büyük şehirlerdeki işçiler ile kent yoksullarını çekmeye çalışmak yolundaki temel kararının başarısı olarak değerlendirilebilir-

di. Sosyal demokrat denklemde yer alan ikinci müttefik ise destek vermekte daha yavaş davranıyordu: İstanbul sanayicileri, MHP kartını oynamaktaki isteksizliklerine karşın, CHP'nin arkasında toplanmakta acele etmediler. CHP, işçi hareketinden tavizler koparabilecek güvenilir bir sosyal demokrat parti gibi gözükmüyordu.[46] Burjuvazinin kendini geri çekemeyecek bir duruma sokmak istemeyişinin bir nedeni de, CHP içerisindeki ideolojik bulanıklıktan kaynaklanıyordu: Demirel koalisyonunun sağ kanat yönetimi karşısındaki umut verici tek alternatif olduğu için çeşitli solcu hareketler CHP'yi desteklemişti. Bu gelişme partinin karmaşık mirasına eklendiği zaman, parti, bürokratik seçkinlikten başlayıp korporatist halkçılığın çeşitli renklerinden geçerek Üçüncü Dünyacı sosyalizme dek uzanan çok sayıda görüşü barındırıyor, onlara platform sağlıyor görünmekteydi.

1978 Ocak'ında Ecevit, kısa süre önce AP'den istifa etmiş bağımsızların dışarıdan desteğiyle bir CHP hükûmeti kurdu ve ekonomiyi düzene sokmak gibi nankör bir görevi üstlendi. İktisadi güçlüklerin yanı sıra yeni hükûmetin karşısında şiddete gittikçe daha yatkın hâle gelen, hele MHP partizanları devlet aygıtı içerisindeki mevzileri bırakmaya zorlandıktan sonra daha da saldırganlaşan bir hareket vardı. 1978'in büyük bölümünde sağ ile sol arasındaki sokak çatışmaları ve çoğunu sağcıların işlediği siyasal suikastler, düzenli olarak günde üç, dört kişinin canına mal oldu. Gerginlik nihayet yıl sonunda Kahraman Maraş'taki büyük bir katliamla patlak verdi. Ecevit hükûmeti istemeye istemeye sıkıyönetim ilân etti.

1970'lerin Sonlarında Türkiye Sermayesi ve Sanayi Yapısı

1950'lerde Türkiye, coğrafi konumunun özel bir duruma yol açmasına karşın, Amerikan hegemonyası altındaki bir çevre ülkesinden beklenen biçimde gelişmişti. Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) ortak üyesi hâline gelmesinden sonra Türk ekonomisi üzerindeki Amerikan egemenliğinin yerini Ortak Pazar ülkeleri almaya başladı. 1970'lerde yurda yılda yaklaşık olarak 1 milyar dolar döviz gönderen bir milyona yakın Türk işçisi Avrupa'da bulunuyordu. Dış ticaretin % 60'ı AET ülkeleriyle yapılıyordu; A.B.D. nin payı ise % 10'un altına düşmüştü.

---

45. MHP'nin bu bölgedeki oy kazançları ile 1973'te % 11,8'den 1977'de % 8,5'e gerileyen MSP'nin oy kayıpları arasında koşutluk vardı. MSP'nin parlâmentodaki sandalyeleri 48'den 24'e düştü.

46. CHP örgütünün alt düzeylerinde yanaşmacı özellikler süregidiyor; üst kademelerde ise parti yönetimi, liderin kendi «iç kabine»sine karşı mücadele veriyordu. Ecevit, kitle toplantılarındaki konuşmalarında ve halkla doğrudan temas kurmaktaki başarısına karşın, parti örgütüyle ilişkilerinde yetersiz kalıyordu. Sonuç olarak CHP, iç sürtüşmelerinin etkisi altında iki model —bir yanda halkçı, lidere yönelik bir örgütlenme, öbür yanda sosyal demokrat, kadro temelli bir parti— arasında yalpaladı durdu. Bu tanımsızlık, işçi hareketiyle organik bir ittifak kurmaktaki yetersizliğini de belirledi.

Bu arada Türk sanayii gelişmiş, bütün öteki OECD ülkelerinden daha hızlı büyüyen oldukça geniş bir iç pazarı —satın alma gücü bakımından kabaca Hollanda ile aynı düzeyde— besler olmuştu.[47] Gene de on yılın sonunda sanayi, gerek geleneksel ihracatın genişletilmesi yoluyla döviz gelirlerini artırmak olanaksızlaştığı, gerekse —hüküm süren sermaye yoğunlaşması ve gelir bölüşümüyle— iç piyasa dayanıklı tüketim mallarına doymuş olduğu için ihracat piyasalarına yönelmek zorunda kaldı.[48] Dokumadan otomobile uzanan birçok mamul mal için ihraç pazarları aranıyor, sanayi malları ihracatının payı, 1965'te % 20'den 1977'de % 38'e yükseliyordu.

Bununla birlikte, döviz bunalımı ekonomiyi temelli bir dönüşümden geçirme gereğinin habercisiydi. Ekonominin 1960'lardaki genişlemesinin iç piyasaya dönük, korunmuş bir ortam içerisinde yer aldığı daha önce belirtilmişti. Çoğu kesimlerde ortaya çıkan sonuç, esas olarak «maliyet artı» temelinde çalışan, özellikle devlete ait işletmelerde istihdamın şişirildiği, rekabet gücünden yoksun bir oligopol yapısı oldu.[49] Sanayiin genişlemesiyle birlikte işçi hareketi, hızlı ve başarılı bir ilerleme gösterdi; öyle ki 1970'lerde sendikalaşmış işçiler memurlardan daha yüksek gelir elde ediyorlardı. Örgütlenmiş kesimdeki ücretler, uluslararası ölçekte de benzer her hangi bir az gelişmiş ülkedekinden yüksekti. Bu durum, Türkiye'yi elektronik parçaları ya da ucuz giysi türünden emek-yoğun mamul malların olası bir ihracatçısı olmakta hemen yarışma dışı bırakıyordu. Ya sanayideki ücretleri düşürecek, ya da daha yüksek teknolojiyle ve vasıf-yoğun kesimlerde üretilen malları ihraç edecek-

47. The World Bank, **World Development Report 1978** (Washington, D.C. : The World Bank, 1978)'deki 1, 4 ve 5. çizelgelerden hesaplanmıştır. 1970-76 döneminde Türk tarımında ortalama yıllık büyüme hızı % 4,9; sanayide ise % 9,5 oldu. Her iki rakam, «orta gelirli» ülkeler ortalamasından yüksek, sanayileşmiş ülkeler ortalamasının da yaklaşık olarak üç katıdır. (a.g.e., çizelge 2); Türkiye'nin 1976'da 990 dolar olan kişi başına GSMH'si az gelişmiş ülkelerin çoğundan yüksek, ancak çoğu Latin Amerika ve bütün Avrupa ülkelerinden düşüktü. Bu GSMH'nin % 84'ü tüketim harcamalarına gidiyordu; sanayileşmiş ülkelerin ortalaması ise % 74 idi (a.g.e., çizelge 1 ve 5).

48. Türkiye'nin geleneksel ihraç ürünleri, yüzyılın başından beri tütün, incir, kuru üzüm ve pamuktu. 1970'lerin sonlarında tarımdaki gelişmelerle birlikte pamuk öne geçti; yaş meyve ve sebze hemen arkasından gelmeye başladı. Tarımsal ürünlerin toplam ihracat içindeki payı düştü: Sınıf ihraç malları arasında en önemlileri dokuma, giyim eşyası ve cam ürünleriydi.

49. İktisadi devlet teşekküllerinin varlığının bir zamanlar hararetli bir tartışma konusu olmasına karşın, bu teşebbüsler, bu satırlar yazıldığı sırada imalât sanayii kesimi çıktısının üçte birini üretmeye devam ediyordu. Ara mallar kesiminde yoğunlaşmış oldukları için sanayiin maliyet yapısını belirlemekte can alıcı bir rol oynamaktadır. 1980 öncesi yıllarda fiyatlarını sürekli olarak dünya pazarlarından düşük düzeyde tutarak özel kesime sübvansiyon vermişlerdir.

ti. Aslında makine, taşıt, televizyon ve buzdolabı ihracatı artıyordu da. Arap ülkelerinde büyük inşaat projeleri üstlenen müteahhitler vasıflı emek ihracının bir biçimiydi. Türk ekonomisi, ihracat kalıbı açısından on yılın başındaki Brezilya'ya öykünüyor gibiydi. Ne var ki bu gelişme kalıbı kısa ömürlüydü. Gerçek ücretlerin düşürülmesi, çok geçmeden yeniden gündeme geldi.

Sanayiin zorla yeniden yapılanması, 1970'lerin sonundaki bunalımın temel bir özelliğiydi. Türkiye, 1960'ların başlarından beri yıllık büyüme hızı ortalaması % 7'yi bulan bir iktisadî patlama yaşamıştı. Bu kolay ithal ikamesi aşamasında yüksek bir sanayileşme hızının sürdürülmesi, görece daha küçük bir ithal faturasını gerektiriyordu. 1970'lerde bir önceki on yılınkiyle karşılaştırılabilecek bir sanayileşme hızını tutturmak için ara mallar ve sermaye malları, ayrıca petrol ithalâtının ulusal hâsılayla nèredeyse aynı hızda artırılması gerekli oldu. Bu, IMF kemer sıkma paketinin dayanak noktası olan, döviz işlemleri üstündeki ağır kısıtlamaların kaçınılmaz olarak iflâslara ve büyüme hızlarında hızlı bir düşüşe yol açması demek oldu.

1970-75'te % 2,5'lik nüfus artış hızı ve % 4,2'lik kentleşme oranıyla Türkiye, birçok acil toplumsal sorunlarla karşı karşıyaydı. 1975 te nüfusun % 51'i, 19 yaşından küçüktü; % 42'si ise kentsel alanlarda yaşamaktaydı. Genç işçiler arasında işsizlik, sürekli olarak yüksek düzeylerdeydi. Yapısı tekelci kapitalizmi yansıtan modern sanayi kesiminde iktisadi büyüme hızlıydı. Ama gerek sanayide, gerekse hizmetlerde ona ayak uyduran bir küçük sermaye kesimi de vardı. Büyük burjuvazinin —siyasal, ideolojik ve iktisadî olarak— hegemonya kurabilmesiyle tekelci kapitalizme daha eksiksiz bir geçiş, Türkiye dünya ekonomisi içinde farklı bir konuma erişmedikçe olanaksızdı. İşçi sınıfı koşut bir bölünmeye uğramıştı: İyi örgütlenmiş, yüksek ücretli bir grup işçinin karşısında iş güvenliğinden yoksun, çok daha düşük ücret alarak «marjinal» kesimde iş bulmuş işçiler vardı. Marjinal kesimdeki iş gücünün sendikalaşmış işçilerin elde ettikleri toplumsal ve iktisadî yararlardan —ve siyasallaşmadan— pay alamadıkları bu kalıbı halkçı ideolojiler kolaylıkla sömürebiliyordu. Bölgesel eşitsizlik, iktisadi büyümenin nimetlerinden çoğunun İstanbul bölgesi ile genel olarak batı illerinin eline geçmesi, görece küçük Anadolu kasabalarında siyasal tepki doğuruyor, etnik ve dini kavgaları körüklüyordu. Bütün bu koşullar, hızlı toplumsal dönüşümün geleneksel inanç sistemlerini tehdit ettiği,, bunları vahşi bir bireyci piyasa ideolojisiyle ve umutsuz bir yeni yetke kaynağı arayışıyla garip biçimler altında birleştirdiği bir ideolojik ortamda yer almaktaydı. 1980'e dek Türkiye'nin kendine özgü siyasal gelenekleri ve toplumsal yapısı, Latin Amerikalı otoriter-teknokratik rejim modelinden kaçınmasını sağlamıştı. Ama derin bir iktisadî alt üst oluş bağlamında parlâmenter güçlerin ataleti, çevrenin ortak kaderi olduğu anlaşılan yöndeki bir çekim kuvvetine engel olamazdı.

BÖLÜM 3

Tek Parti Dönemi

Stefanos Yerasimos*

1923'de, Birinci Dünya Savaşı'nı dört yıl daha uzatan zorlu bir mücadele sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları arasından yeni bir Türk ulus-devleti yükseldi. Bu mücadele, Osmanlı topraklarının parçalanmasını öngören Batılı büyük güçlere olduğu kadar, bu parçalanmada kendi ulusal taleplerini gerçekeştirebilme umudu gören öteki etnik gruplara karşı da verilmişti. Türk ulusal hareketinin askerî zaferiyle bir yandan bu grupların ortadan kalkması, göçü, ya da boyun eğmesi sağlanırken; bir yandan da Birinci Dünya Savaşı galiplerinin isteklerini ifade eden Sèvres antlaşmasının yerine, yeni Türkiye ile eski düşmanları arasındaki zorlu bir uzlaşmanın sonucu ortaya çıkan Lausanne antlaşmasının geçmesi sağlandı.

Yeni Türk ulus-devletinin kurulması ayrıca içteki ikili bir sürecin de son aşamasını oluşturuyordu: «Batılılaşma» olarak bilinen çağdaşlaşmacı akımın gelişimi ve Türk ulus düşüncesinin beyanı. Ne var ki, yeni devlet hâlâ ulusal temellerini sağlamlaştırmak, çağdaşlaşma ve batılılaşma yolundaki yeteneklerini denemek zorundaydı. Bu amaçlarla oluşturulan ideoloji ve siyasa, adını cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ten alan «Kemalizm»i yarattı.

Böylece, Türk devletinin resmî ideolojisi haline gelen Kemalizm, yapılan her hareketi geçmişe bakarak doğrulama suretiyle mümkün olan tek yol olarak sunulageldi. Bu durum sadece Tek Parti dönemiyle de (1923-46) sınırlı kalmadı; bugün bile hâlâ Türkiye için geçerli bir ideolojik model olarak kabul edilmekte. Ne var ki, gerek kapitalist ilişkilerin Türk toplumuna girmesiyle gündeme gelen liberal modelin çekiciliği, gerekse İslâmî kültürel kökenlerin yeniden keşfi, gitgide, Kemalizme açıkça meydan okuma olmasa bile, en azından onun tarihe anlam kazandıran biricik düşünce tarzı olma niteliğinin yeniden değerlendirilmesi gereksinimini doğurdu. Bu yazı, söz konusu değerlendirmeye bir katkı olarak, Kemalizmin kuruluşuna da tanık olan cumhuriyetin ilk —tek parti— dönemindeki ideolojik tartışmalar ile siyasî faaliyeti yeniden gözden geçirmek amacını taşıyor.

(*) Türkçeye çeviren: Aydın Pesen

Vatan, Halk, Millet

Mustafa Kemal 6 Aralık 1922'de, Büyük Millet Meclisinin olağanüstü yetkilere sahip başkanı olarak, ertesi gün Ankara gazetelerinde yayımlanan bir demeç verdi. Şöyle diyordu: «Cenabı hakka şükürler olsun ki, millet üç buçuk senelik kahramanca cidalden sonra kendisini ebediyen esaret zinciriyle bağlamak istiyenleri mağlup etmiş ve istiklâline sahip olmuştur. Bilûmum mütemeddin milletler arasında hür ve müstakil olarak milletimizin ahzi mevki edeceği sulh günleri de inşallah gecikmiyecektir.»[1] Gerçekten de, 15 Eylül'de son Yunan askerinin Anadolu'yu terketmesi, 11 Ekim'deki Mudanya mütarekesi ve Yunan ordusunun Trakya'yı boşaltmasının ardından 20 Kasım'da Lausanne Konferansı başladı. Zafer kesin olarak kazanılmış, barış sürecine girilmişti. Ne var ki, «vatanımıza ve istiklâlimize göz dikenlere yalnız askerlikçe galebe etmek kâfi değildir. Memleketimiz hakkında istilâ emelleri besliyecek olanların her türlü ümitlerini kıracak veçhile siyaseten, ibadeten ve iktisaden kuvvetli olmak lâzımdır...» Bunun için çok çalışmak gerekiyordu. Ama uzun erimli bir programa dayanmadıkça da bütün çabaların boşa gitmesi kaçınılmazdı. Bu nedenle, «Bu milli maksat ve mülâhazaları nazarı dikkatte bulundurarak (...) Halk Fırkası namiyle siyasî bir fırka teşkiletmek niyetindeyim.»[2]

Bu bildiriyle Cumhuriyet Halk Fırkası doğuyordu. Oysa bu siyasî örgütün kökenleriyle, onunla ifade edilen düşünce ve görüşlerin oluşması birkaç yıl geriye uzanır.

Mustafa Kemal ve arkadaşları yöre eşrafından oluşan bir kongrenin desteğini sağlamak üzere 1919 Temmuz'unda Erzurum'a geldiklerinde karşılarında gerek Anadolu'nun parçalanmaması, gerekse ülkeyi yıkım ve felakete sürükleyen İttihat ve Terakki yöntemlerine dönülmemesi konusunda ağız birliği yapmış bir kitleyi buldular. Hatta bu görüşler askerlere kadar öylesine yayılmıştı ki Mustafa Kemal bile, Jön Türk önderlerine karşı oluşuyla bilindiği ve hem de Çanakkae Savaşı kahramanı olarak tanındığı halde kendini kongre başkanlığına seçtirmekte hayli güçlük çekti.[3]

Kongre iki görüşün çatışmasına tanık oldu. Bunlar bir bakıma Osmanlı meclisindeki eğilimleri, ve hatta ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı siyasî düşüncesini yansıtıyorlardı. Bunlardan Jakoben olup az çok Fransız Devriminden ve Fransız pozitivizminden esinlenmiş olanı bir yandan Osmanlı devlet idealini çağdaşlaştırıp korurken,

1. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 2 (Ankara : Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları: 1952), s. 46.
2. A.g.e., s. 46-47.
3. Karş. Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi** (Ankara : Başnur Matbaası, 1968).

bir yandan da sahip olduğu görüşe popülizm ile Rus Devriminin büyüsünü katıyordu. Bu görüşü savunanlar, Jön Türk liderleri başarısızlıklarından dolayı saf dışı olduktan sonra, Mustafa Kemal'i putlaştıran asker-sivil genç aydınlardı. Öteki görüş ise Anglo-Sakson modellerinden hareketle liberal ve federalistti. Bunun savunucuları oldum olası merkezi yetkenin şu veya bu biçiminin baskısı altında ezilmiş Anadolu eşrafıydı. Bunlar sağlam bir lider kadrosuna sahip değillerdi, yönetimde de yeterli ağırlıkları yoktu, ama Anadolu'yu avucunda tutan feodal ve ataerkil yapı sayesinde köylüler üzerinde denetim sahibiydiler.

Bu iki görüş, Büyük Devletlere ve dolayısıyla onların denetimi altında olan padişaha ve merkezi hükümete karşı çıkmakla, aralarında uzlaşmak zorunda kalıp birbirlerinin tamamlayıcısı oldular. Ayaklanma birinci görüşü temsil eden sivil-asker kadrolarca yönetilecekti; ama ayaklanma sonunda padişahın temsil ettiği asırlık meşruiyetin yerine Batı devrimleri doğrultusunda halk meşruiyeti konulacaktı. Oysa ikinci görüşü temsil eden eşraf halkın doğal liderleri olarak kabul ediliyorlardı; bunun yanısıra köylüyü milli mücadele yolunda etkin biçimde harekete geçirecek, silâhlandırıp yönetecek yegâne kişiler de onlardı.

Böylece ittifak Erzurum Kongresi'nde kurulup bir ay sonra da Sivas Kongresi'nde sağlamlaştırıldı. Bundan ilk siyasal örgüt, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti doğdu. Ancak bu cemiyet başından itibaren siyasî sıfatını reddetmek istedi. Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşı Rauf Bey, Sivas Kongresi'nde şöyle demişti: «Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden maksat İslâm ahaliyi bir noktaya toplamak ve fırka ve tefrika gözetmemektir. Halbuki siyaset demek, fırkacılık demektir ve kongremizin maksadı da bu değildir (...) Bizim için fırkacılık vesaire gibi bir takım mücadelelerden âzâde olmak lâzımdır. Vaktiyle İttihat ve Terakki de aynı suretle bir program ve içtihad-ı siyasî takip etmek istemişti, bundan da memlekete felâketler geldi.»[4] Bu tutum yukarıda sözü edilen 6 Aralık 1922'deki tutumla çelişiyordu, ama 1919'da eşrafla bir anlaşmaya varabilmek için de hâlâ Jön Türk denen şeytanı taşlamak gerekiyordu.

Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin açığa vurulan yegâne hedefi ülkeyi esaretten kurtarmaktı. Ama hangi ülkeyi? İki yüz elli yıldır durmadan ufalmakta olan Osmanlı İmparatorluğunu değil, bir ulusal varlığa, yeni bir ulus-devlete vatan olacak bir ülkeyi: Bu anavatan için çizilen sınırlar ise, çelişkili bir biçimde, 30 Ekim 1918'de Birinci Dünya Savaşı'na son veren Mondros mütarekesinin ateşkes sınırının aynıydı. Bu, Erzurum Kongresi bildirisinin altıncı maddesinde açıkça ifade ediliyor, Sivas Kongresi bildirisinde de bir kez

4. Uluğ Iğdemir (der.) **Sivas Kongresi Tutanakları** (Ankara : **Türk Tarih Kurumu Yayınları**, 1969), s. 4-5.

daha doğrulanıyordu. Aynı ilkeler Misak-ı Milli çerçevesinde geliştirilip 28 Ocak 1920'de son Osmanlı meclisince benimseniyor, daha sonra da Ankara meclisi tarafından milli mücadelenin temel hedefi olarak kabul ediliyordu. Çelişki şuydu: Cephenin 31 Ekim 1918 günü öğle saatindeki durumu, yeni anavatanın kutsal ve dokunulmaz sınırları oluvermişti. Ama bu sınırlar içindeki bölgeler üzerinde başka halklar da hak iddia ediyordu: Kürtler, Gürcüler, Ermeniler ve Rumlar. Bu durumda yeni ulus-devlet içinde egemenliğe sahip olacak insanlar hangi milletlerden oluşacaktı? Bunun açıklık kazanması öyle çarçabuk olmadı. Mustafa Kemal 1 Mayıs 1920'de meclis kürsüsünden bir soruyu yanıtlarken şöyle diyordu: «Meclisi âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Lâz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiyedir, samimi bir mecmuadır. Binaenaleyh bu heyeti âliyenin temsil ettiği, hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsur-u islâma münhasır değildir. Anasır-ı İslâmiyeden mürekkep bir kütleye aittir. (...) Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u islâm, bizim kendimiz ve menafii tamamiyle müşterek olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasahın ilk satırlarında bu muhtelif anasır-ı islâmiye ki vatandaştırlar, yekdiğerine karşı hürmeti mütekabile ile riayetkârdırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukunun, ırki içtimai, coğrafi hukukuna daima riayetkâr [dırlar].»[5]

Öyleyse yeni ulusun etnik yapısına ilişkin olarak yukarda sorulan soru şöyle cevaplanabilirdi: Ulus bütün Müslümanların toplamı olacak, bu bütün içinde her unsur kendi etnik özelliklerini koruyacaktı. Ne var ki bu çözüm Batı modelleri doğrultusunda bir ulus-devlet yaratma arzuları karşısında yetersiz kaldı. Böylece izlenen yol alelacele değiştirildi. 1 Mayıs 1922'de meclisin üçüncü yılını açış konuşmasında Mustafa Kemal artık «ırkan veya dinen ve harsen mültehit Türkiye halkı»ndan söz ediyordu.[6] Bundan sonraki adım ise «Türkiye halkı» yerine «Türk halkı»nı koymaktı. Bu da yapıldı. Bu etiketi kullanmaya aday olanların sadece dini yönden aranan koşullara uymaları yetiyordu; ama kabul edilebilmek için kendi etnik özelliklerini daha geniş bir plân doğrultusunda terketmeleri gerekiyordu. Bu plân da Tek Parti dönemi boyunca adım adım inşa edilecekti.

Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti bu amaçlardan hareketle önce son Osmanlı meclisi seçimlerinde, bu meclisin dağılmasından sonra da Ankara'daki Millet Meclisi seçimlerinde başı çekti. Ama çok geçmeden, tartışmalar, var olan temel ayrılıkları ortaya çıkardı. Mustafa Kemal'in önderliğindeki grubun «sol»unda, İttihat ve Terakki

5. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 1 (Ankara : Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961), s. 73-74.

6. A.g.e., s. 221.

özlemi içinde olup İslâm kaynaklarına dönüşle Komintern ideallerini birleştirmeye çabalayan bir halkçılığın savunucuları vardı. «Sağ»da ise, Batı yanlısı liberaller bulunuyordu. İlk zamanlar «Halk Zümresi» olarak bilinen birinci grup, programını daha 8 Eylül 1920 de yayımlamıştı.[7] İlk maddesi şöyle diyordu: «Memlekette bilâ kaydü şart halkı hâkim kılmak üzere 'Halk Zümresi' teşekkül etmiştir.» Üçüncü madde ise «Zümre, İslâmiyetin kudsi esasatına istinat ederek Asr-ı Saadetteki samimiyet-i müşterekeyi iadeye ve Garpten gelen ifsadat-ı ahlâkiyyeyi tahakküm ve ihtirasatı takim ve imhaya çalışmakla yolunu Hak yolu, Allah yolu bilir» diyordu.[8]

Bir kalemde bir çok hassas noktaya değinen bu etkileyici bildirge karşısında Mustafa Kemal özümseme yoluna gitti. Beş gün sonra, kendi Bakanlar Kurulu adına Millet Meclisi'ne «halkçı program»ını sundu. İlk maddede, «egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur» deniyordu. Program «halk» sözcüğünün yerine daha akılcı bulduğu «ulus»u koyuyor, ve bu haliyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasasının da çekirdeğini oluşturuyordu. Ne var ki, Mustafa Kemal sonraları kendi partisini kurduğunda, «halk» sözcüğüne yeniden dönmeyi yararlı görmüş, ama bunu yaparken (aşağıda görüleceği gibi) sözcüğü anlamından soyutlamayı da ihmal etmemişti.

Millet Meclisi'nde ortaya çıkan muhalefet Mustafa Kemal'in çevresindeki milletvekillerini bir meclis grubu oluşturmaya itti. Bu, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti içindeki «Birinci Grup» olarak bilindi.[9] Bu grubun karşısında yer alan «liberal» muhalefet ise az çok gayri resmî bir biçimde «İkinci Grubu» oluşturdu. Ne var ki her iki grup da Millet Meclisinde birbirleriyle çok sert tartışmalara girdikleri halde hiçbir zaman çerçevesi belirginleşmiş sağlam bir yapı kuramadılar. Bu yüzden, bu gruplarda yer almış milletvekillerinin kesin sayıları hâlâ bilinmez. Yine de bu iki grup Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasi sahneye egemen olan ikili yapının temelini oluşturdular.

Toplumsal Sınıflar ve Dış Yardım

1923 yılında Lausanne Konferansı'nda barış şartlarına ilişkin kuşkular henüz sürerken yeni Türkiye'nin kurumlarının da temelleri atılıyordu. 5 Ocak'da İstanbul'da yayımlanan Vakit gazetesi bir

7. Anadoluda Yeni Gün gazetesi. Bkz. Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925) (Ankara : Bilgi Yayınevi, 1978), s. 421-23.
8. Müslümanlığın, Hazreti Muhammed'in yaşamını içine alan ilk devri. Genellikle Dört Halife dönemi de bu süre içinde sayılır.
9. Meclisteki bu grubun faaliyetleriyle ilgili çok az belge bulunmaktadır. Bunların ilki 10 Mayıs 1921 tarihlidir. Bkz. Faik Reşit Unat, «Türkiye Büyük Millet Meclisinin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına ait Bazı Vesikalar», Tarih Vesikaları, 3, no. 13 (1944), s. 1-15.

iktisat kongresinin toplanacağını bildiriyordu. «Çiftçi, tüccar, erbab-ı sanayi ve amelesi ile bilcümle şirket, banka, borsa ve sair iktisadi müessesat» kongreye çağırılacaktı.[10] 8 Ocak'ta iktisat vekili kongrenin Mustafa Kemal'in açışıyla İzmir'de yapılacağını açıkladı.[11]

14 Ocak'ta Mustafa Kemal Batı Anadolu'da büyük bir geziye çıktı. Hareketinden önce gazetecilere verdiği demeçte Halk Fırkası'nın kuruluşuyla ilgili düşüncelerine gezisi sırasında açıklık getireceğini söyledi.[12] Ertesi gün Eskişehir, daha ertesi gün Arifiye'de yaptığı konuşmalarda iktisadi geri kalmışlık ve Batı'ya yetişme temalarını işleyip geliştirdi. Konuşmalarda «azgelişmişlik» diye bir kavramdan söz ediliyordu. Batı'nın kapitalist modeliyle karşılaştırıldığında yetersiz kalan bir ekonomik sosyal gelişme durumunu ifade ediyordu bu kavram, ve bu durumun da mümkün olan en kısa zamanda aşılması gerekiyordu.

Mustafa Kemal 16 Ocak'da, Ankara hükümetinin kontrolunda olup, müttefik işgalindeki İstanbul'dan önceki son şehir olan İzmit'e vardı. Burada belli başlı altı İstanbul gazetesinin yazı işleri müdürleriyle yaptığı toplantı muzaffer Ankara ile «günahkâr» İstanbul arasında zaferden sonraki ilk karşılaşmaydı.[13] İstanbul bu toplantıda kendisini ağırdan satmak, hattâ Türk devletinin temelini oluşturacak yeni ittifakta eşit katılım istemek niyetindeydi. Servetlerini uluslararası bağlantılar içersinde büyük mali işlere yatırmış olan saray çevreleri, Düyun-u Umumiye yönetiminde ya da öteki denetim kuruluşlarında çalışan devlet görevlileri, Rum ve Ermenilerin alelacele ülkeyi terkederken bıraktıkları vekâletlerin üzerine oturmuş Türk tüccarları, hepsi kendilerine çıkarlar sağlamaya çalışıyorlardı. Bu yolda bir baskı yaratmak üzere, İstanbul gazeteleri Osmanlı borçlarının Ankara hükümeti tarafından reddedilmesine karşı bir kampanya başlatmışlardı. Bu konu Lausanne görüşmeleri sırasında da sert tartışmalara yol açacaktı.[14]

10. Bkz. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi - 1923 İzmir : Haberler, Belgeler, Yorumlar** (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971), s. 1.
11. **Hakimiyet-i Milliyet**, 9 Ocak 1923. Zikr. a.g.e., s. 2. Mustafa Kemal, Halk Fırkası'nın kuruluşunu ilân ettiği 6 Aralık konuşmasında «yurtsever Aydınlar» arasında bir fikir yarışı da başlattı. Bunun hemen ardından 12 Aralık'ta **Vakit** muhabirine, aynı aydınları Erzurum ve Sivas Kongresinde kabul edilen Misak-ı Milli benzeri bir «pakt» hazırlamak üzere bir kongre çerçevesinde bir araya getirmek istediğini söyledi. Bkz. Mustafa Baydar, **Atatürk'le Konuşmalar** (İstanbul : Yeditepe Yayınları, 1955), s. 50.
12. Bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 2, s. 49-50.
13. İmparatorluk İstanbul'unun son dönemi (1919-22) ile ilgili en önemli roman'ın adı, anlamlı bir biçimde **Sodom ile Gomor'dur.** (Yakup Kadri Karaosmanoğlu).
14. Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl** (Ankara : Bilgi Yayınevi, 1968), s. 26-27.

Böylece, gazeteciler, İzmit'e çok açık sorularla gelmişlerdi: Kurulacak devlette İstanbul'un konumu ne olacaktı? Yeni parti bünyesinde «hal» sözcüğünün anlamı neydi? Yeni Türkiye'nin Batılı güçlerle ilişkisi nasıl olacaktı?[15] Mustafa Kemal görüşmeler boyunca uzlaştırmacı bir tutum izledi. Bir yandan padişahlık ve halifeliğin kaldırılmasını[16] kendi çıkarları açısından çok büyük bir tehlike olarak gören dinci muhafazakâr eşraftan gelen baskılarla yeni bir ittifak yolu arıyor, bir yandan da İstanbul ve Anadolu «liberaller»inin ortak çıkarlarının kendisini de onlardan yana tavır almaya ittiğini görüyordu.

Böylelikle Mustafa Kemal karşısındakileri İstanbul'un hâlâ önemini koruduğu konusunda ikna ettikten sonra Halk Fırkası konusuna değindi: «Ben Halk Fırkası namı altında bir fırka tesis edeceğim dediğim zaman zan olunmuş idi ki milletin sunûfu muhtelifesinden bir veya iki sınıfın menâfiini, yahut refahını temin etmeye ma'tûf bir gaye takip edeceğimden sunûf sairenin menâfiini düşünmeyeceğim. Böyle bir şey yoktur. Fırkanın programı bütün milletin refah ve saadetini temine ma'tuf olacaktır.[17]... İsmi fırka olan halk teşekkülünden maksat evlâdı milletten bir kısmının, sunufu ahaliden bazılarının diğer evlad ve sunufun zararına menafiini temin etmek değildir. Belki birbirinden ayrı ve hariç olmayan halk namı altında bulunan umum milleti müşterek ve mültehit bir surette müşterek ve umumi olan refahı hakikiye isal için faaliyete getirmektir.»[18] Böylelikle halk ulus demek oluyordu, ulus da halk. Konuşma gazetecilerden birinin izin alarak söylediği şu sözlerle noktalanıyordu: «Herhalde, Paşa hazretleri, buyuruyorsunuz ki sizde sınıf yoktur.[19] Bu sözlerle Kemalist ideolojinin kilit kavramlarından biri ifade edilmiş oluyordu.

Bu fikir yeni değildi. Daha 1919'da İttihat ve Terakki ideologlarından biri, Bern'deki Sosyalist Enternasyonal Kongresi'ne sunduğu raporda şöyle demişti: «Türkiye belki de dünyada özünde en proleter olan ülkedir. Türklerin yüzde doksan beşi Kafkasya ve Rusya'da olduğu kadar Türkiye'de de, sadece toprağa bağlı olarak geçinen küçük çiftçilerdir. Devlet memurlarının oluşturduğu ve her kuşakla yenilenen küçük bir sınıfı saymazsak bugün Türkiye'de ne burjuvazi ne de aristokrasi vardır. Türk köylü yığınları ayrı millî bir sınıf tarafından değil, bunun yerine, (a) Osmanlı hükümetleri;

15. Bu toplantı hakkında bkz. **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı** (İstanbul: Burçak Yayınevi, 1969); ayrıca bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 2, s. 54-62.
16. Saltanat 1 Kasım 1922'de kaldırılmıştı. Hilâfet daha sonra, 3 Mart 1924'de kaldırılacaktı, ama Mustafa Kemal'in İzmit toplantısındaki sözleri buna çoktan karar verilmiş olduğunu ima etmektedir.
17. Arar, **İzmit Basın Toplantısı**, s. 52-53.
18. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 2, s. 60.
19. Arar, **İzmit Basın Toplantısı**, s. 55. Soruyu soran Falih Rıfkı (Atay) dır.

(b) Avrupa'daki kapitalist burjuvazi rolünü Türkiye'de oynayan bazı ırklar; ve (c) Doğu sorununu sadece kendi çıkarları çerçevesinde değerlendiregelmiş Avrupa kapitalizmi tarafından sömürülmektedirler.»[20]

Bu görüşe göre Türk ulusu ezilen sınıflardan oluşan bir bütün, bu bütünün adı halk, ve ezenler de ulus dışından yabancılardı. Bunun sonucu, 1923 başlarında bu ideolojinin sahipleri, Osmanlı hükümeti devrilmiş, sömürgen Hıristiyan azınlıklar tasfiye edilmiş, kapitülasyonlar ve Osmanlı borçları kaldırılarak Avrupa kapitalizmi hizaya getirilmiş olduğuna göre, artık sömüren ve dolayısıyla sömürülen kalmadığını, böylece de yeni Türk devletinde sınıf mücadelesinin mümkün olamayacağını savunabiliyorlardı. Mustafa Kemal birkaç gün sonra Balıkesir'de bir cami minberinden yaptığı konuşmada bu iddiayı etkileyici bir biçimde şöyle dile getiriyordu: «Bir defa halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyeti azimesi çiftçi ve çobandır. Bu, böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri varidi hatır olur. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır.21 Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve âtilerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz şansı olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, ima-

20. Kara Şemsi (Reşit Saffet Atabinen), «Le prolétariat turc au Congrès Socialiste International de Berne, 1919», Bern, 5 Şubat 1919. Aynı sav sonradan, başka bir İttihatçı olan Fuat Sabit'in 24 Mayıs 1920'de Sovyetler'e sunduğu raporda da geliştirildi. Bkz. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz** (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1969), s. 741-43.

21. Eldeki çok az istatistik bilgisi Latin Amerika'dakiler gibi geniş çaplı ihracata yönelik tarım politikaları uygulayan ülkelerle kıyasandığında önemli sayılabilecek bir ufak toprak işletmesi yoğunlaşmasını gerçekten gösterse de, buradaki görüşleri kabul etmek zordur. Bunun da nedeni şudur: Ufak tarım işletmelerinin kısmen kendine yeterli olan bölgelerde (Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu) muhtemel bir üstünlüğü olsa da, ihracata yönelik üretim yapan alanların varlığı (Adana ovası, Ege bölgesi), hızlı bir arazi yoğunlaşmasını ortaya çıkarır. Kaldı ki, arazi küçük çiftçinin elinde bile olsa, üretim krediler ve ticaret aracılığıyla eşrafın sıkı denetimi altındadır. Karş. Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)** (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), 10. bölüm; Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)** (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), 2. bölüm.

lâthane vesaire gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleket taali eylemek için çok fabrikaya muhtaçız. Bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farklı olmayan ameleyi de himaye ve siyaset etmek icabeder. Bundan sonra münevveran ve ulema denilen zevat gelir. Bu münevveran ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife halkın içine girerek onları irşat ve ilâ etmek ve ondarın terakki ve temeddünde rişva olacaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh mesaliki muhtelife erişmesinin menafii yekdiğerine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyeti umumiyesi halktan ibarettir.»[22] Bu sözler bütün zamanlar için söylenmişti. Bugün de hâlâ resmi görüş budur.

Ne var ki önemli sorunlar hâlâ çözülmemişti. Çok özlemi çekilen milyonerler, milyarderler nasıl yaratılacaktı? Altyapıdan, teknolojiden ve sermayeden yoksun Türk kapitalizminin Batılı ağabeyiyle ilişkisi ne olacaktı? Bu noktada da geriye dönüp var olan eğilimlere bakmak gereklidir. Erzurum Kongresi bildirisinin Sivas'ta da aynı şekilde kabul edilen yedinci maddesi şöyle diyordu: «Milletimizin insani ve asri gayeleri tescil ve fenni ve sinai, iktisadi hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Binaenaleyh devlet ve milletimizin dahili ve haricî istiklâli ve vatanımızın tamamisi mahfuz kalmak şartıyla (...) milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimizin karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, sinai, iktisadi muavenetini memnuniyetle karşılarız.»[23]

Erzurum Kongresi'nde «liberal» muhalefet tarafından önerilen program taslağı dış yardım konusunu daha net olarak ele alıyordu: «Heyet-i Müttehide her türlü himâye usulünü red ederse de Osmanlı hâkimiyeti ve menafii milliye ve siyasiyesi ihlâl edilememek şartıyla Şarkî Anadolu vilâyetlerinde Türk ırkının fıtreten en kolay kabul edebileceği Anglo-Sakson medeniyetinin rehberleri olan Amerika ve İngiliz milletlerinden herhangi birinin ilmî, iktisadî, medeni olan irşat ve muavenetini hüsnü kabul eder.[24]

Sivas Kongresi'nde ise çok daha önemli bir proje uzun uzun tartışıldı. Projede ABD'ye Misak-ı Millî sınırları içindeki bölgelerde manda önerilmesi öngörülüyordu. Projeyi İttihat ve Terakki'ye yakın çok sayıda İstanbullu aydın ile Mustafa Kemal'in yakın çalış-

22. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 2, s. 97.
23. Erzurum Kongresi'nde bulunanlardan bazıları sonradan, anılarında, bu maddedeki «asrî» sözcüğünün dinci delegelerin hoşuna gitmemesi nedeniyle uzun tartışmalar çıktığından söz ederler. Bkz. Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber (Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966), cilt 1, s. 104; Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum (Ankara, 1946), s. 118-19.
24. Goloğlu, Erzurum Kongresi, s. 198. Tasarı özellikle azınlıktaki «liberal» muhalefet tarafından önerildiği için reddedildi.

ma arkadaşlarından bazıları destekliyordu. Projenin ortaya atılması, genel ilkelerden olduğu kadar, öngörülen bölünmeden kaçınmak ve daha saldırgan kabul edilen Avrupalı müttefiklerin emellerine karşı çıkmak gibi taktik hesaplardan kaynaklanıyordu. Seçkin bir İttihatçı olan Vasıf Bey kendi konumunu Sivas Kongresi'nde şöyle açıklıyordu: «Bütün devletler bizi tamamen müstakil bile bırakacaklarını söyleseler, yine müzaherete muhtacız. Dört yüz ilâ beş yüz milyon lira borcumuz var; bu parayı kimse kimseye bağışlamaz; bize bunu ödeyiniz diyecekler; halbuki bizim varidatımız faizine bile kâfi değildir! O zaman müşkül bir vaziyette kalacağız. Bunun için müstakil yaşamaya vaziyet-i maliyemiz müsait değildir (...) Parasız, ordusuz ne yapabiliriz? Onlar tayyare ile havada uçuyorlar, biz henüz kağnı arabasından kurtulamıyoruz! Onlar dritnot yapıyorlar, biz yelkenli bir gemi yapamıyoruz. Bu hallerde bugün istiklâlimizi kurtarsak bile, yine günün birinde bizi taksim ederler.»[25]

Aynı şekilde, etkin bir İttihatçı, ve İstanbul Amerikan Kolejinde profesör olan Halide Edip (Adıvar) de Mustafa Kemal'e şunları yazıyordu: «Filipin gibi vahşi bir memleketi bugün kendi kendini idareye kaadir asrî bir makina haline koyan Amerika bu hususta çok işimize geliyor. Onbeş, yirmi sene zahmet çektikten sonra yeni bir Türkiye ve her ferdi tahsili, zihniyeti ile hakiki istiklâli kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye'yi ancak yeni dünyanın kabiliyeti vücuda getirebilir.»[26]

Mustafa Kemal'in Amerikan mandası projesine karşı çıkmasına rağmen, katılanların yoğun ısrarı ile Sivas Kongresi ABD meclisine bir davetiye gönderdi. Ne var ki bu, hiçbir karşılık görmedi.[27]

Mandanın yararları üzerine yapılan bu geçici tartışmaların dışında, ekonomik yardımın zorunluluğuna olan inanç kalıcıydı. 1 Mart 1922'de Millet Meclisinin üçüncü dönemini açarken Mustafa Kemal şöyle diyordu: «Efendiler! Artık serbest ve müstakil bir hayata atılan Türkiye için, hayat-ı iktisadiyesini boğmakta olan kapitülasyonlar mevcut değildir. Ve olamaz. Ve şöyle devam ediyordu: İnşaat ve tesisatın ve işletilmesi bugünkü maliyemizle gayri mütenasip cesim sermayelere müterakkıf olan umur-u nafıada, ecnebi sermayesinden ve icabına göre ecnebi mütehassıslardan âzami derecede istifade etmek memleketimizin menfaat ve mâmuriyetini ve

25. Iğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s. 70.
26. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk (15-20 Ekim 1927'de Halk Fırkası'nın ikinci kongresinde okunmuştur) (İstanbul : Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1952), cilt 1, s. 69. İlginç olan, 1919'da pek gözde olan Filipinler örneğinin 1960'larda solcu aydınlar tarafından Amerikan emperyalizminin uzaktan yönettiği iki partili sisteme örnek olarak yeniden konu edilmesidir.
27. Bkz. Mine Erol, Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi : 1919-1920 (Giresun: İleri Basımevi, 1972).

milletimizin saadet ve refahını, az zamanda temin nokta-i nazarından zaruridir.»[28]

Benzer şekilde, o dönemdeki pek çok konuşmada bağımsızlık, kapitülasyonların kaldırılmasından ibaret sayılıyor, dış iktisadi yardım ise zorunlu hattâ çekici bulunuyordu. Mustafa Kemal, İzmit'teki basın toplantısında dinleyicilerine, «Bu devleti en kuvvetli temeller üzerinde çok az zamanda kurmak hususunda Japon'lardan az müstait olmadığını bilfiil isbat edecektir» diye güvence veriyor ve şöyle diyordu: Bu saydığım teşebbüsatı iktisadiye ve sınaiye içinde bahsettiğim şirketlerin, istiklâl ve hakimiyeti milliyemize hürmetkâr milletlerin emniyetle hükûmetimizle temas etmeleri ve kanunlarımız dairesinde anlaşmaları ile faaliyete geçebileceklerini söylemeye hacet yoktur. Filhakika memleketimizi az bir zamanda mamur etmek için milletimizin gayri kâfi sermayesi karşısında haricin sermayesinden, vesnitinden, ihtisasından istifade etmek hakikî menfaatımız iktizasındandır.»[29]

Bu arada ortaya çıkan somut bir gelişme ilkeler konusundaki bu açıklamaların sınanması için bir fırsat yaratıp bağımsızlığın korunması ile yabancı sermayeye açılma arasındaki çelişkilere ışık tuttu. Bu gelişme Chester projesiydi Projeye adını veren emekli Amerikalı amiral ile oğulları Doğu Anadolu'da demiryolu imtiyazı istiyor, ayrıca, yapımı önerilen hattın her iki yanındaki 40'ar kilometrelik şerit içerisine giren tüm yeraltı ve yerüstü kaynaklarına da talip oluyorlardı.[30] Bu, gerek ilke, gerek ayrıntıları yönünden, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde verilen imtiyazlardan hiç farklı değildi. Bu yolla imtiyaz sahiplerinin eline sınırsız olduğu kadar denetimi de olanaksız bir güç teslim edilmiş olacaktı. İktisat Vekili Mahmut Esat, 5 Şubat 1923'de İzmir İktisat Kongresiyle ilgili olarak meclise yaptığı açıklamada projeyi, «Türkiye'nin ecnebi sermayesine ne kadar müsaade göstermiş olduğuna» kanıt olarak gösteriyordu,[31] aynı sözleri 13 Şubat'ta İzmir'de yaptığı basın toplantısında yineliyordu.[32] Basın ise Amiral Chester'ın projesini «Türkiye'nin (...) Garp ilm ü irfan ve sermayesine istifadeye ne derece hahişkâr olduğunun» kanıtı olarak yorumlu rdu.[33] Bu Birleşik Devletler'e açılma, bir bakıma, ekonominin dış ilişkilerde siyasetin yerine geçmekte olduğu bir sırada, Amerikan mandasına

28. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 1, s. 226-27.
29. A.g.e., cilt 2, s. 56-57.
30. Bkz. Yahya S. Tezel, «Birinci B.M.M. Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 25, no. 4 (1970), s. 287-318; John A. De Novo, **American Interests and Politics in the Middle East: 1900-1939** (Minneapolis : University of Minnesota Press, 1963), s. 210-27.
31. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, cilt 27 (1923), s. 176.
32. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 11
33. **Akşam**, 7 Şubat 1923, ve **Vakit**, 25 Şubat 1973. Zikr. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 7-8.

yeni bir çağrı niteliğindeydi. Ama bu kez ekonomik alanda bir çağrıydı bu. Hesaplar ise eski genel ve taktik hesaplardı: Birleşik Devletler'i Lausanne'daki Fransız ve İngiliz baskısına karşı bir denge unsuru olarak kullanmak, ayrıca da ülkenin geri kalmış bölgelerinin kalkınmasında Amerikan teknolojisinden yararlanmak. Böylece, proje Şubat ayında ekonomi bakanı tarafından kabul edilip 19 Nisan'da da Millet Meclisince onaylandı. Ne var ki proje, İngilizlerin sert karşı çıkmaları ve yatırımcıların kaynak yetersizlikleri nedeniyle uygulanamadı. Yoksa, Türk yetkililerin bu konuda hiçbir aksine niyeti ya da engelleyici tutumu olmamıştı.

İzmir İktisat Kongresi ve Yeni İttifak

27 Ocak 1923'de İzmir İktisat Kongresi'ni düzenlemekle görevli geçici komisyon beş başlıklı bir raporu onayladı. Başlıklar kredi, üretim, gümrük, vergilendirme, ve haberleşmeydi.[34] Raporun genelinde neredeyse marazi bir Türkiye-Batı karşılaştırması yer alıyor, asıl amaç «Türkiye ile garp arasındaki mesafe-i iktisadiyenin süratle azalıp kısalması için lâzım gelen her türlü teşkilâtı temin» olarak belirtiliyordu.[35] Komisyon, raporun ilk başlığı olan yabancı kredi ve sermayenin kullanımı konusunda, yabancı sermayenin geçmişteki girişi —ki bu ülkenin çıkarlarına aykırıydı— ile gelecekteki girişi —o öyle olmayacaktı— arasındaki farkı vurguluyordu.

Geri kalan dört başlık, öncelikle, komisyonun ekonomide devlete yüklemeyi önerdiği işlevi açıklığa kavuşturuyordu. «Devlet kendisinin kuvvetli bir unsur-u iktisadi olduğunu nazar-ı dikkate alarak yalnız fertlerin teşebbüsleri ile dahi kooperatif veyahut anonim şirketler ile başa çıkılamayan büyük sanayi iktisatlarında işrad ve iştirak ile halka yol göstermelidir.»[36] Keza, devlet belli dış ticaret sektörlerine doğrudan girecek, uygulanacak gümrük politikalarıyla serbest değişime karşı yerli üretimin korunmasını sağlayacaktı. Sonuç olarak: «Kongre'nin en mühim vazifelerinden biri de devlet için iktisadi sahaları irae etmek ve devletin idare devleti halinden çıkarak iktisat devleti haline geçmesini temin edecek yolları aramak ve göstermektir.»[37] Raporun geri kalan bölümünde köylü ve küçük çiftçilerin korunması ile sanayinin teşviki konularına değiniliyordu.

Tek Parti döneminde 1930'larda ön plâna çıkan devletin ekonomideki rolü, bu dönemde pek destek görmüyordu. Mustafa Kemal'in konuşmalarında bu konuya oçk az değinilir;[38] İstanbul'daki Türk

34. A.g.e., s. 67-84.
35. A.g.e., s. 68.
36. A.e.g., s. 75.
37. A.g.e., s. 81.
38. 3 Mart 1922'de Millet Meclisi'nin üçüncü yılını açış konuşmasında Mustafa Kemal, toplum çıkarlarıyla doğrudan ilgili olan kuruluş ve işletmelerin «devletleştirilmesi»nin zorunluluğundan söz etti, ama bunu yaparken isim olarak sadece madenleri saydı. (**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 1, s. 226-30).

işadamları da açıkça düşmandır böyle bir şeye.[39] İktisat Vekili, kongreyi açış konuşmasında, ülkenin iktisadi durumu gereği devletin büyük kredi kuruluşlarının, sanayi ve benzeri kurumların yönetimini üstleneceği bir karma ekonomi sistemi öneriyordu.[40]

Şubat-Mart 1923'de İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde yukarıdaki eğilimler dile getirildi. Kongrenin sonuç bildirgesi şaşırtıcı biçimde içerikten yoksun ve göz boyayıcıydı. Öte yandan, Kongre yeni bir ittifaka tanık oluyordu. Daha doğrusu bu, yeni devletin temelinde yatan sivil-asker aydınlar ile eşraf arasında önceden var olan ittifaka üçüncü bir ortağın girmesiydi. Bu ortak, yeni yeni oluşmaya başlayan ulusal burjuvaziydi. Aslında, Kongre, İstanbul'daki Türk burjuvazisinin bir siyasi ve iktisadi örgütlenme girişiminin önünü almak için ortaya çıkmıştı[41]. Bu arada Mustafa Kemal, Ankara meclisindeki muhafazakârlardan gelen baskı sonucu, ısrarla yeni bir denge unsuru arıyordu. Sonunda, birbirinin karşıtı olduğu kadar tamamlayıcısı da olan eşit güçteki iki unsuru devreye sokarak bir güçler üçgeni oluşturdu. Bu üçgenin tepe noktasında kendi temsil ettiği devlet mekanizması yer alıyordu. Devletin hizmetindeki bürokrasi bu iki hareket ettirici güç arasında hakem rolünü üstlendi. Siyasi proje bununla da kalmadı. 1919'dan beri eşraf devletle köylülük arasında vazgeçilmez bir aracı işlevi görmüşlerdi. Buna benzer biçimde kent burjuvazisi de, 1923'ten itibaren, işçi sınıfı karşısında aynı rolü üstlendi. Devleti elinde tutan sivil ve asker bürokrasi, kentli burjuvaziye ve eşrafa ulus içerisindeki hayati güçlerin temsilciliğini verdi; böylece köylü ve işçiler hakkında karar verme yetkisi onlara devredilmiş oldu. Aslında İzmir İktisat Kongresi'nde olan da buydu. İşçilerin temsilcisi İstanbul İşçi Sendikası'ydı; bunu kuran ise bir işveren derneği olan Milli Türk Ticaret Birliği'ydi.[42]. Köylüleri Çiftçiler Birliği temsil ediyordu —ki bunun en önemli faaliyeti boş arazilerin küçük köylülere dağıtılmasına karşı çıkmak olmuştu.[43] Böylece yeni devletin sosyal piramidi oluşturuluyor

39. İstanbullu işadamlarını temsil eden Milli Türk Ticaret Birliği, İzmir Kongresi hazırlıkları sırasında yaptığı 21 Ocak 1923 tarihli toplantıda büyük bir ulusal devlet bankasının kurulmasına karşı çıktı. (Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, s. 126-30).
40. A.g.e., s. 263.
41. Milli Türk Ticaret Birliği 1 Aralık 1922'de İstanbul'da kuruldu, ve hemen ardından dış ticaret konulu bir konferans duyurusu yapıldı. Bununla aynı zamanda, İstanbul'da bulunan eski İttihatçılar da yeni bir partinin kurulması için baskıya başladılar. Görünüşe bakılırsa, Mustafa Kemal'in Halk Fırkası'nın kurulmasına ilişkin çağrısıyla İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasının acil hedefleri, bu eğilimlerin saf dışı bırakılmasıydı.
42. Bu konuda bkz. Ahmet Hamdi Başar'ın anıları, Barış Dünyası, 54.
43. Bkz. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni (Ankara : Bilgi Yayınevi, 1968), s. 169. Atatürk'e yakın olan gazeteci Yunus Nadi, kongrede bu birliği temsil edenler arasındaydı. Bkz. Ökçün, Türkiye İktisat Konkgresi, s. 193.

ve bu açıdan bakıldığında İzmir İktisat Kongresi, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin tarihsel gerekli tamamlayıcısı oluyordu. Geriye bu piramidi siyasi bir yapıyla tamamlamak kalıyordu. Bunu da Halk Fırkası yapacaktı.

Batılılaşma

1 Mart 1923'de Mustafa Kemal Meclisin dördüncü yılını açtı, ve bir ay sonra yeni seçimlere gitmek üzere dağılmasını istedi. Meclisi liderine destek olmak üzere birleştirmiş olan silâhlı mücadelenin ardından gelen zafer, çelişkileri bastırmak yerine alevlendirmişti. Dolayısıyla, artık İzmir Kongresinde kurulan yeni ittifakın somutlaştırılmasının tam zamanıydı.

Bu yeni adımı atmadan önce Mustafa Kemal, ülkenin orta ve güney kesimlerinde yeni bir geziye çıktı. Daha önce Ocak ayında çıktığı ve İstanbul'u seferber etmeyi amaçladığından daha yatıştırıcı bir tutum izlediği turun aksine, bu sefer, irtica savunucularına karşı hücuma kalkmıştı. Açıktı ki, altı yüzyıllık imparatorluğu ortadan kaldırmak, öyle bir tek meclis kararıyla olacak iş değildi. Ayrıca Mustafa Kemal iyi biliyordu ki, Osmanlı hanedanının başı olan halife, tüm kurumlarıyla, sürekli bir tehlike oluşturuyordu.

Bu kurumlara karşı cepheden bir saldırıya girişmek için tüm İslâm-Osmanlı geçmişini sorgulamak gerekiyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, sadece son döneminde zayıf düşmüş anlı şanlı geçmişimiz olmaktan çıkıyor, ta başından beri adaletsizliğe ve yöneticilerinin keyiflerine dayalı olarak tanımlanıyordu.[44] İslamiyet konusunda iş daha da zordu, ama Mustafa Kemal şöyle diyordu: «İtiraf mecburiyetindeyiz ki bütün İslam âleminin cem'iyeti içtimaiyesinde hep yanlış zihniyetler hüküm sürdüğü içindir ki, şarktan garba İslâm memleketleri düşmanların ayakları altında çiğnenmiş ve düşmanların zinciri esaretine geçmiştir.»[45]

Gericilikle mücadelenin gerekliliği, geçmişle boy ölçüşmeyi zorunlu kılıyordu. Peki o zaman yeni ulusal ideoloji neyin üzerine kurulacaktı? Mustafa Kemal'in cevabı, «Ulusun tarihi, ruhu ve gelenekleri üzerine» şeklindeydi. Bu, egemen İslâm-Osmanlı kültürüne karşı bir halk kültürü demek olabilirdi, ama başka taktik nedenlerle Mustafa Kemal, halkı ulus içinde eriterek sömürücü sınıflarca hükmedilen bir halk kavramını çoktan sözlükten çıkarmıştı. Böylece fasit daire kendi üzerine kapanıyordu: Türk ulusu özerk, ba-

44. 23 Mart tarihli Afyon Karahisar konuşmasında Mustafa Kemal, imparatorluğun bütün büyüklerini sert bir biçimde eleştirdi: Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, hep halkın çıkarlarını göz ardı edip kendi çıkarları için çalışmış kimselerdi. (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 2, s. 163).

45. 20 Mart 1923'de Konya'da gençliğe hitaben yaptığı konuşma. (A.g.e., cilt 2, s. 138-39; a.b.ç.).

ğımsız bir bütün olarak doğdu,[46] ama başvurucu özkaynakları aradığında kendisinden başka hiçbir şey bulamadı,[47] çünkü geçmişi reddedilmişti. Olsa olsa Osmanlı Devleti ve İslâmiyet'ten önce var olmuş ve yeniden bu varlığı hatırlayan bir ulusa hayali bir atıf yapılabilirdi. Böylece resmî ideoloji, bugünkü Türklerin doğal varisleri olduğu Türk Hititleri ve Türk Sümerlileri tezini geliştirdi.[48] Bu şekilde Millî Türk ideolojisi hiç yoktan efsanevî bir geçmiş yaratmak zorunda kaldı. Bu, dünyadaki tek örnek değildir; başka pek çok çağdaş ulus da aynı yola başvurmuştur. Ama bu seferkinde, Batı'yı model kabul edip teknolojisini alırken onun karşısına hangi değerlerle çıkılacağı sorunu baki kalıyordu.

Ulusal liderlerin ne pahasına olursa olsun batılılaşma karşısında ilk tepkileri, temkinî ve eleştireldi. 24 Eylül 1921'de geleceğin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, meclis kürsüsünden, Batı'yı aynen taklit etmeye çalışan «inkılâpçılarımız»ı suçluyor, ve şöyle diyordu: «Oysa biz yalnız ilkeleri alacaktık ve bu ilkelere göre memleketimize uygun yeni teşkilât kurucaktık.»[49] Aynı eleştiriler iki ay sonra,[50] ve daha sonra yine, Mustafa Kemal'in Tanzimat döneminde Avrupa yasaları ve giyim kuşam tarzının kabul edilmesini eleştiren konuşmaları sırasında da dile getirilmişti.[51] Öte yandan Mustafa Kemal, zaferden kısa bir süre sonra 27 Ekim 1922'de, Bursalı öğretmenlere yaptığı konuşmada şöyle diyordu: «Gözlerimizi kapayıp herkesten ayrı ve dünyadan uzak yaşadığımızı düşünemeyiz. Ülkemizi bir sınır içine alıp dünya ile ilgisiz yaşayamayız. İleri ve uygar bir ulus olarak çağdaş uygarlık alanı ortasında yaşayacağız. Bu yaşama da ancak bilgi ile, teknikle olur. Bilgi ve teknik nerede

46. «Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki akvamı muhtelife hep millî akidelere sarılarak, milliyet mefkuresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz neolduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden koğulunca anladık. (...) Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış.» (A.g.e., cilt 2, s. 143).
47. Kendisini tekrarlamaktan ileri gitmiyen bu ifade, Mustafa Kemal'in kendisi tarafından bir ilke mertebesine çıkarılmıştı: «Fakat ne yapalım ki, (bizim rejimimiz) demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş! Efendiler biz benzememmekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz bize benziyoruz efendiler.» (Meclis konuşması, 1 Aralık 1921; A.g.e., cilt 1, s. 196).
48. 16 Mart 1923'de Adanalı çiftçilere hitaben yaptığı konuşmada Mustafa Kemal, bölgenin ilk sahiplerinin Türkler olduğunu, ancak ondan sonra Yunanlılar, Bizanslılar, Araplar ve nihayet yeniden Türklerin eline geçtiğini söylüyordu.
49. Mahmut Goloğlu, Cumhuriyete Doğru : 1921-1922) (Ankara : Başnur Matbaası, 1971), s. 236.
50. 1 Aralık 1921 tarihli Millet Meclisi konuşması, (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 1, s. 203-4).
51. 1 Mart 1922'de Millet Meclisi'nin üçüncü yılını açış konuşması, (A.g.e., cilt 1, s. 229-30).

ise oradan alacağız ve ulusun her bir insanının kafasına koyacağız. Bilgi ve teknik için başka biçim, başka koşul yoktur.»[52]

Beş ay sonra da, söylemiş olduklarına şunları ekliyordu: «Bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü ilminden, keşfiyatından, terakkiyatından istifade edelim, lâkin unutmayalım ki, asıl temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz.»[53] Bunun ertesi günü ise, bir yandan peçeye karşı çıkarken, bir yandan da kadınların Batı giyim tarzını taklit edişini eleştirmesinin altında aynı mesaj yatıyordu.[54] İzlenmesi gereken orta yol ulusal ölçütlere dayanmalıydı.

Bu döneme ait metinlerde, geçici taktik düşüncelerin ötesinde, geçmişin reddinin, umutsuzca bir ulusun kimlik arayışının, ve Batı'nın dayanılmaz çekiciliğinin gerçek bir açmaz sergiledikleri görülür. Bu, çaresiz ama içten bir arayıştı; ne var ki siyasi zorunluluklar sonucu zamanla dokunulmaz dogmalara dönüştürüp dondu-racaklardı.

Parti ve Reformlar

Halk Fırkası'nın programı, 8 Nisan 1923'de Mustafa Kemal'in yaptığı basın toplantısında açıklandı. Mustafa Kemal, Rumeli ve Anadolu Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin pek yakında Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini söyleyip partinin dokuz ilkesini tanıttı. Bunlar «İzmir İktisat Kongresi mesaisi dahi nazarı dikkate alınarak.»[55] hazırlanmıştı. Programın ikinci yarısında sıralanan dokuz ilke hiçbir şekilde özgün olmayıp, daha önce söylenmiş olan bir takım genel ifadeleri, ve İktisat Kongresi'ndeki tavsiyelerden hareketle kaleme alınmış pratik öneri ve dilekleri bir araya topluyordu.

Bu program, Millet Meclisi'nin yenilenmesi için bir seçim platformu niteliğindeydi. Meclis 13 Ağustos 1923'de yeniden toplandığında, ilk oturumda İkinci Gruba dahil olmuş sadece üç milletvekili vardı. Bir tanesi dışında bağımsızların hepsi de 9 Eylül'de kurulan Halk Fırkası'na katılmıştı. Aynı gün kabul edilen programın ilk maddesinde partinin amacı «Türkiye'yi asri bir devlet haline yükseltmek» olarak belirtiliyor, ikinci maddede ise şöyle deniyordu: «Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmıyan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavatı kabul eden bütün

52. **Bugünün Dilliyle Atatürk'ün Söylevleri** (Ankara : Türk Dil Kurumu, 1986), s. 87.

53. 20 mart 1923'de Konya'da gençliğe hitaben yaptığı konuşma. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt 2, s. 141).

54. 21 Mart 1923'de Konya'da kadınlara hitaben yaptığı konuşma. (A.g.e., cilt s. 150-51).

55. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri** (Ankara : Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1964), belge 497.

fertler halkımızdır. Halkçılar, hiçbir milletin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz'etmekteki mutlak hürriyet ve istiklâli tanıyan fertlerdir.»[56]

Ne var ki, çok geçmeden meclisteki sandalyelerin hemen hepsine sahip tek bir parti oluşturmanın muhalefet sorununa hiçbir çözüm getirmediği anlaşıldı. Liberal eğilim yeni bir seçim olasılığını yitirmemek için tek bir örgüt çatısı altında kalmanın daha akıllıca olacağını hesaplamış, yeniden meclise girmesiyle birlikte de faaliyetlerini daha yoğun olarak sürdürmeye koyulmuştu. Öte yandan, her ne kadar muhalefetin ilk meclis zamanındaki gür sesli sözcüleri siyaset sahnesinden çekilmişlerse de, liberaler bu kez de en ateşli savunucularını Mustafa Kemal'in en sadık yoldaşları arasında bulmuşlardı.

Bu muhalefet kendisini o sıralarda meydana gelen iki büyük olayla belli etti. Bu olayların birincisi, 29 Ekim 1923'de cumhuriyetin ilânı, ikincisi de halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte 3 Mart 1924'de Osmanlı ailesinin ülkeden sürülmesiydi. Bu son olay, gelecek on yıl boyunca ülkenin toplumsal hayatının temellerini sarsacak ve ülkenin geleceğine ilelebet damga vuracak bir dizi reformun başlangıcı olarak görüldü. Dolayısıyla olaylar dizisinin bu noktasında durup daha ayrıntılı bir incelemeye girmek yararlı olacaktır.

«İlericiler» ve «Liberaller»

Liberal muhalefet, Mustafa Kemal'in kişisel gücünün gitgide kurumlaşmasını büyük bir tehlike olarak görüyordu. Bu gücün varlığı milli mücadelenin son zamanlarına kadar uzanmasına rağmen, o günlerde kişisel kaderini ülkeninkiyle böylesine birleştirmiş, aynı zamanda stratejist ve politikacı olarak tartışılmaz yeteneğe sahip böyle bir insana bağımlı olmanın kaçınılmaz zorunluluğuyla baş etmek daha da zordu. Dahası, kurtarılmış bölgelerin dışında bulunan büyük kent burjuvazisi, henüz güçler dengesinde kendi ağırlığını koyamamıştı. Şimdi ise, barışı takiben liberal eğilim kendini bir dizi ikilem içinde buluyordu.

Liberaller, herkesin çekindiği, İttihat Terakki rejimini daha kişisel biçimde yeniden kurma yolunda olan, ama niyetinin ve emrindeki araçların ne olduğu da iyi bilinen bir adama karşı nasıl bir tutum takınacaklardı? Liberaller Mustafa Kemal'in nüfuzundan olduğu kadar yokluğunun yaratacağı boşluktan da korkuyorlardı. Büyük kent burjuvazisi ile eşraf —bunlar liberal eğilimin aktif güçleri olduğu kadar yeni devletin sosyal yapısının da temel direkleriydi— Mustafa Kemal'in güçlü kişiliğinin ötesinde yeni devletin gerçek yapısının ne olacağını kendi kendilerine soruyorlardı. Onların doğal eğilimi, açıkça, mümkün olan en esnek, en az müdaha-

56. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) (Ankara : Yurt Yayınları, 1981), s. 362.

leci devletten yanaydı; ama acaba böyle bir eğilim o günün siyasi ve iktisadi gerçekleriyle bağdaşıyor muydu? Siyasi alanda, içte ve dıştaki bölücü iddialar, hala güçlü bir devlet gereksiniminin ortadan kalkmasına izin vermeyecek ölçüde güçlü ve çözümden uzaktı. Herhangi bir ülkede girişimcilik ve zenginleşme özgürlüğüne sahip olmak için herşeyden önce o ülkeye tartışılmaz biçimde sahip olmak gerekir; oysa durum henüz böyle değildi.[57] İktisadi alanda da durum aynıydı. Savaşta yakılıp yıkılmış, her tür altyapı ve sermayeden yoksun bir ülkede herhangi bir faaliyetin sadece geliştirilmesi değil, aynı zamanda ve öncelikle mümkün kılınabilmesi için gerekli teşvikleri kim sağlayacaktı? Bu, devletten başka kim olabilirdi?

Sonunda, hizmetleri karşılığı hiç kuşkusuz yüksek talepler öne sürecek olan bir bürokrasiyi göze almak pahasına da olsa, hiç değilse geçici bir süre için, güçlü bir devleti kabullenmek zorunlu oldu. Bu bağlamda kişisel güç sorunu da göreceli hale geldi. Mustafa Kemal, güçlü birinin varlığının zaten kaçınılmaz göründüğü bir durumda doğal olarak kendi kişiliğini kabul ettirebiliyordu.

Bir başka büyük ikilem, Batı kapitalizmiyle ilişkiler konusuydu. Bir insan hem bir liberal burjuva olup, hem de ulusal bir burjuvazi yaratmaya nasıl heves edebilirdi? Bu sorun sadece Türkiye'ye özgü değildi; dolayısıyla buradaki çözüm de başka yerlerdekilerden ne daha iyi, ne de daha kötü oldu. Sorun, ciddi olarak ihtiyaç duyulan yabancı sermaye ve teknolojinin ülkeye nasıl çekileceği, ve bu ender kaynak ve kârların ne şekilde paylaştırılacağıydı. Yine sorun, bir yandan ulusal bir ekonomi geliştirirken, öte yandan serbest pazarın dokunulmaz yasalarına nasıl boyun eğileceğiydi. Türk liberallerinin bu sorulara verecek cevapları yoktu. Bu nedenle de, bir yandan devleti —kimi zaman müdahaleciliği yüzünden yabancı sermayeyi ürküttüğü, kimi zaman da yabancı şirketlere tekel olanağı tanıdığı için— suçlarken, bir yandan da ona boyun eğdiler.[58] Aynı zamanda, bu yeni burjuvazinin görünürdeki milliyetçiliği, Rum, Ermeni ve yabancı işadamlarının işlerini en iyi koşullarla tasfiye etme gayretleri karşısında sert bir biçimde denendi.[59]

Geriye, var olan bütün öğeleri benliğinde toplamasıyla son de-

57. Musul sorunu henüz çözüme kavuşturulmadığından güney sınırı saptanmamıştı. Daha sonra 1925'de de Kürt ayaklanması çıkacaktı.

58. Aynı yıl (1924), hükümetin İstanbul'daki yabancı şirketleri millileştirme niyeti İstanbul liberal basınının topyekûn muhalefetiyle karşılaşırken, Ulaştırma Bakanı Ahmet Muhtar Bey'in Bağdat demiryolunun millileştirilmesine karşı çıkışı da, meclisteki bakanın 24 Ocak'ta istifasıyla sonuçlanan büyük bir patırdıya yol açtı. Bkz. Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, s. 47; ve Tunçay, Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, s. 95.

59. Yurtdışına kaçmakta olan Hıristiyanlar ile Türk işadamları arasında yapılan yasadışı anlaşmalara göz yummakla suçlanan İçişleri Bakanı Ferit Bey de 22 Mayıs 1924'de istifaya zorlandı. (Tunçay, Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, s. 97-98).

rece karmaşıklaşan bir toplumsal sorunlar yumağı kalıyordu. Büyük kent burjuvazisi ile eşrafı başından beri, siyaset sahnesinde uzlaşmaz gruplar olarak bulunuyorlardı. İkinci grup, % 90'ı tarımla uğraşan bir ülkede üretimi elinde tutarken, pazar ekonomisine herhangi bir açılma girişimi birinci grubun denetiminden geçmek zorundaydı. Bu noktada da karşıt taraflar arasındaki kopukluğu düzeltmek devletin işiydi. Kredi dağılımı, yatırımlar, altyapı inşası, tarımsal ürünlerin toplanıp dağıtılması, vergi ayarlamaları, bu işin içindeydi. Birbirinden kopuk iki ayrı dünya ortaya çıkmıştı: kentler ve kırsal kesim. Bu iki dünyanın birbirine yaklaşmaya başlaması ancak 1950'leri buldu. Daha üst düzeyde ise bu karşıtlıklar devletle ya da halk tabanıyla mücadele gereken zamanlarda siyasi ittifakların kurulmasına engel olmadı.

Henüz örgütlü ve mücadeleci olmamakla birlikte, bu halk tabanının yarattığı ciddi sorunlar vardı. Bireysel düzeyde, önceden var olan feodal ve ataerkil ilişkiler çerçevesinde burjuvaziyle eşrafın yönetimine bırakılmıştı. Ama ulusal düzeyde, bir yanda yabancı sermaye sıkıntısı sürerken, var olan kitlesiyle ülke kalkınması için finansman kaynağı oluşturuyordu. Bu, bir yandan, İkinci Dünya Savaşı'nın devletçe yönetilen on yıllık sanayileşme çabalarına katılmasıyla 1940'lara doğru dayanılmaz hale gelen bir yük yaratırken, bir yandan da bu yükün işçilerle köylüler arasındaki eşitsiz dağılımına bağlı bir dengesizlik doğurmuştu. Yüklenmenin eşit olması servetin kırdan kentlere akışı demek olurdu. İzmir İktisat Kongresi'nde verilen, tarım ürünleri üzerindeki öşür vergisini kaldırma kararını da, bu çerçevede yorumlamak gerekir.

Bu sorunların tümü, yüzyıllardan beri Türk-İslâm toplumunun ürünü olagelmiş olan dinde ifade buluyordu. Geçiş sürecindeki bir toplum sentezinin ifadesi olarak din, zorunlu bir şekilde gündeme geliyordu; yine de din, geleneksel bir toplumun ifade aracı olarak, tüm reformist söylemin ve tüm muhalefetin içinde yer aldığı bir ortam oluşturuyordu.

Mustafa Kemal'e göre, monarşiye karşı yürütülen mücadele, Osmanlı sülâlesi yeni Türkiye toprağından sürülmedikçe kendi istediği koşullarda sürdürülemezdi. Bu nedenle halifeliğin kaldırılması şarttı. Ondan sonra da şu veya bu ölçüde dinî yetkeye bağlı olan kurumlar ya reforma tabi tutulur, ya da kaldırılırdı. Bir bölümü tamamen dinî ayrıcalıklar sayesinde varlık sahibi olmuş, hepsi de yetkesini şöyle ya da böyle dine borçlu olan eşrafa gelince, onlar için bu kayıp vahimdi, ve yeni devletin çatısı altındaki konumları avantajlı görünmüyordu. Yine de, gerçek büyük ikilem içinde olan hâlâ burjuvaziydi. Bir yandan, Batılı işadamlarının sağladıkları sermaye ve bilgiye karşılık istedikleri temel güvencenin toplumsal hayattaki batılılaşma olduğu açıktı, çünkü kapitülasyonların kaldırılması ile yasalar karşısındaki tüm ayrıcalıklarını yitirmişlerdi. Öte yandan halifelik ve dinî kurumlar, okullar, vakıflar, ve dinî yaşa-

lar, Mustafa Kemal'in tek kişilik hükmüne doğru engellenemez yükselişinin karşısında denge oluşturabilecek yegâne yerleşik güçlerdi. Aslında, Mustafa Kemal'den yabancılaşan yoldaşlarının dini kurumlardan destek aramaları, kişisel nedenlerden çok bu nedene dayanıyordu.

Mustafa Kemal ile ona bağlı olanlar bu ikilem yumağını kördüğüm çözercesine ele aldılar. Ulusun kaderiyle mutlak özdeşleşme, mücadele sürecinde olgunlaşmış pragmatizmle birleşerek tüm tereddütleri, vicdani hesaplaşmaları sildi süpürdü. Başlangıçta, ulusal mücadele eşrafla ittifakı zorunlu kılmıştı. Daha sonra bir karşı denge gereksinimi ve kent burjuvazisinden gelen baskılar bu kesimin de ittifaka sokulmasını zorunlu kıldı. Bu koşullarda halktan destek arayışı bir yana bırakılmıştı. Böylece halk —ya da ulus— başlangıçta yeni iktidarı meşrulaştırmaya hizmet eden soyut bir kavramdı sadece. Sonradan, vaat edilmiş yeniden doğuşun esin kaynağı olarak görülecekti, ve halkın esas unsuru olan köylü tumturaklı bir ifadeyle «memleketin efendisi» ilân edilecekti. Bu şiirsel ifadeler zaman zaman, özellikle kültür alanında içten kaygıları ifade etse de, hiçbir zaman bir gerekçeden öteye geçmiyor, ya da en iyi haliyle, siyasi alanda etkileyici olma işlevi görüyordu. Sonuçta burjuvazi ile eşraf, rejimin iki temel direği olarak kaldılar. Böylece, onlar devletin önceliğini kabullenirken, devlet de onları en büyük destekçileri olarak bağrına bastı.

Bu üçgen yapı çerçevesi içinde ilân edilen hedef, Batı'ya yetişmekti. Bu ise tepeden yönetilen bir dizi ekonomik sosyal reformla sağlanacaktı.[60] Bunları yerine getirmek için liderler sadece ulusal kaderleri konusundaki sezgilerine güveniyor, çevrelerindekileri topyekûn batılılaşmanın meyvalarını ilk toplayacak olanların yine onlar olacağını anlatarak yapılanın onların yararına olduğuna, gereğinde zor kullanarak, inandırmaya çalışıyorlardı. Ama bunun yapılabilmesi için, başka hedefler önerecek, ya da aynı hedeflere varmak için başka yollar tavsiye edecek olan yasal muhalefetin de yola getirilmesi gerekiyordu.

Muhalefetin Sonu

Cumhuriyetin ilânıyla baş gösteren çatışma liberal muhalefet açısından diktatörlüğe karşı demokrasi mücadelesi görünümüne büründü. Bu eğilimin liderlerine göre, «meşrutiyetçi monarşiden mutlakiyetçi cumhuriyete geçmek» gereksizdi. Buna karşılık kendilerini gericiliğe karşı ilerlemenin savunucuları olarak gösteren Mustafa Kemal ve arkadaşları için bunlar sadece «hain» ya da «sap-

60. Reformların çoğu önce Mustafa Kemal tarafından tasarlandı. Bunun ardından sadık kişilerden oluşan çok dar bir grup içinde tartışılıp önce alelacele parti meclis gurubundan, daha sonra da meclisten geçirilerek kanunlaştırıldılar.

kın-dılar. İstiklâl Savaşı'nda önemli roller üstlenmiş çoğu askeri liderin şimdi Mustafa Kemal'e karşı olmaları da bu suçlamaları güçlendiriyordu.

Öte yandan, generallerin taraf değiştirmesi, bir de ordunun sadakati sorununu gündeme getirmişti. Mustafa Kemal bir komplodan korkarak[61] orduyu politikadan uzaklaştırmaya karar verdi. 19 Aralık 1923'de oylanan bir yasa, asker milletvekillerini görevlerinden istifa etmek zorunda bıraktı.[62] Böylece, olağanüstü bir davranışla, dört yıllık silâhlı mücadele sonucu kurulan yeni devlet, kendi kendini ordusundan ayırdı. Güç partide kadı ve ordu 1960'a kadar bir daha politikaya karışmadı.

O zamana dek, genel kurmay başkanı bakan statüsündeydi ve kabine toplantılarına katılırdı. Bu reformun gerçekleştirilebilmesi için onun safdışı bırakılması zorunluydu. Açılış oturumundan bir gün sonra 2 Mart 1924'de meclise sunulan tasarı, bir yandan bu bakanlığın kaldırılmasını hedef alırken, bir yandan da Diyanet İşleri ve Evkaf Bakanlığının kaldırılmasını öngörüyordu.[63] Tasarı, «dini ve orduyu siyasi akımlardan» uzak tutmak gerektiğini öne sürüyordu.[64] Ertesi gün oylanarak 429. sayılı kanun olarak kabul edildi. Öte yandan, 51 milletvekili, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu tasarı olarak meclise sundular. Buna göre, kaldırılan bakanlıklara bağlı askeri ve dini okullar Maarif Vekâetine bağanacaktı. Bu da aynı gün yollanarak 430. sayılı kanun olarak kabul edildi.[65] Yine aynı gün 431. sayılı kanun olarak «halifeliğin kadırılması ve Osmanlı hanedanının Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışına çıkarılması» kabul edildi. Bir tek (bağımsız) milletvekili karşı oy kullandı. Bu arada, kadınların sınır dışı edilmeyip ülkede kalmalarına izin verilmesine yönelik insancıl bir değişiklik önerisi kabul görmedi.[66]

---

61. Kendisi tarafından **Nutuk**'ta belirtildiği üzere s. 854-55.
62. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 113. Birinci ve ikinci meclislerde görev yapan milletvekilleri için özel düzenlemeler getirilmişti. Buna göre, bu milletvekilleri kıdem ve hakarını muhafaza edip; gorv süreerinin bitiminde yeniden orduya dönebileceklerdi (Madde 2).
63. Bir vakıf bir kişi tarafından o kişinin özel mülkü üzerinde kurulur, ve onun çocukları-torunları ile (ya da onların tükenmesinden sonra) dini kuruluşlar tarafından işletilirdi. Osmanlı İmparatorluğunda ise bu vakıfların işletilmesi tümüyle bu işlere bakan bir kuruluşun, Evkaf Dairesi'nin, elindeydi. Bu kuruluşun bütçesi 1924'e kadar maliye bakanlığı bütçesinden ayrıydı.
64. Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)** (Ankara : Barış Matbaası, 1972), s. 9.
65. A.g.e., s. 10-11. Bir yıl sonra askeri liseler yeniden Savunma Bakanlığına devredildi.
66. Din ile devletin birbirinden ayrılması başka yasalarla da pekiştirildi. Dini mahkemeleri kaldırmak üzere 8 Nisan 1924'de çıkarılan yasa bunlardan biriydi. Öte yandan, 20 Nisan'da kabul edilen Anayasa'nın ikinci maddesinde «Türk devletinin dini İslam'dır» yazıyordu.

Ne var ki, birer sürprizden yararlanarak alınan önlemlerin sorunları vardı; daha önce mümkün olmayan tepkiler, şimdi ortaya çıkıyordu. Böylece, 1924 yılı boyunca, partinin 17 Kasım'da kuruluşuna kadar geçen süre içinde, Mustafa Kemal'e karşı olan askerler, aynı huzursuzlukları paylaşan dini çevreler, ve gitgide kaygıya kapılan liberaller bir araya gelerek muhalefeti oluşturdular.

Muhalefet, esas olarak 1921 Anayasasını geliştiren yeni Anayasa üzerindeki tartışmalar çerçevesinde şekilleniyordu. Parti çizgisinin taşıdığı ağırlığa karşın Meclis, yürütme yetkisinin genişletilmesine başarılı bir biçimde karşı çıkabilmişti. Örneğin, Meclisin cumhurbaşkanı tarafından dağıtılmasını reddetmiş, cumhurbaşkanı seçimini dört yılda bir kendi kendini yenilemesine tabi tutmuştur.[67]

1924 yılı boyunca büyüyen ayrılıklara karşın, yeni bir partinin kuruluşu, yani 9 ile 17 Kasım 1924 arasında yirmi iki milletvekilinin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmak üzere Halk Fırkası'ndan ayrılması,[68] bir kopmadan çok koparılma biçimindeydi. Mustafa Kemal uzlaşmaya yanaşmayanları sürgünle tehdit edip, ılımlıları da tatlılıkla ikna ederek muhalefeti açığa çıkarmaya zorlamış böylece kendisine daha kolay bir hedef sağlamıştı.[69]

Yeni parti, kendisini ilkeler ve program bakımından liberal olarak ilân etti. Bildirgesinin birinci maddesi Halk Fırkası'na bir ders niteliğindeydi. («Türkiye Devleti halkın hâkimiyetine müstenid bir cumhuriyettir.») İkinci madde, «Hürriyetperverlik (liberalizm) halkın hâkimiyeti (Demokrasi) fırkanın *meslek-i esasîdir.*» diyor, sekizinci madde genel oylama yoluyla seçim öneriyordu. Dokuzuncu madde, «Vezaif-i Devlet hadd-i asgariye tenzil» edilmesini savunuyor, ondördüncü madde merkezileşmeye karşı çıkıyor, yirmiüçüncü madde belediye başkanlık seçimlerinin genel oylamayla yapılmasını, otuz ikinci madde iç ve dış ticaretin liberalleşmesini istiyordu. Otuzüçüncü madde yerli üretimi koruma konusunu oldukça ince bir biçimde ele alıyordu: «Mesail-i iktisadiyedeki serbest mesleğimiz, asırlandanberi tesirat-ı hariciye ile sönmüş olan veya müstaid-i inkişaf bulunan sanayiimizin himayesine mâni olmıyacaktır. Fakat bu himaye alelâmya değil makul ve mutedil tarzda ve bir intizam dahilinde vuku bulacaktır. Nazarımızda himaye, bir gaye değil, bir

67. Osmanlı İmparatorluğunun çokuluslu Anayasasına karşılık, 1924 Anayasası konuşmacılar tarafından Türk ulusunun Anayasası olarak tanıtıldı. İkinci maddesine göre ülkenin resmi dili Türkçe idi, ve onikinci maddesine göre Türkçe okuma-yazma bilmeyenler milletvekili seçilemezdi. Bu anayasa sadece Tek Parti döneminde değil, 1950-60 arası liberal dönemde de geçerliliğini sürdürdü. İlginçtir ki, bu geçerliliğe son verenler, 27 Mayıs 1960'da Kemalist ilkeler adına yönetime el koyan askerler oldu.

68. Mustafa Kemal, onların ne yapacaklarını bir kez daha önceden sezerek, 10 Kasım'da partisinin adının başına «Cumhuriyet» sözcüğünü ekledi.

69. Bkz. Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 70-71. Ona göre, parti liderlerinin yaptığı «gizli» bir toplantıda muhalefetin milletvekillerinin çoğunluğundan oluştuğu ortaya çıkmıştı.

vasıtadır. Müstaid-i inkişaf olmıyan her sınıfı himaye ederek memleket dahilinde hayatı pahalandırmak ve kariben ecnebi devletleriyle başlıyacak olan ticaret muahedatı müzakeresinde müşkül bir vaziyette kalmak istemeyiz (...) Ecnebi ticaretine gösterilecek bu müsaadat sayesinde yerli mevadd-ı iptidaiye ve ziraiyemizin Avrupa piyasalarında şimdikinden daha geniş bir revaç ve mahreç bulmasına çalışılacaktır.» Aynı şekilde, kırkıncı madde yabancı sermayeye «hüsn-ü kabul» gösterip garanti veriyordu. Nihayet, altıncı madde, «Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır.» diyordu.[70]

Terakkiperver Fırka'nın kuruluşundan üç gün sonra, 20 Kasım'da, Mustafa Kemal kendi partisinin ileri gelenlerini topladı. Yobazlardan kaynaklanan «karşı devrim tehlikesi»nden söz ederek olağanüstü önlemler almak istediğini bildirdi. Partinin bu konuda isteksiz olduğunu anlayınca da, bazı safraları atmaya karar verdi. Bunun sonucu, İsmet Paşa başkanlığındaki «sertlik» yanlılarından oluşan hükümeti feshedip ılımlı olarak bilinen Fethi Bey'i (Okyar) başbakan yaptı. Ne var ki Mustafa Kemal başından beri yeni partiye düşmandı; onu gerici olarak niteliyor, çökertmek için fırsat kolluyordu. Üç ay sonra bu fırsat çıktı: cumhuriyetin ilânından beri ilk Kürt ayaklanması olan Şeyh Sait ayaklanması. Hiç kuşkusuz Kürt ulusal hedefleri doğrultusunda çıkarılmış olmasına rağmen Kürt toplumunun teokratik-feodal çerçevesi içinde kendini ifade ediyordu. Onun için derhal gerici olarak nitelenip Terakkiperver Fırka ve tüm diğer muhalefetle ilişkili olduğu öne sürüldü.[71]

Fethi Bey hükümetinin ilk tepkisi, ayaklanma bölgesinde sıkıyönetim ilân edip Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine «siyasi amaçlı din istismarı» ifadesini eklemek oldu. Ama bu önlemler yetersiz görüldü. 2 Mart 1925'de Mustafa Kemal parti meclis grubunu toplayıp ulusa önderlik etmenin zorunluluğunu, ve devrimi başlatanların onu tamamlaması gerektiğini anlattı.[72] Ertesi gün, Fethi Bey hükümeti istifa edip İsmet Paşa yeniden iktidara geçti. Koşullar, muhalefeti devreden çıkarmak için yeterince olgunlaşmıştı; İsmet İnönü'nün sonradan dediği gibi, «karşısında bulunduğumuz hadisatın en mühimi Şeyh Sait isyanı ile tebarüz eden hareket-i fiiliye değildi. Asıl tehlike: Memleketin umumi hayatında hasıl olan teşevvüş ve tezebzüp idi.» Bu sonuncusu, «küçük ihtirasatı işletmeye alışmış müstereddi münevverler» yüzündendi.[73]

Yani hükümet, kuruluşunu izleyen gün Takrir-i Sükun Kanunu'nu tasarı olarak meclise sundu. Bu kanunla Türkiye'de tek parti

70. Tunçay Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, s. 370-81.

71. Bu ayaklanmanın niteliği hakkında bkz. Tunçay, Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, s. 127-34.

72. Halide Edip (Adıvar), «Dictatorship and Reform in Turkey», Yale Review, 19, no. 1 (Sonbahar 1929), s. 27; Zikr; Metin Toker, Şeyh Sait ve İsyanı (Ankara: Akis Yayınevi, 1968), s. 66.

73. Zikr. Tunçay, Tek-Partİ Yönetiminin Kurulması, s. 138.

rejimi kesinkes kuruluyordu. Kanunun tek maddesine göre, «İrtiçaa ve isyana ve memleketin içtimâi nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâle hâiz bulumum teşkilât ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüssat ve neşriyatı, hükûmet, reisicumhurun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur.» Aynı gün, savaş yıllarının, sertlikleriyle ünlü olağanüstü gezici mahkemeleri olan İstiklâl Mahkemeleri yeniden kuruldu. Bunlar iki yıl boyunca işbaşında kalıp 600 insanı ölüme mahkûm ettiler.[74]

İlk baskı eylemleri liberal ve solcu basına yönelikti. Bu gazetelerin çoğu tamamen yok oldu, ötekiler ise ancak on beş yıl sonra yeniden faaliyete geçebildiler. Terakkiperver Fırka'nın sırası 3 Haziran'da geldi, ve ondan sonra yirmi yılı aşkın bir süre meclis muhalefetsiz kaldı. Sol ise ancak 1960'dan sonra yeniden sahneye çıkabildi.

Reformlar

Toplumsal reformlar işte böyle bir ortamda yapıldı. İlki «şapka devrimi»ydi. Mustafa Kemal görüşünü açıklama ihtiyacı duyduğunda şöyle diyordu: «Milletimizin başında, cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının, alâmeti farikası gibi telâkki olunan fesi atarak onun yerine bütün medeni âleme serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin, medeni hayatı içtimaiyeden, zihniyet itibariyle de, hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi. Bunu Takriri Sükûn Kanunu, cari olduğu zamanda yaptık. Bu kanun cari olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat, bundan kanunun meriyeti de sühuletbahş oldu denirse, bu çok doğrudur.»[75]

Peki, uygarlık yürüyüşüne şapka giymeyi zorunlu kılarak başlamanın anlamı neydi? Burada da hiç kuşkusuz taktik sorunlar ilkesel sorunlarla iç içe olmuştu. Mustafa Kemal, titizlikle oluşturulmuş baskı mekanizmasının koruyuculuğu altında, dinci çevrelere karşı girişilecek bir hareketin hesaplı riskini göze alacak gücü bulabiliyordu.[76]

1925 Ağustos'unda kuzeybatı Anadolu'da yaptığı hazırlık gezisi sırasındaki konuşmaları gözdağı vericiydi. 24 Ağustos'ta Kastamonu'da şöyle diyordu: «Millet açıkça bilmelidir; uygarlık güçlü bir ateştir ki, ona ilgisiz kalanları yakar, yokeder.»[77] 27 Ağustos'ta İnebolu'-

74. Buna, verdikleri mahkûmiyet kararlarının sayısı bilinmeyen sıkıyönetim mahkemelerinin de eklenmesi gerekir. Bkz. Ergun Aybars, İstiklâl Mahkemeleri (Ankara : Bilgi Yayınevi, 1975).
75. Nutuk, s. 895.
76. Baş örtülü olarak yapılan ibadet sırasında, alnın yere değmesini engelleyen bütün kenarlı şapkalar, geleneğe göre «dinsizlik» sembolüydü.
77. Bkz. Devrimler ve Tepkiler, s. 139. Bu, 22 Ocak 1923 tarihli Bursa nutkuyla karşılaştırılabilir: «Kan ile yapılan inkılâplar daha muhkem olur, kansız inkılâp ebedileştirilemez.» (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 2, s. 68).

da aynı temayı daha da geliştiriyordu: «Kesin bir gerçek olarak söylüyorum; korkmayınız, bu gidiş zorunludur ve bu zorunluk bizi yüksek ve önemli bir sonuca ulaştırıyor. İsterseniz bildireyim ki; bu kadar yüksek ve önemli bir sonuca ulaşabilmek için, gerekirse bâzı kurbanlar da verelim. Bunun önemi yoktur.»[78] Gerçekten de, 25 Kasım 1925'te şapka giymeyi zorunlu kılan yasanın mecliste kabul edilmesinin ardından[79] Anadolu'nun çeşitli yerlerinde meydana gelen patlamalar İstiklâl Mahkemelerinin gazabını cezbetti. On beş-yirmi kişi başını dilediğince örtmek uğruna hepten yitirdi.[80]

Böylece Mustafa Kemal muhalif güçlere patlama fırsatı verirken, bunun kendisi için en uygun koşullarda gerçekleşmesini sağladı. Bunun ötesinde ise «ilericiler» de «gericiler» de şapkayı Batı uygarlığının simgesi olarak görmekle aynı fetişizmi paylaşıyorlardı. Yapılan konuşmalar, şapkanın ötesinde giyim kuşamın tümüyle çağdaşlaştırılacağı üzerineydi: «Uygarım diyen Türkiye'nin gerçekten uygar halkı, baştan aşağıya dış görünüşü ile de uygar ve ileri insanlar olduğunu göstermek zorundadır (...) Soruyorum: Bizim kıyafetimiz milli midir? (Hayır sesleri). Bizim kıyafetimiz uygarca ve uluslararası nitelikte midir? (Hayır, hayır sesleri). Size katılıyorum. Deyimimi hoş karşılayın, altı kaval üstü şişane denilebilecek kılık ne ulusaldır, ne de uluslararasıdır (...) Bunun için, Turan kılığını araştırıp canlandırmanın da yeri yoktur. Uygarca ve uluslararası kılık sizin için, çok cevherli, milletimiz için lâyık bir kılıktır. Onu giyineceğiz.»[81]

Yukarıda sözü geçmiş olan Konya konuşmasından iki buçuk yıl sonra, ulusal esin kaynaklarına başvuru da, efsanevi bir geçmiş arayışı da tümüyle terkedildi. Artık Batı dışında hiçbir kurtuluş yolu görünmüyordu.

Giyim reformunun ardından kutsal yerler (türbeler, tekkeler, vb.) kapatıldı. Bunun görülebilen iki hedefi vardı. Biri pratikti: Din adamlarının sadece devlet denetiminde olan kesimine izin vermek. «Diyanet İşleri Başkanlığı ve ona bağlı müftüler, imamlar, hatipler vardır. Bu sınıfa ait kılığı tanırız. Bu işle görevli olmayıp da dışarda kalanların aynı kılığı giymeleri doğru değildir. Bu gibileri kimse tanımaz ve kabul etmez.»[82] İkinci hedef tamamen batılılaşma arayışı çerçevesindeydi. «Bugün ilmin, fennin, tüm kapsamıyle uygarlığın saçtığı ışık önünde filan yerde falan şeyhin yol göstermesiyle

78. Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 141-42.
79. Yasa metni çarpıcıdır: «Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile genel, özel ve bölgesel idarelere ve bütün kuruluşlara bağlı memurlar ve müstahdemler Türk milletinin giymiş olduğu şapkayı giymek zorundadır. Türkiye halkının da genel başlığı şapka olup, buna aykırı bir alışkanlığın sürdürülmesini hükümet yasaklar.»
80. Bu, sadece bir kelime oyunudur. Aslında infazlar asarak yerine getirilmişti.
81. Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 141.
82. Mustafa Kemal'in 31 Ağustos 1925 tarihli Çankırı konuşması, (A.g.e., s. 160).

maddi ve manevî mutluluk arayacak kadar ilkel insanların Türkiye uygar topluluğunda varlığını kesinlikle kabul etmiyorum.»[83]

Bu «uygarlık»tan en ufak bir ayrılma ya da sapma sistemli bir biçimde cezalandırılacaktı. 1926 yılı bir medeni kanun, bir ceza kanunu, bir de ticaret kanununun kabulüne tanık oldu. Birincisi İsviçre medeni kanununun, ikincisi İtalyan ceza kanununun çevirisiydi. Üçüncüsü de Alman ve İtalyan kanunlarının karışımından meydana gelmişti. Ocak 1926'dan başlayarak *Hicri takvimin yerini* Miladî takvim aldı; uluslararası saat uygulamasına geçildi. Peşinden buna benzer diğer değişiklikler geldi. 26 Mart 1931'de metrik sistem, 27 Mayıs 1935'de haftasonu tatili olarak Pazar günü kabul edildi. Ama hiç kuşkusuz en önemli kararlar lâiklik kavramının kabulüyle Lâtin alfabesinin kullanılmasına ilişkin kararlardı.[84]

22 Kasım 1927'deki ilk parti kongresinde kabul edilen yeni statü, gelmekte olan değişikliklerin habercisiydi. «Umumî Esaslar»ın üçüncü maddesine göre parti, «devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslardan addeder.» Aynı şekilde beşinci madde, «vatandaşlar arasında en kavi rabıtanın dil birliği, his birliği, fikir birliği, olduğuna kani olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkın tamim ve inkişaf ettirmeği» amaçlar.[85]

5 Nisan 1928'de meclise bir yasa tasarısı sunuldu. Buna göre, Anayasanın ikinci maddesindeki «Türk Devleti'nin dini İslâm'dır» ifadesinin, ve dinle ilgili diğer bütün *ifadelerin metinlerden* çıkarılması öneriliyordu. Gerekçe olarak da, «Çağdaş uygarlık kamu hukukunda, ulusal egemenliğin meydana çıkmasına dayanak olacak en gelişmiş devlet şeklinin laik ve demokratik cumhuriyet olduğu kabul edilmiştir» deniliyordu.[86] Bu tasarı 10 Nisan'da kabul edildi.

Alfabe reformu 1928'de hazırlanıp 1 Kasım'da meclisin açılış oturumunda kabul edildi. Bunun hemen ardından büyük bir okuma - yazma kampanyası başlatıldı, ve yeni alfabe, cehalete karşı çözüm olarak tanıtıldı. Ne var ki eğitim istatistiklerinde görülen rakamlar bu heyecan oranında değildir. 1927 nüfus sayımına göre ülkede 6,043 ilkokul vardı; bu sayı dört yıl sonra, 6,598'e yükseldi. Benzer şekilde, aynı dönemde ortakoullar 78'den 83'e, liseler 19'dan 22'ye, çıktı.[87] 1927 nüfus sayımından 1935 sayımına kadar geçen süre içinde okuma - yazma oranının yükseldiği doğrudur ama,bu yük-

83. 30 Ağustos 1925 tarihli Kastamonu konuşması. (A.g.e., s. 159)). Aynı gerekçe iki yıl sonra da ileri sürülmüştü. «Bu hususiaki icraat ve tatbikat, heyeti içtimaiyemizin, hurafeperest, iptidai bir karim olmadığını göstermek noktai nazarından, ne kadar elzem idi, bu, takdir olunur.» (Nutuk, s. 896). Yasa, 30 Kasım 1925'de oylandı.
84. Kemalist reformların listesi için bkz. Binnaz Toprak, «Dinci Sağ».
85. Tunçay, Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, s. 382.
86. Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri, s. 235.
87. Devlet İstatistik Enstitüsü, Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966 (Ankara : Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1967).

seliş sadece % 10'dan % 20'ye bir artıştır. Zorunlu olan ilköğrenime kayıt (okullaşma) oranı 1927'de % 50'ye çıkabildi. Dolayısıyla, bu büyük reformda da, reformların gerçek hedefi sorunu bir kez daha ortaya çıkıyordu.[88]

Sonradan, dil ve kültürün Türkçeleştirilmesi çerçevesinde dini reformlar gerçekleştirildi. 1932'de ezan Türkçe okunmaya başladı. Kur'an Türkçe'ye çevrildi ama, ibadet sırasında Türkçesi kullanılmadı. Yasayla yürütülen reformlar bu kadarla kaldı, ama öte yandan bu dönemde dinle ilgisi olmadığını, hatta dine açıkça düşman olduğunu söylemek kişiye yarar getirebiliyordu.[89]

Bütün olarak bakıldığında reformlar binlerce defa ilân edilmiş bir hedefi açığa çıkarıyor, ve ülkenin dört bir yanında şunu haykırıyordu: «Çağdaş uygarlığa yetişmek.»[90] Öte yandan, «gericilik» ya da «geçmiş» olarak nitelenen düşmana gelince, o aslında geleneksel kültürün tümüydü, ve tabii din de bunun ayrılmaz parçasıydı. Bu modern uygarlık mutlak modeldi, ve bu haliyle hiçbir etkiyi, hiçbir siyasi ya da kültürel bağı taşımıyordu. Böylece 1931 parti programı çelişkiye düştüğünün bilincine varmadan, eğitimin tüm «yabancı fikirler»den temizlenmesi, «milli» ve «vatanperver» olması gerektiğini ileri sürebiliyordu.[91]

Mustafa Kemal ile partinin üst kademelerindekilere göre gericilik sihirli lâmbanın ağzındaki tıkaçtı. Çekilip çıkarılmalıydı ki, Türk halkının dehası dışarı çıkıp serbestçe gelişebilsin.[92] Türk ulusu

---

88. Eğitim alanındaki en ilginç girişim Halkevleri'nin kuruluşuydu. Ne var ki en alt tabakalardan —özellikle köylülerden— orta düzeyde kadrolar oluşturmayı amaçlayan bu kuruluşlar, yönetici güçlerce hep zararlı görüldüler ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da kapatıldılar.
89. Refik Ahmet, 15 Ağustos 1929 tarihli Uyanış'ta hiç çekinmeden şöyle yazabiliyordu: «Allahı da Sultanla birlikte tahtından indirdik. Bizim mabetlerimiz fabrikalardır.» (Tunçay, Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, s. 220).
90. 20 Mayıs 1928'de, uluslararası rakamların kabul edilmesiyle ilgili tartışmalar sırasında, Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğu meclise şunları söyledi: «Bugün, bir tek hedef bizim için amaçtır. O da, çağdaş devletlerin en uygarı ile eşit olmak ve milletimizin mayasındaki güçle onu da geçmektir.» (Gologlu, Devrimler ve Tepkileri, s. 250). («Maya» sözcüğü için bkz. aşağıda dipnotu 92).
91. Tunçay, Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, s. 451.
92. Bu dönemde «Maya» sözcüğü sık geçiyordu. (Yukarıda dipnotu 90'da olduğu gibi). Öte yandan bu mayayı oluşturan unsurlar sistemli bir şekilde ortadan kaldırıldığı için, geriye sadece 1930'larda Nazi Almanya'sının etkisi altında bol bol geliştirilecek olan ırkçı görüşler kalıyordu. Çağdaşların simgesi olarak birbiri ardından resmen düzenlenen güzellik yarışmaları sonunda 1932 Türkiye Güzellik Kraliçesi Dünya Güzeli seçilince Mustafa Kemal şöyle demişti: «Türk ırkı dünyanın en güzel ırkıdır.» (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 3 [Ankara: Türk nkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1954], s. 91). Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ.»

da böylece Batı düzeyine ulaşabilsin. Fakat, metinlerin ilk okunuşundan çıkan bu yorum acaba yeterli midir? Sorun, sadece «halk için halka rağmen» bir devrim miydi? Yoksa bir de Batı'ya rağmen Batı'ya hoş görünme çabası mı vardı?[93] Eğer sorun bu idiyse, o zaman halkın bir İtalyan operasındaki köylü korosundan ne farkı vardı?

Batı'daki sarsılmaz «ağıza alınamıyacak Türk» yargısına karşı, bu yargıyla çizilen tablonun —her türlü gelişme konusunda doğuştan yeteneksiz, ticari yaratıcılıktan yoksun, başında fesi, ayağında çarıkları, elinde durağan bir zamanı simgeleyen tespihiyle Türk tipi— tam tersini göstermek gerekiyordu. Sonunda, Batı'nın silâhlarını Batı'ya çevirmek isterken, ona aynı ideolojik söylemle karşı çıkmak durumunda kalındı. Oysa, söz konusu devrimci söylemin altında çaresiz bir yakarış yatıyordu. Çağdaş Türk artık frak giyiyor, silindir şapka takıyor, kolunda dekolte giyimli bir hanımla görünüyor, soldan sağa doğru yazıyor, pazar günleri tatil yapıyor, konuşmalarında dini eleştirebiliyordu. Ama bir yandan da, Osmanlı aydını gibi bir garibe durumuna düşmemek için, gücünü halk egemenliğinden alan bu Cumhuriyetçinin, giyim kuşamını kendi öngördüğü biçime göre geliştirmiş —şık, temiz, uygar— bir halkın ürünü olarak görünmesi gerekiyordu.[94]. Dolayısıyla, uygar bir halkın temsilcisi olabilmek için halkın da uygarlaştırılması şarttı. Bu varsayım, o zamanın liderlerinin kaygılarını tam olarak ifade etmese bile, reformlara destek veren egemen sınıfların konumunu oldukça yaklaşık biçimde açıklayabilir.

Devletçilik

«Batılılar ne der» korkusu, 1930'da güdümlü bir muhalefet partisinin kuruluşunun temelinde yatan asıl nedenlerden biriydi. Öteki neden ise bu partinin, muhalefetin eğilimlerini açığa çıkarmakta bir araç olarak kullanılmasıydı ki, bu amaca da fazlasıyla ulaşıldı.

1925'deki başarısızlığından ötürü Paris'e büyükelçi olarak gönderilmiş olan Fethi Bey, 1930 Temmuz'unda geri çağrıldı. O ayın sonunda huzura çıktığında Mustafa Kemal kendisine şunları söylüyordu: «Bugünkü manzaramız aşağı yukarı, bir diktatör manzarasıdır (...) Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdâd müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdâd mü-

93. Bkz. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 213.

94. «Uygar bir insan bu sağduyuya çok aykırı kılığa girip dünyayı kendine güldürür mü?» Mustafa Kemal 30 Ağustos 1925 tarihli Kastamonu konuşması sırasında kalabalığın arasında durmakta olan garip bir yoksulu göstererek bu soruyu soruyor, ardından da şöyle cevap veriyordu: «Fen bakımından, sağlık bakımından pratik, her bakımdan denenmiş bir uygar kılık giyinilecektir.» (Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 143-44).

essesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum.»[95] Fethi Bey önerilen görevi kabul etti, gerisi ise Mustafa Kemal'e kalıyordu. Mustafa Kemal, yeni partiye Serbest Cumhuriyet Fırkası (fransızcası Parti Libéral) adını verdi. Böyle yapmakla Türk siyasi hayatındaki temel ikiliğin bilincinde olduğunu da gösteriyordu Aynı biçimde, kendi hazırladığı parti programında, «Fırka, vatandaşların refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez» deniyordu. Ne var ki, «Cumhuriyetin menfaateri için girişilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayr-i kâfi görüldükçe devlet doğrudan doğruya teşebbüs eder» cümlesi de ekleniyordu (Madde 5). Onbirinci maddede genel oya dayalı seçim öngörülüyordu.[96] Aynı şekilde, Mustafa Kemal yeni partiye transfer olacak milletvekillerini de seçti. Hatta, milletvekillerinin CHP'ye verecekleri istifa mektuplarını, kendisinin bunlara vereceği cevapları, Serbest Fırka'ya başvuru dilekçelerini, ve Fethi Bey'in cevaplarını hep kendisi yazdırdı.[97] Artık bu yeni deneyin uygulamaya sokulması için herşey hazırdı.

Bütün bunlara karşın, yeni parti rejimden hoşnut olmayan birçok insanı kendine çekip, takip eden aylarda bir çığ gibi büyüdü. Böylece de muhalefeti tecrit etme hedefi hızla aşılıp geçilmiş oldu. Fethi Bey aldığı talimat üzere 17 Kasım'da partisini feshetti.

Bu kısacık kamuoyu tartışması yönetici güçlere yeni bir tema geliştirme fırsatı vermişti. Bu, «devletçilik»ti. İzmir İktisat Kongresin'de biraz müdahaleci eğilimin bile hoşnutsuzlukla karşılandığı daha önce belirtilmişti. O zamandan sonra da yönetim devletçi bir dogmayı savunmaktan kaçınmıştı. Hükdmet —gitgide katılaşan siyasi ve ideolojik yapısından ve ülkenin kaynaklarını elinde tutarak ulusal kapitalizmi yaratma hedefinden dolayı— devletçiliğe yönelirken, pazardaki işleyiş görece liberal kalmıştı. Oysa, büyük oranda kendi kendine yetme esasına dayalı tarımsal ekonomiyle ayakta duran bir ülkede[98] bunun etkisi ancak olumsuz olabilirdi. Ülkenin dışa sattığı tütün, pamuk ve kuruyemiş gibi birkaç tarımsal ürün dışında herşeyi dışardan geliyordu[99] Bunun sonucu olarak 1929'da ticaret açığı 101 milyon lirayı buldu. İthalât 256 milyonu, ihracat

95. Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam** (İstanbul : Tercüman Yayınları, 1980), s. 392-93. Partinin kurulmasıyla ilgili düşünce birkaç hafta öncesine dayanıyordu. İsmet Paşa 17 Haziran'da şöyle demişti: «Gelecek intihabatta bir muhalefet partisi de gelecek. Memleketi normal şekilde idare için bu lâzım. Bunu biz yapmazsak kimse yapamaz. Tecrübemiz, mazimiz var.» (Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 252).
96. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 405.
97. Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, s. 449.
98. Ekili alanların yaklaşık % 90'ını kaplayan tahıl üretiminin en fazla dörtte biri pazara yönelikti. Bkz. Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, s. 32.
99. Dikkate değer istisnalar tahıl ve ettir. 1926'da ithalâtın % 44.2'si tekstil ürünleriydi. (A.g.e., s. 71).

155 milyonu buluyordu.[100] Hasretle yolu gözlenen yabancı sermaye gelince, cumhuriyet kurulduğunda yabancı şirketlere tanınan 100 ayrıcalığın sadece 10'u kullanılmış, ötekiler borsa spekülasyonuna yol açmaktan öteye gidememişti.[101] Hepsinin üstünde, 1923 ile 1929 arasında dışarıya dönen yabancı sermaye 46.2 milyon lira (4.8 milyon sterlin) tutarken, yabancı özel yatırımlar ancak 31.8 milyon lirayı (3.3 milyon sterlin) buluyordu.[102]

1929 dünya bunalımı daha fazla süremeyecek bir durumun sonunu getirdi. Tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüş kırsal kesimdeki durumu kötüleştirmiş, bunu izleyen döviz darlığı gerekli tüketim maddelerinin ithalini gitgide zorlaştırmıştı. İthalâtın yerine geçecek bir yerli sanayi şarttı, ama özel sektör henüz bunu üstlenebilecek durumda değildi.

«Milli iktisat»ın yükünü sırtında taşıyan kırsal kesimin öfkesi hiç kuşkusuz Serbest Fırka'nın kurulmasıyla ilişkisiz değildi. Bu partinin programı devletin işlevlerini sınırlandırıp vergileri düşürmeyi öngörüyordu ki, bu da köylünün yükünü hafifletmek demekti. Bir yanda da kent burjuvazisi kendi ticari kayıplarını sanayi kârına dönüştürebilmek için devleti daha fazla müdahaleye çağırıyordu. Cumhuriyetin kuruluşunun temelinde yatan toplumsal uzlaşma gözönüne alındığında bu, Serbest Fırka'nın varlığını gereksiz kılıyordu. Bu konudaki tüm kuşkuları silmek için İsmet —Fethi Bey'e karşı bir kampanya açarak— devletçilik temasını geliştirmeye başladı.

Terim ilk kez 30 Ağustos 1930'da başbakanın Sivas'ta demiryolu açılışında yaptığı konuşmada ortaya atıldı. Demiryolu, yol açtığı kamu harcamaları nedeniyle liberallerin başlıca hedefiydi. İsmet Paşa, Liberalizm nazariyatı (...) bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir» diyordu. «Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar (...) Mutedil devletçi olarak halkın temayülâtına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz.»[103] Böylece CHP yöne-

100. **1930 İstatistik Yıllığı**, s. 310. Bu rakamlar üzerine bkz. Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, s. 111-14. Bu durumun bir nedeni de altı yıl süresince gümrük resimlerinin arttırılmasını yasaklayan Lausanne Antlaşması'nın getirdiği kısıtlamalardı. Bu yasağın süresinin 1929'da dolmasıyla ithalât kotaları ve kısıtlamalarının önü açıldı.

101. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 203-4.

102. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 177. 1930'da, 1.2 milyon TL.lık yatırıma karşılık geri dönen yabancı sermaye 11.8 milyon TL.yi buluyordu.

103. Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik** (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974), s. 82. Serbest Fırka'ya seçilen milletvekillerinden biri anılarında şunları yazıyordu: «İsmet Paşa'nın Sivas konuşmasından önce, bağlı olduğum Halk Fırkası'nda ne ben ne de başkası partinin devletçi olduğunu biliyor-

ticileri, kendilerini savunabilmek kaygısıyla rotayı devletçiliğe doğru çeviriyordu.

O yılın 29 Eylül'ünde başbakan meclisi olağanüstü toplantıya çağırarak yeni hükümeti açıkladı. 2 Ekim'de okunan programda devletçiliğin adı bile geçmiyordu, ama Fethi Bey'in sorduğu soruya karşılık İsmet Paşa bazı açıklamalar yapmak zorunda kaldı: «Bugün eğer hükümet devletçiyim diyorsa (...) kendisinin bir milli iktisat mefhumu kavramış olduğunu beyan etmiş oluyor. Milli iktisat mefhumu da şu ibarede hülâsa edilebilir: Memleket dahilindeki iktisadi menfaatler kendi kendine ve anarşik suretle faaliyet ve harekette bulunamayacaklardır. Onlar yüksek bir ahenk ve muvazeneyi temin etmek için bir noktaya doğru sevk ve tevcih edilecekler. Fakat bu noktaya doğru tevcih edildiklerinde devletin faaliyeti ferdin faaliyeti yerine kaim olmayacak, ferdin faaliyetinde ne gibi engeller varsa onları bertaraf edecektir.»[104] Bu açıklamalara bakıldığında CHP'nin devletçiliğinin Serbest Fırka'nın liberalizminden[105], ya da cumhuriyet kuruldu kurulalı uygulanan politikalardan ne farkı olduğu sorusu akla gelebilir.

Mustafa Kemal 1 Kasım'da meclis toplantısını açış konuşmasında bu konuya değinmedi ama, birkaç gün sonra ülke çapında büyük bir geziye çıktı. Bir yandan iktisadi bunalım, bir yandan da Serbest Fırka tarafından beslenen heyecan, sorunların ciddiyetini iyiden iyiye hissettiriyordu. Yerinde yapılan incelemeler, iktisadi durum konusunda önlemler almayı gerektiriyordu. Ocak 1931 İzmir konuşmasında Mustafa Kemal, İsmet Paşa'nın birkaç ay önce vardığı sonuca bir kez daha varıyordu: Halk herşeyi bizden bekliyor, öyleyse biz devletçiyiz.[106]

Böylece devletçilik ilkesi partinin 1931 Mayıs'ındaki Büyük Kongresinde kabul edildi ve kabul sırasına göre partinin altıncı ilkesi oldu. Parti amblemine altı ok çizildi. 1931 programı bunları sayıp açıkladı. Parti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıydı. Devletçilik şöyle tanımlanıyordu: «Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde —bilhassa iktisadi sahada— devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.» «Halk»a gelince, program, sınıfların olmadığı, buna karşılık toplumsal-mesleki grupların var olduğu görüşünü tekrarlıyor-

---

du. Parti o konuşmadan sonra devletçi oldu. O halde, yeni partinin kurulmasından önce ona «Serbest» adını verenlerin, eski partiye de «devletçi» sıfatını eklemeyi kararlaştırmış oldukları sonucuna varılmalıdır.» (Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka Hatıraları [İstanbul: Baha Matbaası, 1969], s. 17).

104. Boratav, Türkiye'de Devletçilik, s. 84.

105. Bkz. bu bölümün başında, parti programının beşinci maddesi.

106. Boratav, Türkiye'de Devletçilik, s. 85

du.[107] Nihayet inkılâpçılık ilkesi yeni reformlar başlatmaktan çok başarılmış olanları korumak ve ilkelere bağlı kalmak biçimindeydi.[108]

Ülkenin ekonomik gidişatında dizginlerin ele alınması ve her açılma düşüncesinin bir yana bırakılması[109] partinin merkezileşmeye yönelik —hattâ totaiter— eğilimlerini güçlendiriyordu. Bunun tipik örneği İttihat Terakki'den Cumhuriyet'e miras kalan Türk Ocakları'nın kapatılmasıydı. Bunların amacı ulusal ideallere uygun bir gençlik yaratmaktı. 2 Ocak 1931'de, hükümetin yarıresmî organı olan Cumhuriyet gazetesi şunu ilân etti: «Türk Ocakları kapatılıyor. Artık bu örgütlerin ulusal bir işlevi kalmadı. Ocakların örgütleriyle mali varlıkları CHP'ye devredilecek. Öte yandan, yeni ilkeler çerçevesinde faşist örgüt benzeri bir gençlik örgütü kurulması plânlanıyor. Bu örgütün ülke çapında şubeleri açılacak.» Sözcük artık kaleme alınmıştı.[110] Ve bu sözcük gelecek beş yıl boyunca Genel Sekreter Recep Peker'in yönetimindeki partiyi huzursuz edecekti. Partiye biçilen yol, toplumsal sınıfların reddedilip yerine meslek gruplarının konulması, cumhuriyet ve partinin kuruluşundaki dış baskılar, ve nihayet, ulusal bir kültür ve tarih ararken ırkçı dayanak noktalarına yönelim onu hep faşist bir eğilime doğru itti. Serbest Fırka'nın başarısızlığı, yakın gelecekte Batı demokrasilerine erişme umudu olmadığını gösterince, bu diğer Batı modelinin çekiciliği arttı. Bu durum 1936'ya dek sürdü; ama söz konusu model partinin kadro ve sempatizanlarını ancak az oranda etkileyebildi, halkın geri kalan bölümü ise tamamen ilgisiz kaldı. Ne var ki bu eğilimler, Mustafa Kemal ile partinin liberal kanadını kaygılandırdı.[111] Bu etmenlere, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Türkiye ile Almanya arasındaki aşırı yakınlaşmadan hayli huzursuz olan Batı

---

107. Bunlar (a) küçük çiftçiler, (b) zanaatkârlar, (c) işçiler, (d) serbest meslek sahipleri, (e) sanayiciler, büyük toprak sahipleri, özel girişimciler, ve işadamlarıydı.

108. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 448-49.

109. Serbest Fırka deneyinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra CHP bir iç muhalefet yaratmaya çalıştı. Mustafa Kemal, 29 Kasım 1930 Trabzon konuşmasında, siyasî hayatta sanki pek çok parti varmışcasına hareket etmek gerektiğini söyledi. (Bkz. Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 300), ve 1931 seçimlerinde parti yöneticisi adayları arasında daha az bürokrat, daha çok işadamı olmasını tavsiye etti. (Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 304).

110. Aslında bu, ilk kez olmuyordu. Türk Ocakları lideri Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 23 Nisan 1930'da genel merkezin açılış konuşmasında kendisini doğrudan doğruya faşizm ile özdeşleştiriyordu (Bkz. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 296-97).

111. Büyük burjuvaziyle ilişkiyi kuran bu liberal -ya da maslahatçı (affairiste)- eğilim, 1924'de Mustafa Kemal'in kendisi tarafından kurulan İş Bankası çevresinde kümelenmişti. Bu eğilimin lideri Celâl Bey'di (Bayar).

İttifakının kaygılarını da eklemek gerekir.[112] Sonuç olarak, Recep Peker sekreterlikten ayrıldı, bazı parti yetkileri de devlete geçti.[113] Daha sonra ise bu gelişmeler İsmet İnönü'nün Bakanlar Kurulu başkanlığından ayrılıp yerine Celâl Bayar'ın geçmesine kadar vardı. Bayar, devletçi politikayı, Türk siyasî ufkunda yeniden geniş çapta boy gösteren iş çevreleri ve Batılı güçlerin etkisi altına soktu.[114] 1938'de Mustafa Kemal'in ölümü ve İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı oluşu da olayların akışını değiştirmedi.

Bu arada, devletçilik bir dizi yasal önlemde[115] kendini gösterdi. Bunlar, söz konusu politikaların finanse edilmesiyle görevli kuruluşların oluşturuması[116] ve beş yıllık planlar gibi önlemlerdi — bu planların sadece ilki 1934-38 arasında uygulandı, ve bir düzine civarında büyük sanayi kuruluşunu ortaya çıkardı.[117] Bu dönem içinde milli hasılada sanayinin payı 1927'de % 10'dan 1938'de % 16'ya ulaştı. Kişi başına milli hasıla yılda ortalama % 2.4 arttı. Buna karşılık ücretler ya yerinde sayıyor, ya düşüyordu.[118]

---

112. Cumhuriyetin Batılı bir devletten aldığı ilk kredi, 1936 yılında İngiltere'den alınmıştır. 1 Aralık'da varılan bir antlaşma sonucu Karabük Demir Çelik Tesisleri'nin yapımı için 43 milyon sterlin borç alındı. (Bkz. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 192-93). Keza, Temmuz 1936'da imzalanan Montreux Antlaşması, Boğazlar üzerindeki egemenlik hakkını Türkiye'ye verdi.

113. İçişleri bakanı partinin genel sekreteri, valiler il başkanı oldular. (18 Haziran 1936 tarihli karar. Bkz Hilmi Uran, **Hatıralarım** [Ankara : Ayyıldız Matbaası 1959], s. 296-97). Bu yazara göre, Mustafa Kemal'e bu kararın Memurin Kanununa aykırı olduğu işaret edilince, O, «Ben bu maddede değiştirilecek bir şey görmüyorum. Çünkü burada memurların siyasi cemiyetlere girmemesinden maksat, onların benim partimden başka bir partiye intisap edememesi demektir» diye cevap vermişti. (A.g.e., s. 298).

114. İngiltere, 17 Mayıs 1938 tarihli bir antlaşmayla, 16 milyon sterlin daha ödünç verdi. Fransa ve İngiltere ile 19 Ekim 1939'da imzalanan Ankara Antlaşmasından sonra krediler devam etti. (Bkz. Stefanos Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye** [İstanbul : Gözlem Yayınevi, 1976], c. 3, s. 1318, 1330). Aynı dönemde Hatay Sancağı da, Suriye'yi yöneten Fransa tarafından Türkiye'ye devredildi

115. Örneğin düzenleyici yasalar (ihracat, 9 Haziran 1936; kredi, 8 Haziran 1933); Ziraat Bankası tarafından buğday alımı, 3 Temmuz 1932; sanayi *üretimi ve fiatları, 8 Haziran 1936); tekellerin tesisi* (şeker, kahve ve çay ithalâtı, 2 Temmuz 1932; patlayıcı maddeler, 23 Mayıs 1934; tütün, 10 Haziran 1939); ve kamu teşekkülleri (ticaret filosu, 9 Temmuz 1932; demiryolu, 29 Mayıs 1933; limanlar, 18 Mayıs 1934).

116. Sanayide Sümerbank (1933); madencilikte Etibank (1935); denizcilikte Denizbank (1937); ve Toprak Mahsulleri Ofisi (1938).

117. Yedi tekstil, iki şeker, iki kâğıt, bir çimento, ve bir çelik fabrikası. Bkz. Boratav, **Türkiye'de Devletçilik.**

118. Bu konudaki bilgiler eksik doludur. Sanayi ve tarım sektörlerinde ortalama yıllık ücret 1932'de 234.3 TL., 1934'te ise 234.7 TL. idi. Saatlik ücret endeksi, 1935'te 100 tabanından 1936'da 98 ve 1937'de 89'a düştü. (Bkz. Ye-

Türkiye'yi öteki Orta Doğu ülkelerine kıyasla avantajlı bir konuma yükselten[119] bu görece iyi durum savaş sırasında tersine döndü. Türkiye savaşa katılmadıysa da, savaşın iktisadî etkileri son çözümde hâlâ köylünün omuzlarında duran narin yapıda çatlaklara yol açtı. Tarımsal üretim endeksi 1939'da 100 tabanından 1944'de 70.4'e düşerken, enflasyon 1939'da 100'den 1945'de 404.6'ya yükseldi. Ücret endeksi aynı dönemde 100'den 69'a düşerken, kişi başına millî hasıla 100'den 78'e indi.[120] Büyük çoğunluğu güçlükle geçinebilen bir halk için bu durum felaket demekti. Devlet ve parti aygıtının çabalarıyla tamamen ülkenin öz kaynaklarına dayanarak yaratılmaya çalışılan ulusal kapitalizmin sınırlarına gelinmişti. Savaş sonrasının kötü koşullarında iki güç, burjuvazi ile toprak ağaları, kalınan yerden devam etmek üzere ittifaka girip, dünya pazarıyla bütünleşerek kapitalist deneyi sürdürmeye hazırdılar. Soğuk savaş koşulları ile Türkiye'nin jeopolitik konumu, hep gizli kalmış, ama artık serbestçe ifade edilebilecek olan bu arzuyu Batılı güçlerin bu yoldaki gönülden dilekleriyle üst üste getirdi. Böyece 1946'da geçilen çok partili rejim 1950'de zaferle sonuçlandı. Burjuvaziyle toprak ağalarının ittifakından doğan bir liberal parti, iktidara geldi. Bu partinin adı Demokrat Parti'ydi.

SONUÇ

Rejimin gelecekteki görünümüne damgasını vuran, iktisadi alandaki başarısızlığı değildi. Bunun nedenini kolayca anlamak mümkün: Kötü bir enflasyon endeksi, durgunluk, ya da millî hasıladaki düşüşün etkileri sadece bunları yaşayanlarla sınırlıdır, ve bunların iktisadi sonuçları kısa ya da orta vadede düzeltilebilir. Buna karşılık geniş toplumsal, siyasi ve ideolojik yönelimlerin izleri gelecek kuşaklara kadar uzanıp onlara damga vurur.

Dolayısıyla —incelenen dönemdeki çok çeşitli yönelimleri içeren geniş kapsamlı bir terim olan— «Kemalizm»in farklı toplumsal sınıflar karşısında geniş özerkliğe sahip bir bürokrasi tarafından yürütülen bir ulusal burjuvazi yaratma girişimi olarak ifade edilebilecek ekonomist tanımı, bu terimin özgünlüğünü ya da yol açtığı sonuçları açıklamaya yetmez. «Sanayileşmekte olan» ülkeler için bir

---

rasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s 1311-14). Keza, 1932 ilâ 1939 arasında işçi ücretlerinin bir tahlili, gerçek ücret endeksinin 1932'de 100 tabanından 1939'da 92.2'ye düştüğünü göstermiştir. (Bkz. Korkut Boratav, Kemalist Economic Policies and Etatism,» Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun [der.], **Atatürk : Founder of a Modern State** [Londra : C. Hurst & Co., 1981] içinde, s. 165-90).

119. Bkz. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 454.

120. Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 1325. Kamu sektöründe çalışan (ve dolayısıyla ayrıcalıklı) bir işçinin günlük ücreti 1939'da 12.3 kuruş'tan (sabit fiatlarla) 1943'te 3.7 kuruş'a düşmüştür 1939'daki düzeyine ancak 1951'de ulaşabildi.

istisna değil, daha çok, bir kuraldır. Başka ülkeler de 1929 bunalımından yararlanarak benzer yöntemler denediler. Meksika, Brezilya, Arjantin bunlar arasında akla gelenlerdir. Aynı şekilde, İslâm ülkelerindeki savaş sonrası bağımsızlık hareketleri de bu tip rejimleri alevlendirdi. Baas'çı, Nasır'cı ve Cezayir bürokrasileri —istemeyerek de olsa— ülkelerinin liberal burjuvazisini yarattılar, ya da yaratmaktadırlar.

Türkiye'nin 1950'de liberalizme geçişi, yine ekonomist bir gözle bakıldığında, çözümsüz polemiklere yol açar. Bazılarına göre 1950, ülkenin iktisadî kalkınmasını sağladı; başkalarına göre ise Türkiye'yi Batı emperyalizmine tutsak eden bir karşı-devrimden başka bir şey değildi.

Öyleyse, başka bir tanımlama düzeyine geçilerek; Kemalizm, toplumu, uygarlık ve ilerlemenin evrensel modeli olarak görülen Batı modeline göre dönüştürme çabası, ve toplumsal yapıların —zihniyetlerin— bu dönüşümünü iktisadî gelişmenin zorunlu, bazen de yeterli, önkoşulu olarak görme şeklinde tanımlanabilir. Araçlar ve amaçlar göz önüne alınırsa, bu dönüşüm yetkeci —hattâ otokrat— yanlarıyla seçkinciydi, ve görünüşte toplumsal kökleri ararken aslında toplumsal kültürün büyük bölümüne karşı çıkıyordu. Ancak bugün elde bu dönüşümlerin, hiç değilse resmen hedefleri olan insanlar üzerindeki etkilerini ölçecek yeterli nesnel veri var mıdır?

Reformların yanı ve ardı sıra baskı geldi. Rejimin bu özelliğini bugün artık tartışmaya bile gerek yoktur. Ama bu baskı sadece, kendi yüksek uygarlık görevine inanmış olan bir rejimin cahil bir halkın uyanmasını engellemeye çalışan irticaya karşı çıkışı mıydı? Bu soruları cevaplarken «ya baskı, ya irtica» ikilemine takılmamak gerekmektedir. Çoğunlukla resmî propagandadan ibaret olmasına rağmen, eldeki bilgiler, reformlara karşı güçlü bir muhalefetin var olduğunu göstermektedir. Aslolan şuydu: Hükümet tarafından şiddetli ve sürekli biçimde uygulanan baskının asıl amacı, reformları kabul ettirmek değil, etnik ayrılıkların ortadan kaldırılması (özellikle Kürt sorununda), ve ülkenin iki toplumsal tabanı olan köylülük ile kent proletaryasının rejimin ortakları olan burjuvazi ve eşrafa boyun eğdirilmesiydi. Dolayısıyla «gericilik», özellikle yönetici güçlerin uyguladığı şiddete karşı bir geri tepme idi. Geleneksel kültürün sentezi olarak ortaya çıkan dinsel ifade ve reformlardaki açık seçkinlik, var olan çelişkiye «ilericiliğin» «gericiliğe» karşı mücadelesi görünümünün verilmesine yol açtı. Bu görüntü onların çabalarını haklı göstermeye yaradığı için yönetici güçler tarafından bol bol kullanıldı.

Böylece, reformların özellikle 1950'den sonraki liberal yönetici güçlere hizmet etmek gibi bir işlevleri olduğu çelişkisine varılmaktadır. Kapitalist ilişkiler dünya pazarıyla bütünleşmeye paralel olarak Türkiye toplumuna gitgide daha fazla nüfuz ettikçe, orada uzun zamandır kendileri için hazırlanmış düşünce biçimleri buldular. An-

cak, liberalizm, dincilerle Kemalizme karşı kurmuş olduğu eski ittifakından kalma yakınlıklardan dolayı yıllardan beri beklenen patlamayı mümkün kılan reformlara karşı görünmeye zorluyordu, ki bu da ikinci bir çelişkiydi.

Böylece liberalizm bir taşla birçok kuşu vurmayı başardı. Son çözümde, Kemalizmi, kendi çıkarlarını az çok koruyan ve aynı zamanda halk üzerinde baskı kullanmanın tatsız görevini üstlenen bir mekanizma olarak kullanmasını bilerek 1950'de gerçek bir halk oylamasıyla iktidara geldi. Aynı şekide, irticayı halkın yükselmekte olan bilincinin karşısına çıkarırken reformları da kendi amaçları doğrultusunda kullandı.

Gelişme ve bağımsızlık düzeyleri ne olursa olsun kapitalist ilişkilerin evrimi zorunlu olarak kitlelerin bilinç düzeyinin yükselişi ve yeni bir siyasi gücün doğuşu gibi, doğal sonuçlarını da birlikte getirir. Liberalizm bunların karşısına er veya geç baskıcı çehresiyle çıkacaktı. Çıktı da. Ve işte o zaman, liberalizmin saf dışı bırakmış olduğu Kemalizm kendisine yeni bir müşteri aradı, ve bunun sonucunda 1960'larda yani ordu Kemalist ilkeler adına liberal deneyi bastırdıktan sonra, solcu bir neo - Kemalizm (Sol - Kemalizm) doğdu.

Kemalizm, ve onun önce ve sonrasında kendilerini aynı ilkelerle ortaya koyanlar, 1923'ten beri halk adına tüm liberal deneyleri bastırmaya çalışmaktadırlar. Halk ise fırsat buldukça inatla aynı deneyi tekrarlamış durmuştur. Bu, çağdaş Türkiye'nin tarihindeki çelişkilerin sonuncusudur. Ama en az öncekiler kadar da önemlidir.

BÖLÜM 4

Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71

Cem Eroğul*

Bu makalenin amacı, Türkiye'nin 1945'ten başlayarak kurmaya çalıştığı Çok Partili düzenin, 12 Mart 1971 askeri müdahalesiyle noktalanan ilk çeyrek yüzyıllık yaşamının, siyasal ve ideolojik açılardan genel görünümünü gözler önüne sermektir. Bu dönemin 27 Mayıs 1960'taki ilk askeri müdahaleyle son bulan birinci bölümü, ayrı bir kitapta, daha önce incelenmişti.[1] Bu ilk bölüme, burada, ikinci onyıllık bölümdeki gelişmeler eklenip, dönemin toplu görünümü sunulmaya çalışılacaktır.

Söz konusu dönem siyasal ve ideolojik açılardan inceleneceğine göre, vurgulanacak konular şöyle sıralanabilir: siyasal iktidar değişiklikleri, iktidarların yapıları, izledikleri siyasetlerin özellikle yöneten-yönetilen ilişkilerini ilgilendiren yanları, toplum yaşamında rol oynayan siyasal partiler, örgütlenmiş veya örgütlenmemiş akımlar, önemli siyasal olaylar ve nihayet, tüm dönemin egemen ideolojileri ile bunlara karşıt ideolojilerin genel görünümü. Bu konuların birbirlerine bağlantılı oldukları açıktır. Bir makale çerçevesi içinde, her birini ayrı ayrı ele alıp tüm dönem boyunca incelemek elverişli olmayacaktır. Burada, dönemi oldukça kısa zaman dilimlerine bölüp, her dilimi bu konular açısından toplu bir incelemeye almak daha uygun görünmüştür. Bu amaçla, aşağıda, makaleye konu olan yirmibeş yıllık dönem, yedi dilime bölünmüştür. Ancak bu yöntemde, olayların gelişimi içinde adım adım billurlaşan birtakım süreçlerin hemen farkedilememesi tehlikesi de vardır. Onun için, daha şimdiden, Çok Partili düzenin ilk çeyrek yüzyılının ortaya çıkardığı temel siyasal eğilimlerin topluca sunulacağı sonuç bölümünde, şu dört ana süreç üzerinde durulacağını belirtmekte yarar vardır: Demokratikleşme, liberalleşme, köktencileşme ve askerleşme.

(*) Aslı Türkçedir.

1. Cem Eroğul, **Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970). 1946-59 dönemi üzerine İngilizce bir kaynak için bkz. Kemal H. Karpat, **Turkey's Politics: The Transition to a Multiparty System** (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1959). 1950-75 dönemi üzerine bkz. Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy: 1950-1975** (Boulder, Colo.: Westview Press, 1977)

1945-1950: Tek Partiden Çok Partiye

Türk dış ve iç siyaseti bakımından, 1945 bir dönüm yılı olmuştur. Cumhuriyet 1923'te kurulduğundan beri, ilki 1924-1925, ikincisi ise 1930 yılında yer alan ve her biri ancak birkaç ay sürebilen iki kısa Çok Partili düzen denemesi dışında, Türkiye, 1923-1945 arasında, Tek Partili bir düzenle yönetilmiştir.[2] II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, işte bu düzen köklü bir değişime uğramıştır.

Değişiklik yönünde ilk önemli işaret, dönemin «Milli Şef»i, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den gelmiştir. Almanya'nın teslim olmasından çok kısa bir süre sonra, 19 Mayıs 1945'te yaptığı ünlü konuşmada, İnönü, savaş bittiğine göre artık demokrasi yolunda yeni adımlar atılabileceğini bildirmiştir. İkinci önemli adım, 17 Haziran 1945'te altı milletvekilliği için yapılan ara seçimlerde, iktidardaki Tek Parti olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) aday göstermemesi olmuştur. Resmî aday yokluğu, bu ara seçimlerin demokratik çekişme içinde geçmesine yol açmıştır. Bundan sonra, liberalleşme adımları büyük bir hızla birbirini izlemeye başlamıştır. Temmuz başında, bir işadamı yeni bir parti kurmak için başvurmuş, 5 Eylül'de, Başbakan Şükrü Saracoğlu bu partiye izin verildiğini açıklayarak Çok Partili düzeni resmen başlatmıştır.[3] Nihayet, yine İnönü, 1 Kasım 1945'te yaptığı meclis açış konuşmasında, ciddî bir muhalefet partisine gereksinme duyulduğunu, bu kez açıkça bildirmiştir.

Görüldüğü gibi, Türkiye'de Cumhuriyetin ilânından başlayarak hemen hemen kesintisiz olarak yirmi iki yıl süren, üstelik de zaman içinde giderek koyulaşmış olan bir Tek Parti yönetiminden ayrılma kararı, hem bu partinin «değişmez başkan»ı, hem de devletin muhalefetsiz önderi olan kişi tarafından verilmiştir. Acaba İnönü'yü bu karara iten nedenler nelerdir? Hangisinin en etkili olduğu kesinlikle saptanamamakla birlikte, bu yöndeki belli başlı etkenleri şöylece sıralama olanağı vardır:

1) Bir etken, artık hat safhaya varmış olan halkın hoşnutsuzluğunu demokratik yollara yönlendirerek, olası patlamaları önleme kaygısı olabilir. Türkiye savaşa girmemiş olmakla birlikte, İkinci Dünya Savaşı boyunca büyük bir orduyu seferber halde tutmuş, bu

2. Bu denemelerin ilki, Mustafa Kemal'in giderek artan yetkesini sınırlamaya çalışan bazı eski arkadaşları tarafından Kasım 1924'te kurulan, Şeyh Sait isyanının patlaması üzerine de Haziran 1925'te kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır. İkincisi ise, Ağustos 1930'da bizzat Mustafa Kemal tarafından arkadaşı Fethi Okyar'a kurdurulan, ancak kısa zamanda devrim düşmanlarının birleşme noktası haline geldiğinden Kasım 1930'da kendi kendini feshetten Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Bu iki deneme için bkz. Karpat, Turkey's Politics, s. 45-47, 64-68; ayrıca bkz. Stefanos Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»

3. Nuri Demirağ'ın kurduğu Milli Kalkınma Partisi'nin yalnızca simgesel bir önemi vardır. Bu ilk muhalefet partisi, herhangi bir varlık gösteremeden, kısa bir süre sonra tarihe karışmıştır.

orduyu besleyebilmek ve donatabilmek için özellikle halkın % 80'ini oluşturan köylülerden büyük özveri istemiştir. Savaş içinde dört misline fırlayan fiyatlar, halkın her kesimini alabildiğine ezmiştir. Öte yandan, Cumhuriyet'in başından beri tepeden inme yöntemlerle uygulanan çağdaşlaşma programı, toplumun gelenekçi kesimlerini oldukça tedirgin etmiştir. Nihayet, muhalefetsiz sürdürülen uzun bir iktidar dönemi, her alandaki hoşnutsuzlukların kaynağı olarak hep aynı yönetimin görülmesine yol açmıştır.

2) Başka bir etken, varlıklı sınıfların artan baskısına yanıt bulma isteği olabilir. Bu sınıflar, daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle II. Meşrutiyet'ten itibaren izlenen siyasetlerle, bilinçli bir biçimde güçlendirilmeye çalışılmıştı. Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise, ulusal bir burjuvazi yaratma ereği, yeni düzenin en önde gelen yönelişlerinden birini oluşturmuştu. Savaş içindeki korkunç enflasyon, işte bu süreci alabildiğine kamçılamış, varlıklı sınıfların gücünü çok artırmıştı. Bunlar artık iktidarda doğrudan doğruya söz sahibi olmak istiyorlardı. Tek Parti yönetimine fazla güvenleri yoktu. Bu partinin, 1942'deki Varlık Vergisi, Haziran ve Temmuz 1945'teki toprak reformu ve ormanların devletleştirilmesi gibi, bu sınıfların çıkarına dokunan birtakım önlemleri aniden getirivermesi daima olanaklıydı.[4] Varlıklı sınıfların gözünde, Çok Partili düzen, bu tür eğilimleri önlemenin en iyi yoluydu.

3) Düzen değişikliğine yol açan en önemli etkenlerden biri de, kuşkusuz, dış durumdur. Savaş içinde ve özellikle sonuna doğru, Türk Hükümeti'nin en önemli endişesi, Sovyetlerin, başta Bulgaristan olmak üzere, Balkanlara egemen olmasını önlemekti Savaşın sonucu belli olunca, İnönü kendisini tam bir çaresizlik içinde bulmuştur. En büyük korkusu gerçekleşmiş, Almanya tamamen yıkılmış, Sovyetler Birliği, çevrede rakipsiz dev bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik bu dev güç, Türkiye ile olan geleneksel dostluk siyasetini terkedip 1945'ten itibaren Türkiye'den, Boğazlarda üs, doğuda toprak gibi, egemenlikle asla bağdaşmayacak ödünler istemeye başlamıştır.[5] İnönü'nün gözünde, artık yansız kalarak bu güce karşı koymak olanaksızdı. Tek çare, Batı'ya kayıtsız şartsız katılmaktı. Bunun için de, iç yönetimde Batı modelinin kabul edilmesi zorunluydu.

4) Batı türü bir Çok Parti düzenine geçişte herhalde rol oyna-

---

4. 11 Teşrinisani (Kasım) 1942 gün ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 12 Teşrinisani (Kasım) 1942, sayı 5255. 11 Haziran 1945 gün ve 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Resmî Gazete, 15 Haziran 1945, sayı 6032. 9 Temmuz 1945 gün ve 4785 sayılı Orman Kanununa Bazı Hükümler Eklenmesine ve bu Kanunun Birinci Maddesinde Değişiklik yapılmasına Dair Kanun, Resmî Gazete, 13 Temmuz 1945, sayı 6056.

5 Mehmet Gönlübol v.b., Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973 (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1974), s. 200.

yan başka bir etken de, Tanzimat'tan beri süregelen,[6] Kemalizm ile doruğa çıkan, tek partinin de resmi ideolojisi olan, batılılaşma siyasetini sürdürme kaygısıdır. Aynı kaygı Atatürk zamanında da su yüzüne çıkmış, ama o zaman girişilen denemeler başarısız olmuştur. İnönü, artık düzenin yeni bir denemeye dayanabilecek kadar güçlenmiş olduğunu düşünmüş olabilir. Üstelik, bunu başarırsa, Atatürk'ün bile yapamadığı bir hamleyi gerçekleştiren önder olarak tarihe geçeceğini de hesap etmiş olabilir.

İnönü'yü, 1945 yılında, Çok Partili düzenin kapısını aralamaya iten etkenler herhalde bunlardır. Ancak, şunu da önemle belirtmek gerekir ki, bu açılımı dar sınıflar içinde tutmak için İnönü elinden geleni yapmıştır. Bir kere, yeni kurulan Çok Partili düzende sol kanat öngörülmemişti. Bu, yalnızca sağ cepheden oluşan bir «demokrasi» olacaktı. Üstelik, sağın tüm eğilimlerinin burada temsili de asla söz konusu değildi. Osmanlı düzenine dönmek isteyen gericiler, laikliğe karşı olan şeriatçılar, ve Nazilere özenen faşistler, bu yeni yasallığın dışında tutulmuşlardı. Sonuçta, meşru olarak kabul edilen tek muhalefet, ideolojisi iktidardaki tek partiden fazla ayrılmayan yarı-liberal bir sağcı muhalefetti.

İnönü, bu ısmarlama muhalefeti, Tek Parti döneminin baskı yollarını kullanarak yaratmaya çalışmıştır. Almanya yenilir yenilmez, birçok Nazi yandaşını topluca tutuklattırmıştır. Yine 1945 yılında, Aralık ayında, düzmece bir sokak gösterisi ile, ılımlı sol eğilimde olan *Tan* gazetesi, *Görüşler* dergisi gibi yayın organlarının basımevlerini yıktırmıştır. Ocak 1946'da, çokpartililiğin solu da içereceğini sanan iki sol partiyi kapattırmış, yöneticilerini tutuklattırmıştır. Sonra da, üniversite çevrelerinde sivrilmeye başlayan birtakım solcu öğretim üyelerini işten arttırmıştır. Buna karşılık, muhalefeti «güvenilir» saydığı kişilere örgütlettirmek için, 1945 yılında CHP içinde hükümeti eleştiren ve başlarını eski bir başbakanın çektiği bir kanada yeni bir parti kurdurtmak için elinden geleni yapmıştır. Böylece, hem kişi, hem de ideoloji olarak, yeni muhalefetin iktidardan fazlaca farklılaşmamasını fiilen sağlamaya uğraşmıştır.

İnönü'nün biçtiği bu muhalefet kaftanını kuşanan parti, 7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti'dir (DP). Parti kurulmadan daha birkaç ay öncesine dek, dört kurucu —Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü— CHP üyesi idiler. Yeni partinin başkanı olan Celâl Bayar, Atatürk'ün son başbakanıydı, ve parti kuruluş süreci içinde İnönü ile sürekli ilişki içinde olmuştur. Kurucuların ne sola, ne de meşru olmayan sağa, hiç bir yakınlıkları yoktur. Kısacası, bunlara parti kurdurtmakla, tam bir «sadık muhalefet» modeli yaratılmaya çalışılmıştır.

---

6. Tanzimat, Dışişleri Bakanı Mustafa Reşid Paşa'nın 2 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayun'unu okunmasıyla resmen başlayan ve imparatorluğu batılılaşma sürecine sokan yenileşme hareketidir.

Yine de, bu model, İnönü'nün hesaplarına tümüyle uygun bir gelişme göstermemiştir. Gerçi, tüm solu ve meşru olmayan sağı oyun dışında tutmada, model kendisinden beklenen vermiştir. Ancak, muhalefetin beklenenden çok daha hızlı gelişmesi, yönetimin birçok umudunu da yıkmıştır. Demokrat Parti, kurulur kurulmaz, basının, iş çevrelerinin, aydınların ve geniş halk kitlelerinin desteğini hızla kazanarak, tüm yurtta bir saman alevi gibi aniden her yana yayılmıştır.

Bu gelişimi frenlemek için, CHP iki tür önleme başvurmuştur. Birinci türün amacı, kamuoyuna şirin gözüküp DP'ye kaymasını durdurmaktı. Örneğin, Haziran 1946'da tek dereceli seçim usulü kabul edilmiş, yine Haziran'da basın yasasının hükümete gazete kapatma yetkisi veren hükmü kaldırılmış, üniversiteye özerklik tanınmıştır.[7] İkinci tür önlemin amacı ise, birtakım oyunlara başvurarak muhalefetin güçlenmesini engellemekti. Bu tür önlemler içinde en göze batanı, 1947'de yapılması gereken genel seçimlerin aniden bir yıl öncesine alınması, böylece, henüz altı aylık geçmişi olan muhalefetin doğru dürüst örgütlenmesine fırsat bırakılmamasıdır.

Bu yetmiyormuş gibi, 21 Temmuz 1946 genel seçimleri, tam bir baskı içinde geçmiştir. Seçim çevrelerinin illerden oluştuğu çoğunluk sistemine göre yapılan bu seçimlerde, DP 465 milletvekilliğinden 62'sini kazanmıştır. Sahip olduğu gerçek destek ona henüz çoğunluğu verebilecek güçte olmasa da, yine de bundan fazla olduğu kuşkusuzdur. Seçim Tek Parti yönetiminin tüm yurttaki baskıcı kadrosunun denetiminde, gizli oy gibi asgari güvencelerden bile yoksun olarak yapılmıştır. Ortada olan sayısız usulsüzlüğe karşın, yeni seçilen meclis tüm itirazları reddetmiştir. Üstelik, yeniden cumhurbaşkanı olan İnönü, yeni hükümeti, yetkeci eğilimleri ile tanınmış olan Recep Peker'e kurdurtmuştur. İzlenim odur ki, kendi yarattığı sınırlı Çok Partili düzen dahi, İnönü'ye fazla gelmeye başlamıştı.

İşte bu aşamada, DP'nin takındığı tutum, Türkiye'de, sınırlı da olsa Çok Partili demokrasinin yerleşmesi bakımından, son derece önemli olmuştur. DP, meşruiyet sınırlarının dışına çıkmamaya özen göstermekle birlikte, bu sınırlar içinde olabilecek en cesur muhalefeti kararlılıkla sürdürmüştür. DP'nin baskıya karşı en etkili silâhı, onbinlerce insanın toplandığı büyük meydan gösterileri olmuştur. Türk siyasal yaşamında bunun ne denli büyük bir yenilik olduğu açıktır. Yüzyıllardır kendi yazgısında söz sahibi olmamış bir halk, durup dururken siyaset sahnesine itilmiş, kendi isteklerini

7. 5 Haziran 1946 gün ve 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu, **Resmî Gazete**, 6 Haziran 1946, sayı 6326. 13 Haziran 1946 gün ve 4935 sayılı Matbuat Kanununun 50'nci Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**, 18 Haziran 1946, sayı 6336. 13 Haziran 1946 gün ve 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu, **Resmî Gazete**, 18 Haziran 1946, sayı 6336.

meydanlarda bağıra çağıra iktidardakilerin yüzüne haykırmaya başlamıştır.[8]

Kuruluşunun birinci yıldönümünde, 7 Ocak 1947'de toplanan DP'nin birinci büyük kongresi, «Hürriyet Misakı» adında bir belge kabul etmiştir. Buna göre, yasalardaki antidemokratik hükümler temizlenmezse, tam güvenceli bir seçim yasası kabul edilmezse, İnönü'nün kişiliğinde birleşmiş olan parti başkanlığı ile devlet başkanlığı birbirinden ayrılmazsa ve yönetimin yansızlığı sağlanmazsa, DP genel merkezi, meclisi terkedip mücadeleyi «sine-i millete» götürmeye karar verebilecekti. Demokrasinin sınırlarını zorlamaya yönelen bu siyasetin karşısında, Peker Hükümeti'nin tutumu ise, Tek Parti döneminin alışkanlıklarını sürdürmekten ibaret olmuştur.

Bu iki tutumun barış içinde bir arada yaşaması olanaksızdı. Gerçekten de, seçimlerden başlayarak 1947 yılının ortalarına dek giderek artan siyasal çekişme öyle bir düzeye gelmiştir ki, Çok Partili düzenin sürdürülüp sürdürülmeyeceği bile açık bir tereddüt konusu olmuştur. Bunun üzerine, İnönü'nün işe açıkça karışması zorunlu hale gelmiştir. DP'nin ödünsüz mücadelesi, İnönü'yü şu seçeneklerle karşı karşıya bırakmıştır: Ya muhalefeti tümüyle yok edecekti, ya da hızla gelişmesine karşı koyamayacaktı. Oysa İnönü'nün tercihi başkaydı. Yukarıda da belirtildiği gibi, onun istediği, muhalefetin yaşaması, ama zayıf olarak yaşamasaydı. Çaresiz kalınca, güçlü muhalefet çözümüne boyun eğmek zorunda kaldı ve 12 Temmuz 1947'de bir cumhurbaşkanlığı bildirisi yayınlayarak, muhalefetin —Peker Hükümeti'nin söylediğinin aksine— isyancı bir örgüt değil meşru bir siyasal parti olduğunu, devlet başkanı olarak kendisinin, hem iktidara hem de muhalefete karşı eşit davranmak durumunda olduğunu ilân etti. Böylece, Çok Partili düzenin artık geri dönülmez bir biçimde yerleşmiş olduğu kabul edilmiş oluyordu.

İnönü'nün Çok Partili demokrasi denemesinden vazgeçmesini önleyen en önemli etken, herhalde dış durumdur. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Türkiye'nin tam anlamıyla Batı'ya katılma kararı verdiği yukarıda belirtilmişti. Sovyet tehdidi karşısında Türkiye, var gücüyle A.B.D.'ne yaslanmaya, güvenliğinin eksenini bu

8. Kapitalistleşmekte olan büyük toprak sahiplerine ve giderek güçlenen ticaret burjuvazisine dayanan, tam bağımsızlıkçılığı reddedip Amerika'nın dümen suyuna girmeyi erek edinen, halkın sınıfsal bilinçlenmesine kesinlikle karşı çıkan, Atatürk'ün batıcı uygu düşünme ve yaşama alışkanlıklarını halka zorla benimsetme siyasetini reddeden, tutucu, hatta birçok bakımdan gerici bir siyasal parti olan Demokrat Parti'nin izlediği halkçı muhalefet yöntemi, yalnızca Türkiye açısından değil, genellikle siyaset bilimi açısından da ilginç bir olaydır. Tutucu bir partinin, tutucu programını gerçekleştirebilmek için, demagojik bir biçimde de olsa, halkı siyasal mücadeleye katma yolunu yeğlemiş olması, ister istemez, halkın uzun vadede bilinçlenme sürecini de başlatmıştır.

ülke ile sıkı işbirliğine oturtmaya yönelmişti. A.B.D., Türkiye'nin bu ısrarlı isteğine Truman Doktrini ile cevap vermiştir: 12 Mart 1947'de Amerikan meclisinin birleşik toplantısında açıklanan bu doktrinin yürütülebilmesi için, Amerikan kamuoyunun Türkiye'nin demokratik bir yönetime gittiği yolunda ikna edilmesi gerekiyordu.[9] Truman Doktrini'nin sonucu olan ilk Türk-Amerikan askeri işbirliği antlaşması da, 12 Temmuz 1947'de, yani yukarıda sözü edilen cumhurbaşkanlığı bildirisiyle aynı günde imzalanmıştır. İki olay arasındaki bağ meydandadır. İnönü'nün DP'yi yok etmeye karar verebilmesi için, güvenlik konusundaki temel tutumunu değiştirmesi gerekirdi. Oysa, İnönü için, A.B.D. ile ittifak, devletin egemenliğini sürdürmesinin dolaysız koşulu haline gelmişti.

Büyük iç çekişmede devlet başkanının DP'yi tutması, Peker Hükümeti'nin sonu demekti. Gerçekten de, Peker Hükümeti ancak Eylül 1947'ye dek dayanabildi. Arkasından, ılımlı bir siyaseti temsil eden Hasan Saka, yeni hükümeti kurdu. Ne var ki, bu tutum ve hükümet değişikliği bile, artık DP'nin önünde kapıların ardına kadar açılacağı anlamına gelmiyordu. 12 Temmuz bildirisiyle hava tamamen yumuşamıştı, ama aylar geçmesine karşın CHP iktidarı, Hürriyet Misakı'nda ileri sürülen istekleri bir türlü yerine getirmiyordu.

Üstelik havanın yumuşamış olması, DP için yeni bir tehlike yaratmıştı. DP yöneticileri, İnönü'yü fazla zorlamanın akıllılık olmayacağına, sabır göstererek isteklerine eninde sonunda ulaşacaklarına kanaat getirmişlerdi. Ancak, uzun zamandır sürdürdükleri sert muhalefetten sonra, yandaşlarına bu yeni sabır siyasetini kabul ettirmeleri kolay olamazdı. Nitekim, 12 Temmuz bildirisinin bir sonucu da DP'nin bölünmesi oldu. Aylar süren iç çekişmelerden sonra, Temmuz 1948'de, DP'den kopanlar Millet Partisi'ni kurdular. Çalkantı öyle boyutlara ulaştı ki, sonuçta, DP, meclisteki milletvekillerinin yarısını yitirdi. Nihayet, başka türlü toparlanamayacaklarını anlayan DP yöneticileri, sabır siyasetine son verip yeniden alabildiğine muhalefete başladılar.

Haziran 1948'de daha liberal bir hükümet kurmakla birlikte, Hasan Saka yine de hırçın eleştirilerden kurtulamadı. Aslında yapabileceği fazla bir şey de yoktu. Güvenceli bir seçim yasasına kavuşmadıkça, DP'nin saldırılarını durdurmasına olanak yoktu. Böyle bir yasanın çıkarılabilmesi için ise, tutucuların elan büyük bir güce sahip olduğu CHP Grubu'nun ikna edilmesi gerekiyordu. CHP henüz buna hazır hale gelmemişti. Bunun üzerine muhalefet, asgarî güvenceli bir yasa çıkmadıkça seçimlere katılmayacağını bildirdi ve 17 Ekim 1948 ara seçimlerini boykot etti.

CHP, Ocak 1949'da, Şemsettin Günaltay'ın başkanlığında daha

9. Amerikan yardımının demokratik yaşama geçişle nasıl yakından ilişkili olduğu konusunda bkz. Karpat, *Turkey's Politics*, s. 188-90.

da liberal bir hükümet kurdu. Yeni hükümet, en önemli sorun olarak, yeni bir seçim yasası yapılmasını gündeme aldı. Fakat yine de işleri sürüncemede bırakma eğilimi ağır basıyordu. 20 Haziran 1949'da DP'nin ikinci büyük kongresi toplandığında, yeni yasa hâlâ çıkmış değildi. DP kongresinin bu duruma yanıtı, «Milli Husumet Andı»nın kabulü oldu. Buna göre, yurttaşın oyuna saygı göstermeyen iktidarların «milletin husumetiyle» karşı karşıya kalmaları kaçınılmazdı. Kongreden sonra, DP, iktidarla mücadelesini daha da sertleştirdi. Muhalefet, 16 Ekim 1949 ara seçimlerine de katılmadı. Nihayet, CHP Grubu, Aralık 1949'da seçimlerde yargı denetimi ilkesini kabul ederek yazgısına boyun eğdi.

Bu yeni anlayışa göre hazırlanan yasa tasarısı, 16 Şubat 1950 de, TBMM tarafından kabul edildi.[10] Bununla, gizli oy, açık sayım ilkeleri benimseniyor, seçim kurullarına parti temsilcileri alınıyor, bu kurullar yargıçların başkanlığına konuyor ve tüm seçimin yasallığını denetlemek üzere, yargıçlardan oluşan bir Yüksek Seçim Kurulu kuruluyordu. Böylece, Türkiye tarihinde ilk kez, demokratik kurallara saygılı bir seçim yasası kabul edilmiş oluyordu.

Bu yasaya göre, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler tam bir sükûnet içinde geçti ve katılma oranı % 80'i aştı. DP, oyların % 53'ünden fazlasını aldı. Çoğunluk sistemi sayesinde de milletvekillerinin 487 toplamından 408'ine sahip oldu. Oyların % 39'unu alan CHP ise, 69 sandalye ile yetinmek zorunda kaldı. Millet Partisi önemli bir varlık gösteremedi ve yalnızca bir milletvekilliği kazandı.

22 Mayıs 1950'de toplanan yeni meclis, Celâl Bayar'ı cumhurbaşkanlığına, Refik Koraltan'ı meclis başkanlığına seçti. Adnan Menderes başbakan oldu. Böylece, Cumhuriyet kurulduğundan beri yirmiyedi yıldır süregelen Tek Parti yönetimi, demokratik kurallara göre yapılan bir genel seçimle iktidardan uzaklaştı ve yerini muhalefete bıraktı.

1950-1955: Sınırlı Çok Partili Düzen Denemesi

14 Mayıs 1950 seçimlerini büyük bir çoğunlukla kazanan Demokrat Parti'nin iktidara tam yerleşmesi için belli bir süreye daha gerek vardı. Çünkü bu, parlamenter demokrasinin kurallarını gelenekleştirmiş bir düzen içinde yer alan, sıradan bir nöbet devri değildi. Yirmiyedi yıl süren Tek Parti iktidarı, bu parti ile devlet arasında geniş ölçüde bir özdeşlik yaratmıştı. Devlet, yani iktidara tümüyle yabancıydı. Üstelik, son zamanlara dek diktatörce yetkiler kullanmaya alışmış olan, Atatürk'ün en yakın arkadaşı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı kahramanı olarak büyük bir saygınlığa sahip bulunan bir önderin, İsmet İnönü'nün, beklemediği bir seçim hezimetinin kendisine yüklediği «muhalefet lideri» sıfatını ne ölçüde kaldırabileceği de belli değildi.

---

10. 16 Şubat 1950 gün ve 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu, **Resmî Gazete**, 21 Şubat 1950, sayı 7438.

DP'nin en büyük korkusu, ordunun bir darbe yapmasıydı. Bunu önlemek için, 6 Haziran 1950 günü, DP yöneticileri, orduyu bir oldubittiyle karşı karşıya bıraktılar. Beklenmedik bir kararla, genel kurmay başkanı, ikinci başkan, kuvvet komutanları, ordu komutanları dahil, silâhlı kuvvetlerin önde gelen komutanları değiştirildi ve yerlerine, DP'ye sadık olacağı düşünülen yeni komutanlar atandı. Böylece, DP'nin gözündeki en büyük tehdit ortadan kaldırılmış oldu. Bunu izleyen üç ay içinde, 3 Eylül 1950'de belediye seçimleri, bir ay sonra da, 15 Ekim 1950'de, il genel meclisi seçimleri yapıldı. Bu iki seçimi de Demokrat Partililer çok büyük farklarla kazandılar. Bu gelişmeler sayesinde, altı ay gibi kısa bir zamanda, ülkede iktidar değişikliği türlü yönleriyle tamamlanmış oldu.

Tüm muhalefet döneminde DP'nin en önemli istekleri, antidemokratik yasaların kaldırılması ile devlet başkanının ve yönetimin yansızlığının sağlanmasıydı. O yüzden, iktidara geldiği zaman, kamuoyu, haklı olarak, bu yönde önemli adımlar atılmasını bekliyordu. Ancak, gelişmeler umulan yönde olmadı. Gerçi, iktidarının hemen başında DP, genel af ilân ederek ve liberal bir basın yasası kabul ederek, kendinden beklenen gerçekleştireceği izlenimini yarattı.[11] Devlet başkanı olan Celâl Bayar'ın partiden istifa etmesi ve DP başkanlığını Menderes'e bırakması da aynı yönde umutlara yol açtı. Ne var ki, siyasal liberalleşme bu bir iki önlemle sınırlı kaldı ve çok kısa zamanda tam aksi bir eğilim güçlenmeye başladı.

Bir kere, DP, yasaları antidemokratik hükümlerden arındırma programını tümüyle bir kenara itti. İkincisi, siyasal liberalleşmeden vazgeçilmesi yetmiyormuş gibi, daha 1951 yılının başından itibaren, türlü alanlarda geriye doğru adımlar atılmaya başlandı. Örneğin, yeni iktidarın öncelikli işlerinden biri, Ceza Kanunu'nun baskıcı hükümlerini daha da ağırlaştırmak oldu.[12] Mayıs 1951'de ise, basın özgürlüğüne önemli bir darbe vuruldu, çıkarılan bir kararname ile resmî ilânları dağıtma yetkisi hükümete verildi. Böylece, eleştiriye yönelen basın organlarını ilânsız bırakarak boğma olanağı yaratıldı.[13]

Yeni Çok Partili düzene hiç uymayan başka bir eğilim de, doğrudan doğruya muhalefetin varlığına yönelen tehditlerdi. İktidara gelirken verdiği eski defterleri karıştırmama sözüne karşın, DP, kısa süre sonra muhalefete karşı açık saldırıya geçti. Daha Temmuz 1951'de, DP Grubu, CHP'nin malvarlığını tasfiyeye karar verdi. Ger-

11 14 Temmuz 1950 gün ve 5677 sayılı Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 15 Temmuz 1950, sayı 7559. 15 Temmuz 1950 gün ve 5680 sayılı Basın Kanunu, Resmî Gazete, 24 Temmuz 1950, sayı 7564.

12. 3 Aralık 1951 gün ve 5844 sayılı Türk Ceza Kanununun 141 ve 142'nci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 11 Aralık 1951, sayı 7979.

13. Tekin Erer, On Yılın Mücadelesi (İstanbul: Ticaret Postası Matbaası, 1963), s. 77.

çi bu karar hemen uygulanmadı, ama gecikme, aslında DP'nin gerçek niyetini ortaya koydu. Çünkü, ileri sürüldüğü gibi, amaç, uzun süren bir diktatörlük döneminin artığı olan birtakım haksız iktisapları tasfiye olsaydı, bunun hemen yapılması gerekirdi. Oysa gerçek amaç, muhalefetin başında sürekli bir tehdit dolaştırıp, eloştirı yeteneğini kısmaktı. Ancak bu tehdidin etkili olmadığını görüncedir ki, DP, Aralık 1953'te çıkardığı bir zoralım yasasıyla, CHP'in tüm servetini Hazine'ye devretti.[14]

Öteki muhalefet partisinin uğradığı saldırı ise daha da ağır oldu. DP'liler, 1948'de kendilerini terkeden eski arkadaşlarının kurduğu Millet Partisi'ne karşı, parlamenter demokrasi ile bağdaşması olanaksız bir düşmanlık besliyorlardı. Haziran 1953'te bu partide çıkan bir bunalım, bekledikleri fırsatı nihayet kendilerine verdi. Millet Partisi'nin Atatürk devrimlerine karşı geldiğini ileri sürerek, bu partiyi önce geçici, 27 Ocak 1954'te ise temelli olarak kapattırdılar. Gerçi, aradan daha on beş gün geçmeden, aynı kişiler, bu sefer Cumhuriyetçi Millet Partisi'ni kurdular ama, bir muhalefet partisinin sıradan bir dernek gibi böyle kolayca kapatılabilmesi, ülkedeki Çok Partili demokrasinin niteliği konusunda açık bir fikir vermeye yeter.[15]

İnönü'nün kurmak istediği Çok Partili demokrasinin ne denli sınırlı olduğu daha önce belirtilmişti. Bu «demokrasi», solun her türlüsüne ve sağın gayri meşru türlerine kapalıydı. Demokrat Partililer, bu modeli, İnönü'nün tasarladığından bile daha çarpık hale getirdiler. Sola karşı düşmanlığı, bir isteri düzeyine çıkarttılar. Ocak 1951'de, o zamana dek görülen en kapsamlı «komünist» tutuklama kampanyasını gerçekleştirdiler. Ondan sonra da, solun her türlüsünün en ufak bir kıpırdanmasına bile izin vermediler. Sağa karşı tutumları ise, aksine, modelde öngörülenden daha esnek oldu. Gerçi, şeriatçı akımları serbest bırakmadılar ama, seçmene hoş görünmek kaygısıyla, Atatürk'ün laiklik anlayışını epey sulandırdılar. Örneğin, iktidarlarının ilk uygulamalarından biri, 16 Haziran 1950'de, Arapça ezan yasağının kaldırılması oldu. Yine gerici çevrelere hoş

14. 14 Aralık 1953 gün ve 6195 sayılı Cumhuriyet Halk Partisinin Haksız İktisaplarının İadesi Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**, 16 Aralık 1953, sayı 8584.

15. Kamuoyunun geniş desteğine sahip olduğu, iktisadi yaşamın büyük bir canlılık gösterdiği, muhalefetin genellikle suskun olduğu bir dönemde Demokrat Partinin gösterdiği bu antiliberal tutumu açıklamak oldukça güçtür. Bunu anlayabilmek için, DP'nin kendisinin de ürünü olduğu uzun tekparti yönetimini göz önünde bulundurmak gerekir. DP de, nihayet, CHP'nin «çocuğu» idi. Tek parti felsefesinin, yalnızca devletten ve kamuoyundan tasfiyesi yetmiyordu : DP'nin de bundan tamamen temizlenmesi gerekiyordu. En güçolanı da buydu. Çünkü, eski tekpartinin koltuğuna artık DP yerleşmiş bulunuyordu. Bu ideolojik arınma hiç bir zaman gerçekleştirilemediği gibi, aksine, daha sonraki toplumsal güçlükler buna yeniden nesnel dayanaklar verince, tekparti zihniyeti bu kez dizginlenemeyecek bir biçimde şahlandı

görünmek için, 24 Aralık 1952'de, anayasa'yı değiştirerek 1945'te Türkçeleştirilmiş olan metnin yerine tekrar eski metni kabul ettiler. Böylece, Osmanlı mirasından kurtulmak için Atatürk'ün değişmez bir siyaset olarak benimsediği dilde özleşme hareketine büyük bir darbe vurdular.

Demokrat Parti'nin ülkede egemen kıldığı ideoloji, en çarpıcı ifadesini dış siyaset alanında buldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren, Türkiye'nin kendi güvenliğini Batı'ya katılmakta gördüğü daha önce belirtilmişti. İktidara gelir gelmez, DP, bu siyaseti olabilecek en aşırı noktaya götürmüştür. Örneğin, Batı'ya yaranmak amacıyla, DP Hükümeti, 25 Temmuz 1950'de olağanüstü bir toplantı yaparak, bir ay önce başlamış olan Kore Savaşı'nda Güney Kore'yi desteklemek için 4.500 mevcutlu bir askerî birlik göndermeyi kararlaştırmıştır. Böylece, Batı'nın çıkarlarını savunmak için, dünyanın öteki ucuna vatandaşlarını ölüme göndermekte bile tereddüt etmemiştir. Bir yandan da, NATO'ya üye olmak için aralıksız çaba göstermiştir. İsteğine hemen ulaşamayınca, Mart 1951'de, A.B.D.'ne ayrı bir ittifak önermiştir. Nihayet, DP iktidarı, 18 Şubat 1952'de, Türkiye'yi NATO'ya dahil etmeyi başarmıştır.

Demokratların özelliği, dış siyasette batıcılığı, nerdeyse Batı'dan da ileri götürmeleridir. Gerçekten de, Türkiye, onların zamanında, örneğin NATO'ya girerek güvenliği açısından zorunlu gördüğü bir ittifakı sağlamakla yetinmemiş, ulaşabildiği her yerde, Batı şampiyonluğu için sürekli öne atılmıştır. Bu alanlardan biri de Balkanlardır. Bilindiği gibi, A.B.D., SSCB'ne kafa tutan Yugoslavya'yı desteklemeye büyük önem veriyordu. İşte Amerika'nın bu siyasetini gerçekleştirmek için Türkiye, Yunanistan'la birleşerek, Yugoslavya'yı dolaylı olarak NATO'ya bağlayacak bir üçlü Balkan ittifakı kurmak için olağanüstü çaba göstermiştir. Bu çabaların sonucunda, 28 Şubat 1953'te, Ankara'da, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında, dostluk ve işbirliği antlaşması imzalanmıştır. 9 Ağustos 1954'te ise, bu antlaşma, bir resmi ittifak haline getirilmiştir. Oysa, bu arada, Mart 1953'te Stalin'in ölümünden kısa bir süre sonra S.S.C.B. Türkiye'ye verdiği 30 Mayıs 1953 tarihli nota ile, dostluk önerisinde bulunmuştu.[16] DP iktidarı, buna inatla gözlerini kapamıştır. Aynı yönde bir öneri ile karşılaşan Yugoslavya, bundan gerekli sonuçları çıkarıp S.S.C.B.'ne yönelik Balkan ittifakına karşı giderek soğuyan bir tutum takınınca, 4-9 Mayıs 1954 tarihleri arasında bu ülkeyi ziyaret eden Menderes, Yugoslavya'nın yansızlığa kayışını önlemek için elinden geleni yapmıştır.

DP, aynı batıcılığı Orta Doğu bölgesinde de göstermiş, S.S.C.B.'ni hedef alacak ve Batı çıkarlarına hizmet edecek bir bölgesel antlaşma için olağanüstü çaba harcamıştır. Yıllar süren bu çabalar sonucunda, 24 Şubat 1955'te, Türkiye ile Irak arasında, Bağdat Paktı

16. Gönlübol, **Türk Dış Politikası**, s. 262

imzalanmıştır. Böylece Arap Birliğine büyük bir darbe vurulmuş, başta Mısır ve Suriye olmak üzere Arap devletleri ile Türkiye'nin arası onarılmaz bir biçimde bozulmuştur. 4 Nisan 1955'te İngiltere, 23 Eylül 1955'te de Pakistan Bağdat Paktı'na resmen katılmıştır. Nihayet, 3 Kasım 1955'te İran'ın da katılmasıyla, Bağdat Paktı son biçimini almıştır.[17] Böylece Türkiye, S.S.C.B.'ni düşman askeri kümelerle kuşatıp soğuk savaşı şiddetlendiren Batı siyasetinin Orta Doğu'da gerçekleşmesinde de baş oyuncu rolünü oynamıştır.

Türkiye, Batı şampiyonluğunu çok başka alanlarda da sürdürmüştür. Örneğin, 18-24 Nisan 1955 tarihleri arasında, Bandung'da, yirmidokuz Asya Afrika ülkesinin katılmasıyla toplanan ve dünyada bloksuzluk siyasetinin büyük ağırlık kazanmasına yol açan ünlü konferansa, Türkiye, Batı'nın sözcüsü olarak gitmiştir. Yansızlığı savunan Jawaharlal Nehru karşısında, Batı çıkarları, Türk temsilcisi Fatin Rüştü Zorlu tarafından dile getirilmiştir. Kısacası, Batı'ya yaranabilmek için Türkiye, S.S.C.B. ile müttefiklerini karşısına almakla kalmamış, devlerin rekabeti dışında kalmaya çalışan Üçüncü Dünya ülkelerine de cephe almıştır. Ulusal kurtuluş savaşlarının öncüsü Mustafa Kemal Türkiye'sine tam anlamıyla sırt çeviren DP iktidarı, yalnızca komünizm düşanlığında değil, sömürgecilik alanında bile ısrarlı bir batıcı siyaset izlemiştir.[18]

Dış siyasetten sonra, DP ideolojisinin en çarpıcı ifadesi, bu partinin yabancı sermaye ile ilgili tutumunda görülmektedir. DP, Türkiye'yi yabancı sermayeye açmak için olağanüstü çaba harcamış, bu uğurda 1 Ağustos 1951 tarihli Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, ve 7 Mart 1954 tarihli Petrol Kanunu çıkarılmıştır[19]. Bu yasaların birincisi mecliste tartışılırken, DP'li ticaret bakanı, «yabancı sermayenin memleketimize gelmesi ana davamız !!! olduğu için sermayeye en geniş imkânlar bahşedilmiştir» diyerek, üyesi olduğu partinin ideolojisini, hiç bir yoruma yer bırakmayacak bir açıklıkla ortaya koymuştur[20].

DP, iktidarda geçirdiği ilk dönemde, bir yandan siyasal liberalizmden uzaklaşırken, öte yandan iktisadi liberalizme elinden geldiğince yaklaşmaya çalışmıştır. Gerçekten de, DP, iktidara gelir gel-

17. A.g.e., s. 277, 283-84.
18. Örneğin, Ocak 1952'de Süveyş yüzünden İngilizlerle Mısırlılar İsmailiye'de çatıştığında, Türkiye İngiltere'yi tutmuştur. Fas, Tunus ve Cezayir'de bağımsızlık hareketleri başlayınca, Türkiye Fransa'nın yanında yer almıştır. Başbakan Musaddık İran petrolünü millileştirince, Türkiye petrol şirketlerinin tarafını tutmuştur. Bkz. Eroğlu, **Demokrat Parti**, s. 80-81.
19. 1 Ağustos 1951 gün ve 5821 sayılı Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, **Resmî Gazete**, 9 Ağustos 1951, sayı 7880. 18 Ocak 1954 gün ve 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, **Resmî Gazete**, 23 Ocak 1954, sayı 8615. 7 Mart 1954 gün ve 6326 sayılı Petrol Kanunu, **Resmî Gazete**, 16 Mart 1954, sayı 8659.
20. **Cumhuriyet**, 14 Ocak 1954.

mez, birkaç kalem mal dışında dış ticareti serbestleştirmiş, özel girişimcilerin karşısındaki bürokrasi engellerini yıkmaya çalışmış, bunlara kredi sağlamak amacıyla, devlet fonlarıyla özel statülü Türkiye Sınai Kalkınma Bankasını kurmuş[21], özellikle karayolları ihaleleri aracılığıyla, kamu olanaklarını özel girişimcilerin önüne sermiş, ulaştırma alanında sağladığı büyük hamlelerle ve para sunumunu geniş ölçüde artırarak, ticaretin gelişmesine önemli hizmetlerde bulunmuştur.

DP, ticaret burjuvazisi dışında, önderi Adnan Menderes'in de dahil bulunduğu büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına hizmet etmek için de büyük çabalar harcamıştır. Devlet elindeki boş topraklar çiftçilere dağıtılmış, tarım kesiminde yaygın bir makineleşmeye gidilmiş, Ziraat Bankası kredileri önemli ölçüde artırılmış, nispî fiyatlar tarım lehine düzenlenmiş, tarım ürünlerinin depolanması için önemli yatırımlara girişilmiştir. İlk yıllarda, bir yandan hava koşullarının çok iyi gitmesi, öte yandan Kore Savaşı nedeniyle dünya piyasasında buğday fiyatlarının yükselmesi, kimi çiftçilerin kısa zamanda büyük servetler edinmelerine yol açmıştır. Kısacası, DP, iktidarının ona bahşettiği tüm olanakları, Batı emperyalizmine, yabancı sermayeye, ticaret burjuvazisine ve büyük toprak sahiplerine hizmet yönünde seferber etmiştir.

1954 genel seçimlerinin arifesine gelindiğinde, ülkenin genel görünümü şöyle özetlenebilir: Türkiye Batı'nın en sadık dostlarından biriydi; dışta ve içte azgın bir komünizm düşmanlığı egemendi; Atatürk'ün «militan laiklik» siyaseti bir kenara itilmişti; halk, henüz enflasyon ve yokluğa dönüşmemiş olan iktisadî liberalizmin sağladığı genel canlanmadan, bürokrasinin gücünün kırılmış olmasından hoşnuttu; muhalefet ya ortadan kaldırılmış ya da tüm servetine el konularak sindirilmişti; DP içinde Menderes'in kişisel yönetimi giderek yoğunlaşmıştı; parti-içi demokrasi hızla boğulmaktaydı. Geniş kitlelerin hoşnutluğuna karşılık, aydınların bir kesimi, izlenen bu siyasetler demetinin tehlikeli sonuçlara götüreceğinin farkında olmakla birlikte, iktidar, bunların eleştirilerinin duyulmaması için siyasal liberalizme giderek sırt çevirmekteydi. Örneğin, genel seçimlerden az önce, 9 Mart 1954'te çıkarılan yeni bir basın yasası ile, özellikle resmi görevlilerin saygınlığına, ününe veya servetine zarar verecek yayınlar ağır yaptırımlara bağlanmıştı[22].

Aydınların gitgide susturulduğu, muhalefetin ezildiği, aralıksız temel atma törenleriyle halkın gözünün boyandığı, liberal iktisadî siyasetin yarattığı yanıltıcı bolluğun henüz bunalıma dönüşmediği bir

21. İş Bankası Genel müdürü Mecit Duruiz, bu yeni bankanın özel statü olmasına «Amerikalıların bilhassa dikkat ettiklerini» basına açıkça söylemiştir. (*Cumhuriyet*, 5 *Ağustos 1950.*)

22. 9 Mart 1954 gün ve 6334 sayılı Neşir Yoliyle veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 17 Mart 1954, sayı 8660.

ortamda yapılan 2 Mayıs 1954 genel seçimleri, DP'ye dört yıl öncesinden de büyük bir zafer sağladı, oyları yüzde üç artarak %56'yı aştı. CHP ise, yüzde dörtten çok oy yitirerek %35'in altına düştü. Yürürlükteki çoğunluk sistemi, TBMM'nde, DP'nin 503 koltuğuna karşılık, CHP'ne yalnızca 31 milletvekilliği bıraktı. TBMM, DP Grubu ile neredeyse özdeş duruma gelmişti.

Ne var ki, parlamenter demokrasilerde gerçekten az görülecek bir oy oranına ulaşan, seçim sistemi yüzünden de bunu dev ölçülü bir çoğunluğa çıkaran DP'nin bu eşsiz başarısı, aslında, partinin aleyhine oldu. Bir kere, zafer, başta Adnan Menderes olmak üzere, DP yöneticilerinin başını döndürdü. Kendilerinde sınırsız bir güç bulunduğu kuruntusuna kapıldılar. İkincisi, grubun böylesine büyümesi, birliği korumayı çok daha güç hale getirdi. Nerdeyse muhalefetsiz kalan DP, kendi içinde bir muhalefet doğurmaya başladı. Bu da, yöneticilerin daha da hoşgörüsüz davranmalarına yol açtı.

Seçimlerden sonra, DP'nin siyasal liberalizme sırt çevirişi daha da belirgin bir hal aldı. Örneğin, muhaliflere oy verdiler diye, Malatya ili ikiye bölündü[23], Kırşehir ili ise ilçe haline getirildi[24]. 30 Haziran 1954'te seçim yasası değiştirilerek, muhalefetin önüne çok önemli engeller kondu. Radyo yoluyla propaganda olanağı kaldırıldı; siyasal partilerin karma liste yapması yasaklanarak, muhalefetin güçbirliği yolları tıkandı; bir partiden aday olmak isteyip reddedilenlerin aynı dönemde başka bir partiden aday olmaları yasaklanarak, DP'ye küsenlerin muhlefet saflarına geçmeleri engellendi[25]. 21 Haziran'da çıkarılan başka bir yasa ile, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay ve üniversite profesörlerinin, yirmibeş yıl hizmet sonunda re'sen emekliye sevkedilmeleri olanağı açıldı[26]. Bu da yetmiyormuş gibi, 5 Temmuz 1934'te çıkarılan bir yasa ile, hükümete tüm memurlar için genel bir azil yetkisi verildi. Buna göre, hükümet, görevi ne olursa olsun, istediği memuru, altı aylık bir bekletme sonunda işinden atabilecekti. Üstelik bu işlemlere karşı, ne yargı, ne de başka bir itiraz yolu tanınıyordu[27]. Yine seçimlerden sonra, muhalif gazetecilere karşı yaygın

23. 14 Haziran 1954 gün ve 6418 sayılı Malatya Vilayetine Bağlı Adıyaman Kazasında (Adıyaman) Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 22 Haziran 1954, sayı 8735.
24. 30 Haziran 1954 gün ve 6429 sayılı Kırşehir Vilayetinin Kaldırılmasına ve Nevşehir Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulmasına Dair Kanun, Resmî Gazete, 7 Temmuz 1954, sayı 8748.
25. 30 Haziran 1954 gün ve 6428 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun, Resmî Gazete, 7 Temmuz 1954, sayı 8748.
26. 21 Haziran 1954 gün ve 6422 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, Resmî Gazete, 25 Haziran 1954, sayı 8738.
27. 5 Temmuz 1954 gün ve 6435 sayılı Bağlı Bulundukları Teşkilât Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 8 Temmuz 1954, sayı 8749.

bir baskı uygulanmaya başlandı. Birtakım ünlü gazeteciler hapse atıldı, birçokları ağır para cezalarına çarptırıldı. CHP'nin toplantıları yasaklanmaya veya zorla dağıtılmaya başlandı. Kısacası, DP iktidarına muhalefet etmek, açıkça tehlikeli bir iş haline getirildi.

Öte yandan, enflasyonist siyasetin kötü sonuçları da giderek ortaya çıkıyordu. Birtakım mallarda sıkıntılar başgösteriyor, kuyruklar uzamaya başlıyordu. Kimi çevrelerin aşırı zenginleşmesine karşılık, özellikle sabit gelirliler giderek yoksullaşıyorlardı. Her alanda bunalım işaretleri belirmeye başlamıştı. Bunun üzerine, darda kalan hükümetlerin alışılmış oyununa başvurarak, DP iktidarı, kamuoyunun dikkatini dışa çekmek için vesile arar oldu. O sırada giderek derinleşen Kıbrıs bunalımı, hükümete aradığı fırsatı verdi.

Bir süredir, Kıbrıs Rumları, adayı İngiliz boyunduruğundan kurtarıp Yunanistan'la birleştirmek için savaşıyorlardı. Ayaklananların üstesinden gelemeyeceğini gören İngiltere, kendi üzerindeki baskıyı hafifletmek için, Türkiye'yi de soruna taraf yapmaya karar verdi. 1955 yılı Haziran sonunda, İngiltere, Türkiye ile Yunanistan'ı Kıbrıs konusunda görüşmelere çağırdı. Türkiye, çağrıyı derhal kabul etti. Görüşmeler, Ağustos ayında Londra'da başladı. İşte bu pazarlıkta, kamuoyunun büyük baskısı altında olduğunu göstermek isteyen Türkiye hükümeti, ülke içinde Kıbrıs'ın ulusal bir dava olarak benimsenmesi için elinden geleni yaptı. Bu propaganda çalışmalarının bir parçası olarak da, bir sokak gösterisi düzenlenmişti. Ancak 6 Eylül 1955 günü girişilen bu gösteri, İstanbul ve İzmir'deki Rumlara karşı genel bir çapulculuk hareketi halini aldı. Evler basıldı, dükkânlar yakıldı, mezarlıklara ve kiliselere saldırıldı, tek kelimeyle propaganda gösterisi olarak düşünülen şey, adi bir yağma ve kundakçılığa dönüştü. İpin ucunu böylece kaçırmış olan DP Hükümeti, İstanbul, İzmir ve Ankara'da sıkıyönetim ilân etti. Sonuçta, kamuoyunun gözlerini dışarı çevirmenin vesilesi sayılan Kıbrıs, tüm dikkatlerin ülke içinde toplanmasına neden oldu.

Kıbrıs silâhının bu geri tepişi, DP içindeki huzursuzluğu da taşıran son damla oldu. 22 Kasım 1955'te, DP Grubu, hükümet aleyhine gensoru görüşmeleri açmaya karar verdi. Karar alındığında Menderes Irak'ta bulunuyordu. Başbakan yurda dönünce, 29 Kasım 1955'te, grupta gensoru görüşmeleri açıldı. Eleştiriler, kısa zamanda, bir sel halini aldı. Menderes'in siyasal yaşamı bu vesileyle az daha son buluyordu. Grupta isyan duygusu öylesine birikmişti ki, bakanlar arka arkaya düşürülmeye başladı. Bir ara Menderes de çekilmeyi düşündü. Ama sonunda, ihtirasına yenildi ve tüm bakanlarını feda ederek, gruptan yalnızca kendisi için güvenoyu istedi. Grup, Menderes'in etkili kişiliğine dayanamadı ve ona güvenoyu verdi. Böylece, parlamenter demokrasinin kuralları açısından şaşkınlık verici bir sonuç yaratılmış oldu. Hükümet düşmüş, ama bir tek başbakan güvenoyu almıştı.

DP Grubu'nun gösterdiği bu zaaf, hem ülkeye, hem partiye, hem

de Menderes'in kendisine çok büyük bir kötülük olmuştur. Gerçekten de, siyasal ölümünü böylesine yakından gören bir önderin korkusu ve hırsı artık gemlenemez olmuş, eninde sonunda ülkeyi kara bir diktatörlüğe sürüklemiş, sonuçta da ,o zamana dek büyük bir titizlikle siyasetten uzak tutulmaya çalışılan orduyu iktidara itmiş, Cumhuriyet Türkiye'sinde askeri darbeler geleneğini yaratmıştır. Ayrıca, DP bölünmüş, bu partiden ayrılanlar 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'ni kurmuşlar, geri kalanlar ise, atılmamak için yöneticilere tam olarak boyun eğme zorunda bırakılmışlardır. DP giderek tüm canlılığını yitirmiş, yöneticileriyle birlikte felakete sürüklenmiş, 27 Mayıs 1960'tan sonra da kapatılmıştır. Siyasal yaşamına özgürlük havarisi olarak başlayan, halkı siyaset sahnesine çekmek için unutulmaz çabalar harcayan Adnan Menderes ise, korkularına ve kuruntularına gömüldüğü ölçüde sertleşmiş, iktidarının sonuna doğru da her türlü ölçüyü kaçırarak, yaşamını darağacında noktalamıştır.

1955-1960: Tek Parti Diktasına Dönüş Denemesi

29 Kasım 1955'te DP Grubu'nda kopan büyük fırtınadan sonra, o günün akşamı Adnan Menderes, hükümetinin istifasını cumhurbaşkanına sunmuştur. Ancak, Menderes'in grupta yalnızca kendisi için güvenoyu almış olmasının sonucunda, Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, yeni hükümeti kurma görevini yine kendisine vermiştir. Böylece, hükümeti, DP iktidarının başından sonuna dek değişmez başbakanı olacak olan Adnan Menderes kurmuş, ve bu dördüncü kabine 13 Aralık 1955'te meclisten güvenoyu almıştır.

Yeni hükümetin meclise sunduğu program, DP Grubu'ndaki isyanın demokrasiyi gerçekten kurtardığı izlenimini yaratmış, o güne dek eleştiri konusu yapılan herşeyin düzeltileceği vaadedilmiştir. Programa bakılırsa, anayasa değiştirilecek, seçim yasasında yapılan son değişiklikler kaldırılıp eskisinden daha ileri bir yasa yapılacak, resmi görevlileri suçlayan basın üyelerine savlarını yargı önünde ispat hakkı verilecek, memur güvencesi getirilecek, devlet yatırımları bir plana bağlanacak, bütçe denk hale getirilecek, karaborsa ile şiddetli bir savaşıma girilecekti. Kısacası, parti-içi muhalefetin, CHP'nin, basın ve üniversitenin tüm eleştirileri, her alanda düzeltimlerle karşılanacaktı. Ne var ki, tüm bunların olabilmesinin birinci koşulu yerine getirilmemişti: O da, eleştirilen uygulamaların baş sorumlusu olan başbakanın değişmesiydi.

Menderes'in eleştiriye tahammülü yoktu. Muhalefetin her türlü isteğine boyun eğerek, altında tutulduğu sürekli baskıyı hafifletebileceğini umuyordu ama, sonuç hiç umduğu gibi olmadı. İktidardaki sarsıntı, CHP'ne, yıllardır beklediği etkili muhalefet fırsatını nihayet vermişti. 1950'den beri sürekli bir bocalama içinde olan CHP, hızla toparlanmış ve Şubat 1956'dan itibaren, baş hedefi Menderes olan ve 1960'a dek dozu artarak sürecek olan şiddetli bir muhalefete baş-

lamıştı. Başta Menderes olmak üzere, DP yöneticileri giderek bunalıyorlardı. Nisan-Mayıs 1956'da, «tarafsız» cumhurbaşkanının köşkünde yaptıkları bir dizi toplantı sonunda, yumuşaklık siyasetinin yürümeyeceğini ve muhalefete karşı şiddetli bir karşı-saldırıya geçmek gerektiğini kararlaştırdılar. Böylece, hem muhalefetin, hem de iktidarın ödünsüz siyasetlerde karar kılmaları, parlamenter demokrasinin kısa zamanda çıkmaza saplanmasına yol açtı.

İktidarın bundan böyle izleyeceği sertlik siyasetinin ilk açık işareti, 10 Nisan 1956'da, Adnan Menderes'in Gaziantep'te yaptığı bir konuşma oldu. Bu konuşmasında, başbakan, muhalefet ve basının saldırılarından yararlanan birtakım «komünist birliklerin» harekete hazırlanmakta olduklarını, bu «ihtilâlci» yöntemlerin durması için gerekirse yeni yasalar çıkaracaklarını, «fitne»yi mutlaka bitireceklerini ilân etti[28]. İnönü'nün buna karşılığı ise çok sert oldu. İnönü: «*Demokratik rejimi geriye çevirmek herhangi bir babayiğidin harcı* değildir. Kim buna teşebbüs ederse... daha o günün akşamı dünya başına zindan olacak, kendisini, arkadaşlarını ve teşkilâtını bir kâbusa atacaktır» diyerek, dört yıl sonraki acı sonun haberini verdi[29].

Bundan çok kısa bir süre sonra, Menderes, kendisine karşı gelenleri fiilen susturmak için harekete geçti. Daha altı ay önceki hükümet programında söylenenler tümüyle bir kenara itilerek, Mayıs-Haziran 1956 aylarında, Yargıtay Birinci Başkanı ve Cumhuriyet Başsavcısı dahil, yüksek dereceli birçok yargıç emekliye sevkedildi. Yine Haziran 1956'da iki ayrı yasa çıkarılarak, basın daha da baskı altına alındı. «Maksadı mahsusa müstenit neşriyatta bulunmak», gibi, ne anlama geldiği belli olmayan yeni suçlar yaratıldı ve bunlar ağır cezalara bağlandı[30]. Aralık 1956'da, «nabza göre şerbet vermeyiniz» dedi diye, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Turhan Feyzioğlu görevinden alındı. Belki de en kötüsü, yine Haziran 1956'da kabul edilen toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasası idi. Bu yasaya göre, seçim dönemi dışında toplantı hakkı hemen hemen tümüyle ortadan kaldırıldı. Örneğin, «maksadı mahsusa müstenit toplantı» yasağı gibi, her türlü keyfi uygulamaya açık garip suçlar yaratıldı. Üstelik, suç sayılan toplantıların dağıtılması için hedef gözetmeksizin ateş açılabileceği kabul edildi[31].

28. Zafer, 11 Nisan 1956.
29. Ulus, 13 Nisan 1956.
30. 7 Haziran 1956 gün ve 6732 sayılı Neşir Yoliyle veya Radyo İle İşlenecek Bazı Cürümler Hakkındaki 6334 Sayılı Kanunun Adı İle Bazı Maddelerinin Tadiline ve Bir Madde İlâvesine Dair Kanun, Resmî Gazete, 8 Haziran 1956, sayı 9327. 7 Haziran 1956 gün ve 6733 sayılı Basın Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Kanuna Muvakkat Bir Madde İlâvesine Dair Kanun, Resmî Gazete, 8 Haziran 1956, sayı 9327.
31. 27 Haziran 1956 gün ve 6761 sayılı Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 30 Haziran 1956, sayı 9346. (Sözü edilen hükümler, yasanın 12. ve 13. maddelerinde yer almaktadır.)

Menderes'in gözünde, bu önlemler, kâğıt üzerinde bırakılacak gözdağı denemeleri de değildi. Baskı yasaları, hemen sert bir biçimde uygulanmaya başlıyordu. Ağustos 1956'da, Karadeniz bölgesinde bir geziye çıkan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, Rize'de dükkân sahiplerinin elini sırayla sıkmak suretiyle gösteri yürüyüşü yaptığı gerekçesiyle, altı ay hapse mahkûm edildi. Yine Ağustos ayında, Ankara'da toplanmış olan Hürriyet Partisi il başkanlarının Anıt Kabir'e çelenk koymaları yasaklandı. Şubat 1957'de, İnönü'nün damadı gazeteci Metin Toker tutuklandı. Nisan 1957'de, İşçi Sendikaları Konfederasyonu kapatıldı. Haziran 1957'de, Cumhuriyetçi Millet Partisi önderi Osman Bölükbaşı'nın dokunulmazlığı kaldırıldı ve Temmuz 1957'de, meclise hakaret ettiği gerekçesiyle tutuklandı.

DP'nin bu giderek ağırlaşan tutumu, muhalefeti dayanışmaya itiyordu. Ağustos 1957'de, muhalefet partileri temsilcileri, aralarında toplantılar yapmaya başladılar. Öte yandan, 6 Eylül 1957'de, DP'nin dört kurucusundan biri olan Fuat Köprülü, partiden istifa etti ve muhalefete geçti. Bu işbirliği girişimleri DP'lileri çok korkuttu. Hem 1958'de yapılması gereken genel seçimleri bir yıl öncesine aldılar, hem de yeni bir seçim yasası çıkararak muhalefetin güçbirliği yapmasını yasakladılar. 11 Eylül 1957'de çıkarılan bu yeni yasaya göre, partilerin bütün seçim çevrelerinde tam aday listesi ile seçime katılmaları zorunlu tutuluyor, bir partilinin başka bir partiden aday gösterilmesi yasaklanıyor ve özellikle Köprülü'yü hedef tutan bir hükümle, bir partiden altı ay önce istifa etmiş bir kişinin başka bir partiden aday gösterilmesi engelleniyordu[32].

27 Ekim 1957 genel seçimleri, işte bu gergin ortamda yapıldı. Kampanya sırasında birçok olay oldu. Seçimden birkaç gün önce, Balıkesir'de bir konuşma yapan eski kurucu Köprülü şöyle diyordu «Bu seçim mücadelesi, tek parti, tek şef sistemini canlandırmak isteyen bir adama karşı koca bir milletin mücadelesidir[33]. Ne var ki, muhalefetin tüm çabalarına karşın, DP yalnızca yüzde dokuz civarında oy yitirdi ve %48'e yakın bir oranla yine de seçimden en güçlü parti olarak çıktı. CHP, oyların %41'e yakınını aldı. Geri kalan %11 civarındaki oyun üçte ikisini Cumhuriyetçi Millet Partisi, üçte birini ise Hürriyet Partisi aldı. Ancak, çoğunluk sistemi, bu sonuçları yine büyük bir DP üstünlüğüne çevirdi. 1957 genel seçimleri sonunda, TBMM'ndeki toplam 610 milletvekilliği şöyle paylaşıldı: DP 424, CHP 178, Cumhuriyetçi Millet Partisi 4, ve Hürriyet Partisi 4.

Genel seçimler, ülkedeki siyasal bunalımı hiç bir biçimde hafifletmedi. Çünkü, DP yöneticilerinin gözünde, seçimler, 1956 ortalarında kesinlikle girişilen baskı siyasetini sürdürmek için yeni bir

32. 11 Eylül 1957 gün ve 7053 sayılı Milletvekilleri Saçimi Kanununun 35 ve 109'uncu Maddelerinin Tadiline ve Bu Kanuna Muvakkat Bir Madde İlâvesine Dair Kanun, Resmî Gazete, 13 Eylül 1957, sayı 9705.

33. Cumhuriyet, 23 Ekim 1957.

olanaktan başka bir şey değildi. Seçimlerden sonra, artık alışılmış görev bölümü bir kez daha yinelendi. Celâl Bayar cumhurbaşkanı, Refik Koraltan meclis başkanı oldu. Adnan Menderes de beşinci hükümetini kurmakla görevlendirildi. Başbakan, bir ay uğraştıktan sonra, ancak eski hükümetinin geniş ölçüde devamı olan bir hükümet kurabildi. Geçen dönemde çıkarılan baskı yasaları nedeniyle, tüm ülke içinde serbestçe eleştirilerde bulunabilecek tek yer olarak TBMM kürsüsü kalmıştı. Seçimden sonra, DP yöneticileri, burasını da baskı altına almaya giriştiler. 27 Aralık 1957'de çıkarılan yeni bir içtüzükle, muhalefetin meclis içindeki özgürlüğü iyice kısıldı. Örneğin, sözlü soru hakkı haftada bir saate indirildi, bakanların isterlerse bunlara yanıt vermemeleri olanağı sağlandı, dokunulmazlığın kaldırılması kolaylaştırıldı, milletvekillerine verilecek maaş kesme ve meclis oturumlarına katılmama cezalarının üst sınırları yükseltildi[34].

Ne var ki, salt baskı önlemleriyle, başarısız bir siyaseti başarılı hale getirmek olanaksızdı. İktisadi liberalizm siyaseti, daha 1954'te iflâs etmişti. O yıl DP Türkiye'sinde ilk kez milli gelir düştü. 1956 ortalarından itibaren uygulanmaya çalışılan müdahaleci iktisat siyaseti de durumu kurtarmaya yetmedi. Sıkıntılar alabildiğine artıyor, kuyruklar durmadan uzuyordu. Devletin ürettiği mallara yapılan aralıksız zamlar bütçe açıklarını kapamaya yetmiyor, buna karşılık enflasyonu körüklüyordu. Dünyada buzların çözülmeye başladığı bir dönemde, DP siyasetinin Batı için eski çekiciliği kalmadığından, yeni borç bulmak da olanaksızlaşmıştı. Bunun üzerine, çaresiz kalan Menderes Hükümeti, Batı'dan gelecek yeni kredilerin kaçınılmaz bedeli olan kemer sıkma siyasetini kabul etmek zorunda kaldı. 4 Ağustos 1958'de, TL'nın dış değerini üç mislinden fazla düşüren çok yüksek oranlı bir devalüasyon yapıldı, para arzı kısıldı, banka kredileri dondurulduu, devletin ürettiği mallara yeni zamlar yapıldı, ithalât kısıldı, kısacası, Türkiye'ye, Uluslararası Para Fonu'nun (International Monetary Fund, IMF) artık klâsikleşmiş olan acı reçetesi uygulandı[35].

1958 yılı, DP'nin dış siyasetinin de iflâsını gözler önüne serdi. 14 Temmuz 1958 günü, Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait, Türkiye'de yapılacak bir toplantı için tam yola çıkacakları sırada, bir yaklanma ile karşı karşıya kaldılar ve öldürüldüler. Irak İhtilâli'nin ertesi günü, ABD, Türkiye'deki bir üssünü kullanarak Lübnan'a asker çıkardı. Batılılar engel olmasaydı, Menderes de neredeyse Irak'a asker gönderecekti. Ama tüm çırpınışlarına karşın, DP Balkan itti-

34 28 Aralık 1957 günü kabul edilen Türkiye Büyük Millet Meclisi Dahili Nizamnamesinin Bazı Maddelerinin Tadiline Dair Nizamname, Resmi Gazete, 6 Ocak 1958, sayı 9800.

35. Bkz. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım, ve Borçlanma.»

fakından sonra, Bağdat Paktı'nın da çöküşünü önleyemedi. Böylece, Batı'nın izinden yürüyerek DP'nin canla başla uygulamaya çalıştığı, SSCB'ni askeri örgütlerle çemberleme siyaseti, özellikle Türkiye'nin öncülük ettiği bölgede öncelikle çöktü. DP'nin hem içte, hem de dışta, Türkiye'yi «küçük bir Amerika» yapma hayalleri acı bir iflâsa dönüşmüştü.

Irak İhtilâli'nin iç siyasetteki en önemli sonucu, DP yöneticilerinde bir ihtilâl korkusu yaratması, ve bunu önlemek için giderek katıksız bir diktatörlük yoluna itilmeleridir. Bu yeni yönelişin açık işaretleri, gayrimeşru bir muhalefeti tasfiye etmenin meşru olduğunun ilân edildiği 11 Ağustos 1958 DP Grubu bildirisi,[36] Menderes'in, idam sehpalarından söz ettiği 6 Eylül 1958 Balıkesir söylevi,[37] yine Menderes'in, 21 Eylül 1958'de, İzmir konuşmasında, açıkça «demokrasiye paydos» tehdidini savurmasıdır[38].

Bu tehdidin görünen ilk sonucu, muhalefetin saflarını daha da sıklaştırmak olmuştur. 16 Ekim 1958'de, Türkiye Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi birleşerek, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni (CKMP) kurdular, 24 Kasım 1958'de, Hürriyet Partisi Cumhuriyet Halk Partisi'ne katıldı. Bu saflaşmadan sonra ise, 12-15 Ocak 1959 günleri arasında toplanan CHP'nin 14. Kurultayı, kabul ettiği «İlk Hedefler Beyannamesi» ile muhalefetin ortak demokrasi programını ilân etti. Buna göre, seçim güvenliği sağlanmalı, bir ikinci meclis kurulmalı, bir yüksek yargıçlar kurulu oluşturulmalı, yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere bir anayasa mahkemesi kurulmalı, üniversite özerkliği sağlanmalı, basın özgürlüğü anayasa güvencesine bağlanmalı, sosyal adalet ilkesi anayasa'ya girmeliydi[39].

Görüldüğü gibi, bu gelişmelerle, 1950 öncesindeki roller tümüyle değişerek, eski oyun, bu kez çok daha dramatik bir biçimde yeniden oynanıyordu. O günlerin özgürlük bayraktarı parti DP, giderek Tek Parti felsefesini benimsiyordu. Eski diktatörün partisi CHP ise, çoğulcu demokrasinin öncülüğünü üstlenmişti. İki dönem arasındaki en büyük fark ise, DP yöneticilerinin kendileri için tehlikeli olan işaretleri asla görmeye yanaşmamalarıydı. Örneğin, daha 1958 başında, orduda bir kaynaşma olduğu ortaya çıkmış ve yine ordu tarafından örtbas edilmişti. Büyük basın ve üniversite, DP'ye tamamen cephe almıştı. Memurlar ve askerler, giderek kötüleşen yaşam koşullarından ve içine itildikleri itibarsızlıktan bunalmışlardı. Sanayiciler bile, kâh aşırı liberal, kâh müdahaleci olan, plânsız programsız iktisat siyasetinden artan bir ölçüde yakınıyorlardı. Büyük dış

36. **Zafer**, 12 Ağustos 1958.
37. **Zafer**, 7 Eylül 1958.
38. **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1958.
39. Hikmet Bilâ, **CHP Tarihi 1919-1979** (Ankara: Doruk Matbaacılık Sanayi, 1979), s. 316-18. Bütün bu istekler 1961 Anayasası ile gerçekleştirilmiştir.

dayanağı olan Batı'nın gözünde bile DP iktidarı, Batı'nın müttefiki bir ülkeyi artan ölçüde bunalıma iten, giderek zararlı hale gelen bir dost gibi görünmeye başlamıştı.

DP'nin yıkılışına giden yol, 29 Nisan 1959'da, 46 milletvekili, partililer ve gazetecilerden oluşan büyük bir kalabalığın başında, kendi deyimleriyle «Büyük Taarruz»u başlatan İsmet İnönü tarafından açıldı. CHP gezisinin ilk durağı Uşak'tı. Olaylar burada başladı. İktidar ile muhalefet yandaşları birbirlerine girdiler. Sonraki duraklarda da olaylar hep birbirini izledi. Bu gezi sırasında, DP yöneticilerinin baskısıyla çıkarılan ve muhalefetin demeçlerini hedef alan yayın yasakları nedeniyle, 3 Mayıs 1959'da, Türkiye'de ilk kez gazeteler beyaz sütunlarla çıktı. Gezi bittiğinde İnönü, İzmir'den uçakla İstanbul'a geçti. İstanbul'da havaalanından şehre gelirken, İnönü'nün arabası saldırıya uğradı. Oradan raslantı sonucu geçen bir askeri birlik müdahale etmeseydi, İnönü'nün linç edilmesi bile pekâlâ mümkündü. DP «demokrasi»sinde, artık muhalefet önderlerinin can güvenliği bile kalmamıştı.

İnönü Ankara'ya dönünce, yine olaylar çıktı. 11 Mayıs 1959 günü, mecliste CHP'lilerle DP'liler birbirlerine girdiler. Karşılıklı küfürleşmeler ve yumruklaşmalar içinde camlar kırıldı, yaralananlar oldu. Artık iş çığırından çıkmıştı. Bunu izleyen aylar içinde, ülke tam bir iç savaş ortamına itildi. Olaylar durmadan büyüyordu. Nihayet, DP Meclis Grubu, 12 Nisan 1960'ta, CHP ve genel olarak muhalefet hakkında meclis soruşturması açılmasını kararlaştırdı. Böylece iktidar, muhalefeti tasfiye etme yoluna fiilen girmiş oldu. 18 Nisan 1960'ta, 15 DP milletvekilinden oluşan bir soruşturma komisyonu kuruldu. 27 Nisan 1960'ta ise, bu komisyonun yetkilerini düzenleyen bir yasa kabul edilerek, DP diktatörlüğü açıkça kuruldu.

Gerçekten de, yeni yasaya göre bu komisyon, savcıların, sulh ve sorgu yargıçlarının ve askeri adli mercilerin tüm yetkilerini kullanabilecek, yayın yasakları koyabilecek, gazete ve dergi toplatabilecek, basımevlerine el koyabilecek, her türlü toplantı ve gösteriyi yasaklayabilecek, «lüzumlu göreceği bilcümle tedbir ve kararları» alabilecek, «hükümetin bütün vasıtalarından istifade» edebilecekti. Üstelik, komisyon soruşturması gizli olacaktı ve kararlara uymayanlar herhangi bir itiraz hakkına sahip olmadan hapsedilecekler-di[40]. Bir meclis komisyonunun bu tür yetkilerle donatılmasıyla anayasa tümüyle rafa kaldırılıyor, DP'nin diktatörlüğü açıkça kuruluyordu. Bunun üzerine 28 Nisan 1960'ta, önce İstanbul'da, sonra da Ankara'da öğrenci nümayişleri ve büyük sokak gösterileri başladı. Bundan sonra da, Silâhlı Kuvvetler'in ülke yönetimine el koymasına dek, hemen hemen aralıksız olarak devam etti.

40. 27 Nisan 1960 gün ve 7468 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Kanun Resmî Gazete, 28 Nisan 1960, sayı - 0491.

Görüldüğü gibi, böyle bir ortamda yapılan 27 Mayıs 1960 hareketi, ordunun bir darbesinden çok, DP iktidarının darbesine karşı yapılmış bir «karşı-darbe» niteliğindeydi. Türkiye, ya yeniden Tek Parti diktatörlüğüne dönecekti, ya da geçici bir askeri yönetime rıza gösterecekti. Aslında, belki böyle ikili bir seçenek bile yoktu. Çünkü, diktatörlüğün sürmesi demek, büyük olasılıkla, ülkede iç savaşın patlak vermesi demekti. Yani, gerçekte, ordu darbesinin alternatifi anarşiydi. Böyle bir durumda bırakılmış her toplumda, en örgütlü gücün toplum yönetimine elkoyması kaçınılmazdır. DP'nin Türkiye'ye verdiği en büyük zarar, orduyu adeta zorla siyasete itmesi, Atatürk'ten beri titizlikle korunmaya çalışılan sivil yönetim geleneğinde onulmaz bir yara açmasıydı.

1960-1961 : Askeri Yönetim

Demokrat Parti'nin girişmiş bulunduğu diktatörlük denemesinin kaçınılmaz olarak yol açtığı 27 Mayıs 1960 ordu müdahalesi, çağdaş Türkiye'nin siyasal geleneğinde birtakım köklü değişiklikler yaratmış, yukarıda da belirtildiği gibi, Cumhuriyetin başından beri, en bunalımlı dönemlerde dahi korunmaya çalışılan sivil yönetim kuralı, çok ağır bir yara almıştır. O günden sonra Türkiye'de askeri yönetim, daima akılda tutulması gereken bir olasılık olarak ortaya çıkmış, ülke yönetiminde derin bir bunalım belirdiği her sefer, artık gözlerin orduya çevrilmesi bir alışkanlık haline gelmiştir. Gerçi, Türk Silâhlı Kuvvetleri, ülke yönetimini sürekli olarak üstlenme eğilimlerini kendi içinde bastırmayı başarmıştır ama, bu tutum, ancak olağan dönemlerle sınırlı kalmıştır. Olağanüstü dönemlerde ise, kendini artık açıkça rejimin bekçisi sayan ordu, gerekli gördüğü her vesilede sivil yönetime karışmaktan geri kalmamıştır. 27 Mayıs 1960'tan sonra, bu müdahalelerin en önemlileri, 12 Mart 1971 ile 12 Eylül 1980'de gerçekleşmiştir. Bunların dışında, sonuuca ulaşmayan birtakım askeri girişimler de olmuştur. Ayrıca, olağan dönemlerde bile, «ordu etkeni», siyasal yaşamın değişmez verisi haline gelmiştir.

Buna karşılık, 27 Mayıs, askeri yönetimin geçici olması gerektiği ve değişmez amacının yönetimin sivillere devri olduğu geleneğinin de yaratıcısıdır. Tahmin edileceği gibi bu son geleneğin kurulması kolay olmamıştır. Çünkü, bir kez asker-sivil dengesi bozuldu ve askerler yönetimde ağırlık sahibi oldu mu, silâhlı bir gücü kışlalarına geri göndermek artık gerçekten güçtür. 27 Mayıs, önderlerinin deneyimsizliğine ve karşılaştıkları koşulların ağırlığına karşın, işte bu güç işi başarmıştır. Ama, aşağıda kısaca özetlenen gelişmelerden de görüleceği gibi, bu amaca giden yol sarsıntısız olmamıştır.

27 Mayıs 1960 müdahalesi, ilk onbeş gün, herhangi bir hukuki temele dayanmayan fiili bir yönetim olarak kalmıştır. Yönetime el-

koyan Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) kimlerden oluştuğu bile, ilk günlerde gelirsiz kalmıştır. Bu belirsizliğin birinci nedeni, müdahalenin ordunun tümünden gelmemesi, rütbeleri yüzbaşı ile general arasında değişen bir küçük subay kümesinden kaynaklanması, ordunun tümünün ancak bir oldu bitti ile karşı karşıya bırakılarak yönetime çekilmiş olması, yani varolan askeri hiyerarşi ile gerçek güç dengesi arasında bir uyumsuzluğun bulunmasıydı. İkinci neden, müdahaleyi gerçekleştirenlerin bile, gizlilik gerektiren koşullar içinde, kendi aralarında tam bir örgütlenmeyi gerçekleştirememiş olmalarıdır. Gerçekten de, MBK'nin üyelerinin kimin olacağı, ancak müdahaleden sonra kesinlikle saptanabilmiştir. İşte bu belirsizlik ortamında bile, yeni yönetim, sivil bir yönetimi erek edindiğini gösteren iki önemli girişimde bulunmuştur. Birincisi, İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Sıddık Sami Onar başkanlığında bir bilim kurulunun yeni bir anayasa hazırlamakla görevlendirilmesi, ikincisi ise, sivil bir bakanlar kurulunun kurulmasıdır. Gerçekten de, MBK başkanı Orgeneral Cemal Gürsel gerçi devlet başkanlığı ile birlikte hükümet başkanlığını da üstlenmiştir ama, bakanların sivillerden seçilmesi, askeri yönetimin sivil yönetime bir an önce geçme dileğinin göstergesidir.

MBK, ancak 12 Haziran 1960'ta bir anayasa değişikliği kabul ederek, kendi yönetimine hukuki bir temel sağlamıştır[41]. Aslında bu bir anayasa değişikliği değil, geçici nitelikte yeni bir anayasa idi. Gerçekten de, 1924 Anayasası, 27 Mayıs 1960 darbesiyle tarihe karışmıştır. 12 Haziran yasasının başlıca özelliği, 1924 Anayasası ile TBMM'ne ait olduğu kabul edilen tüm görev ve yetkilerin MBK'ne devredilmesidir. Ayrıca, açıklık ilkesi kaldırılmış, yeni yasama organı olan MBK'nin görüşmelerinin gizli olacağı kabul edilmiştir. Göze çarpan başka bir değişiklik, MBK başkanının «devlet başkanı» olmasıdır: darbeciler, seçimden çıkmadıkları için, «cumhurbaşkanı» sözcüğünü kullanmak istememişlerdi[42]. 12 Haziran yasası, ayrıca, düşük iktidarın suçlarını araştırmak için bir «Yüksek Soruşturma Kurulu», sorumluları yargılamak için de dokuz kişilik bir «Yüksek Adalet Divanı» kurmuştur.

MBK'nin düzenli çalışmaya başlamasıyla birlikte, hem kamuoyunu, hem orduyu, hem de —sonraki gelişmelerden anlaşıldığı üzere— komitenin kendisini bölen, iki karşıt eğilim kısa zamanda ortaya çıkmıştır. Birinci eğilime göre, yeni yönetim en kısa zamanda yeni bir anayasa ve güvenceli bir seçim yasası hazırlamalı, buna göre dü-

41. 12 Haziran 1-960 gün ve 1 sayılı 1924 Tarih ve 491 Sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun, Resmi Gazete, 14 Haziran 1960, sayı 10525.
42. Görünüşe göre, bu da bir gelenek yaratmıştır. 12 Eylül 1980 müdahalesinden sonra da Milli Güvenlik Konseyi başkanı «cumhurbaşkanı» değil, «devlet başkanı» olmuştur.

rüst genel seçimler yapmalı ve ülke yönetimini bu seçimleri kazanan sivillere bırakarak sahneden çekilmeliydi. İkinci eğilime göre ise, ülkeyi bu duruma getiren siyasal partilere yönetim kısa zamanda bırakılırsa aynı bunalımın çıkması kaçınılmaz olduğuna göre, askeri yönetim birkaç yıl sürmeli, birtakım reformları gerçekleştirmeli ve ancak ondan sonra yönetimi sivillere bırakmalıydı.

Birinci eğilimin önderliğini, İnönü'nün yönetimindeki CHP yapmaktaydı. Örneğin, 9 Eylül 1960'ta, partisinin kuruluş yıldönümü vesilesiyle yaptığı konuşmada, İnönü, yeni TBMM'nin en geç Ekim 1961' de görevi devralması gerektiğini vurguluyordu[43]. Sesini duyurabilen siyasetçiler de genellikle aynı eğilimdeydiler. Aydınlar ve ordu ise bölünmüş durumdaydı. Aydınların çoğu kısa zamanda sivil yönetime geçilmesinden yanaydılar. Ama, partilerüstü bir dönemde kendilerine önemli roller düşebileceğini hesap edenler veya toplumsal sorunların diktatörce yöntemlerle daha kolay çözüleceğini düşünenler, askeri yönetimin sürmesinden yanaydılar.

Ordu ise, iyice huzursuzdu. Darbenin hiyerarşi dışında gerçekleştirilmiş olması, emir komuta zincirinde geleneksel disiplin anlayışını zedelemişti. Üstelik, MBK, 2 Ağustos 1960'ta —235'i general rütbesinde bulunan— beş bin subayı emekli ederek, orduda önemli bir sarsıntıya yol açmıştı. Öte yandan, ordunun gözleri, 14 Ekim 1960'ta başlayan Yassıada duruşmalarına çevrilmişti. Milletvekilleri dahil, DP'nin tüm yönetici kadrosu burada yargılanıyordu. DP, düşürüldüğünde, ülkede hâlâ en çok oyu alan parti durumundaydı. Kamuoyunun tüm dikkatlerini toplayacak biçimde yargılanması, kaçınılmaz olarak, bu partinin yandaşlarında askeri yönetime karşı birtakım duygusal tepkilerin doğmasına yol açacaktı. Yönetimin kısa zamanda sivillere devri, eski DP'lilerin ordudan öc almalarına olanak açabilirdi. Buna karşılık, askeri yönetimin sürmesi, —MBK üyelerinin rütbe farklarına karşın eşit sayılmaları nedeniyle— bir generalin yazgısında örneğin bir yüzbaşıyı söz sahibi kılan, yani ordu gelenekleriyle asla bağdaşmayan, rahatsız edici bir modelin sürmesi demekti.

Kamuoyunda, bu iki anlayış arasında çekişme, basın yoluyla açıkça sürdürülüyordu. Komitenin verdiği izlenim de tam bir belirsizlikti. Komite üyeleri, ayrı ayrı yaptıkları açık ve özel konuşmalarda, birbirlerinin tümüyle karşıtı görüşler savunuyorlardı. Üstelik bu yalpalamalar, yalnızca konuşmalarda kalmıyor, alınan kararlarda da görülüyordu. Örneğin, bir yandan normalleşme çabaları sürerken, 28 Ekim 1960'da alınan ani bir kararla, 147 öğretim üyesi ve yardımcısı üniversiteden atılabiliyordu. Komitenin içinde, birbirleriyle uyuşması olanaksız iki karşıt eğilimin varolduğu giderek gözler önüne seriliyordu.

Sonradan anlaşıldığına göre, bu eğilimlerden biri çoğunluktaydı ve genellikle üst rütbeli subaylardan oluşuyordu. Ilımlılar dene-

43. Ulus, 10 Eylül 1960.

bilecek bu küme, kısa zamanda sivil yönetime dönülmesinden yanaydı. Alparslan Türkeş'in önderliğindeki öteki küme, genellikle daha küçük rütbeli subaylardan oluşuyordu ve komitede azınlıkta kalıyordu. Bunların görüşüne göre, askeri yönetim sürdürülmeli ve toplum, tepeden inme birtakım «reformlara» tabi tutulmalıydı. Bu iki kümeden birinin diğerini altetmesi kaçınılmazdı. Bu yarışta, çoğunluktakiler daha çabuk davrandılar. 13 Kasım 1960'ta, MBK başkanı Cemal Gürsel, komitenin lağvedilip ondört üye eksiğiyle tekrar kurulduğunu ilân etti. Çıkarılan ondört üye derhal yakalanıp dünyanın dört bir yanındaki Türkiye temsilciliklerine «danışman» olarak gönderildiler[44].

Hiç kuşkusuz, bu eylem, hukuki herhangi bir dayanaktan yoksun, tam bir siyasal darbeydi. Çünkü, 12 Haziran 1960 günlü geçici anayasa'ya göre, yeminlerine sadakatsizlikten veya vatana ihanetten açıkça hüküm giymedikçe, MBK üyelerinin komiteden çıkarılmaları olanaksızdı. Ancak şu da bir gerçektir ki, çoğunluk erken davranmasaydı, darbeyi bu kez azınlık yapacaktı. Görüldüğü gibi, 27 Mayıs'çılar, dokuz ay gibi kısa bir zaman içinde, aslında iki «karşı-darbe» yapmak zorunda bırakılmışlardı. Birincisi, DP'nin darbesine yanıt olarak, ikincisi ise, kendi bir kısım arkadaşlarının darbelerini önlemek için.

Gerçekten de, Türkiye'de 1945-'te kurulan, 1947'de ise artık geri dönülmez bir biçimde yerleşen Çok Partili düzenin sürdürülebilmesi için, önce DP diktatörlüğünün, sonra da ondörtlerin diktatörlük tehdidinin ortadan kaldırılması zorunluydu. Tarihin cilvesi şudur ki, Türkiye'de Çok Partili düzen geleneğinin sürdürülmesi için, askerlerin 1960 yılında iki darbe düzenleyip, hem sivil yönetim geleneğinde büyük bir gedik açmaları, hem de askeri yönetimin hukuk düzenini çiğnemeleri gerekmiştir.

Ondörtlerin tasfiyesi gerçekleştirildikten sonra, sivil yönetime, dolayısıyla da, Çok Partili düzene dönüş yolları geniş ölçüde açılmıştır. Bu ikinci darbeden tam bir ay sonra, 13 Aralık 1960'ta kabul edilen ve 12 Haziran geçici anayasasını değiştiren bir yasa ile, Kurucu Meclis kurulması kararlaştırılmıştır[45]. Yasaya göre Kurucu Meclis, iki daldan oluşacaktı: biri MBK, diğeri ise sivil nitelikte bir Temsilciler Meclisi. Bu meclisi oluşturmak için, Yassıada duruşmalarının sürdüğü bir ortamda genel seçimlere gidilemeyeceğine göre, dolaylı ve çok dereceli bir seçim yöntemi öngörülmüştür. Buna göre, kapatılmış olan DP dışındaki siyasal partilerin (yani CHP ile CKMP'nin), illerin, baroların, basının, Eski Muharipler Birliği'nin, esnaf ku-

44. Ayrıca bkz. Semih Vaner, «Ordu.»

45. 13 Aralık 1960 gün ve 157 sayılı 1924 Tarih ve 491 Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkındaki 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 Sayılı Geçici Kanuna Ek «Kurucu Meclis Teşkili» Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 16 Aralık 1960, sayı 10682.

ruluşlarının, gençlik kesiminin, işçi sendikalarının, sanayi ve ticaret odalarının, öğretmen derneklerinin, tarım kuruluşlarının, üniversitelerin ve yargı organlarının belli sayıda temsilciyi kendi aralarından seçmesi yoluna gidilmiştir. Böylece, DP dışında kalan sivil kamuoyunu geniş ölçüde temsil eden korporatif nitelikte bir meclis yaratılmıştır. Yeni anayasa'yı ve yeni seçim yasasını hazırlama görevi bu meclise verilmiştir. Öngörülen usûle göre, Temsilciler Meclisi'nin kabul ettiği metinler MBK'ne sunulacaktı. Kurucu Meclis'in iki dalı arasında anlaşmazlık çıktığı takdirde, iki meclisten eşit sayıda üyenin katılacağı bir karma komisyon oluşturulacaktı. Karma komisyonun hazırlayacağı uzlaşma metni, Kurucu Meclis'in birleşik toplantısında üçte iki çoğunlukla karara bağlanacaktı.

Görüldüğü gibi, 13 Aralık 1960 yasası ile MBK, kendi yetkilerini sivillere devretme yönünde en önemli adımı atmış oluyordu. Buna ek olarak, yalnızca anayasa'nın kabulü için özel bir usul öngörülmüştü. Buna göre, Kurucu Meclis'ten çıktıktan sonra, anayasa'nın yürürlüğe girebilmesi için bir de halkın oyuna sunulması gerekiyordu.

Kurucu Meclis, 6 Ocak 1961'de toplandı ve görevlerini yerine getirebilmek için büyük bir hızla çalışmaya başladı. Anayasa'yı hazırlarken Temsilciler Meclisi'nin yararlanabileceği iki metin elde hazır bulunuyordu. Bunlardan biri, daha önce görevlendirilmiş bulunan bilim kurulunun hazırladığı metindi. Öteki ise, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nce sunulmuştu. Bu iki metin de, Ocak 1959'da yapılan CHP 14. Kurultayında kabul edilen «İlk Hedefler Beyannamesi»nden geniş ölçüde etkilenmişti. Bu hızlı çalışma sayesinde, 27 Mayıs 1961'e gelindiğinde, hem yeni seçim yasası, hem de anayasa hazırdı. Anayasa için halk oylaması, 9 Temmuz 1961 günü yapıldı. Sonuçta, oylamaya katılan seçmenlerin %61,5'unun oyuyla yeni anayasa kabul edilmiş oldu.

Kurucu Meclis'in çalışmaya başlamasıyla birlikte, siyasal parti çalışmalarına da izin verilmesi doğaldı. Ortadaki büyük sorun, kapatılan —ama ülkede çoğunlukta olduğu bilinen— DP'nin mirasına kimin sahip çıkacağı idi. Bu amaçla, 11 Şubat 1961'de önce Adalet Partisi (AP) hemen arkasından da Yeni Türkiye Partisi (YTP) kuruldu. DP'nin mirasını alması en olası görüneni AP idi. Çünkü, kurulur kurulmaz DP'nin ülke çapındaki örgütünü kullanabildi. Buna karşılık, YTP, DP'nin daha çok 1950-1955 döneminin, başka bir deyişle, liberal kanadının mirasçısıydı. Hürriyet Partisi (1955-1958) denemesinin de gösterdiği gibi, bu kanadın DP örgütünde gerçek bir ağırlığı yoktu. Sonuçta AP, DP'nin eski gücüne büyük ölçüde sahip çıkabildi. Ne denli başarılı olduğunun ilk işareti, anayasa oylaması oldu. El altından yürüttüğü propaganda ile AP, «hayır» oyunu savunuyordu. Halk oylamasında seçmenlerin nerdeyse %40'ının bu yönde oy kullanması, daha birkaç aylık bir geçmişi olan bu partinin nasıl bir ağırlık kazandığının göstergesidir.

DP mirasının bu canlılığı, MBK'nin tüm çabalarına karşın, 1961'de Çok Partili düzene dönüşü az daha engelleyecekti. Yukarıda belirtildiği gibi ordu, DP yandaşlarının öc alma eğilimlerinden kuşkuluydu. MBK üyeleri, yeni anayasa ile ömür boyu senatörlük elde ederek, kendi geleceklerini güvenceye almışlardı. Ama, DP'nin mirasçılarının bir seçim zaferi karşısında, işbaşındaki ordu komutanları ne olacaktı? İşte bu tedirginlik, orduda yeni cunta eğilimleri doğmasına yol açtı. Bu örgütlenmeler içinde, Silâhlı Kuvvetler Birliği adıyla kurulan ve üst düzeydeki birçok komutanı içeren bir gayri resmi komite, en güçlü durumdaydı. MBK yönetiminin son aylarına doğru, ordu içinde esas güç bu komiteye geçmişti. Seçimlerin sağlıklı olarak yapılabilmesi ve yeni anayasa ile Çok Partili düzene geçilebilmesi için, artık en önemli sorun bu gayri resmi komitenin kaygılarının dindirilmesiydi. Türkiye'de 1961'de yer alan birçok gelişme, işte bu gizli iktidar çekişmesi ile açıklanmaktadır.

Örneğin, AP'nin ilk başkanının, DP mirasına tümüyle yabancı bir insan olması, bu baskı nedeniyledir. Gerçekten de, ilk AP Başkanı, 27 Mayıs'tan sonra genel kurmay başkanı olan, 2 Ağustos 1960'taki büyük tasfiyede ise emekliye sevkedilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala olmuştur. Nasıl DP kurulurken başında Celâl Bayar'ın bulunması İnönü için zorunlu bir güvence sayılmışsa, AP kurulurken de başında Gümüşpala'nın bulunması, Devlet Başkanı Cemal Gürsel için önemli bir güvence oluşturmuştur. Üst düzeydeki bu çekişmelerin bir sonucu da, düşük DP yöneticilerinin acı yazgısı olmuştur. 14 Ekim 1960'ta başlayan Yassıada duruşmaları, 15 Eylül 1961'de sonuçlandığında, artık köprülerin altından çok su akmıştı. Kurucu Meclis'le birlikte ülkede sivil yönetime doğru çok önemli bir adım atılmış, DP'nin yandaşları dahil siyasal partilerin çalışmaları serbest bırakılmış, yeni anayasa halk oylamasında kabul edilmiş, bir ay sonra yapılacak genel seçimlerde de yönetimin sivillere kesin devri öngörülmüştü. İşte böyle bir ortamda, onbeş idam ve bir yığın ağır hapis cezası öngören Yassıada kararlarının bir bomba etkisi yapması kaçınılmazdı.

İdamların infaz edilmesi, yeni düzen ile halkın çoğunluğu arasında büyük bir uçurumun doğmasına yol açacaktı. Buna karşılık, özellikle Menderes yaşadıkça, Silahlı Kuvvetler Birliği üyeleri, kendi geleceklerini sürekli tehlikede göreceklerdi. MBK ise tam bir bocalama içindeydi. Daha kararlar açıklanmadan, 13 Eylül 1961'de, İnönü, Cemal Gürsel'e ve MBK'ne resmen başvurarak, verilmesi olası idam cezalarının yerine getirilmemesi için olanca gücüyle ısrar etmişti. O günlerde bu başvuru kamuoyuna açıklanmamıştı ama, İnönü'nün tüm gücünü seferber ettiği de bir gerçekti. Ancak, Silâhlı Kuvvetler Birliği, 17 Şubat 1959'da Londra'da geçirdiği uçak kazasından mucize kabilinden kurtulan Menderes'in «ölümsüzlük» mitini dağıtmak için, idamda kararlıydı. Sonuçta, baskıya dayanamayan MBK, idam cezalarının üçünü alelacele onayladı ve mahkeme

kararlarının açıklanmasından sonra iki gün içinde, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan ve Adnan Menderes, darağacında can verdi[46].

Ne var ki, DP yandaşlarına verilmek istenen bu gözdağı, komutanların umduğu sonucu vermedi. 15 Ekim 1961 günü yapılan genel seçimlerde, DP'nin mirasçısı olduklarını ilân eden iki parti, AP ile YTP, sırasıyla oyların %34,8 ve %13,7'sini aldılar. CHP %36,3, CKMP ise %14 oy aldı. Yani, 27 Mayıs 1960 müdahalesinde düşürülen, örgütü kapatılan, yöneticileri çok ağır cezalara çarptırılan DP, yeni adlar altında da olsa toplam %48,5 oyla, yine de Türkiye'nin en büyük partisi olarak ortaya çıktı. Seçimler artık nispi temsil usulüne göre yapıldığından, yeni Millet Meclisi'ndeki sandalye dağılımı, bu oranları abartmadan yansıttı. CHP 173, AP 156, YTP 64, CKMP ise 54 milletvekilliği kazandı. Bu sonuçlar karşısında, Türkiye'de Çok Partili düzenin ikinci aşamasının çok çetin koşullar altında başlaması kaçınılmazdı.

1961-1965: Sivil Yönetime Dönüş

Yeni anayasa'nın yürürlüğe girdiği ve genel seçimlerden sonra toplanan yeni TBMM'nin çalışmaya başladığı 1961 yaz ve güz aylarından itibaren Türkiye'nin geçirdiği sarsıntılar, egemen olan tüm iyi niyete karşın, askeri bir darbeden sonra sivil yönetime geçişin ne denli güç bir iş olduğunun açık kanıtıdır. Gerçekten de, Kasım 1960'ta ondörtleri zorla yurt dışına göndermekle, 27 Mayıs'çılar, daha iktidarı aldıkları ilk gün ilân ettikleri «demokrasiye dönüş» amaçlarında içten olduklarını göstermişlerdi. Hemen arkasından attıkları, Kurucu Meclis yasası, bu meclisin fiilen çalışmaya başlaması, siyasal parti çalışmalarının serbest bırakılması, anayasa oylaması gibi adımlar, demokratik niyetleri konusunda beslenebilecek en ufak kuşkuları bile ortadan kaldıracak nitelikteydi. Ancak, MBK üyeleri demokratik davranıp yetkilerini sivillere devrettikleri ölçüde iktidarlarını yitirmişler, dolayısıyla da, sivil yönetime geçişi tamamlama niyetlerini gerçekleştirecek güçleri giderek erimişti. Oysa MBK, demokrasiyi yalnızca kendi üyelerine değil, bir de işbaşındaki komutanlara kabul ettirmek durumundaydı.

Geçen bölümde, Silâhlı Kuvvetler Birliği adındaki gayri resmi bir örgütlenme içinde bulunan komutanların, Yassıada'da verilen bir bölüm idam kararlarını infaz ettirmek için nasıl bir baskı yarattıkları anlatılmıştı. Yine yukarıda belirtildiği gibi, komutanların amacı eski DP'li kadrolara ve seçmenlere gözdağı vermekti. Ne var ki idamlar, eski DP'lilerin hınç duygularını bilemekten başka bir işe yaramadı ve DP mirasçısı partiler AP ve YTP, seçimlerde parlak bir sonuç aldılar. Yeni parlamentoya bakıldığında ,birlikte 220 san-

46. İnönü'nün idamları önleme çabaları ve Silâhlı Kuvvetler Birliği'nin diretmesi konusunda, bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam** (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970); cild 3, s. 532-37

dalyeye ulaşan ve ideolojileri birbirine çok yakın olan bu partilerin hükümeti kurmaları, toplam 450 milletvekilliğinin yalnızca 173'ünü alan CHP'nin ise muhalefette kalması gerekiyordu. Üstelik, yeni kurulan Cumhuriyet Senatosu'nda, seçimden gelen 150 üyenin dağılımı, bu gerçeği daha da belirgin hale getiriyordu. İkinci meclisin güven oylaması yetkisi yoktu ama, AP'nin 71, YTP'nin 27 senatörlüğüne karşı, DP'ye karşı eski muhalefeti temsil eden CHP'nin 36 ve CKMP'nin 16 senatörlük almaları, kamuoyunun gerçek eğilimini hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ortaya koyuyordu. Kısacası, demokrasinin gereği yeni hükümetin AP ile YTP tarafından kurulmasıydı.

Ne var ki, 27 Mayıs'tan sonra yapılan ilk genel seçimlerde DP mirasçılarının elde ettikleri bu güç, komutanlar arasında büyük bir tedirginlik yaratmıştı. Bu yüzden, seçimlerden sonra sivil yönetimin kurulması bile tehlikeye girdi. Gerçekten de, sonuçlar belli olunca, Silâhlı Kuvvetler Birliği üyeleri İstanbul'da toplanıp 21 Ekim 1961'de bir protokol imzaladılar ve birkaç gün sonra toplanacak olan yeni meclis daha işe başlamadan, yönetime tekrar el koymaya karar verdiler[47]. İmzalar arasında, Türkiye'nin en güçlü ordusu olan birinci ordunun komutanı Cemal Tural'ınkinin de bulunması, tehdidin ne denli ciddi olduğunu göstermeye yeter. Güçlerini artık iyice yitirmiş olan 27 Mayıs'çıların bu yeni darbeyi önlemeleri olanaksızdı. İşte bu durumda, sivil yönetimi kurtarabilmek için İnönü ortaya atılmış, Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay'ı da yanına alarak, komutanların en önemli kaygılarını dindirecek bir uzlaşma formülü bulmayı başarmıştır. Bu formül, 24 Ekim 1961'de, Çankaya'da, Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in başkanlığında toplanan siyasal parti yöneticilerinin imzaladıkları bir protokolle kabul edilmiştir. Buna göre partiler, Gürsel'i cumhurbaşkanlığına seçmeyi, 2 Ağustos 1960'taki büyük tasfiye ile ordudan uzaklaştırılan subayları görevlerine iade etmemeyi, eski DP'liler için hemen bir af çıkarmamayı kabul etmişler, ayrıca İsmet İnönü'nün ilk sivil başbakan olmasına da razı olmuşlardır. Bunun sayesinde, darbe tehlikesi atlatılabilmiş ve demokrasiye yabancı birtakım koşullar çerçevesinde de olsa, sivil yönetim kurulmaya başlanabilmiştir.

Ondörtlerin yarattığı tehlikenin ve 21 Ekim 1961 protokolünün tehdidinin savuşturulmasından sonra bile, sivil yönetimin yerleşebilmesi için daha bazı önemli sarsıntıların atlatılması gerekmiştir. Yeni TBMM kurulduktan, MBK eski başkanı Cemal Gürsel —başka seçenek tanımayan bir «seçim»le— cumhurbaşkanı olduktan sonra, 10 Kasım 1961'de İsmet İnönü yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. On gün sonra ilân edilen birinci İnönü hükümeti, koltukların yarı yarıya paylaşıldığı bir CHP-AP koalisyonu olmuştur.

Hep iki büyük partinin çekişmesine dayanan Türk siyasal yaşa-

47. Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 178.

mının bu ilk koalisyon hükümetinin, olağan demokratik koşullarda yeri olmayacağı, açıktı. Ordu baskısı altında böyle bir hükümetin kurulmasındaki amaç, daha kısa bir süre önce bir içsavaşın düşman tarafları olmalarına ramak kalan iki büyük siyasal güç arasında bir yakınlaşma yaratmaktı. Fakat böylesine bir zorlama ile kurulan bir hükümetin, tüm gücünü kendini yaşatma çabasında harcaması ve ülkeye hiç bir önemli hizmet getirmemesi de kaçınılmazdı.

Oysa Türkiye'yi DP döneminden arta kalan iktisadî bunalımdan çıkarabilmek için hızlı ve yaratıcı bir çalışmaya gerek vardı. Ayrıca, iktisadi plânlamayı zorunlu kılan ve sosyal devlet ilkesini Cumhuriyetin temel nitelikleri arasına alan yeni anayasanın yaşama geçirilmesi için, hükümetin yapması gereken önemli işler sırada bekliyordu. Sonuç şu oldu ki, ordunun kaygılarını dindirmek için yaratılan bu suni hükümetin kamuoyunda yol açtığı genel hoşnutsuzluk, ordu içindeki darbe heveslilerinde yeni serüven umutlarının güçlenmesine yol açtı. Nihayet, 21-22 Şubat 1962 gecesinde, Harbokulu Komutanı Albay Talât Aydemir'in önderliğinde bir grup subay hükümete isyan etti.

Bu yeni tehdit karşısında, İnönü yine birtakım pazarlıklarla durumu kurtarmayı başardı. Buna göre, haklarında af çıkarılmak ve yalnızca emekliye sevkedilmek koşuluyla, Silâhlı Kuvvetler'in geri kalan bölümünü zaten peşlerinden sürükleyememiş olan isyancılar, eylemlerinden vazgeçtiler. Bu arada, 22 Şubatçıların affını eski DP'lilerin affı koşuluna bağlamak isteyen koalisyon ortağı AP'ni ikna etmek için, Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın yeniden birtakım baskılara girişmesi gerekti. Kısacası, sivil yönetim ancak ordunun yönetime daha da karıştırılması pahasına yaşatılabildi. 5 Mart 1962'de çıkarılan bir yasa ile 27 Mayıs'ın eleştirilmesi ve eski DP yönetiminin övülmesi yasaklandı[48]. Sivil güçlerin bu dönemde başarabildikleri tek önemlice iş, 27 Mart 1962'de alınan bir kararla, daha önce 28 Ekim 1960'ta MBK tarafından üniversiteden uzaklaştırılan 147 öğretim üyesi ve yardımcısının eski görevlerine dönmelerini sağlamak oldu. Kısacası, CHP-AP koalisyonu formülünün, sivil yönetimi yerleştirme açısından başarılı bir çözüm olamayacağı açıkça ortaya çıktı.

Bunun üzerine İnönü 30 Mayıs 1962'de istifa etti. Ancak, günün koşulları içinde başbakanlık için İnönü'den başka aday bulmak söz konusu değildi. Kaynamaya devam eden orduya söz geçirebilecek tek siyaset adamı oydu. Yine komutanların da katıldığı uzun pazarlıklar sonucunda, 25 Haziran 1962'de, bu sefer CHP, YTP, CKMP ve bağımsızlardan oluşan ikinci İnönü koalisyon hükümeti kuruldu. Ama, birincisinden daha uzun süre yaşamakla birlikte, bu hükümet de başarılı olamadı.

---

48. 5 Mart 1962 gün ve 38 sayılı Anayasa Nizamını; Millî Güvenlik ve Huzuru Bozan Bazı Fiiller Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 7 Mart 1962, sayı 11053.

İkinci koalisyon, en aşağı CHP-AP koalisyonu kadar sağcıydı. Böyle bir iktidarla, anayasanın zorunlu kıldığı sosyal devlet ilkesi yönünde, en çekingen adımların atılması bile olanaksızdı. Hükümetin tüm ağırlığı tam aksi yöndeydi. Gerçekten de, örneğin 10 Eylül 1962'de alınan bir kararla, MBK yönetiminin doğudan sürdüğü 55 toprak ağasının dönmesine izin verilerek, bu yörelerde bir toprak reformu uygulanması olanağı ortadan kaldırıldı. Yine çok anlamlı bir gelişmeyle, 26 Eylül 1962'de, İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı hazırlamakla görevlendirilmiş olan uzmanlar topluca istifaya zorlandılar.

Bu arada, ordudaki huzursuzluğun önü bir türlü tam olarak alınamıyordu. Seçmenlere şirin görünmek için 1963 baharında eski DP'lilerle ilgili bir kısmi af çıkarılmış, bu da orduda yeni kaynaşmalara neden olmuştu. Emekliye sevkedilen 22 Şubatçılar, çalışmalarını açıkça sürdürerek yeni tertipler hazırlıyorlardı. 27 Mayıs gününü Hürriyet ve Anayasa Bayramı ilân eden bir yasa çıkarmak gibi önlemlerle, bu huzursuzluğun dindirilmesi olanaksızdı. Nihayet, 21 Mayıs 1963'te patlak veren yeni bir isyan, sivil yönetimi bir kez daha tehlikeye attı. Bu ayaklanmanın da önderi, 22 Şubat 1962'den sonra emekliye sevkedilmiş olan Talât Aydemir'di. Bu sefer, isyan, pazarlık ve uzlaşma ile bastırılamadı. Artık 79 yaşına ulaşmış olmasına karşın İsmet İnönü, hükümete sadık ordu güçlerinin başına geçerek ayaklanmayı bastırma operasyonunu fiilen yönetmek zorunda kaldı. Sonuçta, Aydemir ve arkadaşları yakalanıp mahkeme karşısına çıkarıldılar. Eylül 1963'te, Talât Aydemir ile arkadaşı Fethi Gürcan idam edildiler.

1961'den beri süregelen bu gelişmelerin anlamı açıktı. Ordu hiyerarşisi, 27 Mayıs 1960'ta görülen türden, hiyerarşi dışı bir harekete karşı artık hazırlıklıydı. Silâhlı Kuvvetler Birliği'nin kurulmasıyla ortaya çıkan bu askeri siyasal stratejiye göre, askeri hiyerarşi izin verdiği sürece sivil yönetim sürecekti. Müdahale zorunlu olursa, bu da ancak ordu hiyerarşisi bozulmadan gerçekleştirilecekti. Nitekim, daha sonra 12 Mart 1971'de ve 12 Eylül 1980'de yer alan müdahaleler hep bu stratejiye uygun olmuştur.

21 Mayıs 1963 isyanını bastıran İnönü'nün mecliste ayakta ve alkışlarla karşılanmış olması, başarısız bir hükümeti ayakta tutmaya yetmemiştir. Koalisyon daha birkaç ay dayanmış, ama daha yıl bitmeden çökmüştür. Kasım 1963'te yapılan yerel seçimlerde muhalefetteki AP'nin ilerlemesi, koalisyon ortağı olan küçük partilerin ise gerilemeleri, bunları hükümetten çekilmeye itmiştir Sonuçta, 2 Aralık 1963'te İnönü yenden istifa etmek zorunda kalmıştır.

Bu dönemde, tüm bunalımlara karşın, sivil yönetim yönünde yine de ilerleme kaydedildiğinin en önemli göstergesi, yeni hükümeti kurma görevinin AP önderi Ragıp Gümüşpala'ya verilmesidir. Bu, ordu hiyerarşisinin artık belli bir çoğulculuğa izin verecek kadar kendi gücünden emin hale geldiğinin işaretidir. Ancak, bu

deneme sonuç vermemiş ve yeni hükümeti kurmakla yine İnönü görevlendirilmiştir. 25 Aralık 1963'te kurulan üçüncü İnönü Hükümeti, artık yalnızca CHP ile bağımsızlardan oluşan bir azınlık hükümetidir.

İlk ikisi kadar suni olan bu üçüncü hükümetin güvenoyu almasını sağlayan baş neden, o günlerde hızla alevlenen Kıbrıs bunalımıdır. DP döneminde ortaya çıkan Kıbrıs çekişmesi, Şubat 1959'da imzalanan Zürih ve Londra antlaşmalarıyla, Kıbrıs'ı, Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın güvence altına aldığı iki cemaatli bağımsız bir devlet haline getiren bir uzlaşma formülüyle çözüme bağlanmıştı[49]. Kıbrıs Rumları, 1963 yılı ortalarında, artık bu formülü geçersiz bırakabilecekleri ve Yunanistan'la birleşme emellerine kavuşabilecekleri kanısına vardılar. 30 Kasım 1963'te, Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios, anayasanın Türk cemaatine özel haklar tanıyan hükümlerini bundan böyle uygulamayacağını bildirdi. Bu oldu bittiyi kabul ettirmek için de, Aralık 1963'ten itibaren, Kıbrıs Rumları Kıbrıs Türklerine karşı saldırıya geçtiler[50]. İşte üçüncü İnönü Hükümetinin kurulmasını sağlayan vahim bunalım budur.

30 Ocak 1964'te güvenoyu alan yeni İnönü Hükümeti, hemen hemen tüm zamanını dış olaylarla uğraşmakla geçirmiştir. Türlü girişimleri sonuçsuz kalınca ,13 Mart 1964'te Türkiye, Rum saldırıları durdurulmazsa, garanti antlaşmasının kendisine yüklediği yetki ve görevleri yerine getirmek üzere Kıbrıs'a müdahale edeceğini İngiltere ve ABD.'ne bildirmiştir[51]. Notaların, tehditlerin, pazarlıkların sonuç vermemesi üzerine de Türkiye, Haziran ayının ilk günlerinde Kıbrıs'a çıkartma yapmaya kesin karar vermiştir. İşte bu ortamda, A.B.D. Cumhurbaşkanı Lyndon B. Johnson'dan, 5 Haziran 1964'te İnönü'ye bir mektup gelmiştir.

Önceleri gizli tutulan, daha sonra ister istemez kamuoyunca öğrenilen ve nihayet gazetelerde de yayınlanan Johnson'un bu ünlü mektubu, Türk siyasal yaşamında yol açtığı köklü gelişmeler nedeniyle, üzerinde durulmaya değer bir belgedir. Johnson'un mektubunda söyledikleri özetle şunlardı: Türkiye derhal Kıbrıs'a müdahale etme kararı almakla, dış siyaset girişimlerinde A.B.D. ile tam danışma gereğini yerine getirmemişti; müdahale, adanın bölünmesine yol açacağından, garanti antlaşmasının hükümlerine de aykırı olacaktı; 1947 Türk-Amerikan antlaşmasına göre, A.B.D.'nin verdiği silâhların Amerika'nın onaylamadığı bir girişimde kullanılmasına izin verilemezdi; nihayet, böyle bir girişim sonucunda S.S.C.B. Türkiye'ye

49. Murat Sarıca, Erdoğan Tezlç ve Özer Eskiyurt, **Kıbrıs Sorunu** (İstanbul : Fakülteler Matbaası, 1975), s. 12-13.
50. A.g.e., s. 44, 56.
51. Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri** : 1947 - 1964 (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979), s. 229

müdahale edecek olursa, bu durumda NATO ittifakı dayanışmasının işlemesini beklemek gerçekçi olmazdı[52].

Atatürk'ün dış siyasetinin temel ilkesini değiştirip Türkiye'nin güvenliğini sağlamak için iki süper devletten birine tümüyle yaslanma yolunu seçmiş olan, bu yolda büyük çabalar harcamış olan bir devlet adamının, bulduğunu sandığı güvenliğin bir hayal olduğunu açıkça söyleyen bu mektup karşısında, nasıl bir şok geçirdiğini tahmin etmek güç değildir. Bu mektupla Türkiye, soydaşlarının katledilmesini önlemek için uluslararası bir antlaşmanın kendisine açıkça verdiği bir müdahale hakkını kullanmaktan, baş müttefiki Amerika tarafından men edilmekle kalmıyor, doğabilecek bir Sovyet tehdidine karşı korunmayacağı da kendisine açıkça bildiriliyordu. Yaşamının sekseninci yılında bu ağır darbeyi yiyen yaşlı devlet adamı, Türkiye'nin görüşünü anlatmak umuduyla, 21 Haziran 1964'te Washington'a kadar gitmeyi dahi göze almış, ama bu ziyaretle de Amerika'nın tutumunu değiştirememiştir. İşte bu olay, Türkiye'nin dış siyasetinde bir dönüm noktası olmuştur.

Gerçi Türkiye Kıbrıs çıkartmasından vazgeçmek zorunda kalmıştı ama, Ağustos 1964'te jetleri Kıbrıs Rum mevzilerini bombalamaktan da geri kalmamıştır. 30 Ekim 1964'te ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ilk kez, Türkiye Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin Moskova'yı ziyaret etmiştir. Ocak 1965'te ise Türkiye, Amerika'nın kurmaya çalıştığı çok taraflı nükleer güçten (Multilateral Force) çekilmiştir. O günden beri de Türkiye, genellikle Batı'nın, özellikle de Amerika'nın her istediğini derhal canla başla yerine getiren «uslu müttefik» olmaktan çıkmıştır[53].

Ragıp Gümüşpala'nın Haziran ayında ölümü üzerine, 29 Kasım 1964'te Süleyman Demirel AP başkanlığına seçilmiştir. İnönü'nün artık Batı'nın gözünden düşmesi, Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın AP'ne hükümet kurma şansının verilmesinden yana olması, Demirel'in ise muhalefeti hızla örgütlemeyi başarması, üçüncü İnönü hükümetinin sonunu getirmiştir. Bütçesinin mecliste reddedilmesi üzerine İsmet İnönü 12 Şubat 1965'te son kez başbakanlıktan istifa etmiştir. Yeni hükümet, AP listesinden bağımsız olarak seçilen Senatör Suat Hayri Ürgüplü tarafından kurulmuş bir koalis-

52. A.g.e., s. 231-33.

53. Bu ifadeden, Johnson'un mektubundan sonra Türkiye'nin artık Amerika'ya sürekli kafa tutan bir müttefik haline geldiği sonucu çıkarılmamalıdır. Aksine, 1964'ten sonra da, Türkiye, birçok olayda, kendi çıkarına aykırı saydığı noktalarda bile, Amerikan görüşüne uymuştur. Erim Hükümeti'nin Haziran 1971'de aldığı ve 1972 yılından itibaren Türkiye'de afyon ekimini yasaklayan karar, buna çarpıcı bir örnektir. Ne var ki bu uysal tutumun daha çok partiler demokrasisinin zayıfladığı, kamuoyunun sesini doğru dürüst duyuramadığı dönemlerde belirginleştiği, buna karşılık 1964 sonrasının partiler demokrasisinin işlediği olağan dönemlerinde Türkiye'nin eskiye göre çok daha bağımsız bir dış siyaset izlediği tartışma götürmez bir gerçektir.

yon hükümetiydi. AP, YTP, CKMP ve (CKMP'nden ayrılan Bölükbaşı'nın tekrar kurduğu) Millet Partisi'nden oluşan bu koalisyonda AP, egemen durumdaydı. Henüz milletvekili olmayan Demirel, anayasa'nın dıştan bakan alma olanağını tanıyan hükmü sayesinde, başbakan yardımcılığına getirilmiştir.

Ürgüplü Hükümeti, 27 Mayıs 1960'tan hemen sonra başlayan, Kasım 1960'ta ondörtlerin tasfiyesi ile kesin olarak girilen, ama yukarıda özetlediğimiz bir dizi önemli engelle karşılaşan sivil yönetime dönüş sürecinin son halkasıdır. Bu sürecin baş kahramanı İsmet İnönü'nün çabaları sayesindedir ki, artık onsuz da hükümet kurulabilecek bir düzeye gelinebilmiştir. Onun ve ordu hiyerarşisinin çabalarıyla, rejim giderek normale dönmüştür[54]. Ancak tam normale dönülebilmesi için bir de genel seçimlerin yapılması gerekmekteydi.

10 Ekim 1965 genel seçimleri, üçüncü İnönü hükümetinin meclise kabul ettirdiği milli bakiye sistemine göre yapılmıştır. Küçük partilerin ülke çapında aldıkları dağınık oyları dahi değerlendiren nispi sistemin bu aşırı biçiminin kabul edilmesindeki amaç açıktır: İnönü, nasıl DP'nin aşırı güçlenmesini önlemek için 1950 seçimlerine çoğunluk sistemiyle gitmişse, bu kez AP'nin güçlenmesini önlemek için 1965 seçimlerine milli bakiye sistemiyle gidilmesini sağlamıştır[55]. Ama 1950 sonuçları gibi, 1965 sonuçları da, seçim sistemiyle kamuoyundaki gerçek güç dengesine fazla etki edilemeyeceğini göstermiştir. Gerçekten de, 10 Ekim 1965 seçimlerinde oyların %53'ünü alan AP, 240 milletvekilliği elde ederek mecliste yalnız başına mutlak çoğunluğu alabimliştir. CHP'nin oyları ise, %29'un bile altına düşmüş, koltuk sayısı 134'e inmiştir. Öteki partilerin hepsi %10'un altında kalmış. Millet Partisi %6, YTP %4, Türkiye İşçi Partisi (TİP) %3, CKMP ise %2 oy almıştır. Böylece, DP döneminden sonra, Türkiye'de AP dönemi başlamıştır.

1965-1968: Geniş Çok Partili Düzen Denemesi

Türkiye'de, 1965-1971 arasında yaşanan AP dönemi, ülkenin tarihinde Çok Partili düzene en fazla yaklaşıldığı dönemdir. Ancak, bu altı yılın yalnızca ilk üçü olağan sayılabilecek koşullar altında geçmiş, ikinci üç yılda ise düzen hızla çürüyüp 12 Mart 1971 as-

54. Ordu hiyerarşisinin sivilleşme yönünde çaba harcaması garip karşılanabilir. Oysa yukarıda sözü edilen askeri siyasal strateji içinde düşünülürse, böyle bir davranışı doğal karşılamak gerekir. Gerçekten de, kendisini siyasal hakemliğe getiren 1960 darbesinden itibaren ordunun tercihi, doğrudan askeri yönetim değil, ordunun temel eğilimlerini gözeten bir sivil yönetimdir. Sivil yönetimin istikrarlı olarak işlememesinin ordu hiyerarşisi için en büyük tehlikesi, hiyerarşi dışı darbe heveslerinin kamçılanmasıdır

55. Ali Gevgilili, Yükseliş ve Düşüş (İstanbul : Altın Kitaplar Yayınevi, 1981), s. 291.

kerî müdahalesiyle noktalanmıştır. Toptan bakıldığında, bu altı yılın en önemli özelliği, hem sağda, hem de solda, aşağıdan yukarıya doğru siyasal güçlerin o zamana dek görülmeyen ölçüde gelişmeleridir. Buna olanak veren etmenler, Demirel'in o dönemde iktidarının güvencesini devlet karşısında sivil toplumun güçlenmesinde görme eğilimi ile, sivil toplumdaki türlü yeşermelere olanak veren yeni anayasa'dır. Öyleyse, bu dönemi değerlendirebilmek için, siyaset sahnesinde boy atmış olan türlü siyasal akımlar ele alınmadan önce, bunların içinde şerpildiği ortama çerçevelik eden 1961 Anayasası'na bakmak gerekmektedir

1961 Anayasası'nın en önemli özelliği, kamu gücü karşısında, yönetilenlere geniş bir güvence sağlamasıdır. Bu amaçla başlıca üç yöntem kullanılmıştır: kamu hak ve özgürlüklerinin olabildiğince geniş ve ayrıntılı bir biçimde düzenlenmesi; hem yasamanın, hem de yürütmenin kendi içinde bölünmesi, ve dolayısıyla bunların yurttaş karşısındaki güçlerinin azaltılması; ve devletin her alandaki tüm eylem ve işlemlerinin, bağımsızlıkları tam anlamıyla güvenceye bağlanmış olan yargı kuruluşlarının denetimine alınması.

1961 Anayasası, 157'si sürekli, 11'i de geçici olmak üzere toplam 168 maddeden oluşan, bu maddelerin bazısı 12 fıkra içerebilen uzun bir metindir. Bu metnin aşağı yukarı üçte biri, temel hak ve ödevlere ayrılmıştır. Ayrıca, hem başlangıç'ta, hem de Cumhuriyetin temel niteliklerini sayan ikinci maddede, devletin insan haklarına dayanması, temel bir ilke olarak benimsenmiştir. Bu temel haklar, devlete karşı bireye bir dokunulmazlık alanı sağlamalarına veya devletin yurttaşlara belli hizmetler götürmesini gerektirmelerine veya yurttaşın devlet yönetimine katılmasını sağlamalarına göre kümelendirilmişler, ayrıntılarıyla düzenlenmişler, ayrıca birtakım genel hükümlerle, tüm haklar ek bir güvenceye bağlanmaya çalışılmıştır. Bu genel hükümler içinde en önemlisi, temel hak ve özgürlüklerin ancak yasa ile düzenlenebileceklerini, ama yasaların bile hiç bir hakkın özüne dokunamayacağını öngören onbirinci maddedir.

Temel hakları güvenceye bağlamanın yanı sıra, 1961 Anayasası, devlet gücünü bölme yoluna da gitmiştir. Yasama alanında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri ilk kez çift meclis sistemine gidilmiştir. 450 üyelikle dondurulan Millet Meclisi'nden başka, seçimden gelen 150 ve cumhurbaşkanının atadığı onbeş üyeden, MBK'nin ondörtlerin tasfiyesinden sonra kalan üyelerinden, ve eski cumhurbaşkanlarından oluşan bir de Cumhuriyet Senatosu kurulmuştur. Ayrıca, Senato'da yüksek öğrenim ve kırk yaş koşulu aranmış, milletvekilliği süresi dört yıl olmasına karşılık senatörlük dönemi altı yıl olarak öngörülmüş, kısacası, birtakım ayrımlar yaratılarak, iki meclisin aynileşmesi önlenmeye çalışılmıştır. Öte yandan, iktidar tekelleşmesine başka bir engel olarak, TBMM'ndeki tüm siyasal partilerin meclislerin yönetiminde pay sahibi olmalarını öngören düzenlemeler getirilmiştir.

Yürütme alanında da bir bölünmeye gidilmiştir. Çerçi Cumhuriyet kurulduğundan beri yürütme cumhurbaşkanlığı ve hükümet olmak üzere, iki daldan oluşmuştu. 1961 Anayasası'nın getirdiği yenilik, daha önceki deneyimlerde bu iki dal arasında ortaya çıkan aynileşme eğilimini önlemeye ve cumhurbaşkanını ayrı bir denge öğesi haline getirmeye yönelik birtakım düzenlemelerdir. Bunların en önemlisi, cumhurbaşkanlığı döneminin yedi yıla çıkarılması, böylece dört yılda bir yenilenen Millet Meclisi'nde ve devlet başkanlığında, otomatik olarak aynı siyasal eğilimin egemen olmasının önlenmeye çalışılmasıdır. Aynı kişinin arka arkaya cumhurbaşkanı seçilememesi de, bu makamın bağımsızlığını artırmaya yönelik bir önlemdir. Bundan başka, başbakan ve ilgili bakanlar dışında, genel kurmay başkanı ve kuvvet komutanlarını içeren Milli Güvenlik Kurulu'nun cumhurbaşkanının başkanlığında toplanması, danışma statüsünde de olsa, hükümeti dengelemeye yönelik yeni bir anayasal kuruluş yaratmıştır. Nihayet, yine yürütme alanında, üniversitelere ve Türkiye Radyo ve Televizyon kurumuna özerklik tanınarak, yürütmenin tekelleşmesine anayasaca bir engel daha getirilmiştir.

Yönetilenlerin devlet karşısındaki güvencesini artırmak için, 1961 Anayasası'nın öngördüğü diğer bir dizi düzenleme de yargı gücü ile ilgilidir. Hangi alanda yer alırsa alsın, devletin hiç bir eylem ve işleminin yargı denetimi dışında kalmaması sağlanmıştır. Bu alanda en büyük yenilik, yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek ve gerektiğinde siyasal partileri yargılamak üzere bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasıdır. Ayrıca, anayasa, yargıçların bağımsızlığını güvenceye bağlayacak her türlü önlemi almıştır. Adliye yargıçlarının özlük işleri konusunda karar verme yetkisi, yargıçların kendi aralarında oluşturdukları Yüksek Hâkimler Kurulu'na bırakılmıştır. Kendi dilekleri dışında, yargıçların 65 yaşından önce emekliye sevkedilemeyecekleri, bir kadro veya mahkemenin kaldırılması nedeniyle de olsa, aylıklarından yoksun bırakılamayacakları hükme bağlanmıştır.

Kısacası 1961 Anayasası, temel hakları güvenceye bağlamak, yasama ve yürütme alanlarında belli bir siyasal akımın tekelleşmesini önlemek, yargıyı eksiksiz bir bağımsızlığa ve yaygın bir denetim yetkisine kavuşturmak, ve nihayet siyasal partileri anayasa güvencesine almak suretiyle, devleti dizginlemek ve sivil toplumun serpilmesine olanak açmak yolunda, o güne dek Türkiye'de uzaktan bile benzeri görülmeyen, üstelik çağdaş dünyada bile az bulunan bir demokratik hukuk çerçevesi yaratmıştır. İşte, 1965 yılından itibaren rejimin normale dönmesinden, ordu müdahalelerinin sivil yönetim üzerinde sürekli bir tehdit olmaktan çıkmasından itibaren, toplumda çeşitli siyasal akımların boy göstermesi için böyle bir anayasanın varlığı az bulunur bir ortam yaratmıştır. Böylece, 1961-1965 arasında çekingen bir biçimde su yüzüne çıkan birtakım akım-

lar, 1965'ten sonra hızla serpilmişler, toplum yaşamında o güne dek görülmeyen bir renklilik yaratmışlardır.

1961 Anayasası'nın açtığı özgürlük alanında boy gösteren ilk akımlar, solcu akımlardır[56]. Türkiye'de Sol'un tarihi Osmanlı İmparatorluğu'na dek uzanmakla birlikte, açık bir siyasal güç olarak faaliyet gösterebildiği dönemler son derece kısadır. Bunların birincisi, yeni devletin kuruluş ve bağımsızlık mücadelesi verdiği ilk yıllarda yer almıştır. 1919'da başlayan Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın gerektirdiği geniş koalisyon anlayışı, siyasal yaşamda Sol'a da yer açılmasını zorunlu kılmıştı. Ancak, bağımsızlığın kazanılması ve yeni anayasal düzene girilmesiyle birlikte, bu hoşgörü bitmiş, 1925 Takriri Sükûn Kanunu'ndan itibaren her türlü sol örgütlenme yasaklanmıştır. 1945'te siyasal liberalleşme sürecine girilmesiyle, Sol için bu kez ancak birkaç ay süren ikinci bir özgürlük fırsatı doğmuştur. Ama, yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'de Çok Partili düzenin kurulmasının önemli bir koşulu, yeniden yeşermeye başlayan sol güçlerin kesinlikle ezilmesi olmuştur. Kısacası, 1960'lara gelininceye dek, Sol, yasak, gizli, ülke çapındaki etkenliği marjinal düzeyi geçemeyen bir akım olarak kalmıştır.

1961'den sonra su yüzüne çıkan sosyalist akım, başlıca iki eksen çevresinde gelişmiştir. Birbirleriyle çekişme içinde gelişen, biri güçlenince öteki zayıflayan, tüm denemelere karşın on yıl boyunca birbirleriyle asla uzlaşamayan bu iki temel eğilimin özellikleri, kabaca şöyle özetlenebilir. Birinci eksen, marksizmi reddeden bir sosyalizmin savunucusuydu. Dayandığı başlıca toplumsal güçler, Atatürkçü, yani antiemperyalist ve ilerici aydınlarla öğrencilerdi. Amacı, Türkiye'yi bir an önce tam bağımsızlığa kavuşturmak, sosyal adalet içinde hızlı bir kalkınmayı sağlamaktı. Stratejisi, partiler düzeni dışında birtakım güçleri harekete geçirip, Türkiye'de ilerici bir diktatörlük kurmaktı. Bu stratejinin gerektirdiği taktik on yıl içinde önemli değişikliklere uğramıştır. Aralık 1961'de Yön dergisinin yayınlanmasıyla bu akım ilk kez su yüzüne çıktığında, düzeni değiştirmek için en çok ilerici subaylara güvenilmiştir. Zamanla, bu görüş değişmiş. Yön'den sonra ideolojiyi devralan gençlik grupları, iktidar değişiminin ancak gençliğin öncülük ettiği kent ve/veya köy gerillacılığı ile sağlanabileceğini savunmuşlardır. Bu ekseni belirleyen başka bir özellik de, hiç bir zaman türdeş bir bütünlük içinde ortaya çıkmaması, başından sonuna dek, türlü örgütler, dernekler, dergi ve gazeteler, düşünürler tarafından savunulan değişken bir akım biçiminde kalmasıdır.

1961'den sonra gelişen sosyalist hareket içinde ikinci büyük eksen ise, baştan sona Türkiye İşçi Partisi tarafından temsil edilmiştir.

---

56. 1961 Anayasası döneminde Türkiye'de sol faaliyetler hakkında bkz. Jacob M. Landau, **Radical Politics in Modern Turkey** (Leiden : E.J. Brill, 1974); ay-

Şubat 1961'de bir grup sendikacının çabasıyla kurulan bu parti, Şubat 1962'de Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığa getirilmesiyle gelişmeye başlamış ve 1965-1968 arasında Türkiye solunun egemen gücünü oluşturmuştur. Parti, ideoloji olarak marksizmi benimsemiş, başlıca toplumsal dayanak olarak da işçi sınıfını seçmişti. Stratejisi, tıpkı 1946 sonrası DP muhalefeti gibi, siyasal mücadeleye halkı olabildiğince katarak yasal yoldan, yani seçim kazanarak iktidara gelmekti. Amacı, Türkiye'de, tam bağımsızlıkçı, demokratik bir sosyalizm kurmaktır. Milli bakiye sistemi sayesinde 1965 seçimlerinde partinin Millet Meclisi'nde grup kuracak güce erişmesi, solcuların TİP'ne bağladıkları umutların epey güçlenmesine yol açmıştır. Ancak, gerçek şudur ki, sosyalizmi ilk kez ülke çapında tanıtmış olmasına ve sosyalist mücadeleye meşruluk kazandırmış olmasına karşın, TİP'nin sağlayabildiği oy desteği %3 civarında kalmıştır. Partinin bu yavaş gelişimi, özellikle gençlerin sabrını taşırmış, sonuçta 1968'den itibaren solcu akımlar içinde birinci eksenin yandaşları yeniden ve kesinlikle üstünlük kazanmışlardır.

1961 Anayasası döneminde, sosyalizm dışında kalan sol kesimde görülen en önemli hareket CHP içinde yer almıştır. 1961-1965 koalisyon hükümetleri döneminde toplumsal dayanağının giderek eridiğini ,buna karşılık Sol'un güçlendiğini gören İsmet İnönü, ilk kez Temmuz 1965'te, gazeteci Abdi İpekçi'ye, partisinin «ortanın solunda» yer aldığını açıklamıştır. CHP içinde böylece açığa vurulan sola kayış, partinin Ekim 1966'da yapılan 18. Kurultayında, Bülent Ecevit'in önderlik ettiği sol eğilimlilerin parti iktidarını ellerine geçirmeleri ile çok önemli bir aşama kaydetmiştir. Ne var ki sosyalizmi reddeden, komünizme ise açıkça cephe alan bu ılımlı sosyal demokrasi akımı bile, CHP'nin gelenekçi bünyesinde büyük sarsıntılara yol açmıştır. Sonuçta, Turhan Feyzioğlu'nun önderliğindeki sağcı kesim partiden ayrılmış ve Mayıs 1967'de, Güven Partisi'ni kurmuştur.

Yeni anayasal düzen içinde, önceleri sağ kesimde önemli bir hareketlenme görülmemiştir. Sağın vurucu gücüne önderlik edecek olan Alparslan Türkeş ve onu izleyen ondörtlerin bir bölümü, Ekim 1962'den itibaren yurda dönmeye başlamışlardı. (Türkeş'in kendisi Şubat 1963'te dönmüştür.) Yeni stratejilerini oluşturabilmeleri için bunların bir arayış dönemi geçirmeleri kaçınılmazdı. İlk hedef, bir siyasal parti halinde örgütlenmekti. Türlü girişimler sonucunda, kendilerine uygun ortamı CKMP içinde buldular. Haziran 1962'de, bu partinin karizmatik önderi Osman Bölükbaşı, arkadaşlarıyla anlaşmazlığa düşmüş ve bir grup yandaşıyla birlikte partisinden ayrılarak, tekrar Millet Partisi'ni kurmuştu. Bu ayrılık, CKMP'nde bir önderlik bunalımına yol açtı. Türkeş ve arkadaşları işte bundan yararlandılar. Mart 1964'te CKMP'ne giren bu grup, Temmuz 1965'te yapılan büyük kongrede, partinin yönetimini ele geçirmeyi başardı ve Alparslan Türkeş CKMP başkanı oldu. Böylece vurucu sağ, ken-

dine bir siyasal parti bulmuş oluyordu ama, bu partiyi kendi amaçlarına uygun bir örgüt haline dönüştürebilmesi için daha oldukça uzun bir zaman geçmesi gerekiyordu[57].

Sağ kesimde, bu dönemde kayda değer başka bir gelişme de, 1960'la tarihe karışan DP'nin mirasına sahip çıkma mücadelesinde, AP'nin YTP'ni tamamen alletmesidir. Gerçekten de, 1964 sonunda Süleyman Demirel'in önderliğine geçen AP, *milli bakiye sistemine* rağmen 1965 seçimlerinde tek başına iktidar olduktan sonra, YTP'ni adım adım eritip önemsiz bir güç haline getirmeyi başarmıştır. Demirel'in yönetimindeki AP, ayrıca, ordu hiyerarşisini de tarafsızlaştırmayı bilmiştir. Bunun için türlü yöntemler kullanılmıştır. 1965 seçimlerinden sonra, TBMM'ne en yüksek sayıda emekli subayı seçtiren parti AP olmuştur. Cemal Gürsel'in sağlığını yitirmesi ve cumhurbaşkanlığının boşalması üzerine, Mart 1966'da —bu amaçla genel kurmay başkanlığından istifa eden— Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanlığına seçilmesine de AP önayak olmuştur. Yani AP, bir yandan DP'nin mirasına sahip çıkarken, öte yandan da ordu hiyerarşisine şirin gözükmek için elinden geleni yapmıştır. Böylece, AP, meşru sağın en güçlü temsilcisi haline gelmiştir.

1965'te başlayan AP iktidarının altı çizilmesi gereken çok önemli başka bir özelliği de, dış siyasette izlediği tutumdur. Temelde Batı ittifakına tamamen sadık kalmakla birlikte, Demirel, üçüncü İnönü hükümetinin başlattığı yeni dış siyaset açılımını olabildiğince genişletmiştir[58]. 1965-1971 yılları arasında, Türkiye dış siyaseti, Cumhuriyet tarihinde eşine az raslanır bir dinamizm göstermiştir.[59]. Türk-Arap ilişkileri, 1965'ten itibaren düzelmeye başlamıştır[60]. Aralık 1966'da ,ilk kez bir Sovyet başbakanı, *Alexei Kosigin*, Türkiye'yi resmen ziyaret etmiştir. Yine 1965'ten itibaren, Türk-Bulgar, Türk-Yugoslav ve Türk-Romen ikili ilişkileri hızla gelişmiştir[61].

57. Bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ».
58. Menderes'in izinden gittiğini söyleyen bir siyaset adamı olan Demirel'in, temelde Batı ittifakına tamamen sadık kalsa bile, çokyönlü bir dış siyaset izlemesi, yine de açıklama gerektiren ilginç bir olaydır. Bu yönde sıralanabilecek etkenler arasında şunlar bulunabilir : Johnson'un mektubunun, tüm siyaset adamlarında olduğu gibi, Demirel'de de yarattığı şok: iktisadi büyüme stratejisini uygulayabilmek için Demirel'in ucuz teknolojiye ve yeni pazarlara gereksinme duyması, bunların ilkini Sovyetler Birliği'nde, ikincisini ise özellikle Arap dünyasında bulabilmesi; Batı'dan daha çok kredi koparabilmek için Demirel'in kendine bir pazarlık gücü sağlamaya çalışması; Demirel'in, Batı'ya karşı giderek soğumuş olan kamuoyuna şirin gözükme çabası; oy almak için Demirel'in memnun etmeye çalıştığı İslamcı çevrelerin Arap yakınlaşmasına büyük önem vermeleri.
59. Gönlübol, **Türk Dış Politikası**, s 587.
60. Ömer E. Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası : 1945-1970** (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972), s. 183.
61. Gönlübol, **Türk Dış Politikası**, s. 575-79.

Böylece, 1965-1968 arasına bakıldığında, elde edilen genel izlenim, Türkiye'de, Çok Partili düzenin ilk kez gerçek bir çoğulculuk içinde işlemeye başladığıdır. Ancak, Türkiye'nin iktisadi ve siyasal yapısı, bu çoğulculuğun hızla körüklediği binbir türlü istemi karşılayabilecek gelişmişlikte değildi. Dolayısıyla, iki seçenekten birinin seçilmesi gerekmekteydi. Ya bu istemleri olabildiğince karşılamak üzere yapılar sürekli bir evrime tabi tutulacak, yani durmadan genişleyen bir demokratikleşme ve siyasal liberalleşme süreci izlenecekti; ya da yapılar daha da geriye götürülüp, istemlerin susturulması yoluna gidilecekti. Türkiye'de yönetimde söz sahibi olanlar ikinci yolu yeğlemişler, bu da Çok Partili düzenin ikinci kez kesintiye uğramasıyla sonuçlanmıştır.

1968-1971 : Çok Partili Düzenin Çürüme Süreci

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye siyasal yaşamında, nitel sıçramalara sahne olan kimi yılların ayrı bir önemi vardır. 1945 yılında Çok Partili düzen ilk kez kurulmuştur; 1961'de bu düzen, bu kez çok daha demokratik bir anayasa ile yeniden kurulmuştur; 1965'te Türkiye'de çoğulculuğun altın dönemi başlamıştır; 1968'de ise bu dönemin yıkılış sürecine girilmiştir.

1968, dünyada da önemli bir yıldır. Mayıs-Haziran aylarında, önce Batı Almanya'da başlayan öğrenci hareketleri, daha sonra Fransa'ya bulaşmıştır. Bunalımın Fransa'da ulaştığı boyutlar, artık bir devrim olasılığını tümüyle dışladığı sanılan Batı Avrupa siyasal düzenini tâ temelinden sarsmıştır. Devrim, yeniden Batı'nın gündemine *girmiştir*. Öte yandan, 1968 yılı Doğu blokunda da çok büyük sarsıntılara tanık olmuştur. O yılın baharında Prag'da başlayan demokratik sosyalizm denemesi ,özellikle Batı'nın gençlik ve aydın kesimlerinde büyük umutlar yaratmıştır. 21 Ağustos 1968'de Çekoslovakya'nın Sovyetler Birliği'nin önderliğindeki bir küme sosyalist ülkenin silâhlı kuvvetlerince işgal edilmesi, bu umutları yerle bir etmiştir. Kısacası 1968, Avrupa'nın hem batısında hem de doğusunda önce büyük umutlar ve korkular yaratmış, daha sonra yönetilenlere yaygın bir umutsuzluk, yönetenlere ise derin bir güvensizlik duygusu bırakarak son bulmuştur.

Türkiye'de 1968 Çok Partili düzenin çığırından çıkmaya başladığı yıl olmuştur. Bu çürüme süreci, başlıca üç eksen üzerinde gelişmiştir. Birincisi sol kesimde yer almış, bir iç parçalanma ve sistem dışına taşma süreci biçiminde belirmiştir. İkincisi sağ kesimde olmuş, bir kümeleşme ve karşı-saldırıya geçme süreci görülmüştür. Üçüncüsü ise doğrudan doğruya yöneticilerin tutumundan kaynaklanmış, hükümetin sol kesimi bastırmaya yönelik saldırgan tutumu, devletin sivil topluma saygı göstermesi esasına dayanan yeni çoğulculuğun hızla sonunu getirmiştir.

Şubat 1968'de Zonguldak maden işçileri, ücret dağıtımında hak-

sızlık yapıldığı gerekçesiyle büyük bir direniş gerçekleştirmişlerdir. Yine aynı ay içinde, Türkiye İşçi Partisi, İstanbul'da büyük bir gösteri (Kurtuluş Mitingi) düzenlemiştir. Mart 1968'de Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) başkanlığına Doğu Perinçek seçilmiştir. Böylece, yukarıda sözü edilen sol-içi çekişmede TİP'nin yasalcılığını reddeden görüş, en büyük solcu gençlik örgütüne egemen olmuştur[62]. Haziran 1968'de İstanbul Üniversitesi'nde ilk işgal eylemi görülmüştür. Temmuz 1968'de ise bu kez işçiler, ilk işgallerini Derby lâstik fabrikasında gerçekleştirmişlerdir. Yine Temmuz ayında İstanbul'u ziyaret eden A.B.D. 6. Filosu denizcileri, solcu gençlerin saldırısına uğramışlardır. Bu gelişmelere koşut olarak sistem-dışı solcu güçler, kendi stratejilerinin karşısında en büyük engel olarak gördükleri Türkiye İşçi Partisi'ne karşı fiilî saldırıya geçmişlerdir.

TİP'nin temsil ettiği yasalcı sol akıma en büyük darbeyi vuran olay, Çekoslovakya işgali olmuştur. Prag baharına gönül veren parti başkanı Mehmet Ali Aybar, işgali sosyalizmin iflâsı olarak değerlendirmiş, sonuçta marksist ideolojiden vazgeçmiştir. Oysa TİP'nin önde gelen öteki yöneticileri bu olayı marksizmin değil, Sovyetler Birliği'nin bir yanlışı olarak değerlendirmişlerdir. Böylece TİP yönetminde, parti başkanı ile öteki yöneticileri karşı karşıya getiren büyük bir çekişme başlamıştır. Sonuçta, ikisi de yasalcılığı savunan bu iki kümenin birbirine düşmesiyle, sistem-dışı mücadele görüşünü savunan solcu strateji kesin bir zafer kazanmıştır.

Sol'un giderek daha atak hale gelmesi, 1968 yılında sağ cephede de toparlanma ve karşı saldırıya geçme eğilimleri yaratmıştır. Mart 1968'de Millî Türk Talebe Birliği'nin önderliğindeki sağcı gençlik, İstanbul'da büyük bir gösteri düzenlemiştir (Şahlanış Mitingi). 1968 ortalarında ise, sağcı gençliğin en vuruşkan odakları olan Ülkü Ocakları kurulmaya başlamıştır. Temmuz 1968'de İzmir'de ilk komando eğitimi kursu açılmıştır[63]. Türkeş ve yandaşlarının örgütlediği bu kursların amacı, 45 gün süren sıkı bir ideolojik ve fizik eğitimden geçirilen birtakım gençleri, sağın milis güçleri olarak yetiştirmekti. Bu dönemde, sağ kesimde görülen başka bir toparlanma eğilimi de, İslâmcı akımlar çerçevesinde yer almıştır[64]. 19 Mayıs 1968'de Dolmabahçe Camii'nde gösteri niteliğinde ilk toplu namaz kılınmıştır. Yine 1968 ortalarında Bugün gazetesi çevresinde İslâmcı akım açık bir siyasal niteliğe bürünmeye başlamıştır. Aynı yıl içinde, Necmettin Erbakan'ın başını çektiği grubun Odalar Bir-

62. Daha sonra, 1969 Ekim'inde, Fikir Kulüpleri Federasyonu yeni niteliğine uygun olarak Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) adını aldı.
63. Gevgilili, **Yükseliş ve Düşüş**, s. 371.
64. Çok Partili düzende İslâmcı akımların gelişme süreci hakkında bkz. Ahmet Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı : 1946-1968** (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971); ayrıca bkz. Binnaz Toprak, «Dinci Sağ.»

liği'ndeki etkinliği, İslâmcı muhalefetin harekete geçişinin başka bir işaretidir.

1968 yılı, Demirel'in yönetim anlayışında da önemli bir tutum değişikliğine tanık olmuştur. AP yönetimi, solcu muhalefete karşı hiç bir zaman hoşgörülü olmamıştı ama, 1968'e gelininceye dek, Sol büyük bir tehlike olarak görülmediğinden, ülkede göreceli bir serbesti havası esmesine göz yumulmuştu[65]. 1968'de bu serbesti havası kaldırılmış, hükümet Sol'a karşı kesin bir mücadeleye girişmiştir. Bunun için kullanılan yöntemlerden bir tanesi, Sol'a karşı örgütlenen yasadışı sağcı muhalefete yeşil ışık yakmaktı. Böylece Demirel Hükümeti, tüm uyarılara karşın komando kamplarını kapatmaya yanaşmamıştır. Demirel'in sağ kesimdeki yasadışılığı görmezlikten gelişi, Çok Partili düzenin hızlı çürüyüşünde en büyük etken olmuş, belli bir alanda gelişmesi hoşgörülen yasadışılık, giderek tüm sistemi saran bir kanser haline gelmiştir. Demirel hükümetinin kullandığı başka bir yöntem de, devlet güçlerini solcuların üzerine saldırtmak olmuştur. Temmuz 1968'de 6. Filo denizcilerinin İstanbul'da saldırıya uğramaları üzerine Toplum Polisi öğrenci yurtlarını basmış, öğrencileri yataklarından sürükleyerek sıra dayağına çekmiştir. İşte bu olay sırasında, 1961 Anayasası döneminde ilk kez bir öğrenci, Vedat Demircioğlu ölmüş, yani ideolojik mücadelede ilk kanı hükümet güçleri akıtmıştır.

Çok Partili düzenin 1968 yılında başlayan bu çürüyüşü, sonraki yıllarda yoğunluğunu ve hızını artırarak sürmüş, böyle bir ortamda yapılan 1969 genel seçimleri ülkeye herhangi bir kurtuluş umudu getirmemiştir. TİP yönetimindeki bölünme, yasalcı solcu kesimin bu partiye beslediği umutları kırarken, CHP'nin benimsediği (bu yüzden de bölündüğü) ortanın solu ideolojisinin ne anlama geldiği henüz açıklığa kavuşmamıştı. Milli bakiye sisteminin terkedilmesiyle, küçük partilerin seçimlerde önemli bir rol oynayamayacakları belli olmuştu. İktidar partisi olarak AP ise kendisinden beklenen vermemişti. Türkeş'in Şubat 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) haline getirdiği CKMP, kamuoyunda kuşku yaratmaktaydı. Kısacası, 1969 seçimleri, bir «rejim bunalımı» havası içinde yapılmıştır.

Katılma oranının, Türkiye ölçeğine göre çok düşük olan %64,3 düzeyinde kalması, kamuoyundaki yaygın umutsuzluğun göstergesi dir. Partilere duyulan güvensizliğin başka bir işareti de, bağımsız adaylara verilen oylardaki artıştı. Gerçekten de 1969'da, seçimlere

65 Sözü edilen serbesti havasının «göreceli» olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Yoksa, 1965-1968 arasında Demirel Hükümeti'nin, sola karşı, Batılı anlamda liberal bir siyaset izlediği düşünülebilir. Gerçek şudur ki, söz konusu dönemde de Adalet Partisi iktidarı, sola karşı yasa dışı birçok baskı girişiminde bulunmuştur. Bu dönemin yine de görece «serbest» olarak nitelenebilmesinin nedeni, 1960 öncesinin ve 1968 sonrasının aksine, baskı altında da olsa, sosyalist hareketin yaşamasına izin verilmiş olmasıdır.

katılan sekiz partiye karşın 13 bağımsız aday milletvekili seçilebilmiştir. AP bu seçimlerde %6 civarında oy yitirerek kullanılan oyların ancak %46,5'unu almıştır. CHP ise %28,7 oranındaki oyuyla geniş ölçüde yerinde saymıştır. Ortanın soluna karşı kurulan yeni Güven Partisi ise oyların %6,6'sını alarak üçüncü parti durumuna gelmiştir. Başka hiç bir parti kayda değer bir oy oranına ulaşamamıştır[66].

1969 genel seçimleri, Türkiye'de 1968'de başlayan siyasal çözülmeyi hiç bir biçimde durduramamıştır. Köylülerin toprak, işçilerin fabrika, öğrencilerin de fakülte işgal eylemleri birbirlerini durmadan kovalamış, hem ideolojik karşıt kümelerin birbirleriyle çekişmeleri, hem de solcu güçlerle kolluk kuvvetleri arasındaki çatışmalar, giderek büyük boyutlara ulaşmıştır. Artık sokaklarda kan dökülmesi olağan hale gelmiş, sokak anarşisine koşut olarak devletin çözülme süreci de hızlanmıştır. Mayıs 1969'da, yüksek yargı organları üyeleri Ankara sokaklarında cüppeleriyle bir yürüyüş yapmışlar, yine aynı yılın Kasım ayında Polis Enstitüsü öğrencileri dersleri toplu olarak boykot etmişlerdir.

Bu siyasal çözülmenin yanı sıra hükümet, iktisadi bir çıkmaz içine de girmişti. Biriken sorunlar karşısında bunalım, iktidar partisini bile sarmıştı. AP içinde Demirel'e karşı hoşnutsuzluk, nihayet Şubat 1970'te patlak verdi. 11 Şubat günü yapılan bütçe oylamasında 41 AP milletvekili muhalefetle birlikte oy kullanarak bütçenin reddedilmesine yol açtı. Bunun üzerine, hükümet çekilmek zorunda kaldı. Ne var ki Demirel, AP örgütünde güçlü idi. Parti başkanlığını koruduğu sürece, varolan parlamento dengesine göre yine kendisinin başbakan olması kaçınılmazdı. Nitekim, yeni hükümeti yine Demirel kurdu. Bu arada, muhaliflerinin bir bölümünü ikna etmeyi de başarmıştı. Mart 1970'te yeni hükümet için yapılan oylamada Demirel güvenoyu aldı.

İktisadi bunalımı aşmak amacıyla yeni hükümet bir dizi önleme başvurdu. Temmuz 1970'te çıkarılan Finansman Kanunu ile vergilerde önemli artışlar yapıldı[67]. 10 Ağustos 1970'te Türk Lirasının değeri %66,6 oranında düşürüldü. Aynı yıl, Ortak Pazar'a tam üyelik yolunda «hazırlık» döneminden «geçiş» aşamasına girilmesi kararlaştırıldı. Ne var ki, bunalımın Batı sermayesi ile artan bir kaynaşma yoluyla çözülmek istenmesi, gelenekçi sağ kanadın hoşnutsuzluğunu iyice artırmıştı. Ocak 1970'te Necmettin Erbakan'ın önderliğinde Milli Nizam Partisi kuruldu. AP içinde Demirel'e cephe

66. 12 Ekim 1969 genel seçimlerinden sonra 450 milletvekilliği şöyle dağılmıştır: AP 256, CHP 143, Güven Partisi 15, Türkiye Birlik Partisi (Alevi oylarına yönelmekteydi) 8, Millet Partisi 6, YTP 6, TİP 2, MHP 1, bağımsız 13.

67. 29 Temmuz 1970 gün ve 1318 sayılı Finansman Kanunu, **Resmî Gazete**, 10 Ağustos 1970, sayı 13575.

alanlar da, aynı yıl içinde partilerinden ayrılarak Aralık 1970'te Demokratik Parti'yi kurdular.

Sağ cephedeki bu bunalım ve bölünmelere koşut gelişmeler sol cephede de yaşanıyordu. Temmuz 1970'te yapılan CHP 20. Kurultayı, yine ortanın solu taraftarları ile gelenekçiler arasında bir çekişmeye sahne olmuş, bu çekişmeden Ecevit ve yandaşları kesin bir zaferle çıkmışlardı. Yani CHP bir adım daha sola kaymıştı. Öte yandan Ekim 1970'te Behice Boran TİP genel başkanı olmuştu. Ancak, marksist kanadın bu zaferi, parti içindeki Kürtçü akımla bir ittifak aracılığıyla kazanılmıştı. Böylece, TİP de giderek sistem dışına itiliyordu.

Hükümetin aczi, sağın bunalımı ve parçalanması, CHP'nin sola kayması, solcu gençlik içindeki sabırsızlık eğilimlerini daha da kamçıladı. 1971'e yaklaşılırken, Deniz Gezmiş ve Mahir Çayan gibi önderlerin yönetiminde, Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu, Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi gibi örgütler nerdeyse açıkça kuruluyor, silâhlı stratejilerin hangi türlerinin Türkiye'yi kısa yoldan devrime götüreceği kamuoyu önünde tartışılabiliyordu. Ocak 1971'de Türkiye'de ideolojik amaçlı ilk banka soygunu yapılıyordu. Şubat 1971'de ise bir Amerikalı çavuş kaçırıldı. Eylemler öylesine yoğunlaşmıştı ki, 18 Şubat 1971'de İstanbul Üniversitesi'nin tüm fakültelerinin süresiz olarak kapatılması zorunlu hale geldi. Mart 1971 başında ise dört Amerikan askeri görevlisi, solcu gençler tarafından silâh zoruyla kaçırıldı. Türkiye'de kamu yetkesi artık sıfıra inmişti.

İşte bu koşullarda, 12 Mart 1971'de, genel kurmay başkanı ile kuvvet komutanlarının imzasını taşıyan bir muhtıra veriliyor, hükümetin çekilmesi, anayasanın öngördüğü reformları yapacak bir hükümetin kurulması isteniyordu. Bu istekler en kısa zamanda yerine getirilmediği takdirde, Türk Silâhlı Kuvvetleri ülke yönetimine doğrudan doğruya elkoyacaktı. Böylece, Türkiye'de Çok Partili düzen yolunda girişilen ikinci deneme de sona eriyordu.

Sonuç

Türkiye'de Çok Partili düzenin ilk yirmi beş yılına toplu olarak bakıldığında, birtakım süreçlerin varlığı hemen göze çarpmaktadır. Genellikle inişli çıkışlı bir yol izleyen ve çok kez birbirleriyle çatışan bu süreçleri dört eksende toplamak olanaklıdır: demokratikleşme, liberalleşme, köktencileşme, ve askerileşme.

Demokratikleşme, siyasal katılmanın yaygınlaşması biçiminde anlaşılırsa, bunun ilk öğesi genel oydur. Gerçekten de, katılmanın varlığının ilk koşulu, devletin kimin tarafından yönetileceğinin genel seçimlerle saptanmasıdır. Türkiye bu aşamaya 1950'de girmiştir. Oy hakkından vazgeçilemeyeceği ve seçimlerin dürüst bir biçimde yapılacağı ilkesi, özellikle Demokrat Parti'nin muhalefet dönemindeki mücadelesiyle halka benimsetilmiş ve Türkiye siyasal yaşamının

değişmez bir düsturu haline gelmiştir. 1950'den beri Türkiye'de seçimlerin hep yargıçlar tarafından denetlenmesi, siyasal ideolojideki bu ilkenin artık kurumlaştığının da göstergesidir.

Ancak genel oy, siyasal katılmayı sağlamada yalnızca bir ilk adımdır. Örneğin, yerel eşrafın tüm yöre halkının oyunu sürüklediği bir seçim türünde, oya katılma oranı yüksek de olsa, seçmenin siyasal katılma düzeyinin düşük olacağı açıktır. Türkiye'de Çok Partili düzenin ilk yirmibeş yılında, siyasal katılma işte bu nitel yönden de gelişmiş, ülke çağdaşlaştığı ölçüde seçmenlerde giderek daha bilinçli bir oy kullanma eğilimi gözlenmiştir. İşin ilginç yanı, Türkiye'nin en ilerlemiş bölgelerinde, siyasal katılmadaki bu nitel değişimin yalnızca şu veya bu partiyi tercihte daha usçu davranma biçiminde değil, varolan seçeneklerin hiç birini beğenmeyip bilinçli olarak oy vermeme biçiminde de yansımasıdır. Başka bir deyişle, ilerlemiş bölgelerde oya katılmadaki göreceli düşüklük, çağdaşlaşan Türkiye'de siyasete ilgisizleşmenin işareti değil, etkin bir siyasal protesto göstergesi olmaktadır[68].

Siyasal katılmanın başka bir göstergesi, siyasal platformda tartışılan sorunların niteliğidir. Siyaset ancak toplumun farklı kesimlerinin geçim dâvasına bağlandığı ölçüde demokratikleşebilir. Türkiye siyasal yaşamında bu açıdan dönüm noktası, 1960 yılıdır. Ondan önce en çok tartışılan sorunlar basın özgürlüğü, memur güvencesi, toplantı ve gösteri hakkı gibi konularda yer alırken, 27 Mayıs'tan itibaren kamuoyunu en çok ilgilendiren sorunlar kalkınma stratejileri, türlü sınıfların çıkarları gibi çok daha somut konulara kaymıştır. 1960 öncesi ve sonrası parti propagandalarına ve basındaki tartışmalara bakıldığında, bu ayrım hemen göze çarpmaktadır. İşte bu açıdan da Çok Partili düzen, ülkede giderek artan bir demokratikleşme süreciyle birlikte gelişmiştir.

Demokratikleşme sürecinin aksine Türkiye'de liberalleşme süreci çok daha inişli çıkışlı olmuştur. Liberalleşmeyi ölçmenin elverişli bir yolu, siyasal ideolojiler yelpazesinin yaygınlığına bakmaktır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'de dönüm yılı 1965'tir. Çok Partili düzen başladığında ideolojik farklılaşma övülesine düşük bir düzeyde tutulmuştu ki, iki büyük parti, yani Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında, seçmenin anlamlı bir ideolojik tercih yapmasına olanak yoktu, 1961 seçimleri de, geniş ölçüde 1960 öncesindeki sürecin devamından ibarettir; seçime katılan dört partiden ikisi, Adalet Partisi ile Yeni Türkiye Partisi, kapatılmış olan Demokrat Parti'nin devam görünümündeydi; öteki parti, Cumhuriyet Halk Partisi ile Yeni Türkiye Partisi, kapatılmış olan Demokrat Parti'nin devamı görünümündeydi; öteki iki parti, Cumhuriyet Halk

68. Toplumsal ilerleme ile seçime katılma arasındaki karşıt eğilimin Türkiye'de nasıl açıklanabileceği konusunda ilginç bir yorum için bkz. Ergun Özbudun, **Social Change and Political Participation in Turkey** (Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1976), s. 129-51.

Partisi ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ise, 1960 öncesi muhalefetin devamıydı. Bu görünüş ilk kez 1965'te değişti. Bunda en büyük etken, Çok Partili düzen içinde ilk kez bir sosyalist partinin, Türkiye İşçi Partisi'nin seçimlere katılmasına olanak verilmesiydi. Bu süreç, 1968'e dek sürdü. Ondan sonra, liberalleşmeden adım adım dönüldü. Bu dönüşün karşısındaki en büyük kurumsal engel olan 1961 Anayasası da 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra değiştirilerek, geri dönüş tamamlandı.

Ne var ki demokratikleşme ile liberalleşme arasındaki sıkı bağ, Türkiye'de liberalleşme sürecinin tümüyle geri çevrilmesine olanak bırakmamaktadır. Çağdaşlaşmaya koşut olarak demokratikleşme ilerledikçe, toplumun türlü sınıf ve kesimleri, kendi çıkarlarını yansıtan ideolojilere sahip çıkmaktadır. Böylece, alttan yukarıya doğru, siyasal yelpazenin kapsamını genişleten bir baskı oluşmaktadır. Siyasal yapının buna tümüyle duyarsız kalabileceğini düşünmek güçtür. Öte yandan, devlet olarak Türkiye'nin yaptığı Batı ile bütünleşme tercihi de, ister istemez, liberalleşme süreci her kesildiğinde yeni baskılar yaratmakta, sürecin önünün tekrar açılmasını zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'de Çok Partili düzende gözlenen başka bir süreç de köktencileşmedir. Aslında bu da, demokratikleşme ve liberalleşme süreçlerinin, temel sorunlarını henüz çözememiş gelişme yolundaki bir ülkedeki doğal uzantısıdır. Yönetilenlerin siyasal katılma eğilimlerinin arttığı, liberalleşmenin kapsamının yaygınlaştığı ölçüde, ülke sorunlarına toptan ve kökten çözümler arama eğilimi de güçlenmektedir. Bu eğilim, özellikle 1960'tan beri güçlenerek devam etmektedir. Siyasal yapının bu eğilimi yasal bir çerçeve içine yönelt medeki başarısızlığı, 1968'den beri görülen şiddet olaylarının doğmasına yol açmıştır. Şiddetin yaygınlaşması ise, liberalleşme sürecinin durdurulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Fakat köktencilik potansiyeli olduğu gibi durmaktadır. Ülkede liberalleşme sürecine dönüldüğü her sefer, bu potansiyelin açığa çıkması artık kaçınılmazdır. Nitekim,, 1971 askeri müdahalesinden sonra, 1973'ten itibaren rejimin yeniden normale dönmeye başlamasıyla birlikte, bu köktenci eğilim yine su yüzüne çıkmıştır. Türkiye'de çoğunluğu az çok tatmin edecek bir kalkınma düzeyine ulaşılmadıkça, Çok Partili düzeninde köktencilik gizli veya açık, ama daima güçlü bir öğe olarak varlığını koruyacaktır.

Yirmi beş yıllık Çok Partili düzenin denemesinin üzerinde durulması gereken son bir özelliği de, askerileşme sürecidir. Bu eğilim ilk kez 27 Mayıs 1960 hareketi ile ortaya çıkmış ,o günden sonra silâhlı kuvvetler daima siyasal oyunda söz sahibi olmuşlardır. Dünyadaki örneklere bakılırsa, askerileşme sürecinin, demokratikleşme ve liberalleşme süreçleri ile tam bir karşıtlık içinde bulunduğu, kimi ülkelerde ise yalnızca köktencilik süreci ile kaynaştığı görülür. Türkiye'de durum tam tersinedir. Askerileşme sürecinin en çok

çatıştığı süreç, köktencileşme sürecidir. Köktenci çözümleri savunan görüşler güçlendiği ölçüde, orduda —bunlara karşı— müdahale eğilimi artmaktadır. Buna karşılık, Türkiye deneyiminde demokratikleşme ile liberalleşme eğilimleri, askerileşme süreci ile kimi zaman uyuşmuştur. Gerçekten de, özellikle 27 Mayıs 1960 hareketi, Demokrat Parti'nin kesintiye uğrattığı liberalleşme sürecini yeniden işletmek için yapılmıştır. Bu hareketin getirdiği anayasa, hem Türkiye'ye liberalleşmenin görece en ileri dönemini yaşatmış, hem de toplumun ilgisini gerçek sorunlara çevirerek demokratikleşme sürecini önemli ölçüde hızlandırmıştır.

Ne var ki askerileşme süreci, aynı zamanda Çok Partili düzenin karşısındaki en büyük tehlikeyi de oluşturmaktadır. Siyasal oyunda silâhlı kuvvetlere sürekli olarak hakem rolünün tanınması, kaçınılmaz bir biçimde, hakemin oyuncu haline gelmesi eğilimini yaratmaktadır. Bu nedenle, köklü bir sivilleşme, Türkiye'de Çok Partili düzenin sağlıklı gelişiminin giderek ilk koşulu haline gelmektedir.

BÖLÜM 5

Sol

Murat Belge(*)
(Ahmet Samim)

1960'tan 1980'e yirmi yıl boyunca Türk solu, dikkat çekici militanlığını ve hiç de azımsanmayacak kitle desteğini ülkesinin ve döneminin gerçeklerine uydurma mücadelesi verdi. Sonunda sosyalistler 1979 seçimlerinde oyların yüzde 3'ü gibi pek küçük bir oranını elde edebildiler. Bu yazının yazıldığı sıralarda ise Sosyalist örgütler yasadışı ilân edilmiş durumda Türk solunun hem başarısızlığı hem de potansiyeli, İstanbul'un Taksim meydanında 1 Mayıs 1977'de yapılan kütlesel mitingde simgeleşmişti. Kutlama çağrısını Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) Türkiye'deki iki işçi konfederasyonundan daha köktenci olanı yaptı ve mitinge 200 bini aşkın sosyalist katıldı. Sosyalistler, farklı ve çoğu da birbirine rakip flamalar altında toplanmışlardı. Devrimci Yol'un 40 bin kadar izleyicisi vardı, Kurtuluş'un 10 bin. Her ikisi de kökünü 1970'lerin gerilla mücadelelerinden alan bağımsız gruplardı. Türkiye'nin Sovyet yanlısı üç grubu da katılmıştı. Sendikal işçiler kadar bir çok öğrenci ve meslek derneği de vardı. Onları bekleyen tarihi felaket, toplantının kanlı sonucunda cisimleşecekti. Maoist bir grup mitingin «sosyal faşist» niteliğini teşhir etmek amacıyla zorla katılmaya kalkıştığında, kadrolarından bazıları havaya ateş açtı. Hemen ardından, çatılardan, başka stratejik noktalardan kalabalığa yaylım ateş başladı. Panik çıktı. Meydanda otuzdokuz ölü kaldı, bunların çoğu da panik sırasında ezilenlerdi. Bu sıralarda sol, sadece önemli ve birleşmiş olmakla kalmayan, ayrıca devletin çeşitli odaklarına da yakın olan bir düşman niteliğindeki aşırı sağla şiddetli bir mücadeleye girecekti[1]. Üç yıl boyunca kavga tırmandı. Ordu yaptığı darbeyle bu faşist tırmanışı da durdurdu; ülke düzeyinde devlet iktidarı için asıl çatışma sağdaki güçler arasındaydı. Ancak bu süreçte sol, siyasi toyluğuyla kendi yenilgisine katkıda bulundu.

Sol grupların faşistlere karşı birleşme yetersizliği solun kolek-

(*) Nait Satlıgan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

1. Ateş açanların bir kısmı, Devlet Su İşleri binası gibi kamu yapılarının çatısına mevzilenmişti.

tif toyluğunun en çarpıcı göstergesiydi ama sorun tek başına, parçalanmışlık ve sekterlik değildi.. 1980 askeri darbesinden önce Türk solundaki rakip gruplar yelpazesi oldukça şaşırtıcıydı: önce en büyük örgüt durumundaki, gevşek yapısıyla neredeyse bir federasyonu andıran Devrimci Yol vardı. İkincisi, Maocular, belki de Çin dışında dünyanın en yüksek tirajlı Çin yanlısı günlük gazete olan Aydınlık'ı yayınlıyordu. Üçüncüsü fabrikalarda ve bazı sendikalarda, geleneksel Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) önemli nüfuzu vardı. Ancak, bu üç genel akımın —bağımsızlar, Maocular (ya da Çin yanlıları) ve Sovyet yanlıları— her biri de kendi içinde görece güçlü rakip fraksiyonlara bölünmüştü. Elbette belirtilmelidir ki, Türk solunun rengârenk bölünmeleriyle, Ankara'daki parlamento ittifakları ve hükümetler silsilesinin geleneksel istikrarsızlığı arasında paralellik vardı: bölünme Türk toplumunun genel bir özelliğidir Tüm sol grupların, aralarındaki bölünmelere rağmen siyasi pirtik ve kitle çalışmasının yürütülmesi düzeyinde aynı derecede paylaştığı bir şey vardı ki, bu da kitle çizgisi adına kitleselliğe yabancılaşma eğilimiydi. Mesela pek çok İstanbullu her gün Boğaz'da karşıdan karşıya geçmek zorunda; vapurlar kalabalık, yolculuk özellikle iş sonrası yorucu. Vapurdan inip, yolun sonraki kısmı için otobüs derdine düşmüşken bir de «iktidar namlunun ucunda» diye bağıran militanlarla karşılaşan kalabalıkların neler hissedeceğini hayal etmek güç değildir. Kaldı ki aşırı sol, bütün dünyada böylesine ters tepen siyasi faaliyetler konusunda tekel sahibi değildir. «Gerçekçi taktisyenlerin maceracılık» izlenimi uyandıran her şeyi mahkûm eden ince hesapçılığı hem yüzeysel sinikliği de eşit derecede moral kırıcıdır, çünkü kitlelerin zorunlu mücadeleciliğini güçlendirecek yerde zayıflatır.

Benzer bir eleştiri, 1977'de az farkla parlamenter çoğunluğu toparlamayı başaran Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) «sosyal demokrat» önderi Bülent Ecevit'e yöneltilebilirdi. Ecevit, halk tabanını sağlamlaştırmakta başarısız oldu ve işçi sınıfını faşizme karşı mücadelede kendisine yardıma çağırmak yerine, halkın karşısında devletin temsilciliğini benimsedi. CHP'nin Atatürk'çü kökenleri, devletçilik ve yukarıdan yönetme geleneği partiyi iktidara geri getirmiş olan tabandan gelen coşkuya baskın geldi. En derin bunalım sırasında Charles de Gaulle televizyona çıkıp halka «aidez moi» (bana yardım edin) diyebilmişti, ama böyle bir kararlılık Ecevit için ulaşılabilirin ötesindeydi.

DİSK bir faşist terörist zorbalığa karşı protesto grevi yapınca, Ecevit televizyonda işçilere kendi işlerine bakmalarını söyledi.

2. Bkz. Çağlar Keyder, «Türk Demokrasisinin Ekonomi Politiği» ve Stefanos Yerasimos, «Tek Parti Dönemi»; ve Frederick W. Frey **The Turkish Political Elite** (Cambridge, Massachusetts : M.I.T. Press, 1965).

CHP'nin aczi aşırı sağı cezaretlendirdi, solun moral gücünü kırdı ve işin tuhafı sermaye kesimlerini de hayalkırıklığına uğrattı.

Bu makale Türk solunun iktidarsız «potansiyeli»nin bazı nedenleri hakkında bir incelemedir. Sınıf mücadelesi daha şiddetli biçimler aldığı zamanlarda, solun varlığını iyice hissettirmesine rağmen fena halde yardım ve öz örgütlenmeye ihtiyaç duyan ezilmiş sınıfın günlük hayatında yer etmekte nasıl yetersiz kaldığını gösterir. Bu, sosyalizme giden parlamenter ve ayaklanma yollarına karşı çıkma meselesi değil, kollektivist ideolojisine rağmen barışçı çalışma veya işbirliği talepleriyle neredeyse kötürüm olan solun «militarist» gerçeklerini eleştirel bir süzgeçten geçirme sorunudur. Aşağıdaki kısa, kronolojik inceleme ne Türk sosyalizminin bir tarihi ne de Türk örneğinde sınıf mücadelesinin bir dökümü olma iddiasındadır. Amaç, Türk solunu pençesinde tutan stratejik yönelimsizlik ve buna bağlı «his yapısı» hakkında bir başlangıç araştırmasıdır.

KEMALİST MİRAS

Türk Komünizminin Ölüdoğuşu

Türkiye Komünist Partisi, Haziran 1920'de Mustafa Suphi'nin önderliğinde, Sovyetler Birliği'nde kuruldu[3]. Rus Devriminin yakınlığı böylece birçok başka ülkeden önce Türkiye'de bir Leninist örgüte yol açtı. Bununla birlikte, Üçüncü Enternasyonalin Türk siyasi hayatı ya da Türk sol gelenekleri üzerinde doğrudan etkisi azdı. Bunun nedeni yalnızca parti çizgisinin çiçeği burnundaki Sovyetler Birliği'nin devlet çıkarlarına tabi kılınması değildi: asıl belirleyici olan, bunun meydana geldiği bağlamdı. Türk komünizmi daha doğuştan Mustafa Kemal Atatürk'ün bağımsızlık hareketinin başarısıyla boğulmuştu.

Atatürk'ün özel bir türden milliyetçiliği vardı ki Dünya savaşı öncesinde miras alınan Osmanlı geleneklerinden kaynaklanıyordu. Devletçe yürütülen Osmanlı aydınlanmasının «Türkleştirilmiş» bir uzantısı olarak Mustafa Kemal'in bağımsızlık hareketi (gerçi sonradan yardımlarını aldı ama) İngiliz ve Fransız emperyalizmine karşı savaştı. Yunanistan'ın Osmanlıların Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden yarar sağlama girişimlerini ezdi. Ama Atatürk desteğini halk direnişinden almıyordu; tersine, köylüleri erler olarak savaşmaya zorlarken, ordusunu terhis edilmiş eski askerlere dayan-

3. Mustafa Suhpi konusunda bkz. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)** (Ankara : Bilgi Yayınevi, 1978), s. 192-242; Paul Dumont, **visme en Orient: le parti communiste turc de Mustafa Suphi, 1918-1921» Cahiers du Monde Russe et Sovietique**, 18, sayı 4 (Ekim-Aralık 1977), s. 377-409; ayrıca bkz. George S. Harris, **Origins of Communism in Turkey** (Stanford, California: The Hoover Institution Publications, 1967).

dırdı[4]. Bu yöntemlerle, savaş yorgunu bir ülkede yeniden ordu kurmanın güçlükleri, başlangıçta bir tür popülist politika benimseyen Çerkez Ethem'in yönettiği Yeşil Ordu'nun önde görünmesine yol açtı. Bu ordu, kırsal mütegallibe ve eşrafı mülksüzleştirme umutlarından esinlenen, köylü birliklerinden oluşan gerilla tipi bir orduydu[5]. Varlığı, milli mücadele ile sınıf mücadelesini birlikte içeren bir kurtuluşun o sırada en azından düşünülebilir olduğunu göstermektedir. Yabancı egemenliğine karşı olmasına rağmen Atatürk, yerli kapitalizmi yerinden etmeye hiç niyeti olmayan laik ve batıya dönük bir çağdaşlaşmacıydı. En büyük hüneri de ülke içi hedeflerini, uluslararası gerçeklerin isabetli bir yorumuyla birleştirmesiydi. Böylelikle, en zor anında, İngilizlere karşı Sovyet diplomatik desteğini aldı; ve bir yandan da kendi popülist müttefiklerini tasfiyeye hazırlanıyordu[6].

Durumu güçlenince, Atatürk, güvenilir adamı General İsmet İnönü komutasındaki düzenli ordusuyla Yeşil Ordu'yu ezdi. Aynı Ocak 1921 ayında Mustafa Suphi ve yoldaşlarından oluşan küçük grup her nasılsa Sovyetler Birliği'nden çıkıp Türkiye'yi ziyaret etmeye ikna edildiler ve Trabzon açıklarında klasik, Osmanlı tarzı bir tasfiye yöntemiyle, boğularak öldürüldüler[7]. Böylece Türk komünist hareketinin önder kadrosu birkaç hafta içinde yokedildi. İki ay sonra, 16 Mart 1921'de, Sovyet-Türk antlaşması imzalandı; bu antlaşmanın giriş bölümünde her iki ülkenin de «emperyalizme karış savaşı»ndan sözediliyordu. İki yıl sonra, Bukharin, Türkiye'nin «komünistlere yapılan tüm eziyetlere rağmen, bir bütün olarak emperyalist sisteme karşı yıkıcı bir araç olduğu için devrimci rol oynadığını» savunacaktı[8].

4. Müsadere ölümleri 8.500 olarak, «askere alma bölgelerinde»ki ölümler 2.800 olarak belirtilmiş. Bu, firar oranının (eşkıyalıkla birlikte bir hayli yüksek olduğu biçiminde yorumlanabilir. Öte yandan, hastalık ölümleri toplamın yarısından fazlaydı. Nihayet, her subaya karşılık onüç erin öldüğünü belirtmek ilginç olacaktır. (Bkz. Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli** İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968), s. 110.)
5. Bkz. Stanford J. Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey** (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), cilt 2, s. 352-58; Çerkez Ethem **Hâtırat** (İstanbul: *Dünya Matbaası, 1962*); Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 130-152.
6. Sovyetler Birliği ile Türk bağımsızlık hareketi arasındaki ilişkiler için bkz. Paul Dumont, **«L'Axe Moscou-Ankara: les relations rurco-soviétiques de 1919 a 1922»**, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique, 18, no. 3* (Temmuz-Eylül 1977), s. 165-193; Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden «Milli Mücadele»ye** (İstanbul : Gözlem Yayınevi, 1979).
7. Mustafa Suphi suikastı için bkz. Walter Laqueur, **Communism and Nationalism in the Middle East** (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1957), s. 211.
8. Aktaran Edward Hallett Carr, **The Bolshevik Revolution: 1917-1923** (New-York: MacMillan, 1961), cilt 3, s. 484; anlaşma konusunda bkz. a.g.e. s. 301-304.

Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde komünistler, hem kendilerini yasallaştırmak, hem de soluk alacak alan bulmak için, burjuvazinin en köktenci kesimleriyle ittifak oluşturmak zorundaydı. Böyle ittifaklar doğal olarak sosyalist hareketleri «ulusal gelişme»nin takipçisi durumuna düşürme eğilimi gösterir. İlk olarak bizzat Sovyetler Birliği'nin tarihinin dayattığı bu evrensel ikilem henüz yeterince incelenmiş değildir. Eğer böyle bir fark var idiyse bile Türkiye'deki küçük Komünist Partisinin güçleri, «ilerici burjuvazi» ve «radikal Kemalizm»i birbirinden ayırd edebilmekten çok uzaktı. TKP Kemalist çağdaşlaşmacılığı karşısında ideolojik bakımdan silahsızlandırıldı. Atatürk köylülüğe karşı buyrukçu, kendi kişiliği bakımından kültçü ve devlet sektörüne dayanan sanayi yaratmaya girişen laik, batı yönelimli bir çağdaşlaşmacıydı. Moskova'da Stalinizm yükselirken, Türkiye komünistleri kendilerini bu programdan uzak tutmayı başaramadılar. Sonuç olarak dar bir kadro kuramssal bir teslimiyetçiliğe kapıldı. Ve Türkiye, gerçekten buna ihtiyaç duyduğu 1960'larda kendi tarihinin herhangi bir Marksçı çözümlemesinden yoksun kaldı.

Türk komünistleri Atatürk rejiminin tekelci bir burjuvazi için ortam yaratan, devletçe örgütlenen ilk birikimiyle, Bonapartist niteliğini tanımak yerine, Kemalist hareketi köktenci yönlerde etkilenebilecek bir küçük burjuva gücü olarak görmekte ısrar ettiler. Ama gerçekte Atatürkçülük onları kullandı. Kemalist devletçiliğin eklektisizminin etkisi kalıcı oldu: Sadece bir açıklayıcı, örnek olarak, aslında «ihtilâl» anlamına gelen «devrim» kelimesini ele alalım. Cumhuriyetin resmi tarihi Atatürk'ün «devrim»inden bahseder ve bu kelime CHP'nin amblemindeki «altı ok»tan biri (devletçilik, halkçılık, laiklik, milliyetçilik ve cumhuriyetçilikle birlikte) olarak görünür[9]. Ama resmi tarih ayrıca fesin kaldırılması anlamına gelen «şapka devrimi»nden, latin harflerinin benimsenmesi anlamına gelen «harf devrimi»nden, «takvim devrimi»nden, «soyadı devrimi»nden vb de sözeder. Bu nedenle, uygulamada devrim kelimesi reform anlamına gelir. Belli nedenlerle kendilerini açıkça sosyalist ya da komünist olarak adlandırmayan komünistler, bu terimin resmi kabul görmesinden yararlanarak kendilerini «devrimciler» diye adlandırdılar. Ancak kelimenin bu ikili niteliği, varolan düzene yardım etmeye yaradı. «Hakiki, Türk» devrimi, Atatürk'ün emriyle ilân edilmiş olanı (Batı tipi şapka giyme vb.) olarak sunuluyordu. Bu arada, küçük ve gizli «devrimci» komünist partisi kolayca polis tarafından izlendi ve hükümet ne zaman bir anti komünist cadı avına ihtiyaç duysa TKP'ye yönelik tutuklamalara girişti.

Böylelikle, Kemalizmin sol için en zararlı mirası, Türk kitlelerine yukarıdan dayatılan köktenci-ilerici politikalar bileşimi oldu. Bu, sol içinde, devlet iktidarı için militan mücadelenin işçilerin ve

9. Bkz. Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»

köylülerin beklenti ve ilgilerinden ayrı ve hatta bu beklenti ve ilgilere karşı sürebildiği bir Jakoben gelenek yarattı. Kemalist politikadan kalma bir miras daha vardır: Geniş ve karmaşık ülkede sınırsız toplumsal değişiklikler yeralmıştı. Hem Batı hem de Doğu kökenli derin yapılarıyla Türkiye bunlardan sadece birine indirgenemez. Atatürk bu özgün bileşimin bir anını temsil eder. İmparatorluktan ulus-devlete geçişin önemli özelliği de, bunun kitlesel katılım öğesini dışta bırakan bir süreçle gerçekleşmiş olmasıdır. Bu paradoks —ki Atatürk'ü milliyetçiliğini diğer bütün milliyetçiliklerden ayırdeder— belki de Türkiye'nin bugünkü gelişmesini anlamanın anahtarıdır. Ancak bu, süreç diktatörce araçlarla başlatılmış bile olsa geri kalmış ülkenin çağdaşlaşmasından halkın-işçiler, köylüler, burjuvazi-derinlemesine etkilenmediği anlamına gelmez. Buna karşılık Türkiye'de yaratıcı ve derin çağdaş kültürün büyük bölümü, sosyalist ya da sol-halkçı nitelikteydi. TKP'nin 1930'ların ve 1940'ların en marjinal ve etkisiz komünist partilerinden biri olmasına rağmen, partinin üyelerinden biri Türkiye'nin büyük şairi Nazım Hikmet'ti.

Türkiye'de Demokrasinin İlânı

1960 darbesini[10] izleyen anayasal düzenlemelerle bağımsız sosyalist faaliyet yasallaşana kadar, Türk solu savaş sonrası dönem boyunca tamamen marjinal kaldı. 1950'de, Demokrat Parti İktidara geldi ve TKP'ye karşı McCarthy'vari bir seferberlik başlattı: TKP'nin lideri ve Mustafa Suphi'nin halefi, Şefik Hüsnü (Değmer), yoldaşlarıyla birlikte tutuklandı. Yenilgi ve baskı koşulları altında, Mihri Belli ve Zeki Baştımar arasında TKP'nin gelecekteki önderliği için sert bir rekabet ülke içinde ortaya çıktı. Baştımar, hapisten çıktıktan sonra ülkeden ayrıldı ve Şefik Hüsnü'nün ölümünden sonra genel sekreter oldu. Mihri Belli ise ülkede ve partinin dışında kalarak kendisinin ön plâna çıkacağı zamanı bekledi ve etkisini kendine mahsus bir biçimde hissettirdi. TKP böylelikle Moskova'nın sağladığı elektrikle çalışan bir yabancı radyo yayınına sahip küçük bir göçmen örgütü durumuna düştü. Baştımar'ın halefi İsmail Bilen 1930'ların başından beri ülke dışında yaşıyordu ve hem Stalinist tasfiyelerde, hem de TKP içi tasfiyelerde oynadığı rolle Sovyet devleti karşısında çapraşık bir konumda yer alıyordu. Ancak Türk solunun soğuk savaş boyunca atıl kalmasına karşılık, Türk devletinin sınıfsal niteliği Kemalizmin bürokratik tekelinin sona ermesiyle belirleyici değişikliklere uğramıştı. Hem Marksçı solun bu değişimlerin gerçek niteliğini anlamada nasıl başarısız olduğunu, hem de bu başarısızlığın sonraki onyıllarda verdiği acılı sonuçları görmek için ,bu değişimlere burada kısaca değinmek gerekmektedir.

10. Bkz. Cem Eroğul, «Çok Partilileşme Süreci: 1945-71».

Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı olan İnönü, 1946'da Çok Partili demokrasinin kurulduğunu ilân etti. İkinci Dünya Savaşı süresince Türkiye'de Nazi rüzgârı esmişti; artık Amerikan yardımının cazibesi ve Sovyet'lerin Boğazlar ve Doğu Anadolu toprakları üzerinde savaş hakları talepleri[11] tehdidiyle, aniden Amerika Birleşik Devletlerine yönelindi. İşin tuhaf yanı Kemalist bürokrasi kendi selâmeti için demokrasiyi seçerken kendi sonunu da hazırlamıştı. Demokrasi ilânındaki çabukluk Washington'un Sovyet sınırlarında «istikrarlı» diktatörlükleri tercih ettiğini göstermeye başladığı, Soğuk Savaş arefesinin hemen öncesinde ortaya çıkmıştı[12]. Ne var ki, Kemalizmdeki «batılılaşma» eğilimi, serbest seçimleri olan bir liberal düzenden yana güçlü bir tercih içeriyordu. Sonuç CHP'nin dört yıl sonra (1950'de) halk tarafından iktidardan kovulması oldu. Bürokratik soyutlamalardan usanmış köylüler ve sermaye üzerinde denetim kazanmaya istekli tüccar sınıfı birleşerek müthiş bir seçim katılımıyla Adnan Menderes'in Demokratik Partisi'ne ezici bir çoğunluk verdiler; bu yeni sınıf ittifakı Kore Savaşının ekonomik patlama ortamında ödüllendirildi (ve ayrıca Türkiye 5 bin askerini komünizme karşı savaşta görevlendirerek uluslararası sahnedeki yeni ittifakını sergiledi).

1950 seçiminin, «bir kapitalist gelişme biçiminden diğerine» —dünya kaptalist ekonomisindeki dalgalanmalara çok daha açık bir hale— geçişi simgelediği çok sık vurgulanmıştır[13]. Öte yandan, Demokrat Partiler uluslararası bakımdan emperyalist bloktan yana ve A.B.D.'ye sadık, kapitalizme halk desteği vermeye hevesli ve kültürel bakımdan da tutucu olduklarından Marksçı sol, bugüne kadar ,1950'deki iktidar değişimini, genellikle bir «karşı devrim» olarak yorumlamıştır. Gerçekte olan ise —nüfusun çoğunluğunun yaşadığı— köylerde yurttaşlık haklarının gerçek bir genişlemesiydi. En önemsiz köylü birdenbire siyasi yapıda kendine bir yer edindi. Az fakat önemli bir kazanım elde etti: kentlerden gelen bürokrat görevlilerin tartışmasız egemenliğinin sonuna kavuştu. Ama kentlerde, devlet memurları ve aydınlar, orduyu iktidar merkezinden dışlamakla bile tehdit eden bu yeni iktidar blokunun birleşmesinden korktular. CHP'nin muhalefeti arttı ve siyasi hava gerginleşti. Menderes, bir tür plebisitçi diktatörlüğe doğru tehlikeli bir

11. Karş. Isaac Deutscher, **Stalin: A Political Biography**, (New York: Oxford University Press, s. 581-82).
12. 4 Aralık 1945'te Tan gazetesi ve bazı başka sol yayınevi ve kitapçı dükkanı hükümet tarafından kışkırtılmış olaylar sırasında tahrip edildi. 2 Nisan 1948'de sosyalist yazar Sabahattin Ali öldürüldü ve aynı yıl dört ünlü sol eğilimli profesör (Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes, Adnan Cemgil ve Behice Boran) Ankara Üniversitesi'nden atıldı. Bkz. Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy: 1950-1975** (Boulder, Colorado: Westview Press, 1977), s. 28-29.
13. Karş. Keyder, «Türk Demokrasisinin Ekonomi Politiği».

eğilim sergileyen bir dizi baskıcı, antidemokratik yaptırımlar getirerek karşılık verdi. Seçim, belirlenen zamanda yapılsaydı. (1961'de yapılması gerekiyordu) Menderes muhtemelen demokratik yöntemlerle iktidardan uzaklaştırılacaktı; bunun yerine ordu tarafından yerinden edildi ve mantık dışı ve utanç verici bir mahkemeden sonra iki arkadaşıyla birlikte asıldı. Sonradan kendini Milli Birlik Komitesi diye adlandıran, ve nüfuzlu general Cemal Gürsel'den lideri olmasını talep eden farklı rütbelerdeki bir grup subayın yönlendirdiği 27 Mayıs 1960 darbesi, 1950 seçimine bir karşı denge oluşturdu.

Birleşik bir kırsal çoğunluğun, kendisini iktidardan daimi bir şekilde uzaklaştıracağından korkan Kemalist seçkinler, yeni kentsel müttefikler yaratmayı amaçlayan reformlar yoluyla durumunu güvence altına alan yeni bir anayasa hazırladı: bu anayasa, geniş bir dizi yurttaşlık hakkı ve basın özgürlüğü sağlıyor ve parlamento üyelerinin seçiminde nisbî temsil usulünü getiriyordu. Bunu izleyen bir yasa, ilk kez sendikal örgütlenme için yasal temel sağladı. Bu noktada, Kemalistler, 1950'de oy haklarının köylü kesime getirilmesiyle başlatılan demokratik dönüşüm sürecinin eksiklerini tamamlamış oldu.. Bununla birlikte, iki olay, paradoksal ve karşıt sonuçlar sergiledi: 1950 seçimi gerici bir sonuca varan demokratik ve ilerici bir olaydı. 1960 darbesi ise apaçıktır ki demokratik değildi ama Türk siyasi hayatının liberal reformunu da ancak o sağladı. Bu iki olay nasıl anlaşılmalı? Bir Kemalist, şüphesiz ki ,1950'nin gerici sonuçlarıyla 1960'ın kazanımlarını karşılaştıracaktır. Sosyalist bakış ise tersine, 1950'de sağlanan politikleşmenin olumlu yanını görmüş ve aynı zamanda da 1961'deki yeni anayasayı güvence altına alan askeri müdahale dinamiğinin nasıl, bu anayasanın etkin uygulanışını imkânsızlaştıran öğeleri içerdiğini de kavramış olmalıydı. Bir başka deyişle, iki değişimin siyasa sonuçlarının (1950'den sonraki gerici siyasalar, 1960'tan sonraki ilerici reformlar) Kemalist değerlendirmesinden uzaklaşmaksızın, bu değişmelere yüklenen olumlu ve olumsuz işaretleri tamamen ters çevirmeliydi. Kaldı ki, sosyalist bir tahlil, ülkenin yüzyüze kaldığı bunalımlara köktenci— askeri çözümler getirmeye çalışmaya devam etmenin çağdışı bir durumu ebedileştirmek anlamına geleceğini öngörmeliydi.— Çünkü 27 Mayıs 1960 anayasal darbesinin nihaî etkisi Kemalist devletteki ikili niteliği **noktalamaktı**, ve bundan böyle de darbenin «solcu» bir tekrarı imkânsız olacaktı. Oysa bunu izleyen on yıl içinde, «Millî Demokratik Devrim» adıyla sunulan yukarıdan aşağıya ve darbeci politika, solun ve sosyalistlerin çoğunu birleştiren strateji olmakta devam etti. 1950 ve 1960 olaylarını doğru anlamadaki başarısızlığı yüzünden Türk Solu emekçi kitlelerle «ilerici» bir devlet bürokrasisi arasındaki ittifak gibi olmayacak bir idealin teorik ve politik kelepçesinden kendini kurtaramadı.

YENİ SOLUN YÜKSELİŞİ

1961: Cesur Bir Başlangıç

Türk Ceza Kanunundaki (Mussolini'ninkinden uyarlanmıştır.) belirli maddeler bir Komünist Partisi kurulmasını yasaklamayı sürdürürken[14], yeni anayasa özellikle bir sosyalist partinin oluşturulmasına izin verdi. Böylelikle, 13 Şubat 1961'de (aralarından ikisinin polis ajanı olduğu sonradan ortaya çıkan) bir grup sendika lideri Türkiye İşçi Partisini (TİP) kurdu[15]. Bu sendikacılar, başlıca sendika federasyonu olan Türk-İş'ten[16] geliyorlardı ve başlangıçta kurdukları yeni parti, pek az destek çeken koyu bir *uvriyerist ideolojiye* sahipti. Hatalarını anlayarak, partiye daha geniş, dinamik bir görünüm sağlamak amacıyla Mehmet Ali Aybar'ı parti başkanı olmaya çağırdılar. Aybar, ilk solcu avının kurbanı olmuş ünlü bir yazar ve hukuk profesörüydü. Başlangıçta, Demokrat Parti'yi CHP'nin Tek Parti rejimine karşı mücadelelerinde desteklemişti ve 1950'de siyasi sistemin açık hale gelmesinin önemini kavramış çok az sayıda solcudan biriydi. Aybar'ın liderliğindeki TİP, Türk solunda çok önemli bir rol —gerçekte tohum rolü— oynamaya başladı ve sonunda çağdaş solun büyük bölümünü oluşturan hizipler parti içi mücadelelerin girdabında dağıldı. Bununla birlikte, başlangıçta TİP, tazeliği ve ortodoks olmayışıyla ayırdediliyordu. Sayıca az ve örgüt olarak da yekpare kalan eski TKP'nin tersine, TİP, halkçılık ölçüsüne varacak kadar heterojen, açık ve enerjik kampanyalar düzenlemeye ve kısa bir süre için, sosyalist savları kitlelerin somut sorunlarına bağlamaya muktedirdi— bu son nitelik ilk TİP'i bugüne kadar benzersiz kılmaktadır.

TİP'in bir birleşik sosyalist parti olarak ortaya çıkışında kısmen, partinin kurulduğu sırada uluslararası işçi hareketinin durumu rol oynamıştı Kruşçev'in de stalinizasyonu henüz dünya komünizmini bölmemişti, Küba ile Cezayir devrimleriyse henüz «kahraman»lık aşamalarındaydılar; on yıl sonra, Maocu ve Guevaracı

---

14. Bunlar, başka şeylerin yanısıra sınıf temeline dayalı partilerin kuruluşunu yasaklayan 141. ve 142. maddelerdi. Bkz. Çetin Özek, 141-142 (İstanbul: Ararat Yayınevi, 1968).
15. TİP'in tarihi için bkz. Murat Belge, «Türkiye İşçi Partisi», Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983-85), cilt 8, s. 2120-30. Bir başka (gerçi biraz düşmanca yaklaşan) kaynak ise şudur: Kemal Karpat, «the Turkish Left», Journal of Contemporary History, 1, sayı 2, 1966.
16. Türk-İş aslında Amerikan Hür Çalışma Gelişmesi Enstitüsü'nün (American Institute of Free Labor Development/AIFLD) sağladığı parayla, soğuk savaşın kaleleri olarak ABD yanlısı, komünizm aleyhtarı işçi sendikaları federasyonları oluşturmak için dünya çapında girişilen seferberliğin bir parçası olarak kurulmuştu. Bkz. Alpaslan Işıklı, «Ücretli Emek ve Sendikalaşma».

akımlar eski ortodoks partiler muhalefet ederken, böyle bir ideolojik birlik mümkün olmaktan çıkacaktı. Gerçekte, eğer TİP'in kendine has siyasi özü tek bir cümlede özetlenirse, dönemi bakımından ve Anglo-Amerikan terimlerle «eski yeni sol»un yegâne partisi olduğu söylenebilir. Parti, bir fikirler, tavırlar ve öncelikler yelpazesi içeriyordu. Böylelikle, «proletarya diktatörlüğü»ne mutabık değilken, kesinlikle sosyalist ve hattâ bir barış hareketi biçiminde Sovyet yanlısıydı. Bununla birlikte, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki gruplarla az çok kıyaslanabilirliği bir yana, TİP sadece bir aydınlar topluluğundan ibaret değildi: Toprak reformu programıyla sendika taleplerini eklemlemeye de, Kürt azınlığın köktenci kesimlerinin arzularını kapsamaya da açıktı.

TİP'in, bir kitle işçi partisinin oluşturulması yoluyla Türk toplumunu dönüştürme şeklindeki «batılı sosyalist» beklentisine bir karşı çıkış olarak, İstanbul'da yayınlanan haftalık Yön dergisi çevresinde bir başka siyasi akım ortaya çıktı. Bu dergi, 1961 Aralığında genç bir yazar olan Doğan Avcıoğlu tarafından kurulmuş, 500 kadar ünlünün imzasını taşıyan bir beyanatla çıkmış, ve tirajının kısa sürede 30 bine ulaşmasını sağlayan geniş bir ilgiyle karşılanmıştı ki bu tiraj, Türkiye'de o dönemde bir solcu derginin ulaştığı en yüksek rakamdı. Yön'ün politikası, Komalizmin radikalist tadilatı denebilecek öğeler içeriyordu: anti-feodal, devletçi, ancak Üçüncü Dünyacı. Avcıoğlu ve destekçileri için, «azgelişmişlik» çağdaş Türkiye'nin başlıca niteliğiydi, ve devletin önderlik ettiği ve plânladığı bir hızlı iktisadi büyümenin sağlanması temel siyasi görevdi. Büyük bir işçi sınıfı olmadığı ve köylü nüfus, ezici çoğunlukta olduğu için, Yön, bütün anti-feodal ve anti-emperyalist güçlerin, iktidarın bütün yurtsever unsurlarca paylaşılacağı bir «ulusal demokrasi» yaratmak için birleşebilecekleri bir «milli cephe»yi savundu. Böylelikle Yön'ün politikası, gerçekte 1960'ların başlarında Türkiye'deki ilericilerin karşılaştığı ikilemin epey duyarlı bir değerlendirmesiydi.

1960 darbesinin kazanımlarıyla haklılığına daha bir inanan Kemalist köktencilik geri kalmış kırsal kesimde hurafelere inanan küçük toprak sahiplerinin egemenliğini esas alıyordu. Yön, bu onyılın belirleyici olacak olan stratejisini ilk formülleyen yayın organı oldu: «Milli Demokratik Devrim»; bu, seçkinler, teknokratlar ve subayların Türkiye'yi «bağımsızlık içinde» halk adına, işçiler ve köylüler adına— gereğinde halk için, halka rağmen» yöneteceğini tasarlayan sol Kemalist bir ikamecilikti[17].

---

17. Yön hareketi hakkında daha fazla bildiri için bkz. Jacob M. Landau, **Radical Politics in Modern Turkey** (Leiden: E. J. Brill, 1974), s. 50-64 ve eserin başka yerlerinde.

1965 Seçimi

TİP ile «ortanın solu»nu seçmiş CHP arasında bir «solculuğu» temsil eden Yön göründüğü kadar ileri olmayan bir tez savunuyordu. Türk toplumunun azgelişmiş olduğu, ve bir Batı Avrupa modeline dayanan parlâmenter sosyalizme doğal olarak uygun olmadığı savında elbette gerçek payı vardı. Ancak ne esas teşhis ne de reçete doğruydu: Türk burjuvazisi sadece kompradorlardan ibaret değildi ve Türk ordusuna köktenci— sosyalist subaylar komuta etmiyordu. Bu tartışma TİP zafer anını yaşadıktan sonra gündeme geldi: 1965'te katıldığı ilk genel seçimlerde TİP 300 bin kadar oy alarak mecliste 15 milletvekilliği kazanmıştı. Bu aslen nisbi temsil ve milli bakiye sisteminin, ve radyoda konuşma olanağı sağlanmasının sonucuydu[18]. Şaşırtıcı bir zaferdi ama zaman geçici olduğunu gösterecekti. Öncelikle, seçim yasaları, küçük partilerin gelecekte böylesi başarılar elde edemeyecekleri şekilde değiştirildi; daha da önemlisi İşçi Partisi'nin aldığı oylar partinin işçilerin partissi olmadığını gösteriyordu. Oylarının yaklaşık üçte birini elde ettiği İstanbul'da ağırlıklı olarak aldığı oylar, yoksul işçi semtlerinden çok orta sınıf «ilerici»lerinden gelmiş gibiydi; kırsal kesimde ise TİP oyları ağırlıkla Kürtlerden ve Alevilerden geldi. Aybar toprak reformuna büyük önem vermiş ve bunu Anadolu'da bir kampanya haline getirebilmişti. Bu bakımdan alınan oy değerli bir başarıyı gösteriyordu; ancak Aybar'ın sendikalı destekçileri, seçmenlerini kayda değer şekilde artırmakta başarısız kalmışlardı. Böylelikle, işçilerin kalıcı bir sosyalist stratejinin tabanını temsil ettiği savı çok önemli ölçüde zayıflamış göründü; aynı zamanda da solcu köktencilik dalgası kabarıyordu. Yetmişlerin başında işçi hareketi önemli boyutlara ulaştı, ama tam da bu sıralarda sosyalist militanlar işçi sınıfına dayalı stratejilerden uzaklaşmışlrdı.

Demokrat Parti'nin halefi Süleyman Demirel'in sağcı Adalet Partisi'ne meclis çoğunluğunu kazandıran 1965 seçimleri köylülerin oluşturduğu bir çoğunluğa dayanıyordu ve yeniden 1960'daki türünden bir askeri darbeye davetiye çıkarır görünümdeydi. Bu, herhangi bir önemli iktisadi başarısızlıktan kaynaklanmıyordu. Tersine son derece yüksek bir büyüme oranı vardı: 1960'lar boyunca yıllık büyüme istikrarlı olarak %4-6 arasındaydı. Hızlı nüfus ve sanayi genişlemesinin bir araya gelmesi Türkiye durumundaki gelişen ülkeler için tipikti. İşgücü hızla arttı, ancak öyle fazla arttı ki hem nisbi hem de mutlak olarak işsizliğe yolaçtı. Sendika üyeliği 1967'den sonra çok hızlı arttı ve 1960-1970 dönemi boyunca sendikalı, işçilerin sayısı yaklaşık 250 binden 2 milyona ulaştı. İşveren sendikalarına katılan işletmeler de aynı dönemde 1.500'den 10 binin üzerine

18. Sözkonusu seçimler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cem Eroğul, «Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71».

yükseldi". Siyasî bakımdan, kilit büyüme alanı öğrenci sayısının 1965 ile 1969 döneminde 100 binin altında yaklaşık 150 bine çıktığı yüksek eğitimdi. Bu, hem üniversiteleri hem de faşistlerin sonradan etkili olduğu öğretmen okullarını kapsıyordu. Aynı zamanda din okulları da yaklaşık dört katı bir artışla öğrenci sayılarını 40 bine çıkardılar[20]. Batı Avrupa ülkeleri genel iktisadî büyüme dönemlerinde öğrenci yapılarında benzer bir hızlı artış yaşamışlardı; Ancak, hem bu süreç Türkiye'de miras alınan yapılara etkisi bakımından çok daha sert oldu, hem de dünya siyasi iklimindeki değişimlerin etkisi fazlasıyla görüldü 1965'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam'ı işgal etme ve bombalama kararı, 1966'da Çin Kültür Devrimi, ve 1967'de Che Guevara'nın Bolivya örneği gibi olaylar dünyanın her yanındaki öğrencilerin devrimci duygularının kabarmasına yardım etmişti. Türkiye'de dönemin «Üçüncü Dünya» temaları, —özellikle de ABD, ülkenin çeşitli yerlerinde askeri üslere sahipken ve Başkan Johnson İnönü'nün Kıbrıs'a askeri müdahalesini önlemişken— daha da zorlayıcı oluyordu[21].

Bu ortamda, Avcıoğlu'nun eklektik olsa bile oldukça temkinli sayılabilecek Yön dergisinin cazibesi azaldı. Derginin trajı kademeli olarak 10.000'e düşmüştü ve 1967 başında kapandı. Yerini daha köktenci ve birbirine rakip iki yeni haftalık yayın aldı: Ant ve Türk Solu. Ant, «bağımsızlık ve sosyal adalet» şiarıyla İstanbul'da haftalık yayınlanıyordu; Ocak 1967'de kurulmuştu ve TİP içindeki daha köktenci ve eylemci eğilimce desteklendi. Yazarları arasında biri döneminin en iyi Türk romancıları, diğeri de en iyi şairleri arasında yer alan Yaşar Kemal ve Can Yücel de vardı. Türk Solu Ant'tan daha da koyu bir Amerikan aleyhtarlığı sürdürüyor ve çizgisi, 1950'lerde TKP'nin liderliğini elde etmeyi başaramamış olan Mihri Belli'den esinleniyordu. Belli, Yön'de geniş bir ulusal cephe çağrılarını desteklemiş yazarlardandı; artık bekçiliğini gençliğin yapacağı bir «Milli Demokratik Devrim» (MDD) istiyordu. Türk Solu ve Yön arasındaki fark, Yön'ün vatansever subaylara dayanmayı istemesi (bizzat Avcıoğlu, ordunun atadığı 1960 kurucu meclisinin bir üyesiydi) buna karşılık Belli'nin —ki TKP'den geliyordu ve 1960'ların başlarında TİP'ten

19. Sadece 1960'lar boyunca nüfus 27 milyondan 35 milyona çıktı. Aynı dönemde kent nüfusu 9 milyondan 14 milyona yükseldi. Kentleşmedeki bu olağanüstü artışa rağmen köylerdeki nüfus baskısı iki milyonluk bir artışla sürdü. Sendikaların büyüklüğü, öğrenci sayısı ve başka toplumsal veriler için bkz. Landau, **Radical Politics in Modern Turkey.**

20. Yüksek öğrenim kuruluşlarındaki öğrenci sayısı 1965-66 döneminde 92.080 iken 1969-70'te 149.119'a yükselmiştir. İmam-Hatip Okulları'ndaki öğrenci sayısı ise aynı zaman diliminde 11.382'den 38.544'e çıktı. (Milli Eğitim Bakanlığı Araştırma ve Koordinasyon Dairesi, **Rakam ve Grafiklerle Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitimimiz**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevil, s. 232 ve 111.)

21. Bkz. Eroğul, «Çok Partilileşme Süreci.»

siyasi bakımdan uzaklaşmıştı— kendisi için ayrı bir iktidar tabanı örgütlemeye ihtiyaç duymasıydı. Bu nedenle Belli, bağımsız öğrenci militanlığının köktenci subaylara yolu açma stratejisi üzerinde önemle durdu öğrenciler ajitasyon yapacak, subaylar eyleme geçecek ve bir milli cunta iktidarı ele geçirecekti[22].

1968: «Milli Demokratik Devrim»

Türk öğrenci politikasına hakim olan sıcak ortamda 1968'in dramatik olayları —Şubat'ta Tet saldırısı, Mayıs'ta Fransız öğrenci ayaklanması, ve Ağustos'ta Çekoslovakya'nın işgali— pek çok ülkedekinden daha da büyük etki yaptı. Belli'nin Milli Demokratik Devrimini başlama işareti sayan İstanbul'daki öğrenciler, Sorbonne'un öğrenciler tarafından ele geçirildiğini haber alır almaz işgale başladılar. Batı'da, Mayıs 1968 bilinçli şekilde ortodoksluktan uzak, devrimci ancak komünist olmayan bir şeyin başlangıcına işaret ediyordu; Türkiye'deyse, tersine ne böyle bir ortodoks olmama isteği vardı, ne de Stalinizm'den kopma duygusu. Bunun yerine, derin bir süreklilik duygusu ve milli devrimci geleneğin yenilenmesi vardı. Geçmişten (özellikle de Stalizmden ve Kemalizmden) kopuş olmaması İstanbul'daki ilk öğrenci işgallerinden sadece üç ay sonra ve yeni militanlığın doruk noktasında Sovyetler Çekoslovakya'yı işgal ettiklerinde Türk solunun en derin bunalımlarından birini yaşamasına katkıda bulundu. Birçok şey çok kısa bir süre içinde belirlendi. TİP öğrenci grubu, dönemin karmaşıklığını karşılamada yetersiz kaldı ve eyleme katılma konusunda partiden ciddi bir yön gösterme olmadı. Bir başka ciddi olayda ise ABD Altıncı Filosu ziyaretini protesto gösterisinin ardından bir öğrenci öldürüldü ve polis, öğrencinin cenazesinden başarıyla uzaklaştırıldı[23]. Bu ortamda TİP sempatizanı öğrenciler kendilerine bir eylem biçimi bulamayınca hareketin enerjisi MDD çizgisine aktı. Carlos Marighella'nın gerilla el kitabının ilhamıyla bazı adam kaçırma olayları cereyan etti[24].

Aybar'ın ise başka kaygıları vardı: Seçim yasasındaki değiş-

---

22. Bu dergiler hakkında daha fazla bilgi için bkz Landau, **Radical Politics in Modern Turkey**, s. 64-79.

23. Altıncı Filo İstanbul'a 15 Temmuz 1968'de geldi. Gösteriler 17 Temmuz'da olaylı geçti ve ardından İstanbul Teknik Üniversitesi Öğrenci Yurduna polisin yaptığı bir baskında Vedat Demircioğlu adlı hukuk öğrencisi dövüldü ve pencereden atıldı; Demircioğlu aldığı yaralardan dolayı 24 Temmuzda öldü.
16 Şubat 1969'da yine Altıncı Filo'nun bir ziyaretini protesto gösterisi sağcıların saldırısına uğradı ve iki kişi öldü: olay «Kanlı Pazar» olarak anıldı. 1978'e kadarki siyasi saldırıların bir tarihçesi şu eserde bulunabilir: Orhan Apaydın, **Kim Öldürüyor, Niçin Öldürüyor**, (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1978).

24. Bir A.B.D. askeri 15 Şubat 1971'de kaçırıldı; 3 Martta dört A.B.D. askeri daha aynı grup tarafından kaçırıldı.

şiklik nedeniyle TİP'in 1965'teki başarısını tekrarlaması mümkün değildi; dolayısıyla Aybar, daha geniş kitlelere —özellikle de Kürtlere ve Alevilere seslenebilmek için, teorik vurguyu «sınıf çıkarı»ndan «insan özgürlüğü»ne kaydırdı. Aybar'ın insancıllığa verdiği önem aynı zamanda hem ilkeci, hem de pratikte sonuç almaya yönelikti: sosyalist fikirlerin, içinde bulundukları dönem itibarıyla Türkiyye'de «doğal» sınırına ulaştığını hissediyordu. Aybar Çekoslovakya'da Sovyet işgalini şiddetle suçlayınca, partideki Sovyet yanlısı kadrolar ona karşı çıktılar ve bu kadroların görünürde daha «sert» çizgisi, genç militanların da yerel desteğini kazandı. Aybar TİP kongrelerini kazandı, ancak Sovyetlere tavır konusundaki kutuplaşma partiyi temelli olarak felce uğrattı. 1969 seçimlerinde, TİP yalnız iki milletvekili çıkarabildi. MDD, parti içinde de nüfuzunu genişletmeye başladı. Bu dağılıma Aybar'ın istifasıyla da durdurulamadı ve TİP, 1971'in askeri darbesine etkisizleşmiş, misyonunu; büyük ölçüde doldurmuş bir parti görünümüyle girdi.

Böylelikle MDD hareketinin tartışmasız önderi Belli, Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonunun (Dev-Genç) manevi babası oldu.

Bu örgüt yarı öğrenci hareketi, yarı devrimci dernek olan bir melez yapıydı. Belli, orduyla umduğu ittifakı telhikeye düşürebilecek bir gerçek parti kurma konusunda istekli olmadığından, Dev-Genç üyelerine hemen hemen hiç örgüt disiplini deneyi sağlamadı. Bu nedenle 1969-70'te nüfuzunun doruğundayken grubun bir dizi kaçınılmaz kopma ve bölünmeye uğraması şaşırtıcı değildir. İlk kopma, Belli'nin, Türkiye'de hâlâ önemli feodal kalıntılar bulunduğu kavramına karşı çıkan bir makaleyi yayınlamayı reddetmesi sonucunda ortaya çıktı. Ayrılan grup, buna karşılık Proleter Devrimci Aydınlık adlı yeni bir gazete yayınlamaya başladı[25]. Asıl sorun, bizzat MDD'nin canalıcı stratejisinin mirasıydı: eğer devrim varsayımı, iktidarın bir «radikal cunta» tarafından alınmasıysa, Marksistlerin oynadığı rol neydi? Ayrılan grup, kısa sürede bu can sıkıcı soruna Maoculukta bir cevap buldu. Bununla birlikte, Dev-Genç içindeki diğer muhalifler, Maoculuğun kırdan kente sürekli halk savaşı merakını paylaşmadılar. Bunun nedeni sadece, köylülüğü, kentli kitlelerden siyasi olarak daha geri kalmış görmeleri değildi; darbenin yaklaştığı, hissedildiği için, daha çabuk sonuç verecek bir devrimci stratejiye içgüdüsel denebilecek bir yakınlık duyuyorlardı. Bu nedenle bazı MDD militanları, Guevara sonrası kent gerillası ve foccoculuğu benimseyerek bu fikirleri kısa sürede gerçekleşmesine muhakkak gözüyle bakılan bir «Sol» cuntanın yer alacağı Türkiye'ye uyarladılar. Gene de sonuç, Guevaracı devrimci

25. Sonunda Ciddi militanların teoriden yabancılaşmasına hizmet eden Türk tarihi hakkındaki bu yapay tartışmaların etkisi daha sonra tartışılacaktır.

aciliyet kavramıyla sol Kemalizm geleneği arasındaki ürkütücü «uyum» çerçevesini aşamadı[26].

Fococuluk mu, Proleterya Politikası mı?

Che Guevara'nın en azından, kendi ülkesi Arjantin'de proletarya ayaklanımları başlamadan önce 1967'de öldüğü, dolayısıyla Latin Amerika'da, gerilla mücadelesine karşı bir alternatifin ortaya çıkışını görmediği söylenebilir. Türkiye'deyse sıralama başkaydı:

Fococuluk bir işçi sınıfı seferberliğini izledi: 15-16 Haziran 1970'te DİSK, sendika örgütlenmesini kısıtlayıcı yeni bir yasaya karşı bir protesto çağrısı yapmıştı. Eğer 20 bin kişi gelse sevinecekti, oysa kendiliğinden bir şekilde ve İstanbul'un tüm semtlerinden 100 bini aşkın işçi gösteri yaptı. Polis, işçileri geri çevirmeye uğraştı ve nihayet orduya başvurdu. Yetkililer, Haliç üzerindeki köprüleri açarak yürüyüşü durdurmaya çalıştılar. Ama öncü kadınlar sayesinde sınıf öfkesinin tarihi işareti — göstericiler engelleri yardılar. Bir polisin ve iki işçinn öldüğü, birkaç kişinin de tutuklandığı tek bir küçük çatışma oldu. İşçiler arkadaşlarını serbest bırakmak üzere polis karakollarına girdiler, ama ne bir yağma ne de başka bir şiddet olayı görüldü. Türkiye'de bu kendiliğinden disiplin belki de herşeyden daha etkileyiciydi. Proleter politika artık gündemdeydi[27]

15-16 Haziran olayları Mihri Belli'nin MDD sine şok tesiri yaptı: geçmişte, Belli'nin öğrenci militanları polisle savaşmıştı ancak ne zaman ordu işe karışsa «Ordu-Gençlik elele; Milli Cephede» diye haykırarak dağılmıştı. Birdenbire, gösterinin sağladığı kitlesel destek, işçi sınıfı hareketinin olgunlaşmaya başladığını gösterdi ama radikalleşen devrimci hareket mesajı yanlış yorumladı: Kitlesel mücadelede bu yeni boyutu, proleter çevrelerde siyasi ajitasyonun canlandırılması için bir işaret olarak görmek yerine, olayı silâhlı mücadelenin başlangıcı için bir savaş borusu olarak yorumladılar ve dağlara çıktılar. Öte yandan da 16 Haziran «sol» cunta hazırlayan «radikaller»i uyardı. İşçi hareketi o plân içinde istenmeyen bir parçaydı ve cuntacılarla sosyalistlerin arasını gittikçe daha fazla açması zorunluydu. Karizmatik Deniz Gezmiş'in önderliğindeki Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) harekete geçen ilk gruptu; Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi diye bilinen ikinci grup kısa süre sonra biraz daha fazla teknik başarıyla ilk grubu izledi. Bu

26. Belirli koşullar altında, siyasi ve askeri kerteler ayrı değil, bir organik bütün oluşturur... Öncü parti bizzat gerilla foco'su şeklinde varolabilir. Gerilla gücü çekirdek halinde Parti'dir. Bu, Küba devriminin getirdiği şaşırtıcı yeniliktir.» (Régis Debray, **Revolution in the Revolution? Armed Struggle and Political Struggle in Latin America.**

27. İşçi Sınıfı, Sendikalar ve 15-16 Haziran (İstanbul, Sorun Yayınları, 1976); ayrıca Işıklı, «Ücretli Emek ve Sendikalaşma».

grubun önderi daha sonra tüm Türk devrimci hareketi için merkezi bir kült haline gelecek olan Mahir Çayan'dı. Tehlikeli ölçüde benmerkezci olan ve kendisine «pasifist» denilmesinin baskısını yaşayan Çayan, bir dizi banka soygunu ve benzer eylemden sonra otuzuna girmeden öldürüldü[28].

1960-70 arasında sol siyaset ve fikirler orduya çeşitli biçimlerde girmişti. Küçük rütbelerde, Marksizmi benimseyenler vardı. Bunlar, daha üst rütbelerdeki Kemalist «radikallerle» rahatsız bir ittifak içindeydi. Bu ikinci çevre, 12 Mart'ın son anda amacından saptırıldığından hâlâ hayıflanmaktadır[29]. 12 Mart 1971'de iktidarı ele geçiren askeri yönetim sıkıyönetim kullanarak binlerce devrimci öğrenciyi ve işçiyi tutukladı, bu arada da doğmakta olan gerilla gruplarını ezmek için büyük bir sürek avı başlattı. 1971'de ordunun hedefi görece sınırlıydı: Varolan kapitalist sistemin yerine geçmek[30] ya da kendi diktatörlüğünü kurmak yerine kurdurdukları «beyin kabinesi» ile daha güdümlü bir kapitalist reformizmi gerçekleştirmek umudundaydı. Bunun yanısıra artık «hoşgörü sınırı»nı aştığına inandığı solu da toplumdan silmek istiyordu. İşkence ilkin bu dönemde görülmemiş bir yaygınlık kazandı. «Kontr gerilla» gibi örgütler birinci derecede etkililik kazandı[31].

İlk anda sol eğilimlerin bazıları ordunun iktidarı ele alışını destekleyen bildiriler yayınlamıştı. Ama daha etkili olanlar, darbenin sağcı özünü kısa zamanda teşhir edecek eylemlere girmeyi gerekli gördüler. gene de Sol, müdahaleyi, kısmen kendi başarısı olarak yorumlama yükümlülüğü hissetti ve kitlelerin oy hakkı ilkesine sahip çıkmakta yetersiz kaldı.

Cuntanın «sol» kanadına duyduğu mistik bir inançla MDD orduya karşı bir gerilla savaşını kabul etti. Böylece adamakıllı genişleyen «düşman» cephe karşısında bu bir avuç insanın fazla bir direnme gücü olamazdı. Yenilgi duygusu özellikle hapiste travmatik biçimde yaşandı. Yenilgi solun kendi yenilgisiydi. Allecek tutuklanan önder militanların çoğu arasında, bu durumun apaçıklığı eski inançları kırdı. Kitleleri yanlış yola sevketmişlik duygusu, Kemalist

28. Çayan ve 10 yoldaşı 30 Mart 1972'de bir Karadeniz köyü olan Kızıldere'de kıstırıldı, biri hariç hepsi öldürüldü; çatışma sırasında üç İngiliz rehine de öldü. 6 Mayıs 1972'de Deniz Gezmiş ve iki öğrenci Ankara'da idam edildi; Kızıldere toplantısı, bu idamları önleme stratejileri bulmak için düzenlenmişti. Çayan'ın yazıları daha sonra **Bütün Yazılar** başlığıyla yayınlandı, derleyen Mehmet Ali Mogultay (İstanbul: Evren Yayınları, 1976).
29. 9 Mart için plânlanan bir sol darbenin komutanlar tarafından önlendiğine ilişkin kanıtlar vardır. Bkz. Semih Vaner, «Ordu.»
30. Bu, 12 Mart müdahalesinin iktisadi boyutları olmadığı anlamına gelmez. Örneğin bkz. Keyder, «Türk Demokrasisinin Ekonomi Politiği»; İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Uluslararası boyut: Ticaret, Yardım ve Borç.»
31. Örneğin bkz. Jane Ceusins, **Turkey: Torture and Political Persecution** (Londra: Pluto Press, 1973).

cuntaya âlet olarak emperyalizmin yararına davranmış olmak duygusu, Marksizm-Leninizmin temel ilkelerinin gözardı edildiğinin giderek daha çok farkına varılması bu genç militanların bilinçleri üzerinde ağır bir yük halindeydi. Ama bu gayet insanî iç çatışmaların kaçınılmaz olarak mistik-ahlâkî bir niteliği de vardı; bu yeni savrulma, hapishane koşullarının ve yetersiz sosyalist kültürün dayattığı öznellikten geliyordu. Bu özeleştiri selinin tam göbeğinde Türkiye'de Marsçı politikanın önemli bir değişime uğrama aşamasında olduğu belliydi.

Hemen hemen herkesin fikir birliğinde olduğu iki nokta vardı: Hareketin sınıfsal dayanaktan yoksun olması (proletaryadan kopukluk); ve uluslararası ilişkilerin yokluğu. Bu görüş birliğinin ardında şematik olarak a) geçmiş hakkında kökten özleştiri yapma eğilimi, b) sürekliliği koruyacak bazı «taktik» tavizler vererek geçmişin özünü kabul etme eğilimi olarak tanımlanabilecek iki çizgi arasında bir mücadele vardı. Döneme özgü çeşitli nedenler, Maoculuğu, belirli militan önderler için özellikle çekici kıldı. Çin, Sovyetler Birliği eleştirisini adım adım histerik düzeylere çıkarıyordu ve doğal olarak askeri eylem biçimlerine bağlanmış olanlar, Moskova çevresindeki yumuşamaya yakınlık duymuyorlardı örneğin Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu, uğradığı yenilgiyi Sovyetlerin yanlış değerlendirilmesiyle açıklayabiliyordu.

Yeni Örgütlenmeler

Bu tartışmalar ciddi bir yeniden değerlendirme süreci yaşayan birkaç tutukluyla sınırlı kalsaydı ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin aslında uluslararası plânda ne yaptığını öğrenmeye zaman yetseydi, hasar daha az olabilirdi. Ama böyle olmadı. 1974'te bir af çıktı ve militanlar kendilerini, eylemlerinin bozgununa rağmen Sol'u izleyen gençlik kitlesinin büyük boyutlara ulaştığı bir ortamda buldular. Hayata bu ani ve zorunlu dönüş, Sol'u, 1960'lardakinden çok daha değişik ve karmaşık çeşitliliğe sahip gruplara ve hiziplere bölünme durumunda bıraktı. Uluslararası Marksizmin bütün kolları Türkiye'de, aralarında ayrıca yorum farkları olan birden fazla gruplarca temsil edildi. Hapiste belirli bir geçmiş değerlendirmesinin eşiğine varan kadrolar, dışarıda yükselen bir halk hareketi ve öncelikle radikalleşmiş devrimci öğrencilerle karşılaştılar. Bu yeni coşku, başlayabilecek bir geçmiş değerlendirmesini imkânsızlaştırdı. Buna ek olarak, 1960'lardan devralınan Türkiye üstüne tartışma mirasında da gerçekten yol gösterici olabilecek pek az şey vardı. Her grubun kendine «Kitap»tan destekleyici alıntı bulabildiği bu havada ve skolastik yanı ağır basan tartışma ortamında teorinin pratiğe temel olduğu düşüncesi abesleşiyordu. Onun için önderlerin kişisel prestiji ve güvendiriciliği, teorik analizin inceliklerine karşı daha belirleyici oldu. Böylelikle yetmişli yıllara da teori yerine ideoloji ikame edilerek giril-

di. Özellikle de Türkiye hayatına veya siyasetine kitlelerin bakış açısından yaklaşan hiçbir Marksçı tahlil yoktu. Türk işçilerinin ve köylülerinin tarihi sınıf deneyleri aslında vardı; sosyalistler bu sınıf deneyini değiştirmekte kararlıydılar, ama henüz bu deneyin gerçekte ne olduğunu bilmiyorlardı. Askeri müdahalenin dar kafalı uygulamalarına tepki olarak gelişecek demokratik ve sol muhalefeti kanalize etmekte sosyalistler rakipsiz de değillerdi.

Bu dönemde, hâlâ —Atatürk'ün halefi ve 1946'da demokrasiyi Türkiye'ye sokmuş olan devlet adamı İnönü'nün önderliği altındaki CHP'yi, askeri müdahale iki kutba ayırmıştı İnönü askeri yönetimi desteklediği halde Ecevit bunu yapmadı. 1960 darbesinden sonra işçilere grev hakkı tanıyan yasaları hazırlayan Ecevit ordunun atadığı hükümetlere en yüksek sesle muhalefet eden kişi oldu. Politik gerçekçiliğin iyi bir örneğini veren stratejik bakışla, 15-16 Haziran gösterilerinin açığa vurduğu ve Marksçı Sol'un trajik bir şekilde gözardı ettiği yeni işçi sınıfı militanlığını yönlendirerek CHP'nin tabanını yenilemeye girişti. İnönü'nün darbeyi onaylaması karşısında genel sekreterlikten istifa edip kendini 12 Mart'tan ayırdıktan sonra, demokratik mücadelenin hızlanmasıyla İnönü'ye meydan okudu ve çok zor bir işi başararak yaşlı devlet adamını CHP yönetiminden çekilmeye zorladı. Bu, Türkiye'nin başlıca iki siyasi partisinin de artık ordunun süren siyasi egemenliğine muhalif olması demekti; General Faruk Gürler kendini cumhurbaşkanı seçtirmeye kalkıştığında Ecevit ve Demirel, meclisteki oylarını birleştirerek bunu önlediler[32]. 1973'te yapılan seçimlerde CHP, çoğunluğu oluşturmanın epey uzağında kaldığı halde en büyük parti oldu ve Ecevit Milli Selâmet Partisi (12 Mart'ın dışladığı bir başka politik odak) ile koalisyon kurarak başbakanlık koltuğuna oturdu.

Faşizm Tehdidinin Yaygınlaşması

Hükümet göreve başlar başlamaz, ordunun idaresindeki ara dönemde yakalanan militanların affı kilit konu haline geldi. Önceleri birkaç yüz gerillanın varlığı darbeye gerekçe gösterilmişti; şimdiyse onların özgürlüğü bir numaralı sorundu. Bunun nedeni, çoğunluğun gerillaların inançlarıyla fikir birliğinde olması değil, af sorununun demokrasiye ve siyasi haklara geri dönüşü simgolemesiydi. Ecevit militanların serbest bırakılmasında ısrarlıydı. MSP'nin bir kesimi ise affa karşı oy kullandı; sonuçta —bazılarına özgürlük veren bazılarına da vermeyen dar kapsamlı bir af yasası Anayasa Mahkemesine gitti. Anayasa mahkemesi yasayı ayrımcı buldu ve siyasi nedenlerle mahkûm bulunanların tamamının serbest bırakılmasını hükmetti. Militanlar serbest bırakıldıklarında, yakalanmış oldukları zamankinden çok daha geniş derecede des-

32. Bkz. Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 308-309.

tek ve anlayışla karşılaştılar. Ancak, 1970'lerin ilk yıllarında militan enerji solun tekelinde değildi. Dönemin politik olayları faşist MHP'ye de fazlasıyla yaramıştı. Aşırı Sağ'ın parlamenter kanaldan gelen tehdidinin çarpıcı gelişmesi devrimci solu sonunda ikinci bir silâhlı mücadeleye girmeye zorladı.

1974'te aftan hemen sonra, Yunan cuntası Kıbrıs'ı ilhaka kalkıştı ve İngiliz İşçi Partisi hükümeti müdahale etmeyi reddedince, Türk ordusu Ecevit'in emriyle Kıbrıs'ı işgal etti. «Halk kahramanı» da böylece ulusal kahraman haline geldi. Bütün olarak Sol, onurlu hareket etti ve askeri başarıyı şovenistçe kutlamayı reddetti. Bununla birlikte, kabinede Necmettin Erbakan (MSP'nin başkanı ve başbakan yardımcısı) zaferden payını almaya uğraştı ve Ecevit koalisyon ortağının kendisini giderek kösteklediğini hissetti. Ve o sırada belirleyici bir hata yaptı: Sahip olduğu itibarla kendi gününün geldiğini düşünerek tek başına iktidar olmak amacıyla seçim çağrısı yaptı. O sırada bir erken seçim yapılabilse bu ona şüphesiz mutlak çoğunluk sağlardı. Ancak anayasa uyarınca, mecliste salt çoğunluk oyuna sahip olmadan erken seçime gidemezdi. Anayasadaki bu «demokratik» önlem geri teperek Ecevit'i meclisi feshetme ve tek başına iktidar olmak için seçmene başvurma olanağından mahrum bıraktı. Gerek Demirel, gerekse küçük partiler kendilerini mecclis dışı bırakacak şekilde oy kullanamazdı ve dolayısıyla erken seçimi reddettiler. Bunun yerine kurnaz Demirel'in başkanlığında AP, MSP, MHP ve Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden oluşan Sağ koalisyon, Milliyetçi Cephe adıyla iktidara geldi .

Türkiye'nin aldığı yara muazzamdı ve belki de kalıcı olacaktır. Sağ sadece iktidar olmakla yetinmedi, devleti yağmaladı. Bürokratik makamlar paylaşıldı, ekonomi ise devasa ve karşılıksız dış borçlarla finanse edilen sahte bir hızla büyümeyle şişiyordu. Bu resmi korsanlıktan en çok yarar sağlayanlar faşistler oldu. «Bozkurt» yahut «Komando» diye anılan faşist militanlar artık devlet koruması ve resmi arpalıklar elde etmişti. Sonuç, Ecevit'in çaresiz muhalefeti karşısında Sol ve aşırı Sağ arasında şiddetli bir kutuplaşma oldu. Ecevit'in yaptığı hata o dönemde anlaşılmaz görünüyordu ama bugün artık açıktır. O zamanki ve sonra sürdürdüğü yanlış, Türkiye'nin artık bir «kurtarıcı»dan kurtulması gereken anda yalnız kendi kişiliğine güvenmekti. Eğer işçi sınıfının militanlığını oylem geçirebilecek siyasi liderler var olsaydı, ülke şiddetin ve siyasi terörün tırmandığı sonraki on yılı yaşamaktan kurtulabilirdi. Ama faşistlerin varlığı ve giderek eğitim sistemine, belediyelere ve silâhlı kuvvetlere yerleşmeleri Sol'u, ağırlıkla savunmacı ama zorunlu olarak atak silâhlı mücadeleye sürükledi. Böyle koşullar altında fococuluk mirasını büsbütün terketmek veya yeni bir siyasi başlangıç yapmak son derece zordu. Ayrıca, Sol'un bu direnişi, kendine görece elverişli koşulla bulmuş olan faşizmin kitle tabanını genişletmesine engel oldu.

Bağımsız Sol

1970'lerde Türkiye Sol'u içinde Maoculuk hızla gelişti.

Kültür Devriminin yerel acentesi olma yolunda birbiriyle mücadele eden en az beş Maocu hizip vardı. Ama Maoculuktan hiç etkilenmeyen geniş ve etkili gruplar da ayaktaydı. 1970'lerin ilk yıllarında Küba «model»inin canlılığının sürmesi onların Maoculuğun iki ana türünden birine (Lin Piao'nun biçimci radikalizmi ve Çu Enlay'ın kemiksiz oportünizmi—iki eğilim, Büyük Önder'in sikkesinin yazısını ve turasını oluşturur) kapılmasını önledi. Maocu olmayan bu akımlar için Mahir Çayan efsanevi bir şahsiyetti, ve askeri yönetim dönemi sırasında sosyalist olan öğrencilerin büyük çoğunluğu da bu efsanenin etkisiyle sosyalist oldular. Bununla birlikte aftan sonra Çayan'ın izleyicileri arasında, Çayan'ın eylemlerinin intiharcı maceracılığına karşı olan tecrübeli üyelerin tavırlarıyla Çayan'ı ilâhlaştırmayı sürdüren hapishane dışındaki genç militanların saf coşkusu arasındaki karşıtlıktan doğan bir önderlik ve strateji krizi oluştu. Bir dalgalanma ve karışıklık döneminden sonra iki başlıca çizgi ortaya çıktı. Bazı önderler genç kuşağın coşkusuna karşılık verdiler ve böylelikle de bu potansiyelin büyük kısmını yakaladılar. Çayan'a daha eleştirel yaklaşan ötekiler çıkardıkları dergi nedeniyle «Kurtuluş» diye bilinen daha küçük bir grup kurdular.

Bölünmeden hemen sonra, daha ufak boyutuna rağmen Kurtuluş, bir teorik ve pratik yenileşmeyi başarma konusunda en iyi şansa sahip gibi görünüyordu. Önderleri Çayan'cı maceracılıktan uzaklaşırken daha ortodoks ve disiplinci Marksçı politikalara yönelecek gibi görünüyorlardı. Bu arada sonunda kendini «Devrimci Yol» diye adlandıran ve başlangıçta Çayan'ın görüşlerini dogmatikçe benimsemiş olan büyük grup, eski Devrimci Gençlik Federasyonu'nun niteliği olan gevşek federalist yapıyı terketmemişti. Paradoksal olarak Dev-Yol'un daha sorumluluk sahibi önderleri hem inandıkları mücadele yönlerinin uygulanamazlığını sezer, hem de değişken örgütlenme biçiminden kaynaklanan gerginliklere karşılık vermeye çalışırken, kademeli olarak çağdaş Marksçı düşünceye daha açık hale geldiler. Bu arada da Kurtuluş giderek ortodokslaştı ve başlangıçtaki eleştirel tavrını sürdürmedi. Örneğin Stalinizm, her iki grubun bir ortak yanı olmasına rağmen —Stalin'in eserlerinden; öğrenilen bir Leninizmi benimseyen— Kurtuluş'un evriminde daha zararlı etki yaptı. Bu, Kurtuluş'a bürokratik yetenekler kazandırdı, ama örgütün iç hayatını çoraklaştırdı. 1970'lerin sonlarına doğru doruk noktasındayken «teorik» aylık dergisi yaklaşık 12 bin nüshaya çıkan bir tirajdaydı, haftalık yayını ise bu tirajın belki iki katıydı. Oysa Devrimci Yol'un 15 günlük yayınının 100 bin satışa çıktığı oluyordu. Üstelik Dev-Yol, İstanbul'da çok daha geniş bir

kitleyi harekete geçirebiliyordu (ünlü Taksim gösterisi dolayısıyla daha önce de belirtildiği gibi) ve Anadolu içinde kayda değer bir örgütlenme ağına sahipti[33].

Bununla birlikte ,bu önemli farklılıklara rağmen Kurtuluş ve Devrimci Yol (bazı küçük gruplar ve çok sayıda bağımsız bireylerle birlikte) herhangi bir resmi ideolojiye bağımlı olmayan Türk solunda bir tür «üçüncü güç» oluşturmayı sürdürdü. Bu geniş, aktif ve kendine özgü Sol'un potansiyeli açıkça ortadaydı. Belirli koşullar altında bu potansiyel, demokratik ilkeleri olan ve Türk toplumsal formasyonunun özgürlüğünü kavrayan bir yeni kitle sosyalist partisinin oluşumuna yol açabilecek bir büyük sıçramanın anahtarını oluşturabilirdi (ve belki de hâlâ oluşturabilir) Belki de bu makaledeki en önemli (ve uğraştırıcı) soru, bu sıçramanın niçin bir türlü gerçekleşmediği ve niçin Türk solunun «bağımsız» güçlerinin bir yanda Maocular ve öbür yanda «Sovyetçiler» arasında sekter bir siyaset alanında sıkışıp kaldığıdır.

Maocular

Daha önce belirtildiği gibi, en önemli Maocu grup, 1971 darbesinden önce MDD hareketinden ayrılıp Çin yanlısı olan Proleter Devrimci Aydınlık'tan doğdu. Başlangıçta «Kampüs Maocuları» diye adlandırılan bu grup, yetenekli bir orta sınıf entellektüelleri çekirdeğine sahipti, ve bu sayede de daha sonra epey başarılı bir günlük gazete olan Aydınlık'ı çıkarabildi. Maocu tartışma da ve ayinsel öz eleştiride uzman olduklarından Pekin çizgisini çeşitli keskin yön ve vurgu değişiklikleri boyunca izleyerek Çin ortodoksisinn eziyetli yolunda kalmayı başardılar. Bu grubun Maoculuğu bir dereceye kadar, Türkiye'deki Rus aleyhtarı propaganda ve milliyetçi geleneklerle benzerliğiyle de kendine yarar sağladı. Titiz ortodoksluğu ve başarılı kitle gazetesi gözönüne alındığında, öbür Mao-

33. Yaygınlığı nedeniyle Devrimci Yol diğer devrimci gruplardan sık faşist saldırılarla yüzyüze kaldı. Bu etmenlerin yanısıra kitlelerle daha büyük bağları olması, Devrimci Yol'u siyasi bakımdan daha sorumlu kılıyordu ama, örgüt resmi «Çayancı» ideolojisinin pençesinden kurtulamıyordu. Bu durumun yarattığı tehlike, Çayan'ın, yerel devlet ve emperyalizm tarafından sürdürülen «suni denge»nin bozulması ve böylelikle asıl «devrimci durum»un patlamasına imkân tanıması işlevini «halkın silâhlı öncüsü»nün yerine getirmesi gerektiği şeklindeki görüşünü açıkça savunan Devrimci Sol adlı grubun ayrılmasında canlı olarak görüldü. Tuhaftır ki, Devrimci Yol'a yönelttikleri eleştiriler, bir gazete yayınlaması (ki bu Çayan tarafından «oportünizm» olarak nitelendirilmişti) ve devlete karşı taarruza girişmeyi reddetmesiydi. Devrimci Sol'un ilk eylemlerinden biri, 12 Mart 1971 askeri darbesinden sonraki ilk başbakan olan Nihat Erim'in 19 Temmuz 1980'de öldürülmesini üstlenmek oldu. Saçmalıkları sloganlarından da açıkça görülüyordu: «Tanrı affeder, Devrimci Sol affetmez!» ve «Polis! Dikkat et, Devrimci Sol bölgesindesin!»

cu gruplar Aydınlık'a farklı bir alanda rakip çıkmak zorundaydılar. Türkiye'de siyasi rekabet zaman zaman atletizm yarışmasına benzer: rakip grubun önüne geçmenin tek yolu farklı kulvardan koşmaktır. Aydınlık grubunun zayıf yanı da «militanlık» alanındaydı. Askeri darbeden sonra öteki Maocu gruplar, bir halk ayaklanması için zor ve çocuksu çağrılar yaparak, PDA liderliğini geride bırakmaya çalıştılar. Aslında 12 Mart döneminde PDA da bunu yapmış, okuyucularını neredeyse bir «LCV» ile «halk savaşı»na katılmaya çağıran yasadışı bir gazete yayınlamışlardı. Bu «savaş»ın adresi ve zamanlaması oldukça belirsizdi; bununla birlikte bazı köylüler arasında ve Kürt bölgelerinde, halk savaşı ciddiye alındı. Bir militan, kıvılcımı tutuşturmaya yeterli cephaneye sahip olduğunu düşündü ve bu, Türkiye Komünist Partisi Marksist-Leninist'in askeri kolu ve acımasızlığa özel önem veren dar görüşlü bir grup olan Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu'nun başlangıcı oldu. Daha militan oluşuyla, Aydınlık'la rekabet eden bir başka Maocu grup, bu makalenin başında anlatılan Taksim Meydanındaki 1 Mayıs faciasına katkıda bulunmuş olan Halkın Kurtuluşu'ydu. Aftan sonra «Maoculuk»u kabul eden ve THKO gerilla hareketinin çoğunluğunu temsil eden Halkın Kurtuluşu, geçici olarak en büyük Pekin yanlısı fraksiyon haline geldi. Bununla birlikte Pinochet ve Holden Roberto gibilerini destekleyen Çin önderlerini izlemeyi de kendine pek yakıştıramıyor ve bundan sıkıntı duyuyordu. Ancak böyle rahatsız edici olaylardan sıyrılmaya çalıştığında Halkın Kurtuluşu, Aydınlık'ın, kararlı Maocular olmama suçlamasıyla karşılaşıyordu. Dolayısıyla, Arnavutluk'un Çin'den kopuşuyla Enver Hoca'yı izleyerek resmî Çin siyasetini terk etme fırsatını yakaladıklarında epey rahatladılar. Maoculuk Halkın Kurtuluşu'nun üzerine oturmamış bir elbiseydi. Aydınlık ise gücünü bazı atlatma haberlere yer verebilen gazetesinin niteliği sayesinde koruyabiliyordu.

Sovyetçiler

Yeni Türk Sol'unda Sovyet taraftarlığının gelişmesi bir bakıma 1974-75'te Maoculuğun doruk noktasına ulaşmasından sonra gerçekleşti ve Çin dış politikasının sağ yönelişinden duyulan hayal kırıklığını yansıtıyordu. Maocular başlangıçta kendi kaba tarzlarıyla da olsa enternasyonalizm sorununu gündeme getirmişlerdi, ancak Pekin'in giderek arsızca Pinochet ve İran Şahı gibi diktatörleri desteklemesiyle, pek çok militan Sovyetler Birliği'nin görünüşte daha ilerici enternasyonal tavrına yakınlaştı. Maoculuğun bu gerilemesi, eski TKP'ye Türkiye'de ilk kez önemli bir parti olma imkânı verdi, ama iki Moskova yanlısı grubun daha ortaya çıkmasıyla, TKP'nin Sovyetçi siyaset üzerinde tekel iddiasında bulunmasına imkân kalmamıştı. Herhalde adı ve tarihî bağlantıları sayesinde bu grupların en tanınmışı TİP'ti. 1975'te aftan sonra Behice Boran tarafından ye-

niden kuruldu, ama artık az sayıda taraftarı vardı ve ülke çapındaki eski varlığını yitirmişti .1970'lerin sonlarında TİP'in etkisi TKP'ninkinden çok daha azdı. 1974'te kurulan üçüncü Sovyet yanlısı grup, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi ise garip bir ulusal mirasa sahipti çekirdeği emsali olmayan bir «Leninizmin Türkiye'ye özgü sentezi»ni içeren ciltler dolusu egzotik yazılarıyla ünlü —ve bir ara bir «Vatan Partisi» de kurmuş olan— eski komünist Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın izleyicilerinden oluşuyordu. Kıvılcımlı, 1971 darbesinden sonra yurt dışına kaçmış ve Yugoslavya'da sürgünde ölmüştü. Aftan sonra, bazı izleyicileri TSİP'i kurmak üzere eski TİP'ten bir grupla birleşti.

1975'te Türk Solu içindeki nüfuz dengesi, DİSK'in yıllık kurultayında TKP'nin birtakım görevler almasıyla değişti: TKP izleyicileri kendilerini birdenbire, «Barış ve Toplumsal İlerleme» bayrağı altında ülkenin en militan sendika hareketinin liderliğini üstlenmiş buldular. DİSK, darbe döneminde büyük prestij kazanmış ve Ecevit'in zaferinden sonra da hızla gelişmişti. İstanbul-Marmara Bölgesi sanayi kuşağı evresinde odaklanmış daha ziyade bölgesel bir konfederasyon olmasına rağmen, 1970'lerin ortalarına gelindiğinde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yeni sanayi yatırımlarının hızla genişlemesi DİSK'e ulusal düzeyde etki kazanma ve (daha sağ eğilimli bir konfederasyon olan Türk-İş'in büyük egemenliğinin bulunduğu) kamu sektöründe de bir köprübaşı kurmasına fırsat verdi. Konya yakınlarında Seydişehir'de büyük bir alüminyum tesisi kuruluyor, ayrıca İskenderun'da Sovyetler'in finanse etmiş olduğu dev çelik tesislerine yenileri ekleniyordu. Üstelik, bu yeni proletaryanın örgütlenmesinin önemi sadece sendika gücünün artmasından ibaret değildi köylü geçmişi olan genç işçiler için DİSK'e üye olmak, patronlara uyan ve bel bağlayan geleneksel politikadan köktenci bir kopuş anlamı taşıyordu. sendika ise lâik, sosyalist politikaya angaje olarak çizgisini berraklaştırıyordu. Böylelikle, DİSK içindeki TKP kadroları, işçi sınıfının yeni kesimlerini örgütleme ve sendika gücünü ulusal düzeyde birleştirme gibi ağır ve zahmetli bir işi destekleyen Sol'un büyük bölümüne önderlik etme göreviyle karşı karşıya kaldı. Bununla birlikte TKP liderleri daha çok DİSK içindeki egemenliklerini bencilce koruma peşinde oldukları için buradaki başka Sol akımlarla birlik olmayı reddettiler. Başka Sol unsurları burada pekâlâ militanca çalışabilecek devrimcileri temizlemede kimi zaman Sağ örgütçülerle ve bürokratik sendikacılarla birlik oldular; TKP sonuçta kendinden başka sosyalist «sızma»ları önleme konusunda Sol içerisinde bir siyasi polis gibi hareket etti.

Sonuç üç yönlü bir felâket oldu. İlk ve en önemlisi Anadolu'daki mücadeleler kaybedildi. Başlangıçta, büyük alüminyum tesisleri kazanılmıştı ama TKP, işçilerin eğitiminin yoğunlaştırılması

yerine süpermarketler gibi «tüketim toplumu» yemleriyle işçilerin güvenini kazanmaya çalıştı.

Sonra da Demirel hükümetinin herhalde kesin teşvikiyle faşistler bu sanayi komplekslerine girdiğinde TKP buna yeterli direnişi gösteremedi. Bu arada İskenderun'da işçiler arasında yapılan referandumu faşistlerin sendikası büyük farkla ve kesinlikle kazandı ve DİSK'e bağlı Maden-İş sendikası'na yeni üye kaydedilmesi ansızın durdu. İkinci sonuç, TKP'nin başlattığı bellibaşlı eylemlerin başarısızlığıydı. Başarısızlıklarına örtmek için, Maden-İş sendikasına üye özel sektör işçilerinin giriştiği grev sonuç vermedi. Ayrıca günlük bir DİSK gazetesinin yayınlanması girişimi de epey pahalıya mal olan bir başarısızlıktı. Elbette ki, üçüncü sonuç, başka sosyalistlerin sendikalardan atılmasıydı genelde, DİSK'in siyasi bakımdan kapsayıcı niteliğini ve genç proletarya için potansiyel çekiciliğini geliştirmek yerine TKP, devrimci Sol'un başka kesimlerini geride bırakma çabasında, DİSK'i siyasi bakımdan kendi dışındakilerin giremeyeceği bir kuruluş olarak kullandı. Bu politikanın başlıca hedefi TKP'li olunmadan işçi sınıfıyla beraber olunamayacağını kanıtlamaktı. Ama 1978 DİSK Kurultayı'nda, TKP yanlısı başkan Kemal Türkler, öngörülebileceği gibi seçimi kaybetti ve TKP kadrolarının bir kısmı yeni yönetim tarafından tasfiye edildi. Böylece TKP'nin DİSK'teki geçici nüfusu kendisi için de beklenen başarıyı vermedi. Gelgelelim, sosyal demokrasiden gelen yeni yönetimin, bazı önemli bakımlardan, daha ilerici uygulamaları olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Faşist Terör

1973'ten sonra faşizm, Sol'dan da daha süratli gelişti. Türkiye'de burjuvazinin epey dağınık olmasına rağmen, Alparslan Türkeş liderliğindeki faşist Sağ, yasal ve yasadışı yöntemleri başarıyla birleştiren tek bir merkezin yönettiği birleşik bir hareketti. Kendi kampları, kendi polis komiserleri, kendi milletvekilleri ve kendi subayları, suikastçıları ve katilleri vardı; bazı bölgelerde de yerel iktidarı ele geçirmişti[34]. 1979'da Ecevit'in başbakanlığı sırasında, ülkenin bazı kesimlerinde uygulanan (Kahramanmaraş katliamının ardından) sıkıyönetimin faşizmin yükselişine set çekip çekmediği tartışılır, ama Faşistlerin yükselişi geleneksel gafları da beraberinde getirmişti. Örneğin, Sağ'da sevilen bazı kişilere gönderilen ve operasyonda kilit önem taşıyan bombalı paketlerin posta sisteminin iyi çalışmaması sayesinde yerine zamanında ulaşmayışı nedeniyle başarılı olamayan, klâsik ve vakitsiz bir «Roma yürüyüşü» girişimi oldu[35]. Bu gibi provokasyonların, eylemci Sol'un bazı unsurlarının

34. Bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ.»

35. «Büyük Yürüyüş»ün 15 Nisan 1978'de yapılması planlanmıştı ve topluluklararası saldırıları kışkırtmak için Pazarcık, Adıyaman ve Malatya'da siyasi yelpazenin her iki yanından seçilen kimselere bombalar postalandı. Bkz. Ömer Laçiner, «Malatya Olayı—Türkiye'deki Faşist Hareketin Yapısı ve Gelişimi», Birikim, no. 39 (Mayıs 1978).

gerçekten akılsızca karşılıklar vermesine yol açtığı oldu; bununla birlikte, Demirel hükümetince desteklenen ve iktidarı ele geçirmeye niyetlenen faşist partinin terörizmiyle, kendine yeterli bir olgunlaşma süresi yaratamamış Sol'un içgüdüsel maceracı eylemleri arasında hiçbir paralellik yoktur. Bu dönemin «silâhlı» mücadelesi nesnel olarak bakıldığında, silâhlı faşizmin saldırısına karşı bir savunma niteliği taşıyordu. Üstelik, Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Sol grupların halkı MHP ölüm mangalarına karşı koruyan tek siper haline geldiği olağandışı bir durum ortaya çıkmıştı. En kanlı faşist terörün yaşandığı bu bölgelerde, antifaşist mücadelenin ve yerel nefs-i müdafaanın güçlüklerine katlanmak zorunda kalanlar, öncelikle en yaygın olan Devrimci Yol'un militanlarıydı. Sıkıyönetim'den önce bazı kasabalardaki topluluğun bir yarısı tamamen faşist denetim altındayken öteki yarısı da devrimcilerce savunuluyordu. Ama köyler ve kent bölgeleri dolaylı olarak Sol gruplarca idare edilir hale geldiği zaman bile, savaşçı cesaretlerini sergilemenin ötesinde pek bir şey yapamayarak tehlikeli bir şekilde yetersiz kaldılar. Ne yerel reformlar, yapıldı, ne de yerel halka nasıl örgütleneceğini veya koşullarını nasıl düzelteceğini gösterebilecek olan halk örgütleri yaratıldı[36]. Kısaca, devrimciler kendilerini yaşanan hayatın vazgeçilmez bir ögesi haline getirmekte yetersiz kaldılar. Böylece, sonunda ordu sıkıyönetimin daha evrensel «adaleti»ni dayattığında halk militanlara «Bizi şimdiye kadar koruduğunuz için teşekkürler, ama artık lütfen gidin» dedi.

ACILI BİR BİLANÇO

Yüzeysel Marksizm

Türkiye'de Sol'un kendi yenilgileri bir yana, serpildiği dönem dünya sosyalizminde de çeşitli gariplikler öne çıktığı bir dönemdir. Türk Sol'u, Latin Amerika'da Allende'nin ve Tupamaro'ların yokedilişini çok derinden hissetti; Çin'deki gelişmeleri şaşkınlıkla seyretti; önce Portekiz'in sevincini yaşadı, sonra da Portekiz'in adını anmaktan vazgeçti. Marx'ı ve Lenin'i ıskartaya çıkaran Avrupa komünistlerine diş biledi; ve hâlâ Vietnam ile Kamboçya arasındaki savaşı hazmetmeye uğraşıyor. Türk solu, gündelik taleplerin çığ gibi arttığı bir sırada İlköğrenimini görmüş, hazırlıksız olarak ve «oyunun kuralları»na daha ancak şöyle bir göz atmışken eyleme girmişti. O halde, Sol'un büyümesinin bazı urlar da üretmesi şaşırtıcı değildi.

1960'larda devrimci hareket başladığında Marksçı kuram öğrenmeye çalışan ortalama bir militan, Anti-Dühring veya Ne Yap-

36. Önemli bir istisna, «devrimci» bir belediye başkanının halk oyuyla seçildiği ve siyasi katılım yaratmada başarı kazandığı Fatsa adlı Karadeniz kasabasıydı. Bu deney, silâhlı kuvvetler tarafından ezildi.

malı? gibi klâsikleri okurdu; «Diyalektik Materyalizm»i, Stalin'in elkitabından ve Georges Politzer'in metinlerinden öğrenirdi; aynı zamanda kendisi için, Sovyetler'in Çekoslovakya'yı işgaline, Çin Halk Cumhuriyetinde Anti-Sovyetizmin yükselişine ve Kültür Devrimine, Che Guevara'nın ve öbür Latin Amerika gerilla liderlerinin, mücadelesine tutarlı bir açıklama bulmak zorundaydı. Böylesi olayları açıklamasına yardımcı olacak pek az «yerli gelenek» bulabiliyordu. Aynı zamanda da «öğrenilecek» pekçok şey beklerken, pek çok yapılacak iş vardı. Türk Sol'unun yaşamasının koşulu erken büyümekti. Yaşanan fraksiyonlaşmada, grupların Marksçılığın şüphesiz farklı türlerini temsil etmesine ve her grubun ötekilere düşmanlık beslemesine rağmen, zihniyet, değerler ve tavır bakımlarından, kadroları arasında açık benzerlikler vardı. Bu, öncelikle kadroların ortak sınıf kökeninden kaynaklanıyordu: büyük kısmı küçük burjuva ailelerden gelen öğrencilerdi ve bu kesimin geleneklerini ifade ediyorlardı[37]. İşçi sınıfı geçmişli bir militan, kısa sürede militan olduğu ölçüde egemen tarza uyacak, artık işçi sınıfından arkadaşlarından farklı davranacaktı. Sonuçta ortaya çıkan klâsik devrimci davranışı görece iticiydi.

İşçi sınıfı arasında gerçek anlamda başarılı olmamasına rağmen, Marksçılığın öğrenciler arasında başarılı olma şekli, egemen ideolojinin görece gücü ve zayıflığıyla açıklanabilir. Aydınlanmaya ve gelişmeye verdiği büyük önem ile, pragmatik bir milliyetçilik ideolojisi olarak Kemalizm, yükselen burjuvazi için biçilmiş kaftandı. Gerçekte Kemalizm, düzenli olarak bu ideolojiyle beslenen halk çoğunluğu için hâlâ birleştirici bir ideoloji, ve hem baskıyı hem de liberalizmi bu sayede haklı gösterebilen yönetici sınıflar için de elverişli bir araç olarak varolmaktadır. Ama Kemalizm, başlangıçta köktenciliğini teşvik ettiği yüksek öğrenim görmüş kişilerin eleştirel sorgulamasına tahammül edemez. Bu çatışmada Marksçı kuram kolay bir zafer kazandı —belki fazlasıyla kolay bir zafer. Yeni militanların zihnindeki «düşünce içeriği» belki de radikal anlamda değişti; ama düşünme yönteminin kendisi görece dokunulmaz kaldı. Marksçılık yeni bir doktrin— daha makûl ama yine de inançla öğrenilmiş bir doktrin oldu. Bir başka deyişle Marksçı kuram, onu kapalı bir ideolojiye, hattâ imana dönüştüren bir şekilde benimsenmişti. Bu, dönüşüm sürecinde zorunlu veya kaçınılmaz bir aşama olarak görülebilirdi —eğer onu başka aşamalar izlemiş olsaydı. Bu yazı kaleme alındığı sırada böyle bir süreci başlatmak için gerekli koşullar ortada görünmüyordu henüz. Böyle bir süreç,

37. Sol militanların toplumsal ve iktisadi kökenleri konusunda örneğin bkz. Doğu Ergil, Türkiye'de Terör ve Şiddet: Yapısal ve Kültürel Kaynakları (Ankara: Turhan Kitabevi, 1980); Ruşen Keleş ve Artun Ünsal, Kent ve Siyasal Şiddet (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982).

Gramsci'ci anlamda «kollektif aydın» gibi işgören ve teorik bilinçlilik düzeyini yükselten bir siyasi örgüt içermek durumundaydı. Türk entellektüel hayatında Sol, ender rastlanan bir üstünlük sahibiydi: düşünürlerin, yazarların ve sanatçıların ezici çoğunluğu solcuydu, ve önemli bir kısmı da Marksçı olduğu iddiasındaydı. Bu özellik, daha ileri toplumların bile belki gıpta ettiği Türk kültür hayatına katkıda bulundu ama, sosyalist aydınlarla sosyalist siyasi hareketler arasında belirgin bir uzaklık da vardı. Militanların, teori veya sanat gibi «ılımlı» görünen herşeyi reddetme şeklinde bir ortak tavırları vardı, ama bu uzaklık biraz da aydın kesimin daha etkin olmaya razı olmayışının bir ürünüydü. Böyle organik bağların yokluğu, tabiidir ki siyasi kadroların kuramsal ve kültürel sığlığına katkıda bulundu.

İktidar Saplantısı

Yönetici sınıflar arasında iktidar bunalımının —ve iktidar rekabetinin— varolduğu 1960'ların son yıllarının özel siyasi konjonktüründe hızlı radikalleşen öğrenci hareketinin, iktidarı ele geçirmenin doğru stratejisi konusunda bir tartışmaya kenetlenmesi görece kaçınılmazdı. Bu tartışmada TİP —haklı olarak— kapitalist gelişmenin önemini vurguladı, ama inandırıcı bir «devrimci» strateji geliştirmedi ve Türkiye'nin «azgelişmiş, üçüncü Dünya» niteliğini vurgulayan MDD'den daha önce tarih sahnesinden çekildi. O sırada bile hiç değilse strateji sorunu, ülkenin yapısına ilişkin tartışıldığı halde 1970'lerde strateji sorunu —ülkenin yapısının da kitlelerin de malzemeden öte birşey olmadığı— enfes bir yemek hazırlamak için kullanılan bir yemek kitabı gibi ele alındı. İktidar sorunu bir saplantı haline geldi. «Doğrudan» iktidarın ve «topyekün» mücadelenin fetişleştirilmesi, Solu, gerçeklikten gittikçe daha uzaklara götürdü ve bir bütün olarak devrimci grupların içedönük bir nitelik kazanmasına yol açtı. Her grup büyüme ihtiyacındaydı, ve bu, en kolay yoldan, öbür grupların taraftarlarının kazanılmasıyla başarılabilirdi. Yani, bir grubun hatası ve kaybı öteki grubun kazancı oluyor ve her grup eşit oranda hayal kırıklığı yüklenirken, bir gruptan öbürüne herkesi küçük kazanımlarla oyalayan ve bu tür çıkarlar için rekabet içinde tutan düzenli bir trafik vardı. TKP'den Kurtuluş'a, Kurtuluş'tan Aydınlık'a soldaki her grup —herbiri kendi tarzında— bununla meşguldu.

Bu süreçte, «devrimci dil», özel bir jargona dönüştü. Her örgüt, yeni militanlar cezbedecek şekilde cesaretini sergilemek zorundaydı ve bu da sosyalizme ilgi duyan işçi ya da köylüleri ürkütüp kaçırıyor. Belki bir tek TKP, «ilerleme» hakkında herhangi bir sınıf içeriği olmayan «ılımlı» sloganlar denedi; ama bu da bir yere kadar böyleydi. Değişik grupların ve eğilimlerin sıkıyönetimden önce yayınladıkları çeşitli gazeteler, temelde, herhangi bir kadro kaybını

durdurma amacına yönelikti. Gerçek durum hakkında doğrudan seslenmek suretiyle yeni üyeler çekmekten epey uzak olan bu propaganda organları, işçi sınıfı kamuoyuna genellikle anlaşılmaz geldiklerinden burjuvazi arasında pek az huzursuzluk yarattı.

Gruplar, aslında amblem, veya belki marka işlevi gören «teori»leri çevresinde toplanırken, militanlar özgünlüklerini grubun «onurunu temsil eden —ve böylelikle de kaçınılmaz olarak kemikleşen— birkaç formüle göre tanımladılar. Genel sonuç, örgüt içi demokrasinin dereceli olarak azalmasıydı —üstelik bu geleneksel olarak demokratik normları olmayan bir ülkede gerçekleşiyordu. Gruplar böylelikle ttecrit oldu ve kaçınılmaz olarak— hem itildi. Türk Sol'u ülke ka gruplara karşı —savunma konumlarına itildi. Türk Sol'u ülke sorunları hakkında tutarlı birşeyler söylemekten vazgeçti: sağlık ve tıp, ulaşım ve kentleşme, köy örgütlenmesi ya da fabrika hayatı gibi sorunların eleştirisine veya çözümlemesine kalkışılmadı bile. Gündelik yaşamın acil— ve açıkça sosyal, olan sorunlarına rasyonel ve uygulanabilir alternatifler göstermek yerine, Türk sosyalistleri «Üç Dünya» teorisinin oportünist olup olmadığı konusunda ciltler dolusu tartışma üretti.

Bu tür sakat politika üretilmesine yardım eden, ve büyüyen faşist tehdit karşısında solu bölünmüş tutan bir başka etken, «hain»in heryerde hazır ve nazır varlığıydı: militanlar kendileri iyi niyetliydiler ve bilimle donanmışlardı; biliyorlardı ki proleterya devrimci sınıftı ve tarihin sarsılmaz akışı onlardan yanaydı. Ancak, kayda değer herhangi bir devrim yapabilecek durumda değillerdi; onları önleyen sadece düşman olamazdı, çünkü kapitalizm ne de olsa can çekişiyordu ve egemen sınıfların pek çok sorunu vardı. O halde yolu tıkayan meçhul etken neydi? Bu düşman ancak bir hain olabilirdi. Devrimci hareket içinde, bu hain kişiliği hep şu ya da bu şekilde varoldu; elbette bazı durumlarda böyle görüşleri haklı gösteren etmenler vardı ama, önemli olan buna eşlik eden tavırdı. Bu inanç, gerçekliğin yükünü hafifletir, buna karşılık daha fazla ferahlamak için, haine duyulan kinin dozu da artmak zorundadır. Kapitalizm öncesi ideoloji varlığını ne kadar sürdürüyorsa bu türden tavır ve düşünce kalıpları için o denli verimli bir toprak vardır. Genç ve tecrübesiz ,ama enerjik ve iyimser, kendini iktidar alternatifi olarak gören (biraz fazla iyimser bir bakımla) ve bütün araçları ve modelleri bu hedefe ulaşmak için tüketen Türk sosyalist hareketinde, böyle düşünce tarzlarının belirli bir kaçınılmazlığı vardı.

Sosyalist Demokrasinin Merkeziliği

Yukarıda tecrübesizlik etkenine değinildi; 1970'lerin kargaşasından sonra Türk solu artık genç olmayacağı için, bu sorunlardan bazılarının 1980'ler de çözülmüş olması beklenebilirdi; ne de olsa, bu tür bir «gençliği» ilelebet sürdürmek, bütün bu deneyimlerden

sonra, patolojik bir büyüyememe belirtisi sayılabilirdi. Olgunlaşarak büyümenin yönü ne olabilirdi? Gelişme çizgisinin ortodoks sınıf örgütleri içinde olması zorunlu değildir ve kesinlikle bu sınıf örgütleriyle sınırlanmamalıdır —özellikle de faşist saldırının yarattığı koşullar altında. Siyasi kitle örgütleri açısından, çeşitli çıkarların bir araya geldiği büyük kentlerden köylere dek bütün yerleşim birimlerindeki yerel derneklerin daha büyük bir potansiyel oluşturduğu tahmin edilebilir. Burada, belki de gelecek bir toplumun habercisi olacak daha demokratik ve eşitlikçi ilişkiler başlayabilir. Taban düzeyinde demokrasinin temelini yok eden merkezi kararların bağlayıcılığı olmaksızın, devrimci sosyalistlerin ulusal düzeyde eklemlenmesine yardımcı olmaları gereken pek çok kendiliğinden yerel hareket vardır. Bir programın önemi, gerçek koşullara göre belirlenen ve zorlanmış olmayan bir faaliyet içinde ortaya çıkabilen eylem ilkelerinden gelir. Mümkün mertebe birlik içinde olmak gereklidir— ama bunun mutlak önkoşulu olan demokrasiyle birlikte, çünkü «birleşecek» olanlar bir hayli farklı geçmişlerden geliyor olacaktır. Başkalarının devrimci tecrübesinin geçerliliğinin «tasfiye»sine dayanan bir demokratik ve enerjik birlik olamaz. Benzer şekilde, somut hedefler ancak kadroların işçilerden ve köylülerden ev kadınlarından ve uzmanlardan çok şey öğreneceği demokratik işleyişler içinde berraklaşabilir. Marksçılığı bir silâhlı mücadele kuramına indirgemek, onu ölüm kuramına çevirmektir. Onu cesaretli bir direnişten çok bir yaşama kuramı olarak anlamak için Türkiye sosyalistleri, önderlik etmek istedikleri kesimlerin yaratıcı gücüne başvurmak zorundadır. Türkiye'de demokrasiye övgü düzmeyen pek az grup —Sovyetçi, Maoist veya bağımsız— vardır. Gerçekten de, gruplar demokrasinin önemini teslim ederler: sahiden gerekli olan daha samimi ve daha köklü bir dönüşümdür. CHP içindekiler dahil, Türk Solu'nun bir bütün olarak dağınıklığı ,kısmen bir ortak yanılgıdan kaynaklanıyor. Çeşitli taraflar hepsi de yanlış bir öncülük kabul ederse sonraki anlaşmazlıkları uzlaştırılamaz olur. Bu eski bir kuraldır: herkes bir başkasında şu çözümün yanlışlığını görür ve kendi «doğruluğu»na bir daha inanır. Ama öncülün yanlışlığı düzelmeden hiçbir «doğru çözüm olamaz. Çözüm ancak ve ancak tartışma koşullarının dönüştürülmesiyle mümkündür. Bu bakımdan da demokrasi üzerindeki vurgu, Türk Solu'nun genel karakterini sınayacak kertedir.

Türk sosyalistlerinin ortak paydası hâlâ ülkenin sorunlarına bir «Doğu» çözümü aramak zorunda oldukları inancıdır. Bu, «devletin kurtarıcısı» Ecevit içinde doğruydu —bu yüzden Ecevit daha ilerici politikalarına rağmen çoğulcu politika yürütme konusunda daha «ileri» biri olan Demirel'den daha yetersiz kaldı. 1978'de yeniden iktidara geldiğinde ekonomide bir «halk sektörü» yaratma girişimi, «kitleler»i gerikalmışlıklarından —yukarıdan bir hamleyle— kur-

tarmak için tasarlanmış tipik bir devletçilikti. Üçüncü Dünyacı bir «kalkınmacılık» perpektifi bütün sosyalist gruplarda da görülebilir. «Bağımsızlar»ın —*Devrimci Yol* ve *Kurtuluş*— geçmişlerinin «silâhlı mücadele» gelenekleri, Leninizmin yarı Stalinist modeli ve faşizm sorununun askeri çözümü «Doğu»lu bir çözüme ağırlık vermişti. Maocu grupların sloganları ve «tahlilleri» de aynı çağrışıma yol açıyordu. TKP ve Sovyet yanlısı örgütler, yönelimlerinde kesinlikle «Avrupa komünisti» değildi, ve onların «ileri demokrasi»si 1970'ler boyunca Türk burjuvazisinin zaten sunduğundan bariz biçimde daha geri kalmıştı. Bu, Türkiye'ninde Berlinguer'in Hıristiyan Demokrasiyle «tarihi uzlaşma»sının bir benzerini aranması gerektiği anlamına gelmez; Sol zaten Kemalizm ile böyle bir tecrübe yaşadı. Önemli olan, Sol'un, kendinden başka hiçbir siyasi gücün tasarlayamadığı ve öneremediği bir yaşama biçimini kitlelere inandırıcı biçimde sunmasıdır.

Marksçıların özümsemesi gereken paradoks, Türkiye'nin iktisadi (1977'de kişi başına GSMH Cezayir ve Meksika'nınkilerle aynıydı) ve toplumsal bakımdan (1975'te yetişkinlerin okuma yazma oranı sadece 60'tı) görece gerikalmış bir ülke olmasına rağmen[38] siyasi bakımdan görece ileri olmasıdır. Askeri müdahalelere rağmen, muhalif liderlerin pek çok kereler halkoyuyla —bu da örneğin Japonya'da hiç olmamış bir şeydir— iktidara gelip gittiği bir çiftparti sistemini gerçekleştirmiştir. Bu dengesizlik, ülkenin hiçbir zaman doğrudan sömürgeleştirilmemiş olmasından doğuş, kendi egemenliğiyle ve kendine özgü «Batı» ve «Doğu» bileşimiyle korunmuştu. Padişahlığı yıkan bir erken milliyetçilik olarak Atatürk'ün milliyetçiliği çağdaşlaşmacı bir seferberlikti, ama popüler değildi. Türkiye'de Sol popüler bir toplumsal dönüşümün yönünü gösterebilir ve bunun organik gerçekleşme sürecinde belirleyici bir rol oynayabilir.

1980 askeri müdahelesi hem Sol, hem Sağ için yeni bir durum yarattı: MHP bazı avantajlarını kaybetti, ama asıl saldırı Sol'a yöneldi. Bu son acılı deneyimden sonra Türkiye Solu'nun önemli dersler çıkarması ve ezilenlerle sömürülenler arasında gerçek köklerini bulan bir sosyalist direnişi oluşturabilmesi beklenir. Türk burjuvazisinin çelişkileri ordu tarafından çözülmüş değildir ve süresi belli olmasa da Sıkıyönetim işçi sınıfının örgütlenme potansiyelini büsbütün bastıramayacaktır.

38. Türkiye'de kişi başına GSMH 1977'de 1.110 dolardı. (Dünya Bankası, **World Development Report 1979** (New York: Oxford University Press, 1979) s. 127.)

BÖLÜM 6

Aşırı Milliyetçi Sağ

Mehmet Ali Ağaoğulları (*)

Genelde «aşırı milliyetçilik» olarak tanımlayabileceğimiz, ve çeşitli dönemlerde belli farklılıklar göstererek «Türkçülük,» «Turancılık», «milliyetçilik», «ülkücülük» vb. gibi adlar almış olan bu ideolojik-siyasal akım, Türkiye'nin düşünsel ve siyasal yaşamında çok değişik konumlar içinde bulunmuştur. Bir aydın seçkin ideali olarak beliren aşırı milliyetçilik, tarihin çalkantıları içinde ve değişen koşulların belirlenmesiyle, kısa bir süre için iktidarın ideolojisi durumuna gelip uygulanmaya konmuş, buradan muhalefete, hattâ yasa dışılığa itilmiş, daha sonra iktidara ortak olabilmiş, ve bununla yetinmeyip devleti terör yoluyla ele geçirme uğraşı içine girmiştir.

Böylesine değişik evrelerden geçen aşırı milliyetçiliğin incelenmesinde kronolojik bir plân benimsenmiştir. Bu yaklaşımla, gerek konunun bütünselliği daha kolay bir biçimde kavranabilecek, gerek birbirini izleyen bu evreler arasındaki bağlar göz ardı edilmeyerek aşırı milliyetçiliğin çeşitli dönemlerde içinde bulunduğu toplumsal-ktisadi ve siyasal koşullarla olan ilişkisi —etkileşimi daha açıkça ortaya konabilecektir. Bir başka deyişle çalışmada tarihsel yaklaşım kullanılmak birlikte, her bölüm analitik (çözümsel) bir yöntem doğrultusunda ele alınıp irdelenmeye çalışılacaktır. Her ne kadar elinizdeki kitap Cumhuriyet Türkiye'sini konu ediniyorsa da, günümüzdeki aşırı milliyetçiliğin düşünsel kökenlerinin daha önceki dönemlere uzanmasından ötürü, bu incelemenin 1923 öncesini de kapsaması gerekmektedir. Bu nedenle, çalışmanın ilk bölümü Osmanlı İmparatorluğu dönemine ayrılmıştır. İkinci bölüm, kabaca 1923-1960 yıllarını içermektedir. 1960-1980 yılları arasındaki dönemi kapsayan son bölüm, güncelliğinden ve aşağıda anlatılan çeşitli nedenlerden dolayı en önemli olanıdır. Bu bakımdan, çalışmanın bölümleri arasında bir dengesizlik yaratmaktan kaçınılmayarak ağırlık üçüncü bölüme tanınmıştır.

(*) Aslı Türkçedir.

Milliyetçiliği Geciktiren Etkenler

Aşırı milliyetçiliğin ilk aşaması olan Türk milliyetçiliğinin tarih sahnesine çıkışı, Avrupa uluslarına göre epey geç olmuştur. Genel olarak milliyetçilik, Avrupa'da ondokuzuncu yüzyılın başlarında belirmiştir.[1] Bu ideolojinin gerçek sahibi ise, iktisadî yapısı ve üretim biçimi değişmeye başlayan toplumlarda ortaya çıkıp, gözlerini iktidara diken «milli» burjuvazidir. Bu yüzyıl boyunca milliyetçilik, liberalizm ile birlikte burjuva devrimlerinin itici gücü ya da motoru işlevini görmüştür[1].

Oysa aynı dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'na bakıldığında, burada bir Türk milliyetçiliğinin doğması için gereken hiçbir koşulun belirmemiş olduğu görülür. Her şeyden önce, Osmanlı devletinin iktisadi geri kalmışlığı, bu ideolojinin bayraktarlığını yapacak sınıfın oluşmasındaki en büyük engeldi. Dahası, bir yandan Batı'nın hemen hemen topyekûn iktisadî egemenliği, öte yandan Avrupalıların en küçük işlerden kompradorluk işlerine değin, özellikle Müslüman olmayanları tercih etmeleri, Türklerin bir burjuvazi geliştirmelerini olanaksız kılıyordu[2].

İktisadî yapının bu olumsuzluğundan başka bir ikinci etken olarak Osmanlı devletinin çok uluslu kozmopolit niteliği gösterilebilir. Farklı uluslar arasındaki sınırlar, dolayısıyla da ilişkiler, toplumsal ya da etnik değil, fakat dinsel temeller üzerine kurulmuştu. Bu bakımdan Osmanlı dünya görüşünde «ırk» ve «ulus» kavramlarına yer yoktu. Müslüman olmayan topluluklar (Ortodokslar, Katolikler, Protestanlar, Yahudiler vb.) için kullanılan Arapça kökenli «millet» sözcüğü ise, çağdaş ulus anlamına değil, dinî cemaat anlamına geliyordu. Bu sistem içinde Türklerin ayrıcalıklı bir konumları yoktu: Türkler, İmparatorluğun Kürt, Arap, Arnavut gibi diğer Müslüman topluluklarıyla birlikte egemen «milleti» oluşturuyorlardı. Ancak, yönetim büyük ölçüde Türklerin elindeydi. Egemen-yönetici topluluk olan Türklerin ondokuzuncu yüzyılda milliyetçilik yapmalarının çok uluslu Osmanlı devletinin —dolayısıyla egemenliklerinin— açıkça yadsınması olacağından, onlardan böyle bir ideolojiyi benimsemeleri beklenemezdi. Gerçekten Türk aydınlarının büyük çoğunluğu, Osmanlı toplumunu oluşturan farklı etnik toplulukların hemen hemen hepsinin ulusal kimliklerini takınmaya

1. Gencay Şaylan, «Milliyetçilik İdeolojisi ve Türk Milliyetçiliği», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983-1985), cilt 7, s. 1946.
2. Sina Akşin, «Bugünkü Türk Ulusçuluğu», **Toplum ve Bilim**, sayı 5 (1978), s. 60.
3. Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (Londra: Oxford University press, 1968), s. 344-345.

ve kendi milliyetçilik ideolojilerini geliştirmeye başladıkları bu dönemde, devlet kurtarmak amacıyla Osmanlıcılık ideolojisini formüle ederek Osmanlı milliyetçiliği bilincini yaratıp yaygınlaştırmaya çalışmışlar ve yüzyılın sonlarında filizlenen Türkçülük düşüncelerine hiç önem vermemişlerdir.

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışını geciktiren bir diğer neden, Osmanlı kültürel yapısından kaynaklanmaktadır. Türkler, hemen hemen tümüyle İslâm kültürünü özümsemişlerdi. Osmanlı tarih anlayışı bunun çok açık bir göstergesidir; tarih yazıcılığı iki temel olgu üzerine kurulmuştu: Muhammed'in kutsal görevi ve Osmanlı hanedanının doğuşu. Bunun sonucu olarak, Türklerin İslâm öncesi geçmişleri, Orta Asya'daki kökenleri ve batıya göçleri, ortak bilinçten silinmişti. Öyle ki, Avrupalılar ve hattâ Araplar bütün tarihleri boyunca Türk'e «Türk» dedikleri halde, Osmanlı devletindeki Türk, kendini yalnızca Müslüman ve Osmanlı olarak algılıyordu. Bu anlayış içinde «Türk» sözcüğü, daha çok köylüler ve Türkmen aşiretleri için kullanılan ve çoğu kez yanına «kaba», «cahil» gibi aşağılayıcı sözcükler eklenen bir sıfattı.

İlk Milliyetçi Çabalar

Tüm bu olumsuz etkenlere karşın, yirminci yüzyıla gelindiğinde Türk milliyetçiliğinin bir siyasal ideoloji olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu ideolojinin oluşumunda etkili olan ve özellikle onun düşünsel temellerini hazırlayan araştırmalar ve uğraşlar, ondokuzuncu yüzyıl boyunca birbirinden görece bağımsız üç ayrı koldan yürütülmüştür: Batı Türkologları, Çarlık Rusyası'ndaki Türk milliyetçileri, ve Osmanlı edebiyatçıları. İlk ikisinin Osmanlı toprakları dışında bulunuşu ,sözü edilen olumsuz etkenlerin ne denli etkili olduklarını ve Türkçü-milliyetçi düşüncelerin büyük ölçüde dışarıdan şırınga edildiklerini göstermektedir.

Türk milliyetçiliğinin kavram olarak ortaya atılmasında öncülük edenler Avrupalılar olmuştur. Fransa Avusturya-Macaristan, Almanya ve diğer ülkelerdeki Türkçülük araştırma ve tartışmaları, Türklerin bilgisi ve katkısı olmadan başlatılmıştı. Avrupalıların Türklere gösterdikleri bu akademik ilginin ardında siyasal çıkar hesaplarının yattığı söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı öncesi iki kampa ayrılmış bulunan Avrupa devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'na yaranmak amacıyla, bu tür yayınlara önem verdikleri ve kendi ülkelerinde, 1911 yılında Budapeşte'de kurulan Turan Cemiyeti gibi Türkçü örgütlerin oluşturulmasında etkili oldukları açıkça bilinmektedir. Fakat yine de, Türklerin dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmış bir ulusal topluluk oldukları, Avrupalı Türkologların çalışmalarıyla açığa çıkabilmiştir.

Türkolojinin, ilk olarak onyedinci yüzyılda Cizvit papazlarının başlattığı sinoloji (Çin araştırmaları) disiplinine bağımlı bir biçimde

geliştiği biliniyor[4]. Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinden önce Asya tarihinde oynadıkları rolü gün ışığına çıkaran ilk çalışma, bir Fransız sinologu olan Joseph de Guignes'in 1756-58 yılları arasında yayımladığı beş ciltlik **Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et autres Tartares occidentaux** (Hunların, Türklerin, Moğolların ve Diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi) adlı yapıtıdır. Bu yapıtın Osmanlı Türklerinin dikkatini çekmesi için bir yüzyıldan daha fazla bir sürenin geçmesi gerekecektir.

1822'de **Société Asiatique**'i (Asya Derneği) kuran ve 1828'de **Journal Asiatique**'i (Asya Dergisi) çıkararak şarkiyatçılık çalışmalarına hız kazandıran iki bilim adamı, Alman Heinrich Julius Klaproth ve Fransız Jean-Pierre Abel Rémusat, Türklerin diğer Asya kavimlerinden farklı bir etnik grup olduklarını ve kendilerine özgü bir dilleri bulunduğunu açıklamışlardır. Bu alanda çalışmış olan Arthur Lumley Davids'in 1836'da yazdığı **A Grammer of the Turkish Language** (Türk Dilinin Grameri), Türkçenin yayımlanan ilk sistematik grameridir. Türkçülüğün babası sayılan Macar şarkiyatçısı Arminius (Hermann) Vambéry ise, 1850'lerde İstanbul'da faaliyetlerde bulunmuş, dikkatleri Türk ırkının önemi üzerine çekmiş ve çeşitli yapıtlarında Turancılık'a ilişkin görüşler savunmuştur[5]. Gerçaktan, Turancılık ideolojisi, ilk öncce Macaristan'da Pan-Slavizm ile Pan-Cermanizm'e bir tepki olarak belirmiştir. 1848 Devrimi'nden sonra Osmanlı devletine kabul edilen Macar mülteciler, bu ideolojiyi aydın Türkler arasında yaymaya çalışmışlardır.

Bu alanda en popüler olan ve Osmanlı devletinde Türkçülüğün doğuşuna en büyük etkiyi yapan yapıt, Léon Cahun'ün 1896'da yayımlanan **Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols des origines à 1405** (Asya Tarihine Giriş: Kökenlerinden 1405'e Kadar Türkler ve Moğollar) adlı romanımsı kitabı olmuştur. Büyük Türkçü İdeolog Ziya Gökalp, bu yapıt hakkındaki düşüncesini, «Bu kitap adetâ Pan-Türkizm mefkûresini teşvik etmek üzere yazılmış gibidir»[6] tümcesiyle dile gettirmiştir.. Vambéry gibi Türk aydınlarıyla

---

4. Daha fazla bilgi için bkz. David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu** (İstanbul, Kervan Yayınları, 1979); Hüseyin Namık Orkun, **Türkçülüğün Tarihi** (İstanbul: Berkalp Kitabevi, 1944).
5. «Turan» sözcüğü bilindiği kadarıyla ilk kez 1839'da büyük Türk vatanı anlamında Macarlarca kullanıldı. (Vladimir Minorsky, «Turan» **Encyclopedia of Islam** (Leiden; E. J. Brill; Londra: Luzac and Co., 1931), cilt 4, s. 878-884. Turancılık kavramı, sık sık Türkçülük'ün özdeşi olarak kullanılmakla birlikte, gerçekte sadece Türkçe konuşan halkların değil, Moğolların, Finlerin, Macarların ve diğerlerinin de birleşmesini isteyen çok daha aşırı bir düştür. Vambery hakkında bkz. Lory Alder ve Richard Dalby, **The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vambery** (Londra, Bachman and Turner, 1979); Mim Kemâl Öke, **Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü** (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 1985).
6. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları** (İstanbul: Varlık Yayınları, 1977) s. 14.

doğrudan ilişkiye girip onları etkilemeye çalışmış olan Cahun, kitabında Avrupa'ya uygarlığı getiren ırkın Turan ırkı olduğuna ilişkin kuramı yeniden ele almış, Türklerin Müslümanlaşarak yozlaştıklarını vurgulamış ve saf bir «Türk karakteri» çizmiştir. Ona göre Türkler, kafa değil, gönül insanlarıdır; ordu, gerçek Türk için, şahıs haline gelmiş ulustur. Avrupalı şarkıyatçıların bu çalışmaları, Osmanlı Türklerini, dillerini, tarihlerini, ve İmparatorluğun dışında— Orta Asya'da, Kırım'da, Kafkasya'da, Azerbeycan'da—yaşayan Türkleri tanımaya yöneltmiştir. Fakat Türk milliyetçiliğinin bir ideoloji olarak sistemleştirilip yaygınlaştırılmasına, ondokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başlarında Çarlık Rusyası'ndan Osmanlı devletine göç eden aydınlar neden olmuştur.

Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerden çok önce Rusya'da yaşayan Türkler arasında gelişmişti. Bunu belirleyen nedenlerin başında, Kırım ya da Kafkasya gibi Türklerin yoğun olarak bulunduğu yörelerdeki ekonomik yapı değişikliği ile bunun sonucunda beliren Türk-Tatar burjuvazisinin Ruslara karşı milliyetçilik ideolojisini kullanacak olgunluğa erişmiş olması gelir. Bir diğer neden, Rus devletinin güttüğü Pan-Slavizm ideolojisi ile («Ruslaştırma» politikası gibi) azınlıklara karşı artan baskıların, Türk toplulukları içinde milliyetçilik düşüncelerinin bir savunma, bir benliği koruma aracı şeklinde yayılmasına yol açmasıydı. Ayrıca Rusya'da yaşayan aydınların Avrupa düşünce yaşamına daha yakın oldukları, Avrupalı Türkologların çalışmalarından daha kolay etkilendikleri de bir gerçektir.

Bu aydınlar arasında ilk önemli olanı, Türkiye'de Gaspıralı İsmail adıyla bilinen Kırım Tatarı İsmail Gasprinsky'dir 1851-1914)[7]. Gaspıralı, Rusya'daki Müslüman halkların Ruslara karşı yaşamlarını sürdürebilmek için birbirlerine daha sıkı kenetlenmeleri gerektiğine inanmıştı. Ona göre, bütün Türk kavimlerinin dil yönünden ve manevi açıdan birleşmeleri zorunluydu. Gaspıralı İsmail'in siyasal birliği ya da en azından özerkliği savunmamış olması, büyük bir olasılıkla Çarlık rejiminin uyguladığı sansürden dolayıdır. 1883 yılından itibaren, Kırım Hanlığı'nın eski başkenti Bahçesaray'da yayımladığı Tercüman gazetesinde yılmadan «dilde, fikirde, işte birlik» düşüncesini işledi. Tüm yaşamı boyunca yalnız Rus yönetimine karşı değil, Rusya'daki bağnaz Müslümanlara karşı da savaş veren Gaspıralı çıkardığı gazeteyle, hiç değilse İstanbul'a ulaşmayı ve buradaki bazı aydınları etkilemeyi başardı.

1904-1905 Japon-Rus Savaşı'nda Rusların yenilgisinin ardından Anayasanın ilân edilmesiyle birlikte beliren görece özgürlükçü ve

7. Daha fazla bilgi için bkz. Cafer Seydahmet Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey** (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Anonim Şirketi, 1934); Serge A. Zenkovsky, **Pan-Türkism and Islam in Russia** (Cambridge; Mass.: Harvard University Press, 1960), s. 30-36.

liberal ortamı, Türkçü aydınların daha etkin bir uğraş içine girmelerini ve siyasal isteklerin daha açıkça dile getirilmesini sağladı. Bu tarihten sonra yayımlanmaya başlayan gazeteler, Türkçü eğilimleri olan genç aydınları sahneye çıkardı. Osmanlı İmparatorluğu ile Osmanlıcanın önderliğinde bütün Türklerin manevi bir birlik kurmaları doğrultusunda görüşler ileri süren (ve daha sonraları Turan soyadını alacak olan) Azerbeycanlı Ali Hüseyinzade (1864-1941), 1907'de, Türk milliyetçiliğinin hedeflerini Füyüzat gazetesinde «Türkçülük, İslâmcılık ve Avrupacılık» olarak tanımladı. Bir başka Azeri, Ahmet Agayev (Ahmet Ağaoğlu, 1869-1939), Türklerin Rusya'daki diğer uluslarla eşit haklara sahip olmalarını savundu ve 1905'te yörede egemenlik kurmaya çalışan Ermenilere karşı mücadele etmek amacıyla Fedai adlı gizli bir örgüt kurdu.

Rus topraklarındaki en etkili ve en etkin Türkçü ideolog, Tatar kökenli Yusuf Akçurin'dir. (Akçuraoğlu Yusuf, sonradan Yusuf Akçura, 1876-1935)[8]. Küçük yaşta İstanbul'a gelip Askeri okulda okuyan Akçura, daha sonra eğitimini Paris'te Ecole des Sciences Politiques'te sürdürdü. Burada, Sultan II. Abdü[illegible]n müstebit yönetimine karşı bir muhalefet akımı oluşturan Jön Türkler ile ilişki kurdu, fakat onların Osmanlıcılık ideolojisini savunmaları nedeniyle bu grup içinde yer almadı.

Akçura, Rusya'ya döndükten bir yıl sonra, Kahire'de basılan Türk gazetesinde imzasız olarak «Üç Tarz-ı Siyaset» adlı makalesini yayımladı[9]. Bu makalesinde, gerek Osmanlıcılığı, gerekse İslâmcılığı, Osmanlı devletine yararlı olamayacakları, hattâ uygulanamayacakları gerekçesiyle reddeder. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu için tek çıkar yol, özellikle ırk temelinde bütün Türk toplulukların ulusal birliğini gerçekleştirmeyi amaçlayan Türkçülüğü uygulamaktır. Böylece ilk kez, Türk milliyetçiliği, Osmanlıcılık ile İslâmcılığa karşı ciddî bir seçenek olarak ortaya atılmış olmaktadır. İslâm ile Türkler arasındaki geleneksel ilişkiyi tersine çevirip dini Türkçülük dâvâsının hizmetine koşan Akçura, Türkçülük politikasının uygulanmasıyla bazı toprakların ve halkların yitirileceğini kabul eder. Ancak bu kayıpların, dış Türkler[10] ile birleşilmesi ve belirli yerel halkların (muhtemelen Kürtlerin, Lazların, Çerkeslerin ve diğerlerinin) Türkleştirilmesi yoluyla kapatılacağını da belirtir. Her ne ka-

8. Yusuf Akçura hakkında başlıca kaynak: François Georgeon, **Aux origines du nationalisme turc : Yusuf Akçura, 1876-1935** (Paris: Editions ADPF, 1980).

9. Yalnızca 1911'de İstanbul'da yeniden basılan bu makale, Türk milliyetçi militanları için temel siyasi metin oldu.

10. «Dış Türkler» terimi Türk olarak değerlendirilen ve Osmanlı İmparatorluğu (daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti) sınırları dışında yaşayan çeşitli halkları için kullanılmaktadır. Akçura'nın Türkçü bir siyasayla kazanmayı umduğu bu halkların başlıcaları, Kafkasya, Kırım ve Azerbaycan'daki Türklerdi.

dar Akçura, Türk halklarının etnik birliğini tanımlamak için «Turanlılar» sözcüğünü kullanıyorsa da, onun —tıpkı Ahmet Ağaoğlu gibi— Turancılık ideolojisine saptığı söylenemez. Savunduğu temel düşünce, Türklerin usçu bir biçimde birleşmesidir. Bu nedenle Akçura, Turancılıktan söz ettiğinde, gerçekte bu ideolojinin stratejik öğesini kullanmakta, yani Macarlar ile Türklerin önlerindeki ortak Pan-Slavizm tehlikesine karşı bağlaşma kurmaları düşüncesini gündeme getirmektedir[11].

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Türkçülerin Tanzimat[12] edebiyatçıları olduğu söylenebilir[13]. Bu yazarlar, Avrupacılık kanalıyla bir Türklük bilincine ulaşmışlarsa da, bu alanda siyasal içerikli etkinliklerde bulunmamışlar, yalnızca dili Türkçeleştirerek bir ulusal dil oluşturma yönünde çaba harcamışlardır. 1876 tarihli Lehce-i Osmani'nın yazarı Ahmed Vefik Paşa, Türkçeyi Osmanlıcadan ayrı bir bütün olarak ele alan ilk kişidir. Paşa ayrıca, Türk tarihinin Osmanlılarla başlamadığını ve bütün Türk kavimlerini içine alması gerektiğini de ileri sürmüştü. Daha sonraları Türkçüler tarafından bir kahraman ve amaçlarının bir öncüsü olarak kabul edilen Ali Suavi, Türkçe sözcükler kullanılmasını ateşli bir biçimde savundu. Polonya kökenli olan Mustafa Celâleddin Paşa, 1869'da Fransızca olarak yayımladığı Les Turcs anciens et modernes (Eski ve Çağdaş Türkler adlı yapıtında Türklerin «Tourcarien» ırkından geldiklerini ortaya attı. Yazarın bu görüşüyle güttüğü amaç, Türkler ile Avrupalılar arasında bir ırk birliğinin bulunduğunu kanıtlayarak Balkanlardaki isyanları engellemek, Türkleri Batı kültürüne karşı daha uyanık tutmak, ve Avrupa'nın Türklere karşı duyduğu geleneksel düşmanlığı azaltmaktı. Türk dili alanında atılmış bir diğer önemli adım, Şemseddin Sami'nin 1899-1901 yılları arasında kaleme aldığı Kâmûs-ı Türkî adlı sözlüğüdür. Şemseddin Samî, daha önceki bir makalesinde «Türk» sözcüğünü, «Adriyatik Denizi kıyılarından Çin önlerine ve Sibirya içlerine kadar uzanan önemli bir ulusun adı» olarak tanımlamıştı[14]. Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler ile Türkistan'ın geniş topraklarında yaşayan Türkler arasında güçlü dilsel ve tarihsel bağlar olduğu sonucuna da ulaşmıştı.

Kısaca, bu dönem boyunca Türkçü eğilimler, «Türklerin özü», «Türklerin tarihi», «Türklerin dili» gibi sorunlar çevresinde yoğun-

11. Georgeon, Yusuf Akçura, s. 30.
12. Tanzimat Dönemi, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlatılan ve Avrupalılaşma hareketleri doğrultusunda reformculuk zihniyetini devam ettiren bir devirdir. Bu reformlar, insan hakları ve özgürlükler için bazı güvenceler sağlamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğunun iktisadî ve siyasî bağımlılaşma sürecini hızlandırdı.
13. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Tarihi (İstanbul: Ülken Yayınevi, 1979), s. 203.
14. Zikr. Jacob M. Landau, Pan-Turkism in Turkey: A Study in Irredentism (Londra: C. Hurst and Co., 1981), s. 30.

laşmışlardı. Türkçü-milliyetçi düşünürlerin akademik alanın dışına çıkıp siyasal düzeyde düşünceler üretmeye ve bunları bir ideoloji biçiminde sistemleştirmeye başlamaları ise, ancak 1908 yılından sonra olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Türk Milliyetçiliği

23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamid'in müstebit rejimine son veren Meşrutiyetin ilânı, Türk milliyetçiliğinin gelişmesine uygun bir ortam sağladı. Bir «burjuva devrimi» niteliğindeki harekete önderlik eden İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki genç asker ve sivil aydınlar, Avrupa kültürünün etkisinde kalarak burjuva zihniyetini benimsemişlerdi;[15] dolayısıyla, milliyetçilik ideolojisine duyarlıydılar ve Çarlık rejiminin artan baskısından kaçan Kırımlı, Azeri, Tatar vb. aydınlara kucak açmakta da gecikmediler. Meşrutiyetin hemen ertesinde, Akçura, Ağaoğlu, Hüseyinzade ve diğerleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde toplandılar; gerek kurdukları örgütler, gerek yayımladıkları dergiler ve gazeteler ile Türk milliyetçiliğine canlılık kazandırıp gelişimini hızlandırdılar. Anayasanın getirdiği özgürlük ortamı fikir tartışmalarının yoğunlaşmasına neden oldu. Bunun sonucunda da, Türk milliyetçiliği saflarında yer alan aydınlar, Osmanlıcılık ile İslâmcılığa karşı verdikleri mücadele sayesinde «olgunlaşıp» düşüncelerini daha kesin ve sistematik bir biçimde formüle etmeye koyuldular.

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkçülerin milliyetçiliği, büyük ölçüde kültürel olmaktan öteye gidememişti. Bu dönem Türkçülerinin yazılarında, devletin resmî ideolojileri olan Osmanlıcılık ile İslâmcılığa karşı bir meydan okuma bulunmadığı gibi, bu ideolojilere yönelik bir bağlılık görülüyordu. Bu tutumu, yalnızca Abdülhamid rejiminin uyguladığı katı sansür politikasıyla açıklamak yetersiz kalır. Gerçekte Türkçü yazarlar, Osmanlı düzeninin varlığını sağlıklı tek bir beden şeklinde sürdürmeyi istemekte yöneticilerden hiç de aşağı kalmamışlardı[16]. Ancak, yüzyılın sonuna gelindiğinde, artık bu ideolojiler ile, Batı ulusal hareketlerinden esinlenerek ayaklanan ve bağımsızlık isteyen uluslarla başa çıkmanın olanaksız olduğu anlaşıldı. Çünkü yalnız gayrimüslim uluslar değil, fakat Arnavutlar gibi İslâmı benimsemiş olanlar da Osmanlı'dan ayrılma amacı güdüyorlardı. İmparatorluğun çöküşünden kaynaklanan «kimlik sorunu»nu Batı kültürünün kendilerine sunduğu düşünce dağarcığı içinde çözmeye çalışan ve Türk dilini, ırkını, tarihini keşfetmeye başlayan aydınlar resmî ideolojile-

15. Bkz. Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki** (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), s. 78-79.

16. Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, s. 152. Ayrıca bkz, Taner Timur, «Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz», Yapıt, 5 (1984), s. 22.

rin yetersizliğini kavradıkları anda, temel ilkeleri Cahun'de bulunan Türkçülüğü bir siyasal programa dönüştürmeye koyuldular. Birbirini izleyen askeri yenilgiler sonucu topraklar kaybedilirken, Türkçülüğün daha önceleri kendisine yönetilen bölücülük suçlamalarından kurtulması hiç de zor olmadı. Böylece, Batı'ya karşı bir savunma psikolojisi içinde bulunan, fakat Batı'nın düşünce kalıplarının dışına da çıkamayan Osmanlı-Türk aydını, devletin sürdürülmesi için gereksinme duyduğu «üstünlük» gerekçelerini Batı'da hazırlanmış kuramlardan ödünç aldı. Sonuçta Türk milliyetçiliği, «Batı'nın en kötü ideolojisi» diye nitelendirilebilecek ırkçı, şoven, militarist milliyetçiliğin bir biçimi olarak tarih sahnesine çıkartıldı[17].

1908 sonrasındaki bu oluşuma öncülük eden kent, Avrupa'dan esen çeşitli ideolojik rüzgârlara çok açık bulunan Selânik olmuştur. Burada Ömer Seyfettin ve Ali Canip gibi edebiyatçılar tarafından kurulan Genç Kalemler dergisi, başlangıçta yalnız dilde Türkçülüğü savunmayı hedef güttüyse de, Ziya Gökalp'ın katılmasıyla kısa sürede Türkçülük ile Turancılığın yayın organlarından biri durumuna dönüştü. Selânik'in 1912 Balkan Savaşı'nda Yunanlıların eline geçmesinden sonra Genç Kalemler çevresindeki aydınlar, İstanbul'a geldiler ve gerek yazılarıyla, gerekse eylemleriyle buradaki Türk milliyetçiliği akımına büyük katkıda bulundular.

Bu arada Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamından yararlanan İstanbul'daki Türkçüler ,çeşitli dernekler oluşturarak örgütlenmeye girişmişlerdi[18]. Bunlar arasında en önemlisi ve en uzun ömürlüsü ilk kez 1911'de Tıp Fakültesi öğrencileri tarafından yarı gizli bir kulüp olarak oluşturulan ve 12 Mart 1912'de resmen kurulan Türk Ocağı'dır. Ziya Gökalp'ın katılmasıyla etkinliğini artıran bu dernek, Türk halkında milliyetçi bir zihniyet yaratmayı amaçlıyordu ve bu doğrultuda çeşitli çalışmalarda bulunmaktaydı. Derneğin 1914'te 3 bin olan üye sayısı 1920'ye gelindiğinde 30 bine ulaştı. Ayrıca Türkçü yayın hayatı büyük bir canlılık gösteriyordu; çünkü her yeni kurulan dernek kendi dergisini de çıkarıyordu. Bunların içinde en önemlisi, Türk Ocağı'nın resmi yayın organı olan Türk Yurdu'ydu.

Çeşitli derneklerde faaliyette bulunan aydınlar, Türk milliyetçiliğini devleti kurtaracak bir ideoloji şeklinde formüle etmek istemelerine karşın, daha önce belirtilen nedenden ötürü bunu ırkçı temeller üzerine kurdular ve Turancılık ya da en azından Türkçülük

17. Tımur, «Batı İdeolojisi, Irkçılık», s. 23; ayrıca bkz. a.y., «Osmanlı Mirası».
18. Bu dernekler konusunda, bkz. Yusuf Akçura, **Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi** (İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1978); Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler** (İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi, 1952); İlhan E. Darendelioğlu, **Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri: Toplantılar, Mitingler, Nümayişler, Bildiriler, Cemiyetler, Basın** (İstanbul: Toker Yayınları, 1968); Landau, **Pan-Turkism in Turkey**; Orkun, **Türkçülüğün Tarihi.**

içine gömülüp kaldılar. Gözlerin daha ısrarlı bir biçimde Doğu'daki kardeşlere. Orta Asya'ya çevrilmesinde etkili olan bir diğer etken, Balkan Savaşı ve Libya yenilgisiyle birlikte bu çevrelerde, İmparatorluğun diğer uluslar tarafından terkedildiği ve Osmanlı büyüklüğünün doğuya yayılarak sürdürülebileceği inancının kuvvetlenip yaygınlaşmasıydı. Böylece Anadolu gerçeğinden kopuk Türkçü aydınlar, kendi kafalarında yarattıkları bir Türk imgesinden hareket ederek bütün Türk topluluklarının birleştirilmesi olan görkemli bir düşü işlemeye koyuldular. Selânik Yahudisi bir İttihatçı olup daha sonra Tekin Alp adını alan Moise Cohen, 912'de Paris'te yayımladığı Les Turcs à la recherche d'une âme nationale (Ulusal Ruh Arayışı İçindeki Türkler) adlı makalesiyle Türkçü görüşleri Avrupa'ya tanıtıyordu[19]. Bu arada Ziya Gökalp ile Mehmet Emin (Yurdakul) şiirlerinde Turan'dan dem vururken, Halide Edip (Adıvar) ile Ömer Seyfettin düzyazılarında Turan düşüncesini göklere çıkarıyorlardı. Bu dönemde, kendisini Turancılık büyüsüne kaptırmamış Türkçü-milliyetçi bir aydın hemen hemen yok gibiydi.

Jön Türklerin siyasal örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 Devrimi'ni gerçekleştirdiği zaman belli bir ideolojiye sahip görünmüyordu. Türdeş olmayan bir yapısı vardı ve üyelerinin arasında İslâmcılığa, Osmanlıcılığa ve Avrupacılığa eğilimli kişiler bulunuyordu. Ancak ardı ardına gelen askeri yenilgiler, Cemiyeti Türkçülük ideolojisine yakınlaştırdı. 1913'te iktidarı tek başlarına ele geçiren İttihatçılar, bu ideoloji doğrultusunda, yoğun bir kültürel ve iktisadî Türkleştirme politikası uygulamaya başladılar. Dili Türkçeleştirme ve özellikle gençlere Orta Asya kültür kalıtını aşılama çabaları, azınlık ya da yabancı tüccar, sermayedar, bankacı ve sanayiciyi devredışı bırakıp yerlerine Türkleri geçirmeyi, yani ulusal Türk burjuvazisini yaratmayı amaçlayan «Milli İktisat Programı» ile birlikte yürütüldü[20]. Bu arada, Avrupa ve Afrika'daki toprak kayıplarının diğer Türk halklarıyla birleşilerek kapatılması düşüncesi, İttihatçı önderler arasında önem kazanıyordu.

İlk başta romantik bir düş şeklinde ortaya çıkmış olan Turancılık, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, tümüyle siyasal bir niteliğe büründü. Gerçekte İslâmcılık gibi Turancılık da —birincisinin İngilizlere, ikincisinin Ruslara zarar vermeye yönelik olmasından ötürü— Alman emperyalizminin işine geliyor ve Almanlar tarafından besleniyordu. Ansızın düşlerinin gerçekleşebileceği kanısına kapılan Türkçü aydınlar, dış Türklerle birleşmede en büyük engel olarak gördükleri Rusya'yı hedef alan bir saldırı kampanyasına

19. Yeniden yayınlayan Jacob M. Landau, Tekinalp, Turkish Patriot: 1883-1961 (Leiden: Nederland Instituut voor het Nablje Oosten, ve Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te İstanbul, 1984), s. 63-90.

20. Bu siyasa konusunda bkz. Zafer Toprak, Türkiye'de «Milî İktisat» (1908-1918) (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).

başladılar; böylece Türk milliyetçiliği, Alman Pan-Cermen hareketinin bir aracı durumuna indirgenmiş oldu[21].

Bir yanda Alman propagandası, öte yanda (Parvus adıyla daha iyi tanınan Alexander Helphand gibi) Alman ajanlarının ve (Yusuf Akçura gibi) Alman sempatizanlarının faaliyetleri, kısa sürede meyvalarını verdi. Bunlar, özellikle, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en güçlü ve en popüler önderi olan Enver Paşa üzerinde etkilerini göstermekte gecikmediler. Enver Paşa, Osmanlı toprakları dışında yaşayan Türkler arasında propaganda yapmak amacıyla Teşkilât-ı Mahsusa adında gizli bir örgüt kurdu ve savaş patlak verdiğinde Osmanlı İmparatorluğu kendini Almanya'nın yanında buluverdi[22]. Hiç kuşkusuz, Osmanlı devletinin savaşa girmesinde, Türkçü aydınların etkisinden başka, Almanya ile yapılan gizli görüşmelerin de katkısı büyüktü. Büyük bir olasılıkla Almanya, Enver Paşa'ya «Kafkasya ile Türkistan'ın kurtuluşu» vaadinde bulunmuştu. Fakat savaş, Türkçüler için büyük bir hüsranla sona erdi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaçan Enver Paşa, 1921'de «Turan'ın ve İslâm'ın Kurtarıcısı» olarak karşılandığı Türkistan'a gitti. Kurduğu orduyla Buhara yöresini ele geçirmeyi başardı; ama 4 Ağustos 1922'de üzerine gönderilen Kızılordu kuvvetlerine yenildi ve yaşamını yitirdi. Böylece Jön Türklerin Turan düşü noktalanmış oldu.

AŞIRI MİLLİYETÇİLERİN ARAYIŞLARI

Kemalist İktidarın Tutumu

Dışarıdaki girişimleri başarısızlıkla sonuçlanan Turancılara ülke içinde ikinci bir darbe indirildi. Mustafa Kemal'in önderliğinde yürütülen Ulusal Kurtuluş Savaşı sonucunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Turancılık motifleriyle bezenmiş Türk milliyetçiliğinin karşısına çok ciddi bir rakip çıkardı. Bu, yönetim biçimini değiştirip ulusal bağımsızlığı ulusal egemenlikle bütünleştiren, yeni devleti Anadolu ve Doğu Trakya ile sınırlamaya yönelik Misak-ı Milli zihniyetini sürdüren ve bu sınırlar içinde yaşayan herkesi ırk, dil, din ayrımı gözetmeden ulusun doğal üyeleri olarak kabul eden, «Türkiye milliyetçiliği» ya da bir başka deyişle «Atatürk milliyetçiliği»dir[23].

---

21. Bkz. Halil Berktay, «Taner Timur'un Yazısı Üzerine Bazı Düşünceler», Yapıt, 7 (1984), s. 74.
22. Bu gizli örgüt konusunda bkz. Hüsameddin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası (İstanbul: Ararat Yayınevi, 1969) s. 115-116. Enver Paşa üzerinde Akçura'nın etkisi konusunda bkz. Georgeon, Yusuf Akçura, s. 78.
23. 1980 askeri müdahalesinin ardından, Danışma Meclisi, Anayasadaki (Madde 2) «Atatürk milliyetçiliği» teriminin yerine «Türk milliyetçiliği»nin geçirilmesi konusunu uzun uzun ve kapsamlı olarak tartıştı. Bu, aşırı milliyetçi çevrelerin bu dönem boyunca da etkin olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. (Bkz. Halil Berktay, Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983), s. 50, dipnotu 144.

Hilmi Ziya Ülken'in —biraz duygusal bir tonla— dile getirdiği gibi «Anadolu İstiklâl Savaşı, Turancılıktan hak yolu olan vatancılığa geçilmesi için gerekli bir sırat köprüsü oldu.»[24] Mustafa Kemal, henüz 1921'de Eskişehir'de yaptığı bir konuşmada görüşlerini şöyle açıklıyordu: «Ne İslâmcı birlik ne de Turancılık, bizim için bir doktrin ya da mantıklı bir siyaset oluşturamaz. Bundan böyle yeni Türkiye'nin yönetim siyaseti, ulusal sınırları içinde Türkiye'nin kendi egemenliğine dayanarak bağımsız yaşaması olacaktır»[25]. Yeni Cumhuriyetin iç ulusal çıkarları, artık, Mustafa Kemal'in sık sık yinelediği gibi, en önemli husus olarak değerlendiriliyordu. Mustafa Kemal, 1927'deki ünlü altı günlük söylevinde bu konuya bir kez daha değinmek gereğini duymuştu «Hiçbir sınır tanımayarak, dünyadaki bütün Türkleri bir devlet olarak birleştirmek, ulaşılamayacak bir amaçtır. Bu, yüzyılların ve yüzyıllarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı olaylar ile ortaya koyduğu bir gerçektir. İslâmcılık ve Turancılık siyasasının başarı kazandığına ve dünyayı uygulama alanı yapabildiğine tarihte rastlanamamaktadır.»[26] Türkiye Cumhuriyeti'nin tam anlamıyla bir «ulus-devlet» niteliğine kavuşabilmesi için halkta bir ulusal bilinç yaratılırken, onun, milliyetçiliği Türkçülükle karıştırmamasına özen göstermek gerekiyordu. Ayrıca, Ulusal Kurtuluş Savaşı süresince yardım görülen Sovyetler Birliği ve diğer komşular ile iyi ilişkiler sürdürme isteğinin de, Turancılığın yadsınmasında belli bir etkisi olmuştu. Lenin'in Pan-Slavizmi terk etmiş olması, milliyetçilik anlayışındaki bu değişimi büyük ölçüde kolaylaştırmıştı.

Bununla birlikte, Cumhuriyet, Osmanlı geçmişinden yeterince kopmayı başaramadı. Cumhuriyetin aydınları ile yönetici kadroları, savaş öncesi yılların milliyetçiliğinden derin biçimde etkilenmişti. Dolayısıyla, ırkçı Batı ideolojisinden devralınmış bazı eski zihinsel yapılar, Türkiye milliyetçiliğinin gerek düşünsel platformu içinde, gerek uygulama alanında varlıklarını sürdürebildiler[27]. İttihad ve Terakki dönemindeki Türkçü Turancı aydınların önemli bir bölümü, bir ölçüde günah çıkararak yeni rejimde önemli görevlere geldiler, hattâ «Cumhuriyetin resmî ideologları» oldular. 1921'de Meh-

24. Ülken, **Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 480.
25. Zikr. Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 72.
26. Mustafa Kemal Atatürk, **Soylev (Nutuk)** (15-20 Ekim 1927'de Halk Fırkası'nın ikinci toplantısında yaptığı konuşma) (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978), cilt 2, s. 323. Mustafa Kemal kendi milliyetçilik anlayışını şöyle tanımlamıştı: «Ulusal siyasa demekle anlatmak istediğim şudur: Ulusal sınırlarımız içinde, her şeyden önce kendi gücümüze dayanarak varlığımızı koruyup ulusun ve yurdun gerçek mutluluğuna ve bayındırlığına çalışmak; gelişigüzel, ulaşılamayacak istekler peşinde ulusu uğraştırmamak ve zarara sokmamak; uygarlık dünyasının uygarca ve insanca davranışını ve karşılıklı dostluğunu beklemektir.»
27. Timur, «Batı İdeolojisi, Irkçılık», s. 27.

met Emin (Yurdakul) ile birlikte Kemalist harekete katılan ve savaştan sonra parlamentoya seçilen Yusuf Akçura, daha 1919'da Türkçülük içindeki empervalist akım ile demokratik akımı karşılaştırmış ve bunlardan ikinciyi savunmuştu[28]. Bir başka eski Turancı ve yeni «Kemalist», Ahmet Ağaoğlu, 1923'te verdiği bir demeçte şunları söylüyordu «Ankara milliyetçidir, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun haklarından vazgeçiyor; Türk etnografik sınırlarına daraltılmış mütevazi bir Türk milli yurdu kurma arzusundadır.»[29] Onları, başta Kemalizmin temel yapıtlarından birinin yazarı Tekin Alp olmak üzere, daha pek çok kişi izledi.

Bu eski kuşak aydınlar, yeni rejimi özümsemiş olmakla birlikte, doğal olarak, düşünce kalıplarını ve araçlarını terketmiş değildiler. Örneğin Ziya Gökalp, Mustafa Kemal'i «Türkçülüğün en büyük adamı... ve uygulayıcısı» olarak nitelendiriyor ve «millî devletin bugün Türkiye'de gerçekleştiğini» belirtmekle birlikte Turan tutkusundan bir türlü vazgeçemiyordu. Onun için «yüz milyon Türk'ün bir millet halinde birleşmesi olan Turan, belki uzak bir gelecekte gerçekleşebilecek bir ideal» olma niteliğini taşımaya devam ediyordu[30]. Yusuf Akçura ise, Türkçülüğün bütün arzularının Türkiye Cumhuriyeti ile somutlaşıp beden kazandığını savunuyordu[31].

İmparatorluktan Cumhuriyete miras kalan Türk Ocağı (1920'de İngilizler tarafından kapatılmasından sonra) 1924'te yeniden faaliyete başladı. Bu kez devletin resmi ideolojisini yaygınlaştırmak için örgütlenen bu dernek, 1930'a gelindiğinde 257 şubeye ve 32 bin üyeye sahip bulunuyordu. Her ne kadar Türk Ocağı Kemalizme kazandırılmışsa da, Türkçü Turancı eğilimlerden tümüyle kurtarılamamıştı. Derneğin yayın organı olan **Türk Yurdu** dergisinde Turancı içerikli makaleler yayımlanıyor ve derneğe üye kabul edilirken, özellikle ırk bakımından bir engel olup olmadığına ilişkin araştırma bile yapılıyordu. Bu nedenle, 1927 yılında, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Büyük Kongresi, Türk Ocağı'nı partinin denetimi altına soktu. Aynı zamanda derneğin tüzüğünde de bir değişiklik yapılarak, etkinlik alanı Türkiye'nin sınırlarına indirgendi. Ancak bu önlemler, pek başarılı olamadı. Sonuçta, Türk Ocağı 1931'de kapatıldı ve yerine faşizmden esinlenilen tümüyle partiye bağlı Halk Evleri kuruldu[32].

Gerçekte, eski kuşak aydınların yazılarında ve Türk Ocağı'nın çalışmalarında görülen Türkçü eğilim, iktidara hakim olan zihniyetle ve hükümetin uygulamalarıyla büyük ölçüde uyum göstermek-

28. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 83.
29. Zikr. Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 74.
30. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 15 ve 26.
31. Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 74.
32. Bu geçiş konusunda, bkz. Mete Turçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931** (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), s. 295-299.

teydi. Enver Paşa'dan miras kalan ve aşırı milliyetçilerinin simgesi durumuna gelen «bozkurt» resmi, pulların, banknotların üzerine konuyor; bozkurtlu bayraklar, flâmalar, Türk Ocağı şubelerini, daha sonra da Halk Evlerini süslüyordu. 1933'te Milli Türk Talebe Birliği'nin üniversite öğrencilerinin giydiği şapkalara bozkurt armasının konması önerisini, hükümet onaylıyordu[33]. Türklerin uzak geçmişleri yüceltiliyor ve gençliğe Ergenekon gibi Orta Asya destanları öğretiliyordu. Mustafa Kemal, çeşitli söylev ve demeçlerinde Türklüğü yücelten ve hatta ırkçılara malzeme sağlayan deyişler kullanırken[34], Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) 1930'da şöyle diyordu: «Benim fikrim, kanaatim şudur ki, bu memleketin kendisi Türktür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır ,köle olmaktır.»[35]. Bunun yanında ,iktidar, İttihad ve Terakki'nin yaptığı gibi, özellikle Türk olmayan Müslümanları, örneğin Kürtleri, ulusal bütün içinde eritmeye yönelik yoğun bir kampanya yürütüyordu.

Kemalistler, halkta ulusal bilinci yaratmak, Avrupa karşısındaki eziklik duygusunu yenmek ve özellikle gençliği heyecana getirip, onun ulusal gururunu ve kendine güvenini güçlendirmek amacıyla büyük bir uğraş içine girdiler. Ama Osmanlı mirası reddedilmiş olduğundan, ulusal duyguların beslenmesi için yüceltilmesi gereken geçmiş, zorunlu olarak Orta Asya'da arandı. Üstelik böylece, Turancılığın belirli öğelerinin, temalarının Kemalist ideoloji içine alınarak, bunun eritilmesi amaçlanıyordu. Ülkedeki çeşitli etnik azınlıkların Türk ırkına dahil oldukları iddiasının ardında yatan temel neden ise bunlarda ilerde merkezkaç bir güç şeklinde belirebilecek ulus bilincini doğmadan yok etmekti. Burada «ırkçılığın ayırıcı olmak yerine, birleştirici (hattâ kaynaştırıcı) bir boyut olarak kullanılması» söz konusudur[36]. Ayrıca, Cumhuriyetin iktisadi gelişme politikasındaki başarısızlığın da, bu kendini (ya da Türklüğü) yüceltme sürecini gerektirmiş olduğu ileri sürülebilir[37].

Cumhuriyet yönetiminin, gerek söylem, gerek eylem alanında açığa çıkardığı bu Türkçülük,. 1930 başlarında oluşturulan Resmi Türk Tarih Tezi ve bunu tamamlayan Güneş Dil Teorisi ile doruk noktasına ulaştı. Tümüyle kurgusal olan ve hiçbir bilimsel değer

33. Darendelioğlu, **Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri**, s. 59.
34. Örneğin, «Ne Mutlu Türküm diyene!», ve «Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur.» (Atatürk, **Söylev**, s. 657.)
35. Zikr. Tunçay, (**Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**) s. 301. Tunçay ayrıca, Mahmut Esat'ın, bu gaf yüzünden, bir hafta sonra açıklanan yeni bakanlar kuruluna alınmadığını da belirtir. Bununla birlikte, bu demeç, bazı Kemalist devlet adamlarının zihniyetini yansıtması bakımından epey düşündürücüdür.
36. A.g.e., s. 300.
37. Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası** (Ankara: Doğan Yayınevi, 1971), s. 202-3.

taşımayan bu kuramlara göre, tarihteki birçok eski kavim Türk ırkındandı ve hemen hemen bütün diller Türkçeden türemişti. Önemli olan, bu kuramların, Anadolu'nun en azından Hititlerden bu yana Türk olduğu savını ileri sürerek Orta Asyacı Turancılık görüşlerine büyük bir darbe indirmeleriydi[38].

Türkçülerin Kıpırdanışı

Türkçülüğü (bölücü) ırkçılık ve Turancılık olarak algılayan aşırı milliyetçilik, Cumhuriyetin ilk yıllarında mutlak bir suskunluk içine gömülmüştü. Bu durum, Kemalizmin getirdiği yeni koşullar tarafından belirlenmişti. Her şeyden önce, Türkçülüğün bazı kültürel öğeleri resmî ideoloji tarafından özümsenmiş, eski ideologları ise iktidara kazandırılmıştı. Eski Turancı aydınlar arasında bile, «Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni yaşatıp kalkındırmak», ivedilikle çözülmesi gereken temel sorun olarak kabul edilmişti. Bundan başka, İttihat ve Terakki döneminde halka inememiş ve küçük bir yönetici-aydın çevresince benimsenmiş olan Türkçülük, Kemalist rejimden hoşnut olmayanlar tarafından bir muhalefet ideolojisi olarak kullanılmaya da elverişli değildi. (Zaten bu işlevi dinsel ideoloji yeterince yerine getirmekteydi.) Üstelik iktidar, yaymaya çalıştığı Türkiye milliyetçiliğini zedeleyecek endişesiyle, Türk milliyetçiliği doğrultusundaki kıpırdanışlara ve izin verdiği ölçünün dışına çıkan Türkçü eğilimlere karşı kesin bir tutum takınmıştı. Örneğin 1920'li yıllarda Türkiye'ye iltica etmiş dış Türklerin çıkardığı birçok dergi kapatılmış ve bu tür yayınların ülkeye sokulması yasaklanmıştı[39].

Fakat, resmî ideolojinin Türkçülük öğelerini kullanması ya da belli ölçüde kullanılmasına göz yumması, çelişkili bir biçimde, bir yanda Türkçülüğü farklı bir ideoloji olarak düşünsel alandan silerken, öte yanda özellikle okullu gençler arasında şoven ve hatta yabancı düşmanlığına varan duygular yaratarak Türkçülük için yeni bir potansiyel hazırlıyordu. İkinci kuşak Türkçüler diye adlandırılabilecek bu potansiyel, Türk Ocağı'nın kapatılmasının hemen ardından kendini açığa vurdu. İlk Türkçü dergi olan Atsız Mecmua 1931'de bu dönem aşırı-milliyetçiliğine damgasını vuran Hüseyin Ni-

38. Bu kuramlara gerek duyulmasında çeşitli özgül nedenlerin rol oynadığı öne sürülmektedir: Hititlerin Cermen kökenli olduğu şeklindeki Nazi savına ve Ermenilerin ve özellikle Yunanlıların Anadolu üzerindeki hak iddialarına bir tepki. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 301); «Türklerin, Anadoluyu tartışmasız Türk vatanı olarak kabul etmelerini sağlama dilegi (Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, s. 157); ve Türklerle Avrupalılar arasında bir bağ kurarak Türkiye'nin Batıya yaklaştırılması çabaları (Timur, «Batı İdeolojisi, Irkçılık, s. 29-30). Resmî Tarih Tezi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Berktay, **Cumhuriyet İdeolojisi**, s. 47-63.

39. Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 77-78.

hal Atsız tarafından çıkarıldı. Bu arada, Milli Türk Talebe Birliği (MTTB), komşu ülkelerdeki Türk azınlıklar ile Hatayı'n ilhakı için gösteriler düzenliyerek, Türkçülüğü etkin bir biçimde gençler arasında yaymaya çalışıyordu.

Türkçülük hareketinin kıpırdanabilmek için dönemin bazı olgularına (örneğin, rejimin ideolojisini sistemleştirmek amacıyla beliren Kadro hareketinin devletçi-yönlendirici cemmiyetçi milliyetçilik anlayışına, bazı yönetici çevrelerde gittikçe daha belirginleşen «halka rağmen, halk için»ci, halkçı-seçkinci tutumlara, İtalyan faşizmiyle koşutluk kurmaya varan yetkeci eğilimlere vb.) bakarak bunlardan güç almış olabileceği de olası görünmektedir[40]. Bununla birlikte hükümet 1934'te üç dergiyi kapatmak ve 1936'da denetlemekte zorluk çektiği MTTB'nin etkinliğini geçici olarak durdurarak dizginleri hiç bir zaman bırakmadı.

Türk milliyetçiliğinin tam anlamıyla başını kaldırıp, özellikle yayın yoluyla yoğun bir propaganda kampanyasına girişmesi ikinci Dünya Savaşı öncesinde oldu ve bu kampanya savaş boyunca sürdü.[41] Bu yayınların dışında, aşırı-milliyetçiler, savundukları düşüncelere yakınlık duyan devlet yönetimindeki kişilerle yakın ilişkiler kuruyorlar ve üniversite gençliği ile genç subaylar arasında büyük etkinlik gösteriyorlardı. Türkçülüğün aniden bu denli canlılık kazanmasının temel nedeni, Atatürk'ün 1938'de ölümünden sonra «Milli Şef» rejimine giren Türkiye'nin Nazi Almanya'sı ile yakın ilişkiler kurması ve dış politikada beliren bu tutumun Türkiye'nin iç politikası üzerine yansımasıdır. Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkiler, Nazilerin Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne savaş açmasıyla birlikte büyük yoğunluk kazandı ve özellikle militan Türkçü

40. Örneğin; Nihal Atsız, **Kadro**'dan övgüyle söz ederek, gençlerin bu dergiyi okumasını önermişti. Bununla birlikte, 1932'de Ziya Gökalp'i eleştirdiği için **Kadro**'yu kınamış, hattâ onda Marksçı eğilimler keşfetmişti. (Giacomo E. Carretto, «1930'larda Kemalizm Faşizm Komünizm Üzerine Polemikler», **Tarih ve Toplum**, 18 (Haziran 1985), s. 72, dipnotu 173.) Kemalizm ile faşizm arasında koşutluk kurma çabalarının çeşitli örnekleri vardır. Henüz 1930'larda, Türk Ocağı başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) şöyle diyordu: «Biz ile faşizm arasında içtimai ve siyasi fikrin bazı noktalarda müşterek olduğunu tesbit edebiliriz. O hareket milletperverdir; biz milletperveriz...» Rejimin yarı-resmî yayın organı durumunda olan **Cumhuriyet gazetesinin** 2 Aralık 1931 sayısında ise «Halk Fırkası'nda faşist teşkilâtını andırır bir gençlik teşkilâtı yapılması, memleketin her tarafında şubeleri bulunması, yeni esaslar cümlesindendir» şeklinde bir haber çıkıyordu. 22 Mayıs 1932'de de **Cumhuriyet**'in başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu), «yepyeni bir toplum yaratmış olan Faşist İtalya ile devrimci ve milliyetçi Türkiye arasındaki dostluğun doğal olduğunu» yazıyordu. (Bkz. Tunçay, **Tek-Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 296-7; Carretto, «Kemalizm-Faşizm-Komünizm Üzerine Polemikler,» s. 65.)

41. Bu dergi adlarının birçoğu (Reha Oğuz Türkkan'ın **Ergenekon**'u ve **Bozkurt**'u, ya da **Orhun, Kopuz, Tanrıdağ** ve **Gök Börü** gibi), Türklerin Orta Asya tarihinden ve destanlarından alınmıştı.

düşünürler ile aşırı milliyetçilik ideolojisini benimseyen ya da ona yakınlık duyan üst düzey hükümet yetkilileri tarafından teşvik edildi. «Savaş sırasında tarafsız kalan, ama içinden Sovyetler Birliği'nin yenilmesini arzulayan Türk Hükümeti ise, (tam tersi bir sonuç doğacağı belli oluncaya kadar), bu potansiyel Alman işbirlikçilerini hoşgördü»[42] ve hattâ bunların bazı girişimlerini gayriresmî bir biçimde, pasif kalarak destekledi.

Naziler, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda kullandığı taktiği yeniden tezgâhlıyorlar. Turancılık görüşlerinin canlandırılması sayesinde hem Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri ayaklandırmak, hem de Türkiye'yi savaşa itmek amacını güdüyorlardı. Türkiye'deki aşırı milliyetçi çevreler, otuz yıl önce tezgâhlanmış bu senaryoyu benimsemekte bir an bile tereddüt etmediler[43]. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen; Rusya'nın Türkçe konuşulan bölgeleri hakkında bilgi edinmek, bu bölgeler halkının desteğini sağlamak ve Türkiye'deki Turancılık akımlarını Almanya yararına sömürmek amacıyla bazı aşırı milliyetçi gruplarla ve Sovyetler Birliği'nden gelen mültecilerle ilişkiye girdi. Bunun sonucunda özel bağlantı komiteleri oluşturuldu ve bağlantı memurluğuna Türkiye'den Enver Paşa'nın kardeşi olan sanayici Nuri Killigil atandı. Von Papen'e göre Almanya ile ilişkileri yürüten gurubun diğer önderleri, İstanbul milletvekili Şükrü Yenibahçe, Kırım Tatar mültecilerinin başkanı Ahmed Caferoğlu, Profesör Zeki Velidi Togan, ve Almanya'dan büyük para *yardımı alan Bozkurt'un sahibi Reha Oğuz Türkkan'dı*[44]. Nazi yanlısı aşırı milliyetçi görüşler, ordu içinde de epey yaygındı. Ordunun tüm orta ve üst dereceli subayları, General Mittelberger gibi

42. Mete Tunçay, «Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasal Düşünce Akımları», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1982-1985), cilt 7, s. 1927.

43. (Bkz. Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi** (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1967), s. 226. Örneğin 11 Temmuz 1941 tarihli **Bozkurt**, Başbakan İsmet İnönü'yü Sovyetler Birliği'ndeki Türklere yardıma şöyle çağırıyordu: «Ey İnönü! Tarih bu büyük gün için seni seçti. Bız, kanımızı Türklüğün kutsal bağımsızlığı uğruna akıtmaya hazırız! Bütün Türklük senin işaretini bekliyor!»

44. Almanya Dışişleri Bakanı Joackim von Ribbentrop'un Türkiye'deki Alman yanlısı unsurlara 5 milyon mark yardım gönderdiği ileri sürülmüştür. (George Lenczowski, **The Middle East in World Affairs** (Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1956), s. 143.) Sovyetlerin savaştan sonra Alman gizli arşivlerini yayınlaması, hem Almanya'nın Türkiye'ye karşı izlediği siyaset, hem de Nazilerle Türkçüler arasındaki ilişkiler konusunda bol miktarda bilgi sağlamıştır. Bkz. Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası** (İstanbul: Kurtuluş Sosyalist Dergi Yayınları, 1979), s. 142. Ayrıca bkz. Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 110-11. Zeki Vehdi Togan (Ahmet Zeki Validov, 1890-1970), 1933 tasfiyesinden önce Darülfünun'da profesörlük yapan militan bir Türkçü ideologdu. 1925'te Türkiye'ye göçmeden önce Başkırdistan Sovyet Cumhuriyeti başkanı olarak görev yapmıştı (1919-20); daha sonra bu görevden atılınca siyasî görüşleri de değişti. Bkz. Zenkovsky, **Pan-Turkism and İslam**, s. 195-208.

faşist Alman öğretmenler tarafından eğitildi. Bu subaylarla ilişkiyi 1936'dan bu yana Ankara'daki ateşe Albay Hans Rohde sürdürüyordu. Ordu içindeki bu grubun başını çekenler, General Hüsnü Emin Erkilet ile General Ali Fuat Erdem'di. 1941'de bir heyetin başında Berlin'e giden Erkilet, askeri sorunları görüşüp Almanların doğu cephesini ziyaret etti. Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak da aşırı milliyetçi ideolojiye oldukça duyarlıydı ve Almanlara stratejik bilgi sağlıyordu.

Fakat bu elverişli ortam uzun sürmedi. 1943 sonlarında Almanların savaşı kaybedeceğine ilişkin belirtilerin ortaya çıkmasıyla Türkiye, 1944 içinde, Nazi Almanyası ile ilişkilerini kesme ve müttefik kuvvetlerine yaklaşma yolunu seçti. Türk dış politikasındaki bu değişimi, hükümetin Almanlarla işbirliği içindeki Türkçülere karşı olan tutumunda büyük bir değişikliğe yol açtı. Alman ordularının arka arkaya gelen yenilgilerinden dolayı bir moral çöküntü içinde olan Türkçüler, bu sıralarda daha bir belirginleşen «sol» içerikli fikirleri ve yayınları görerek hırçın bir tutum içine girdiler. Nihal Atsız, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na yazdığı *iki açık mektupta*, hükümet içindeki ve eğitimdeki «komünist» etkinlikleri ihbar etti ve daha etkin bir Türkçü siyasa uygulanmasını istedi[45]. Ocak 1944'te Mareşal Fevzi Çakmak'ı görevinden almış olan hükümet, bu isteğe Atsız'ın dergisini kapatarak cevap verdi. Bunun üzerine, Türkçüler, Sıkıyönetimin gösteri yasağına karşın, 3 Mayıs'ta hem İstanbul hem Ankara'da, Atsız'ın öne sürdüğü görüşler çerçevesinde iki büyük komünist aleyhtarı gösteri düzenlediler. Bu kez hükümetin tepkisi çok sert oldu; bir çok Türkçü tutuklandı, haklarında dâva açıldı. Tutuklamaların ardından hükümet, yayımladığı bir bildiri ile ırkçılığın Cumhuriyetin ana ilkelerine aykırı olduğunu ilân etti. Cumhurbaşkanı İnönü, 19 Mayıs 1944'te yaptığı bayram söylevinde milliyetçiliğin Turancılık ile bir ilgisi bulunmadığını vurgulayıp, gizli dernekler kuran Turancıları Türkiye için tehlikeli olmakla suçladı. Bunun yanında basın, sözbirliği etmişçesine Turancılığa karşı bir kampanya başlattı ve Cumhuriyet Halk Partisinin milliyetçilik anlayışını gerçek milliyetçilik olarak açıklamaya koyuldu.

Haklarında dâva açılan ve yıkıcı fikirler yayıp hükümeti devirmeye teşebbüs suçu ile mahkemeye verilen Türkçüler arasında, Togan, Türkkan, Atsız, kardeşi Nejdet Sançar gibi «ağır toplar» ile Alparslan Türkeş[46] ve Fethi Tevetoğlu gibi genç subaylar bulunu-

45. **Orhun**, 15 (20 Şubat 1944) ve 16 (21 Ocak 1944).

46. İlerde adından sık sık söz edilecek olan Türkeş'in siyaset şahnesine ilk çıkışının bu davayla olduğu söylenebilir. Türkeş, hapishane ve mahkeme tecrübelerini **1944 Milliyetçilik Olayı** (İstanbul: Yaylacılık Matbaası, 1968) adlı kitabında anlatmıştı. Başlığın «Türkçülük» veya «Turancılık» yerine «milliyetçilik» gibi daha revaçta bir sözcüğü kullanması dikkate değer; bu, kuşkusuz kasıtlı bir tavırdı, ve milliyetçiliği Türkçülük ya da Turancılıkla özdeşleştirmeyi amaçlıyordu. Türkkan da hapishane anılarını **Tabutluktan Gurbete** (İstanbul: Boğaziçi Yayınevi, 1975) adlı eserinde anlatır.

yordu. Ulusal Kurtuluş Savaşının ardından olduğu gibi, burada da Turancılığa sert davranılmasının başlıca nedeni, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin normale döndürülmesi arzusu olmuştu[47]. Türkçüler, tasarı ve eylemleri sıkıyönetim mahkemesince ortaya konulup çeşitli hapis cezalarına çarptırılmışlarken, çok partili sisteme geçilmesiyle «liberalleşme» sürecinin başlaması, fakat özellikle «Rus tehlikesinin yeniden hissedilmesi ve ileride çıkabilecek bir Batı-Sovyet çatışmasında, yakın geçmişteki Alman-Sovyet karşıtlığında olduğu gibi, işe yarayabileceklerinin düşünülmesi»[48] nedeniyle, 3 1Ekim 1945'te Askeri Yargıtayın mahkûmiyet kararlarını bozması üzerine serbest bırakıldılar. Sovyetlerin toprak ve Boğazlardan askeri üs istekleri, milliyetçilik (hatta Türkçülük) lehine ve daha genel olarak komünizme karşı çıkan hertürlü akım lehine bir kamuoyu oluşturmuştu. Beliren bu yeni ortam, Türkçülerin yeniden nefes almalarını ve belli ölçülerde etkinliklerini sürdürmelerini sağladı.

Türkçülüğün «Milliyetçi» Dönemi

Yargılanmaları sayesinde arzu ettikleri geniş çapta bir propaganda yapma olanağına kavuşan ve suçsuz bulunmalarıyla prestijleri artan Türkçüler, yeni koşulları kendi lehleri doğrultusunda değerlendirmekte gecikmediler. Soğuk savaşla birlikte Türkiye'deki çeşitli iktidarlar ,komünizme (ve komünizmle özdeş tutulan her türlü «sol» fikirlere ve gruplara) karşı çok sert bir politika izleme yolunu seçtiler. Aynı zamanda, milliyetçilik, iktidarlarca, tutucu, mürteci «sol»a düşman ve geleneksel değerlere (dolayısıyla dine) ağırlık veren bir niteliğe büründürüldü. Böylece, milli dayanışmayı korumak iddialarıyla, toplumsal ve iktisadi değişikliklerden rahatsız olmaya başlayan kitlelerin tepkisi, milli birliği bozucu olarak gösterilen toplumsal akımlara ve «sol» çevrelere karşı yönlendirilmeye başlandı. İşte bu ortamda, Türkçülük, anti-komünist yönüne daha ağırlık verip milliyetçilik kavramını ön plâna çıkartarak, iktidara yakın milliyetçi çevrelerle ilişkiler kurdu ve böylece kendine belli ölçüde meşruluk kazandırdı.

Ancak Türkçüler, çeşitli etkinliklerini bir birlik içinde sürdürmeyi başaramadılar. Daha İkinci Dünya Savaşı yılları içinde, sudan

---

47. Bununla birlikte, tutuklamalardan sonra bile Sovyetler Türk hükümetine Turancılık konusunda güvenmemeye devam ettiler, ve örtülü tehditlerle onu daha kesin tavır almağa çağırdılar: «Türkiye'deki faşist ajanların faaliyeti, öncelikle ve en başta, Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış güvenliğini tehlikeye sokmaktadır. Türkçülerin kışkırtıcı faaliyetine bir son vermek, ve bu Hitler'ci ajanları tasfiye etmek, Türk halkının ve hükümetinin çıkarları gereğidir.» (V. Krimskiy, «Panyurkisti — Faşistskaya Agyentura v Turtsii,» **Bol'şevik**, 10-11 (Mayıs-Haziran 1944), s. 79-85; zikr. Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 136, dipnotu 69.)

48. Turçay, «Siyasal Düşünce Akımları,» s. 1927.

nedenlere dayanan iç kavgalar sonucunda Türkçülük hareketi dört gruba bölünmüştü. Bu grupların liderleri, Zeki Velidi Togan, Nihal Atsız, Rıza Nur, ve Reha Oğuz Türkkan'dı. (Rıza Nur'un 1942'de ölümünden sonra, küçük Türkçü grubu Atsız'a bağlandı.) Aralarındaki fark, eylem yöntemiyle ırkçılık anlayışlarından kaynaklanıyordu. Örneğin kendini «Bozkurtçu» olarak tanımlayan Türkkan'ın grubu, gizliliğe ve aşırı ırkçılığa verdiği önem nedeniyle diğerlerinden ayrılıyordu[49]. Bu bölünmüşlük, çok partili sisteme geçildikten sonra, bazı Türkçü liderlerin dile getirdikleri bir siyasi parti kurulması projesinin gerçekleştirilememesinde de etkili oldu[50]. Bununla birlikte, Türkçülüğün doğrudan doğruya siyasal yaşama girmemesinin temelinde yatan daha önemli nedenler vardır. Herşeyden önce, halkın belli kesimlerini Türkçülerin savundukları faşist görüşlere yönlendirecek koşullar, Türkiye'de henüz belirmiş değildi. (İleride görüleceği üzere, bu koşullar 1970'li yıllarda ortaya çıkacaktır.) Dahası, iktidardaki partiler, Türkçülerin bel bağladıkları, milliyetçilik ve anti-komünizm silâhlarını çok daha etkin ve etkili bir biçimde kullanıyorlardı. Nihayet ,1950'de iktidara gelen burjuvazi, bu aşamada, devletçi-toplumcu düşünceler içeren ve kendisiyle milliyetçilik alanında rekabete girişecek faşizm taraftarı bir Türkçü partinin kurulmasına olanak tanımaya yatkın değildi. Daha sonraları Demokrat Parti yönetimi, çeşitli uygulamalarıyla, saptadığı sınırların dışına çıkan Türkçü hareketlere izin vermeyeceğini açıkça göstermiş oldu. Buna en iyi örnek, Türk Milliyetçiler Derneği'nin din ve ırk temelleri üzerine kurulduğu gerekçesiyle 1953'de kapatılması ve bu derneğin kurucularından olan iki milletvekilinin partiden ihraç edilmeleridir.

Bu dönemde aşırı milliyetçiler, etkinliklerini üç ayrı koldan yürüttüler. Bunların ilki, yayın alanında gerçekleşti. 1940'lı yıllar sonunda, İlhan Egemen Darendelioğlu ve Fethi Tevetoğlu gibi bazı genç yazarların da katılmasıyla savaş öncesi Türkçüleri tarafından pek çok yeni dergi yayımlandı. Türkçülerin ikinci tür etkinlikleri, «sokakta eylem» diye adlandırılabilecek, zaman zaman saldırganlığa dönüşen ve özellikle «komünistler»e karşı düzenlenen mitingler ve gösteri yürüyüşleriydi. Ara sıra alevlenen Kıbrıs sorunu ile komşu ülkelerdeki Türklere baskı yapıldığına ilişkin haberler, dış Türk-

49. 1941-42'de Türkkan ve Atsız birbirini «kanı bozuk» olmakla suçladılar, ve her birinin, ötekinin yüzde yüz Türk olmadığını kanıtlamak için ecdadını tahkik ettiği bir polemiğe girdiler. Bu gruplar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets: the Turks of the World and their Political Objectives** (Londra: Allen and Unurin 1957), s. 199-206; Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 93-95.

50. Böyle bir partiyi bazı Türkçü liderler istemişlerdi. Örneğin bkz. Reha Oğuz Türkkan, **İleri Türkçülük ve Partiler** (İstanbul: Sinan Matbaası, 1946); Nejdet Sançar, «**Milliyetçiler Birleşiniz!**» **Özleyiş** (Aralık 1946).

lerle birleşme düşüncesini canlı tutmak, gençliğin ulusal duygularını coşturup sokağa dökmek ve böylece bu kesim içinde taraftar kazanmak için iyi birer fırsattı, ve Türkçüler de bunlardan yararlanmayı bildiler. Bu arada, 1945'te İstanbul'da Tan gazetesi ile 1947'de İzmir'de Zincirli Hürriyet gazetesi matbaalarının tahrip edilmeleriyle sonuçlanan bu gibi şiddete yönelik «anti komünist» gösterilerin, genellikle baştaki iktidarların teşviki ya da zımni izniyle gerçekleştirildiklerini belirtmek gerekir.

Türkçüler, üçüncü etkinliklerini dernekleşme alanında gösterdiler. Henüz 1940'ların başında kurulan Türkçü derneklerin büyük çoğunluğu, yarı gizliydi ve kapalı bir niteliğe sahipti. Savaş sonrasında Türkçüler, bir seçkin hareketi olmaktan çıkıp düşüncelerini toplumsal kesimler arasında daha iyi yayabilmek amacıyla yasal derneklerde etkinlik göstermeyi yeğlediler. Bununla birlikte üzerlerine hükümetlerin olası bir tepkisini çekmemek için doğrudan doğruya kendilerine özgü dernekler kurma yoluna gitmediler. Egemen oldukları derneklere iktidara yakın milliyetçileri, İslâmcıları ve diğer «sağcı çevreleri» kabul ettikleri gibi bunların oluşturdukları derneklere de katıldılar. Aynı zamanda, kurulan bu derneklere Turancı, Türkçü ya da bunları çağrıştıracak bir ad vermemeye özen gösterdiler. Ancak, Türk Kültür Çalışmaları Derneği tüzüğünün «amaç» bölümünde yer alan «değişmez vasfımız Türkçülük sevgisi..» deyişi, bu kişilerin eğilimini açıkça ortaya koyuyordu[51]. 1947'de kurulan Türk Gençlik Teşkilâtı daha sonra Milliyetçi Hareket Partisi'nin ve bu partiye bağlı Ülkücü militanların çok rağbet edecekleri «Tanrı Türk'ü Korusun»[52] sloganının yaratıcısıydı. Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği ise, bu dönemde kurulan örgütlerin en uzun ömürlüsü oldu.

Türkçülerin yukarıda sayılan üç etkinlik alanı dışında, eğitim alanında da etkili olduklarını, ve militan ya da sempatizan öğretmenler aracılığıyla gençler üzerinde propaganda çalışmalarını sürdürdüklerini belirtmek gerekir.

İkinci Kuşak Türkçülerin İdeolojisi

Milliyetçi Hareket Partisi'nin resmi ve gayriresmî ideolojisi üçüncü bölümde inceleneceğinden, ve bu ideolojinin büyük ölçüde ikinci kuşak Türkçülerin düşüncelerinden oluşmasından dolayı, burada, 1940'lı ve 1950'li yıllar içindeki aşırı milliyetçilik ideolojisinin temel ideolojik öğelerine kısaca değinmekle yetinilecektir. Nihal Atsız, 1950'de «Türk»ü tanımlarken bu ideolojinin temel taşlarını açıkça ortaya koyuyordu : «Bir Türk, Türk ırkının üstünlüğüne inanır, milli geçmişine saygı duyar ve Türklük idealleri uğruna ve

51. Darendelioğlu, Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri, s. 158.
52. İslâmî «Allah» sözcüğü yerine Türkçe «Tanrı» sözcüğünün kullanılması dikkat çekicidir.

özellikle de ezeli düşman Moskova'ya karşı mücadeleye kendini adamaya hazırdır.»[54]

1 — Turancılık: Ondokuzuncu yüzyılda beliren Turancılık, daha önce belirtildiği gibi Cumhuriyet döneminde gerçek anlamdan saptırılarak, yalnız Türklerin tek bir devlet altında birleşmesini amaçlayan ve İslâmiyet öncesi geçmişe yönelik romantik bir özlemi dile getiren bir ideoloji olarak kullanıldı. İlk başlarda Atatürk'ün adı hiç kullanılmazken 1944 tutuklamalarından sonra Türkçülük ideolojisinin meşrulaştırılması amacıyla Kemalizme ve milliyetçiliğe[55] atıfta bulunulmaya başlandı. Türkçüler, Turan'ın bir düş olmadığını ve (sayılarını 65 milyon ile 100 milyon arasında «tahmin» ettikleri) bütün Türkleri birleştirecek bu idealin gerçekleştirilebileceğini kanıtlamaya çalıştılar[56]. Turancılığın, doğal olarak, dış ülkelerin topraklarına göz diken emperyalist bir niteliği vardır. Bunun bilincinde olan Türkçüler, emperyalizm ile suçlandırılmamak için, Turancılığın haklı bir dâva ve esir Türkleri kurtaracak anti-emperyalist bir amaç güttüğünü belirtiyorlardı. Onlara göre, Türkler için Türkiye siyasal sınırları, Turan ise doğal sınırları ifade etmektedir[57].

2 — Irkçılık: Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa ırkçılık kuramlarından esinlenerek oluşturulan aşırı milliyetçiliğin ırkçılık anlayışı, Nazizmin katkıları ile daha da zenginleştirildi. Ancak Türkçüler, ırkçılıklarının da «saf kan Türk malı» olduğunu vurgulamaya özen gösterdiler[58]. «Atatürk'ün Türklüğü (Türk olmayı) kana bağladığını»[59] ve «milliyetçilikte ırkçılığın temel olduğunu»[60] belirten Türkçüler, her konuya ırk açısından yaklaştılar. Irkçılık ırk birliği üzerine kurulu bir devlet fikrini işlediğinden, örneğin (Yahudiler gi-

54. Nihal Atsız, «Türkçü Kimdir», Orhun, 3 (20 Ekim 1950), s. 3.
55. Örneğin Erkilet'e göre «Her milliyetçi Türk bir Türkçü, ve her Türkçü bir milliyetçidir.» («Türkçülük ve Milliyetçilik», Çınaraltı, 3 (23 Ağustos 1941), s. 4.) Türkkan'a göre ise «Türkçülük, milliyetçiliğin tek uygulanabilir tipidir.» («Türkçülüğe Bakışlar,» Gök Börü, 1 (5 Kasım 1942), s. 5.)
56. Özellikle şu iki kitaba bkz. Reha Oğuz Türkkan, Milliyetçilik Yolunda (İstanbul: Müftüoğlu Yayınları, 1944); Nihal Atsız, Türk Ülküsü (İstanbul: Burhan Yayınevi, 1956).
57. Örneğin Atsız şöyle yazıyordu: «Türkistan bizimdir... Bütün Türkistan ve bütün Türk elleri bizimdir.» (Orhun, 4 (20 Şubat 1934).) Kendilerini emperyalizmden uzaklaştırma çabaları konusunda bkz. Selahattin Ertürk, «İnsanlık Ülküsü Bakımından Turancılık,» Kür Şad, 2 (3 Mayıs 1947), s. 12-13. Türklüğün sınırları hakkında bkz. Ahmet Sözmen Mirkelâmoğlu, «Yeni Bozkurt ve Biz». Yeni Bozkurt, 1 (Ocak 1948), s. 2.
58. Reha Oğuz Türkkan, Mete'nin kurduğu devletten söz ederek şöyle yazıyordu: «Irkçılık esası üzerinde devlet kuran ilk ırk dünyada Türklerdir... Öğrenin: Irkçılığın ilk kurucuları ve tatbikçileri, Pancermanistler veya Hitler değil, Türklerdir!» (Ergenekon, 3 (10 Ocak 1939), s. 25.)
59. Türkkan, İleri Türkçülük, s. 9.
60. Nihal Atsız, «Başvekil Saracoğlu Şükrü'ye İkinci Açık Mektup», Orhun, 16 (21 Mart 1944).

bi) Türkçe konuşmakla birlikte «kanı bozuk» olanları Türk saymadığından dolayı, yabancı düşmanı bir niteliğe sahip oldu.

3 — **Militarizm:** Cahun'un ondokuzuncu yüzyılda Türkler için ileri sürdüğü «ordu millet» yakıştırması, Türkçülerin en çok önem virdikleri ve sık sık işledikleri temalardan biridir. Milleti bir ordu gibi gören ve Türk ırkının birliğinin sağlanmasını kendine temel amaç edinen bu ideolojinin, ulaşacağı nokta, zorunlu olarak savaşın yüceltilmesiydi. Atsız, milletlerin ancak savaşla yaşayabileceklerini ileri sürerken, kardeşi Nejdet Sançar, «Türk, ordu ve savaşın birbirinden ayrılmaz olduklarını» yazıyordu[61]. İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarındaki ve Kıbrıs sorununun alevlendiği dönemlerdeki Türkçü basına bakıldığında, bunlarda bol bol savaş çığırtkanlığı yapıldığı ve barışçılığın vatan hainliği ve komünistlik olarak karalandığı görülmektedir[62].

4 — **Anti-komünizm:** Aşırı milliyetçiler her türlü düşünceye ırk terimleriyle yaklaştıkları için ,komünizmi her şeyden önce Slav ırkının emperyalizminin kılıfı saydılar ve ona özellikle bu açıdan saldırmayı yeğlediler[63]. Siyasal iktidarların (özellikle Demokrat Parti hükümetlerinin) sert bir komünizm aleyhtarlığı politikası sürdürmelerinden de güç alarak, karşı çıktıkları her türlü düşünce ve tutuma «komünist» damgası vurarak mahkûm etmeye çalıştılar[64].

5 — **Diğer ideolojik öğeler:** Aşırı milliyetçilik, kendini gelenekçi olarak tanımladı ve kökenlerini Orta Asya'da bulduğunu ileri sürdüğü Türk ırkına özgü geleneklerin koruyuculuğunu üstlendi. Bunların başına, cesaret, ahlâklı, disiplinli ve hiyerarşik toplum, itaatkârlık, önderin yüceltilmesi, devlet için kendini feda etme gibi nitelikleri koydu. Bu değerler, klâsik totaliter ideolojinin temel özelliklerinden biri olan «devlet amaç, birey araç» anlayışını kapsıyordu, ve devletin tek bir önder eli «en iyiler»den oluşan bir meclis tarafından yönetildiği tek partili yetkeci bir rejimi savunuyordu. Türkçüler, kuşkusuz Nazilerin nasyonal-sosyalizminden etkilenerek ideolojilerine belli ölçüde bir «sol» görüntü verme yoluna da gitti-

---

61. Nejdet Sançar, «Türk, Ordu ve Savaş», Tanrıdağ, 3 (22 Mayıs 1942), s. 8.
62. Atsız'ın tersine, Türkkan savaştan sonra bu gibi görüşleri terk etti; ancak, barışçılığı insancıl kaygılardan değil, «atom bombasının ve korkunç tahrip silâhlarının icad edildiği şu günlerde, bunlara malik olmayan, olsa da yarışamayacak olan Türk milletini, mahvına sebep olacak harplerden korumak» düşüncesinden kaynaklanıyordu. (İleri Türkçülük, s. 83.)
63. Benzer nedenlerle İslâmiyeti de Arap ırkının yayılmacı ideolojisi olarak gören aşırı milliyetçiler, dinci gruplarla da polemiklere girdiler. Bkz. Tunçay, «Siyasi Düşünce Akımları», s. 1927.
64. Atsız'ın «İkinci Mektup»unda yaptığı komünist «tanım»ı epey ilginçtir: «Irk ve aile düşmanlığı, din ve savaş aleyhtarlığı, faşistliğe hücum perdesi altında milliyeti baltalama, yurdumuzdaki azınlıklara aşırı sevgi, her şeyi iktisadî gözle görüş... milliyetçiliğe ırkçılık noktasından saldırma... onları açığa vuran damgalardır.»

ler. Bu da Türkçülerin, solcu ideolojilerin bazı anahtar kavramlarını kullanma yoluyla Sola karşı daha etkin bir mücadele sürdürmelerine olanak tanıdı. Örneğin Türkkan, çeşitli yazılarında, milliyetçiliğin «cemiyetçi-devletçi» olması gerektiğini ve «kapitalist liberalizme» düşman olduğunu sık sık yineledi, ve savunduğu toplumsal-iktisadi düzeni «milliyetçi sosyalizm» olarak adlandırdı[65].

AŞIRI MİLLİYETÇİLİĞİN SİYASAL ÖRGÜTLENİŞİ: MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ

1960 Sonrasında Aşırı Milliyetçiliği Besleyen Koşullar

Kemal Karpat, 1958'de kaleme aldığı yapıtının «Irkçılık ve Pan-Türkçülük (Turancılık)» adlı bölümünü şu sözlerle bitiriyordu: «...Son on yıldaki gelişmeler —yani, göreceli bir demokratikleşme, ekonomik faaliyetin artması, yeni bir hoşgörürlük atmosferi— ırkçıları başarıları için gerekli koşullardan yoksun bir grup durumuna düşürmüştür... Bu elverişsiz ortama karşın, ırkçıların bir yandan yeniden faaliyete geçmelerine müşait koşulları beklerken, öte yandan türlü yollardan fikirlerini açıklayabilmeleri, ırkçılığın Türkiye için halen gizli bir tehlike olduğunu göstermektedir»[66]. 1960 sonrasında, Türkiye'nin her alanda çok hızlı bir değişim-dönüşüm süreci içine girmesi, aşırı milliyetçiliğin uzun süredir beklediği koşulları yarattı. Böylece 1965'te siyasal partisini oluşturan aşırı-milliyetçilik, hızla gelişerek 1970'li yıllarda Türkiye için (gizli olmaktan çıkıp) apaçık bir tehlike durumuna geldi.

1960, çeşitli açılardan Türkiye tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren 14 yıllık dönem içinde sosyal dönüşüm, bir sosyolog tarafından «Neolitik dönemden beri Anadolu'da yaşanan en derin geridönüşsüz dönüşüm»[67] olarak değerlendirilmiştir. Gerçekten, hızlı bir ekonomik kalkınmayla birlikte Türkiye'nin toplumsal yapısında büyük değişiklikler meydana geldi. Gittikçe artan sanayileşme, tarımın ulusal üretim içindeki payını düşürürken, toplumu durağanlıktan çıkarıp kentleşmeyi doğurdu. Aynı zamanda, işçi sınıfının büyüdüğü, sendikaların mücadele gücünün arttığı ve hatta kırsal kesimde bir uyanışın başladığı görülüyordu. Ezilen sınıflar arasında siyasileşmenin artması gençlik kesiminde devrimci düşüncelerin yayılması ve kısa sürede düşünsel alandan eylem alanı-

65. Türkkan, İleri Türkçülük, s. 57, 80, 105-8, 113.
66. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, s. 231.
67. «Mübeccel Kıray'la Görüşme», İktisat Dergisi, 211-12 (Haziran-Temmuz 1982), s. 6; zikr. Semih Vaner, «Etat, société et violence en Turquie (1975-1980)», Equipe de Recherche sur la Turquie, Centre d'Etudes et de Recherches Internationales, Fondation Nationale des Sciences Politiques, Bulletin de Liaison, 2 (Mayıs 1985), s. 9.

na geçilmesi gibi olgular, burjuva iktidarının temellerinin sarsılması sonucunu doğurdular[68].

Bunun yanında, bu hızlı fakat sağlıksız iktisadi gelişme, birçok sorunu da beraberinde getirip toplumsal bir bunalıma yol açtı. Her şeyden önce iktisadi gelişme, toplumsal değişimin hızına ayak uyduramamıştı. Hızla artan ve kentleşerek kendine yeterliliğini yitiren nüfusa yeter derecede iş olanağı sağlanamıyordu. Değişen toplum yapısının, işlevlerini ve becerilerini geçersiz kıldığı, geçim olanaklarını ortadan kaldırdığı geleneksel küçük üreticiler, ve kendi başına çalışan küçük esnaf, kırda ve kentte huzursuzluğa sürükleniyordu. Üstelik, büyük nüfus grupları, bir yanda coğrafi hareketliliğin, öte yanda gelişen kitle iletişim araçlarının (özellikle televizyonun) gelişiminin etkisiyle bambaşka dünyalarla karşılaşıyorlardı. Bu durum, onların, sürekl bir kültür şoku yaşamalarına ve uyum zorlukları çekmelerine neden oluyordu. Toplumun değer yargılarının değiştiğini gören bu kesimler, bir güvensizlik, dayanıksızlık duygusuna kapılıyorlardı. Giderek artan sürekli iktisadi bunalım da toplumda yaygınlaşan tedirginliği ve güvensizliği alabildiğine besliyordu[69]. Bu etmenler, aşırı milliyetçilik ideolojisine açık olan, hattâ bunun etki alanına girmeye yatkın bulunan, düzen karşıtı toplumsal grupların ortaya çıkmasına neden oldu. Kapitalizm gibi sosyalizmi de reddeden bu grupların, çarpaşık değişim süreccinin toplum düşmanlarının bilinçli bir planı sonucu olduğu düşüncesini işleyen ve bu iç düşmanlara karşı şiddeti savunan bu ideolojiye uzun süre duyarsız kalmaları beklenemezdi. Böylece toplumsal bozuklukların ancak güvenilir, ödün vermez ve «paternalist» bir liderin önderliğinde yetkeci bir rejimce önleneceği savı gittikçe daha fazla yandaş kazanmaya başladı.

İşte böyle bir ortam, aşırı milliyetçilerin faşist nitelikli bir siyasal parti içinde örgütlenmelerini ve giderek artan sayıda taraftar kazanmalarını kolaylaştırdı. Burada ilk olarak, 1965'de Adalet Partisi ile iktidara gelen büyük burjuvazinin tutumundan söz etmek gerekir. İktidarın, artan muhalefet hareketlerini ve devrimci güçleri üniversite içinde ve sokakta sindirebilmek için aşırı milliyetçi militanları kullanabileceğini düşünmesi, Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) ilk aşamada rahatsız edilmeden gelişmesine neden oldu. Gerçekten de daha sonra geleneksel bastırma ve bastırma yöntemlerinin yetersiz kalmasıyla, aşırı milliyetçi kadrolar «devlete yardımcı» güçler olarak kullanıldılar[70]. Bu yardımına karşılık olarak, MHP'

68. Bu dönemdeki siyasi ve iktisadi gelişmeler konusunda bkz. Cem Eroğul, «Çok Partilileşme Süreci : 1945-71»; Ahmet Samim, «Sol»; Çağlar Keyder, «İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-80.»

69. Doğu Ergil, **Türkiye'de Terör ve Şiddet: Yapısal ve Kültürel Kaynakları** (Ankara: Turhan Kitabevi, 1980), s. 61.

70. «Türkiye'de Serbest Piyasa ve Serbest Baskı Dönemine Girilirken», **Birikim**, 60 (Şubat 1980), s. 15.

ye iktidarın olanaklarından yararlandırılma yoluna gidildi. Bundan başka, demokrasi düşüncesi üzerinde bir fikir birliği oluşturulmaması ve siyasal mücadelelerin keskin boyutlar kazanması, şiddet yanlısı köktenci bir parti olan ve gün geçtikçe bir kitle hareketine dönüşen MHP'nin epey işine geldi.

MHP'nin Kuruluşu

Türkiye'nin yeni bir döneme girmesine yol açacak olan 27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştiren cunta içinde bazı Türkçü subaylar yer almıştı. Bunların sözcüsü durumunda olan albay, 1944'te ırkçılık dâvasında mahkûm olmuş, sonra suçsuz bulunup yeniden orduya dönmüş olan Alparslan Türkeş'ti[71]. Siyasal iktidarın kısa sürede seçimler yapılarak sivillere terk edilmesini istemeyen ve askerlerin başta kalarak dinamik ve yetkeci bir yönetimle reformları gerçekleştirmelerini savunan bu Türkçü grup ,etkili baskı gruplarının ağırlıklarını koymaları sonucunda, 13 Kasım 1960'da askeri yönetim organı olan Milli Birlik Komitesinden tasfiye edildiler[72]. «14'ler» diye adlandırılan bu subayların yönetimden (daha sonra da Türkiye'den) uzaklaştırılmaları, Türkçülerin —askeri kanatlar tarafından— devleti ele geçirmelerini engelledi, fakat aynı zamanda Türkeş'in kişiliğinde aşırı milliyetçiliğin siyasal liderini ortaya çıkardı.

Alparslan Türkeş ve arkadaşlarının sürgüne gönderilircesine yurt dışına görevlere atanmaları, onların başka etkinik modlelerini tanımalarını sağladı. Sürekli olarak aralarındaki ilişkiyi koruyan «14'ler», özellikle İspanya'daki Franco diktatörlüğünün dayandığı «Ordu-Kilise-Parti» üçlüsünü incelediler ve bunun etkisinde kaldılar[73]. 1963 yılı başında sürgünden dönen Türkeş, siyasal alanda etkin bir rol oynamayı kafasına koymuş görünüyordu .Adalet Partisi liderlerinin onu kendi aralarına almayı reddetmeleri üzerine, yaptığı bir basın toplantısında «Ya parti kuracağız, ya da mevcut partilerden biri, doktrinlerimizi benimseyecektir» dedikten sonra, Cum-

---

71. Bu makalenin kalan kısmı önemli ölçüde Mehmet Ali Ağaoğulları, «Milliyetçi Hareket Partisi» (Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi İstanbul: İletişim Yayınları, 1983-851, cilt 8, s. 2111-19) üzerine temellendirilmiştir.

72. Cunta içinde aşırı milliyetçilerin varlığını anlamak zor değildir, çünki militarizm, Türkçü değer sisteminde önemli bir yer tutar, ve dolayısıyla birçok subay Türkçülüğe yatkın olarak yetiştirilmiştir. (Tunçay, Siyasal Düşünce Akımları, s. 1927.) 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ve «14'ler» hakkında bkz. Semih Vaner, «Ordu.»

73. Bu etki, «14'ler»in Türkiye'ye döndükten ve bir siyasi partiyi ele geçirdikten sonra İslâmcı çevrelerle uzlaşmaya yatkınlıklarında açıkca belli olmaktadır.

huriyetçi Köylü Millet Partisi'ni (CKMP) ele geçirmeye yöneldi[74]. İlk aşamada taraftarlarını partiye soktu; 31 Mart 1965'te kendine yakın «14'ler»den Rıfat Baykal, Ahmet Er, Muzaffer Özdağ ve Dündar Taşer ile birlikte CKMP'ye girdi. Haziran sonunda partiye katılan «14'ler'in sayısı 10'u buldu. Kendini Parti Genel Müdürü seçtiren Türkeş, bu görevini CKMP'nin yerel örgütleriyle doğrudan ilişkiye girip onları kendi yanına çekmek doğrultusunda kullandı.

Türkeş'in bu davranışları ve savunduğu siyasal görüşler, parti içinde bölünmeye yol açtı. Kendisini daha önceleri ısrarla partiye davet eden eski CKMP'liler, bu kez Türkeş'i Hitler'e öykünmekle suçlayıp onun «partiye milliyetçi-sosyalist bir nitelik kazandırmak istediğini»[75] ileri sürdüler; hattâ içlerinde, Türkeş'in partiyi kendi emellerine alet ettiği gerekçesiyle CKMP'den ihraç edilmesini isteyenler de vardı[76]. Bu suçlamalardan etkilenmeyen Alparslan Türkeş, 1965'te toplanan CKMP'nin olağanüstü kongresinde kendini genel başkan seçtirmeyi başardı. CKMP'lilerin muhalefete girişmeden birer birer partiden ayrılmaları, Türkeş'in CKMP'yi tümüyle denetimi altına almasını ve ona yeni bir biçim vermesini kolaylaştırdı.

8-9 Şubat 1969 günleri Adana'da toplanan CKMP kongresinde partiye, 1965'ten beri süregelen değişikliğe daha uygun bir ad bulundu: Milliyetçi Hareket Partisi. Bu adın seçilmesinde, Türkeş'in daha önceki yazı ve demeçlerinde sık sık bir «hareket»ten, «aksiyondan» söz etmesi ile Franco rejiminin aşırı milliyetçilerin üzerindeki etkisinin büyük rol oynamış olduğu söylenebilir[77]. Partinin adının değişmesi, yepyeni bir tüzüğün hazırlanması fırsatını da doğurdu. Tüzük incelendiğinde[78], MHP'nin askeri bir kuruluşu andırırcasına hiyerarşik bir biçimde yapılandığı görülür. Böylece genel başkan büyük yetkilerle donatılıyor ve merkezi organların şubeler ile üyeler üzerindeki denetimi artırılıyordu. Tüzük, partinin en yüksek organının büyük kongre olduğunu belirtiyordu; fakat uygulamada genel başkan, yani Türkeş, MHP'nin tek hakimi olmuştu. Her genel kongrede oybirliğiyle genel başkanlığa seçilen Türkeş'in partinin çeşitli düzeyleri için saptadığı yönetici listeleri tartışmasız

74. Basın toplantısı hakkında bkz. Cumhuriyet, 2 Mayıs 1963. CKMP, 16 Ekim 1958'de Millet Partisi ile Türkiye Köylü Partisi'nin birleşmesiyle kuruldu. 1961 seçimlerinde iyi netice almasına karşın, karizmatik önderi Osman Bölükbaşı'yla taraftarlarının ayrılmasından sonra bocaladı. Bkz. Muzaffer Sencer, Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri (İstanbul: May Yayınevi, 1974), s. 345-58; F. Hücrev Tökin, Türk Tarihinde Siyasi Partiler (İstanbul: Elif Yayınları, 1965), s. 116, 135; Erdoğan Teziç, Siyasi Partiler (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976), s. 310-19.
75. Eski Adalet Bakanı İrfan Baran; zikr. Teziç, Siyasi Partiler, s. 312.
76. Eski Savunma Bakanı Hasan Dinçer; zikr. Jacob M. Landau, Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar (Ankara: Turhan Kitabevi, 1979), s. 297.
77. İspanya Falanjist partisine Partido de Movimiento Nacional deniyordu.
78. Bkz. Milliyetçi Hareket Partisi Tüzüğü (Ankara: Emel Matbaası, 1973).

onaylanmaktaydı[79]. 1969 tüzüğü, MHP'nin amblemini «kırmızı zemin üzerinde üç hilâl», gençlik kollarının amblemini ise «hilâlli bozkurt» olarak saptamıştı.

MHP Programı

Çeşitli tarihlerde kabul edilmiş parti programlarında ve Türkeş ile parti ideologlarının kitaplarında, MHP'nin amacının «yeni bir devlet düzeni kurmak» olduğu vurgulanır. Bu düzen, kapitalizmden ve komünizmden ayrı olan «üçüncü yol» ya da «ülkücü yol» ile gerçekleşecektir. Gerçekten parti, her fırsatta, her çeşit yabancı ideolojiye, «sınıfçı sosyalizmle kapitalizme, bunların birer sapması olan komünizme ,faşizme ve nasyonal sosyalizme karşı» olduğunu savunmaktaydı[80]. «Yüzde yüz yerli, yüzde yüz milli bir doktrin» olduğu ileri sürülen üçüncü yol, «herşey Türk milleti için, Türk'e doğru ve Türk'e göre ülküsünü benimseyerek, Türk milletini kısa sürede güçlendirecek tek yol» olarak tanıtılıyordu[81]. Bu çerçevede «Dokuz Işık» adı verilen ilkeler, Türkeş'in 1965 yılında aynı ad altında yayımladığı kitapta ortaya konmuş ve daha sonra partinin dogmaları durumuna getirilmişlerdi. Bu dokuz ilke sırasıyla şunlardır: Milliyetçilik, ülkücülük, ahlâkçılık, ilimcilik, toplumculuk, köylücülük, hürriyetçilik ve şahsiyetçilik, gelişmecilik ve halkçılık, endüstricilik ve teknikçilik[82].

«Kendini Türk sayan, Türk devletine sadakatle bağlı bulunan herkes Türktür»[83] ilkesine bağlı olduğunu ve ırkçılığı yadsıdığını ileri süren MHP, resmî doktrininde «Türkçülük» sözcüğünü terkedip, onun yerine «Türk milliyetçiliği» sözcüğünü kullanmayı yeğliyordu. 1950'li yıllarda aşırı milliyetçilerin uyguladıkları bir taktiği benimseyen MHP ideologları, milliyetçilik anlayışlarını meşrulaştırmak ve bunun tek gerçek milliyetçilik olduğunu belirtmek amacıy-

---

79. Bu gerçek, 1980 darbesinden sonra hazırlanan iddianamede şöyle dile getirilmiştir: «MHP Genel Kurultayı, il ve ilçe kurultaylarında olduğu gibi Gençlik Kolları Genel Kurultayı ile gençlik kolları il ve ilçe kurultaylarında hakiki anlamda demokratik bir seçim yapılmayıp, merkeziyetçi uygulama içinde saptanan tek liste, katılanların onayına sunularak, yöneticilerin seçimi yoluna gidilmiştir.» (**MHP İddianamesi**, teksir, s. 262.)
80. Madde 2, **Kudretli, Müreffeh ve Büyük Türkiye için MHP Programı** (Ankara: Arı Matbaası, 1973), s. 3-4; Alparslan Türkeş, **Temel Görüşler** (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976), s. 37-38, 53-66.
81. Türkeş, **Temel Görüşler**, s. 38.
82. Alparslan Türkeş, **Dokuz Işık** (İstanbul: Dokuz Işık Yayınları, 1965). Türkeş «dokuz» rakamının Türklerce kutlu sayılmış olmasından ötürü, ilkelerini dokuz madde altında toplamaya özen gösterdiğini çeşitli yapıtlarında açıklamıştır.
83. Madde 4, **MHP Programı**, s. 5.

la Atatürk'e göndermeler yapma yoluna gidiyorlardı[84]. MHP, kitlelerin fazla ilgisini çekmeyen Turancı görüşlere de pek yer vermemişti. 1973 yılında kabul edilen parti programı, dış Türkler konusuna («Türk dünyası» başlığı altında» kısaca değinmekle yetiniyordu[85]. Ancak, ilk kez 1950'de piyasaya çıkan Türkeş'in bir kitabının yeniden yayımlanması, Turancı (ya da Türkçü) görüşlerin parti içinde —programlarda ya da seçim bildirilerinde açığa vurulmayarak— sürdürüldüğünü göstermektedir. Çünkü Türkeş, bu kitabında Türkçülüğü bütün Türklerin güçlü birliğinin ideali olarak tanımlamıştı. Bunun bir ütopya olmadığını ileri sürerek, «esir Türkler»in kültürel ve diplomatik açıdan desteklenmesini, göçmenlere yardım edilmesini ve her karış Türk toprağının bağımsızlığa kavuşturulacağı gün için hazırlanılmasını istemişti[86]. MHP, din sorunuyla ilgili olarak programında partinin «lâikliği dinsizlik şeklinde anlamadığı» görüşüne yer veriyor, herhangi bir amaçla dinsel duyguların sömürülmesine karşı çıkıyordu[87].

MHP, savunduğu «milli doktrin» ile «Büyük Türkiye'yi yeniden canlandıracağını» sık sık yenilemişti. Tarihten kanıtlar getirilerek, Türk ulusunun ancak güçlü bir devlete sahip olduğu dönemlerde «manen ve maddeten kuvvetli» olduğu ileri sürülmekteydi. MHP'ye göre «devlet, bölünmez bir bütün olan milletin teşkilâtlanmış halidir.»[88] Bu teşkilâtlanmayı en iyi biçimde gerçekleştirecek olan da «milli devlet»tir. Partinin 1977 Seçimleri öncesi yayımladığı propaganda kitapçığında «milli devlet»ten şöyle söz edilmektedir: «Ancak güçlü, dinamik ve etkili bir devlettir ki, hızlı ve gerçekçi bir kalkınmayı gerçekleştirebilir. Bizim anlayışımızda iktisadi ve manevi kalkınmanın öncüsü, motoru ve mimarı, Milli Devlet'tir.»[89] Toplumun her alanında müdahaleci ve düzenleyici bir nitelikle donatılmış bu devlet, sınıfların dışında ve üstünde bir varlıktır. Partinin çeşitli

84. Bu çabalar, 1950'lerdekilere benziyordu; bir parti ideologu şöyle yazıyordu: «Atatürk... bir milliyetçi, bir Türk Milliyetçi—Toplumcusudur.» (Kurt Karaca [Fikret Eren], **Milliyetçi Türkiye** (Ankara : Çınar Yayınevi, 1972), s. 22.) Bir diğeri ise, Atatürk milliyetçiliğinin ırkçılığı ve Turancılığı içerdiğini kanıtlamak için bir kitap yazacak kadar ileri gitti: Hikmet Tanyu, **Atatürk ve Türk Milliyetçiliği** (Ankara: Töre Devet Yayınevi, 1981.)

85. «Türk dünyasında bütünüyle dil bütünleşmesini sağlamak» (Madde 6); «Türk Dünyası ile... münasebetlerimizi ... geliştirmek kararındayız» (Madde 41). **(MHP Programı**, s. 6.)

86. Alparslan Türkeş, **Gönül Seferberliğine** (Ankara: Hareket Yayınları, 1979). Türkçülük ile bağların sürdüğünü gösteren bir başka örnek de şu slogandı: «Yaşasın Türklük, Yaşasın Milli bütünleşme ülküsü» **(MHP El Kitabı** [Ankara: MHP Genel Merkez Yayınları, 1977], s. 4.)

87. Madde 20, **MHP Programı**, s. 12.

88. **MHP 1973 Seçim Bildirisi** (Ankara: MHP Genel Merkez Yayınları, 1973), s. 14.

89. **1977 MHP Seçim Beyannamesi** (Ankara: Emel Matbaacılık, 1977), s. 17.

yayınlarında, «sınıf» sözcüğü kullanılmamaya özen gösterilerek toplumun altı toplumsal dilime ayrıldığı belirtilir. İşçi, köylü, esnaf, memur, işveren ve serbest meslek sahiplerini kapsayan bu «dilimler, millet bütünlüğünün içtimai hayattaki işbölümü zaruretinden doğan tabii görünümlerdir.»[90] İşte «milli devlet», bu sosyal dilimler arasında uyumu ve bunların ortak hedefe yönelmelerini sağlayacaktır. MHP, «milli» ya da «siyasi» demokrasi diye tanımladığı bir siyasal düzeni benimsiyordu. «Siyasi demokrasi», tüm sosyal dilimlerin parlamentoda temsilci bulundurma olanağına sahip olduğu ve tek bir meclisin üzerinde güçlü yetkilerle donatılmış bir başkanın bulunduğu başkanlık rejimini içermekteydi.

«Siyasi demokrasi»yi tamamlayan «iktisadi demokrasi»dir. Türkeş, «iktisadi demokrasi»yi «bir milletin iktisadi meselelerde serbestçe oy sahibi olabilmesi, memleketin iktisadi kararlarına eşit bir şekilde katılabilmesi olarak tanımlamıştı»[91]. MHP, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin «halk sektörü» görüşünden esinlendiği «milli sektör»ün kurulmasını ve devletin ekonomik alana müdahalesini zorunlu görmesine karşın, «zamanla özel sektörün ağırlık kazandığı... bir karma ekonomi»yi savunuyordu[92]. Sendika kurma özgürlüğüne karşı çıkan MHP'nin bu konudaki görüşünü Türkeş, «her işkolunda tek ve mecburi üyeliğe dayanan sendikacılığın kurulmasını öne sürdük» biçiminde özetlemişti[93]. MHP, tarım alanındaki sorunları çözmek için de kendine özgü öneriler getiriyordu: Tarım kentleri kurularak tarım sektöründeki işgücü fazlalığı sanayi alanına kaydırılacaktı. Parti, uluslararası antlaşmalara sadık olduğunu söylüyor; ancak «Ortak Pazar köleliğine» gerek iktisadi, gerek siyasi nedenlerden dolayı kesinlikle karşı çıktığını açıkça belirtiyordu.

1977 Seçimleri öncesinde, 4 Haziran 1977 tarihinde radyoda yaptığı bir konuşmada Türkeş'in «Türkiye'yi... kısa zamanda dünyanın en ileri milleti haline getirmenin mücadelesini vermekte» olduğunu söylediği MHP, 100 milyona ulaşacak nüfusça zengin ve «dış Türkler»i kollayacak güçlü bir Türkiye istemekteydi[94]. Partinin Türkçü-milliyetçi niteliği, Türk törelerinin, geleneklerinin korunmasına verilen önemde de açığa çıkıyordu. Örneğin, MHP 1973 Seçim Bildirisi'nde bu konuya ilişkin olarak şu satırlar bulunuyordu: «Milliyetçi Hareket sana bin yıl önceki hakanın sözleri ile sesleniyor: 'Ey Türk, titre ve kendine dön. Sen, milli kültürüne, hasletlerine, değerlerine sahip olduğun sürece kuvvetli ve kudretli olacaksın ve ebediyen efendi olarak yaşayacaksın».[95]

90. Madde 5, **MHP Programı**, s. 5.
91. **Türkeş, Temel Görüşler**, s. 72.
92. Madde 44 ve 46, **MHP Programı**, s. 28-30, 31-32.
93. **Türkeş, Temel Görüşler**, s. 99.
94. Basın Yayın Genel Müdürlüğü, **1977 Genel Seçimi Radyo Konuşmaları** (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1977), s. 53.
95. **MHP 1973 Seçim Bildirisi**, s. 20.

Böyle bir programın temelinde yatan ideolojiyi ortaya koymak için MHP'nin yalnızca resmî yayınlarına değil, fakat resmî olmayan yayınlarıyla ona bağlı dergilere de bakmak gerekir. Bu yapıldığı takdirde partinin farklı kitlelere (özellikle militanlarına ve seçmenlerine) yönelik iki ayrı dil kullandığı açıkça görülür.

Resmen yadsımasına karşın, MHP'nin faşizmle daha doğrusu faşist akımlarla terminoloji alanında olduğu gibi,[96] ideolojik düzeyde de benzerlikler gösterdiği söylenebilir. Parti, devlet anlayışında yetkeci — totaliter bir görüşü benimsemişti. Varlık nedeninin «milletin tarihî vazifesini başarmak» olduğu belirtilen devlet ,halkı bir bütün olarak güden, toplu çalışma duygusunu aşılayan ve kişileri saptadığı hedeflere yönelten üstün düzenleyici bir güç olarak gösterilmişti. Birey ise, organik bir bütün olarak algılanan «millet» kavramı içinde eritilmişti: «Ferde gerçek kişiliğini ,öz ve karakterini veren mllettir. Ferde her şeyini veren millet olduğuna, ferdin milli toplum dışnıda yaşaması mümkün bulunmadığına göre, her şeyin başı, esası ve temeli millettir.»[97] «Hürriyetçilik» ilkesiyle ortaya konan ise, yalnızca bireyin soyut özgürlük haklarıydı.

İtalyan faşizmindeki korporatif sistemin MHP tarafından benimsondiği görülmektedir. Toplumun altı sosyal dilimden oluştuğu ileri sürülerek sınıf gerçeği yadsınmakta ,iktidarın bu altı meslek grubunu kendi görüşleri doğrultusunda «korporasyonlar» biçiminde örgütleyerek ülkeyi yönetmesi amaçlanmaktaydı. Bu düzeyde, MHP ideolojisinin, toplumu aynı anda hem parçalama, hem de birleştirme işlevini üstlendiği gözlemlenmektedir. İlk anda toplum, meslek gruplarına bölünmekte, fakat hemen ardından her parçanın millet denen bütüne bağımlı olduğu belirtilerek, birleştirilme, bütünleştirilme yoluna gidilmektedir. Böylece MHP ideolojisi, toplumdaki her çeşit farklılaşmayı, çıkar ayrılıklarını bir kalemde silip atmakta, ve her şeyi millet olgusuna indirgemektedir. Bu ideolojinin benimsetilmesiyle, her kişinin, her toplumsal kesimin ve sınıfın kendi çı-

96. Aşırı milliyetçilerin MHP doktrinine verdikleri «milliyetçi-toplumcu» adı, nasyonal-sosyalizmi çağrıştırıyor, ve dolayısıyla çeşitli çevrelerin MHP'ni Nazi ya da faşist olmakla suçlamalarını kolaylaştıran bir malzeme oluşturuyordu. Bunu önlemek isteyen Türkeş, şu satırları kaleme aldı: «Düşmanlarımızın bu istismarı üzerine bir genelge yayınladık ve Milliyetçi-Toplumcu deyimini yasakladık... 'Milliyetçi toplumculuğa göre şu şöyledir... bu böyledir... v.s.' demek yok!... Hiç kimse kendi kendisine 'bana göre şu şöyledir' diyemez!... Bu bayrağın altında herşey düşünülmüştür. Herşeyin çaresi tesbit edilmiştir.» (Devlet, 405 [1977], s. 2.) Türkeş bu yazısıyla faşizm suçlamalarını engellemeğe çalışırken, aynı zamanda her türlü özgür düşünceyi, hattâ usavurmayı reddeden yetkeciliğin canlı bir örneğini sergilemekteydi.

97. Karaca, Milliyetçi Türkiye, s. 117; ayrıca bkz. s. 35.

karlarını soyut bir kavram olan (ve iktidarın saptadığı) «milletin çıkarları «ile özdeşleştirmesine çalışılmaktaydı.

Fakat bunun yanında, MHP ideolojisi, bireyler arasındaki farklılaşmanın önemini vurgulayarak, hiyerarşik ve eşitsizlikçi bir toplum düzenini savunmaktaydı. Türk toplumundaki hiyerarşik yapı ve hakim güçlerin, örneğin toprak ağalarının konumları Türk törelerinin bir gereği biçimde meşrulaştırılmaya çalışıldı. MHP, toplumun eşitsizlikçi bir yapıya sahip olmasını dinsel ve psikolojik kanıtlarla da açıklama yoluna gitti: «Allah madem ki insanı farklı kabiliyet ve tabiatlarda yaratmıştır, öyleyse onların manen ve maddeten farklı imkânlar içinde olmaları da tabii ve zaruridir. Adalet eşitlikte değil, herkesin kabiliyet ve gayretine göre kazanmasındadır.»[98] Buradan hareketle, parti ideolojisi, toplumu üstün nitelikle yöneticiler ve yığınlar olmak üzere ikiye ayıran seçkinci bir görüşe ulaştı: «Dikey eğitimle seçkin elit yetiştirilir. Bu elit, devletin, milliyetçi-ülkücü, araştırmacı ve bilim kadrosudur. Bu kadroya 'Beyin Kadro' ya da 'Yönetici Kadro' da diyebiliriz.»[99].

Görüldüğü üzere MHP'nin tasarladığı yönetim biçimi, şu kademelerden oluşmaktadır: Bir çeşit korporasyon meclisi seçkin yöneticiler, ve hepsinin üzerinde tek başkan ya da Türkeş'in kendisi için kullanılmasını istediği başbuğ[100] MHP'nin bir ideologuna göre «iktidarı temsil eden 'tepedeki adam'... hiçbir sınıfa ve zümreye, milli çıkarlar adına, hesap verecek durumda değildir.»[101] MHP'nin böyle sorumsuz bir tek şef rejimine «demokrasi» adı vermesi, büyük bir olasılıkla, onun demokrasi düşmanlığını mümkün olduğunca örtmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır.

Hem anti-kapitalist, hem de anti-komünist bir söylem kullanmış olan MHP ideolojisi, «milli devlet» kavramıyla orta sınıfların özlemlerini dile getirmeye yönelmişti. İdeolojik söylem, bu sınıfların bir yanda iktidarı ele geçirip büyük kapitalistlere dönüşme özlemiyle değişmeden yana olan; öte yanda gerek kapitalizmin gelişmesiyle kendilerinin proleter konumuna düşmesi, gerekse işçi sınıfının iktidara gelmesi korkusundan dolayı değişmeye karşı çıkıp statükocu güçlerle işbirliğine yönelen çelişkili tutumlarını yansıtmaktaydı. MHP, sol ideolojilerin elinden koz toplayıp özellikle militanlarına yönelik olarak «milliyetçi-toplumcu görüş bir devrimdir» ya da «bugünkü düzenin en büyük düşmanı ülkücü harekettir»[102] gibi bir

98. **MHP 1973 Seçim Bildirisi**, s. 38.
99. **MHP El Kitabı**, s. 22.
100. Türkeş, Orta Asya tarihinden ödünç alınan, ve Enver Paşa'nın Türkçü günlerinde kendine yakıştırdığı «Başbuğ sıfatını kendisi için kullanmayı uygün gördü.
101. Orhan Türkdoğan, **Türkiye'nin Kalkınma Yolu**; zikr. **Faşizm ve Anti-Faşist Mücadele**, s. 193.
102. Sırasıyla, Karaca, **Milliyetçi Türkiye**, s. 28; ve **Genç Arkadaş**. 9 (1975), s. 10.

dil kullanıyor, ancak kendisini düzenin en kararlı savunucusu olarak tanıtmaktan da geri kalmıyordu.

Bundan başka, işçi sınıfını denetlenmesini kolaylaştırmak amacıyla, partinin güdümünde tek sendika zorunluluğu getirilmekte ve «siyasî demokrasi» rejiminde grev hakkının sınırlandırılacağı, hattâ kaldırılacağı dolaylı bir biçimde belirtilmekteydi. Merkezi devletin gücüyle sürdürülecek olan bu denetim, kırsal bölgeyi de kapsamaktaydı: «Milliyetçi Hareket... nüfusun bir kısmını sanayi ve tarım kentlerine çekerek ve bunların bıraktığı arazi plânlı bir surette toplulaştırılarak en verimli işletmeler halinde çiftçiye verilecektir.»[103] Öyle anlaşılıyor ki, önce devlet gücüyle köylülerin proleterleştirilmesi, sonra devlet eliyle varlıklı çiftçiler yaratılması amaçlanmıştı.

MHP ideolojisinde önemli bir yer tutan milliyetçi söylem, ortaya koyduğu tutkulu hedeflerle eziklik içindeki kitleleri partiye kazanma işlevini yüklenmişti. Parti yayınlarında Türk milletinin «lider, efendi millet» olduğu ileri sürülmekte ve «eskiden olduğu gibi, yeniden bütün dünyaya hâkim Büyük Türk Devleti»nin kurulmasından söz edilmekteydi. Bu bakımdan MHP milliyetçiliği, saldırgan ve savaşçı br nitelik gösteriyordu. Partinin savaş endüstrisine verdiği önem, bu bağlam içinde açıklığa kavuşmaktadır. MHP'nin resmî yayınları bu konuda fazla aşırılığa kaçmamaya özen göstermelerine karşın, partiyi doğrudan doğruya bağlamayan yazılarda çok aşırı bir militarizm işlenip, savaş çığırtkanlığı yapılmaktaydı[104]

MHP'nin ideolojik söyleminde çift dil kullanılması, ırkçılık konusunda da kendini gösterir. Türkeş, «ırk» sözcüğü yerine genellikle «soy» (ve «soyculuk») sözcüğünü kullanmış; fakat yine de «soyun, organik ve doğal bir unsur» olduğunu vurgulamadan edememiştir[105]. Bunun yanında MHP, azınlıklara karşı olumsuz bir tutum takınmış, kuracağı «millî devlet»in bunlardan arındırılacağını dile

---

103. **MHP 1973 Seçim Bildirisi**, s. 59-60.

104. «Türk dış politikası artık... 'Yurtta sulh, cihanda sulh' prensibi gibi pısırıklık, miskinlik, korkaklık, uyuşukluk telkin eden bir sloganın tesirinden kurtarılmalıdır... Savaş, yaşamanın ve millî hayatı idame ettirmenin tek şartıdır. Barış antlaşmaları ise yorgun savaşçıların dinlenmesi amacıyla imzalanan vakit kazanma sözleşmeleridir— Bir Türk milliyetçisi, barışı yeni savaşların aracı olduğu için sevebilir, aksi halde asla.» (Necdet Sevinç, **Ülkücüye Notlar** İstanbul : Dede Korkut Yayınları, 1975], s. 58-62.) MHP ideolojisinin emperyalist özü, kaçınılmaz olarak, yazılarında çelişkilere yol açmıştır. Örneğin, aşağıdaki iki cümle, bir parti yayının aynı sayfasında yer alıyordu: «Yunanistan ile iyi komşuluk ve ittifak münasebetlerinin gereğine inanıyoruz,» ve «Türkiye'nin millî güvenlik ve çıkarları, coğrafyanın gereği Kıbrıs'ın tamamen Türkiye'ye ait olmasını gerektirir.» (**1977 MHP Seçim Beyannamesi**, s. 50.)

105. **Türkeş, Dokuz Işık**, s. 41-42.

getirmişti[106]. Partinin militan çevresi içindeki yayınlarda ise, ırkçı düşünceler çok ateşli bir biçimde savunulmuştu[107].

MHP, ilk dönemlerinde ırkçı-Turancı ideolojiyi benimsemişse de, sonradan daha geniş seçmene hitap edebilmek ve ülke çapında izleyicilerinin sayısını arttırabilmek amacıyla bunu resmî doktrininden çıkarmıştı. Fakat aynı zamanda, gerek bu tür düşüncelere yatkın militanlarının beklentilerini karşılamak, gerek kendi dışındaki bazı Türkçü-Turancı çevrelerle rekabet etmek için, yan gençlik örgütlerinin yayınlarında bu ideolojiyi kullanma yoluna gitti. Partinin Türkçülüğü ve azınlık düşmanlığı, her şeyden önce bir siyasal taktik sorunuydu; bundan ötürü belli bir esneklikle kullanıldı. Özellikle ulus ve mezhep farklılıklarının yoğun olduğu bölgelerde azınlıklar (Kürtler, Aleviler vb.) komünistlerden sonra en tehlikeli düşmanlar olarak gösterilip, Sünni ve Türk çoğunluğun ezilen yoksul kesimleri bunlara karşı kışkırtıldı. Böylelikle, aşırı milliyetçi (hatta faşist denebilecek) bir kitle hareketi yaratıldığı gibi, bu toplumsal kesimlerin içinde bulundukları yoksulluğun nedenlerini ve bunun sorumlularını kavramaları engellenmiş oluyordu.

MHP'nin milliyetçilik ideolojisi yanında gittikçe artan bir biçimde dinsel ideolojiyi de kullanmış olduğu açıkça görülmektedir. Bir anlamda, Türk milliyetçiliği İslâmcılıkla pekiştirilmişti. Bunun nedeni, dinin Türk toplumu üzerindeki etkinliğinden dolayı halkın dinsel öğelerle yoğrulmuş bir ideolojiye daha duyarlı olmasından ileri gelmektedir. Bunun bilincine varan MHP yöneticileri, dinsel ideolojiyi kullanarak daha geniş bir taban elde etme yoluna gittiler. Fakat partinin ideolojisindeki bu değişim, birdenbire ve kolay bir biçimde gerçekleşmedi: MHP içinde hizipleşmeler oldu ve Türkeş'in 1969'da «Biz Tanrı dağı kadar Türk, Hira dağı kadar Müslümanız.» Her iki felsefe bizim şiarımızdır»[108] diyerek belirttiği milliyetçilik

106. «Ticaretin gayri-milli unsurlardan arınması» zorunluluğu (**MHP 1973 Seçimi Bildirisi**, s. 45.); «Milli devlet, devletin tek ve aynı milletten kurulduğunu ifade eder.» (**MHP El Kitabı**, s. 4.)

107. Ülkü Ocakları Derneği Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu, şöyle yazıyordu: Üstün ırk nazariyesine itikata göre inanıyoruz... Türklük, din ve ırkın meydana getirdiği bir cevherdir... Ve Türk ırkı cümle ırklardan değerlidir.» (**Büyük Türkiye'ye Hasret** 27; zikr. **Faşizm ve Anti-Faşist Mücadele**, s. 169.) Almanya'daki Türk işçilerine 1977 seçimleri öncesinde dağıtılan bir broşürde çok daha sert bir dil kullanılıyordu: «Bu devleti (Osmanlı İmparatorluğunu) yıkanlar, Rum-Ermeni-Yahudi dönmeler, Kürtler, Çerkesler, Boşnaklar ve Arnavutlardır. Sen bir Türk olarak daha ne kadar tahammül edeceksin bu pis azınlıklara? At içinden Çerkes'i, gitsin Kafkasına, at içinden Ermeni'yi, at öldür Kürd'ü, içinden yok et tüm Türk düşmanını.» **MHP İddianamesi**, s. 181.)

108. 1969 Parti Kurultayındaki bir konuşmadan. Tanrı Dağı, geleneksel olarak Türklerin kökeni addedilen Orta Asya'daki Tienşan sıradağlarıdır. Hira Dağı ise, inanışa göre Cebrail'in Hazreti Muhammed'e Kur'an-ı Kerim'i vah-

İslâmcılık sentezini kabul etmeyen Nihal Atsız ve yandaşları ile «şamancılar» denen Türkçü grup partiden ayrıldılar.

MHP'nin parti amblemi olarak «üç hilâl»i seçmesinde açıkça ortaya çıkan ideolojideki bu dinsel eğilim, bazı dış görüntülerle pekiştirilmeye çalışıldı: Türkeş, Mekke'ye giderek hacı oldu ve 1977 Seçimleri öncesinde dinci çevreler içinde etkili bir kişiliğe sahip bulunan Necip Fazıl Kısakürek'in Milli Selâmet Partisi (MSP) yerine MHP'yi desteklemesi sağlandı. MHP, yeni görünümüne uygun bir biçimde tarikatlarla da yakın ilişkiler içine girdi[109]. Ancak tarikatlarla, dinci çevrelerle kurulan ilişkilerden partinin hakim konumda kalmasına, tabanın bu grupların etkinliği altına girmesinin önlenmesine özen gösterilmeye çalışıldı[110]. Ne var ki MHP, giderek, seçmen tabanıyla, militan kadrosuyla dinci bir parti görünümü kazanmaya başladı. İtiraflarda bulunmuş olan Ali Yurtaslan 1979 yılında tutuklu MHP'li militanlardan şöyle söz etmişti: «Kur'an-ı Kerim kursları mecburiydi. Ayrıca İslâmi bilgiler, namaz vs. öğretilirdi. Cezaevlerine taş medrese denilirdi.»[111]

MHP, milliyetçi-İslâmcı ideolojisiyle gittikçe MSP'ye benzer bir parti durumuna gelmekteydi. Fakat onu MSP'den farklı kılan önemli bir özelliği vardı: Sürekli bir biçimde kuvvete, şiddete başvurması. Daha ileride değinileceği gibi MHP, terörü (özellikle yan örgütlerindeki ülkücü militanlar yoluyla) uygulamakla kalmadı, ayrıca bunu ideolojisinin temel taşlarından biri durumuna getirdi.

MHP'nin Örgütlenişi

MHP, eyleme yönelik bir örgütlenmeye gitmişti. MHP'lilerin «teşkilât» diye adlandırdıkları örgüt, MHP İddianamesi'nde şöyle tanımlanmaktadır: «Bu teşkilâtta, MHP Genel Başkanlığı, Gençlik Kolları, bütün ülkücü dernekler ve bunların okul, semt ve mahallelerle, resmî dairelerindeki oba teşkilâtları, obaların üniteleri, yukarıdan aşağıya kademeleşen askeri disiplinin hakim olduğu, mer-

---

yetmek için göründüğü yerdir. Türkeş ayrıca şöyle de yazmıştı: «Milliyetçiliği reddeden bir dincilik anlayışı ve İslâmiyet'e düşman bir milliyetçilik anlayışı bize yabancıdır, bizim dışımızdadır... Türklükle İslâmiyet, bin yıldan beri aynı mukaddes potada kaynaşmış, etle tırnak misali ayrılması imkânsız bir hale gelmiştir.» (Temel Görüşler, s. 180.)

109. MHP iddianamesinde, partinin dini istismar etmesinin kanıtları bulunmaktadır. Örneğin, partinin Ordu il müfettişinin genel merkeze gönderdiği bir mektupta «Ordu il merkezinde MHP'lilerin desteğiyle Süleymancılarca bir derneğin kurulmuş olduğu» haber veriliyordu. (MHP İddianamesi, s. 565; ayrıca s. 205, 252.) Ayrıca bkz. Binnaz Toprak, «Dinci Sağ.»

110. Parti merkezinde bulunan bir belge şöyle diyordu: «Tarikatlarla yapılan çalışmalarda onların kitlesine biz yaklaşacağız, bizim kitlemiz bilinmemeli.» (MHP İddianamesi, s. 620.)

111. Ali Yurtaslan, MHP Merkezindeki Adam — Ali Yurtaslan'ın İtirafı (İstanbul: Aydınlık Yayınları, 1980), s. 88.

keziyetçi, totaliter bir piramit oluşturmuştur.»[112] Örgüt içinde kararların alınması ve uygulanması, en üst düzeyinde kendisine «Başbuğ» denilen Türkeş'in bulunduğu emir ve komuta zinciri içinde olurdu. Bu bakımdan, MHP'nin kayıtsız-şartsız tek lider olarak görülen Türkeş'in kişiliğiyle özdeşleşmiş bir parti olduğu söylenebilir.

1965'ten sonra MHP'nin genç militan kadrosu, parti gençlik kollarının yanı sıra, parti dışında Ülkü Ocakları Dernekleri (ÜOD) adı altındaki yan örgütlerde yetiştirilmeye başlandı. «İktidar okullardan geçer» görüşünü benimseyen MHP, bir yanda ÜOD'yi Üniversitelerde, Genç Ülkücüler Teşkilâtı'nı liselerde faaliyete geçirirken, öte yanda 1968'de «komando kampları» diye bilinen yarı askeri nitelikli eğitim kampları kuruyordu[113]. Çeşitli tepkilerle karşılaşan MHP, 1971 darbesinden sonra bu kampları kapattı ve militanların ateşli silâhlarla yapılan eğitimi, ilk önce gizlice, ardından terörün tırmanmasıyla açıkça sokaklarda yapıldı.

ÜOD, çok hızlı büyüyüp Türkiye'nin dört bir yanına yayıldı; kesin bir rakam verilemezse de, 1970 sonlarında şubelerinin 1500, üyelerinin de 100,000 dolayında olduğu belirtilmiştir[114]. 1978 yılında, Ankara Valiliği'nin hakkında suç duyurusunda bulunması üzerine ÜOD feshedilip yerine Ülkücü Gençlik Dernekleri (ÜGD) kuruldu. Bu değişiklik yalnızca adli takibattan kurtulmak için yapılmıştı; iki derneğin yöneticileri aynı kişilerdi ve ÜGD, Ülkü Ocakları binalarında etkinlik gösterdi. 1980'de sıkıyönetim ilânından sonra ise, ÜGD kovuşturmaya uğramamak amacıyla faaliyetlerini durdurdu. Bu kez de sıkıyönetim bölgesi dışındaki Nevşehir ilinde bulunan Ülkü Yolu Derneği (ÜYD), 9 Mart 1980'den başlayarak ÜGD'nin görevlerini üstlendi.

MHP, gençlikten başka ,kitlesel bir örgütlenmeyi sağlayabilmek amacıyla çeşitli toplumsal kesimleri kapsayan bir dizi (iktisadî mesleki, yerel vb.) ülkücü kuruluş oluşturmuştu. Bunların en önemlileri şunlardı: Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MSK), Ülkücü Polisler Birliği (POL-BİR), Ülkücü Kamu Görevlileri Güçbirliği Derneği (ÜLKÜM-BİR), Ülkücü Öğretmenler Birliği Derneği (ÜLKÜ-

112. **MHP İddianamesi**, s. 256. «Oba,» Orta Asya'da göçebe yerleşmelerine verilen addır.

113. MHP Genel Sekreter Yardımcısı Nevzat Kösoğlu'nun bir demecinden. (**Cumhuriyet**, 5 Aralık 1977.) Partiler Kanunu'nun komando kampları kurulmasına izin vermediği iddialarına karşılık Türkeş şöyle demiştir: «Tabii ki böyle beyan ve ihbarlara herkesin karnı toktur... Komando ve judo çalışmaları için bu yıl İstanbul'da 60, Ankara'da 50, İzmir ve Adana'da 30'ar çadır kurulmuştur... Yurdun muhtelif yerlerinde açılan kamplardan bu yıl yetişen gençlerin adedi binin üzerindedir. Gelecek yıllar bu çalışmalar bütün yurt sathına yayılacak ve komünistlerle mason-kapitalist işbirlikçilerin korktukları güne on binlerce genç hazırlanacaktır.» («Komando Kampları,» **Milli Hareket**, 27 Ekim 1968, s. 13.)

114. Landau, **Pan-Turkism in Turkey**, s. 148.

BİR-ÖĞRET), Ülkücü Esnaf ve Sanatkârlar Derneği (ÜLKÜ-ES), Ülkücü Köylüler Derneği (ÜLKÜ-KÖY), Ülkücü İşçiler Derneği (ÜİD), Ülkücü Maliyeciler ve İktisatçılar Derneği (ÜMİD), Ülkücü Gazeteciler Cemiyeti (ÜGC). MHP ile bu dernekler arasında organik bir bütünlük vardı[115]. Ülkücü derneklerin genel başkanlarının seçilmesi ve değiştirilmesinde tek söz sahibi olan Türkeş, bu başkanlarla belli zamanlarda toplantılar yaparak onlara partinin buyruklarını iletirdi. Örgütü oluşturan bu kuruluşların yasal üyeleri yanında illegal üyeleri de vardı; bu yöntemle polisin tüm üyeleri ve yöneticileri tanıması önlenmiş oluyordu. Üstelik —ileride görüleceği gibi— gerçek işlevleri bağımsız devlet güçlerini ve kamu oyunu yanıltmak olan gizli terör örgütleri de kurulmuştu.

MHP, ülke dışında, özellikle Batı Almanya'daki Türk işçileri arasında örgütlenmeye büyük özen gösterdi. Örgütlenmenin iki farklı biçimi ardarda burada da kullanılmıştı. İlk olarak resmi bir biçimmde partinin Avrupa örgütü kuruldu; Türkeş bu olguyu Murat 1975'te Almanya gezisi sırasında «MHP Avrupa Teşkilâtının toplantısına» katıldığını söyleyerek açıkça ortaya koydu. Ekim 1976'da Anayasa Mahkemesinin kararı üzerine MHP, Almanya'daki örgütünü kapattığını bildirmesine karşın, daha sonraları bu örgütün etkinliklerini illegal biçimde sürdürdüğü saptandı[116]. İkinci olarak, partinin bir yan kuruluşu olan Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Konfederasyonu (Türk Federasyon) 1978 yılında ortaya çıktı. MHP İddianamesi'nde, çoğu Almanya'da bulunmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde faaliyet gösteren 129 derneğin bu konfederasyona üye oldukları belirtilmektedir[117].

MHP'nin Avrupa'daki bu yan kuruluşlarının «teşkiklât»a parasal aşıdan oldukça önemli bir destek sağladıkları bilinmektedir[118]. Bu ralarda toplanan paraların bir kısmı Türkiye'ye getirilirken, geri kalanı Türkeş'in Almanya'daki banka hesabına yatırılırdı. Bir gün partinin mallarına el konulabileceği tehlikesi göz önünde bulundurularak, MHP'nin mal ve para varlığının büyük bir bölümü Türkeş'in üzerine geçirilmişti. Böylece, zengin iş adamlarının partiye değil de Türkeş'e para yardımında bulundukları ileri sürülerek MHP ile iş çevrelerinin ilişkisi gözden kaçırılmaya çalışıldı[119]. Üyelerinden toplanan aidatlar yanında, örgütün bir başka parasal kaynağını işletilen ticari kuruluşlar ile vakıflar oluşturmaktaydı. Bunun yanına

115. Bkz. **MHP İddianamesi**, s. 270-73, 291-313; Yurtaslan, **MHP Merkezindeki Adam**, s. 65-84; Ülkücü militanlardan Ferhat Tüysüz'ün itirafları, **Cumhuriyet**, 28 Eylül 1979.

116. **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1979.

117. **MHP İddianamesi**, s. 139-46.

118. «*Genel merkeze her yıl Almanya'dan 20-25 milyon lira geliyordu.*» (Yurtaslan, **MHP Merkezindeki Adam**, s. 84.)

119. Belirli iş çevreleriyle MHP arasındaki yakın bağlar konusunda, ve Türkeş'in kişisel mal varlığı hakkında bkz. **MHP İddianamesi**, s. 394 v.d.

ülkücü militanların halktan zorla topladıkları paraları da eklemek gerekir. Dahası. MHP'nin silâh, uyuşturucu madde vb. kaçakçılığı yapan «Türk mafyası» ile ilişkileri olduğu ileri sürülmüş, fakat bunlar açıkça kanıtlanamamıştır[120]. Son olarak MHP ile ülkücü dernekler arasında karşılıklı malî ilişkilerin kurulmuş olduğunu da belirtmek gerekir. Temmuz 1985'te, MİSK'in işçilerden topladığı paraları 1976-1980 yılları arasında özellikle vurucu güçleri besleyen ülkücü kuruluşlara aktardığı gerekçesiyle hakkında açılan dâva, bu olguyu doğrular yöndedir[121].

MHP'nin üzerinde önemle durduğu bir başka konu propagandaydı. Parti, bu amaç doğrultusunda değişik kesimlere yönelik çeşitli yayınlar çıkardı. Partinin resmî organı olan Hergün günlük bir gazeteydi. Bunun dışında bağımsız bir görünüm içinde MHP'yi destekleyen birkaç günlük gazete ile parti ya da yan örgütler tarafından yayımlanan birçok dergi bulunuyordu.

MHP ve Siyasal Yaşam

Türkeş'in partiyi ele geçirdikten sonra girilen ilk genel seçimlerde CKMP, geçerli oyların yalnızca %2,2 sini alabildi. Partinin 1965 yılındaki bu başarısızlığının nedenleri olarak yeni yönetici-kadronun yeterince örgütlenememiş olması ve görüşlerini seçmene anlatacak yeterli zamanı bulunmaması gösterildi. Ne var ki, dört yıl sonraki seçimlerde MHP, oy oranını ancak %3'e çıkarabildi; bununla birlikte, (millî bakiye) sisteminin kaldırılmasıyla 1965'te elde ettiği 11 sandalyeden 10'unu yitirerek bir tek Türkeş'i parlamentoya sokabildi. 1973'te çok küçük bir artış sağlayan MHP büyük atılımını 1977'de gerçekleştirdi: Bir milyona yakın oy alarak 16 milletvekilliği kazandı[122].

120. Uğur Mumcu, çeşitli belgelere ve Stern mecmuasının 18 Ekim 1979 sayısındaki bilgilere dayanarak, bu ilişkiyle ilgili çeşitli yazılar yayınlamıştır. Bkz. **Tüfek İcat Oldu...** (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1983), s. 112-14; **Silâh Kaçakçılığı ve Terör** (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1981). Ülkücü militanlardan Fazlı Develi, itiraflarında, yerleştirildiği Uluslararası Ortadoğu TIR Şirketinin silâh kaçakçılığı yaptığını ve MHP'ye yılda 500 bin lira ödediğini ileri sürmüştür. («Ölüm Cezasıyla Yargılanan bir Ülkücünün İtirafları», **Cumhuriyet**, 18 Mayıs 1981.)

121. **Hürriyet**, 4 Temmuz 1985; **Cumhuriyet**, 5 Temmuz 1985. Bu makale yazıldığı sırada, 1980 darbesinden sonra faaliyetini tekrar sürdürmesine tek izin verilen ülkücü örgüt MİSK idi.

122. Seçim sonuçları şöyle idi :

Yıl	Oy Sayısı	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
1965	208.696	2,2	11
1969	275.091	3,0	1
1973	362.208	3,4	3
1977	951.544	6,4	16

Kaynak: **Milletvekili Genel ve Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Üçtebir Yeni-**

Gerçekte MHP'nin siyaset sahnesinde etkin bir rol oynaması, 1 Nisan 1975'te Birinci Milliyetçi Cephe hükümetinin kurulmasıyla başladı. Adalet Partisi (AP)'nin liderliğinde kurulan bu koalisyon hükümetinde MHP, mecliste sadece üç üyeye sahip olmasına karşın, iki bakan (Alparslan Türkeş ve Mustafa Kemal Erkovan) ile temsil edildi. Kabinede MHP'ye verilen bu iki koltuğun, parlamentoda değil, sokakta temsil ettiği gücün karşılığı olduğu söylenebilir. 22 Temmuz 1977'de oluşturulan İkinci Milliyetçi Cephe hükümetinde MHP, bu kez beş bakanlık elde ederek milletvekillerinin hemen hemen üçte birini kabineye soktu[123].

MHP'yi kollamasının ve ona yöneltilen suçlamalara göğüs germesinin nedeni, büyük burjuvazinin temsilcisi olan AP'nin ülkücü gençlerden demokratik ve solcu kesimlere karşı vurucu bir güç gibi, faydalanmış olmasıydı. MHP militanlarının gerçekleştirdikleri her eylem, her silâhlı çatışma ya da cinayet, Demirel'in başkanlığındaki AP'nin işine geldi: Bu sayede AP, sürekli olarak CHP ile devrimci güçleri suçlayıp komünizm tehlikesini gündemde tuttu, ve böylece orta sınıfları korkutup ,onları «güçlü bir hükümet» düşüncesine doğru yönlendirmeye çalıştı[124]. Ancak gittikçe artan şiddet ortamı, iktisadi düzenden hoşnut olmayan orta sınıfların bir bölümünün MHP'ye yönelmesini de kolaylaştırdı. Bu bakımdan, «Bana sağcılar cinayet işliyor dedirtemezsiniz» diyen Demirel'in AP'siyle, Türkeş'in MHP'si arasında zımni bir ortaklığın bulunduğu ileri sürülebilir. 1970 yılında İçişleri Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nce MHP'nin «faşizan» tutumu ve eylemleri hakkında hazırlanan raporun dönemin Başbakanı Demirel'e verilmesine karşın, MHP ile il-

---

leme Seçimi Sonuçları — 5 Haziran 1977 (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1977). § Bu seçimlerin MHP açısından bir tahlili için bkz. Nermin Abadan, 1965 Seçimlerinin Tahlili (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966); Emin Çölaşan, Erdinç Özselçuk ve Mustafa Özcan, 1973 Seçimleri (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1975); İlhan Tekeli ve Raşit Gökçeli, 1973 ve 1975 Seçimleri (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977); Orhan Erinç (der.), Seçim Cumhuriyet 77 (İstanbul: Altın Kitaplar Matbaası, 1977).

123. Birinci Milliyetçi Cephe kabinesindeki MHP'li bakanlar Alparslan Türkeş (Başbakan Yardımcısı) ve Mustafa Kemal Erkovan (Devlet Bakanı) idi. İkinci Milliyetçi Cephe kabinesindekiler ise Alparslan Türkeş (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), Sadi Somuncuoğlu (Devlet Bakanı), Agâh Oktay Güner (Ticaret Bakanı), Cengiz Gökçek (Sağlık Bakanı) ve Gün Sazak (Gümrük ve Tekel Bakanı) idi.

124. Vaner, «Violence Politique en Turque,» s. 16. Bir yabancı araştırmacı, şu yargıda bulunmuştur: «Türkiye'de faşist terör ne bir sapma, ne de ikincil bir hadisedir; kapitalist sınıfın, iktisadi kaynakların halk kitlelerinin zararına tasarrufu mücadelesinde gerekli gördüğünde kullanmak üzere saklı tuttuğu bir silâhtır.» (A. Gil, «La Turquie: crise économique et péril fasciste,» Le Monde Diplomatique (Şubat 1979).

gili hiçbir adli kovuşturmanın açılmaması bunun açık kanıtıdır[125]. Daha sonra da MHP, AP tarafından iktidara ortak yapıldı.

Fakat, MHP'ye karşı takınılan bu tutumun AP içinde hiçbir tepkiye neden olmadığı sanılmamalıdır. İkinci Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde burjuvazinin bir kesiminin faşizan eylemlerden ve uygulamalardan rahatsız olması üzerine, Demirel'in MHP politikasına eleştiriler gelmeye başladı. 1977 yılı sonlarında, bazı AP milletvekili ve senatörler «AP tabanının MHP'ye kaydığını, böyle giderse MHP'nin AP'yi yiyip bitireceğini» ileri sürdüler[126]. En ağır eleştiri ise daha sonra partiden istifa edecek olan AP İzmir İl Başkanı Kemal Serdaroğlu'ndan geldi: «Bu parti (MHP), yeryüzünde bitmiş bir düzen olan faşizmi savunuyor. Türkeş'in fikrinin Hitler'den hiç bir farkı yoktur... Açıkca nasyonal sosyalizmi savunuyorlar. Ülkenin bu partiden ve bu adamdan kurtulması gereklidir.»[127]. Bununla birlikte, bu eleştiriler parti içinde pek fazla etkili olmadı.

MHP, iktidara ortak olduğu dönemlerde, çeşitli kamu kuruluşlarını ele geçirdi ve devlet olanaklarından büyük ölçüde yararlanmasını bildi. «Ülkücüler, bilinçli olarak Gümrük ve Tekel Bakanlığı ile Ticaret Bakanlığı'nın hükümet ortaklığı döneminde MHP'nce alınmasından yararlanarak karşıt görüşün güçlenmesine engel olmaya çalıştıkları gibi, kendilerinin gereksinim duyduğu mal ve parayı sağlamak için uygun bir ortam yaratmışlardı.»[128] Bundan başka, Milli Eğitim Bakanlığı'nda üst düzeyde kadrolaşmaya gidildi ve çeşitli eğitim kurumlarının ülkücülerle doldurulmasına çalışıldı. Ele geçirdikleri Devlet İstatistik Enstitüsü, Toprak Reformu Müsteşarlığı gibi kuruluşlarla Tariş, Aliağa, Seydişehir gibi işletmelere MHP kendi adamlarını militanlarını yerleştirdi[129].

---

125. Sekiz yıl sonra, Bülent Ecevit'in başbakanlığı döneminde kamu oyuna açıklanan bu raporda şöyle denmektedir: «MHP'nin kurduğu komando kampları, Hitler'in Nazi teşkilâtının benzeridir... Türk milliyetçiliği, Türkçülük maskesi ile yurdumuzda tatbik edilmek istenen nasyonal sosyalizm, mevcut demokratik düzeni yıkmayı, öteden beri milli hudutlar içinde yaşayan Türk tabiyetindeki ekaliyetleri sınır dışı etmeyi, ve başka devletlerin siyasi hudutları içinde yaşamakta olan Türkleri yine başka devletlerin topraklarını içine alan (Turan ismi verilen) çok geniş bir toprak parçası üzerinde birleştirmeyi öngören emperyalist ve saldırgan bir siyasettir... MHP'nin amacı, hükümeti yıpratıp iktidarı ele geçirmek... İktidarı ele geçirdikten sonra çeşitli baskı metotlarına baş vurarak nasyonal sosyalist doktrini Türkiye'de uygulamaktır.» (Cumhuriyet gazetesinden sağlanan kopyasından.)

126. Cumhuriyet, 6 ve 9 Ekim 1977.

127. Cumhuriyet, 5 Ekim 1977.

128. MHP İddianamesi, s. 214.

129. Tariş, Ege Bölgesinde İzmir yakınlarında bir devlet işletmesidir. 1980 başlarında AP hükümeti, sözleşmeleri iptal etmeğe, sendika liderlerini işten

1980'de cezaevlerinde yapılan bir ankette sağ eylemciler (yani ülkücü militanlar) arasındaki memur oranının %14,2 olması, bu militan yerleştirme işleminde epey başarılı olunduğunu göstermektedir[130]. MHP'nin iktidarda güçlenip yandaşlarına eğitim ile iş ve para olanağı sağlaması, savunduğu aşırı milliyetçi görüşün «çeşitli toplumsal kesimlerin maddi yönden güçlük içinde bulunan bireyleri üzerinde cezbedici bir görünüm kazanmasına ,ülkücülüğün âdeta bir meslek haline gelmesine neden olmuştu[131].

Hükümete katılmanın, görüldüğü gibi, MHP'ye çok faydası olmakla birlikte, rahatsız edici bir yanı da bulunuyordu. Çünkü parti, bir yandan düzene karşıt, anti-kapitalist ideolojik söylemini sürdürüyor, öte yandan ise kurulu düzenin partisi AP ile koalisyonlara giriyordu. Bu çelişkinin yine ideolojik düzeyde, yani anti-komünizme ve milliyetçiliğe ağırlık verilerek giderilmesine çalışıldı. Örneğin Türkeş, MHP'nin Onikinci Kurultayında, partinin Birinci Milliyetçi Cephe hükümetinde yer almasını, «Partimiz komünizm tehlikesine karşı böyle bir hükümete katılma zorunluluğu duymuştur. Asıl hedef ve amaç, kendi partimizin iktidarıdır.» sözleriyle doğruluyordu[132]. MHP, 1977 seçimleri öncesinde, kendini AP'den ve diğer sağcı partilerden farklı göstermeye dikkat etti. Bunu, gerek anti-kapitalist ideolojisine ağırlık vererek, gerek «gerçek milliyetçilik»in tekelinde bulunduğunu ileri sürerek sağlamaya uğraştı.

Büyük bir olasılıkla, MHP'nin koalisyon ortaklarına karşı takındığı olumsuz ve eleştirel tutum, onun 1977 seçimlerindeki başarısında belli bir rol oynadı. Parti böylece ,anti-komünist ideolojiyle koşullanmış, düzenden hoşnut olmayan bir kitleyi kendine çekmeyi başarmıştı. Seçim öncesi kimi mitinglerde, büyük sermayenin ezdiği toplumsal kesimlere (lumpen proleterlere, işçilere, esnaf ve zanaatkârlara) «Büyük Sermaye Tahakkümüne Son» ya da «Anarşinin Kaynağı Tekelci Sermayedir» gibi sloganlarla yaklaşması, MHP'nin bu başarısını hazırlayan taktiklerden biriydi[133]. İktidarın olanaklarından yararlanması ve hakim sınıflardan (oy değil, fakat) maddi destek alması, MHP'nin 1977 seçimlerinden güçlü çıkmasının diğer nedenleridir. Fakat asıl neden, partinin büründüğü dinsel görünümdür. 1977 seçim sonuçları MHP açısından irdelendiğinde, bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır.

---

atmağa, ve bir sağcıyı müdür atamaya kalkışınca, direnişler ve türlü baskılara sahne olmuştu. Benzer olaylar Aliağa rafinerisinde ve Seydişehir sanayi işletmesinde de vukubulmuştur.

130. Solcu mahpuslar arasında kamu görevlilerinin oranı yalnızca % 8,8 idi. (Ergil, Terör ve Şiddet, s. 121-22.)

131. MHP İddianamesi, s. 214.

132. Cumhuriyet, 18 Mayıs 1975.

133. 1975 ara seçimlerinden sonra Ankara'da yürütülen bir araştırma, «MHP'nin yüksek gelir sektörlerinde oy alamadığını, buna karşılık orta gelir ve düşük gelirli bölgelerden oldukça tekdüze oy aldığını» ortaya koymuştur. (Tekeli ve Gökçeli, 1973 ve 1975 Seçimleri, s. 95.)

MHP oylarının dağılımında, (MHP ve yan örgütlerinin yurda yayılışında olduğu gibi) büyük bir bölgesel dengesizlik görülür. Kürtlerin yoğun biçimde bulunduğu bazı Doğu illerinde (Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Mardin, Muş, Siirt ve Van) MHP'nin elde ettiği oy oranı ortalama %0,85'tir; Hakkari'de seçimlere bile katılmamıştı. Türkiye'nin gelişmiş bölgeleri olan Marmara ve Ege'de de MHP oyları, ülke ortalamasının çok altında kalmıştır. MHP, ancak Türkiye'nin belli bir yöresinde (İç Anadolu, Doğu Anadolu'nun Batısı ve Çukurova'nın Kuzeyini kapsayan bölgede) seçmenin onda birinden fazlasının oyuna sahip olabilmiştir. MHP'nin %10'dan fazla oy aldığı (iki kümede toplanabilen) 6 il şunlardır:

1. Küme: Yozgat (22,9), Erzincan (19,0), Elazığ (18,7), K. Maraş (15,5), Sivas (13,2), Erzurum (12,8), Çorum (12,7), Gaziantep (11,1) ve Tokat 10,6).

2. Küme: Çankırı (17,0), Kırşehir (14,2), Kayseri (13,2), Niğde (13,0), Adana (11,3), Nevşehir (11,0) ve Konya (10,7).

Birinci kümeyi oluşturan 9 il (ki bunlara %9,2 lik Malatya da eklenebilir), farklı etnik ve dinsel (mezhepsel) grupların içiçe yaşadıkları illerdir. «Farklı mezheplerin bir arada oldukları yörelerde din faktörünün daha belirleyici bir etken olduğu»[134] göz önünde bulundurulduğunda, MHP'nin azınlıklara yönelik saldırgan Türkçü-İslâmcı ideolojisiyle neden bu illerde başarılı olduğu ortaya çıkar. Mezhep farklılığının ve çatışmasının körüklenmesiyle, «mürteci» sünni mezhebindeki seçmenler, MSP'den önemli ölçüde kopmuş ve bu konuya daha radikal bir yaklaşım getiren MHP çevresinde toplanmışlardır. MHP'yi bu yörede başarıya götüren en önemli etken, MSP'nin «uzlaşmacı» tutumuna karşılık MHP'nin «iç düşmanlar»a (Komünist-Alevi-Kürt) yöneltilmiş saldırgan ve bağnaz bir dinsel ideolojiyi kullanmasıydı[135].

İkinci kümede, Adana dışındaki 6 ilin tümü, Orta Anadolu'da bulunmakta ve kırsal bölgelerde durgun bir toplumsal yapı göstermektedirler. Buralarda halkın, özellikle köylü kesiminin ,tutucu dinsel ideolojiye çok duyarlı olduğu bilinmektedir. Birinci kümede bulunan Yozgat ile Çorum'un da aynı niteliklere sahip olduklarını belirtmek gerekir. MHP, bu illerde de, 1973'de MSP'nin aldığı oyların bir kısmını kendi üzerine çekmeyi başarmıştır. Seçmen, iki dinci parti arasında daha dinamik, daha güçlü ve sola karşı daha köktenci olanı yeğlemiştir. MHP'nin dinci bir parti görünümüne bürünmesi ile seçimlerdeki başarısını arttırması arasındaki nedensellik ilişkisine bir başka örnek de Bingöl ilindeki durumudur: 1977 se-

134. Toktamış Ateş, «77 Seçimi Işığında MHP ve MSP'nin oy tabanı ve AP.» Cumhuriyet, 9 Kasım 1977.

135. Mehmet Ali Ağaoğulları, L'Islam dans la vie politique de la Turquie (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 329-30.

çimlerinde il merkezinden ancak 464 oy (%2,4) alabilen MHP, Kürtlerin yoğun olduğu bu yörede Türkçülüğünü terk edip tarikatlarla ve Şeyhlerle işbirliğine girmesi üzerine 6 ay sonraki yerel seçimlerde Bingöl belediyesini ele geçirmişti.

MHP, seçim sonuçlarını önemser görünmekle birlikte bu yolla iktidara gelemeyeceğini hiçbir zaman gözden kaçırmadı. Üstelik, 1977 seçimlerinde görüldüğü gibi, Türkiye'nin gelişmiş yörelerinde başarılı olamayarak buralarda faşizme özgü bir taban oluşturamamış ve özellikle dinci-gerici çevrelerden gelen oylarla yetinmek zorunda kalmıştı. Seçim sandıklarından çıkan oylarla değil de, silâhlı militan gruplarına sahip olmakla güçlü olunacağı anlayışını 1935'ten beri sürdüren MHP, oluşturduğu ülkücü kadrolarıyla Türkiye'de terörün tırmanmasında baş rolü oynayanlardan biri oldu[136].

MHP ve Terörizm

MHP, özellikle yan kuruluşlarında örgütlenmiş genç militanlara yönelik bir biçimde, gücü ve güçlü olmayı savundu; buradan da hareketle şiddet kullanmanın övgüsünü yaptı. Örneğin MHP Gençlik Kolları Genel Başkanı Türkmen Onur, seçimlerden önce 3 Haziran 1977'de radyoda yaptığı konuşmada, ülkücü gençlerin komünistlere karşı verdikleri mücadele 110 şehit verdiklerini belirttikten sonra, MHP'yi «ürkeklerin değil, erkeklerin partisi» olarak tanımlamaktaydı[137]. Bunun yanında aşırı milliyetçi yayın organları, ülkücülere «döğüşe koşunuz... döğüşeceksiniz» diye çağrıda buunmakta ve karşıt görüşlülere «...o gün, topunuzun bir tek hamam böceği kadar bile hükmü olmayacak» diye tehditler savurmaktaydı[138]. Türkeş de açıkca «patlama noktasına erişmiş, patlama noktasını aşmış» bulunduklarını ve «hainlerle birlikte onları kışkırtanların da kafalarında ezileceğini» dile getirmekteydi[139].

Örnekleri kolayca çoğaltılabilecek olan, MHP'nin işlediği bu «zora başvurma-şiddet kullanma» olgusu, yalnızca iktidarı ele geçirmek için kullanılan bir yöntem olmaktan çıkmış ve partinin ideolojik söylemi durumuna gelmişti. MHP, seçmen kitlesine yönelik olarak özellikle dinsel ideoloji kullanırken, militan kadrosuna şiddete övgüyü içeren ideolojik söylemiyle yaklaşıp onu belli hedefle

136. 1960'lı yılların sonlarında başlayan şiddet ve terör hızla tırmanarak, 1969 da 9, 1974'te 27, 1977'de 319, 1979'da 1362, ve 1980'de 2206 kişinin ölümüne neden oldu. (Ruşen Keleş ve Artun Ünsal, **Kent ve Siyasal Şiddet** [Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982], s. 35.

137. Türkmen Onur'un bir konuşmasından; **1977 Genel Seçimi Radyo Konuşmaları**, s. 47-49.

138. Bkz. **Devlet**, 230 (1974); **Bozkurt** (Mart 1974); zikr. Muammer Aksoy, «Tırmanan Faşizm ve Gerçekler,» **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1976.

139. MHP On ikinci Kurultayındaki konuşmasından; **Cumhuriyet**, 18 Mayı 1975.

re doğru yöneltti. Kullanılan şiddet, dolayısıyla yaratılan terör, sürekli bir biçimde «komünizm tehlikesi» öne sürülerek kamu oyunda meşrulaştırılmaya çalışıldı[140]. Bu meşrulaştırma işleminde MHP, milliyetçilik duygularından da faydalanma yoluna gitti. 1975 yılında Türkeş, şunları söylemekten kaçınmıyordu: «Gençlerin elinde tabanca olabilir. Biz silâh sevgisine sahip bir milletiz. Hangimizde silâh yok ki? Ülkücü, ihtiyaç duyarsa milli silâhını kullanır. Çoğu Karadeniz yapısı veya Makine Kimya ruhsatlı silâhlardır bunlar.»[141]. Bundan başka MHP'liler, sık sık şiddet yoluyla devlet güçlerine yardımcı olduklarını ileri sürüyorlardı. Böylece bir ikinci amaç güdülerek, devletin güçsüzlüğü vurgulanıp, kamu oyunda bir iktidar boşluğu olduğu kanısı yaratılmaya çalışılıyordu[142]. MHP'nin tüm bu şiddeti meşrulaştırma işlemleri yeni şiddet eylemlerini teşvik edici bir bir işlev görmüştür. Her şiddet eylemi de MHP'nin şiddetin övgüsü üzerine kurulu ideolojisini yeniden üretmesine katkıda bulunmuştur.

MHP tarafından komando kamplarında yetiştirilip ülkücü derneklerde örgütlenen gençlere, ilk önceleri «komando» adı verildi. Daha sonraları «komando» sözcüğünün gerek dış kaynaklı oluşu, gerek kamuoyunda olumsuz bir tepki yaratması sonucu, gençlerin «Bozkurtlar» ya da «Ülkücüler» diye adlandırılması yeğlendi. Partinin vurucu güçleri olan ülkücüler, genellikle sosyo-ekonomik ve psikolojik eziklik içindeki gençlerden oluşuyordu. İçlerinden çoğu, köyden büyük kentlere gelmiş ve bir kültür şoku yaşayıp kente uyum sağlayamama sorunuyla karşılaşmıştı[143]. İşte, özlemleriyle beklentilerini gerçekleştirmek ve kişilik sorununu çözebilmek için bir lider otoritesiyle bir grup dayanışmasına gereksinme duyan ve ezikliklerini başkaları («iç düşmanlar») üzerinde şiddet kullanarak bastırma yoluna giden bu gençler, kolayca ülkücü dernekler içine çekilip «endoktrine» ediliyordu. Ülkü Ocakları Derneği'nin 1977 yılında hazırladığı bir raporda bu olgu açıkça ortaya konmaktaydı: «Toplum içinde kendini yalnız hisseden ve dayanacak bir çevre arayan kişiler ve toplum içinde horlanan aşağılanan kişiler bir teşkilât içinde yer alıp, onun gücüne ve dayanışmasına ortak olmak

140. Örneğin: «Ülkücü gençlik komünistlere karşı çıkmış, devletin yıkılmasını önlemiştir. Silâhlı çatışmaları ilk başlatanlar komünistlerdir.» (MHP 1973 Seçim Bildirisi, s. 31.)

141. Uğur Mumcu, «Tiitre ve Dön.» Cumhuriyet, 25 Aralık 1975.

142. Örneğin, MHP Gençlik Kolları Kurultayı şu kararı almıştı. «Kanun hakimiyeti yetkililerce sağlanamadığı takdirde, bunu bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da Milliyetçi Hareket yüklenecektir.» (Cumhuriyet, 9 Mart 1975.) Türkeş ise açıkca «Ülkücü gençler devletin güvenlik kuvvetlerine yardımcı oluyorlar» demişti. (Cumhuriyet, 24 Haziran 1975.)

143. Daha geniş bilgi için bkz. Ergil, Terör ve Şiddet, s. 112-67. Ankara cezaevlerindeki ülkücü sanıkların % 67'si kırsal kökenliydi ve % 44,9'u yirmi yaşın altındaydı. (Keleş ve Ünsal, Kent ve Siyasal Şiddet, s. 65.)

istoyebilirler... Yöneticiler bu konuda hassas davranmalı ve bu tip kimseleri teşkilât bünyesinde bulunsun veya bulunmasın milletimizin menfaatleri doğrultusunda kanalize etmesini bilmelidir.»[144].

Ülkücü gençlerin MHP onayı ve desteği ile uyguladıkları şiddetin birkaç evreden geçtiği görülmektedir. 1974'e değin şiddetin uygulama alanı üniversite ve yüksek okullar, hedef ise «devrimci» gençlerdi. CHP'nin MSP ile iktidara gelmesinden sonra ülkücü militanların saldırganlığı («devrimci» gençler dışında) CHP'lilerle birlikte DİSK ve TÖB-DER gibi «solcu» tanınan meslek kuruluşlarının üyelerine yöneldi[145].

Daha sonraları ,karşıt görüşlülerin «beyin takımı» hedef alınarak namluların ucu tanınmış gazetecilere (Abdi İpekçi gibi), sendikacılara (Kemal Türkler gibi), üniversite öğretim üyelerine (Cavit Orhan Tütengil, Ümit Doğanay, Bedrettin Cömert, Bedri Karafakioğlu, Necdet Bulut gibi), parti liderlerine (Mihri Belli gibi) v.b. çevrildi. Terör odaklarının üzerine giden Ankara Savcı yardımcısı Doğan Öz ile Adana Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul'un öldürülmeleri ise, bağımsız devlet görevlilerine göz dağı vermek amacını taşıyordu. Bunun yanında, tüm ülkede bir yılgınlık ortamı yaratmak ve «kurtarılmış bölgeler» oluşturmak amacıyla kitlelor üzorindo terör estirilmeye başlandı. 1978'de Malatya, Sivas ve Kahramanmaraş'ta, 1980'de Çorum ve diğer bazı kentlerde dinci-gerici çevreler, Alevilere ve «solculara» (bunlara CHP'liler de dahil) karşı (bir «soykırıma») kışkırtılarak, teröre kitlesel bir boyut kazandırıldı.

Dışarıda estirilen şiddet, örgüt içinde de bir dereceye kadar geçerli kılınmıştı. Örgüt üyelerine, buyruklara uymayanların cezalandırılacakları ve «teşkilât»tan ayrılmanın olanaksız olduğu sık sık yinelirdi. Türkeş, 1973 yılında bunu açıkça ilân etmişti: «Emanet olan dâvayı kucakladım. Hiçbir şeye aldırmadan yürüyorum. Beni takip edin. Geri dönersem vurun. Dâvaya katılıp geriye dönen herkesi vurun.»[146] Bayram kutlama kartlarının üstüne basılarak binlerce gence bir emirname gibi dağıtılan bu sözlere örgüt içinde çeşitli yollarla büyük bir etkinlik kazandırıldığı, sonradan itiraflarda bulunmuş bazı ülkücü militanlar tarafından açıklanmıştı.

Silâhlı, bombalı eylemlere girişen ülkücü gençlerin parti yönetimi tarafından yönlendirildiğini ve korunduğunu gösteren çeşitli

144. «Kültür Komitesi Eğitim Faaliyetleri Üzerine» başlıklı rapordan zikr. **MHP İddianamesi**, s. 163-64.

145. Adana'da CHP üyesi bir işçinin öldürülmesi üzerine Türkeş şöyle bir yorum yaptı: «Biz Adana'da işçi Hüseyin'i neden öldürelim? Eğer öldürmek istense sıra Hüseyin'e ne zaman gelir?» (**Cumhuriyet**, 9 Mart 1975.) Böylece Türkeş, dolaylı biçimde, tanınmış kişilerin hedef alındığını belirtiyordu.

146. **Devlet**, 204 (1 Ekim 1973). Benito Mussolini'nin de benzer bir demeci olduğu bilinir. Bkz. Richard Coller. **Duce: the Rise and Fall of Benito Mussolini** (Londra: Collins, 1971), s. 91.

belgeler, MHP İddianamesi'nde yer almaktadır. Silahlar genellikle MHP il ve ilçe binalarında saklanmaktaydı; bir saldırı için saptanan vurucu timler silâhlarını buralardan sağlamakta, eylem bittikten sonra da geri getirmekteydiler. 12 Eylül 1980'den sonra arama yapılan MHP Genel Merkezi ile il ve ilçe binalarında çok sayıda ateşli silâh ve bomba bulunmuştu[147]. Bundan başka, ülkücülerin «sıradan» (yani, tanınmamış, yerel kişilerin dövülmesi ya da öldürülmesi gibi) eylemlerde merkezden bağımsız hareket ettikleri ve hattâ Türkiye'de terörün hızla tırmanmasıyla birlikte tavanın tabanı denetlemekte zorluk çektiği bazı gözlemciler tarafından ileri sürülmüştü. Bir başka iddia da, merkezde tam bir birlik bulunmadığı, ve Taha Akyol ile (1980'de solcu militanlarca öldürülen) Gün Sazak gibi üst düzey yöneticilerinden oluşan bir grubun yoğun terör politikasına karşı çıktığıdır.

MHP'nin orduya sızdığı ve ülkücülerin Silâhlı Kuvvetler'deki yandaşları vasıtasıyla askeri silâh ve bomba kullandıkları bilinmektedir. MHP, Silâhlı Kuvvetleri karşısına alabilecek davranışlardan özenle kaçınmıştı. Bu bağlamda, partinin 16 milletvekilinden 4'ünün emekli subay olduğunu, ve yöneticiler arasında asker kökenli kişilerin önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. 12 Mart 1971 Muhtırası'nı büyük bir coşkunlukla karşılayan MHP, bu dönemde askerlerle iyi bir ilişki içine girmeye çalıştı[148]. MHP'nin 1973 yılındaki bir propaganda kitapçığında «ülkücü gençliğin, 12 Mart Muhtırası ile, vazifesini şerefli Silâhlı Kuvvetler'e devrettiği» açıklanıyordu[149].

26 Aralık 1978'de Ecevit hükümetince ilân edilen sıkıyönetimle birlikte ülkücüler, MHP Genel Merkezi'nce saptanan yeni bir strateji uygulamaya koyuldular. «Silâhlı eylemlerden elden geldiğince kaçınmak» biçiminde özetlenebilecek bu stratejiyle «teşkilât», askerlerin tepkisini ülkücülerin üzerine çekmemeye özen gösterdi. ÜGD örgütünün dağıtılması, sıkıyönetime yardımcı olmak biçiminde kamuoyuna tanıtıldı. Dönemin ÜGD Genel Başkanı Şevkat Çetin, bir genel yönetim kurulu toplantısında sıkıyönetimin değerlendirmesini şöyle yapıyordu: «Başbuğ'un bize bildirdiğine göre sıkıyönetim bize

147. MHP İddianamesi, s. 540, 552, 623-27. Terörizmin kitlesel boyutlara erişmesinden önce, Cumhuriyet'e 1969'da verdiği bir demeçte, Türkeş taktiklerin kendileri tarafından hazırlandığını, komandoların ise bunları uyguladıklarını açıklamıştı. Bkz. Aksoy, «Tırmanan Faşizm ve Gerçekler,» Cumhuriyet, 25 Nisan 1976.

148. Gerçekten de MHP militanlarının ve taraftarlarının bu dönemde solu bastırmakta kullanılan «Kontr-Gerilla» örgütünde etkin oldukları ileri sürülmektedir. 1974'te MSP'li Gençlik ve Spor Bakanı Muslihittin Yılmazmete bu olguya şöyle açığa vurmuştu: «İster komando, isterse ülkücü gençlik olsunlar, beni karşılarında bulacaklardır. Zannetmeyin ki 1971'den sonra tezgâhlandığı gibi devletin zabıta kuvvetlerini de arkalarına alıp diğer tarafı ezebileceksiniz.» (Cumhuriyet, 1 Mayıs 1974.)

149. MHP 1973 Seçim Bildirisi, s. 32.

karşı ilân edilmiştir. Eylemlere devam edersek çökebiliriz. Bunun için her türlü eylem kesinlikle yasaklanmıştır. Siz bunun denetimini yapacaksınız. Böylece bize karşı ilân edilen sıkıyönetim komünistleri ezmek zorunda kalacaktır. Tüm silâhlar ve çeşilti malzemeler hemen ortadan kaldırılmalı, hatta gömülmelidir.»[150] Fakat eylemler, güvenlik güçlerinin yanıltılması amacıyla kurulan ETKO (Esır Türkleri Kurtarma Ordusu), TİT (Türk İntikam Tugayı) gibi paravan örgütler tarafından yürütüldü[151].

12 Eylül 1980 askerî darbesinin ardından diğer tüm siyasal partiler gibi MHP'nin de faaliyette bulunması yasaklandı; 16 Ekim 1981'de Milli Güvenlik Konseyi kararı ile parti kapatılıp mallarına el kondu. 29 Nisan 1981 tarihinde MHP hakkında «Anayasal düzenin, Cumhuriyetçilik ve demokrasi prensiplerine aykırı olarak, devletin tek bir kişi tarafından yönetilmesi amacına yönelik değiştirilmesine zor yoluyla kalkışmak; Türkiye ahalisini birbiri aleyhine silâhlandırarak toplu kıyıma yönlendirmek, toplu kıyıma neden olmak, bu cürümlere katılmak; TCK'nun 149. ve 146. maddelerinde yazılı cürümleri işlemek için silâhlı cemiyet oluşturmak» vb. iddialarıyla kamu davası açıldı[152].

SONUÇ

Türkiye'de aşırı milliyetçilik, yüz yıl boyunca çok değişik evrelerden geçmiş ve 1970'li yıllarda faşist bir hareket niteliğine bürünmüştü. Franco'nun «Ordu-Kilise-Parti» üçleminden etkilenmiş olan aşırı milliyetçiliğin partisi MHP, iktidara gelebilmek için kesinlikle Silâhlı Kuvvetler'i kazanmayı ve onun aracılığıyla ülke yönetimini ele geçirmeyi amaçlamıştı. «Ordu içindeki bir gruba bel bağlayan ve sürekli olarak askerlerin müdahale etmesini isteyen MHP, çeşitli etkenlerin yardımıyla 1980 askeri darbesini tahrik etmeyi başardı. Bununla birlikte, her ne kadar ideolojisi ,iktidarın yeni sahiplerinin Kemalizme otoriter, baskıcı ve milliyetçi bir nitelik veren anlayışları ile birçok noktada kesişiyor ise de, MHP bu darbeyi kendi amacına yönlendirmede başarılı olamadı; ancak bu yakınlık, onun baskılardan görece olarak uzak tutulmasını sağladı.»[153].

Türkeş ile arkadaşlarının 163 avukatının ortak imzasıyla hazırlanan ve 4 Ekim 1982'de askeri mahkemeye sunulan dilekçede «MHP'nin seçim beyannamesindeki istekleri hakikat oldu... Alparslan Türkeş ve lideri bulunduğu MHP'nin tutum ve davranışları bugün fiilen

150. Yurtaslan, **MHP Merkezindeki Adam**, s. 76.
151. A.g.e., s 79-80. Ülkücü militanlardan Mustafa Pehlivanoğlu, bu örgütlerin merkez tarafından kendini gizlemek maksadıyla öne çıkarıldığını doğrulamıştır. (**MHP İddianamesi**, s. 591.)
152. **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1980.
153. Vaner, «Violence politique en Turquie,» s. 16.

uygulanmaktadır.» denerek sanıkların salıverilmesi isteniyordu.[154] Gerçekten kafalarına aşırı milliyetçilik ideolojisi aşılanarak şiddet eylemlerine yöneltilmiş gençler ağır cezalara çarptırılırken bu işi tezgâhlayan MHP'li liderler arka arkaya serbest bırakıldılar; son olarak 1985 yılı başında Türkeş'in de salıverilmesiyle MHP dâvasında tutuklu sanık kalmadı. Bu makale yazıldığı sırada bazı MHP taraftarlarının ya da en azından aşırı milliyetçi ideolojiye yatkın kişilerin, çeşitli sağcı partiler içinde yer aldıkları bilinmekteydi. Bundan başka, Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin 13-14 Temmuz 1985 tarihindeki büyük kongresinde, Savcı Doğan Öz'ü öldürmek suçuyla yargılanıp delil yetersizliğinden dolayı serbest bırakılan ülkücü İbrahim Çiftçi liderliğindeki bir grup gencin 1970'lerin sloganlarıyla bir çeşit gövde gösterisi yapmaları, aşırı milliyetçi militanların yeniden kıpırdanmaya başladıklarını göstermektedir.

154. Cumhuriyet, 5 Ekim 1982

BÖLÜM 7

Dinci Sağ

Binnaz Toprak (*)

Kemalist ilkelere bağlı Türk aydını için dini esaslar üzerine kurulu bir toplumsal düzen, kıyamet günüyle neredeyse eş anlamlıdır. Cumhuriyetin kuruluşundan beri Kemalist seçkinlerin en sürekli kaygılarından biri, dinin devlet yönetiminde etkili olmasıydı. Laikliği benimsemiş kuşaklar, İslâmiyet'i Türkiye'nin çağdaşlaşmasının önünde önemli bir engel, merkezî siyasal yetke üzerinde ciddî bir tehdit saydılar. Kemalizm'in ilkeleri arasında lâiklik, gerek resmî ideoloji düzeyinde, gerekse dinî hareketler, örgütlenmeler ve partiler üstünde devlet egemenliğini sağlamayı amaçlayan bir dizi yasanın uygulamaya konması açısından özel bir öneme sahipti.

Lâikliği devlet politikası olarak savunan merkezî seçkinler için din irtica ile eş anlamlıydı. Cumhuriyettin lâik temellerini koruma görevi verilen bu seçkinler, kendi konumlarını tarihte ilerici bir güç olarak tanımladılar. Türkiye bağlamında lâiklik, Fransız siyasal yelpazesinde sonunda solla özdeşleşmiş Fransız lâiklik hareketini andırırcasına ilerici ve muhafazakâr, çağdaş ve geleneksel, aydın ve mürteci, devrimci ve gerici kategorilerini birbirinden ayırıp tanımlamaya yarayan bir eksen hâline geldi.

Oysa Türkiye'deki lâik çevre, solcu değildi. Ancak, «vekâleten sol» adı verilebilecek bir işlevi yerine getiriyordu[1]. Cumhuriyetçi görüş, Türk toplumundaki sınıf ayırımlarının tanınmasını dışlıyordu. Kemalizm'in altı ilkesinden halkçılık sınıflı toplumun var olmadığını kuramsal olarak açıklamada kullanılan alt kavramlardan biriydi[2]. Kemalist halkçılık, «halk»ı sınıflardan değil de meslek grup-

(*) Çeviren: Nail Satlıgan

1. «Vekâleten sol» terimi, küçük bir değişiklikle, Gregory J. Massel'in, **The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929** (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1974)' adlı kitabından ödünç alınmıştır.
2. «Altı Ok» diye bilinen bu ilkelerin diğerleri cumhuriyetçilik, milliyetçilik, lâiklik, devletçilik, halkçılık ve devrimciliktir. Bu ilkeler hakkında kısa bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi : Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller** (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1967), s. 215-297. Ayrıca bkz. Stefanos Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»

larından oluşan organik bir birim olarak tanımlıyordu. Halkçılık, sınıf dayanışması yerine tüm ulusun dayanışmasını vurguluyordu. Sınıflar yoktu, öyleyse sınıf ayırımlarına dayalı ayrıcalıklar da, sınıf çatışması da yoktu[3].

Bu sınıfsız toplum algılamasına uygun olarak laik ile dinci karşıtlığı, tek parti döneminde ve daha sonraları sol ile sağ karşıtlığının yerini tuttu. 1961 Anayasası siyasal söylem sahnesini liberal leştirinceye dek siyasal güçler, ideolojik konumlarına göre değil, laiklik konusundaki tutumlarına göre sınıflandırıldılar. Dolayısıyla Türk aydın kesiminin çoğunluğunun, tarihteki ilerici rolleri konusunda tereddütleri yoktu. Ülkeyi İslâmî geçmişinden çıkarıp çağdaş Batı'ya götüren inkılâpçılardı onlar. Bu bağlamda laiklik, dikkatleri sınıfsal sorunlardan uzaklaştırarak Kemalist halkçılık anlayışını pekiştirmeye yaradı. «Vekâleten sol» terimi buradan ileri gelir.

İslâmiyet'in merkezi siyasal yetkeye karşı koyma gücü taşıdığı korkusu kuşkusuz temelsiz değildir. Her şeyden önce İslâm, dini ile dünyevî arasında ayırım yapmaz. Hatta bu ayırımı küfür sayar[4]. Örneğin, Hıristiyanlık'tan farklı olarak, devletin temellerini dine bağlar. Bu yüzden hem dünyevi siyasal ideolojilerin hem de dünyevi siyasal yetkenin yerini alabilecek potansiyel bir güce sahiptir[5].

İkinci olarak, İslâmiyet'in kitlesel siyasal seferberlik açısından birleştirici bir yönü vardır. Kuşkusuz bu İslâmiyet'e özgü bir özellik değildir. Birçok Üçüncü Dünya ülkesinde din, kitleleri, başta sömürgeci rejimlere karşı milliyetçi mücadelelerin desteklenmesi olmak üzere, çeşitli siyasal amaçlar çevresinde toplamakta önemli bir rol oynamıştır[6]. Bunu olanaklı kılan, geleneksel toplumlarda dinin, çoğu kez, halk kitleleri için pek az anlamlı olabilen «ulus» gibi bir soyutlamayı aşarak, tek ortak kimlik kaynağı olmasıdır. Bununla birlikte İslâmiyet, Allah'ın buyruğuna dayalı bir siyasal topluluk fik-

3. Bkz. Zafer Toprak, «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu», İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları: 1923-1938** (İstanbul: Murat Matbaacılık, 1977) içinde, s. 13-31.
4. Bu nokta üzerine örneğin bkz. Bernard Lewis, «Politics and War,» Joseph Schacht ve Clifford Edmund Bosworth (der.), **The Legacy of Islam** (London: Oxford University Press, 1974) içinde, s. 156-57; Fazlur Rahman, **Islam** (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1968); H. A. R. Gibb, **Mohammedanism** (London: Oxford University Press, 1962).
5. Bir yandan kilise yapısı ile toplumun geri kalan bölümü arasında ayrım yapmayan, ve öte yandan tarihi tanrıbilimsel açıdan anlamlı gören dinlerin siyasette önemli bir güç olması olasılığının daha yüksek olduğu öne sürülmüştür. İslâm bu kategori içerisinde sınıflanmaktadır. (Donald Smith, **Religion and Political Development** (Boston : Little, Brown 1970.)
6. Çeşitli örnek olay incelemeleri için, bkz. Donald Smith (der.), **Religion, Politics, and Soc[illegible] the Third World** (New York: The Free Press, 1971).

rine verdiği önem yüzünden böyle bir seferberliğe özellikle elverişlidir. Söz gelimi, Budizm gibi bireysel bir dinin seferberlik çağrısı, siyyaset ile kişinin ruhunu kurtarması arasında bir ilişki bulunmadığı için çok daha zayıftır[7].

Üçüncü olarak, İslâmiyet'in Osmanlı toplumsal ve siyasal hayatı üzerindeki etkisi. Batı modelini izleyen çağdaşlaşma çabaları önünde gerçekten bir direniş temeli olabileceğinin bir göstergesidir. Gerçi Osmanlı uleması toplumsal-siyasal değişmeye her zaman karşı çıkmamıştır. Ancak Batı modeline dayalı bir reform yolunun benimsenmesi gerektiğine inanan Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının karşısındaki en güçlü muhalefet grubu gene de ulema idi[8]. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki çağdaşlaşmacı seçkinler, İslâmiyet'in ve ulemanın Osmanlı toplumu içindeki rolünü imparatorluğun gerileyişinin önemli bir etkeni olarak gördüler. İslâm ve İslâmi kurumlar, ilerlemenin önündeki başlıca engel kabul edildi.[9] Osmanlı İmparatorluğu'nun idari düzeni içerisinde hukuk, eğitim ve kamu politikası gibi alanlarda ulemanın yerine getirdiği yaygın işlevler, din adamlarının önemli toplumsal ve siyasal iktidar mevkilerine gelebileceklerinin kanıtını oluşturuyordu.

Son olarak, Cumhuriyetin ilk dönemi, İslâmiyet'in gerçekten de merkezi siyasal yetkeye karşı önemli bir protesto ve baş kaldırı kaynağı olabileceğini göstermiştir. 1920'ler ve 1930'larda Cumhuriyet rejimine karşı bir dizi ayaklanma İslâm adına kışkırtıldı. Kimilerinin —özellikle bağımsız bir Kürt devleti kurmayı amaçlayan 1925 Şeyh Sait ayaklanmasının— ayrılıkçı birer hareket olarak emelleri var idiyse de birçoğu, tek parti rejiminin lâiklik politikasına karşı bir protesto biçiminde başladı.

---

7. Örneğin bkz. Peter A. Pardue, **Buddhism** (New York: MacMillan, 1968); Kenneth W. Morgan (der.), **The Path of the Buddha** (New York: The Ronald Press, 1956).
8. Ulema, Osmanlı İmparatorluğunda dini mevkilerinin yanı sıra önemli eğitimsel ve adli mevkileri de bulunan din bilginlerine verilen toplu addı. Çağdaşlaşma karşısındaki hoşgörülerinin örnekleri için, bkz. Uriel Heyd, «The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II,» Scripta Hierosolymitana, 9 (1961), s. 63-96.
9. Yer sınırları, bu önermeyi destekleyecek kaynakların tam olarak sıralanmasını önlemektedir. Lâik aydınlarca Türkiye toplumu içinde İslâmiyet'in rolü üzerine yazılanların büyük bölümü, bilimsel yapıtlar, gazete makaleleri ve tarih ders kitapları dahil, bu görüş açısına uygundur. İstanbul Üniversitesi hukuk profesörlerinden Çetin Özek'in iki yapıtı bunun örneklerindendir: **Türkiye'de Lâiklik** (İstanbul: Baha Matbaası, 1962) şe **Türkiye' de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü** (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1964). Genel olarak, İslâmiyet'in Türk toplumu üzerindeki etkisi konusunda toplumbilimsel açıdan yapılmış sistemli incelemelerin sayısı çok azdır. Dikkate değer bir istisna için bkz. Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji** (Ankara: Sevinç Matbaası, 1969).

Bu nedenle merkezdeki Kemalist seçkinler İslâm konusunda çok duyarlı olmuş, katı bir lâiklik anlayışının Türk toplumunda yerleşmesine çalışmışlardır. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra girişilen reformlarda, yeni rejimin İslâm kültürünün yerine Batı kültürünü koyma yolundaki kesin kararlılığının payı vardı. Bu reformların çoğu, Sünnî İslâm'ın ve tarikatların kurumsal ve işlevsel gücünü zayıflatmayı amaçlıyordu. Dinî kurumlar ile din görevlileri devlet bürokrasisine bağlandı. Tarikatlar bütünüyle yasaklandı. Osmanlı döneminde büyük ölçüde ulemanın denetimi altında bulunan hukuk ve eğitim alanları her türlü İslâmî etkiden arındırıldı. Aynı zamanda seçkinlerin toplumsal ve düşünsel hayatını bir «mini Batı» kalesine dönüştürmeyi amaçlayan bir dizi değişiklik başlatıldı.

Böylece lâikleşme, Türkiye bağlamı içerisinde Türk deneyimine özgü nitelikler kazandı. Din ile devlet, birbirinden ayrılmamıştı. Devlet aygıtı ile kurumsal İslâm arasında sınırların bulunmayışı, İslamiyetin özüne olduğu kadar Osmanlı uygulamasına da uygundu. Her ne kadar çelişkili görünse de, İslâmiyet'de dini devletten ayırmanın olanaksızlığı dinin devlet bürokrasisine bağlanarak kontrol altına alınmasıyla sonuçlandı. Türkiye Cumhuriyeti'nin birçok kurumu, çeşitli Batı yasalarının toptan benimsenmesi dahil,[10] Batı modeline göre oluşturulduğu halde Hıristiyan kilisesiyle karşılaştırılabilecek özerk bir yapının İslâm için yaratılması yolunda bir çaba gösterilmedi.

Bu benzersiz lâikleşme modeli, İslâmî ilkelere uygun bir rejim değişikliğine yönelik açık ya da örtük talepleri sınırlı tutmakta çok başarılı oldu. Cumhuriyetin ilk yirmi yılındaki ayaklanmaların bastırılışından bu yana merkezî siyasal yetkeye karşı, İslâmî çağrılara dayalı açık bir tehdit görülmedi. İslâmiyet'den esinlenecek bir kitle ayaklanmasının olasılığı, lâik seçkinler tarafından büyük ölçüde abartıldı. Bununla birlikte belki de bu abartılmış kaygı, İslâmî bir hareketin başarı kazanma olanağını ortadan kaldırdı. Kemalist lâiklik, hem kamuoyu hem de kamu politikaları oluşturulmasında önemli birer merkez olan mahkemeler ,üniversite çevrelerinin ileri gelenleri, basının büyük bölümü ve ordu tarafından kollanıp korundu. Bu lâiklik bekçiliği, dini çıkarların geliştirilmesine yönelik her türlü siyasal faaliyetin devlet denetimi altına alınmasıyla sonuçlandı.

Ancak, Kemalist devrimci ruhun simgesi sayılan lâiklik konusunda bu abartılmış vurguya karşın İslâmiyet toplumsal ve siyasal hayatta önemli bir güç olmaya devam etti. İslâmiyet Türk toplumundaki grup normlarının oluşturulmasında önemli bir etmendir[11]. Bu hâliyle bireyi daha geniş toplumsal sistemle bütünleştirme

10. İsviçre Medenî Kanunu, İtalyan Ceza Yasası ve Alman Ticaret Yasası.
11. Şerif Mardin, «Lâiklik İdeali ve Gerçekler», Ticaret Mektebi Mezunları Derneği, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları: 1923-1938** (İstanbul, Murat Matbaacılık, 1977) içinde, s. 381-85.

işlevini yerine getiriyordu. Bu işlev, dinin bireysel kimliğin başlıca belirleyicisi olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik etnik ve dinsel gruplardan oluşan yapısı içinde her halde daha da büyük bir önem taşıyordu. Millet sistemi,[12] grup normal ile değerlerinin temelde dini kökenli olduğu düşüncesine dayanıyor, imparatorluğun farklı uyrukları için evrensel değil de tikel yasalar yapma gereğini meşrulaştırıyordu. Osmanlı uyruğunun Türkiye Cumhuriyeti vatandaşına dönüştürülmesi, yasa önünde eşitliğin kabulünden çok daha karmaşıktı. Günümüz Türkiye'sinde Müslüman nüfusun kimliğini tanımlayışının temellerini irdeleyen az sayıdaki inceleme, bireylerin önemli bir yüzdesinin kendilerini öncelikle Türk değil, Müslüman olarak gördüklerini göstermektedir. Örneğin, 1968'de İzmir'deki Sümerbank fabrikası işçilerini kapsayan bir incelemede, görüşülenlerin %38'inin kendilerini soru cetvelindeki alternatif şıklardan —İzmirli, doğup büyüdükleri yöreli, işçi, ve Türk— herhangi biri olarak değil de Müslüman olarak tanımladıkları ortaya çıktı. Kendilerini Türk olarak gördüklerini bildirenlerin oranı yalnız %50 idi. Belki daha önemlisi, toplumdaki diğer kimseleri nasıl algıladıkları sorulduğunda, «vatandaş» diye cevap veren %36'ya karşılık % 52'nin «din kardeşi» cevabını vermeleriydi[13]. Aynı şekilde, Türk köylüleri arasında ulus çapında yapılmış bir araştırmada, yalnızca köylerdeki lise öğrencilerinin Türklerin belli başlı niteliklerinden biri olarak milliyetçiliği düşündüğü, buna karşılık Türk halkının İslâm inancına bağlılıkla tanımlanabileceği cevabını verenlerin gerek okumuşlar, gerekse okumamışlar arasında daha yüksek olduğu saptanmıştır[14].

Dolayısıyla İslâm, bir düzeyde, gerek bireysel gerekse toplu kimliğin temellerini oluşturan bir simgesel sistem olarak toplumsal hayatın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Ayrıca, başka herhangi bir dine çok benzer bir şekilde İslâmiyet'in insanın var oluşuna anlam kazandırma işlevini yerine getirdiği kuşkusuzdur. Her çağda ve her yerde insanlar, yaşam ve ölüm tragedyasına zaman dışı bir anlam katan inanç sistemlerine bağlanmışlardır. Bu bağlamda, özel hayatlarında dindar, kamusal rollerinde ise lâik olan çoğu Türk'ün aklında İslâmiyet ile lâiklik arasında çelişki yoktur. Büyük

12. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki millet sistemi, gayri Müslimlere ilişkin İslam ilkelerine dayanmaktaydı. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki çeşitli gayri Müslim topluluklara iç işlerinin yönetiminde idari özerklik verilmekteydi. Bkz. H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, **Islamic Society and the West** (London: Oxford University Press, 1957), s. 1, böl. 2, s. 207-34.

13. Sonuçları ne yazık ki hâlâ yayımlanmamış olan bu tarama Şerif Mardin tarafından yürütülmüştür: **Din ve İdeoloji**, s. 132. Ayrıca bkz. Metin Heper, «Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective,» **The Middle East Journal**, c. 35,) (1981), s. 355-56.

14. Frederick Frey, «Socialization to National Identification Among Turkish Peasants,» **Journal of Politics**, 30 (1967), s. 945-46.

bir olasılıkla dinci bir partiye oy vermeyecekler. Kemalist reformlara karşı herhangi bir dinî tepkiye şiddetle muhalefet edecekler, ama özel hayatlarında namaz kılma ya da Ramazan'da oruç tutma gibi dinî görevlerini yerine getireceklerdir. Bu anlamda Kemalizm ile İslâmiyet arasında özel bir tür «bağdaştırmacılık»tan söz edilebilir. İslâm özelleştikçe devlet içerisindeki mevzilerinin yanı sıra İslâm hukuku, İslâmî eğitim ve toplumsal hayata ilişkin kurallar atılmaktadır. Bir başka deyişle, İslâmiyet gibi toplumsal ve siyasal bir din,[15] bireysel bir dine dönüştürülmüştür. Son tahlilde bu, Kemalist laikliğin belki de en büyük başarısıdır. İslâmiyet'in salt bireysel bir inanç konumuna düşürülmesi gerçekleştirilebilmiştir.

Ne var ki bu bağdaştırmacılığı kabul edilebilir bulmayanlar da vardır. Kendi dindarlık anlayışlarına göre Kemalist reformculuğu, özellikle çağdaş Türk toplumunda kadınların yeri gibi konularda, küfür olarak görmeye devam eden bir kesit vardır. Başka bir kesit için ise geleneksel İslâm topluluğunun yok oluşu ile geleneksel iktisadî faaliyetlerin yok oluşu arasında bir koşutluk bulunmaktadır. Buradaki tipik örnekler küçük tüccar, esnaf, zenaatkâr ve benzerlerdir. Bu gruplar açısından kendi iktisadi faaliyetleri, bir yanda örgütlü işçi hareketi, öbür yanda örgütlü işverenler arasında gitgide sıkışmaktadır. Dolayısıyla, işçi hareketine ve sola olduğu kadar büyük şirketlere de karşı olan sağ ideolojilere sürüklenirler. İleride tartışılacağı gibi, günümüz politikası üzerinde İslâmiyet'in etkisi, dinin iktisadi değişmeye karşı bir protesto mekanizması olarak yerine getirdiği işlevle kısmen ilişkilidir.

İslâmiyet ve Kemalist Reformlar

Ümmet (inananlar topluluğu) kavramında ifadesini bulan İslâmiyet, bir toplumsal kimlik kaynağı olarak siyasal seferberlik için araç olarak kullanılmaya hayli elverişlidir. Gerçekten de İslâmiyet'in Türkiye'de bir siyasal sorun olmaya devam etmesinin sebeplerinden biri, bizatihi bir dizi parti ve siyasal hareketin İslâm'a başvurarak yandaş kazanmaya çalışmaları olmuştur. Olayın geçmişi, gerek Mustafa Kemal'in milliyetçi güçlerinin gerekse işgal altındaki İstanbul'da işbirlikçi Osmanlı hükûmetinin kendi dâvalarına sadık güçleri dinî yetkililerin desteğini sağlayarak seferber etmeğe çalıştıkları İstiklâl Savaşı'na dayanır. Gerçekten de bu mücadele, hem Anadolu kent ve köylerindeki yerel din adamlarının yardımıyla, hem de milliyetçilerin açıklanan amaçları arasında, İslâmî temalara bol bol —aslında resmî tarih yazıcılığının sonradan teslim edeceğinden çok daha büyük ölçüde— yer verilerek yürütülmüştür[16].

15. Bu noktanın irdelenmesi için, bkz. Binnaz Toprak, **Islam and Political Development in Turkey** (Leiden: E. J. Brill, 1981), bölüm 2.

16. Ulemanın Ulusal Bağımsızlık Savaşı'ndaki rolü için bkz. a.g.e., s. 63-66. Ayrıca, Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları** (An-

Milliyetçiler, din adamlarının yanı sıra kasaba eşrafı ile köylerdeki ağaların desteğini de kazandılar. Bu ittifak, milliyetçilerin zaferinin ardından kurulan cumhuriyetten sonra da sürdü[17]. Buna karşılık ulema ile Mustafa Kemal'in güçleri arasındaki işbirliği kısa ömürlü oldu. Örneğin ilk Büyük Millet Meclisi'ndeki milletvekillerinin yaklaşık olarak %20'sinin din adamı olmasına karşılık dördüncü, beşinci ,altıncı ya da yedinci meclislere yeni seçilenler arasında din adamı olan hiç bir milletvekili yoktu[18]. İktidara gelir gelmez Kemalistler, İslâmiyet'in kurumsal gücüne ağır bir darbe indiren lâiklik programını uygulamaya giriştiler.

Tek parti yıllarının lâikleşme politikası, Batı'nın izlediği yoldan geçerek ülkeyi çağdaşlaştırma yolunda Osmanlı devlet adamları ile aydınlarının en azından bir yüzyıldır harcadıkları çabaların doruk noktasıydı. Kamuoyu, çağdaşlaşmayı Batılılaşmayla özdeşleştirenler (Batıcılar) ile İslâmî kurumları ve kültürü korurken Batı teknolojisini benimsemekten yana olanlar (İslâmcılar) arasında bölünmüş olduğu için, Batılılaşma sorunu Osmanlı döneminde çözüme ulaştırılamamıştı[19]. Batılılaşmanın uygar dünya saflarına katılmanın tek yolu olarak benimsenmesiyle Kemalistler, bu tartışmayı sona erdirmiş oldular[20]. Bundan dolayı Kemalist dönem, toplumun değer yapısında, Batılı normlara bağlı bir seçkinler kümesinin yaratılmasıyla sonuçlanan bir dizi köklü değişme tanık oldu.

Gerçekten de Cumhuriyetin ilk yıllarında girişilen reformların listesi, Türk toplumunda İslâmî bir ortamdan Batılı bir ortama doğru köklü bir dönüşümü açığa vurur. Tarih sırasıyla bu reformlar şunlardı:

1. Büyük Millet Meclisi'nin bir kararnamesiyle 1922'de saltanatın kaldırılması.
2. İslâm ümmetinin birliğini simgeleyen Halifeliğin 1924'te kaldırılışı. Osmanlı sultanları, kökeni Hazreti Muhammed'in ölü-

---

kara : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y.); Kadir Mısıroğlu, **Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler** (İstanbul: Sebil Yayınları, 1967). İslamî temaların milliyetçiler tarafından kullanılışı konusunda bkz. Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»

17. Bkz. İlkay Sunar, **State and Society in the Politics of Turkey's Development** (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), s. 76 v.d.
18. Toprak, **Islam**, s. 64-65, 70-71. Bu hesaplamalar, hepsinde değişik rakamlar bulunan üç ayrı kaynağa dayanmaktadır: Frederick W. Frey **The Turkish Political Elite** (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965), s. 126, 181; Dankwart A. Rustow, «Politics and Islam in Turkey: 1920-1955,» Richard N. Frye (der.), **Islam and the West** (The Hague, Mouton, 1956) içinde, s. 73; Kutay, **Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 102-8.
19. Bu tartışma üzerine bkz. Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı** (İstanbul: Baha Matbaası, 1962).
20. Burada belirtmek gerekir ki, Kemalistler için «uygar» terimi yalnız Batı bağlamı içerisinde anlam taşıyordu.

münden sonraki döneme dek uzanan Halife unvanını onaltıncı yüzyılda elde etmişlerdi.

3. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde en yüksek dini yetkili olan ,ve işlevleri arasında siyasal kararların İslâm hukukuna uygunluğunu gözetmek de bulunan Şeyhülislâm makamının 1924'te kaldırılışı.
4. 1924'te Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılışı.
5. İslâm hukukuna dayalı dini mahkemeler olan Şer'i mahkemelerin 1924'te kaldırılışı.
6. Osmanlı İmparatorluğu'nda dini öğrenimin önemli merkezleri olan medreselerin 1924'te kapatılması.
7. 1925'te tarikatların kapatılması ve tüm faaliyetlerinin yasaklanması.
8. 1925'te fesi yasaklayıp şapkanın giyilmesini öngören bir yasanın kabulü Cumhuriyet rejimi, yasaklamamakla birlikte kadınlarda çarşaf ve peçeye karşı da tavır aldı.
9. Hicri ve Rumi takvimlerin yerine 1925'te Miladi takvimin benimsenmesi.
10. Erkekler ile kadınlara eşit yurttaşlık hakları tanıyan İsviçre Medeni Kanununun 1926'da benimsenmesi.
11. 1928'de Batı rakamlarının benimsenmesi.
12. 1928'de Arap yazısından Latin yazısına geçilmesi.
13. 1924 Anayasasının İslâmiyet'i devlet dini olarak kabul eden ikinci maddesinin 1928'de çıkarılması.
14. Önce 1930 belediye seçimlerinde, ardından 1934'teki genel seçimlerde kadınlara siyasal hakların tanınması.
15. 1931'de Türk Dil Kurumu'nun kuruluşuyla, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin Türkçe'den ayıklanması sürecinin başlatılması.
16. 1931'de metrik sistemin benimsenmesi.
17. 1934'te soyadlarının kabulü.
18. 1935'te haftalık tatil gününün Cuma'dan Pazar'a alınması.

Yukarıda görülebileceği gibi, İslâmiyet'in Türk toplumundaki gücü, idari ve yasal alanlar ile eğitim alanındaki İslâmi kurumlar ağını kaldırmakla kalmayıp, İslâm'ın toplumsal hayattaki etkisini de azaltan bir dizi değişmeyle zayıflatıldı. Söz gelimi, kadınlara eşit medeni ve siyasal hakların tanınması, İslâmiyet'in toplumsal hayattan tasfiyesi açısından yeni rejimin en devrimci eylemlerinden birisiydi. Alfabenin, haftalık tatil gününün ve takvimin değiştirilmesi ile fes giymenin yasaklanması, önemsiz gibi gelse de, aynı doğrultuda atılmış adımlardı. Bir bütün olarak alındığında bu reformlar, Osmanlı-İslâm uygarlığının simgelerini yıkıp yerine Batı'daki karşılıklarını koymayı amaçlamaktaydı[21].

21. Bu reformlarla ilgili olarak bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970); Niyazi Berkes, **Türki-**

Siyasal açıdan Kemalist reformların en önemli yönü, siyasal yetkenin meşruluğunun İslâm hukuku yerine ulusun egemenliğine dayandırılmasıydı. Bu, Saltanatın, ardından da Halifeliğin kaldırılmasıyla gerçekleştirildi. Ayrıca Cumhuriyet rejimi, dinin siyasal amaçların meşrulaştırılmasında kullanılmasını önlemek için bir dizi yasal önlem aldı.

Örneğin, 1923'ten beri bir çok parti, dini çağrılara dayalı siyasal faaliyeti yasaklayan çeşitli yasaları çiğnedikleri gerekçesiyle kapatıldı. Tek parti yıllarında, 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, irtica kışkırtıcılığı suçlamasıyla feshedildi —oysa bunların faaliyetlerinin durduruluşunun ardındaki asıl sebep, muhtemelen tek parti yönetimine başarıyla muhalefet etmeleriydi[22]. Çok partili demokrasiye geçildikten sonra, Demokrat Parti'li (DP) bir grup muhalif milletvekili tarafından 1948'de kurulan Millet Partisi, laikliğe aykırı tutum suçlamasıyla mahkeme kararıyla yasaklandı[23]. Bunu Milli Nizam Partisi'nin (MNP) 1972'de —kuruluşundan iki yıl sonra— benzer gerekçelerle Anayasa Mahkemesi'nce kapatılışı izledi[24]. Bu satırlar yazıldığı sıradaki son örnek, İslâm davasını ilerletme örtük amacıyla, 1972'de münfesih MNP'nin halefi olarak kurulmuş olan Milli Selâmet Partisi (MSP) idi. Parti, 12 Eylül 1980 sonrası askeri yönetimce feshedildi. Gerçi ordu iktidara gelir gelmez bütün partiler aynı kaderi paylaştı. Ancak yöneticileri askeri mahkemelerde yargılanarak hapis cezalarına çarptırılan MSP, özel muameleye tâbi tutulan az sayıda partiden biri oldu.

Dinin siyasal amaçlarla kullanılmasına karşı yasal önlemler, başlangıçta Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinde yer almaktaydı. Çeşitli gruplarca kaldırılması için yapılan baskıya akrşın bu maddeye dokunulmadı[25]. Değiştirilip bugünkü biçimini aldığı 1949'dan

---

ye'de Çağdaşlaşma (İstanbul: *Doğu-Batı Yayınları, t.y.*); *Lord Kinross*, **Atatürk** (İstanbul: Sander Kitabevi, 1967); Count Leon Ostrorog, **The Angora Reform** (*Londra: University of London Press*, 1927); Richard D. Robinson, **The First Turkish Republic** (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963); Donald Webster, **The Turkey of Atatürk** (Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939); Suna Kili, **Kemalizm** (İstanbul: Robert College School of Business Administration and Economics, 1969).

22. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dağıtılışı için ileri sürülen resmi sebepler hakkında bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)** (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1965), c. 3. s. 210-24. Serbest Cumhuriyet Fırkası üzerine bkz. Özek, **Gerici Akımlar**, s. 182-86.
23. Bkz. Erdoğan Teziç, **Siyasi Partiler** (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976), s. 274-77.
24. Ayrıntılar için bkz. Necdet Onur, **Erbakan Dosyası** (İstanbul: M. Yayınevi, t.y.), s. 104.
25. Doğal olarak dini gruplar, örgütler ve partiler. 163. maddenin kaldırılması için bir kampanya yürüttüler. Bunlar, Ceza Kanunu'nun —sınıfsal sorun-

bu yana, en son olarak MSP yöneticileri dahil pek çok kişi 163. maddeyi çiğnedikleri gerekçesiyle mahkemelerce cezalandırıldı[26]. 163. maddenin ruhu, 1965 tarihli Siyasal Partiler Kanunu'na olduğu gibi gerek 1961, gerekse 1982 anayasalarına da eklendi. 163. maddenin yanı sıra Türk Ceza Kanunu'nun 241 ve 242. maddeleri de, dinin siyasal amaçlarla kullanılmasını önleyen hükümlere yer verir. Din propagandasına dayanan örgütlerin kurulması Dernekler Kanunu uyarınca da yasaklanmıştır[27].

Burada şunu da belirtmek gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin örgütlenişi devlet bürokrasisine bağlanmıştır. Başbakanlığa bağlı bir Diyanet İşleri Reisliği, (günümüzde, Başkanlığı) 1924'te kuruldu. Din görevlilerinin devlet memuru hâline getirilerek devlet denetimi altına alınması, bu Kurum aracılığıyla gerçekleştirildi. Ayrıca din görevlilerinin yetiştirilmesini üstlenen tüm eğitim kurumları, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlandı.

Kemalist reformlar devlet memurları, ordu ve kentlerdeki aydın seçkinler tarafından neredeyse hemen içselleştirildiyse de, köylü ve kasaba kökenli halk için aynı şey genellikle söylenemez. Bu kesimin çoğunluğu, toplumsal hayatta İslâm ahlâk ve âdetine sıkı sıkıya bağlı kaldı. Tek parti yıllarında Türkiye halkının çoğunluğu için, bir ideoloji —ki bunun önemli bir bileşeni Batılılaşmış bir Türk ulusu hedefiydi— olarak Kemalizm, İslâm karşısında ister siyasal bir söylem ister yeni bir hayat tarzı olarak anlamlı bir alternatif olamadı.

Dolayısıyla Kemalist reformculuk, merkezde benimsenmesine karşın çevrede önceleri hatırı sayılır bir direnişle karşılaştı. İslâmcı güçler, 1925'te Doğu'da patlak veren Şeyh Sait isyanından başlayarak, bir dizi ayaklanma ile Cumhuriyet rejimine misillemede bulundular. Şeyh Sait isyanı Halifeliği geri getirmek isteyen bir İslâmi hareket olarak başladıysa da, bir İslâmî muhalefetten çok muhtemelen bir Kürt ayrılıkçı hareketiydi. Önderlerince yayımlanıp sonradan hükümetçe el konan belgeler, ve arkasındaki yeraltı örgütünün (Kürt İstiklâl Komitesi) yanı sıra önderlerini yargılamak üzere kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi'ndeki durumalar da, ayaklanmanın asıl amacının bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu gösteriyordu[28]. Ayaklanma, iki ay sürmüştü.

---

ların siyasal amaçlarla kullanılmasını yasaklayan — 141 ve 142. maddelerinin kaldırılmasını savunurken taktik sebeplerle 163. maddeye karşı da kampanya yürüten sol arasında da kendilerine destek bulmuştur.

26. Resmî istatistiklere dayalı bir liste için bkz. Mehmet Cemal'in yazı dizisi, «Yüzaltmışüç» (Millî Gazete, 10-30 Nisan 1974). Bu yazıdaki hesaba göre 1949-72 yıllarında 1971 kişi 163. maddeyi çiğnedikleri için mahkemelerce cezalandırılmıştır.
27. Bkz. Sulhi Dönmezer, «Dini Cemiyet Teşkili ve Din Propagandası,» İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. 17, 1-2, s. 24-43.
28. Şeyh Sait isyanının tarihçesi için bkz. Behçet Kemal, Şeyh Sait İsyanı (İstanbul: Sel Yayınları, 1955).

Aynı yılın sonuna doğru, fesin yerine şapkanın getirilmesini ve hükûmetin çarşafı da yasakladığı yolundaki (asılsız) söylentiyi protesto eden Nakşibendi tarikatı Karadeniz bölgesinde (Rize'nin bir ilçesinde) silâhlı bir ayaklanmaya kalkıştı. Bunun ardından çeşitli kentlerde «şapkaya karşı» yapılan gösteriler birkaç ay sonra Erzurum'da lâikliğe karşı düzenlenen bir gösteriyle doruğa ulaştı. 1930'da bir grup Nakşibendi, Menemen'deki bir isyan sırasında Kubilây adında genç bir subayın kafasını kestiler. Nakşibendiler. 1933 ile 1936 arasında üç başka ayaklanmaya daha karıştılar[29]. Bununla birlikte İslâmî muhalefet yetkesi tek parti yönetimi altında tabanını genişletemedi. Bütün bu ayaklanmalar bastırıldı, 1930'ların ortasına gelindiğinde İslâmî hareketler, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, yer altına inmişti —1946'da tek parti döneminin sona ermesinden sonra çok daha yumuşamış olarak yeniden su yüzüne çıkmak üzere.

İslâmiyet ve Demokrasiye Geçiş

İslâmiyet'in Kemalist seçkinlerce devlet kontrolu altına alınması ve bunun bir gereği olarak bireysel dini özgürlüklerin kısıtlanması, söz gelimi çeşitli tarikatlarının faaliyetlerinin yasaklanması, 1946'dan bu yana sürekli bir tartışma konusu olmuştur. 1950'de DP'nin iktidara gelişiyle, Türkiye siyasetini inceleyen yabancı araştırmacılar İslâmiyet'in canlanışından söz etmeye başladılar —Türk meslektaşları ise ,bu olguyu irtica olarak adlandırmayı yeğliyorlardı. Sözünü ettikleri olgu İslâmî faaliyetlerdeki yükselişti. Bunu gözle görülür kılan göstergeler arasında camiye gidenlerin, türbelerri ziyaret edenlerin ,yayımlanan dini kitap ve risalelerin, hacca gidenlerin, yeni inşa edilen camilerin ve kurulan dini örgütlerin sayısındaki artışlar vardı[30]. İktidara gelen DP hükûmetince tek parti döneminin lâikleşme programının gevşetilmesi, İslâmiyet'e olan ilginin canlanmasını kuşkusuz hızlandırmıştı.

Ne var ki 1950'de hükûmet ilk kez fiilen el değiştirmeden önce iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) eski lâikleşme politikalarını yeniden değerlendirme yönünde birtakım önlemler almıştı bile. Cumhuriyet tarihinin ilk serbest seçimlerinden bir yıl sonra

---

29. Bu isyanlarla ilgili kısa bilgi için bkz. Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, s. 184-88; Özek, **Türkiye'de Lâiklik**, s. 95-97.

30. Örneğin bkz. Bernard Lewis, «Islamic Revival in Turkey,» **International Affairs**, c. 28, 1 (Ocak 1952), s. 38-48; Lewis V. Thomas, «Recent Developments in Turkish Islam,» «**The Middle East Journal**, c. 6, 1 (Kış 1952), s. 22-40; Uriel Heyd, **Revival of Islam in Modern Turkey** (Jerusalem: The Magnes Press, 1968); Howard A. Reed, «**Revival of Islam in Secular Turkey**,» **The Middle East Journal**, c. 8, 3 (Yaz 1954), s. 267-82; Rustow, **Politics and Islam**, s. 96-97. Cumhuriyet'te yazılmış makaleler, Türk aydınlarının bu konudaki görüşlerinin iyi birer örneğidir.

1947'de yapılan Yedinci Kurultayında partinin dar lâiklik anlayışı eleştirilmiş, bu eleştiriler din politikasında değişikliklere yol açmıştı. Bu değişikliklerin çoğu eğitim alanındaydı. Din görevlilerini yetiştirecek İmam-Hatip Kursları açılmış, Ankara Üniversitesi'nde bir İlâhiyat Fakültesi kurulmuş, ilkokul müfredatında seçmeli din derslerine yer verilmişti. Ayrıca CHP hükûmeti, hac için Mekke'ye gideceklerin döviz almalarına izin vermiş, 1925'te yasayla kapatılan türbeleri yeniden açmıştı[31].

DP'nin iktidara gelişini izleyen ilk birkaç yılda tek-parti dönemi lâik uygulamalarının gözden geçirilmesi süreci devam etti. Demokrat Parti, ezanın yeniden Arapça okunmasına izin vererek tek parti döneminde uygulamaya konan ve İslâmî «Allah» kelimesi yerine «Tanrı» gibi pagan bir kelimenin kullanıldığı Türkçe ezanı yürürlükten kaldırdı.[32] Aynı zamanda DP iktidarı devlet radyosundan Kuran yayımlarına başladı, din eğitimi veren okulların sayısını çoğalttı, ilk öğretim sınıflarında din derslerine daha çok ağırlık verdi ve devlet bütçesinden Diyanet İşleri Reisliği'ne ayrılan ödenekleri artırdı.[33]

DP hükûmeti, başlangıçta lâiklik sorununda oldukça duyarlı olmasına ve belirli sınırları aşmamaya özen göstermesine karşın[34], iktidarının sonuna doğru iktisadî sorunlar hükümetin kitle desteğinin azalmasına neden olunca sonunda İslâm'ı bir siyasal silâh olarak kullanmaya başladı. Örneğin Başbakan Adnan Menderes'in Londra'daki Gatwick Hava Limanı'na düşen uçağından yaralanmadan kurtulduğu ünlü 1959 uçak kazasını DP propagandası amaçlarıyla kullandı. Menderes Allah'ın sevgili kulu ilân edildi, ülkenin her yanında adına kurbanlar kesildi[35]. Bir başka örnek vermek gerekirse, DP ile Nurculuk arasında bir bağ bulunduğu yolundaki söylentiler yaygınlaştı. Nitekim Nurcuların lideri yüksek düzeyde hükûmet yetkililerini sık sık ziyaret etmekteydi[36]. Her halükârda DP'nin iktidarda kaldığı on yıl, din konusunda hükûmet ile muhalefet partileri

31. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, CHP Yedinci Kurultay Tutanağı (Ankara: Ulus Basımevi, 1948), dokuzuncu oturum (2 Aralık 1947), s. 449-67; CHP'de İslâhat Yapılması için Teklif (Ankara: Yeni Matbaa, 1950), s. 18-19. Ayrıca bkz. Toprak, Islam, s. 76-78.
32. Bu konu, ezanın özgün Arapçasıyla okunması gerektiğini, çevrilemeyeceğini öne süren dini bütün Müslümanlar için hayli önemliydi.
33. Bu kararlarla ilgili haberler için bkz. Vatan, 6-18 Haziran 1950 ve Ulus, 6 Haziran 1950. Bu dönemdeki din eğitimi sorunu üzerine bkz. Howard A. Reed, «Turkey's New İmam-Hatip Schools,» Die Welt des Islams, c. 4 (1926), s. 150-63. 1950 ile 1960 arasındaki devlet bütçeleri için bkz Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, Bütçe Kanunu ve Ekleri (Ankara: Damga Matbaası, çeşitli yıllar).
34. Toprak, Islam, s. 72-75.
35. Cumhuriyet, 20 ve 27 Şubat ile 9 Mart 1959.
36. Cumhuriyet, 1-17 Ocak 1960.

arasında önemli uyuşmazlıklara sahne oldu. Tek partili yıllar boyunca laik reformların mimarlığını yapan, ve şimdi muhalefette bulunan CHP, DP hükûmetini irtica hareketlerine cesaret vermekle suçluyordu[37]. DP'nin laiklik konusundaki politikasının 1950'lerdeki seçim başarılarına yardım eden bir etken olduğu kuşkusuzdur. 1960'da asker idarbeyle iş başından uzaklaştırılınca, öteki partiler, ülke rekabetçi siyasete döner dönmez seçim başarıları uğruna dini taleplere kulak verme stratejisini devraldılar.

İSLÂMİYET VE REKABETÇİ POLİTİKA: MİLLİ SELÂMET PARTİSİ ÖRNEĞİ

Dolayısıyla, 1946'dan bu yana Türkiye siyasetinde ve toplumunda İslâmiyet'in giderek önem kazanması, Kemalist seçkinlerin laikleştirme programına karşı bir tepkiyi ve İslâm'ı bir hayat tarzı olarak görenler için daha geniş özgürlüğe izin veren bir yeniden tanımlama arayışını içerir. Çağdaş İslâm dünyasında merkezdeki seçkinlerin geleneği ile halk geleneğinin yer değiştirdiği, bir zamanların sünni İslâm'la kısmen ilişkili «Büyük Gelenek»inin, yerini laik Batı düşüncesine bırakmasının sonucu günümüzde «Küçük Gelenek» hâline geldiği öne sürülmüştür.[38] Bu ipucundan hareketle, çağdaş Türkiye'de İslâm'ın «diriliş»i olarak tanımlanan olgunun, merkeze intibak edememiş ve yeni «saray kültürü»nü benimsemeyen bireyler tarafından tarihi/kültürel bir bilincin yeniden ileri sürülmesi olduğunu savunmak mümkündür.

İkinci bir düzeyde, çağdaş Türkiye'de İslâmiyet'in görünüşteki canlanışı toplumsal farklılıkların bir yansımasıdır. Burada söz konusu olan, bir kez daha, salt dinî kaygılardan çok iktisadi hoşnutsuzluğun din aracılığıyla dile getirilişidir. Milli Selâmet Partisi'nin Türk seçmenlerinin önemli bir bölümüne çekici gelmesi bu duruma örnek gösterilebilir. MSP, toplumsal ve kültürel hayatın İslâmî ilkeler uyarınca yeniden gelenekselleştirilmesini öngören bir plâtformu savunan, yeni-İslâmcı bir parti olarak Türk siyasal sahnesine çıktı. Çok kısa bir süre içerisinde mesajını seçmen kitlesine iletmeyi başararak 1973 seçimi sonrası toplam oyların % 11,8'iyle üçüncü büyük parti oldu. Sonraki seçimlerde (1977) oyları % 8,6'ya düştüyse de öteki küçük partiler karışısındaki göreceli gücü, 1973 ile 1978 arasındaki üç koalisyon hükûmetine katılmasını sağladı.

Milli Selâmet Partisi'nin ideolojisi, İslâmiyet ve Batılılaşmaya

37. Bkz. Toprak, Islam, s. 83-88.

38. Ernest Gellner, «The Distinctiveness of the Muslim State» (Islam, communalism, and Modern Nationalism konferansına sunulmuş bildiri, Bellagio, İtalya, 6-10 Nisan 1981). Terimler aslen Robert Redfield'e aittir. «Büyük Gelenek», Seçkinler kültürünü, «Küçük Gelenek» ise halk kültürünü anlatır. Bkz. **Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization** (Chicago: University of Chicago Press, 1956).

ilişkin en az bir yüzyıllık bir araştırmayı sürdürüyordu. Ondokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında bu tartışmanın tarafları İslâmcılar ile Batıcılardı. Batıcılar, Osmanlı İmparatorluğu eğer çağdaşlaşacaksa Batı'nın hem teknolojisinin hem uygarlığının benimsenmesi gerektiğini öne sürüyorlardı; örtük varsayımları bu ikisi arasında karşılıklı ilişki bulunduğuydu. Öte yanda İslâmcılar, Batı'nın yalnız teknolojisini benimserken İslâm geleneklerini korumak istiyorlardı. Örneğin, İslâmcı ekolün önde gelen üyelerinden Şair Mehmet Akif (Ersoy), din, töre, ahlâk, âdet ve toplumsal davranış gibi konularda başkalarını taklit eden bir ulusun yok olmaya mahkûm olacağını öne sürmüştü.[39] Gene İslâmcı ekol mensubu ve İkinci Meşrutiyet'in ileri gelen devlet adamlarından Sait Halim Paşa, Batılılaşma üzerine «Mukallitliklerimiz» başlıklı bir deneme kaleme almış, değişmenin kendi başına ilerleme anlamına gelmediğini, gelenek ve törelerdeki değişikliklerin çoğu kez gerileme ve parçalanmayla sonuçlandığını öne sürmüştü.[40] İlerlemenin Batı yasa ve kurumlarının benimsenmesine dayandığı düşüncesi, Sait Halim Paşa'ya göre İmparatorluğun karşılaştığı belli başlı sorunların sebeplerinden bir tanesiydi. «Batı medeniyetini anlamadan taklit ettik», diye yazıyordu.[41] Dolayısıyla İmparatorluğun çöküşünün hızlanmasından yarım yüzyıldır izlediği reform politikaları ile batılılaşmayı bir değişim modeli olarak benimseyen devlet adamlarını sorumlu tutuyordu. Benzer görüşler, Batılılaşmada İmparatorluğun çöküşünün tohumlarını gören Şeyhülislâm Mustafa Sabri tarafından da dile getirilmişti.[42]

Kendinden önce gelenler gibi Millî Selâmet Partisi de, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesini Batılılaşma uğruna İslâm uygarlığının reddedilişine bağlıyordu. MSP'ye göre imparatorluğun güçlü dönemlerindeki görkemi, ahlaki ve düşünsel yaşamıyla ilişkiliydi. Bunların ikisi de İslâm inanışından kaynaklanıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın çağdaşlaşmacıları bu kaynağı görememişler, İmparatorluğun karşı karşıya kaldığı sorunların çözümünü Batı uygarlığında aramışlardı. Ne var ki Batılılaşma süreci, gerek teknolojide, gerekse kültürde Batı'yı yalnızca taklit eden bir ulus yaratmıştı. Bilimde, toplumsal araştırmalarda ve sanatta —MSP'nin şiarında belirtildiği gibi— «Yeniden Büyük Türkiye»yi oluşturmak için ihtiyaç duyulan yaratıcılık, ancak ulusun kendi köklerini aramasıyla sağlanabilirdi. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin büyük bir devlet hâline gelmesinin ön koşulu, İslâmiyet'e ve onun yarattığı uygarlığa dönüştü.[43]

39. Tunaya, İslamcılık Cereyanı, s. 7-8.
40. Sait Halim Paşa, «Mukallitlerimiz,» M. Ertuğrul Düzdağ (der.), Buhranlarımız (İstanbul: Tercüman Yayınları, t.y.) içinde, s. 73-93.
41. Sait Halim Paşa, «Meşrutiyet», Düzdağ, Buhranlarımız içinde, s. 56.
42. Şeyhülislam Mustafa Sabri, Dinî Müceddidler (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1977).
43. MSP'nin kendisince resmen «Milli Görüş» olarak adlandırılan ideolojik tu-

Bu ön koşul bir kez gerçekleşince, MSP'ye göre, hızla sanayileşilecekti. Gerçekten de MSP, ideolojisinin ikinci önemli bileşeni olan sanayileşmeye büyük bir ağırlık veriyordu. Gerçi parti programında kapsamlı bir iktisadi plânın sözü edilmiyordu. Ama parti liderleri, iktidara gelmeleri durumunda sanayiin ilerletileceğini vaadetmekten geri kalmıyordu. 1973 ile 1978 arasında üç değişik koalisyon hükûmetindeki ortaklığı sırasında MSP, yeni bir sanayileşme atılımını başlattığını iddia etti. Parti lideri Necmetttin Erbakan, çok sayıda sınai teşekkülün açılış törenlerine katılıyor, partinin günlük gazetesi Milli Gazete'de bunların bol bol reklâmı yapılıyor, basının geri kalan bölümünde ise — çoğu Devlet Plânlama Teşkilâtı'nın raporlarında yer almadığı için — hayali oldukları gerekçesiyle alay konusu ediliyordu.

Milli Selâmet Partisi, İslâmiyet'i hızlı sanayileşmenin yükünü hafifletecek bir araç olarak sunup sanayileşme ile kültür arasında ilginç bir bağlantı kurmaya çalıştı. Türkiye'nin sınai büyümeyi gerçekleştireceğini, ama maddeciliğe dayalı kapitalist modelin yarattığı sorunlarla karşılaşmayacağını öne sürdü. İslamiyet'deki kardeşlik ve yardımlaşmaya dayalı cemaat fikri kitle sanayi toplumunun atomlaşmış bireylerini ortadan kaldıracaktı. Bu bağlamda parti sözcüleri, özellikle görünüşte büyük sanayi ile örgütlü işçi hareketi arasında sıkışıp kalan «küçük adam»a seslenmeye çalışıyorlardı. Parti propagandacıları, ayrıcalıksız grupların iktisadi güçlüklerini, nasıl uygulanacağı doğru dürüst belirlenmemiş bir sosyal adalet kavramı çerçevesinde vurgulüyyorlardı.[44] Söz gelimi Erbakan, elinde bir alışveriş torbasıyla televizyona çıkıyor torbanın içindekileri boşaltıp ne kadar yüksek bir miktar ödediğini seyircilere anlatıyor, bunların bir aileyi ancak bir kahvaltılık doyurabileceğine işaret ediyordu. Nitekim partinin bu konudaki tutumu, bir dizi laik aydını onun İslâmi yönünü gözardı edip 1973'te ortanın solundaki Cumhuriyet Halk Partisi ile kurulacak bir koalisyon için en iyi aday olarak kabul etmeye itti.

Milli Selâmet Partisi'nin seçmen tabanıyla ilgili kapsamlı ve güvenilir anket verilerinin yokluğunda[45] MSP'ye oy verenlerin ka-

tumu, en iyi Necmettin Erbakan, Milli Görüş (İstanbul: Dergah Yayınları, 1975'te açıklanmaktadır. Partinin günlük gazetesi (Milli Gazete)'nin okunması da çok yararlı olur. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, L'Islam dans la vie politique de la Turquie (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), kısım 3, bölüm 1-3.

44. Bkz. parti önderlerinin Milli Gazete'deki çeşitli açıklamaları, Temmuz ile Eylül arası, 1973.

45. Bu satırlar yazıldığı sırada Milliyet gazetesinin 1973 seçmenlerince bu partiyi desteklemek için gösterilen sebeplere ilişkin verileri kapsayan kamuoyu yoklaması ile 1975 Senato seçimleri öncesinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden bir araştırmacılar takımınca Ankaralı seçmenler arasında yapılan bir taramadan başka her hangi bir anket elde bulunmuyordu. Buralardaki sonuçlar için bkz. Toprak, Islam, sırasıyla çizelge 5, s. 97' ve s. 108-10. Her iki anket de durumun ancak kaba bir resmini sunmaktadır.

rakteristikleri konusunda kesin bir şey söylemek olanaksızdır. 1973 ve 1977 seçimlerinin sonuçları, MSP'nin oylarının en yüksek yüzdesini ülkenin ya en az gelişmiş, ya da en hızlı gelişmekte olan bölgelerinde elde ettiğini göstermektedir.[46] En az gelişmiş bölgelerde MSP'ye oy verenleri partinin geleneksel-İslamî duygulara seslenmesi etkilemiş olsa gerektir. Diğerlerinde ise MSP oyu, muhtemelen, ekonomi içerisindeki eski yerlerini yitirmiş marjinal bireylerin —küçük tüccar, zenaatkâr, esnaf ve benzeri— bir tür protestosunu yansıtmaktaydı[47].

Parti politikalarında dinî boyut, İslâmî çevreleri korur gözüken partiler etrafında oyların billûrlaşmasını sağlamakta tarikatların oynadığı rolü de içerir. Tarikatlar, 1925'ten beri yasaklanmış olmalarına karşın faal kalmıştır. Cumhuriyet Türkiye'sinde tarikat ağı üzerine yapılmış sistemli incelemeler yoktur. Tarikatların gücü, faaliyet tarzları yandaşlarının niteliğiyle ilgili bilgiler, çoğunlukla tahmin ya da söylentilere dayandığı için hâlâ oldukça üstünkörüdür.[48] Resmî tarihe bakılırsa tarikatlardan bazıları —özellikle Nakşibendiler— tek parti dönemi sırasında rejime karşı, silâhlı direniş dahil, gerici hareketlere karışmışlardı. Çok partili sisteme geçildikten sonra tarikatlar, demokratik çerçevede çalışmayı tercih ederek CHP'nin güçlü muhalifleri olarak ortaya çıkan partilere desteklerini verdiler. Bu tutumun bir istisnası, 1950'lerin başlarında Atatürk heykellerine yapılan çeşitli saldırılara karışmakla adını duyuran, Kemal Pilâvoğlu'nun önderliğindeki Ticanilik oldu. Bu tarikat, ezanın

---

46. Seçim istatistikleri üzerine bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, **14 Ekim 1973 Milletvekili Seçimi Sonuçları** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1974) ve **5 Haziran 1977 Milletvekili Seçim Sonuçları** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1978). Türkiye'nin altmış yedi ili için Devlet Planlama Teşkilâtı'nca hesaplanmış bir gelişmişlik endeksi için bkz. Devlet Planlama Teşkilâtı, **Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi: 1963-1967** (Ankara: Devlet Planlama Teşkilâtı, 1970). MSP'nin seçimlerde aldığı sonuçların ayrıntıları için bkz. Toprak, **İslam**, s. 104-21.

47. Ahmet Yücekök, benzer bir gözlem yaparak, dinin ülkenin az gelişmiş bölgelerinde geleneksel güç ilişkilerini pekiştirdiğini, daha gelişmiş bölgelerde ise bir protesto biçimi olarak işlev gördüğünü ileri sürer. Bkz. **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı: 1946-1968** (Ankara: Sevinç Matbaası, 1971). Tipik MSP yandaşı, bir pazarcı, yani bir küçük tüccar ya da zanaatçı olarak nitelendirilmiştir. (Şerif Mardin, «Religion and the Turkish Social Transformation» [The Republic of Turkey 1923-1973: studies in Twentieth-Century Nation Building] University of Chicago, Aralık 1973.)

48. Tarikatlar üzerine belli başlı iki kaynak kitap vardır ki, ikisi de esas olarak betimseldir ve kapsamlı değildir. Bkz. Hasan Küçük, **Tarikatlar** (İstanbul: Türdav Basım, 1976); Abdülbaki Gölpınarlı, **Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar** (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969). Ayrıca Said'i Nursi ve Nurculuk üzerine., Özek, Gerici Akımlar gibi bir dizi kitap vardır.

Arapça okunmasını önleyen yasaya da zamanında karşı çıkmış, işi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir toplu gösteri düzenlemeye kadar götürmüştü.

Tasavvuf geleneğinde tarikat olarak sınıflandırılmamış önemli bir dinî grup Said-i Nursi'nin izleyicileridir. Said-i Nursi 1960'ta vefat etmiş, ancak Nurculuk adını alan hareketi gücünü korumuştur — o kadar ki California'nın her yeniliğe açık topraklarında olduğu kadar, söylentilere bakılırsa, Türkiye içerisindeki aydın çevrelerde de kendine elverişli bir zemin buldu. Nurcu hareketinin nüfuz kazandığı bir dönem olan 1950'lerde görev başındaki DP hükümeti ile Said-i Nursi arasında işbirliğinin çok sözü edilmişti. CHP muhalefeti, DP'yi seçimlerden kazançlı çıkmak uğruna Nurcular ile işbirliği yapmakla suçlamış, Said-i Nursi'nin Ankara'ya yaptığı ve yüksek düzeyde hükümet yetkilileriyle temas kurduğu çok sayıda ziyaret bu suçlamaları desteklemişti.[49] 1960 darbesinin ardından Nurcular, DP'nin mirasçısı olarak yeni kurulan Adalet Partisi'ne destek verdiler. Nurcular ilk kurulduğu yıllarda Millî Selâmet Partisi'nin saflarında da faal oldular. Ancak bu partinin 1973'te İslâmî hareketlerin «baş düşman»ı CHP ile koalisyon kurmasından sonra desteklerini geri çektiler.

MSP içerisinde Nakşibendiler de parti politikasına katıldılar. Erbakan ve öteki önde gelen parti yetkilileri, İstanbul'daki bir Nakşibendî önderi olan Şeyh Mehmet Zahid Efendi'nin müridleri olarak tanınıyorlardı.[50] MSP ile Nakşibendiler arasındaki bağlantı malum nedenlerle her hangi bir yerde belgelenmemişse de, yaygın söylentilere göre partinin Doğu Anadolu'daki oy gücü ve örgütsel ağı, bu tarikatla olan yakın ilişkisine çok şey borçluydu. Nurcu ve Nakşibendilerin yanı sıra parti politikasında faal olan üçüncü bir grup da Milliyetçi Hareket Partisi'ne girmiş olan Süleymancılar'dı.[51]

SONUÇ

Yukardaki irdelemeden çıkan tablo İslâmiyet'in Türkiye siyaseti içindeki öneminin arttığını düşündürebilirse de, böyle bir izlenim yüzeysel olur. Ordu 1980'de müdahale etmeseydi İslamî güçlerin yaşayabilir bir siyasal alternatif hâline gelebileceğini öne sürmek için gerçekte pek az neden vardır. Genellikle görünen odur ki İslâmî hareket, hızla büyüyen bir sanayiin kenarında kalmış iktisadî gruplardan güç almaktadır. Ancak Türk ekonomisinin gelişmesi, bu tür grupların sayısı ya da büyüklüğünü artıracak bir doğrultuda değil-

49. Cumhuriyet, 1, 2 ve 7 Ocak 1960.
50. Bkz. Hamid Algar, «The Nagshbandî Order in Republican Turkey» (Türkiye'de Tarih ve Toplum konferansında sunulmuş bildiri. Berliner Institut für Vergleichende Sozial Forschung, Berlin, 18-20 Aralık 1981).
51. Bkz. Zafer Karlb, Yeni Devrin Eşiğinde M.S.P. (İstanbul: Çığır Yayınları, 1977), s. 215. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ.»

dir. Bu nedenle, bu tür dini akımları salt din temelinde ele alıp asıl amaçlarının cihat yoluyla İslamiyet'i yaymak olduğu düşünülmediği sürece, çağdaş Türkiye'de dine dayalı bir siyasal hareketin başarıya ulaşması olanaksız gözükmektedir.

Son tahlilde, ülkenin 1923'ten beri geçirdiği toplumsal ve iktisadi değişmeler, dini kurumlar ve güçler üzerindeki devlet egemenliğiyle birleşerek, İslâmiyet'in önemini arka plâna itmiş, iktisadî ve yapısal etkenler, gerek ulusal siyasette, gerekse bireysel düzeyde önem kazanmıştır. İslâm, kendi başına, kitle seferberliği için yeterli bir güç değildir artık. Bu nedenle, İslami «canlanma»yı Türkiye bağlamında, 1970'lerde gittikçe çoğulcu bir yapıya kavuşan toplumun ürünü olarak anlamak gerekir. 1960'ların ortalarından 12 Eylül 1980 askerî müdahalesine dek ülke, çeşitli siyasal partiler, kurumlar ve örgütlerce temsil edilen ideolojik hareketlerde eşi görülmemiş bir artışa tanık olmuştu. Türkiye tarihinin bu dönemi, toplumsal güçlere örgütlenme özgürlüğü verilmesi açısından herhalde en liberal dönemiydi. 1971 askerî mudahalesi ilân edilen çeşitli sıkıyönetimler dahi, çoğulculuk yönündeki bu eğilimi durduramamıştır. Bu güçlerin sayısı çoktu. İslami hareket bunların ancak bir tanesiydi. Rejim değişikliğini talep edenlerin en militanı değillerdi üstelik.

BÖLÜM 8

Ordu

Semih Vaner*

12 Eylül 1980 günü yayınlanan bildirilerin birinde Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, «milli birliği koruma kaygısı içindeki» Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin «devlet otoritesini yeniden kurmak amacıyla» ülke yönetimine el koymaya karar verdiğini açıklıyordu. Böylece çoğulcu siyasal düzenin Tek Parti yönetiminin yerini aldığı 1946 yılından beri üçüncü kez siyasal partilerin etkinlikleri bir askeri müdahale ile kesintiye uğramış oluyordu. Askeri müdahalelerin sıklığı ve kamu düzenine katılmasındaki sıradanlığı, Türkiye'de «darbe» kavramının olağan bir şeymiş gibi algılanmasına neden olmuştur. Oysa birçok Üçüncü Dünya ülkesinde olduğu gibi burada da hükümet darbesi, askeri müdahalelerin görünümlerinden yalnızca biridir.

Gerçekten de, ordunun siyasal rolünün önemsizleştiği ya da tartışmasız kabul gördüğü tarihsel bağlamda, «darbe» kavramı kadar askeri ve sivil rejimler arasındaki ayırım da önemini yitirir. Türk ordusu, iç çatışmaları kendi içinde çözmüş ve 1960'larda Arjantin ordusunda görülen cinsten bir parçalanma yasamamış olsa da, 30 yıldır çeşitli siyasal eğilimleri içinde barındırır durumdadır. Bu anlamda, Türkiye'nin siyasal düzeninde hem orduyu temsil eden ve onun özgül istemlerini kendine özgü yöntemlerle gerçekleştirmeye çalışan bir unsur olarak «tek bir askeri partiden,» hem de az çok belli, ama farklı strateji ve ideolojilere sahip ve sivil siyasal hayatın çeşitli kesimleri ile hemen hemen uyumlu ve dolaylı ilişkilerini sürdüren, ordu içindeki istikrarsız gruplara tekabül eden «askeri partilerden» söz edilebilir. (1) Türk ordusu, biri 1960 ve diğeri de 1980' de olmak üzere yönetime şimdiye kadar yalnızca iki kez fiilen el koymuş olmasına rağmen, yönetim üzerinde kendisini çeşitli şekillerde hissettirmiştir: Önce 12 Mart 1971'de parlamento dışı «güçlü» ve «reformcu» bir hükümet kurulmasını sağlamış, sonra kâh aşırı «sağa»

* Türkçeye Aydın Pesen ve Neşe Balkan tarafından çevirilmiştir.

1. Bu bölümdeki görüşler, şu kaynaklardan esinlenmektedir: Alain Rouquié «Les processus politiques au sein des parties militaires: définitions et dynamiques», Alain Rouquié (der.), **La politique de Mars: les processus politiques dans les parties militaires contemporains** (Paris: Le Sycomore, 1981) içinde, s. 15-38; ve **L'Etat militaire en Amerique latine** (Paris: Seuil, 1982), s. 369 vd. [Türkçe çevirisi : **Latin Amerika'da Askeri Devlet**, Alan Yayıncılık 1986.]

kâh «sola» mal edilen «ayaklanma tehdidi» ya da «darbe girişimleri» nde bulunmuştur. Ve nihayet 1961 Anayasası'nca kurulan Milli Güvenlik Kurulu vasıtasıyla kendini hissettirmiştir. Bu etki, yüksek komuta kademesinin hükümetlere muhtıra veya uyarı mektupları vermesi, 1960 sonrasında en yüksek yürütme makamı olan Cumhurbaşkanlığı görevine asker kökenli bir kişinin getirilmesi geleneğinin yaratılması, ya da daha çokça kullanılan şekliyle parlamenter demokrasinin yavaş yavaş çözülmesi ile birlikte sık sık ilan edilen sıkıyönetimler ile sağlanmıştır.

Bu makalede daha sonraki dönemlerdeki gelişmelere ışık tutacağından 1960'lı yıllara özellikle daha fazla ağırlık verilerek Türk ordusunun 1960-80 dönemindeki rolü ele alınacaktır.

Ordu Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi bir konumdaydı. Merkezi devlette padişah ülkenin yalnızca ekonomik örgütlenmesi üzerinde değil, fethe dayanan siyasal örgütlenmesi üzerinde de belirleyici rol oynayan orduya güveniyordu. (2) Bağımsızlık Savaşı'ndaki (1919-1923) başarısı, Türk milliyetçiliğinin yeni ideolojisi ile birleştiğinde-Mustafa Kemal'in parlamento ve özellikle partiye göre daha ikincil bir kurum olmasını istemesine rağmen-ordu yeni gelişmeye başlayan Türk devleti içinde fiilen başat bir duruma geldi. Böylece, savaştan sonra siyaset sahnesini partiye ve sivil bürokrasiye terk ederek kışlasına dönmesine rağmen, büyük çoğunluğunu asker kökenlilerin oluşturduğu iktidar seçkinleri aracılığı ile kendi politikasını hayata geçirmeyi başardı.

1950'ler Türkiye için Çok Partili düzenin kurulması, Tek Parti saltanatının devletçi politikalarla birlikte sona er mesiyle bir dönüm noktasıdır. Muhalefetin zaferi, hakim seçkinlerin yeni bir çehre kazanmasını sağladı. Siyaset sahnesinde o ana kadar görülmeyen belli toplumsal kesimler ağırlıklı olarak temsil edilmeye başlandılar. Ordu da bu nedenle toplumun genelinde yaşanana benzer bir kimlik arayışı içine girdi. İktidar içinde artık daha önceleri olduğu gibi ordu dolaysız olarak temsil edilebilme olanağını yitirmişti. Gerçekten de, muhalefetin zaferi ve iktidarı sırasında, asker kökenli milletvekillerinin parlamentodaki sayısı gözle görülür bir biçimde azaldı. Daha da önemlisi, önceki dönemlerde onbir savunma bakanının tümü asker

2. Bkz. Hülya Tufan ve Semih Vaner, «L'armée, la société et le nouvel ordre (a)politique: 1980-1983», **Les Temps Modernes**, 456-457 (Temmuz-Ağustos 1984), s. 175-78. Ordunun tarihsel önemi hakkında bkz. Mevlüt Bozdemir, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982); M. Naim Tufan, «The Politics of Military Politics: Political Aspects of Civil-Military Relations in the Ottoman Empire with Special Reference to the 'Young Turk' Era,» doktora tezi, University of London, 1983; Ali İhsan Gencer, **Bahriye'de Yapılan İslâhat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu. 1789-1867** (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985).

kökenli olmasına karşın, bu dönemde görev yapan altı bakandan beşi sivildi.

Toplumsal değişimden kaynaklanan ve siyasi yapı içerisindeki farklılaşmayı yansıtan seçkinler zümresindeki bu değişiklik, ordu tarafından kendi kurumsal prestijine karşı küçültücü, toplum içindeki görüntüsünü tehdit edici bir durum olarak algılandı. Bu duygu, askeri bürokrasiyi denetim altına alan iktidarın 1954 seçimlerini kazanması ile daha da şiddetlendi. Böylece Türkiye'de ilk defa ordu, sivil bürokrasinin denetimine giriyordu. Ordu için 1960 darbesi, siyaset sahnesinde kendisini kabul ettirme ve böylece kimliğini bulmanın bir ifadesi oldu. Ordunun 1960 ve 1980'de doğrudan, 1971'de ise dolaylı olarak yaptığı üç müdahalede de, farklı toplumsal değişimler göz önüne alındığından politikalar değiştiyse de, amaç hep aynıydı: ordunun değerlerini kapsayan ve ayrıcalıklı konumunu dikkate alan bir siyasal düzen oluşturulması.

Türk ordusunun sık sık «Kemalist» ve «ilerici» olduğu kaydedilir. Ordu da kendisini bu şekilde tanımlamaktadır. Bu kavramlar üzerinde etraflı bir tartışmaya girişmek bu makalenin sınırlarını çok aşacaktır. Ancak Kemalizmin bir soyutlama değil, fakat somut toplumsal dinamiklerce belirlenen bir tarihsel olgu olduğunu belirtmekte yarar vardır.[3] Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçi fikirlerin belirmesi ve topraklarına Avrupalı emperyalist güçlerin göz koymaya başlamasıyla birlikte, uzun süre devlet kadrolarının islahatçılığıyla İslami ummetçilik arasında yalpalayıp duran bir siyasal yeniden yapılanma süreci yaşandı -ta ki devlet, 1908 devrimi ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'yla Türkçülük fikri etrafında köktenci bir biçimde yeniden tanımlanana kadar. Bu nedenle Kemalizme iki ana eksen doğrultusunda yaklaşılabilir: bağımsızlığı ve milli birliği içten (azınlıklardan) ve dıştan (yabancı güçlerden) gelebilecek tehditlere karşı Anadolu Türkleri temeline dayanarak korumak; ve ilk tereddütler aşıldıktan sonra Batılaşma ile özdeş olarak tanımlanagelen, ve milli güvenliği sağlamanın bir yolu olarak algılanan, çağdaşlaşma sürecini sürdürecek bir yetkeci reformlar dizisi. Başka bir deyişle Kemalizm, kaçınılmaz olarak, üretim biçimi, egemen ittifakın bileşimi, ve Türkiye'nin dünya iktisadi sistemiyle bütünleşmesi sorunlarıyla yakından ilgilidir. Ancak, bu bağlamda da derin çelişkileri içinde barındırır. Örneğin siyasal boyuta bakıldığında Kemalizm hem yetkeci reformculuktur, hem de Batı tipi bir liberal demokrasi arayışıdır. Tıpkı çağdaş Arjantin tarihinin Peronizm'in yükünü taşıyor olması gibi, Kemalizm de türlü içsel çelişkileriyle ağırlığını Türkiye'nin siyasal hayatında hissettirmiştir. Gözetilen siyasi amaçla sivil toplum arasın-

3. Burada dile getirilen görüşler kısmen şu kaynağa dayanmaktadır: Jean-François Bayart ve Semih Vaner, «L'Armée turque et le théâtre d'onebre kémaliste: 1960-1973,» Alain Rouquié (der.), La politique de Mars içinde, s. 39-69.

daki (baskıcı yöntemlerle çözülemeyen, çelişki, yani reformcu baskıcılıkla siyasal liberalleşme isteği arasındaki çelişki, girişilen siyasi proje ile demokratik liberalleşme sonucu egemen hale gelen toplumsal kesimlerin çıkarları arasındaki çelişki, ve en nihayet Batı modeli temelinde milli yeniden yapılanma ile kapitalist dünya sistemine bağımlılığın yükü arasındaki çelişki, siyaset-ordu tartışmalarının afakileşmesinin eksenleridir. O halde Kemalizm yeterince açıklayıcı bir öge değildir.

Türk ordusunun bir çağdaşlaştırıcı güç olduğu, ve toplumsal rolünün siyasal gelişme kuramları ışığında değerlendirilmesi gerektiği de öne sürülmüştür. Böyle savlar, ordunun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki inkar edilemez yenilikçi faaliyetlerini, Cumhuriyet'in doğuşundaki rolünü, ve köylülüğün ağırlıklı olduğu bir toplumda gördüğü toplumsallaştırma işlevini vurgulamaları bakımından olumludurlar.[4] Ne var ki Türkiye'nin son yirmi yıllık tarihinin bu yaklaşımı destekler nitelikte olmayışı bir yana,[5] gelişmeci anlayış çoğu kez sivil ve bürokrat seçkinler çelişkisini ön plana çıkartarak ülkenin evrimini oldukça basite indirger. Üstelik, Cumhuriyet'in yürüttüğü özgül çağdaşlaşmanın ve gelişmenin niteliği türünden temel soruları cevapsız bırakır, dolayısıyla ordu içindeki farklılaşmaların anlaşılmasını güçleştirir. Zaten, sözkonusu yaklaşım bu alanlara genellikle pek az girer, ve aksine bir toplumsal faktör olarak ordunun homojenliğini abartma eğilimindedir.

Ordunun Türkiye'nin siyasal hayatındaki yerini kavrayabilmek için somut olguları ideolojik anlatımlarından arındırarak ele almak, ve orduya genel toplumsal düzenle olan karmaşık ilişkileri bağlamında özgül bir etken olarak yaklaşmak gerekmektedir.

---

4. Özellikle bkz. «Ordu: Türkiye», Dankwart A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Japonya ve Türkiye'de Modernleşme), ed. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, Princeton University Press, 1964, Princeton, N.J., s. 352-88; ayrıca bkz. «Kılıç ve Karasaban: Modernleşmenin İtici Gücü Olarak Türk Ordusu», Daniel Lerner ve Richard D. Robinson, **The Military and Modernization** (Ordu ve Modernleşme), ed. Henry Bienen, Aldine-Atherton, 1971, Chicago, III., s. 117-48.

5. Türk ordusunun kalkınmacı yorumunun ılımlı bir eleştirisi için bkz. **The Role of the Military in Recent Turkish Politics** (Yakın Geçmişteki Türk Politikasında Ordunun Rolü), Ergun Özbudun, Center for International Affairs, Harvard University, Cambridge, Mass., 1966; bkz. «Bunalımdaki bir siyasi sistemde katılım ve seçkinler: Türkiye örneği», Ali Kazancıgil, **Revue française de science politique**, 23, no. 1, Şubat 1973, s. 5-32. Aynı yaklaşım için bkz. **Ein Beitrag zur Untersuchung der Rolle des Militärs in der Entwicklung der Dritten Welt** (Türkiye'de ordu ve kalkınma 1945-1973: Üçüncü Dünya'nın kalkınmasında ordunun rolü üzerine bir çalışmaya katkı), Gerhard Weiher, Opladen: Leske und Budrich, 1978.

Askeri-Siyasi Farklılaşmalar: Belirleyici Değişkenlerin Saptanması

Genel kanıya göre Türk ordusu, 1960'lardan bu yana içinde «ılımlar» ve «köktenciler» olmak üzere iki karşıt grubu barındırır. Bu ayrışma kendisini ilk kez 27 Mayıs 1960 darbesinin[6] hazırlığı sırasında Adnan Menderes hükümetine karşı yapılacak bir askeri müdahaleyi ilk tasarlayanlarla, onlara sonradan katılanlar arasında göstermiştir. Tartışmanın, özünde, müdahalenin ne kadar süreceği ve sınırlarını nereye kadar genişleteceği üzerinde yoğunlaştığı genellikle paylaşılır: «ılımlılar» mümkün olduğu kadar çabuk demokrasiye dönülmesini isterken, «köktenciler» askeri rejimin uzatılmasından ve demokratik düzene geçilmeden önce bir dizi «yapısal reformun» gerçekleştirilmesinden yanaydılar. İki grup arasındaki çatışmanın ilk aşaması 13 Kasım 1960'ta ondört «köktenci»nin Milli Birlik Komitesinden ihraç edilmesi ile sonuçlandı.[7] Ancak bu çatışma darbeyi izleyen aylarda biraz farklı bir biçimde tekrar belirdi: ordunun önemli bir kesimi, «27 Mayıs Devrimi»nin kazandırdıklarının tehlikeye girdiğini sezinliyordu, ve hoşnutsuzluklarını bildiriler dağıtarak, «cunta»lar oluşturarak yüksek komuta kademelerine doğrudan doğruya baskı yaparak dile getirmekten çekinmedikleri gibi, 22 Şubat 1962'de ve 20-21 Mayıs 1963'de iki darbe girişiminde bulunmaktan geri kalmadılar.[8]

İki grup arasındaki çelişki, ordu içindeki birçok subayın 1960

---

6. 27 Mayıs 1960 darbesi üzerine bkz. **Türk Demokrasi Deneyi: 1950-1975**, Feroz Ahmad, Westview Press, Boulder, Colo., 1977, s. 147-72; **Türk Devrimi : 1960-1961**, Walter F. Weiker, The Brookings Institution, Washington, D.C., 1963; bu kitapta, «Çok-parti Yönetiminin Kuruluşu: 1945-71», Cem Eroğul.
7. Ondörtler, Alparslan Türkeş, Fazıl Akkoyunlu, Orhan Kabibay, Mustafa Kaplan, Orhan Erkanlı, Muzaffer Karan, Münir Köseoğlu, Şefik Soyuyüce, Dündar Taşer, Rıfat Baykal, Ahmet Er, Numan Esin, Muzaffer Özdağ ve İrfan Solmazer'den oluşuyordu. MBK'nın taktik nedenlerle Kasım ayında yedeğe alınan öteki yedi üyesi denge unsuru olacaklardı. Ancak, bu yedi kişi erken seçim isteyen Cumhuriyet Halk Partisi yanlısı onbir «ılımlı»dan, ya da beş generalden çok «ondörtler»e daha yakındı. Muzaffer Yurdakuler, Suphi Karaman, Kadri Kaplan, Mehmet Özgüneş, Suphi Gürsoytrak, Kâmil Karavelioğlu ve Sami Küçük'den oluşan «yediler», 1961'de ömür boyu senato üyeliğine atanmalarından sonra bile iktidar mekanizması içinde belli bir «radikal» eğilimin temsilciliğini sürdürdüler. MBK üyelerinin bu şekilde sınıflandırılması Erdoğan Örtülü'nün . ki bu, büyük olasılıkla bir subayı maskeleyen, hattâ belki de «ondörtler»den bir takma addır - analizine dayanmaktadır. Bkz. **Üç İhtilâlin Hikâyesi: 13 Kasım, 22 Şubat, 21 Mayıs**, Erdoğan Örtülü, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966, s. 22-23.
8. Bu başarısız komplo girişimleri konusunda bkz. «Aydemir Sorunu ve Türkiye'nin Siyasi Çıkmazı», Walter F. Weiker, **Middle Eastern Affairs** (Şubat 1963), s. 258-71. Yetersiz olmakla beraber başka bir kaynak: **Türkiye'de Askeri Darbe Girişimleri: 1960-1964**, Nevin Yurdseven, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 131-64; ve «Çok-parti Yönetiminin Kuruluşu», Cem Eroğul.

müdahalesinin yapılmasına neden olan koşulların yeniden oluştuğu sonucuna vararak gerçekleştirdikleri 1970-71 müdahalesinde tekrar su yüzüne çıktı. Eldeki birçok ifadeye göre, Başbakan Süleyman Demirel'in istifaya zorlandığı ve teknokratlardan oluşan ireformist' bir kabinenin dayatıldığı 12 Mart muhtırasının ordu içindeki bir uzlaşmanın ürünü olduğu açıktır[9]. Bu uzlaşmanın bir tarafında parlamenter rejim yanlısı Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Cumhurbaşkanı emekli General Cevdet Sunay, diğer tarafında ise, 1961 Anayasası ile getirilmek istenen reformların uygulanmasını isteyen subayların baskısını üzerlerinde duyan ve 9 Mart'ta son anda önlenebilen ilerici bir darbeyi planlamış olan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celâl Eyicioğlu vardı. 'Solcu' birçok aydının arzuladığı Peru ya da Libya türü bir 'devrim' başarısızlığa uğrarken sosyalist ve milli demokratik devrim yanlısı gerilla hareketleri ile bağlantılı çok sayıda (özellikle hava kuvvetlerinde) alt rütbeli subay da 1971-1973 yılları arasında ordudan ayıklanıyordu.[10] Buna karşılık, MHP'ne bağlı olup zaman zaman ondan da ileri giden radikal sağ kanatın faşizan kesimi bir kaç sorgulama dışında belli bir dokunulmazlıktan yararlanırken, gittikçe askerileşen MHP'nin çağrıları ordu içinde hiçte azımsanmayacak bir çevre yaratabildi.[11]

1971-1973 dönemindeki gelişmelerin iç yüzü üzerine daha sonra yapılan bazı açıklamalar, Milli İstihbarat Teşkilâtı'nın MHP'ne göz yumduğu iddiasına belli bir inandırıcılık kazandırdı. Ordu ile Milliyetçi sağ arasında önemli bağlantıların olduğunu sergileyen bir diğer

---

9. 12 Mart muhtırası üzerine bkz. **Türk Demokrasi Deneyi**, Feroz Ahmad, s. 288-307; ve bu kitapta «Türk Demokrasisinin Ekonomi Politiği», Çağlar Keyder.
10. Bkz. **İddianame, Türkiye Halk Kurtuluş Parti-Cephesi Davacı**, Devrimci Sol, İstanbul, 1979. Türkiye Halk Kurtuluş Parti-Cephesi'nin, ya da daha kesin olarak onun fraksiyonlarından birinin devamı olduğunu iddia eden «Devrimci Sol», dört askeri savcı tarafından hazırlanıp ilk olarak 1973'de Ordu Komutanlığı tarafından yayımlanan bu iddianamenin yeniden basımını üstlendi. İddianamenin giriş bölümünde Devrimci Sol, «bu bir iddianame olmakla beraber bugüne kadar karanlıkta kalmış pekçok konuya ışık tutmaktadır,» diyordu. Parti-Cephesi militanları Savunma'larında savcıların askerlerle olan ilişkilere yönelik suçlamalarını reddetmiyorlardı. Bkz. **Savunma: Türkiye Halk Kurtuluş Parti-Cephesi Dava Savunması**, Devrimci Savaş, Yayınları, İstanbul, 1979. Ayrıca bu kitapta bkz. «Sol», Ahmet Samim, 1980 müdahalesinden sonra da benzer tasfiyelerin olduğu söylenmektedir.
11. **Günlük Aydınlık** gazetesi (2 Ekim 1978), ülkenin en önemli deniz üssü Gölcük'de bir grup «genç nasyonal-sosyalist subayın» toplandığını ve Derince *(talim kursları)*, *Yassıada (yedek subay eğitim merkezi)* ve *Heybeliada* Deniz Okulu'na baskın girişimi içinde olduklarını yazıyordu.

kanıt, da MHP'nin sokakta sürdürülen terör stratejisi ile daha da *belirginleşti.*[12]

Aşırı Sağın 1974 sonrası şiddet artışlarındaki baş sorumluluğunun kanıtlanmasıyla beraber (tabii, aşırı solun da tümüyle temize çıkmadığını söylemek gerekiyor) MHP lideri Türkeş'in gerçek hedefinin ne olduğu sorusu ortaya çıkar. Türkeş sosyalist hareketi ve CHP'yi mi çökertmeye çalışıyordu? Yoksa ülkede MHP ile, denetimlerini ele geçirmeyi umduğu asker müttefiklerinin birlikte gerçekleştirecekleri askeri bir darbeyi kaçınılmaz hale getireck bir durum mu yaratmaya çalışıyordu? Böyle bir senaryo MHP'ye yakın subaylara eninde sonunda kesin bir görev yükleyecekti. MHP'nin 1975-77 yıllarında sıkıyönetimin ilanı konusundaki ısrarları ve çeşitli bölgelerde yürürlüğe konmasının ardından etkin bir şekilde uygulanmasını isteyişi, milliyetçi sağın «askeri» stratejisi üzerine varsayımları destekler niteliktedir[13]. Nihayet, gerek aşırı Sağın yıkıcı faaliyetleri, gerekse siyasi sınıfın hataları karşısında bir takım subayların takındıkları tavırlar üzerine haberlerin bol bol yazılıp çizildiği bir on yılın sonunda Yüksek Komuta 12 Eylül 1980'de yönetime el koydu. Bunu yaparken de «olsaydı daha sert olurdu» iddiasında bulunduğu bir «yüzbaşılar veya albaylar darbesi» olası-tehlikesinin ardına gizlendi. General Evren tarafından 12 Eylül sabahı erken saatte okunan 6 no. lu bildiride «kahraman silahlı kuvvetler mensuplarına» sesleniyor ve askeri hiyararşiye (emir-komuta zincirine) bağlı kalmaları isteniyordu.

Eldeki bilgiler belli nedenlerden dolayı yetersiz olduğu için ordu içindeki çeşitli hiziplerin ne oranlarda güçlü olduklarını kestirebilmek son derece zordur. Türk basınında 1980 darbesinden bu yana ordu içinde meydana gelen değişimlere, görevden alınan askeri yargıçlara ilişkin haberler yer almakta, ancak bunların ardındaki liberal nedenler ortaya çıkmamaktadır. Başlangıçta nispeten hoşgörülen liberal Solun özellikle 1982'den sonra baskı altına alınması, ordunun, hattâ Yüksek Komuta kademesinin içinde belirli sapmaların olduğuna işaret etmektedir.

Ortaya çıkan eğilimlerin yorumlanmasında büyük dikkat gerekmektedir. Özellikle üst kademelere ilişkin bir yorum, General Evren'in çevresinde nispeten «ılımlı» bir eğilimin toplandığı yönündedir. Bu eğilimin destekçileri arasında Milli Güvenlik Konseyi genel

12. Bkz. Fikret Otyam'ın suçlamaları. **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1976; **Kontr-gerilla ve MHP**, Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1978, cilt 1.

13. Günlük **Aydınlık**, 1978 Ekim'inde Konya'daki İkinci Ordu Komutanı General Vecihi Akın'ın MHP ile birlikte dahil olduğu bir komplodan sözediyordu. Bu girişimin amacı Bülent Ecevit hükümetini en geç yazbaşında devirmekti; ne var ki generalin başka bir yere atanmasıyla sonuca ulaşılamadı. (Bkz. **Cumhuriyet**, 4 ve 7 Ekim 1978; **Le Monde**, 14 Ekim 1978.) Ecevit bu iddiaları yalanlıyor, ama bir yandan da MHP'yi askeri darbe kışkırtıcılığı yapmakla suçluyordu.

sekreterliği döneminde ikinci adam durumunda olan Haydar Saltık da vardı. Yine bu eğilim, açık bir muhalefet biçimine dönüşmese de, bir yandan 1983 Eylül'üne kadar kara kuvvetleri komutanı, ondan sonra da geçici olarak genelkurmay başkanı olan Nurettin Ersin'in, diğer yandan Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nde Ersin ile birlikte yer almadan önce jandarma komutanı olan Sedat Celâsun'un temsil ettikleri «sağcı» ve «aşırı» (maximalist) eğilimden farklıydı. En doğrudan ve direngen baskı da bu ikinci eğilimden kaynaklanıyordu. Bir olasılıkla, bu birincisinin ardından gelen ikinci bir yol ayrımı - kahramanlar farklılaşmış olsa da - askeri rejimin uzamasından yana olanlarla önceden belirlenen «demokrasiye geçiş» takvimine bağlı kalmak isteyenler arasındaydı. Altı çizilmesi gereken nokta, 1971'den, ve özellikle de ordu içindeki çeşitli eğilimlerin açıkça su yüzüne çıktığı 1960'dan farklı olarak, 1980 askeri darbesinin ilk aylarından itibaren «asker»in ağırlığını koymuş olmasıdır. Bu durum, özellikle ordu hiyerarşisinin üst kademelerinde belli bir fikir birliğinin sağlanmış olduğunu göstermektedir. Bu, bir yanda 1976 ile 1980 arasında devletin bütünlüğünün bir hayli tehlikeye girmiş olmasıdır, bir yanda da askeri müdahalenin gerek halk gerekse ordu içinde uzun bir düşünce oluşumu sürecinin sonunda gerçekleştirilmiş olmasındandır. Pek iyi bilinir ki, askeri kurumlar sivil toplum üzerinde bir kez üstünlük kurdular mı kendi içlerinde çok kısa sürede birlik beraberlik sağlarlar.

Pekçok incelemede belirtildiği gibi, «radikaller» ile «ılımlar» arasındaki farkın daha ayrıntılı bir incelemeye, hattâ yeniden değerlendirmeye ihtiyacı vardır, çünkü bu fark 1960 darbesinin arasından eksik ve bütünlükten yoksun belgelere dayanılarak gözlemlenmiş, daha sonra da 1971 ile 1980 arasında cereyan eden olayların kavranmasını kolaylaştıracak yerde engellemiştir.

Türk Silahlı Kuvvetleri üzerine yapılan «1960-73 arası ordu içindeki hizipleşmeler» konulu daha önceki bir çalışmada[14] - yeterince ayrıntılı bir sınıflama olduğu iddia edilmeksizin ve sözkonusu hiziplerin yapıları ve aralarındaki ilişkilerin tarihi istikrarsızlığı da gözönüne alınarak - aşağıdaki eğilimlere yer verilmişti:

1. MHP'nin kurucusu Alpaslan Türkeş'in liderliğindeki proto-faşitler[15].
2. Protto-faşistlere yakın olan, ancak MHP'nin gitgide radikalleşmesiyle onlardan kopmaya başlayan Sağ milliyetçiler.
3. Bilinen özellikle birbirinden ayrılan sosyalist veya milli demokratik devrim yanlısı subaylar.
4. Aralarında özellikle Orhan Kabibay ve Orhan Erkanlı'nın da bulunduğu çapraşık bir «reformcu» volontarizmden hayat bulan,

14. Bkz. «L'Armée turque,» Bayart ve Vaner, s. 66.
15. Türkiye'de proto-faşist hareket için bkz. bu kitapta, «Aşırı Milliyetçi Sağ», Mehmet Ali Ağaoğulları.

Kemalist (tarihi anlamda) damgalı bürokratik bir rejimi arzulayanlar.

5. Sağdaki partilerin (esas olarak - ama tümüyle değil - Adalet Partisi) yandaşları ile CHP'de vücut bulan orta-Sol yanlıları şeklinde ikiye bölünen parlamenter demokrasi savunucuları.
6. Son olarak da, tamamen politika-dışı bir profesyonalizmin yanlısı olan grup.

Klasik sınıflandırmaya göre «radikal» kanat ilk üç hizbi kabaca bir araya getirirken, «ılımlı» kanat son ikisini birleştirir; belki de en önemlisi olan dördüncü hizip ise anahtar konumdadır. Oysa 1970'lerin tanık olduğu farklı, özel, kapsamlı, dolayısıyla da kavranması güç yeni siyasi eğilimlere bakıldığında bu sadece iki bölümü sınıflandırmanın daha da zorlaştığı bir kez daha ortaya çıkar.

Bu siyasi-askeri gruplaşmaları anlayabilmek için, ayrışmalarındaki etkenleri, meydana geliş, getiriliş ve çözülüş süreçlerini, ve bunların siyasi ve ideolojik yapılarını incelemek gerekir. Ayrıca, «tüm çatıya» yön verip «ideolojik ve stratejik arenayı kendi yararı doğrultusunda yeniden yapılandırarak» «kendi yön ve ideolojisini» kabul ettiren alt-grubu da -«örgütlü hizip ya da basit eğilim»- saptamak gerekebilir[16].

Türk ordusunun homojen ve sivil toplumdan özerk yapısı onun toplumsal farklılaşmaları taşımasını önlemiştir. Bu nedenle, subaylar etnik ve dini bölünmelerin etkilerine pek açık dergilerdir. Bu durum, ya orduya girerken yaşanan bir siyasi ayıklanmadan kaynaklanmaktadır -ki herhalde bir dönem bu böyle olmuştur ya da her türlü çoğulculuğun engelleyen milliyetci bir kurumsal gelenekten.[17] Subay kadrolarının toplumsal uyumu ayrıca seçiş sürecinde sağlanan homojenlik tarafından da pekiştirilir.

Subayların çoğunluğu «orta sınıfın» alt kesimlerinden gelir. 1920-1957 döneminde görev yapmış asker kökenli milletvekillerine (2210 milletvekilinin 223'üne, yani yaklaşık % 10'una) ilişkin bir araştırmada bu milletvekillerinin % 47'sinin asker, % 13'ünün ise memur çocuğu olduğu belirlenmiştir.[18] 1971 yılında 239 subay ve 531 astsubayı kapsayan daha yeni bir anket, bu toplumsal kökeni teyid etmekte fakat korporatif niteliğini açık olarak göstermemektedir. Araştırma kapsamına giren subayların % 11.7'sinin subay çocuğu olduğu, % 34,7'sinin memur, % 7.9'unun sanayici ya da tüc-

16. «Les processus politiques», Rouquié, s. 37; ve **L'Etat militaire**, s. 375.
17. Bununla beraber ordu kurumunun İslamiyetten ayrılması tamamlanmamıştır: Örneğin, koyu Kemalizm düşmanı Nurcu tarikatı ordu içinde taraftar bulabiliyordu. Nurculuk üzerine bkz. **Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü**, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1964; ayrıca bkz. bu kitapta, «Dinci Sağ», Binnaz Toprak.
18. **The Turkish Political Elite** (Türkiye'de Siyasi Elit), Frederick W. Frey, M.I.T. Press, Cambridge, Mass., 1965, s. 141.

car. % 5'inin işçi, % 13'unun zanatkar ya da esnaf, % 14,2'sinin köylü, % 12,9'unun da serbest meslek sahibi ailelerden geldiği görülmüştür. Doğum yerlerine ilişkin bilgiler de yukardaki mesleki dağılımla tutarlıdır: % 27,6 kasabalarda, % 43 küçük şehirlerde, % 23,8 büyük şehirlerde ve % 5.4 ise köylerde doğmuştur.[19]

Sivil toplumdan orduya yansıyan bu ana ayrışma varolan salt kurumsal bir farklılaşmanın üzerine bindirilmektedir. Astsubayların (yukarda sözü edilen araştırma kapsamına giren 531 astsubay (% 37,8'i köylü ailelerden gelmiş olup, çokluk (% 57'si) ya kasaba ya da (% 14,5) köy doğumludur; küçük şehir doğumlu olanlar % 22,5, büyük şehir doğumlu olanlar ise % 5,8'idir.[20] Dolayısıyla astsubaylar özellikle kasabalarda daha belirgin olan islami kültüre daha duyarlıdırlar. Subay ve astsubaylar arasındaki bu ayrışma, bu iki grubun birbirine kapalılığı sonucu daha da belirginleşir. Astsubaylara, pek de özendirilmedikleri, subaylığa yükseliş (ki o da ancak yüzbaşılığa kadardır) ilk kez 1952'de tanınmıştır. Öte yandan Türk ordusunda öteden beri varolan askeri etik ve hiyerarşik ilişkilerin olağanüstü ağırlığı bu kamplaşmanın siyasi bir çekişmeye dönüşmesini engellemiştir.

Türk ordusunun askeri özgürlüğü kendi kurumsal farklılaşmalarını uyumlu bir biçimde pekiştirir. Orduya katılım sırasında kullanılan kanallar, başlangıçta subayların homojen yapısının kurulmasını sağlar: «Doğrudan orduya katılmak, belki hava kuvvetleri ve kısmen deniz kuvvetleri dışında istisnaidir. Subay yada memur çocuğu geleceğin subayları, çokluk beş askeri liseden birinde (biri deniz, diğeri hava kuvvetlerine aittir) okurlar. Bu okullar 'asker çocuklarının okulu' olmayıp gerçek orta öğrenim kurumları gibi çalışırken bir yandan da askeri eğitim ve disiplin de veren kurumlardır.»[21] 1960 darbesini hazırlayanlar arasında belirli bazı edebi yayınlara duyulan ilgi de ancak bu eğitimin sağladığı görülmemiş bir kültür birliği ile anlaşılabilir.[22] Orta öğretimin sağladığı bu ortak temelin hemen ardından,

19. «Türk Ordusunun Toplumsal Kökeni Üzerine Bir Araştırma», Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 29, no. 3-4 (1974), s. 90, 92. Yazarın burada altını çizdiği nokta, «liberal profesyonel» kategorisinin yanlış anlamaya yol açtığı, ve sık sık, belli bir mesleğin eksikliğine işaret ettiği şeklinde yorumlandığıdır.
20. age., s. 99.
21. «Le role de l'armée en Turquie» (Türkiye'de ordunun rolü) M.E., **Le role extra-militaire de l'armée dan le Tiers-Monde**, Léo Hamon ve diğerleri, Presses Universitaires de France, Paris, 1966, s. 223; ayrıca bkz. «Müdahale ve Kurtarma: Türk Bunalımında Subay Toplulukları», Nur Yalman, **The Military Intervenes: Case Studies in Political Development** (Askeri Müdahale: Siyasi Gelişme Üzerine Vaka İncelemeleri), ed., Henry Bienen, Russell Sage Foundation,, New York, 1968, s. 128-29.
22. Gerçekten de, Grigory Spiridonovich Petrov'un Beyaz Zambaklar Ülkesinde (Türkiye'de ilk 1928'de yayımlandıktan sonra 1930 ile 1960 arasında se-

askeri program, subayları Harb Akademisi mezunu kurmay subaylar ve yalnızca Harb okulu mezunu subaylar olarak ayrıştırır. Tüm subayların % 1-2'sini oluşturan kurmay subaylar eğitim açısından çok daha üstün olup haliyle ordunun elit kesimini oluştururlar. Bir çok imtiyazlara sahip kurmaylar ordunun her üç kesiminde de aynı olan ayırdedici nişanlar taşırlar.

Askeri açıdan cazip ve daha önemli görevlere geldikleri gibi, ordunun Genelkurmay Başkanlığı gibi üst kademeleri, ayrıca NATO ve OYAK ile de sıkı ilişkiler içindedirler, ve de hızla yükselme şansları vardır. Bu farklılaşmanın kısmen korporatif etik, kısmen de her subayın Harb Akademisini bitirmeden teğmen olarak görev yapma zorunluluğu ile bir miktar yumuşatılmış olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte sözkonusu ayrışma reeldir ve o reelliğiyle de yaşanmaktadır. Söz konusu kamplaşmanın siyasi kararlılık derecesini etkilediği, kurmay olamayışın yarattığı doyumsuzluğun bir tür «radikalizme» veya «toplumsal» duyarlılıklara yol açtığı düşünülebilir. 1960'da MBK'si içindeki Harb Akademisi mezunu olmayan beş subayın hepsi de 14'ler grubuna dahildi. Her şeye rağmen subay-kurmay subay ayrımı «ılımlı» - «radikal» ayrışmasını ya da başka siyasi akımlara ilgiyi açıklamak için yeterli değildir. «Askeri partilerin» hepsi kurmaylar tarafından, yönetilen askeri yapının farklı eğilimleri ile birlikte bir bütün oluşturduğu ve onun yöneticiliğinin yapıldığı bilinerek yönetilirler.

Gözlemciler tarafından vurgulanan bir diğer kurumsal ayrışım da alt rütbeli subayların generallerden daha aktif olmalarıdır. Harp Okulu öğrencilerinin 21 Mayıs 1963'deki hareketi dışında, 1960 darbesi, bir avuç yüzbaşı ve albay tarafından yapılmıştır. Bu subaylar, generalleri amaçları için harekete geçirmeye çalıştıklarında büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Hareketi başlatan subaylar ile generaller arasındaki farklılık kendileri tarafından da hissedilmiştir. Alt kademeleri oportünizmleri nedeniyle küçümsemişler— İrfan Solmazer bu grubu 'devrimin sembolik misafirleri' olarak tanımlamıştır.[23] Ordu içindeki bu ayrışmanın siyasi plana da yansıması çok gecikmeyerek, 1960 darbesini izleyen dönemde generaller subaylar üzerinde yatıştırıcı bir etki oluşturmaya başlamıştır. Yeni Genel Kurmay Başkanı ve MBK'nin başkanı olarak Genel Gürsel'in 14'leri (3 Albay, 2 Yarbay, 5 Binbaşı ve 5 Yüzbaşı) yatıştırmaya çalışması bunun bir örneğidir. 1961'de aynı şekilde bu dönemin Genel Kurmay Başkanı da Cevdet Sunay'ın Silahlı Kuvvetler Birliğinin bazı üye-

kiz baskı daha yapmıştı) türünden kitapların subaylar arasında gördüğü rağbet bu siyasi duyarlığa işaret etmektedir. Adı geçen kitapta yazar orduyu «halkın okulu» olarak tanımlarken kahramanın tarihi rolünü vurgular. (Bkz. «Türkiye'de Ordu ve Politika, 1960, 1964: Bir Devrimin Toplumsal-Kültürel Analizi», Kemal H. Karpat, The American Historical Review, 75, no. 6, 1970, s. 1667.)

23. İrfan Solmazer ile görüşme.

lerini askeri müdahaleden vazgeçirip, siyasi taleplerini bir muhtıra ile açıklamakla yetindirmesi de bu tavra bir başka örnektir.[24] Aynı şekilde, 1962-63 döneminin bariz hareketlilik ortamı içinde de hiçbir general itham edilmediği gibi, bu olaylar yüzünden sadece 1960 öncesi dönemde «devrimin» ilk aşamasında geri planda kalmış olan komplocu bazı subaylar ile Harp Okulu öğrencileri suçlamışlardır. Bu anlamda, 1970-73 olayları, ilk bakışta, siyasal davranış farklılığının rütbe farklılıklarından kaynaklandığı görüşünü destekler niteliktedir: «Radikal» baskı, ağırlıklı olarak ilkin alt-rütbeli subaylardan gelmişti; bu kesim görüş ve taleplerini uygulamaya koymadan kuvvet komutanlarına sunmuş, akabinde de Genel Kurmay Başkanı ve Cumhurbaşkanınca ihanete uğramıştı.

Askeri hiyerarşi faktörünün-ki bu yaş faktörü de demektir. Ordu içindeki «radikaller» ile «ılımlılar» arasındaki çelişkiyi bütünüyle açıklamaya yetmeyeceği açıktır. Bir defa generallerin tamamı «radikalizme» bağışıklı değildir: o saflarda yer alabilirler (1960'da Cemal Madanoğlu, 1970-71'de de Celil Gürkan yer aldığı gibi).[25] Ayrıca, bu saflara yakın davrananlar olmuştur (Faruk Gürler ve özellikle 1971'de Muhsin Batur gibi).[26] Öte yandan, yukarıdaki bir-iki örnek dışında generallik rütbesinin genellikle «ılımlı» bir siyasi-askeri

24. Silahlı Kuvvetler Birliği, MBK'nın üstün konumuna karşı bir denge oluşturmak amacıyla «ondörtler»in tasfiye edilmesinin ardından «radikaller»in kurduğu bir tür karşı-cuntaydı. Talât Aydemir ve Halim Menteş gibi subayların bu kuruluş üzerinde büyük nüfuzu vardı. Bkz. **Türk Demokrasi Deneyi**, Ahmed, s. 168-72; **Askeri Darbe Girişimleri**, Yurdseven, s. 121-30.

25. Kurmay karargâhında lojistik sorumlusu olan Madanoğlu 1960'daki komploları destekleyen az sayıda generalden biriydi. Darbenin ardından Ankara garnizon komutanı oldu, parti politikasından kaçındığı görüldü. Doğan Avcıoğlu'nun **Devrim** hareketine yakınlığı olan Madanoğlu 1971 müdahalesinden sonra «varolan düzeni askeri müdahale yoluyla yıkıp yukarıdan devrim yapmak amacıyla örgüt kurmak» suçlamasıyla yargılandı. Gürkan'ın 9 Mart komplocularına yakın olduğu söylenirdi, 12 Mart kurbanlarındandı, ve komünist olmamakla beraber solcuydu. Siyasi bir örgütte liderlik peşinde olduğundan, kendisi ne Alevi (Şii) ne de Kürt olduğu halde, doğu bölgesinde seçmen desteği sağlamaya çalışan Türkiye Birlik Partisi'ne katıldı.

26. 12 Mart müdahalesinde kara kuvvetleri komutanı olan ve muhtıranın altında imzası bulunan Gürler söylentiye göre 9 Mart komplosuna karşı çıkmazdan önce bir süre komplocularla birlikte olmuştu. Daha sonra genel kurmay başkanlığına getirilmiş, cumhurbaşkanı seçilme girişimi ise meclis'te çok ender sergilenen bir birlik beraberlik gösterisi sonucunda geri çevrilmişti. Batur müdahale sırasında hava kuvvetleri komutanıydı ve muhtıralar yazarı olarak nam salmıştı. 1970 sonlarında Cumhurbaşkanına ve Milli Güvenlik Konseyi'ne yazıp gönderdiği bir dizi muhtıranın ardından 12 Mart'takini de kaleme alan oydu. Cumhurbaşkanlık kontenjan senatörü oldu, daha sonraları CHP'ye girdi; 1980'de cumhurbaşkanlığı için aday gösterildiyse de meclisten alması gereken 318 oyun ancak 303'ünü alabildi.

davranışa yolaçtığı söylenebilse bile, tersinin, yani daha yeni ve üstlerine göre hiyerarşik yaşın ilk kademelerindeki alt-rütbeli subayların bu yüzden «radikal»leştiklerinin doğru olduğunu kanıtlayacak somut bir işaret yoktur. Aslında, gerek alt ve üst kademe subaylarının, gerekse generallerin hangi «partileri» desteklediğini tespit edebilmek çok zordur. Olsa olsa, 1960-80 siyasi uzlaşma döneminin hakimiyeti yüzünden subayların çoğunun «ılımlı» görüşe yakın olduğu tahmin edilebilir. Son olarak, örneğin Portekiz'de 1974-75 döneminde yaşananlara benzer, ordu hiyerarşisine itaat açık bir tehditle karşı karşıya kalmadığı gibi, herhangi bir eleştiri konusu haline de gelmediğini belirtmek gerekir. Radikal unsurlar da kurumsal etiğin bu yanına hiç de duyarsız olmadıklarını nisbeten Albay A. Türkeş ile Yarbay O. Kabibay gibi aralarındaki nispeten yüksek rütbeli subaylar etrafında toplanarak göstermişlerdir.

Gözlemcilerin sık sık gündeme getirdikleri, ordu kuvvetlerinden (kara, deniz, hava, jandarma) birinin mensubu olma faktörünün de, «askeri partilerin» oluşmasında tayin edici bir rol oynadığını söylemek zordur. Geçmişte, mensuplarının çoğunun özellikle «doğu hizmeti» yapmış olmalarından kaynaklanan toplumsal gerçekliklerle daha yakından tanışıklıkları, kara kuvvetlerinin, deniz ve hava kuvvetlerine göre daha «ilerici» sayılmasını sağlamıştır.[27] Muhtemelen ileri teknik beceri gerektiren silahların kullanılması bakımından, tankçı ve topçu birlikler kara kuvvetleri içinde en itibarlı olup, kurmay subaylara özellikle çekici gelirler.[28] Öte yandan, 1960'dan bu yana olan askeri müdahalelerin çözümlenişi, bu tezlerin tekrar gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Deniz ve Hava kuvvetleri sivil topluma daha duyarlı, daha «ilerici» sayılmayacak olsa bile, liberal ve parlementer demokrasiye daha saygılı, aşırı sağ ideolojiye kara kuvvetlerinden daha az eğilimli gibi gözükmüşlerdir. Gerçekte, son otuz yıllık dönemde kara kuvvetlerinin belirli konumda oluşu elinde bulundurduğu olağanüstü güçten kaynaklanmaktadır. Kara Kuvvetleri 'tek başına' askeri müdahaleye girişebileceği gibi, siyasi ağırlığı da daha fazladır. Hava ve daha az olarak deniz kuvvetlerinin etkisi ise ikincil olup en fazla veto güçleri vardır.

Siyasal toplumun bölünmüşlüğü de «askeri partileri» anlamak için pek bir ipucu vermemektedir. Mustafa Kemal'in arzuladığı ve onun Cumhurbaşkanlığı boyunca sıkı bir şekilde uyulan askeri geleneklerle, partiler sisteminin kesin ayrımı, ölümünden sonra fazla uzun yaşamamıştır. Çok partili düzenin kuruluşu ordu içinde de

27. **Armée et politique au Moyen-Orient**, (Ortadoğu'da Ordu ve Siyaset), Bernard Vernier, Payot, Paris, 1966, s. 22-23.

28. age., s. 23-24; ve **Anılar, Sorunlar, Sorumlular**, Orhan Erkanlı, Baha Matbaası, İstanbul, 1973, s. 189-90. Aslında, zırhlı birliklerin 27 Mayıs harekâtındaki rolünün biraz abartıldığı söylenebilir; Görüşmelerin gösterdiğine bakılırsa bu rol (Orhan Erkanlı'nın büyük katılımı yüzünden) İstanbul'da önemliyken, Ankara'da bir hayli sınırlı kalmıştır.

yansımasını bulmakta gecikmedi. 1946'dan sonra, subaylar açıkça kendilerini CHP'li olarak tanımlıyorlar ve yaşanan yeni siyasi rekabet düzeni içinde seçim süreci ile yakından ilgileniyorlardı. İkinci Dünya Savaşının başından bu yana bozulan geçim koşullarından ve modası geçmiş askeri araçlardan hoşnutsuz olan bazı kurmaylar ise DP'ye yakın idiler. (Bu subaylar) DP içinde, Samet Ağaoğlu, Mükerrem Sarol, ve Tevfik İleri etrafında bir grubun da paylaştığı üzere, iktidar değişikliğinin ancak bir darbe yoluyla gerçekleşebileceğini düşünmeye başlamışlardı. Fakat, partinin başkanı Celal Bayar'ın bu tür bir çözüme gösterdiği husumet, dönemin muhalefeti ile bu subaylar arasında muhtemel bir birliği engelledi. Parti yine de yüksek rütbeli emekli subayları kendine çekmeyi başardı; bu subayların desteği 1950'de seçim zaferi anında ordunun yatıştırılmasını sağlıyabilirdi. Nitekim, Bağımsızlık Savaşı'nın ünlü gazisi 1944'e kadar Genel Kurmay Başkanlığını sürdüren Fevzi Çakmak ve 14 emekli general DP listesinden 1946'da bağımsız olarak seçimlere katılmayı kabul ettiler. Yine de, yüksek komuta kademesindeki subayların çoğunluğu tarihi devamlılığı içinde, geleneksel bürokratik elitin ifadesi ve Kemalist Kurtuluş Savaşının meşru mirascısı olarak gördükleri CHP'yi desteklemeye devam ettiler. İsmet İnönü iktidarını sürdürme imkanını sağlıyabilecek askeri darbe önerileri bir kaç defa getirilmsine rağmen bu önerilerin hepsini reddetti.

Haziran'da ordu kademeleri içinde başlatılan kapsamlı bir tasfiye harekâtı ve ulusal güvenlik alanında bütün reformcu çoşkunun terkedilişi ile olası bir tehlike etkisizleştirildiği gibi generaller de pasifleştirilmiş oldu. Başta Genel Kurmay Başkanı Nuri Yamut ve «Kore Kahramanı» Tahsin Yazıcı olmak üzere bir çok general görevlerinden istifa ederek DP saflarında aktif siyasete atıldılar. Fakat bu kısa dönem kazanımlar kaçınılmaz sonu engellemiyecekti. Çünkü, generallere verilen bu tavizler hem genç kurmay subayları yabancılaştırmış, hem de bu kesimin siyasi bilinçlenme sürecini hızlandırmıştı. Etkisi sınırlı olan bu (başkaldırıcı) kesimlerin dışında da giderek artan sayıda subay 1957 sonrası hoşnutsuzluklarını emekli olduklarında CHP'ye katılarak göstermeye başladılar. CHP'nin ordu içindeki popularitesi, ya da daha doğrusu popularitenin yeniden kazanılması, özellikle Menderes hükümetinin son haftalarında bir çok subayın öğrencilere ve İnönü'ye karşı verilen emirlere itaat etmemeleri ile dile getiriliyordu.

Yukardaki özellikle dikkate alındığında, ordudaki gruplaşmaları siyasi hayattaki çekişmelerin uzantısına indirgemek imkansızlaşmaktadır. 27 Mayıs'ın liderlerinin DP'ye olan hasmane tavırları ne denli net ise, CHP ile olan ilişkileri de o denli tartışmalıdır. Yine de bu görüş farklılaşması «askeri partilerin», CHP'ye yakın olduğu tahmin edilen «radikaller» (örneğin Orhan Erkanlı ve Orhan Kabibay) ve CHP'ye açıkça karşı olanlar (Alparslan Türkeş ve Talat Aydemir) şeklindeki ikili ayrışmaya tamamen tekabul etmemektedir. Kaldı ki,

MBK'si başkanı Cemal Gürsel'in, Yeni Türkiye Partisine[29] daha yakın olduğu iddia edilirken, bariz bir biçimde CHP yanlısı politikalar izlediği, diğerlerinin ise, başta Madanoğlu olmak üzere parti politikaları ile uzlaşmaya kesinlikle karşı çıktığı açıktır. Gerçekten, 27 Mayıs darbecilerinin CHP'den giderek uzaklaşmaları, özellikle İsmet İnönü'nün orduyu siyasette kullanmak yerine MBK ve Kurucu Meclis'teki etkisini uzlaştırıcı bir biçimde kullanmayı terçih etmesi üzerine kaçınılmaz hale gelmişti.

Partiler yelpazesi 1960'lar boyunca genişledikçe «askeri siyasetler» ile sivil siyasi kurumlar arasındaki ilişkiler giderek daha kompleksleşti. Subaylar politik eğilimlerine göre aşağı yukarı bütün partiler arasında dağılmışlardı. Necmettin Erbakan'ın MSP'si bile 1973 ve 1977 seçimlerinde kendi asker adaylarını göstermişti. Fakat bir çok durumda askerler ile bu siyasi partiler arasındaki ilişkilerin hayli istikrarsız olduğu ortaya çıkmıştır. 1944 yılında Pan Turancı ve Alman yanlısı bir darbe girişiminde suçlanan Türkeş siyasi kariyeri süresince belirli bir tutarlılığı sürdürürken, onun 27 Mayıs radikalleri arasındaki bazı yol arkadaşları dışında askerler siyasal yelpaze içinde zigzaglar çizerek çeşitli gruplara girip çıkmış ve sonunda da siyasal hayattan çekilmişlerdi. Genelde, askerler 'militarize' oldukları düzeyde göreli özerklik kazanıp toplumsal güçler ve politikacılar tarafından etkilenmeleri azaldıkça 'ideolojik olarak değişken' bir toplumsal kesim gibi algılanırlar. «Lejyonların siyasi önemsizliğinin —ki bu ancak bir siyasi çizgiye partizanca bir bağlılığa ilişkin olarak gündeme gelebilir— örneğin Latin Amerika ordularının sık sık sözü edilen bir niteliği olduğu» belirtilmiştir.[30] Bu Türkiye için de geçerlidir.

Bir subay açısından herhangi bir siyasi parti ile işbirliği yapmak «askeri partiler» içinde duyarlı hale getirildiği hedeflere varmak için kullanılan bir araçtır. Bunu Carl von Clausewitz'in ünlü savaş tanımının, «politika savaşın farklı araçlarla sürdürülmesidir» biçiminde tersine çevrilmiş şekli olarak düşünmek mümkündür. Yani Türk ordusu içinde 1950'lerde başlayan 'askeri parti'lerin oluşmasına ışık tutabilecek kapsamlı, net ve tek faktörlü bir açıklama getirilebileceğini ummamak gerekir. Sosyal, kurumsal ve siyasal değişkenler hem anlamca zengin ve grift, hem de kapsamı sınırlı bir mozaik gibi karşılıklı etkileşim içindedirler. Ordunun çeşitli kesimleriyle siyasi partilerin eklemlenişinin dinamikleri ordunun kendisinden kaynaklanmaktadır. Tek boyutlu ve özgül yapıya indirgenemeyen 'asker partilerin' bir özelliği de şudur: Bu askeri grupların siyasi tercihlerle ilişkileri askerler tarafından kurulmaktadır. Zorunlu olarak kısmi, bulanık ve çelişkili olan belirleyici değişkenleri

29. 1961'de eski Demokrat Partililer tarafından kurulan ve aynı seçmen kitlesini hedefleyen bu parti devletçilik ve bürokrasiye karşı hür teşebbüs ve özel sermayeden yana çıkıyordu.

30. «Les processus politiques», Rouquié, s. 30.

'tespit etmeye çalışmak, ordunun siyasî tavır ve davranışlarının kaynağını oluşturan tarihsel dinamikleri anlamaktan daha az anlamlıdır. Birçok yazara göre, 1950'lerde, ordunun demodeliği, Menderes'in olayları önceden göremeyişi ve orduya yönelik katı davranışının yarattığı çıkmaz, ekonomik çöküş ve bunun sonucu olarak subayların gelirlerinde meydana gelen düşüş ve ordunun siyasal sistem içinde göreli olarak gerileyişi 1960 askeri müdahalesinin hazırlanış ve gerçekleştirilişinde en önemli faktörlerdir. Dolayısıyla 1955 ile 60 arasındaki dönemde ordu içinde yenilikçi 'müdahaleciler' ile, DP yanlısı 'müdahaleye karşı olanlar' şeklinde iki alt grup netleşmiştir. Ordu-siyaset ilişkisinin içinde oluştuğu kurumsal bağlam anlaşılmış olsa bile, daha sonraki dönem, ayrıntılı bir çözümlemeyi gerektirir. 1960'larda, subaylar, yeni anayasanın yaygınlaştırdığı siyasal katılımın bir dizi gelişimlerine ilişkin tavır takınmak zorunda kaldılar. Bunlar arasında özellikle öğrenci hareketleri, gelişen sosyalist sol, Kürt sorununun siyasî bir biçimde dile getirilmesi, işçi örgütlenişi ve DP'de ifadesini bulan siyasî akımın yeniden doğuşu ile 27 Mayıs'ın reformcu ruhunun zayıflamaya başlaması ve son olarak siyasi düzenin çözülmesi sayılabilir. Fakat subaylar kendileriyle daha doğrudan ilgili olan diğer etkenler yüzünden, örneğin ordunun birliğinin sürdürülebilmesi, Kıbrıs bunalımının şiddetlenmesi, ABD ile askeri ilişkilerin bozulması, Arap ülkeleri ve Sovyetler Birliği ile yumuşama ve kamuoyunda NATO üyeliğine karşı çıkan grupların belirisi ile de bir değişim geçirdikleri doğrudur. 1971-73 döneminde, siyasete el koyuşun hiç de başarılı olmayan bilançosu ile ciddi biçimde etkilenmiş subayların endişeleri 1970'ler sonunda artmaya başladı. Bir yandan, 1974 Kıbrıs müdahalesinin yolaçtığı bir dizi sorunlar, Amerikan Kongresi'nin uyguladığı silah ambargosu, Anadolu'daki ABD üslerinin gözetim altında tutuluşu, ve demode olmuş askeri araçlar, öte yandan ise 1975-76'dan sonra artan şiddet olayları ve ilan edilen sıkı yönetimler, hem orduya düzenin korunmasında baş rolü vermiş, hem de sivil 'politik' elitin böylesi zor bir görev için orduya destek vermeyeceği ve başarıya ulaşması için gereken teşvik araçlarını sağlamayacağı görüşünün de ordu içinde hızla gelişmesine yol açtı. Bu tür kurumsal ve korporatist gözlüklerle askerler dünyayı algılamakta ve üzerine düşünmekteydiler. Ancak bu tartışmalar 'ılımlılar' ve 'radikaller' gibi genel geçer ve gerçekliğe tekabül etmeyen bir ayrım ile açıklanamaz. Gerçekten her iki kategori de her zaman geçerli olamayacağı, dolayısıyla bu grupların homojen ve anlamlı bir siyasî varlık oluşturmadığı açıktır.

«Radikallerin» Başarısızlığı Ve «Ilımlıların» Uzlaşmacı Politikaları

Oldukça elle tutulabilir bir içeriği olan «radikal bir çizgi»den kesinlikli bir biçimde söz etmek acaba olası mıdır? Bu soruya olumlu cevap vermek zordur. 1960'da, örneğin, «radikaller» olarak par-

lamenter elite dayanmaksızın kendilerinin bizzat milli restorasyon politikasını uygulama ortak arzusunu, ayrıca hayli naif ve tartışmalı bir anlayış olan otoriter reformculuk idealine ilişkilendirmek mümkündü. Herhangi bir siyasi strateji ya da mükemmel bir teoriden çok, bazı siyasi duyarlılıkları taşıyan ana temalar radikalleri birleştiriyordu: Oy düşkünü, hırslı ve kültürsüz buldukları siyasi elitin işe yaramazlığı; ilgisiz ve gerici bulunan halkın bazı bakımlardan işe yaramazlığı ama yine de övülmeye ve onun için çalışılmaya değer görülmesi; reformist hedefler açısından etkin bulunmayan, «ondörtler»den[31] birinin tabiri ile «demokrasinin uyuşturucusu» olarak görülen resmî demokrasiye duyulan şüphe. Lider idealizasyonu (ki bu tür en önemli birinin bulunmayışı «27 Mayıs Devrimi»nin başarısızlık nedenlerinden biri olarak belirmişti), —gerektiğinde bir kaç idam pahasına da olsa— tek başına ülkenin restorasyon ve modernizasyonunu gerçekleştirebilecek «siyasi kadrolar» idealizasyonu; özetle «halk için, halka rağmen devrim»i amaçlayan oldukça gevşek bir volantarizm. Bu açıdan bakıldığında, «radikal»lerin görüşlerinde devlete ve malûm bürokratik seçkinlere temel önem atfeden Türk tarih ve siyasi kültürünün vazgeçilmez özelliğinden kaynaklandığı görülür.

«Radikaller», askeri çözümler yoluyla amaçların gerçekleştirmek gerçeksizleştiğinde eski «parti»lerinin bütün çelişkilerini, (ileriye dönük tavırlarının) canalıcı önemini ortaya koyarak tekrar siyaset sahnesinde yerlerini aldılar. 14'lerin üç eski üyesi-Kabibay, Erkanlı ve Solmazer-bürokratik elitin geleneksel örgütü olan CHP'ye katılırken, diğerleri 1961 Anayasası'nın liberal ortamı içinde, şimdiye dek görülmemiş hareket serbestisi sağlanan sol harekete yakınlaşmaya başladılar. Sosyalizmin farklı akımlarının farklı izleyiciler bulması dikkat çekicidir. Parlamenter demokrasi yanlısı Türkiye İşçi Partisi az ilgi toplarken seçkinci ve antiparlamenter sol örgütler bu açıdan daha başarılı idiler. 1960 Kasım'ında Milli Birlik Komitesinden ihraç edilmeyen eski iki «radikal» kanat sempatizanı Suphi Kahraman ve Kadri Kaplan ile, 1963 yılındaki, parlamentonun geçici süre ile feshedilmesi sonuccu temel bazı reformlar yoluyla gerçekleştirilecek «yasal devrim» tezi ile ilgi toplayan, yine eski bir MBK üyesi olan Mucip Ataklı Türk Solu dergisine düzenli olarak yazmaktaydılar. Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) üniversitelerde çok etkiliydi. Bildirilerinde 'yurtsever' asker ve subaylara çağrı yapmayı ihmal etmeyen Dev-Genç çok sayıda askeri öğrenci ve alt rütbeli subay arasında sempati toplamaktaydı. Sivil solcular ile askeri «radikalizm» arasındaki birlikteliklerin en somut örneği, ateşli bir seçkinci sosyalizm yanlısı olan Doğan Avcıoğlu'nun Devrim grubudur. Bu grup içeri-

31. Mustafa Kaplan ile görüşme.
32. Bkz. Modern Türkiye'de Radikal Politika, Jacob M. Landau, E.J. Brill, Leiden, 1974, s. 129-30; «Sol», Samim.

sinde genç subaylar, emekli General Madanoğlu ve emekli Albay Osman Köksal gibi 1960'lı yıllarda «ılımlı» kanattan «radikal» kanada geçenler de bulunuyordu.[33]

Asker «radikaller» arasındaki üçüncü akıma ise izlediği çizgi bakımından bir hayli pragmatik ve hatta çıkarcı olan Alparslan Türkeş önderlik etmekteydi. Türkeş, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin denetimini ele geçirdikten sonra partiye ideolojik ve örgütsel bir güç kazandırdı. Parti 1969 yılında Milliyetçi Hareket Partisi adını aldı. Bir hayli merkezileşmiş ve askerileşmiş MHP kendisini Türkcü, 'anti-komünist', 'anti-kapitalist' ve 'sosyalist'[34] bir parti olarak tanıtıyordu. Bu parti uluslararası politik ve ekonomik sistem içinde de önemli destekler sağlayabildi.[35]

Askeri «radikalizmin», temelde, milli restorasyon hareketinin liderliğini alma ve dolayısıyla DP hükümetini devirerek, iktidarı ele geçirme isteği üzerine kurulmuş olması, «ılımlı»ların, bunun aksine ordunun siyasi hayattan çekilmesini istediklerini, ya da her türlü reformculuğa karşı olduklarını düşündürmemelidir. 1960-1961 döneminde seçimlerin yapılmasının, parlamenter elitin iktidarı tekrar ele geçirmesine yarayacağı düşüncesi askerler arasındaki anlaşmazlığın bir boyutunu oluşturmuştur. Seçimlere gidilmesi kararı, 27 Ma-

33. Bkz. Devrim sayıları. Ayrıca, 12 Mart Belgeleri: Madanoğlu Cuntası (İddianame), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1973; «Ordu Yoluyla Sosyalizm: Madanoğlu Davası», Yankı, 100 (12-18 Şubat 1973; ayrıca, Modern Türkiye'de Radikal Politika, Landau, s. 79-87.

34. Türkeş'in bazı eski yandaşları —özellikle Özdağ, Baykal, Soyuyüce, Köseoğlu, Akkoyunlu, Esin ve Kaplan— faşist eğilime kıyasla daha milliyetçi ve tutucuydular, ve bu süreçte partiden ayrıldılar. Baykal'ın kendi istifası konusundaki açıklaması, burada anlatılan «radikal» askeri eğilim açısından son derece aydınlatıcıdır: «Bizim arzumuz bu partiyi bir kadro partisi yapmak ve genç idealistler (ülkücüler) yetiştirmekti. Ne var ki çok geçmeden sırf oy hırsıyla davranan ve bizim uğrunda mücadele verdiğimiz ülkülerle hiçbir ortaklığı olmayan bir ekip partinin yazgısına egemen oldu ve tüm gidişatı değiştirdi.» «10 Yıl Sonra İhtilalciler», Celâlettin Çetin, Hürriyet, 14 Mayıs 1970.

35. Bir yanda kimi iş çevreleri, gerek parasal olarak, gerekse partinin sendikasına üye olan işçilere kendi işyerlerinden çeşitli olanaklar sağlayarak partiyi destekler görünüyorlardı; diğer yanda MİT, Merkezi Haberalma Örgütü'nün (CIA) uzantısından başka birşey olmamakla suçlanıyordu (Bkz. örneğin T. Turan'ın açıklamaları, Cumhuriyet, 26 Mart 1976; ayrıca, CIA, Kontr-gerilla ve Türkiye, Emin Değer, Çağlar Matbaası, Ankara, 1978; Bıçağın Sırtındaki Türkiye: CIA/MİT/Kontr-gerilla, Süleyman Genç, Der Yayınları, İstanbul, 1978. 1978 Aralık ayında MİT Başkan yardımcısı tutuklandı ve ABD ile İngiltere hesabına casusluk yapmakla suçlandı.) Özellikle, Sovyetler Birliği'nin, sınırları içindeki müslüman —ve de çoğunluğu Türkçe konuşan— toplulukların artan gücü karşısında zorlandığı bir dönemde CIA'nın MHP'nin pan-Türkist görüşlerine ilgi duyabileceğini kestirmek hiç de zor olmamalı.

yıs'ın muzaffer partisi olarak görülen CHP ile bağlantılı «ılımlılar» tarafından teşvik edilmiş olabileceği gibi, problematik safiyetçi eğilimlerden de kaynaklanmış olabilir. Gerçekten de, «ılımlılar» bu noktada bölünmüşlerdi. Milli Birlik Komitesi 27 Mayıs'ın kazanımları tam güvence altına alınmadan zamanla parlamenter seçkinler ile yakınlaşmıştı. Hatta General Gürsel'in komiteyi dağıtacağı ve iktidara el koyacağı söylentileri dolaşmaya başlamıştı. Bu şaibeli oyuna bir son vermek gerektiği düşüncesi yaygınlaşmaktaydı. Siyasi hayattan çekilmeyi bir an evvel arzulayan reformcu subaylar, Milli Birlik Komitesi üzerindeki etkilerini, Cemal Gürsel'in 1961 Haziran'ında Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i görevden almak istediği zaman Gürsel'e karşı çıkarak gösterdiler. Daha da önemlisi, Madanoğlu ve Köksal'ın Ankara Garnizon ve Cumhurbaşkanlığı muhafız alayı komutanlıklarından alınmalarının sağlanmış olmasıydı. Gürsel'in müdahale alanı iyice daraltılmış, bazı subayların ve savunma bakanının istifa etmeleri de gerçekleştirilmiş ve Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın da, Komite'nin karar toplantılarına katılması kabul ettirilmişti. Bütün bunların, seçimlerin önceden belirlenen takvim içinde ve 27 Mayıs «ruhu» içerisinde gerçekleşmesini sağlamak için olduğu belirtiliyordu. Aslında, «ılımlıların» siyasi pozisyonu gerçekleştirebilecek gibi değildi: Bir yandan politikanın dışındaymış gibi davranıp bir yandan da hem 'devrimin' kazanımlarını korumak, hem de bütün müdahaleci eğilimlerin «radikallerini» temizlemek ve de siyasal partileri etkilemeyi kınamak gibi imkânsız bir şeydi amaçlanan. «Ilımlı» kanat, ordu içindeki rakiplerinin ayağını kaydırmak için bile olsa, parlamento seçkinleri ile birlikte hareket etmeye mecburdu. Bu nedenle ordu içindeki diğer askeri partilere ilişkin ilk ve en önemli olarak 'ikili bir' uzlaşma politikasına girişmişlerdir. «Ilımlıların» temel saplantısı, ordunun birliğinin garanti altına alınması ve «radikallerin» yönetime el koymasının önlenmesiydi. Bu da, 1950'lerdeki, alt ve üst kademe arasındaki kopukluğa neden olan yanlışlara düşülmemesini, bu nedenle «tabanla» bağlantının kaybedilmemesini ve onun siyasal duyarlılığını dikkate almayı gerektiriyordu. Uzlaşma sağlanması gereken ikinci nokta, ordunun «ılımlı» kesimlerinin, iktidarı teslim etmek istedikleri parlamento elitine ilişkindi. Bu iktidarın, «radikallerin» hassasiyetine uyumu, ve ordunun büyük güçlükle yapabildiklerine dokunulmaması şart koşuluyordu. Fakat 1961 Ekim seçimleri, bir kaç ay öncesinden de tahmin edildiği gibi 27 Mayıs'a karşı olan partilerin ve özellikle de AP'nin tartışma götürmez zaferiyle sonuçlanmıştı.

Ağırlıklı olarak bu çelişkinin belirlediği Türk siyasal hayatı, ordu içindeki «ılımlılar» ve «radikaller» ile siyasal partiler arasında, «ılımlıların» aracılık ve arabuluculuk rolünü üstlendiği üçlü bir ilişkiye dönüşmüştür. Dolayısıyla, «ılımlılar» kısmen samimi inançları yüzünden, kısmen de «radikallerin» baskısı yüzünden siyasal hayata giderek daha aktif müdahale etmek ve kurumsal kazanımları sağlamak konumuna getirilmişlerdir.

Darbeden sonraki birkaç hafta içinde «27 Mayıs ruhu» ile davranan subaylar 'Silahlı Kuvvetler Birliği' adı altında yeniden örgütlenmişlerdir. Bu birliğe katılan generaller sözkonusu örgütlenmeyi ve bu örgüt yoluyla da ordu içindeki «radikal» eğilimleri daha yakından kontrol etmeyi amaçlıyorlardı.[36] 1960'lar boyunca da bu birliktelik giderek önemini yitirdi ve ordu içindeki siyasal konsensus Milli Birlik Komitesi ve özellikle de Yüksek Askeri Şura tarafından sağlandı. 1963 yılında yeniden düzenlenen MİT'e, siyasi solun yanısıra ordu içi gözetim görevi de verilerek ordu içindeki uyum iki elden kontrol altına alınmış oldu. Fakat bütün bunlar, yüksek komuta kademesinin, parlamento elitinin, «radikallerin» taleplerine duyarlı kalmasını sağlayabildiği ölçüde gerçekleştiler. Bu açıdan, askerleri maddi olarak tatmin etmek, onların siyasal duyarlılık sınırını azaltmak için başvurulan yerinde bir politika olarak algılanmaktaydı. 1960 Ağustos'unda yürürlüğe konan bu politika ile, emekliliğini düşünen subaylara, emeklilik ikramiyelerine ve sosyal güvencelere ek olarak, iki yıllık emekli maaşlarına eşit miktarda ek ikramiye verilmeye başlandı. Böylece, bu subayların yeni iş kurmalarına imkân sağlanıyor ve 'orta sınıf' genişletilmek isteniyordu. Bir bölümü ise sivil bürokrasi ve kamu kuruluşları içinde önemli konumlara atanıyordu. 1961 Mart'ında kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu da bu uygulamayı kurumsallaştırdı.

Kendisini bir sosyal sigorta kurumu gibi lanse eden (ki bu da anayasanın «sosyal sigorta herkesin hakkıdır» ibaresine kurnazca ilişkilendirilmekteydi) OYAK kaynakta yapmış olduğu zorunlu tasarruf kesintileri ile subayların maddi koşullarını düzeltmeyi amaçlıyordu. Dolayısıyla, bu tür ciddi bir kaynağa sahip olarak —ki, 1961' de 43.9 milyon TL'sından, 1975'de 2.2 milyar TL'sına ve 1983'te 19 milyar TL'sına artmıştır bu kaynak— bu kuruluş üyelerine gerçekten Türkiye'de görülmemiş boyutlarda sosyal yardım sağlamıştır. Tarihin cilvelerinden biri olarak, toplumu gözeten amaçlarla donanmış «27 Mayıs Devrim»i, hâlâ 1961 anayasasının öngördüğü tarım reformlarını bekleyen doğu köylüleri kadar yoksul olmadığı açıkolan ordu mensupları nezdinde bu amaçlarını gerçekleştirebilmenin belli başlı imkânını bulmuştur.

Ordu kurumunun burjuvalaştırılması ne abartılmalı (çavuş ve onbaşıların eşleri yaşam standartlarındaki düşüşü protesto etmek için 1970'de gösteri yapmışlardı), ne de siyasi sonuçları açısından azımsanmalıdır. OYAK'tan yararlanan subayların sayısı çok yüksektir; 1961-75 döneminde sosyal yardımdan yararlanan 39.000 kişi, 1963-75 döneminde lojman sahibi olan 19.000 kişi, ve sadece 1975'de kişisel borç alan 35.000 kişi.[38] Ordunun görünümü zorunlu olarak de-

36. **Türk Demokrasi Deneyi, Ahmad, s. 168-72, 177-85; Anılar, Erkanlı, s. 142.**
37. 1961 anayasasının 47 inci maddesi.
38. **Onbeşinci Yıldönümü, Ordu Yardımlaşma Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976.**

giştirilmiştir. OYAK ile birlikte ordu, etkin olduğu kadar gizli de olan bir caydırma aygıtını elden çıkarmış oldu: Eylemci subayların erken emekliye ayrılmaları onlara maddi açıdan hayli ağır bir darbedir, çünkü normal meslek sürelerinin sonunda kendilerine sağlanan avantajlar yıllar boyu sağlanmış birikimlerle kıyaslanabilecek ölçüdedir.

Öte yandan «ılımlılar» hem siyasi hem de sivil toplumla bağlarını geliştirdiler. 1961 anayasası ikinci MBK'nın[39] eski üyelerine senatoda ömür boyu birer koltuk sağladı. Bu şekilde ortaya çıkan Milli Birlik Grubu çeşitli «askeri hizipler» ile sivil siyasi seçkinler arasındaki uzlaşma kanallarından biri oldu. Grup, bir yandan özellikle Mucip Atakli'nın şahsında «27 Mayıs Devrimi'nin bekçisiydi». Atakli, ne zaman 27 Mayıs'ın getirdiklerine karşı çıkılsa sesini yükseltir, bu tutumuyla «Yüksek Komuta»nın doğrudan müdahalesine meydan bırakmaz, «radikallerin» yatışmasını sağlardı. Diğer yandan, grup, siyasi mekanizmanın işleyişini kolaylaştırıcı bir işleve sahipti. Örneğin, 1964'de yeni AP lideri Süleyman Demirel'i tanıyıp askerler arasında asgari bir meşruiyet sağlamasında ona yardı[illegible] ken bu işlevini yerine getiriyordu.[41] Bundan başka, 1961 sonbaharında «radikal» tehdit karşısında ordu ile partiler arasında varılan anlaşma sonucu General Gürsel cumhurbaşkanı olmuş, bu da «ılımlıların» önemini arttırmıştı. Nitekim bu önem, hastalanan Gürsel'in yerine 1966'da yeni bir cumhurbaşkanının geçmesi gerektiğinde de kendini gösterdi. Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay ordudaki görevinden istifa edip cumhurbaşkanlığı kontenjan senatörü oldu, birkaç gün sonra da cumhurbaşkanı seçildi.

En önemlisi, 1961 anayasası sayesinde Milli Güvenlik Konseyi'nin kurulmasıydı. Konsey, cumhurbaşkanının (yokluğunda başbakanın) başkanlığında yasanın belirlediği bakanlardan, genel kurmay başkanından ve silahlı kuvvetler temsilcilerinden oluşuyordu. MGK'nın başlangıçta sınırlı olan yetkileri, Talât Aydemir'in darbe girişiminin ardından Mart 1962'de Bakanlar Kurulu'nun yetkilerine bile karışacak kadar genişletildi. Böylece, bir yandan Kıbrıs, diğer yandan düzeni sağlama sorunlarının ağırlık kazandığı bir dönem

---

39. «Ondörtler»in 1960 Kasım'ındaki ihracı yeni bir komitenin kurulmasına yol açtı. Bu komite, daha önceki komitenin tasfiye edilenler dışındaki üyelerinden oluştu.
40. Türk Demokrasi Deneyi, Ahmad, s. 189.
41. Demirel sivil ve teknokrattı; yerine geçtiği Ragıp Gümüşpala emekli general ve Erzurum'daki Üçüncü Ordu'nun eski komutanıydı; Gümüşpala, Demokrat Parti'ye yönelik herhangi bir askeri müdahaleye şiddetle karşı oluşuyla bilinirdi. (Türk Devrimi, Weiker, s. 93-94; Ahmad bu konudaki karşıgörüşünü Madanoğlu'nun kanıtlarına dayandırır. Türk Demokrasi Deneyi, s. 233.) Gümüşpala 27 Mayıs sonrasında kara kuvvetleri komutanıydı, iki ay sonra da emekliye ayrıldı. AP başkanı olduktan kısa süre sonra öldü.

boyunca Yüksek Komuta kesintisiz biçimde iktidar ortaklığını sürdürdü.

Bu kurumsal araç aynı zamanda ordunun parti sistemi ile birleştiğini de gösteriyordu. Bu durum, daha «27 Mayıs Devrimi»nin ilk haftalarından itibaren olan biten üzerinde kesin bir nüfuz kuran ve kendisini «ılımlıların» doğal yoldaşı olarak tanımlayan CHP için hiç de sorun değildi. CHP'nin bu tavrının silâhlı kuvvetler içinde yarattığı huzursuzluk ne olursa olsun («radikaller», «iktidarı DP'nin elinden alıp muhaliflerine teslim etmek için mi müdahale yaptık?» diye soruyorlar ve bu soru epey de yankı yapıyordu), 1961 seçimlerinin ülkedeki «yenilenmeci» (revizyonist) duyguların gücünü açığa çıkarmasının ardından ordu içindeki farklı grupların İnönü'yü desteklemekten başka yapabilecekleri pek fazla birşey yoktu. Ne var ki onlar da karşılığında DP'nin mirasçılarına yönelik bir modernleşmeyi kaçınılmaz hale getirdiler. Orduyla uzlaşma politikasından yana olan Demirel'in 1964'de AP genel başkanlığına seçilmesi böyle bir uzlaşmanın yolunu açtı. Bir yıldan az bir zaman sonra da AP genel seçimlerde tüm oyların % 52.9'unu, meclisteki 450 sandalyenin de 240'ını elde etti. Artık başbakan olan Demirel ile ordu arasında yakın bir işbirliği kuruldu ve bu ancak 1971'in ilk aylarında ordu tabanından gelen baskının zoruyla sona erdi. AP 1961'de Gürsel'in adaylığına karşı çıkmışken 1966'da Sunay'ın cumhurbaşkanı seçilmesinde önemli bir rol oynadı; karşılığında ise Sunay'dan suçortaklığına varan destek gördü.

Ordunun siyasi toplumla böylesine iç içe girmesi onun ekonomik sisteme gitgide daha çok katılmasından ayrı düşünülemez. Sayısız subay emeklisinin kamu yönetimlerinde, hattâ özel şirket yönetimlerinde görev almasının ötesinde[42] OYAK, varlığının yarısından fazlasını sınai ve ticari yatırımlara ayırarak kendisini orta sınıf tüketicilere, ithal ikameci montaj sanayiine ve dış sermaye ortaklığına dayalı özel bir gelişme çizgisine oturttu.[43]

1960'larda «ılımlıların» uyguladığı uzlaşma politikaları ordu içinde fikir ayrılıklarını ve beraberliklerini harekete geçiren dinamikleri derinden etkiledi. Birincisi, ordunun siyasetten uzak ve ilerici konumunu yitirmesine yol açtı. Belli bir ekonomik ve toplumsal sisteme bağlanıp siyasi tartışmalarda bir partinin peşine takılmak suretiyle ordu, uzlaşmazlıklar üzerindeki hakem rolünü gitgide yi-

42. Emekli olduktan sonra yüksek rütbeli subaylar genellikle bankalarda ya da büyük şirketlerin yönetim kurullarında önemli ve yüksek maaşlı pozisyonlar elde ediyorlardı. Örneğin eski genel kurmay başkanlarından Memduh Tağmaç ile Semih Sancar için de durum aynıydı.

43. OYAK pekçok alanda yatırımlara ve ortaklıklara girmişti. Bunların arasında otomotiv (OYAK-Renault, Motorlu Araçlar İmal ve Satış A.Ş.), çimento, petrokimya (Petkim, Yasaş), inşaat (özellikle OYAK-Kutlutaş), gıda (Pınar, Eti), elektronik sanayii (Askeri Elektronik Sanayi), tarım (Hektaş), sigorta, ve daha pekçokları vardı.

tirip kendisini sadece ulusal restorasyona verdi. Partiler karşısında kazanmış olduğu, ve gitgide daha fazla karşı tarafla değiş tokuş edilebilir olarak gördüğü özerkliği sistem karşısında yitirdi. Bu öncüller, gelecekteki bir askeri müdahalenin yönünü kestirmeye fazlasıyla yeterdi. Bunun içindir ki aydınların bir bölümünün 12 Mart 1971 muhtırasını «27 Mayıs Devriminin» tekrarı gibi görmelerindeki iyimserlik işin en şaşırtıcı yanı oldu.

Dahası, 1965'den sonraki ideolojik politik kutuplaşma ortamında askeri «radikalizm»in önemli bir bölümü ile parlamento dışı aşırı Sol'un en eylemci kesimi arasındaki ittifak hatırı sayılır geri tepmelere yol açtı. Yüksek Komuta kademesi, ordunun bütünlüğüne yönelik tehditlere ve bazı subayların terörist gruplarla işbirliği yapmasına —özellikle de bu tehditlerin «Sol» imzalı olup ayrıca çok duyarlı iki konuyu da içermesi nedeniyle— seyirci kalamazdı. Bu konulardan biri Kürt sorunu, ötekiyse ulusal askeri aygıtın Batı blokuyla organik bütünleşmesiydi. Öte yandan, Yüksek Komuta kademesi ile Sağ askeri «radikalizm»in görüşleri öylesine aynıydı ki, birbirlerinin kaygılarını karşılıklı olarak beslemiş olabilecekleri düşünülebilir. Bu koalisyonun niteliğini tam olarak saptayamamakla beraber, 1971 askeri müdahalesinin Sol «radikalizm»e karşı askeri gücün büyük bölümünü elinde tutan «ılımlılar»ı, Sağ «radikalleri», MİT'i ve Cevdet Sunay'ı (tartışmalı olduğu kadar önemli de bir tanık olan Sadi Koçaş, Sunay'a olaylar zinciri içinde başrolü veriyordu) çıkardığı da söylenebilir.[44] Ayrıca şu da akla yakındır ki bu farklı kişi ve grupların gerçek veya farazi müttefikleri böyle bir koalisyondan yanaydı: ABD, Filistin hareketi ile ilişkileri bilinen aşırı Sol'un Türkiye'nin NATO ve CENTO üyeliğine karşı tavrını tehlikeli buluyordu. Bunun yanısıra, 15-16 Haziran 1970'de İstanbul ve Kocaeli'de yapılan gösteriler işçi hareketinin güçlendiğine işaret ediyor, bu da işverenleri hayli tedirgin ediyordu.

Hepsinin üzerinde, 12 Mart 1971 muhtırası uzlaşma politikalarının iflasının kabuliydü. Bu, ordu açısından bir iflastı, çünkü ordu içindeki fikirbirliği bozulmuş, iki «radikal» kanat, içlerinden biri 9 Mart'ta nihai bir adıma yeltenineeye dek hızla birbirinden uzaklaşmıştı. Ekonomik açıdan iflastı, çünkü ülkenin durumu sürekli olarak kötüye gidiyordu ve «27 Mayıs Devriminin» başlattığı yeniden-inşa çabaları süresiz ertelenmişti. Son olarak, siyasi açıdan çift katlı bir iflastı, çünkü Türkiye toplumsal ve etnik çalkantıların eşiğindeydi ve iktidardaki kapitalist ekonomi yanlısı grup kendi içinde düşman kamplara bölündüğünden hükümet zayıf düşmüştü. Ulusal uyanış görevi —özellikle ülkenin dünya ekonomik sistemindeki yerinin yeniden belirlenmesi anlamında— olduğu gibi duruyordu. «Ilımlılar», «radikallerden» gelecek bir müdahaleyi önleyerek ülke sorunlarına ilişkin politikalarının yetersizliğini göstermek için yeni

44. 12 Mart Anıları, Sadi Koçaş, May Yayınevi, İstanbul, 1978.

bir fırsat elde geçireceklerdi —yine de, haksızlık etmiş olmamak için belirtmek gerekir ki, o sıralarda Yunanistan ve Pakistan'da olanlardan aldıkları dersle daha büyük felaketleri önlemeyi düşünüp öyle hareket etmiş olabilirler.

12 Mart muhtırası temel reformların zorunluluğunu ortaya koydu. Sonrası ise biliniyor: Yüksek Komuta, teknokratlardan oluşacak reformcu bir kabinenin kurulmasını dayattı —ama «ılımlı» görüşe de bağlı kalarak perdenin önünü tutucu partilerin etkin olduğu bir meclise bıraktı. Yeni başbakan Nihat Erim ise resmi toplantılarda parlamentonun ileri gelenleriyle yakın bir işbirliği kurmak ve AP'nin —özellikle askeri müdahaleyle iktidardan uzaklaştırılanların— desteğini kazanmak konusundaki arzusunu alelacele açıklayarak kendi gücünü kendi elleriyle kırıp reform karşıtlarının ellerine kendisiyle mücadele edecek silahları teslim etmiş oldu. Büyük iddiaları vardı, ve bu iddialar 27 Mayıs geleneğine tam tamına uyuyordu: 1961 anayasasının öngördüğü reformlar özellikle tarımsal ve mali alanlara ağırlık tanınarak yürürlüğe koyulacak ve öncelik ağır sanayiye verilerek bağımlı sanayileşmenin yarattığı sorunların önüne geçilecekti.

Bu kararlılığın sonucu olarak birçok milliyetçi hatta sosyalist olarak bilinen teknokrat, bakan olarak atandılar. Erim'in, çok güçlü bir taktisyen olan Demirel önderliğindeki anti-reformcuları işleri geciktirmek için yaptıkları manevralara ve gözdağı verme girişimlerine karşı koyamayacağı ve onlara önemli siyasi tavizler vereceği anlaşılınca, reformcular 1971 Aralığında istifa ettiler. Bu olaydan itibaren, ikinci Erim kabinesinden (Aralık 1971-Nisan 1972), Ferit Melen kabinesine (Mayıs 1972-Nisan 1973) kadar giderek güçlenen bir muhafazakarlaşma süreci kaçınılmaz oldu. Adalet Partisi ile sağdaki diğer partilerin ağırlığı yeniden belirleyicilik kazandı ve Demirel geri dönerek yüksek komuta kademelerine kendi koşullarını dayattı.

Bu geriye dönüş tamamlandığında parlamento seçkinleri, orduyu büyük bir yenilgiye uğratmış oluyordu. Parlamento, daha 1972 Mart'ında, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın, Erim Hükümetinin, kararname hükmü ile çalışması önerisini onaylamamıştı. 1973 Mart'ında, Cumhurbaşkanının görev süresi bittiğinde, parlamentonun baskısı iyice hissedilmeye başlamıştı. 1966 senaryosunu izleyerek, 1972 Eylül'ünde General Memduh Tağmaç'ın yerine geçen Genel Kurmay Başkanı General Faruk Gürler 1973 başlarında görevinden istifa etti. Çünkü, cumhurbaşkanı adayı olabilmesi için kontenjandan senatör olması gerekiyordu. Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi, Faruk Gürler'in adaylığına karşı çıktılar. Uzun süreli bir bunalımdan sonra, emekli Oramiral Fahri Korutürk'ün seçilmesi ile, ordu ile parlamento arasında zoraki bir uzlaşmaya varıldı. Siyasal göz-

45. Bkz. Çankaya'ya Giden Yol: 1971-1973, Cüneyt Arcayürek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 385'den sonra; Türk Demokrasisi Deniyi, Ahmet, s. 308-10.

lemciler, ordu ile sivil siyasi elit arasındaki ilişkilerin bu olaylarla yeni bir döneme girdiği konusunda görüş birliğindedirler. Gerçekten, izleyen olaylar da bu yorumu doğrular niteliktedir.

Bu makalenin amacı çerçevesinde öncelikle, ordu içindeki bölünmeler, daha önce de değinilen siyasal gelişmeler ve «ılımlıların» başarısız olma nedenleri ele alınmaktadır. Ilımlıların, 1960'larda izledikleri uzlaşma siyaseti nedeniyle ordunun, siyasî ve sivil topluma karşı özerkliğini kaybettiği söylenebilir. Bu nedenle, ordu müdahale ettiğinde artık, çevresine aykırı hareket edemiyordu. Tam tersine, bir ikame işlevi uyguluyordu. Başka bir deyişle, 12 Mart subayları muhafazakar siyasal elitin, parlamenter çoğunluk olmaksızın bazı şeyleri gerçekleştiremeyeceğini farketmişlerdi. Örneğin işçi hareketini, solu ve ayrılıkçı örgütleri dağıtmak, 1961 Anayasası'nın sağı rahatsız eden bazı liberal maddelerini değiştirmek; asayişi yeniden sağlamak ve tüm ciddi reformları amaçlarından saptırmak gibi 12 Mart muhtırasının verilmesinden hemen sonra Gürler'in Demirel'e telefon ettiği ve «bu hareketi size karşı yapmadık, Süleyman Bey«[46] dediği söylenir. Doğru yada yanlış, bu sözler, müdahalenin ruhunu çok iyi açıklamaktadır. Tağmaç ile Adalet Partisi arasındaki bağlar ve Tağmaç'ın büyük olasılıkla ordu içindeki radikal kanadı susturmak amacıyla düzenli ikazları bilindiğinde, ordunun, parlamento içindeki sağın, reformları ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalarına karşı güçlü bir muhalefet oluşturmadığı sonucuna varmak kaçınılmazdır. Pratikte sıkı yönetim uygulaması özellikle İstanbul'da muhafazakar partilere yakın «ılımlılarla», sağın radikalleri arasında, sivil ve askeri solu hedef alan bir ittifaka dönüştü. Basını, aydınları ve siyasi örgütleri çok yıpratan baskılara ilaveten, ordu içindeki muhalif unsurlar erken emeklilik yoluyla veya askeri mahkeme kararlarıyla ayıklandılar. Hava Kuvvetleri Komutanı General Muhsin Batur'un önderliğinde olup, cüretli reformlara ve Bülent Ecevit'in sosyal demokrat eğilimlerine yakın sayılan «ılımlılar» yenilgiye uğradılar. En fazla yapabildikleri, sıkıyönetim altındaki bölgelerde daha adil bir uygulama için çalışmak; Gürler'den koptuktan sonra, onun cumhurbaşkanlığına seçilmesine muhalefet etmek ve Demirel'in geri dönüşünü, Demirel grubunun, ordunun daha radikal kesimiyle ittifak edecekleri yolundaki tehdidine aldırmayarak, birkaç ay ertelemekti. Ilımlıların, CHP'nin yeni çizgisi[47] ile yakınlaşarak bir sol kanat kurması ve AP, DP, Güven Partisi hatta

46. **Türk Demokrasi Deneyi**, Ahmad, s. 289.

47. İnönü'nün otuzbeş yıl boyunca genel başkanlığını yürüttüğü CHP 1972'de gerek yönetici takımını gerekse doğrultusunu değiştirip Ecevit yönetiminde sosyal-demokrat çizgiye yöneldi. Parti, Turan Güneş gibi politikacıları sayesinde hayati önem taşıyan devlet-toplum ilişkisi sorusunu bile kurcalamaya başladı; ne var ki bu o kadar titizlikle de yapılmadı; partinin bulanık politikası, temsil ettiği varsayılan toplum kesimlerinin hak ve talepleri karşısındaki huzursuzluğundan kaynaklanıyordu.

MHP'ye yakın bir sağ kanat oluşturup, «komünizm tehdidine» karşı sağdaki «militer radikalizm» ile işbirliği yapması, sonraki yıllarda daha da belirginleşmiştir. İhsan Karaçam ve Necati Gültekin gibi eskiden subay olan bazı kişiler MHP'ye, haklarında işkenceler yönettikleri yolunda yoğun suçlamalar bulunan Ali Elverdi ve Faik Türün Adalet Partisi'ne, İrfan Özaydınlı ve Muhsin Batur gibi bazı emekli subaylar CHP'ye katıldılar. Hatta sonradan CHP içinde Özaydınlı ve Batur'a karşı muhalefet de oluştu.

Ordu, 1973 yazında, yeni devlet başkanının liderliği ile yeniden kışlasına dönmeye hazırlanırken, on iki yıllık uzlaşma politikasının yarattığı bazı acı sonuçların muhasebesini de yapıyordu. Asayişi koruma sırasında, ilerici imajına iyice gölge düşürmüştü. Ayrıca Lockhead skandalı, Demokrat Partilileri suçladığı yolsuzluklara karşı kendisinin de bağışıklığı olmadığını göstermişti.[48] Dahası, ulusal yeniden yapılanma görevi ihmal edilmiş ve «ılımlılar», değişim halindeki bir uluslararası sistem içinde, ülkelerinin çıkarlarını koruyamamışlardı. 1960'lar ulusal ekonominin giderek büyüdüğü, ancak bu büyümeyi enflasyonla ve bağımlı olarak gerçekleştirdiği bir dönem olmuştu. Gerçekten, ordu da, NATO, CENTO, MİT ve OYAK aracılığı ile bu bağımlılık içinde yerini almıştı. İç güvenlik de sarsılmıştı: «Ilımlılar», «radikallerin» hegemonyasını önlemede başarılı olmuş olsalar bile, fraksiyonlarından birinin (sağ-kanat radikaller), devlet aygıtının tüm birimlerini (MİT, bazı bakanlıklar) kontrol altına almasını engelleyememişlerdir. Bu kontrolun sağ kanat radikallere sağladığı dokunulmazlık ile 1974'ten 1980'e kadar sürekli ve kanlı bir ajitasyon yürütülmüştür. Son olarak, «ılımlılar», «radikallerin» istediği partileri orduya tabi kılma amacını önlemekle birlikte, ordunun partilere tabi olması sonucunu engelleyememişlerdir: Adalet Partisi, her askeri atamayı bir dizi manipülasyon için bahane yapmaya başlamıştı.[49] 27 Mayıs ideali bir kabusa dönüşmüş Türk or-

48. Amerikan Lockheed şirketinin F-104 savaş uçaklarının alımı için Türkiye'de dağıttığı rüşvetler konusunda haber 1976 yılında patladı. Olaya adı karışanlar arasında baş-hedef durumunda olan Nezih Dural'dan başka Ercüment Gökaydın, İhsan Göksaran, Abdullah Tenekeci gibi generaller ile hava kuvvetleri komutanı General Emin Alpkaya da vardı. Bu sonuncusu «kendi kurduğu bir subay okulu» için Aer Italia'dan $ 30.000 aldığını iddia etti (Cumhuriyet, 5 Mart 1976), ama 1976 Mart'ında istifa etti ve nihayet 1979'da AP'ye girdi. Askeri savcı suçlamalardan vazgeçtiyse de (Cumhuriyet, 1 Mayıs 1976) bu olay yıllarca askerlerle siviller arasında polemik konusu oldu, ve Türkiye'deki pekçok rüşvet davası gibi bu da hiçbir zaman tam olarak açıklık kazanmadı.

49 Demirel hükümetlerine kadar silahlı kuvvetlerin üst kademelerine aday göstermeler ya da atamalar iyi işleyen bir mekanizmayla yapılırken, bu hükümetler zamanında keyfi uygulamalara ve müdahalelere maruz kaldı. (Bkz. «Demirel ve Ordu», Turgut Güngör, dizi yazılar, Cumhuriyet, 3 Eylül 1977 ve sonraki günler.) Bunun bir örneği, 1976'da hava kuvvetleri komutanlığına Demirel'in siyasi olarak karşı çıktığı İrfan Özaydınlı'nın yerine

dusu bir batağa saplanmıştı. Bütün, bu gelişmelerin son değerlendirmesi tatsız ise de sözkonusu gelişmelerin bazı yönleri ile olumlu olduğunu söylemek gerekir. 1960 müdahalesi, bir bütün olarak ele alındığında, ülkeyi, tarihinin yeni bir evresine geçirmiş ve bazı bakımlardan da çağdaş dünyaya katmıştır. Ayrıca, «ılımlıların» uzlaşma politikasının, ülkeyi, belirsiz olduğu kadar tehlikeli olan radikal alternatife karşı koruduğu da bir gerçektir. Bu politik sürecin başarısızlıklarının, durumun ciddiyetini ölçecek olgunlukta olmayan parlamenter elitin de başarısızlığı olduğunu düşünmemek de elde değildir.

Kurumsal Yeniden Yapılaşma

1980'de söz konusu olan «belirli bir askeri parti», «askeri partililere» egemendir' anlayışı, ordunun, «sivil toplumu hizaya getirerek», devletin işleyişindeki huzursuzluklara son verme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu amaç şöyle ifade edilmiştir: «Devlet orduların hedefidir: Askeri müdahaleler aslında bir metonomidir, yani parça (ordu) kendini bütün (devlet) yerine koyar. Başka bir deyişle askeri müdahalelerin ve egemenliğin amacı veya en azından sonucu, devletin belirli unsurlardan arıtılması/kurtarılmasıdır».[50] Bu bağlamda ele alındığında, 1980'in askerleri, sadece, devletin, ordunun tanımladığı şekliyle varoluşunu tehdit eden bazı unsurları engellemek ve böylelikle onların yeniden ortaya çıkışını ve/veya yeniden üretimini önlemek amacındaydılar. Ancak bu unsurlar, sadece baskı ile soyutlanıp, ayıklanabilecek «aktivistler» değildi. Toplumun her katmanında varolup, yaşamlarını ve hareketlerini mevcut yapılarla sürdürüyorlardı. Bu gerçeği bilen mutlak ve dolaysız gücüne güvenen ordu, kesin sonuçlar elde edeceğini umduğu bir toplumsal yeniden yapılaşma hareketini başlatmaya karar verdi. Bu projeyi başlatmada kurumların özel önemi vardı. Başından itibaren 1971 askeri müdahalesi sırasında «Türkiye için bir lüks» addedilen anayasanın değiştirilip yenisinin referanduma sunulacağı bildirilmişti. Bu arada, paradoksal bir biçimde Milli Güvenlik Konseyi'nin onayına tabi dar bir Danışma Meclisi, kurumları ilgilendiren bazı yasaları yapma ve yürütme yetkisini yüklendi.

1961-80 dönemiyle, bu dönem arasındaki önemli bir fark, partilerin politik alanının sınırlanmasıdır. 1960 müdahalesi, «demokratik bir askeri müdahale» olarak tanımlanamasa da (çünkü, başka

---

Cemal Engin'in aday gösterilmesidir. Bu karar daha sonra yüksek idari mahkeme tarafından iptal edilince uzlaştırıcı bir isim olarak Ethem Ayan atanmıştı. Benzer bir başka olayda da yine Demirel 1977'de kara kuvvetleri komutanlığına Adnan Ersöz'ün yerine Ali Fethi Esener'in atanmasını istemiş, ne var ki kendisi de emekli amiral olan Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün karşı çıkmasıyla yeni bir uzlaşmaya gidilmiş ve Kenan Evren atanmıştı.

50. «Les processus politiques», Rouquié, s. 27.

birçok sorunun yanısıra, bu müdahale bir dizi askeri müdahaleye yolaçarak seçimle temsil edilme sürecini aksatmış, ayrıca başbakan ve bazı bakanların idamı gibi kararlarla siyasal bir sınıfın engellenme durumunu ortya çıkarmıştır) siyasal yaşamın zenginleşmesi sonucunu doğurmuştur. 1980 darbesi ise tam tersi etkiler yaratmıştır.

Yeni partiler yasası[51] bu dışlamacı felsefenin izlerini taşır. Partilerin, derneklerle, sendikalarla, kooperatiflerle veya mesleki örgütlerle siyasi ilişkiler kurmaları ve bu tür kuruluşlardan mali destek almaları yasaklanmış ve bu yasaklama soldaki partileri hedef almıştır. «Gençlik» ve «kadın» kollarının kaldırılması 21 yaşından küçüklerle üniversite öğrencilerinin ve öğretim üyelerinin partilere katılmalarının yasaklanması, partilerin, seçim[illegible]girebilmek için örgütlenmek zorunda oldukları il sayısının 15'ten 34'e çıkarılması, bir yandan, küçük partileri safdışı bırakacak, öte yandan da, partilere 1960'dan önce olduğu gibi semt ve köy örgütleri kurma yetkisinin tekrar verilmiş olmasına karşın, siyasal katılımı azaltacaktır. Yeni seçim yasası[52], bu eğilimleri, çok istenen siyasal «istikrar»ı sağlamak amacıyla pekiştirmektedir.

Askeri liderler bir yandan da, emekli bir subay olan Turgut Sunalp'in öncülüğündeki Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin de dahil edildiği, denetimli ve zoraki bir üç parti sistemi oluşturdular. Bu partinin kadroları askeri ve sivil bürokratlardan oluşuyordu ve partinin amacı, ordunun siyasal yaşamdaki denetimini sürdürmekti. İkinci parti, askerlerin çizdikleri sınırlar dahilinde muhalefet yapmakla yükümlüydü. Üçüncü parti ise, son aşamada, emekli bir subayın başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurarak ekonomiyi (ticareti, maliyeyi, sanayii) devralacaktı. Ancak bu planlar 1983 Kasım'ında yapılan seçimlerle bozuldu. Seçmenler, yine, Türk siyasal yaşamını 1950'lerden beri karakterize eden iki ana sosyolojik eğilimin ardında gruplaştılar. Bu seçimler, bir yerde, askeri yönetime «veto» idi. Ordunun partisi ayakta kalmadı ve siyasal yaşamdan çekilmek zorunda kaldı.

1980'in askeri liderleri, gerek ideolojilerine gerek uygulamalarına bakılacak olursa, sağ kanat otoriterizminin hatta belli bir totaliterizmin izlerini taşırlar. Ancak klasik «ılımlılar» ve «radikaller» sınıflaması açısından, yine de «ılımlara» daha yakındırlar. Bu durum da, bu tür bir paradigmanın yetersizliğini bir kez daha göstermektedir. «Ilımlı» çizginin devam edebilmesine yardımcı olan bazı etkenler: Kendi kararlılıkları ve becerileri; yabancı ülkelerde başlatılan askeri yönetim denemelerinin başarısızlığı, Batı Avrupa'nın, NA-

51. 22 Nisan 1983 tarih, 2820/K sayılı siyasi partiler yasası, **Resmi Gazete**, 24 Nisan 1983.

52. 10 Haziran 1983 tarih, 2839 sayılı seçim yasası, **Resmi Gazete**, 13 Haziran 1983.

TO'nun güney kanadında uzun dönemli otoriter bir rejim görme isteksizliği ve bu yoldaki baskılarıdır. Hepsinden önemlisi, Türk toplumunun 1960'lardan bu yana büyük dönüşümlerden geçmiş olması ve bu dönüşümlerin, ordu içindeki konsensüsü ve farklılıkları kaçınılmaz olarak etkilemiş olmasıdır. Gelişme düzeyi ile askeri müdahaleler arasında oldukça hipotetik bir ilişki varolduğu önerilmeden de (ki bu ilişki çok sayıda kanlı olay tarafından tekzip edilmektedir) «27 Mayıs Devrimi'nin ordu-siyaset ilişkisi üzerine geçen tartışmanın çerçevesini değiştirdiği ve otoriter toplumsal yapılaşma mitleri giderek daha hayalci görünmeye başlayan «radikallerin» gücünü zayıflattığı söylenebilir. 27 Mayıs Devrimi «radikallerin» gücünü sosyal sistemi «açarak» zayıflatmıştır. 1980 darbesi ise sistemi «yeniden kapamaya» çalışmıştır. Gerçekten, faşistler, şiddet eylemlerini bu engele karşı yürütüyorlardı. Bu nedenle, 1983 seçimleriyle askerlerin kendine güveni sarsılmış Türkiye'yi yakın gelecekte bekleyen siyasi rejimini tahmin etmek hayli güçleşmiştir. Dış faktörlerin (Ortadoğudaki savaşlar, yeniden su yüzüne çıkarılan Kıbrıs sorunu) giderek artan önemi de göz önüne alınınca, sistemin belirsizliği artmaktadır. Kesin sonuçlardan çok aşağıdaki hususlar ve olası gelişmeler önerilebilir:

1. İktidar, Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nde görüldüğü gibi, askerler ve siviller tarafından paylaşıldığı için, gerçek parlamenter demokrasiye geçiş birkaç yıl alacaktır. Ayrıca, darbe sonrası rejimin ilk aylarında askerler, devletin en üst düzeydeki kilit noktalarından en alt kademelerine kadar her pozisyona yerleştirilmişlerdir. Siyasi görüşleri ne olursa olsun, gelecekteki sivil hükümetler, güçlü bir otoriter elitle ve yükselme hırsı olan sivillerle birlikte çalışmak zorunda kalacaklardır. Çeşitli ulusal çıkar gruplarıyla ve karmaşık bir uluslararası ağla bağlantıları olan bu elit, gelecek hükümetlerde görev alacaktır.

2. Son 25 yıldır Türk siyasal hayatında, sivillerle askerlerin dönüşümlü olarak iktidara gelmeleriyle, sürekli bir kurumsal kriz yaşanmıştır. Bir bütün olarak parlamento güçleri ve kendilerini Kemalist diye niteleyen aydınlar, kurumları, antidemokratik güçlere karşı koruyamamışlardır. Bu nedenle, siyasal sınıfın bu kesiminin ve aydınların hızlı bir demilitarizasyonunu beklemek gerçekçi olmayacaktır. Dahası, Türkiye'de ordunun önemini sürdüreceği tahmin edildiğinde, çeşitli nedenlerle ortaya çıkan ve yeniden patlak verebilecek şiddet olaylarının kökünden temizlendiği iddiası ile kazanılan ordu meşruiyetinin de gözardı edilmemesi gerekir.

3. Ekonomi ele alındığında, Demirel hükümeti tarafından 1980 Ocağı'nda başlatılan ve ordu tarafından sürdürülen reform paketleri, gerçek anlamda bir parlamenter sistemle yürütülebilecek gibi değildir. Uluslararası düzeyde ise, bir yeniden yapılanma ve saf tut-

ma süreci sözkonusudur. Böyle bir dönemde, toplumsal adalet ve düşünce özgürlüğü yerine, her ne pahasına olursa olsun asayişi sağlamaya yönelmiş otoriter bir iktidarla yönetilen bir Türkiye, NATO ve ABD'ye çok ters gelmez. Çünkü NATO ve ABD, Ortadoğu'daki patlamaya hazır durumla ve İran-Irak çelişkisi ile yakından ilgili olup, NATO'nun Basra Körfezi'ndeki etkisini artırmak isteğindedirler. Yine de, milliyetçi askeri ve sivil elit, Washington'la çok açık seçik bir ittifak kurma düşüncesine karşıdır. Çünkü bu politikanın tehlikelerini geçmişte değerlendirmiştir.

4. Askeri müdahalelerin yolaçtığı kesintilere rağmen 30 yıllık parlamenter rejim, sanayileşme ve kurumsal garantiler, özerklik ve toplumsal güçlerin ilerlemesini sağlamıştır. Burjuvazi artık devletten destek almamakta, kendi ayakları üzerinde durmaya başlamaktadır. Öte yandan işçi sınıfı artık bürokratik bir mantığa sahip değildir. Basının çoğunlukla derinliği olmamakla birlikte etkili olduğu açıktır. Üniversiteler ordu tarafından çok bastırılmıştır ancak belli bir özerklik geleneğinden güç alırlar. Sendikalaşma hareketi tehdit edilmiştir, ancak kökleri sağlamdır. Parti sistemi ise denetim altında olmakla birlikte varlığını sürdürmektedir.

Sivil siyasal kesimler, askeri elitin muhalefetine rağmen kurumların denetimini yeniden ele geçirebilecek mi? 1950'lerde Menderes, daha sonra da Demirel tarafından yürütülen «liberal» hareket 1960 ve 1971 müdahalelerinde olduğu gibi yeniden öcünü alabilir. Gerçekten, 1980 darbesinden sonraki ilk genel seçimlerin sonuçları bu tür bir gelişmenin habercisi olabilir.

BÖLÜM 9

Tarımsal Değişim: 1923-70

Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu*

Bütünsel bir inceleme sözkonusu olduğunda Cumhuriyet dönemi Türkiye tarımının tarihi, iki Dünya Savaşı arası yıllar ve savaş sonrası olmak üzere iki döneme ayrılabilir. Buradaki çözümlemenin her iki düzeyinde — tarımın Türkiye toplumsal formasyonundaki yeri ve Türkiye toplumsal formasyonunun dünya ekonomisiyle birleşmesinin özgül biçimi — savaşın hemen ertesindeki dönem, önemli nitel ve nicel değişimlere tanık olmuştur. Bunlar kendilerini tarım kesimindeki hızlı ve dinamik değişmeler biçiminde göstermişler, meta üretimi, makinalaşma, kentleşme, işlenen toprak ve üretim gibi değişkenler büyük artışlar kaydetmişlerdir.

Dolayısıyla bu makalenin Cumhuriyet döneminin bütünü boyunca tarımın gelişmesini konu almasına karşın, çözümleme bütün yıllara aynı ağırlığı vermemektedir. Diğer bir deyişle, çözümlemenin kronolojik dağılımı eşit değildir. Önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde geride kalan tarımsal yapının ana özellikleri betimlenmekte, daha sonra, iki savaş arası dönem daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde tarımın görece durağan yapısı, sınıf yapısı ve formasyonunun betimlenmesine ve bunların devlet ve devlet politikaları düzleminde ifade edilmesine olanak tanımaktadır.

Bu iki bölümde savaş sonrası gelişmelerin doğduğu ve serpildiği tarihsel ortam tanımlandıktan sonra, makalenin üçüncü ve ana bölümünde bu gelişmeler daha ayrıntılı biçimde irdelenmektedir. Yer kaygısının dayattığı atlamaların muhtemelen en önemlisi, bölgesel bir çözümlemenin — özellikle güneydoğu Anadolu bağlamında — yokluğu.

OSMANLI MİRASI

Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı tarımsal yapıyı tarihsel olarak belirlenmiş iki temel unsur niteler: mülk sahibi tarafından işlenen küçük köylü topraklarının sayısal üstünlüğü, ve meta üretiminin bölgesel dağılımı eşit olmasa da önemli boyutlara varan gelişmişliği.

(*) Çeviren : Neyir Kalaycıoğlu

Osmanlı tarımının üretken temelini, imparatorluktaki bütün topraklar gibi devlet mülkiyetinde olan küçük toprakları işleyen aile işletmesi birimleri oluştururdu. Artığa, merkezi devlet tarafından atanan yerel bürokratlardan sultana kadar hiyerarşik bir biçimde uzanan karmaşık bir idari sistem aracılığıyla el konurdu. Yerel idareci, görevi vergileri toplayıp merkeze iletmek olan bir devlet memurundan pek farklı değildi. Bu sistemin istikrarı ve sürekliliği, köylünün özgür bir üretici birim olarak ve dolayısıyla yerel bürokratın da merkezin, bağımsız ekonomik serveti ya da siyasal gücü olmayan bir hizmetçisi olarak kalmasını gerektiriyordu.

Bu düzeni tehdit eden merkezkaç eğilimler, temelde merkezi yetkenin gücüne ya da zayıflığına bağlı olarak, şu ya da bu ölçüde her zaman vardı. Devlet, en son anına kadar, bu eğilimlerin görece önemlilerini etkisiz kılabildi, ancak, imparatorluğun onaltıncı yüzyıl sonlarında bir çevre ekonomisi olarak dünya sistemiyle bütünleşmesi devletin geri dönülmez siyasal ve mali gerilemesini ve tüccar sermayesinin geleneksel ekonomik düzenin istikrarına karşı güçlü bir tehdit oluşturmak üzere doğmasını beraberinde getirdi. Tüccar sermayesinin genişlemesi, merkezi vergi gelirlerinde bir azalma ve merkezden bağımsız bir servet birikimi anlamına geliyordu. Bu servet birikimi ise merkezi otoriteyi daha da zayıflatıyor ve tarımsal üretimdeki geleneksel emek denetim biçimlerini değiştiriyordu.

Yine de, bir yandan Osmanlı hukuk sisteminde toprağın el değiştirememesi, bir yandan da toprak-emek oranının çok yüksek olması, merkezi devletin yetkesinin en az kullanabildiği dönemde bile, büyük özel toprak mülkiyetinin gelişmesine ve köylülüğün yaygın biçimde serfleştirilmesine olanak vermedi. Cumhuriyet kurulduğunda küçük aile işletmeleri, hâlâ hâkim tarımsal üretim birimlerini oluşturuyorlardı. Bu arada, tarımın bazı kesimlerinin iki yüzyıl boyunca artan ticarileşmesi sonucunda, tüccar ve tefeci sermayesi toprak ve üretim süreci üzerinde önemli ölçüde denetim kurmuştu.

Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye'yi oluşturan kısmı bile (yani, pamuk üreticisi Mısır ve daha gelişmiş Balkanlar dışında kalan bölgeler) besin maddeleri açısından büyük ölçüde kendine yeterliydi ve önemli boyutlarda tarım ürünü ihraç ediyordu.

İmparatorlukta, siyasal ve ekonomik olarak köylük bölgelere egemen büyük kentlerin bulunması, köyle kent arasında görece gelişmiş bir işbölümünü ve dolayısıyla köylerde belli oranlarda bir meta üretimini beraberinde getiriyordu. Onbeşinci yüzyıldan itibaren vergilerin nakit olarak ödenmesi, parasallaşma doğrultusunda güçlü bir baskı oluşturuyordu.

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Anadolu'nun büyük kısmında — tıpkı şimdiki gibi — tahıl ekilir ve hayvan yetiştirilirdi. Bu bölge,

coğrafi konumu ve ürünün niteliği nedeniyle, ticarileşmenin baskısına en az duyarlı bölgeydi. Yine de, İstanbul ve İzmir gibi ticari merkezlerin büyük iç pazarlarını besliyordu. Örneğin, bir kaynağa , 1912 yılında Konya vilayetinde buğdayın % 26,4'ü, arpanın ise % 25,5'u pazarlanıyordu.[1]

Daha önemli bir ticarileştirici etken ise İmparatorluğun dünya pazarıyla bütünleşmesiyle oluştu. Özellikle sanayi devrimini izleyen yıllarda bu bütünleşme, Anadolu'da üretilen bir dizi ticari ürüne olan talebi canlandırdı.[2] Sanayileşmiş Batı ülkeleri, dış ticaretin gelişmesini ve buna doğrudan bağlı olan meta üretiminin yaygınlaşmasını etkin bir biçimde teşvik ettiler. İngiliz, Fransız ve Alman şirketlerince yapılan demiryolları, geniş alanların pazarın etki alanına çekilmesinde önemli bir unsur oldular.[3]

Cumhuriyetten önce ticari üretimin gelişmesi iyi tanımlanmış bölgesel bir yol izliyordu: bir ticari merkeze ve/veya büyük bir limana yakınlık ve bir pazara ulaşım kolaylığı belirleyici etkenleri oluştururdu. Dolayısıyla, Cumhuriyetin kurulmasından hemen önce, meta üretiminin en gelişmiş olduğu bölgeler, İstanbul limanının çevresindeki Marmara yöresi, İzmir'in ve İngilizlerce yapılmış demiryolu ağının çevresindeki Ege yöresi, ve Mersin limanının çevresindeki Doğu Akdeniz idi.

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM

Cumhuriyet: Devlet ve Sınıflar

İmparatorluğun çöküşüyle ve bu çöküşü noktalayan 1920 Sevres Antlaşmasıyla Osmanlı toprakları, özellikle de dünya ekonomisiyle en fazla bütünleşmiş bölgeler, zafer kazanan devletler arasın-

1. Charles Issawi (der.), **The Economic History of the Middle East : 1800-1914** (Chicago: Chicago University Press), 1963, s. 66.
2. Örneğin, Marsilya Ticaret Odası kayıtları, Fransa'nın 1784'te Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaptığı ithalat hakkında şu bilgileri içermektedir: «İzmir limanından ihraç edilen temel mal ham pamuktur. Yıllık üretim 42.000 - 44.000 . balyadır, bunun 12 - 13.000'i Fransa'ya, 5000'i İtalya'ya, 8000'i Hollanda'ya, 3000'i İngiltere'ye gönderilir, gerisi ülke içinde kalır. Yün, tiftik ve hemen tamamı yabancılar tarafından alınan başka şeyler de üretilir. Biz, pamuk ve yün ipliği, yün, ipek, ipekli, keçi ve deve kılı, derl, pamuklu ve keten kumaş, pirinç, yağ, baklagil, buğday vb. ithal ediyoruz. Bu ürünler sanayilerimizde girdi olarak kullanılıyor. Örneğin, eskiden Picardie Normandie ve Provence diye bilinen bölgelerdeki bütün fabrikalar Levant pamuğu kullanıyor.» (a.g.e., s. 31-32)
3. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryollarının ilginç öyküsü için, bkz. Edwin Earle Mead, **Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway: A Study in Imperialism** (Londra: Macmillan, 1923); Bülent Varlık, **19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması** (Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976); Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi** (İstanbul: Bilim Yayınları, 1974).

da paylaşıldı. Güçsüz ve boyun eğmiş Sultan İstanbul'da otururken, bütün ülkede, ekonomik çıkarları, yabancıların işgali tarafından en çok tehdit edilen kesimler arasından direniş grupları doğdu. Ortaya çıkan ve daha sonra Cumhuriyet devletinin temelini oluşturan kurtuluş hareketini esas olarak eşraf, toprak sahipleri, tüccarlar, yerel bürokratlar ve dağıtılmış Osmanlı ordusunun subayları oluşturuyordu. Bu hareketin sınıf bileşimi ve iç çelişkileri sonraki yıllarda yeni devletin ve politikalarının niteliğini büyük oranda belirleyecekti. Kurtuluş Savaşı, askeri açıdan, emperyalist işgal kuvvetlerine karşı bir mücadeleydi; toplumsal olarak ise, burjuva devrimi sürecinin doruk noktasını temsil ediyordu. 1922'de Kurucu Meclis — ki o sırada artık tam anlamıyla bir Millet Meclisi olmuştu — Saltanatı kaldırdı; bir yıl sonra da Meclis kendini feshhetti, yeni seçim yapıldı ve Cumhuriyet ilân edildi; sonra da hızla birbirini izleyen bir dizi üstyapı reformu yapıldı.[4]

Böylece kapitalist üretim tarzının hukuki ve kurumsal çerçevesini kuran devlet, daha sonra, var olan kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasını sağlayacak ve iktisadî ve siyasi olarak egemen sınıfların, yani ticaret burjuvazisinin ve ticarete yönelik üretim yapan büyük toprak sahiplerinin yüzyüze olduğu sorunları çözecek ekonomik politikalar uygulamaya girişti. Osmanlı ekonomisinin dünya pazarıyla giderek artan bütünleşmesi sonucunda, ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, tüccar sermayesi, ekonomik açıdan egemen sınıf olarak ortaya çıkmıştı. Bu gelişme, ihracata yönelik üretim yapan ve egeme nkonuma gelmeleri tüccar sermayesinin köylük bölgelere nüfuz etmesini temsil eden büyük toprak sahipleriyle yakın bir ilişki içinde yer almıştı. Burjuva cumhuriyetinin kurulması bu sınıfların siyasal egemenliğini yerleştirdi. Kurtuluş Savaşı'na önderlik eden ve yeni devlet aygıtının yönetimini üstlenen askeri ve bürokratik kadroların ideolojik ve siyasal sınıf bağlantıları, egemen sınıfların çıkarlarının devlet politikalarının yönlendirilmesinde belirleyici etken olmasını sağladı. İki savaş arası dönemde tarımda gözlenen gelişmeler işte bu çerçevede ele alınmalıdır.

İki Savaş Arası Dönemde Devlet ve Tarım

Yeni cumhuriyetin önündeki acil görevler, ekonominin yeniden inşası ve belli bir istikrara sahip bir siyasal düzenin kurulmasıydı. Türkiye ekonomisinin niteliği ve dünya ekonomisi içindeki konumu 1923'te de, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi boyunca olduğu gibiydi: önemsiz bir sanayi kesimi olan, mamül tüketim malı ithalatını karşılayabilmek için tarım ürünleri ve hammadde ihraç eden bir tarım ekonomisi.[5]

4. Bkz. Stefanos Yerasimos, «Tek Parti Dönemi». Reformların listesi için bkz. Binnaz Toprak, «Dinci Sağ».

5. Örneğin, 1914'te, Osmanlıların ihracatının % 45'ini tarım ürünleri, % 38'ini

Ekonominin, savaşın yol açtığı yıkımdan ve kesintilerden sonra yeniden inşası, dolayısıyla üretimin ve dış ticaretin savaş öncesi doğrultuda yürütülmesi gerekiyordu. Dünya pazarıyla bu özgür bütünleşme biçiminin egemenlik kurmasını sağladığı tüccar sermayesinin çıkarları süreklilik gerektiriyordu. Koşullar da bunu hem zorluyor, hem de teşvik ediyordu: 1923 Dausanne Antlaşması Türkiye'ye liberal bir ticaret rejimi dayatmıştı ve 1920'ler boyunca uluslararası ticaret hadleri tarım ürünleri lehineydi. Dahası, Cumhuriyetin üstlenmeye zorlandığı büyük Osmanlı borçlarının geri ödenmesi için döviz gelirleri gerekiyordu.

Bu olgular doğrultusunda, 1920'li yıllar, ihracata yönelik tarımsal üretimin, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yerleşen sınırlı boyutlar çerçevesinde yeniden canlanıp yaygınlaşmasına tanıklık etti. Tarıma ilişkin hükümet politikaları, ihracata yönelik tarımı destekleyerek ve teşvik ederek bu tabloyu pekiştirmeyi amaçlıyordu. En önemlisi, 1925'te aşarın, hükümetin yıllık gelirinin neredeyse üçte birinin kaybedilmesi pahasına kaldırılması, tarımsal üreticinin, ürünün eskiden vergiye giden % 10-12'sini elinde tutmasına — ve satmasına — olanak sağladı. Önemli devlet desteğiyle ithal edilen 2000 kadar traktörün de yardımıyla yeni toprakların tarıma açılması[6] ve özellikle pamukta daha yoğun tarıma geçilmesi önemli üretim artışlarına yol açtı. 1924'te Ziraat Vekâleti kuruldu ve Ziraat Bankası'na kredilerini arttırma yetkisi verildi. Bunun sonucunda, tarımsal krediler 1924'te 17 milyon liradan 1930'da 36 milyon liraya çıktı. Devlet, kapsamlı bir karayolu ve demiryolu yapımı programını da uygulamaya koydu[7] ve demiryollarında ihraç ürünlerinden ve tahıllardan alınan navlunu azalttı.

Bu politikaların sonuçları, muazzam değilse bile önemli oldu. Sabit fiyatlarla toplam tarım üretimi, 1923 ile 1929 arasında % 115 arttı. En büyük artış temel ihraç ürünlerinde görüldü: pamuk üretimi 1914 ile 1924 arasında % 18, 1924-1927 arasında ise % 15 arttı; tütün üretimi de, savaş öncesine göre önemli bir artış göstererek 1927'de 70 milyon kilograma ulaştı; İzmir yöresinde incir üretimi 1923'te 20,5 milyon kg'dan 1928'de 32 milyon kg.'a çıktı. Bu artışlara paralel olarak, tarım ürünleri ihracatı da önemli ölçüde arttı: savaştan hemen önceki yıllarda ulusal tarımsal üretimin yılda % 14'ü

---

hammaddeler oluşturuyordu. İthalatın ise % 60'ı mamûl mal, yalnızca % 7'si hammaddeydi (DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı [Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1973], s. 14.)

6. O yıllarda Türkiye'deki pamuğun % 75'inin üretildiği Adana ilinde 1922'de 3, 1925'te ise 100 Fordson traktör vardı. (Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye: 1923-1929 [Ankara: Yurt Yayınları, 1982], s. 62.)
7. Karayolları 1923'te 18.335 km.'den 1927'de 22.053, 1930'da 29.636 km.'ye çıktı. Aynı dönemde demiryolları 3.756 km.'den 5.639 km.'ye vardı (DİE, Gelişmenin 50 Yılı, s. 407, 412).

ihraç edilirken, 1923-1929 arasında bu oran yılda ortalama % 20'ye çıktı. 1927'de fındık ürününün % 75'i, tütün, pamuk ve kuru üzüm ürünlerinin ise sırasıyla % 62, % 41 ve % 40'ı ihraç edildi.[8]

Sözkonusu yıllarda izlenen tarım politikalarından esas olarak, büyük ölçüde Ege ve Akdeniz bölgelerinde toplanmış olan ve ihraç edilebilir ticarî ürün üreten büyük ticarî üreticiler yararlandı.[9]

1929 Buhranı ve Tarımsal Politika Değişiklikleri

1930'ların başında, esas olarak 1929 Buhranı'nın sonucu olarak, Türkiye'nin dünya ekonomisiyle özgül bütünleşme biçimi kesintiye uğradı ve uygulanabilir olmaktan çıktı. Türkiye'nin beş başlıca ihraç ürününün dünya fiyatları 1929 ile 1932 arasında pamukta % 48, fındıkta % 73, incirde % 52, üzümde % 43 ve tütünde yaklaşık % 50 oranında düştü.[10] Türkiye'nin toplam ihracat hacmi ise aynı dönemde % 30-40 kadar düştü.[11] Buna koşut olarak ithalat endeksi de 1929-1936 arasında % 40-50 oranında düştü.

Bu gelişmeler iç pazarın büyük ölçüde daralmasına yol açtı. Tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi ekonomideki toplam talebi azalttı. Bu ise, ithalat kapasitesindeki azalmanın etkisiyle de birleşerek, iş hacminin daralmasına neden oldu.[12]

Bunalım, 1920'ler boyunca hüküm süren sınıf güçleri dengesini bozdu.Hakim ittifakın kırsal kanadı, yani büyük ticarî toprak sahibi sınıf, tarım ürünleri ihracatının önemli ölçüde düşmesiyle birlikte ciddi bir iktisadî güç kaybına uğradı. Bunun sonucunda, bunalım yönetimi ayrıcalığına da sahip olan devlet bürokrasisi, devletçi 1930'lar boyunca göreceli olarak daha özerk bir rol üstlenebildi.[13]

---

8. Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, ş. 57-64.
9. Bazı incelemelerin savunduğunun tersine, bunun, devletle büyük çiftçi arasındaki bir «ittifak» olarak anlaşılması gerekmez. Devletler, sınıflarla ittifak kurmaz; devlet politikaları, belli sınıf ittifaklarının çıkarlarını yansıtabilir. Burada ele alınan durumda, devlet politikası, büyük çiftçiyi değil, ihracata yönelik tarımı teşvik ederek ekonomiyi yeniden canlandırmayı amaçlıyordu.
10. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni** (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976), s. 484.
11. Charles Kindleberger, **The World Depression: 1929-1939** (London, Penguin Books, 1973), s. 191.
12. Bu gelişmenin belki de en iyi göstergesi, toptan ve perakende ticaretin GSMH içindeki payının 1929'da 242 milyon T.L.'dan 1935'te 158 milyon T.L.'na düşmesidir. (Vedat Eldem, «Millî Gelir», **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası** (Ekim 1947—Ocak 1948), s. 106.
13. Bu göreceli özerklik, ekonomik varlığı ve yeniden üretimi için büyük ölçüde devlete bağımlı olan ve bürokrasinin gücünü ve özgüvenini besleyen, bürokratik «seçkinler» çevresindeki bir toplumsal grubun varlığıyla (Kemal Karpat, «Recent Political Developments in Turkey and their Social Background», **International Affairs**, 28 [1962], s. 309) ve Osmanlı İmparatorlu-

Odak noktası ihracata dönük tarım olmaktan çıktı, devlet yatırımlarının itici gücü oluşturduğu, genel bir ithal ikameci sanayileşme politikası çerçevesi benimsendi.[14] Bunalımın sermaye birikimi süreci üzerindeki olumsuz etkisine karşı direnmeye çalışan devlet, ekonominin bütün dallarına etkin bir biçimde katıldı: İktisadi devlet teşekkülleriyle üretime, devlet bankaları aracılığıyla sanayi ve tarımın finansmanına, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planlarıyla da ekonominin tümüne girdi.

Bu dönemde tarımsal politikaları iki temel kaygı biçimlendiriyordu. Birincisi, devlet önderliğinde ithal ikamesi (özellikle de buhrandan önce bile birikim için çok dar bir temel oluşturan kent sanayi kesimindeki durgunluk gözönüne alındığında) tarım kesiminde elle tutulur bir artık yaratılmasını gerektiriyordu. İkincisi, 1925'te toplam ithalatın % 20'sini oluşturan besin maddeleri ithalatı, ciddi ödemeler dengesi sorunları nedeniyle azaltılmalıydı. Besin ürünlerinde kendine yeterliliğin sağlanması aslında gerçekçi olmayan bir hedef de değildi.

Dolayısıyla, 1930'lu yılların başında devlet politikası, ihracat için üretim yapan çiftçiden tahıl üreticisine, Orta Anadolu Platosunda ülke buğdayının % 80'inden fazlasını üreten küçük ve orta çiftçiler kitlesine kaydı.

1932'de başlayan buğday fiyatını destekleme programı bu açıdan çok önemlidir.[15] Hükümet, bütün ülkede kurulan satın alma büroları aracılığıyla, piyasa fiyatının oldukça üstünde fiyatlarla buğday alıyordu. Bu program, biri buğday üreticisini teşvik etmek ve desteklemek, diğeri de 1930'lu yılların ortalarında devleti temel buğday alıcısı haline getirmek olan iki amaca hizmet etti. Aynı amaca yönelik bir dizi başka önlem de alındı: demiryolu navlunları % 50 - 75 oranında düşürüldü, besi ve çekim hayvanlarından alınan vergiler azaltıldı (bu makinalaşmamış tarım yapan tahıl üreticisi için önemliydi), deneysel nitelikte örnek devlet çiftlikleri kuruldu, yeni cins tohumlar bedelsiz olarak dağıtıldı, buğday ithalatı üzerinden alınan gümrük vergileri artırıldı, merkezi depolama tesisleri kuruldu ve kooperatifçilik teşvik edildi.

Hükümet, bir yandan buğday üretimini teşvik eder ve buğday üreticisini desteklerken, bir yandan da sanayi ürünlerinin fiyatla-

---

ğu'ndaki güçlü merkezi bürokratik seçkinler geleneğiyle (Çağlar Keyder, «Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği») de açıklanır.

14. Burada, devletçi dönemin genel bir değerlendirmesi yapılmayacaktır. Sözkonusu dönemin ayrıntılı açıklamaları için bkz. Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974); Osman Okyar, «The Concept of Etatism», Economic Journal, 75 (1965), s. 99-111.

15. Bu programı Ziraat Bankası'yla birlikte yürütmek üzere oluşturulan kurumun adı 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisi olarak değiştirildi ve 1939'da işlevleri, buğdayın yanısıra arpa ve yulafı da kapsayacak biçimde genişletildi.

rını buhran öncesi düzeyde tutarak, ticaret hadlerinin bir bütün olarak tarım kesimi aleyhine dönmesine olanak tanıdı.[16] Böylece, tahıl üreticilerinin geniş kesimlerini pazar ilişkileri içine çekme ve aynı anda da sanayinin gerek duyduğu yatırıma dönüşebilir kaynakları tarımdan sağlama amaçlarına büyük oranda ulaşıldı.

1936'da, tarım ürünleri fiyatları dünyada yeniden artmaya başladığında, hükümet, buğday alım fiyatlarını dünya fiyatlarının altında tutabildi. Artık, pazara sunulan buğdayın başlıca alıcısı konumuna gelmişti. Buğday artığı, esas olarak ekilen toprağın önemli ölçüde genişlemesi nedeniyle, büyük oranda artmıştı. 1927'de toplam alanın % 4,86'sı ekilirken bu oran 1934'te % 10,20'ye, 1940'ta ise % 12,25'e çıkmıştı. Tahıl üretiminin yaygınlaştırılmasında ve tahıl üreticisinin ticarileştirilmesinde kazanılan başarıyı kanıtlayan bir dizi gösterge bulunmaktadır. Birincisi, 1930'lu yılların ilk yarısında buğday ithalatı durdu, ikinci yarısında ise bir miktar ihracat yapılmaya başlandı. İkincisi, 1927 ile 1940 yılları arasında buğday, arpa ve mısır üretimi, sırasıyla % 205, % 260 ve % 482 oranında arttı. Üretim artışı, daha az ticarileşen doğu illerinde bile büyüktü. Sivas-Samsun demiryolunun yapımından sonra, 1934 ile 1938 yılları arasında tahıl üretimi Erzurum'da 78.000 tondan 372.000 tona, Kars'ta 67.000 tondan 264.000 tona çıktı.[17] Üçüncüsü, tarımda yaratılan katma değer, 1929-1939 arasında, 1938 fiyatlarıyla % 20 arttı. Artış tahıl, şeker pancarı, pamuk ve tütünde özellikle belirgindi.[18]

Yukarıda ele alınan devlet politikaları ile toplam üretim ve pazarlanan artık artışları, ulusal düzeydeki sınıf güçleri dengesi tarafından biçimlendiriliyor ve köylük bölgelerdeki sınıf yapısını etkiliyordu. Dolayısıyla, savaş sonrası gerçekleşen hızlı gelişmelerin temelini kavrayabilmek için, bu dönemde köylük bölgelerde gelişen sınıfsal yapıyı irdelemek gereklidir.

Tarımın Yapısı

Türkiye tarımının yapısına ilişkin bütün çözümlemeler, kaçınılmaz olarak, özellikle II. Dünya Savaşı öncesi dönemler hakkında istatistiki bilgi yetersizliğiyle yüz yüze gelir.[19] Tarımın iki Dünya Sa-

16. Örneğin, 1932'de 1 kg. şeker 7,64 kg. buğdaya denk iken, bu oran 1933'te 1 kg.: 6,60 kg.'a düşmüştü. Aynı yıl içinde tarım sektörü ticaret hadleri ise (1929'da 100 olarak alındığında), 53'ten 48'e düşmüştür. (Faruk Birtek ve Çağlar Keyder, «Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri: 1923-1950», Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları** [Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983] içinde, s. 205.)
17. Stefanos Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye** (İstanbul: Gözlem Yayınevi, 1976), c. 3, s. 1308.
18. Zvi Yehuda Hershlag, **Turkey: The Challenge of Growth** (Leiden: E. J. Brill, 1968), s. 112.
19. Türkiye'de ilk çağdaş tarım sayımı 1950'de yapıldı.

vaşı arası dönemdeki durumu üzerine yazılanların temelini, bugün bile, bir toprak reformu komisyonunun 1945'te sunduğu bilgi parçaları oluşturmaktadır.

Ziraat Vekâleti'nin Köy Etüdleri Bürosu 1937'de, 63 vilayetin 35'inde bir envanter çalışması başlattı. Bu çalışmanın sonuçlarının hiç yayınlanmadığı anlaşılıyor. Ancak, söz konusu komisyonun 1945'te hazırladığı bir rapor, 50 hektardan küçük işletmelerin, tüm işletmelerin % 99,75'ini oluşturduğunu ve toplam ekilen alanın %86,34'ünü işlediğini göstermektedir.[20] 1937 çalışması dışında, 1934-35 yıllarında yapılan bir araştırmadan da söz edilmektedir.[21] Adı geçen komisyonun iki araştırmanın da sonuçlarından yararlandığı varsayılabilir. Ancak, ele alınan bilgilerin değeri çok sınırlıdır, zira 50 hektarın altındaki işletmelerin tek bir grupta toplanması, ayrıntılı bir çözümleme yapılmasını olanaksız kılmaktadır. Yine de, 50 hektardan büyük işletmelerin sayısının 6.000'in üstünde olması ve toplam ekilen alanın % 13'ünden biraz fazlasını kapsaması dikkat çekicidir.

Büyük toprakların iki ana türde olduğu rahatça varsayılabilir. Birinci tür, kiracılara ve ortakçılara verildiğinden, istatistiklerde tek bir «işletme» olarak geçmemektedir. Bunlar, büyük oranda, ülkenin diğer bölgelerinden bir aşiret ilişkileri temeline sahip olmasıyla ayrılan doğuda toplanıyordu. İkinci tür ise bütünüyle ticarileşmiş ve ihracata yönelik olup, esas olarak Ege ve Akdeniz bölgelerindeydi.[22]

Yukarıda ele alınan veriler kuşkusuz büyük işletmelerin sayısını (ve kapsadıkları alanı) olduğundan küçük göstermesine karşın, büyük toprak mülkiyetinin Türkiye tarımının önemli bir unsurunu

---

20. 1930'larda işletme büyüklükleri ve kapladıkları alan şöyleydi:

Hektar	İşletme Sayısı	%	Alan	%
500 +	418	0,02	6.400.000	3,70
50—500	5.764	0,23	17.200.000	9,96
0—50	2.493.000	99,75	149.180.000	86,34

Kaynak: Ömer Lütfi Barkan, «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Ziraî bir Reformun Temel Meseleleri», **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi** Mecmuası, 6, no. 1-2 (1945), s. 85. Bu tablonun kesin kaynağını Barkan' da belirtmiyor. Ayrıca bkz. Yahya Kanbolat, **Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, -1963); Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970).

21. Bkz. Kanbolat, **Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği**; Mehmet H. Doğan, **Tarih ve Toplum: Türkiye'de Toprak Meselesi** (İstanbul; Dergâh Yayınları, 1977).

22. Yukarıda bahisleri geçen ve 1930'ların ortalarında yapılmış olan iki inceleme, 50 hektardan büyük işletmelerin önemli ölçüde, ticarî tarım yapılan bölgelerde toplanmış olduğunu göstermektedir. «Büyük tarım işletmeleri, kıyı bölgelerinde ve özellikle Marmara'nın batı kıyısıyla güney Ege'dedir.» Büyük işletme sayısının en fazla olduğu üçüncü bölge ise Adana yöresiydi. (K. Köylü, «Ziraat İktisadı», Ziraî İşletmecilik, c. 1 (1957), s. 138-139.)

oluşturmadığı da bir gerçektir. Ancak, ticari üretim yapan toprak sahipleri sınıfı, ulusal ekonominin bütünü içindeki işlevi nedeniyle, sayısal büyüklüğünün üstünde bir iktisadi ve siyasi güce sahipti. Bu sınıfın sağladığı ihracat geliri bir bütün olarak ekonomi için çok önemliydi ve toprak sahibi şehirli tüccar sermayesi hâkim ittifakının maddi temelini oluşturuyordu.

1929 sonrasında tarım ürünü fiyatlarının çökmesi ihracata yönelik tarımın ekonomi içindeki ağırlığını azalttı ve ticari üretim yapan toprak sahibinin hâkim ittifak içindeki durumunu zayıflattı. 1930'lardaki devlet politikaları da, bu gelişmeye paralel olarak, ihracat yapan büyük toprak sahibini değil, temelde küçük tahıl üreticisini esas aldı.

Aynı dönemde elde edilmiş, ancak kaynağı ve dolayısıyla güvenilirlik derecesi bilinmeyen başka bir veriler kümesinden de küçük işletmelerin egemen olduğu görülmektedir.[23] 1937 araştırması, illerin yaklaşık yarısını kapsayan bir envanter çalışması olduğundan, sonuçları bütün ülkedeki durumu yansıtmıyor olabilir. Yine de, bu verilerin içerdiği bilgi, savaş sonrası sayımlarla karşılaştırılabilir biçimdedir ve sözkonusu sayım sonuçlarıyla önemli benzerlikler göstermektedir. Örneğin, bu verilere göre, işletmelerin % 85'28'i 10 hektardan küçüktü; aynı oran 1952'de yapılmış bir sayımda % 82,0, 1963 sayımında % 86,8, 1970 sayımında ise % 89,8 olarak bulunmuştur.[24] Dolayısıyla, hem iki savaş arasındaki, hem de savaş sonrası dönemde işletmelerin % 80-90 kadarının 10 hektardan küçük olduğu söylenebilir.

İdeal olan, köylülüğün bu geniş kesiminin, toprak işleme biçimi, toplam ve pazarlanan üretim içindeki pay, kullanılan emek türleri ve sermaye birikimi gibi kıstaslara göre daha anlamlı bölümlere ayrılması olurdu. Ne yazık ki eldeki verilerle bunların hiçbiri yapılamamaktadır. Kırsal nüfusun çoğunluğunu küçük meta üreticilerinin oluşturduğu kuşku götürmez. Bu zümre içinde — nicel bir irdelemeye girilmeden — üç bellibaşlı eğilim tanımlanabilir. Toprağın niteliği ve ürünün cinsi gibi etkenlere bağlı olarak, bir kesim, büyük ölçüde uzmanlaşmış ve ticarileşmişti ve birikim yapma eğilimindeydi. İşletmelerin çoğunluğunu oluşturan daha geniş bir kesim, geçimlik düzeyde üretim yapıyor, iyi geçen yıllarda elde ettiği küçük bir artığı pazarlıyor, hava koşullarının uygun olmadığı yıl-

23. Bu verilerde işletme büyüklükleri daha ayrıntılı bir biçimde sınıflandırılmıştır. İşletmelerin % 22,10'u 0.1 - 1 hektar arasında, % 14,56'sı 1-2 hektar, % 11,25'i 2-3 hektar, % 3,70'i 50-100 hektar arasındadır. % 0,17'si ise 100 hektardan büyüktür. (Barkan, «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu», s. 89; yazar, tablonun Esat Adil Müstecabioğlu'nun 31 Mart 1945 tarihli Tan gazetesinde çıkan bir makalesinden alındığını belirtmekte ve Müstecabioğlu'nun 1937'de yapılan araştırmadan yararlandığını varsaymaktadır.)

24. Daha ayrıntılı bir karşılaştırma, 1937 araştırmasına, güvenilirliğinin ötesinde bir önem atfetmek olur.

larda ise daha çok borçlanıyordu. Genelde küçük üreticiler varlıklarını sürdürmek ve üretim araçlarını yeniden üretmekten ileri pek gidemiyordu.

Küçük meta üretiminin daha aşağı basamaklarında ise, ilişkisi arada bir tuz ya da parafin almaktan ibaret olan bir köylü kesimi de vardı. Ancak, meta ilişkilerinin tarıma gittikçe daha fazla girmesiyle kısmen pazarla daha sıkı ilişkiler kurmaya, kısmen de tarımdan ayrılıp kentlerdeki işgücü pazarına girmeye zorlandığı 1930'larda bile bu kesimin kalıcı bir önemi yoktu.

1930'larda uygulanan devlet politikalarının, özellikle de buğdaydaki fiyat destekleme politikasının başlıca etkisi, küçük meta üreticisi buğday ekicisini pazar ilişkilerinin yörüngesine daha fazla çekmek oldu.

SAVAŞ SONRASI DÖNEM

Savaştan Sonra Devlet ve Sınıflar

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye devleti, hem değişen sınıfsal yapısından hem de bir yeniden yapılanma süreci geçiren dünya ekonomisinin yeni hegemonik gücü ABD'den kaynaklanan ağır baskılarla karşılaştı. Bütünsel yönü bu baskılar tarafından belirlenen (ve bu baskılar karşısında somut tepkilerden oluşan) devlet politikaları burada kısaca özetlenecektir.

«Kıtlıklar, hızlı fiyat artışları, gerçek ücret ve maaşların düşmesi (ve) nüfusun yoksullaşmasıyla» nitelenen savaş yılları, Cumhuriyet Halk Partisi hükümetine, 1930'lardan beri zayıflamakta olan desteğini tamamen kaybettirdi. Aile emeğine dayanan buğday üreticilerinden oluşan geniş kesimin, buhran yıllarında kazanılan desteği, 1936'dan itibaren fiyat mekanizmasının bu kesim aleyhine döndürülmesi nedeniyle savaştan önce zayıflamıştı. Hükümetin «âtıl ekonomik kaynaklara» el koymasına olanak veren Milli Koruma Kanunu, bu kesimin savaştan kaynaklanan sıkıntılarını artt[illegible] Hükümet, 1940'ta çıkarılan bu kanundan yararlanarak koşu[illegible] vanlarına yaygın bir biçimde el koydu. Köylü aileleri bu uygulamadan ağır biçimde etkilendiler ve bu kesim hükümetten daha da yabancılaştı. Savaş ekonomisinin diğer bir önemli unsuru yarı-yasal karaborsacılıkla vurulan paralardı. «Çoğunlukla taşra kentlerinde yerleşmiş, bir temel ihtiyaç maddesinin ikmalini ele geçirerek İstanbul piyasasında elde edilebilen kârları devşiren yeni bir spekülatörler sınıfı doğdu.»[25]

Hem ülke içindeki, hem de dünya pazarındaki ekonomik koşullar, tarımsal üretime dayalı tüccar sermayesinin genişlemesine çok elverişliydi. Geçinme endeksi 1939'da 100'den 1943'te 330'a ve 1945'te

25. Keyder, «Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği.»

404'e çıktı.[26] İç ticaret hadleri 1944'e kadar giderek daha fazla tarım lehine döndü; 1939'da 75,3 olan endeks 1943'te 136,7'ye çıktı.[27] Tarım ürünü ticareti yapanlar bu sayede iç pazarda yüksek kârlar elde ettiler. İhracatın da kârlılığı çok yüksekti. 1940'ta 111 milyon T.L. olan ihracat geliri, sonraki üç yıl boyunca, sırasıyla 123, 165 ve 257 milyon T.L.'na çıktı.[28]

Böylece, hem kentteki, hem de köydeki tüccar sermayesi, savaştan, ekonomik olarak son derece güçlenmiş çıktı. Hem büyük kentlerdeki dış ticaret aracılarının, hem temel yiyecek maddesi pazarlarında spekülasyon yapan taşralıların hem de ticarî tarımın yerel düzeydeki önde gelenlerinin ticaret kârları önemli biçimde artmıştı. Savaş sona erdiğinde, tüccar sermayesinin üreticiyle ilişkide olan köy/taşra bileşeni de, özellikle dış ticaretle ilişkisi olan kent bileşeni de çok genişlemişti.[29]

Ülkedeki egemen sınıf gücü olan tüccar sermayesinin çıkarları, iç ve dış ticaretin hacmini arttırmak için, bir yandan serbest dış ticaret rejimine sahip açık bir ekonominin kurulmasını, bir yandan da tarımsal üretimin yeniden canlandırılmasını gerektiriyordu.

Türkiye devleti üzerindeki dış baskılar ise, ABD'nin, hemen savaş sonrası yıllarda izlediği ve çevre ülkelerde açık, liberal ekonomilere dayalı Amerikan yanlısı rejimler kurulmasını amaçlayan dış politikasından kaynaklanıyordu. Amerikan görüşü, Türkiye'nin ön-

26. Yerasimos; **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 1322.

27. Abraham Hirsch ve Eva Hirsch, «Changes in Terms of Trade of Farmers and Their Effect on Real Farm Income per Capita of Rural Population in Turkey: 1927-1960», **Economic Development and Cultural Change**, 14, no. 4 (1966), s. 454.

28. Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 1327.

29. Bu genişlemeye ilişkin belgeler ne yazık ki yetersizdir. İki makalede ilginç gözlemler vardır ki ayrıntılı araştırmalara dayanan çözümlemelerden ziyade kişisel gözlemler olmalarına karşın, bu makalelerin bir kısmını aktarmak yararlı olacaktır. «İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bu yana, Türkiye'nin dış ticareti daralırken, iç ticareti görülmemiş boyutlarda artmıştır... İstanbul Ticaret Odası istatistiklerine göre, 1941'de Oda'ya 1026 yeni şirket kaydolmuştur... 1942'nin ilk sekiz ayında ise 956 şirket kaydolmuştur... Tüccar sayısındaki artış, İstanbul'da ciddi bir ticari işyeri sıkıntısına yol açmıştır. Savaşla birlikte mal fiyatlarının sürekli artması, parası olanları ticaret alanına çekmiş, bu insanlar paralarını mala yatırmıştır... İnanılmaz kârlar elde etmiştir... Bunun sonucunda, ticaret alanında büyük bir sermaye birikimi gerçekleşmektedir.» (Hüseyin Avni Şanda, «Tüccarlar Çoğalıyor», **Yurt ve Dünya**, 3, no. 19 [1942], s. 231); «Köylerde zenginleşme ve tabakalaşma ilerledikçe, tüccar sayısı da artmaktadır. Bu tüccar grupları paralarını alıp, küçük pazar kentlerinden büyük ticaret merkezlerine gitmektedir. Son bir-iki yıl içinde, Anadolu'nun çeşitli yörelerinden gelen tüccarlar İstanbul'da şirket kurmaktadır— Birkaç aydır, Afyon'da, tekstil, tahıl ve madeni eşya ile uğraşan şirketler kurulmaktadır.» (a.y., «Tüccar Artışı», **Yurt ve Dünya**, 3., no. 24 [1942], s. 429.)

ce savaş sonrası inşa döneminde Avrupa'yı besleyecek, daha genelde ise Batı'nın mamül mal ihracatı için bir pazar oluşturacak, tarım ürünü, özellikle de tahıl satan bir ülke konumuna gelmesini öngörüyordu. Karşılaştırmalı üstünlükler kuramına dayanan bu görüş, Türkiye'nin tarihsel olarak sahip olduğu pazar konumuna da uygun düşüyordu.[30]

Ancak, Amerikan görüşüne uygun politikaların benimsenmesinde ve uygulanmasında gösterilen isteklilik, bütünüyle ABD'nin yaptığı baskıyla açıklanamaz. Amerikan yaklaşımının, içerideki sınıflar dengesi tarafından belirlenen ve dayatılan ekonomik bakış açısına denk düşmesi ve bu nedenle kabullenilmesi de aynı derecede önemlidir. Hem Amerikan yaklaşımı, hem de içerideki gelişmeler, tarımsal üretim ve ihracata dayanan liberal bir dış ticaret rejimini gerektiriyordu. Somut politikalar açısından bu, temelde tarım sektöründeki toplam üretimi artırmayı amaçlayan bir dizi önlemin uygulanması demekti.

Hem içerideki, hem de uluslararası alandaki gelişmeler, siyasal ifadelerini, 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti'nin ezici bir çoğunlukla iktidara gelmesinde buldu. Demokrat Parti'yi iktidara getiren ana etkenin, yukarıda özetlenen toplumsal ve iktisadi yaklaşımı hararetle benimsemesi ve savunması olduğu konusunda kuşku yoktur.[31]

Tarımın Ticarileşmesi

İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkarken, Cumhuriyet'in iktisadi politikaları, iç ve uluslararası konjonktür tarafından, tarıma dayalı

30. Amerikan politikacıları, Türkiye'yi tarımsal üretimde uzmanlaştırmaya teşvik etmenin yanısıra, devletçilikten duydukları hoşnutsuzluğu da dile getiriyorlardı. Türkiye ekonomisine ilişkin bir araştırmayı yöneten ABD Dışişleri Bakanlığı danışmanı Max Thornburg, 1948'de, «devletçiliğe son verilmesinin ve özel girişime yönelinmesinin... Amerikan yardımı için bir önkoşul olması gerektiği yolundaki kanaatini» dile getiriyordu. (Robert Kerwin, «Private Enterprise in Turkish Industrial Development» **East Journal** (1952), s. 24); ayrıca bkz. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma.»

31. Demokrat Parti, kaybetmekte olduğu desteği yeniden kazanmak için Parlâmentodan bir toprak reformu yasası geçirmesi üzerine Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılan dört milletvekili tarafından kuruldu. Kurucuları ve özellikle başbakanlık yapacak olan Adnan Menderes, Ege Bölgesi'nin ticarî tarım yapan büyük toprak sahipleriydi. Yukarıdaki inceleme ışığında beklenebileceği üzere, Demokratların oy desteği büyük ölçüde kentlerden ve daha gelişmiş ve ticarileşmiş kırsal yörelerden geliyordu. (Ergun Özbudun, **Social Change and Political Participation in Turkey** (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1976), s. 48.) Partinin ana oy tabanı olarak görülen ticarileşmiş tarım kesiminin kaygıları, böylece, politika saptanmasında önemli bir belirleyici etken oldu ve ihracata yönelik tarım doğrultusundaki baskıları daha da güçlendirdi.

bir kalkınma modeline uygun olarak yönlendiriliyordu. Bu amaca yönelik çeşitli devlet politikaları uygulamaya kondu ve bu politikalar, iki savaş arası dönemde teşvik edilen meta üretiminin görece sınırlı ama yine de önemli boyuttaki dinamiğiyle bir arada, savaş sonrası yıllarda tarımsal üretimin hızla ticarileşmesine yol açtı. Bütünsel etki açısından en önemli politika, makinalaşmanın devlet tarafından etkin bir biçimde teşvik edilmesiydi. Tarım makinalarının özellikle de traktörün kullanılmaya başlanması, ekilen alan, toplam üretim ve iç göçte büyük artışlara yol açtı. Devlet, fiyat politikası ve satış kooperatiflerinin teşviki yoluyla, artan üretimin pazara sunulmasını da teşvik etti. Devletin üretim ve bölüşüm sürecine müdahalesi, tarımda sermaye birikimini teşvik eden kredi politikalarıyla tamamlanıyordu.

Tarımın bütün savaş sonrası dönem boyunca gösterdiği dinamizm ve gelişme, ilk bakışta, aldatıcı bir süreklilik izlenimi yaratır. Birçok değişkende gözlenen az-çok istikrarlı artış, hem tarımın ekonominin bütünü içindeki rolünde, hem de Türkiye'nin uluslararası işbölümü içindeki yerinde, dönemin ortasında meydana gelen önemli değişimleri gizleyebilir.

Tarım ürünleri ihracına dayalı ilk model, 1950'lerde önemli kazançlar sağladı. Makinalaşmanın sağladığı büyük ekilen alan artışı hızla istenen üretim ve dolayısıyla ihracat artışını getirdi. Pazar için üretim kural haline geldi ve böylece iç pazar çok genişledi.

Ancak, çok geçmeden, bu modelin temel zaafı kendini gösterdi. 1950'lerin ikinci yarısındaki müzmin ticaret açıkları, tarım ürünleri ihracatının, büyüyen iç pazarın ithalat gereksinimini karşılamada yetersiz kaldığını gösterdi. Tarım sektöründe ise, ekilen alandaki genişlemenin yavaşlayıp 1960'lı yılların başında durmasıyla birlikte, hızlı üretim artışları sağlanamaz oldu.

1960 yılının hemen öncesinde ve ertesinde yaşanan siyasî ve iktisadî buhrandan sonra, artık küçümsenemeyecek boyutlara ulaşmış bir iç pazara dayanan ithal ikameci sanayileşme modeli, ihracata yönelik tarım üretiminin esas alındığı yaklaşımın yerine geçti.[32] Tarım sektörü, ihracat geliri yaratma işlevini sürdürürken, yerli sanayinin ürettiği malların alıcısı ve yerli sanayiye girdi sağlayıcı olma rollerini de üstlendi. Bu gelişme, tarıma yönelik devlet politikalarında bir değişiklik yapılmasını gerektirmiyordu; ancak, ekilen alandaki genişlemenin durması, verimi artırmaya yönelik önlemlerin ağırlık kazanmasına yol açtı. 1960'ların ortalarında makinalaşma, sulama ve gübre kullanımına verilen önem arttı.

Savaş sonrası yıllarda ticarileşmenin gelişmesini izlemek çok güçtür. Sözkonusu dönem boyunca, bu konuya ilişkin sistemli bir veri toplanmasına gidilmediği gibi, çeşitli araştırmalarda sunulan rakamlar da kuşku götürür niteliktedir. Örneğin, bir çalışmada, top-

32. Bkz. Çağlar Keyder, «İktisadî Gelişme ve Bunalım 1950-80.»

lam tarımsal ürünün, 1950'de % 33,5'inin, 1960'ta % 46,7'sinin, 1970'te ise % 64,6'sının pazarlandığı belirtiliyor.[33] Bu verilerin gösterdiği hızlı ve düzenli artış kuşkusuz gerçek olmakla birlikte, burada bu artışın zaman içinde ayrıntılı bir nicel çözümlemesine girilmeyecektir. Bunun yerine, ticarileşmenin genel göstergeleri incelenecek, bu arada tahıl ve ticari ürün üretimlerinin göreceli önemleri, birincisinden ikincisine kayılması ve tarım ürünleri ihracatındaki artık ele alınacaktır.

1945—1970 döneminde hem tahıl, hem de sanayi ürünleri için, hem ekilen alan, hem de üretim hacmi çok büyük ölçüde artmıştır.[34] Ancak, sanayi ürünlerinde gözlenen artışlar daha hızlıydı; beş yıllık ortalama artış oranları, ekilen alanda, tahıl için % 9.6, sanayi ürünleri için %13.8 idi; üretim hacminde ise bu oranlar sırasıyla % 21,7 ve % 34,7 idi. Ürün bileşimindeki değişmeyi üretim değerleri de göstermektedir: ortalama tahıl üretimi 1950 ile 1952 arasında % 44,64'ten 1973 ile 1975 arasında % 37,40'a düşerken, aynı dönemde sanayi ürünleri % 17,38'den % 23,72'ye çıkmıştır.[35]

Hayvancılık ürünlerindeki artış da, ticarileşmenin bir göstergesidir. 1952—1972 arasında süt, et ve yumurta üretimi, sırasıyla % 19, % 77 ve % 151 oranında artmıştır.[36]

Tahıl üretiminden ticari ürünlere ve hayvancılığa geçiş, tüketim için üretimden pazara yönelik üretime geçişi göstermektedir. Tarım ve hayvancılık ürünleri ihracatının 1961-62'de ortalama 283 milyon dolardan 1970-71'de 464 milyon dolara çıkması da bu gözlemi doğrulamaktadır.[37]

Ticarileşmenin — ve buna koşut olarak, bir iç pazar yaratılması sürecinin — diğer bir önemli göstergesi de, bölgesel fiyat farklılaşmasının giderek ortadan kalkmasıyla birlikte iç pazarın homo-

---

33. Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977), s. 283.

34. 1945-1970 arasında tahıl ve sinai ürün üretimi şöyleydi.

	Tahıl		Sınai Ürün	
	Alan (ha)	Miktar (ton)	Alan (ha)	Miktar (ton)
1945	6.898.886	4.013.459	536.727	933.180
1950	8.244.182	7.763.883	848.031	1.876.878
1960	12.945.000	15.215.500	1.325.785	6.545.158
1970	13.239.700	15.882.580	1.325.795	7.518.243

Kaynak: İcen Börtücene, «Köylülüğün Farklılaşması Üzerine», Ülke, 1977), s. 186

35. Rakamlar, toplam değerin yüzdesidir (1968 fiyatlarıyla). Oktay Varlıer, **Türkiye Tarımında Yapısal Gelişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü** (Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, 1978), s. 131-134.

36. World Bank, **Turkey: Prospects and Problems of an Expanding Economy** (Washington, D. C.: The World Bank, 1975), s. 413.

37. OECD Economic Surveys, **Turkey**, (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1966), s. 64; OECD Economic Surveys, **Turkey**, (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1974), s. 65.

jonleşmesidir. 1960 yılına gelindiğinde buğday pazarının ulusal düzeyde ne ölçüde homojenleştiği, ülkenin dokuz tarım bölgesinin her birindeki en düşük ve en yüksek buğday fiyatları karşılaştırılarak anlaşılabilir. 1927'de bu farklar % 24 ile % 67 arasında iken, 1960'ta en yüksek fark % 13'tü ve bir çok bölgede fark ihmal edilebilir düzeydeydi.[38]

Yukarıda ele alınan göstergelerin yararlı olmasına karşın, ticarileşmenin en dolaysız göstergesi kuşkusuz pazarlama oranlarıdır. 1970 Tarım Sayımı, illere, ürünlere ve işletme büyüklüklerine göre pazarlama oranlarına ilişkin kapsamlı ve güvenilir bir veriler kümesi sunan ve dolayısıyla o yıllarda ticarileşmenin boyutunun saptanmasını olanaklı kılan ilk sayımdır.

1970 Tarım Sayımı'na göre, Türkiye'nin temel besin ürünü ve nicel olarak en önemli ürünü olan buğdayın 1970'te, ulusal düzeyde % 32'si pazarlanıyordu. Bu oran, çavdar, akdarı, mısır ve arpa için sırasıyla % 26,6, % 32,8, % 37,0 ve % 19,7'ydi. Sanayi ürünleri ve diğer ticari ürünlerde ise, beklenebileceği gibi, oranlar çok daha yüksekti. Pamuk, tütün, şeker pancarı, çay (% 99 ve daha fazla), ayçiçeği (% 93,2) ve zeytin (% 66,5) bütünüyle ticarileşmişti, ürünün hemen tamamı pazarlanıyordu.[39] Nüfusu 5.000'in altındaki kırsal yerleşimlerde, her bölgedeki beş en önemli ürünün ortalama pazarlanma oranları, bölgelerin çoğunda % 40 kadardı, iki bölgede ise % 70'in üzerindeydi.

Ticarileşmenin yukarda ele alınan yaygın coğrafi dağılımının yanısıra, pazarlama oranlarının işletme büyüklüklerine göre dağılımı, 1970'te en küçük (2 hektarın altındaki) işletmelerin bile, buğdaylarının ortalama % 7,2'sini, arpalarının ise ortalama % 5,2'sini sattıklarını gösteriyor. İşletme büyüklüğüyle doğru orantılı olarak artan bu oranlar, 100 hektarın üstündeki işletmelerde sırasıyla % 76,18 ve % 64,50'ye ulaşmaktadır.[40]

Sonuç olarak, 1970'lerin başına gelindiğinde, meta üretimi dinamiğinin Türkiye tarımını bütünüyle etkisi altına almış olduğu güvenle söylenebilir; ürün, bölge ve işletme büyüklüğü ne olursa olsun, tarımın bütün kesimleri, pazar ilişkileri mantığına bağlı hale gelmişti.

---

38. DİE, Gelişmenin 50 Yılı, s. 87.
39. Bu sayılarda Mine Çınar ve Oya Silier'in **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma** (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1979), s. 289-323) kitabı temel alınmıştır. Çeşitli kaynaklar arasında bu veriler konusunda anlaşmazlık vardır; örneğin Börtücene'nin, «Köylülüğün Farklılaşması Üzerine» makalesinde verdiği sayılar daha yüksektir (bkz. aşağıda, dipnotu 40.)
40. Börtücene, «Köylülüğün Farklılaşması Üzerine», s. 187. Burada verilen ülke ortalaması, buğdayda % 40,9 ve arpada % 28,12'dir.

Makinalaşma

Tarımsal üretimin makinalaşması, 1949'da, kullanılan traktör sayısında ani bir sıçramayla başladı.[41] Süreci, Türkiye'nin Marshall Planı kapsamına alınması ve bunun getirdiği Amerikan yardımı başlattı. Traktörler Marshall Planı çerçevesinde ithal edildi ve devlet, ucuz kredi sağlanmasından tamirci ve sürücü eğitimine kadar sürecin bütün aşamalarında makinalaşmayı teşvik etti.

1950'lerde, makinaya yapılan yatırımların % 75'ini traktör yatırımları oluşturmakla birlikte[42], Tablo 9-1'de görüldüğü gibi, bütün tarım makinalarındaki artış önemli boyutlardaydı. Burada, ilk traktör atılımının 1957'de bir doruk noktasına ulaştığını belirtmekte yarar var. Traktör sayısı, 1957'den 1960'ların ortalarına kadar pek değişmedi, daha sonra ise yeniden düzgün bir biçimde artmaya başlayarak, 1970'te 105.865'e, 1980'de ise 435.000'e vardı. İlginç bir şekilde, ilk hızlı traktörleşme dönemi çekim hayvanlarının sayısını hiç etkilemedi, bu sayı 1966'ya kadar artmayı sürdürdü ve ancak 1966'dan sonra yavaş ama sürekli bir biçimde azalmaya başladı.

Krediler ve destekleme fiyatları gibi başka devlet politikalarıyla da desteklenen makinalaşma, Türkiye tarımının görünümünün değişmesinde hem dolaylı hem de dolaysız olarak büyük rol oynadı. Nicel açıdan, tarım sektöründeki en çarpıcı değişme, 1950'lerin ilk yarısında tarla arazisinin hızla genişlemesi oldu. 1949 ile 1956 arasındaki altı yıllık dönemde tarım alanı, 1954 dışında her yıl bir milyon hektardan fazla arttı. Artış hızı, 1956'dan sonra azalmakla birlikte birkaç yıl boyunca oldukça yüksek kaldı. 1950 - 1960 arasında, tarla arazisi 9,3 milyon hektar (diğer bir deyişle % 67 oranında) arttı.[43]

Tarım alanındaki genişlemenin doğrudan bir sonucu tarım ve özellikle bugday üretiminin önemli ölçüde artması oldu. 1950'li yıllarda tarıma açılan topraklar büyük ölçüde bugday ekimi, ikinci

---

41. Kullanılmakta olan traktör sayısı, 1948'de 1756'dan, 1949'da 9170'e, 1950'de 16.585'e, 1951'de 27.000'e ve 1952'de 31.415'e çıkmıştır. (DİE, **Tarım İstatistikleri Özeti: 1939-1959** [Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1960.)

42. Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Türkiye'de Zirai Makinalaşma** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1954), s. 123.

43. Tarım alanındaki genişleme şöyledir :

	Tarla Alanı			Otlak ve
	Ekilen Alan	Nadas	Toplam	Meralar
1949	8.990	4.274	13.264	38.940
1952	11.805	5.608	17.413	34.737
1954	13.208	6.408	19.616	32.441
1956	14.556	7.897	22.453	29.489
1958	14.767	8.001	22.765	29.134

Kaynak : DİE, **Tarım İstatistikleri Özeti**, Ankara : Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, çeşitli yıllar).

olarak da pamuk ve şeker pancarı ekimi için kullanıldı.[44] Dolayısıyla, sözkonusu dönemde bütün ürünlerin üretimi artmakla birlikte, en belirgin artış adı geçen ürünlerde gözlendi. İlginç bir nokta da, 1960'lı yıllarda pamuk üretiminin çok büyük oranda artmasına karşın, buğday (ve genel olarak tahıl) üretimindeki artışın daha yavaş olmasıdır (Bkz. Tablo 9-2).

Özetle, 1950'li yıllarda hükümetin tarıma ilişkin politikalarının esas yönelimi, makinalaşma aracılığıyla ekilen alanın artırılması doğrultusundaydı. Sulama ve gübre kullanımının 1960'lara kadar politikalarda öncelik kazanmadığı anlaşılmaktadır. 1960-1973 arasında ise sulanan alan neredeyse iki katına çıkmış ve 1960-1969 arasında gübre kullanımı on kattan fazla artmıştır.[45] Bu dönemde devlet çeşitli kurumlar aracılığıyla, barajlar ve sulama tesisleri yapmış, gübre üretmiş ve ithal etmiş ve gübre alımı için kredi sağlamıştır.

Yukarıda sunulan bilgiler temelinde, savaş sonrası dönemde, özellikle de 1960'larda tarımda verimliliğin artmış olduğu tahmin edilebilir. 1955 yılına kadar, tarımda emek verimliliği yılda ortalama olarak yalnızca % 1,5 oranında arttı ve tarımsal üretim oldukça durağandı. 1955-1960 döneminde ise emek verimliliğinin artış oranı % 3,9'a çıkmış, 1960-65'te ise daha da artmıştır. Daha sonra ise bu oran yılda % 4,5 dolaylarında sabit kaldı.[46] Tahıl üretiminde de aynı eğilim görülmektedir. Ekilen alandaki genişlemenin etkisini dışarda tutmak için kg/hektar cinsinden ölçülen verimlilik, 1950 ile 1960 arasında yılda % 1,3 oranında artmış, sonra hızlanarak, 1960-1970 döneminde yılda % 2,5'a çıkmıştır.

Mülkiyet ve İşletme Biçimleri: 1950-1960

Savaş sonrasında büyük ölçüde genişlemiş ve siyasal olarak egemen hale gelmiş olan tüccar sermayesinin acil çıkarları hem iç hem de dış ticaret hacminin artırılabilmesi için toplam tarımsal üretimin artırılmasına yönelik bir dizi politikanın benimsenmesine yol açtı. Bu politikalar kısa dönemde başarılı oldu; zaten önemli oranda ticarileşmiş tarım temeliyle birleşen makinalaşma, ekilen alanı iki ka-

44. Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Türkiye'de Zirai Makinalaşma.**
45. Özel olanaklarla ve devlet tesisleriyle sulanan toplam alan, 1949'da 913.895 hektardan, 1960'ta 1.117.000 ve 1973'te 2.100.000 hektara çıktı. (Bkz. K. K. Framji ve I.K. Mahajan, **Irrigation and Drainage in the World: A Global Review** [Yeni Delhi: International Commission on Irrigation and Drainage, 1969], s. 1098; Varlıer, **Türkiye Tarımında Yapısal Gelişme**, s. 139.) Sun'i gübre kullanımı, 1950-1951'de 10.500 tondan 1959-1960'ta 37.400, 1969 da ise 446.000 tona çıktı (Bkz. Oddvar Aresvik, **The Agricultural Development of Turkey** [New York: Praeger, 1975], s. 65; Hershlag, **Turkey: The Challenge of Growth**, s. 357.)
46. Memduh Yaşa v.d. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**: 1923-79 (İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980), s. 161.

tına çıkardı, verimliliği artırdı ve sonuçta üretim büyük miktarda arttı.[47]

Ancak, buraya kadar ele alınan değişkenler, 1960'a gelindiğinde büyük ölçüde geri çekilmiş bir dalganın göstergeleridir. 1957'de doruğuna erişen traktör sayısı, 1963'e kadar bu doruğu aşamadı; ekili alan 1960 yılı dolaylarında istikrara kavuştu; 1961, 1962 ve 1963 yıllarında çok miktarda buğday ithal edildi. Ayrıca, üretim artışları da, süregiden zaafları gizliyordu: 1959 ile 1962 arasında, ortalama buğday üretimi (7,9 milyon ton), 1949-1952 dönemindekinin (4,6 milyon ton) neredeyse iki katıydı, ama bir yıldan diğerine büyük dalgalanmalar gösteriyordu. 1956 ile 1961 arasında, üç yıl net buğday ihracı, üç yıl da net buğday ithali yapıldı. 1950'li yıllarda verimlilik, artmış olmakla birlikte, hâlâ çok düşük bir düzeydeydi.

Yukarıda anlatılan tarımsal gelişmeler, bu sektördeki üretim ilişkilerinin 1950'li yıllarda değişmediğini, tersine sağlamlaştığını da göstermektedir. Bu sürecin kilit unsurları, ekili alanın genişlemesi ve tarımın bütün kesimlerini kapsayan hızlı ticarileşmeydi.

1952 ve 1963 yıllarında toplanan verilerin karşılaştırılması (bkz. Tablo 9-3), bir kere, işletme sayısının 600.000 kadar arttığını gösterir. Bu, ekilen alandaki artışın bir sonucudur. İkincisi, işletmelerin büyüklüklerine göre dağılımı, ana hatlarıyla iki savaş arası dönemden devralındığı biçimde kalmıştır. Göze çarpan tek değişiklik, en küçük işletmelerin sayısındaki (ve dolayısıyla oranındaki) artıştır. Bu da, tarıma yeni açılan topraklar üzerinde kurulan işletmelerin çoğunlukla 5 hektardan küçük olduğunu göstermektedir. Büyük işletmelerdeki önemli azalma ise, kuşkusuz, 1960'lı yılların başında toprak reformundan söz edilmesi nedeniyle, büyük toprak sahipleri tarafından düşük beyanda bulunulmasının sonucudur.

1950 ve 1963 sayımlarında sunulan bilgilerin karşılaştırılabilir nitelikte olmaması nedeniyle, işletme biçimlerindeki gelişme ayrıntılı olarak saptanamamaktadır. 1950 sayımında işletmelerin sayısal dağılımı, 1963 sayımında ise işlenen toprağın dağılımı verilmektedir. Ancak, doğrudan karşılaştırma yapılamasa da, işletme koşullarına ilişkin yeterli bir tablo çizilebilmektedir. Örneğin, 1950'de işletmelerin % 72,6'sını mülk sahibi işlemekteydi; % 21,5'unda ise işleyen, en azından kısmen mülk sahibiydi. Diğer biçimler önemsizdi. 1963'te toprağın % 85,3'ü mülk sahibi tarafından işleniyordu ve bu oran bütün işletme büyüklükleri için hemen hemen aynıydı.[48]

47. Dünya pazarında tarım ürünü fiyatlarının artmasına yol açan Kore Savaşı gibi tesadüfi etkenler ve 1952 ve 1953 yıllarında rekor düzeyde ürün alınmasını sağlayan olağanüstü uygun iklim koşulları da bu başarılarda önemli rol oynadı.

48. 1952 sonbahar araştırması, DİE, Gelişmenin 50 Yılı içinde, s. 91, DİE, 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1965).

Dolayısıyla, savaş sonrası dönemin başında, tarımsal üretimde egemen birim, mülk sahibi tarafından işlenen küçük topraktı. Bu yapı, ilkin yeni toprakların tarıma açılış biçimi, ve ikinci olarak meta üreticisi çiftçiyi destekleyen devlet politikaları tarafından sağlamlaştırılmıştı. Toprağın genellikle köy düzeyinde toplu olarak tarıma açılması ve kolayca kredi bulunabilmesinin mali kaynağı olmayan çiftçilerin traktör almasına olanak sağlaması, bu yeni toprakların büyük ve siyasal olarak güçlü toprak sahiplerinin eline geçmeyip çok sayıda köylü arasında bölüşüldüğünü göstermektedir. Ayrıca, traktörlerin emeği (yani ortakçıları) yerinden etmesi, göçten çok, yeni topraklar üzerinde mülk sahibi tarafından işlenen yeni küçük işletmelerin oluşmasına yol açtı.[49]

Destekleme fiyatları, devlet alımları, kredi ve satış kooperatifleri kurulması ve kredi verilmesi gibi devlet politikaları, bu işletmeleri pazar yörüngesine çekmekle kalmadı, onların iktisadi birimler olarak yerleşmesini ve varlıklarını sürdürmesini de olanaklı kıldı.

Bunalım ve Değişim: 1960—1970

1950'lerde, meta üretiminin tarım sektörüne bütünüyle nüfuz etmesiyle birlikte, kuşkusuz, çok önemli bir iç pazar yaratılmıştı. Bu, ekonominin bir bütün olarak yüzyüze geldiği sorunun bir parçasını oluşturdu. Hemen hemen yalnızca tarım ürünlerine dayanan ihracat geliri, artan ithalat gereksiniminin karşılanmasında giderek yetersiz kaldı. Böylece, üretimi hızla artırma yollarının tıkanmasıyla birlikte tarımın dinamizmi frenlenirken, 1950'li yılların sonlarında ulusal ekonomi de bunalıma girdi.[50]

1950'lerde hem tarımda, hem de sanayide gerçekleşen sermaye birikimi, 1960'ların başında buhrandan çıkan ekonominin, iç pazara yönelik üretim temelinde ilerlemesine olanak sağladı. Hem kır, hem de kent kökenli tüccar sermayesi[51], önce tereddütlü, sonra da daha

---

49. 1966'ya kadar koşum hayvanı sayısının artmaya devam etmesi ve verimliliğin 1950'ler boyunca düşük bir düzeyde kalması da bu tür işletmelerin sayısındaki büyük artışla açıklanabilir.

50. En belirgin noktalarını, ödemeler dengesi sorunlarının ve enflasyonun oluşturduğu bu bunalım, Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund, IMF) tarafından dayatılan başarısız bir istikrar programına yol açtı ve 1960'ta bir askeri darbe yapılmasıyla noktalandı. Darbeyi, 1965'e kadar, sağlam olmayan koalisyon hükümetleri izledi. Bkz. Cem Eroğul, «Çok Partilileşme Süreci: 1945-1971»; Schick ve Tonak, «Uluslararası Boyut».

51. Araştırmalar, sanayi sermayesinin büyük kısmının ticaret kökenli olduğunu göstermektedir. Bir inceleme, sanayicilerin % 43'ünün eskiden tüccar, % 20'sinin de çiftçi olduğunu göstermiştir. (Alec P. Alexander, «Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth», Economic Development and Cultural Change (Temmuz 1960), s. 349-365.) Bir diğer inceleme, sa-

yoğun bir biçimde, yüksek gümrük duvarlarıyla korunan sanayilere yatırıldı. Ana büyüme alanları, dayanıklı tüketim malları[52] ile tekstil, besin ve tütün işleme gibi diğer hafif sanayilerdi.[53]

1960'lı yılların, iç pazara ve yerli tarımsal girdilere dayanan hızlı sanayileşmesi, sanayiyle tarımın bütünleşmesini önemli ölçüde teşvik etti.[54] Tarım, önemli bir ihracat geliri kaynağı olmaya devam etti, ama sanayi ürünleri için pazar oluşturma ve sanayiye hammadde sağlama rolleri giderek önem kazandı.

Buna uygun olarak, 1960'lardaki devlet politikaları, üretimin artırılmasını ve tarımsal üretimin ticarileştirilmesini amaçlamayı sürdürdü. 1960 yılı dolaylarında işlenen alanın sabitleşmesiyle birlikte, üretimin artırılması tarımın yoğunlaşmasını gerektirdi. Böylece makinalaşma, biraz bocalamadan sonra, 1960'ların ortalarında yeniden hız kazandı; devletin artan müdahalesi sonucunda sulanan alan ve gübre kullanımı arttı. 1960'ların sonlarında da yüksek verimli buğday türleri ithal edildi. Bir dizi olgu, tarım sektörünün yenilenen dinamizmine işaret etmektedir. Birincisi, 1950'li yıllar boyunca artmaya devam eden çeki hayvanı sayısı 1966'da en üst noktaya çıktı ve sonra düzenli bir biçimde azaldı. İkincisi, verimlilik önemli boyutlarda artmaya başladı. Son olarak, 1950'lerde bile fark edilir düzeyde olan kente göç, 1960'larda çok büyük oranlara vardı.

Kentsel nüfus artış oranı, 1960'tan sonra, ulusal nüfus artış oranını hızla geride bıraktı.[55] 1940-1970 yılları arasında sanayi kentleri-

---

nayicilerin % 34'ünün tüccar, % 14'ünün de toprak sahibi ailelerden geldiği sonucuna varmaktadır. (Arif Payaslıoğlu, **Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler**. [Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1961], s. 9-10.)

52. Dayanıklı tüketim malları üretimi, 1960-1970 arasında büyük bir artış gösterdi. 1950'de hiç buzdolabı üretilmezken, 1960'ta 4.518, 1970'te ise 301.234 buzdolabı üretildi; 1960'ta 144.800, 1970'te 174.771 radyo üretildi 1960'ta hiç üretilmezken, 1970'te 67.032 çamaşır makinası, 15.625 elektrik süpürgesi, 5.252 televizyon, 4.067 otomobil, 2.120 otobüs ve kamyonet, 9.822 kamyon ve 7.921 traktör üretildi. (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, **The Turkish Economy: Prospects for Growth Within Stability** [Istanbul: TÜSİAD Yayınları, 1978], s. 3.)
53. 1962 yılı 100 olarak alındığında, tekstil üretimi endeksi 1967'de 142,8'e 1972'de 212,5'e çıktı; besin işleme sektöründe endeks 1967'de 105,7, 1972'de 183,0'dı; tütün işleme sektöründe ise endeks 1967'de 119,0'a, 1972'de 166,5'e çıktı. (**Yaşa, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s. 204.)
54. Bu gelişmenin önemli bir göstergesi, tarımda yaratılan toplam katma değer içinde başka sektörlerden gelen girdilerin oranının 1959'da % 5'ten 1972'de % 12'ye çıkmasıdır. (Yakup Kepenek, **Türkiye İmalât Sanayiinin Üretim Yapısı: 1963-1973** [Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1977] adlı kitaptan hareketle hesaplanmıştır.)
55. Kentsel nüfus endeksi, 1927'de 100'den, 1950'de 171'e, 1960'ta 315'e, 1970'te ise 557'ye çıktı. Aynı yıllarda kırsal nüfus endeksi, sırasıyla, 100, 150, 180

nin nüfusları üç, hattâ dört katına çıktı. 1960-1970 yılları arasında, yalnız İstanbul, İzmir ve Adana gibi büyük sanayi merkezlerinde değil, Urfa, Diyarbakır ve Malatya gibi, geniş tarımsal alanlara komşu olan taşra kentlerinde de nüfus patlaması olması dikkat çekicidir.[56]

1960'ların gelişmeleri (hızlı ticarileşme, makinalaşma, verimlilik ve üretim artışları), mülkiyet ve üretim ilişkilerinde değişme olacağını akla getirir. Oysa 1970 Tarım Sayımı bulguları, bu ilişkilerde değişme değil süreklilik olduğunu göstermektedir. Bu bulgulara göre, işletmelerin % 89,8'i 10 hektarın altındaydı (1963'te % 86,8). İkincisi, işletmelerin % 83,5'i (toplam ekili alanın % 76,7'si) bütünüyle mülk sahibi tarafından işlenmekteydi. İşleyenin, toprağın yarısından fazlasına sahip olduğu işletmelerin oranı ise % 8,2 idi. Mülk sahibi tarafından işlenme oranının en küçük işletmelerde biraz daha yüksek olması dışında, farklı büyüklükte işletmeler arasında bu oran fazla değişmemektedir. Son olarak, tamamı kiraya ya da ortağa verilen işletmeler hem sayıca (kiraya verilen % 0,8, ortağa verilen ise % 3,0) hem de alan olarak önemsizdi.[57]

Dolayısıyla, toprak büyüklüğüne ve işleme biçimlerine ilişkin istatistikler, 1970'e kadar, mülkiyet ve üretim ilişkilerinde hiçbir önemli değişime işaret etmemektedir.[58] Mülk sahibi tarafından işlenen küçük işletmeler ezici bir egemenliğe sahip olmayı sürdürmüş, başka işletme biçimleri, topraksızlık ve büyük toprak sahipliği hiçbir zaman önemli olmamıştır.[59]

---

ve 200; toplam nüfus endeksi ise 100, 153, 203 ve 261 idi. (Cevat Geray, «Urbanization in Turkey», Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 24, no. 4 [1969], s. 1958.)

56. 1940 yılı 100 olarak alındığında, 1970'te, İstanbul'un nüfusu 283'e, Adapazarı'nınki 393'e, Kocaeli'ninki 422'ye, İzmir'inki 238'e Adana'nınki 399'a, Bursa ve Eskişehir'inkiler 356'ya, Diyarbakır'ınki 316'ya, Malatya'nınki 359'a Urfa'nınki 284'e çıktı. (DİE, Gelişmenin 50 Yılı, s. 71.) İç göçe ek olarak, çok sayıda Türkiyeli işçi, Avrupa ülkelerine, özellikle de Batı Almanya'ya «ihraç edildi.» Bunların çoğunluğu köy kökenli vasıfsız işçilerdi.

57. İşletme büyüklüklerinin dağılımına ve işletme biçimlerine ilişkin veriler için bkz. Devlet Planlama Teşkilatı, Kırsal Refah Politikaları (Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, 1977).

58. Eldeki istatistiklerin bir yandan genel olarak güvenilmez olması, bir yandan da nicel karşılaştırmalara ilişkin sorunları gözönünde tutulduğunda, farklı yıllara ait verilerin ayrıntılı bir biçimde karşılaştırılması pek yararlı olmadığı gibi, yüzde birkaç puanlık oynamalara gereğinden fazla anlam yüklendiğinde, yanlış sonuçlara varılmasına da neden olabilir.

59. Bu yargının, üretim ilişkileri tarihsel nedenlerle ülkenin diğer bölgelerinden farklı olan güneydoğu için gözden geçirilmesi gerekir. Ayrıca, büyük toprak sahipleri kesiminin siyasal ağırlığı, sayısal önemlerinin çok üstünde olma eğilimindedir.

İstatistiklerin çizdiği süreklilik tablosu, kanıtları başka yerlerde bulunabilecek bir farklılaşma eğilimini gizlemektedir. Örneğin, 1963'te, en fazla toprağı en küçük işletmeler kiraya veriyor, ve 5-50 hektar arasındaki işletmeler kiralıyordu. Kiralanan toprağın tamamını 2 hektardan küçük işletmeler kiraya veriyordu, ve kiraya verenlerin yarısı hiç toprak işlemeyen köylülerdi.[60] Bu olgu, en küçük toprakların sahiplerinin, topraklarını (mülkiyet hakkından vazgeçmeksizin) kiraya vermesi ve tarım üretiminin dışına kaymasıyla birlikte, mülkiyetle işletmenin birbirinden ayrıldığını göstermektedir.[61] Sözkonusu toprak sahipleri, ya tarım sektöründe ama tarımdışı işlerde çalışmakta, ya da, daha önemlisi, sektörü bütünüyle terkederek kentlerdeki yedek emek ordusuna katılmaktadır.[62] 1960'lar boyunca giderek hızlanan kente göç, bu sürecin, dönem içinde hızlanarak ilerlediğini göstermektedir. Ne yazık ki, yukarıda 1963 yılına ilişkin olarak sunulan ayrıntı düzeyinde kiralama verileri, 1970 sayımında yoktur. Yine de, mülkiyetle işletme arasında 1970'li yıllardaki ayrılığa ilişkin bazı kanıtlar vardır: toprak mülkiyetiyle tarım işletmelerinin büyüklük dağılımlarının karşılaştırılması, 1970'lerin ortalarında, toprak sahiplerinin % 42'sinin toprağının 2,5 hektardan az olmasına karşın, İç Anadolu'da buğday üreten işletmelerin yalnızca % 9 kadarının bu büyüklük kategorisinde yer aldığını göstermektedir.[63] Diğer bir deyişle, 5 hektardan küçük toprakların

---

60. 0.1 - 0.5 ve 0.6 - 1.0 hektar arasındaki işletmelerin kiraladığı net toprak miktarı, sırasıyla — 360.525 hektar ve — 205.706 hektardı; 5.1 - 10, 10.1 - 20 ve 20.1 - 50 hektar arasındaki işletmeler için ise bu miktarlar sırasıyla, + 448.360, + 426.725 ve + 308.902 hektardı. (Bkz. 1963 Tarım Sayımı; aktaran Korkut Boratav, «Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler», Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 27, no. 3 (Eylül 1972).)

61. Bu, temel eğilimi vurgulamaya yönelik oldukça basitleştirilmiş bir saptamadır. Gerçekte, sınırsız sayıda değişik olgu vardır; örneğin, bir ailenin bazı üyelerinin göç ettiği, geride kalan bir-iki kişinin toprağın bir kısmını işlediği ve toprağın kalanının kiraya verildiği durum oldukça yaygındır.

62. 1976'da yapılmış bir araştırmaya göre, «göç eden erkek, kadın ve hattâ bekârların ezici bir çoğunluğu, köyde biraz topraklarının ve evlerinin olduğunu söylemiştir.» (Kemal Karpat, The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization (Cambridge: Cambridge University Press, 1976) s. 73.) Diğer bir deyişle, göçenlerin çoğunluğunu, topraksızlar değil, küçük toprak sahipleri oluşturuyordu.

63. Bkz. Ahmet Erkuş, «İç Anadolu Bölgesi Tarım İşletmelerinde Üretilen Buğdayın İşletmede Kullanım ve Pazara Arzı Üzerine bir Araştırma», Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yıllığı, 25 (1976): aktaran Charles K. Mann, «The Effects of Government Policy on Income Distribution: A Case Study of Wheat Production in Turkey Since World War II», Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan (der.), Political Economy of Income Distribution in Turkey (New York: Holmes and Meier, 1980) içinde, s. 235.

sahipleri, büyük ölçüde, topraklarını 10 hektar ve daha çok toprağı olanlara kiralıyordu.[64]

Akrabaları tarafından işlenmek üzere geride toprak bırakarak kente göç edenlerin, gönderdikleri paralarla bu (küçük) işletmelerin varlıklarını sürdürmelerine yardımcı oldukları bilinmektedir.[65] Mevsimlik işçilikle sağlanan ek gelir de bu işletmelerin sürekliliğine katkıda bulunmaktadır.

Bütün bu olgular, bir yandan savaş sonrası Türkiye tarımındaki üretim ilişiklerinin görünürde değişmeyen yapısını açıklarken, bir yandan da, toprağın, mülkiyet açısından değil, ama ekonomik denetim açısından yoğunlaşmasına yol açan farklılaşma dinamiğine tanıklık etmektedir. Ticarileşmenin tarım sektörüne kendi mantığını dayatmayı sürdürmesiyle bu sürecin hızlanacağı beklenebilir.

TABLO 9 — 1 Bazı Tarım Makinalarının Sayıları (1948—1960)

	1948	1952	1954	1956	1958	1960
Traktör	1.756	31.415	37.743	43.727	42.527	42.136
Traktör pulluğu	1.427	30.766	26.140	30.763	30.973	31.528
Dişli tırmık	680	9.623	14.017	17.357	18.178	18.268
Kültivatör	401	4.028	5.076	6.502	5.248	6.134
Mıbzer	162	4.406	6.872	7.239	8.169	8.343
Pamuk mıbzerı	2.570	13.909	8.437	10.530	9.359	11.147
Orak Makinası	14.384	21.122	19.782	21.176	24.918	24.245
Biçer-döğer	268	3.222	4.706	6.025	6.592	5.554
Harman Makinası	430	959	1.219	1.375	2.180	2.536
Çayır biçme makinası	612	1.553	3.159	3.840	3.600	3.600
Treyler	140	12.982	18.088	22.385	24.919	25.395

Kaynaklar: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti (çeşitli yıllar); Reşat Aktan, «Mechanization of Agriculture in Turkey», Land Economics, 33, no. 4 (Kasım 1957), s. 276.

TABLO 9 — 2 Bazı Ürünlerde Üretim (bin ton) (1949 — 1975)

	Buğday	Pamuk	Şeker Pancarı	Ayçiçeği	Mısır
1949	2.265	282	818	93	724
1950	3.478	320	855	66	627
1955	6.210	424	1.736	138	855
1960	7.605	474	4.385	123	1.090
1965	7.650	886	3.421	160	985
1970	9.000	1.086	4.254	375	1.040
1975	13.275	1.248	6.949	488	1.200

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti (Çeşitli Yıllar)

64. Bu sürecin özellikle buğday üretilen bölgelerde yaşandığını varsaymak akla yakın olacaktır; sözkonusu sürecin, daha kârlı sınai ve ticari ürünlerin üretildiği bölgelerde önemli bir etken olması daha küçük bir olasılıktır.

65. Çok yaygın olan makina kiralama uygulaması, ailenin yalnızca bir ya da iki üyesinin toprağı işlemesine olanak sağlar.

TABLO 9 — 3 İşletme Büyüklükleri (1937 — 1963)

Hektar	İşletme sayısı	% a	İşletme Sayısı	%	İşletme sayısı	%
0.1 — 2	406.108	38.8	773.000	30.6	1.268.818	40.9
2 — 5	290.053	27.7	797.000	31.5	863.470	27.8
5 —10	187.634	17.9	552.000	21.9	561.732	18.1
10—20	88.365	8.4	260.000	10.3	291.683	9.4
20—50	31.886	3.0	107.000	4.2	99.783	3.2
50 +	41.980	4.0	38.000	1.5	15.352	0.5

(a) Yüzdelere topraksız aileler (61.008) dahil edilmemiştir.

Kaynak : Barkan, «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu», s. 89;
DİE, Gelişmenin 50 Yılı; 1963 Genel Tarım Sayımı.

BÖLÜM 10

İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980

Çağlar Keyder*

Türkiye ekonomisinde 1950-1980 döneminde görülen büyük patlama aynı zamanda yıllardır süren devlet merkezli geçmişiyle de köklü bir kopma oluşturmuştur. Cumhuriyetin ilk dönemi, esas olarak ekonomiyi dönüştürürken bürokrasinin ayrıcalıklı toplumsal konumunu korumayı hedefleyen bir Jön Türk reformculuğuna tanık olmuştu. 1920'lerdeki kısa bir dönem hariç tutulursa, bürokrasi, yeni doğmakta olan burjuvaziyle devlet resmiyetinin üst makamlarını kaynaştıran bir devlet kapitalizmi düzenini kurmak üzere egemenliğini sürdürdü. 1930'ların çoğu düzeni gibi, Türkiye'nin liderleri de kendi deneylerinin benzersiz olduğuna inanıyorlardı, ve bir Tek Parti düzeni içinde çalıştılar, ücretler ve tarım gelirleri azalırken sanayi üretimi çok düşük bir düzeyden başlayarak kayda değer bir artış gösterdi. Bununla birlikte, bu devletçilik, başka bakımlardan son derece tutucuydu; temel toplumsal özelliği, bir dönüşüm dinamiğinin sınırlarını belirleyip denetim altında tutmaktı. 1945 öncesi dönemine bu açıdan bakıldığında, Osmanlı geçmişiyle temel kopuşun İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen on yıl içinde gerçekleştiği yargısına varılır. Ancak ondan sonradır ki pazar düzeni nihayet Osmanlı döneminden beri pek az değişmiş olan yönetsel parametreleri aşarak hızla yayılmış, ve Anadolu tarımının üretici yığınları kendilerini bireysel girişimin egemen olduğu bir ortamın içinde bulu vermişlerdir. Ancak ondan sonradır ki burjuvazi, kendini bürokrasinin vesayetinden kurtarıp siyasi iktidara yönelmiştir.

Bu değişimi körükleyen dünya ölçeğindeki dönüşüm ve gelişmeler iyi bilinmektedir. Savaşın galibi ABD., yeni bir dünya düzenini kurup yerleştirme arzusuna ve gücüne sahip egemen iktisadi güç durumundaydı. Dünya pazarının siyasi parçalanmasını önlemenin zorunluluğunu kavramış olan Amerikalı liderler, «özgür» Avrupa'nın bağımlı devletlerini, pazar düzenine kayıtsız şartsız tabi olmanın herkesin yararına olacağına inandırmak konusunda çok hevesliydiler. Bu amaçla Avrupa İmar Programı yürürlüğe sokuldu: bunun hem programdan yararlanacak ülkelerin ideolojik tercihle-

* Çevirenler: Ahmet Günlük—Aydın Pesen

rini sağlama alması, hem de özerk bir büyüme dinamiğini harekete geçirmesi bekleniyordu.[1]

Bu Amerikan tasarımının büyük ölçüde başarıya ulaştığı da iyi bilinmektedir: bir iktisadi yeniden kuruluş havasında, Avrupalılar, siyasi olarak yönetilen yarı-özerk ulusal ekonomiler yerine ABD'nin egemenliği altındaki tek bir dünya pazarından yana olmaya inandırıldılar, kandırıldılar veya razı edildiler.

Başlangıçta bu model, Türkiye gibi, ekonomileri temelde tarımsal olan ülkelerin özgül gereksinmelerini karşılamıyordu. Ancak daha sonraları, liberal modelin sınırlarının bilincine varılmasıyla, yeni seçenekler düşünülmeğe başladı. Yeni düzenlemelerin genel niteliği piyasa düzeninin yayılıp güçlenmesi, ve dolayısıyla siyasi denetimin önemini yitirmesi olduğundan, model, ulusal kalkınmanın karşılaştırmalı üstünlükler kuramı doğrultusunda olmasını öngörür gibiydi. Türkiye ekonomisi için böyle bir kalkınma, tarıma daha fazla yatırımı, sanayide ise dolaylı ve daha yavaş bir büyümeyi ima ediyordu. Tarımsal mallara yönelik dünya talebindeki dalgalanmaların yol açacağı iktisadi istikrarsızlıklar ve bunların getirdiği döviz sıkıntıları, bu kalkınma modelinde ilk karşılaşılacak tehlikeyi teşkil ediyordu. Türkiye ekonomisi özelinde bu tehlikeler 1950'lerin ortalarına kadar göze batmadı. Bu gecikmenin birçok nedeni vardı: Her şeyden önce Türkiye, savaş sırasında hatırı sayılır bir döviz birikimi sağlamıştı ki, bu rezervler 1950'ye kadar tüketilmedi. İkincisi, imalât düşük sermaye yoğunluğuna sahip küçük atölyelerden ibaret kalırken, tüketim malları ithalâtı kısıtlanmaya devam etti. Yatırım ve ara mallarına yönelik türev talep de bu nedenle henüz döviz gelirlerini aşmamıştı.[2] Nihayet, 1947'de başlayan Marshall Yardımı programı, Türkiye ekonomisine, dünya ekonomisinde piyasanın dayattığı iş bölümü içindeki rolünü gerçekleştirmesine yardımcı olacak girdileri sağlamıştı.[3] Gerçekten, Amerikalı uzmanların Türkiye ekono-

1. Avrupa İmar Programı (**European Recovery Program**), katılan Avrupa ülkelerine yardım etme ve borç verme amacıyla, Dışişleri Bakanı George C. Marshall'ın 1947'deki önerisi sonucu 1948'de ABD Meclisi tarafından kabul edildi. Programa katılan on altı ülke, Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü kurdular. (**Organization for European Economic Cooperation**, OEEC; daha sonra **Organization for Economic Cooperation and Development**, OECD.)
2. 1950'de toplam ithalât 252 milyon dolardı. (Anne O. Krueger, **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey** (New York: Columbia University Press, 1974), s. 22.) İthalatın bileşimi şöyleydi: inşaat malzemeleri % 11.8, makine ve donatım % 34,2, tüketim maddeleri % 20,6. Böylelikle sermaye malları ve ara mallar toplamın % 46'sına, ya da 116 milyon dolara yaklaşıyordu. Aynı yılın sonunda altın ve döviz rezervleri tutarı 157 milyon dolardı. (Zvi Yehuda Hershlag, **Turkey: The Challenge of Growth** (Leiden: E. J. Brill, 1968), s. 372, 374.)
3. Marshall Planı hakkında bkz. George S. Harris, **Troubled Alliance: Turkish—American Problems in Historical Perspective, 1945-1971** (Washington, D.C.: American Enterprise Institute, ve The Hoover Institution, 1972).

misinin tarımda acilen sermaye yatırımına gerek duyduğu yolundaki teşhisi, traktör — 1950'de 15.000 adetken 1955'te 40.000 adet — ve diğer tarım makinelerinin bağışına ve ithalâtına yol açmış, bu araçlar köylü tarafından derhal kullanıma sokulmuştu.[4] Piyasadan beklenen ödül kısa bir zaman sonra geldi: Kore Savaşı, tarımsal fiyatlarda yol açtığı artışlarla Türkiye'nin dış ticaret dengesine büyük katkılarda bulundu. Çok elverişli iklim koşullarının da yardımıyla tarım ürünleri ihracatı 1950-1953 arasında %50 arttı.[5] Böylece 1953'e kadar sistem hiç bir şekilde aksamaksızın plâna uygun olarak işlemişti. O dönemde, Türkiye ekonomisiyle öteki Avrupa ülkelerinin ekonomileri arasındaki nitel farkların liberal modelin terkedilmesine neden olacağını iddia etmek çok güç olurdu.

TARIMDA PATLAMA

Tasarlanan bu model kısa ömürlü olduysa da, tarımın iktisadi büyüme için gerçeken ilk atılımı sağlamadaki önemi yadsınamaz. Çünkü dünya iktisadi konjonktürü, Türkiye ekonomisine tarım yoluyla aktarılıyordu. Tarım kesiminde hızla yükselen üretim olanakları ve gelirler ulusal pazarın büyüyüp coğrafi olarak yayılmasına katkıda bulunuyor, ve iç pazara dönük sanayie zemin hazırlıyordu. Bu yıllardaki tarımsal dönüşümün ekonomiye bir atılım kazandırmadaki rolünü abartmak güçtür; yaşanan, harekete geçiren gücün, en büyük sektör olmakla birlikte, Dünya Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı dönemlerinde geleneksel ve durağan kalmış olan kesimden doğduğu klâsik bir «dengesiz büyüme» durumuydu. (Bkz. Tablo 10-1.) Öyleyse, daha önce durağan olan bir sektörün, iktisadi büyümeye böylesine katkıda bulunabilecek bir biçimde nasıl harekete geçirilebildiğini belirlemek gerekmektedir; bunun içinde tarımsal yapıya eğilmek lâzımdır.

Toprak ağalığı, hiçbir zaman Türkiye tarımına egemen olmamıştır. Bunalım ve Savaş yılları sırasında iktisadi güçlükler köylülerin bir bölümünü ortakçılığa zorlamışsa da, bu, tüm tarım alanlarının bir avuç toprak ağasının denetiminde olması durumundan çok uzaktı.[6] Gerçekten de, İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıktığı gibi, ekilmekte olan alanın yarısına yakın bir arazi derhal ıslâh edilip tarıma açılabilecek nitelikteydi ki, büyük bir bölümü

4. Bkz. Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, «Tarımsal Değişim: 1923-70.»
5. Yüzde 90'ı tarımdan sağlanan ihracat gelirleri, 262 milyon dolardan 396 milyon dolara yükseldi. (Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 22.)
6. Toprak sahipliği konusundaki farklı bilgilerin hepsi, küçük birimlerin egemenliğine işaret etmektedir. Bkz. Hershlag, **Turkey: The Challange of Growth**, s. 79; Ömer Lutfi Barkan, «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai bir Reformun Temel Meseleleri», **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 6, no. 1-2 (1945); Margulies ve Yıldızoğlu, «Tarımsal Değişim.»

devlet mülkiyetindeydi. Dolayısıyla ortakçılığın arazinin bir toprak ağaları sınıfının tekelinde olmasından değil, borçlanmadan ve çift hayvanı alacak para yokluğundan kaynaklandığı öne sürülebilir. Öyleyse, ortakçılık, ikinci derecede bir emek örgütlenmesi biçimi olmasının yanı sıra, tersine çevrilebilir nitelikteydi de. Üretim örgütlenmesinde çok büyük ölçüde egemen olan biçim, aile emeğine dayalı bağımsız tarımdı. Tabii bu kategori içinde üretkenlik, toprak büyüklüğü, ve pazarlaşma düzeylerindeki farklılıklardan doğan kayda değer iktisadi farklılaşmalar vardı. Yine de, makineleşme ve yeni teknoloji kullanımı olasılığı ile birlikte yeni toprakların tarıma açılması fırsatı çıktığında, köylülerin büyük bir bölümü bunlardan yararlanma olanağına sahipti. Bağımsız toprak sahiplerinin, üretimi artırma ve büyüyen pazar için üretime girişme fırsatını yakalama arzusunda olduğu hemen ortaya çıktı. Genişleyen pazar ile yeni toprakların tarıma açılması, ortakçılıkta hızlı bir düşüşe neden oldu; Marshall Planı'nın uygulamaya konmasından sonraki on yıl içinde de bağımsız toprak sahiplerinin sayısı önemli ölçüde arttı. 1950'de aile çiftliklerinin sayısı 2,3 milyon iken, bu sayı 1963'te 3,1 milyona yükseldi.[7] Bu aile çiftliklerinden, geçimlik olandan biraz fazla toprağı bulunan, toprak kalitesi ve verimliliği daha yüksek olan, ve büyüyen kentsel yerleşim merkezlerine yakın olanlar, yeni pazar fırsatlarını değerlendirmeye daha elverişli konumdaydılar. İşte politikacıların sık sık dem vurduğu «çalışıp zenginleşme» yoluna girenler, bunlardı.

SİYASET VE KENT EKONOMİSİ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD tarafından biçimlendirilen iktisadi ortam ve kurumsal düzenin, Türkiye toplumsal yapısına, tarımsal üretim artışı ve kırsal dönüşüm yoluyla aktarıldığı daha önce öne sürülmüştü. Ama bu dönüşüm, değişen siyasi düzen tarafından da tamamlanıp hızlandırılıyordu. 1946'da Tek Parti düzeni sona ermiş, 1950 seçimlerinde ise devlet denetimine karşı iktisadi özgürlüğü savunan muhalefet partisi, tarımsal kesimlerde —özellikle pazar ekonomisiyle daha fazla bütünleşmiş olan yörelerde— çok çarpıcı bir zafer elde etmişti.[8] 1950'den sonra iktidar partisi, devlet politikasını, en büyük destekçisi olan kesimlerin refahını artırmakta kullandı; Amerikan yardım kuruluşları ise, Türkiye'yi, eko-

7. Devlet İstatistik Enstitüsü, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1956); Devlet İstatistik Enstitüsü, **1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1965).
8. Karş. Cem Eroğul **Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)** (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970); Ergun Özbudun, **Social Change and Political Participation in Turkey** (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1976.)

nomiyi tarımsal kalkınma yoluna yönlendirmeğe daha da hevesli buldular. Bu karşılıklı anlaşmaya rağmen, Amerikan yardım ve kredi aktarımları, iktidar partisinin giderek daha ihtiraslı bir hal alan iktisadi programlarına yetişemiyordu.[9] Köylü oylarının akıntısına kapılan iktidar, tam bir halkçı üslubuyla, ekonomiyi ucuz krediler ve kamu yatırımlarıyla dönüştürmeye girişti[10] bu ise ithalâtın giderek artmasını gerektiriyordu. 1950'lerin ortalarına varıldığında tarımsal patlama tükenmiş, tarım fiyatlarındaki ters eğilimin etkisiyle ihracat düşer olmuştu. Bu, döviz gelirleriyle ithalât talebi arasında, daha sonra müzminleşecek olan açığın ilk ortaya çıkışıydı. Uluslararası yardım ve krediler bu açığı kapatamayınca, Türkiye hükümeti, dış ticaret üzerinde şiddetli kısıtlamalara başvurdu.[11] Böylece, küçük ama büyümekte olan bir imalâtçı sınıfına da yarayan, korumacı bir dönem başladı.

İmalâtçıların ve genel olarak kent ekonomisinin büyümesine çeşitli etmenler katkıda bulunmuştur. Birincisi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Müslüman burjuvazinin elinde yüklü bir birikim oluşmuştu. Devlet ihaleleri, savaş malzemelerinin ithali ve devlete satımı, ve daha yaygın olarak da karaborsa yoluyla büyük kârlar elde edilmişti. Öte yandan, savaş sırasında koyulan Varlık Vergisi ile gayrimüslim kesim ellerindeki mülkleri satmak zorunda bırakılınca, varlık dağılımında kayda değer bir değişim vuku bulmuştu.[12] Bu yollardan yaratılan kentsel birikim artık sadece meta dolaşımıyla yetinmiyor, üretici yatırımlara dönüşmek istiyordu. İkincisi, 1950'lerin başlarından itibaren, ve ortalarına doğru gittikçe hızlanarak gelişen bir kentleşme ve gecekondulaşma olgusu Türkiye sahnesinde — ve özellikle de İstanbul'da — görülmeye başlamıştı. Daha önceden, özel-

9. 1956-59 yıllarında ABD yardımı sırasıyla 125.1, 142.1, 121.8 ve 111.3 milyon dolardı. (Hershlag, (Turkey: **The Challenge of Growth**, s. 261.) Aynı dönemde ödemeler dengesindeki açık 65.21 milyon dolardan 122.21 milyon dolara çıktı. (Yakup Kepenek, **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi** (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1983), s. 131. Rakamlar sözkonusu kitapta Türk Lirası olarak verilmiştir.)
10. 1950-54 arasında Türkiye Merkez Bankası dekont oranları % 3 gibi çok düşük bir sayıydı. (Hershlag, **Turkey: The Challenge of Growth**, s. 332.) Buna ek olarak hükümet 1951'de banka ticari faiz oranlarını % 12'den % 8,5'a düşürdü. 1950-55 yıllarında kamu harcamaları 1,47 milyar TL'ndan 3.31 milyara TL'na yükseldi. En yüksek artış % 42,2 ile 1952'de gerçekleşti. (Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, s. 130-31.)
11. Uluslararası işlemler ile ithalat izinlerine ilk olarak 3 Eylül 1953'de bazı sınırlamalar getirildi. 1955'de kredi ithalatı dondurulduu. (Bkz. Krueger, **Foreign Trade Regimes.**)
12. 11 Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi güya savaşta elde edilen servetleri vergilendirmeyi amaçlıyordu; he var ki uygulamada özellikle gayrimüslimleri hedef alıp çoğunun sefil olması, ödeyemeyenlerin de Aşkale'ye sürülmesiyle sonuçlandı. (Bkz. Edward C. Clark, «The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered», **Middle Eastern Studies**, 8, no. 2 (1972), s. 206-9.)

likle inşaat mevsiminde, kentlere belli oranda mevsimlik göç hep olurdu; tarımda makineleşmeyle birlikte göçmenler sadece hasat zamanı köylerine döner oldular, ve bu da yarı-kalıcı bir kentleşme süreci yarattı. (Bkz. Tablo 10-2.) Gecekondular kent sanayiine sadece ucuz ve büyüyen bir iş gücü sağlamakla kalmadı, aynı zamanda bir talep kaynağı da ortaya çıkararak iç pazarın en kalitesiz tüketim maddeleri için bile gelişeceği konusunda güvence yarattı. Sert korumacı önlemler sayesinde Türk sanayii, sermaye gereksinimi ya da ürünlerin pazarda kabul görmesi açısından önemli sorunlarla karşılaşmaksızın pürüzsüz bir büyüme yoluna girdi.

Korumacılık arttıkça, imalât yatırım teşvikleri de arttı. Ne var ki, iktidar partisi, siyasi tercihini tarımdan yana yapmıştı. Özellikle altyapı yatırımlarında kendini belli eden bu tercih, kent imalât sanayii burjuvazisi ile dış sermaye kuruluşlarının sabırsızlanmalarına yol açıyordu: enflasyonist mali uygulamaların hiçbir uzun vadeli plâna dayanmaksızın yürütüldüğü hissediliyor[13] bu arada uluslararası uzmanlar, yıllık fon taleplerinin şantaj haline dönüşmesinden yakınıyorlardı. 1958'de iç ve dış baskılar sonucu politikacılar büyük bir devalüasyona gitmek ve dış hesaplarla içteki bütçe sürecini mantıklılaştırmak zorunda kaldılar.[14] Bu, uluslararası kuruluşların daha tutarlı bir ekonomiye geçişte daha fazla «plânlama»nın yararlı olacağını savunmalarının belki de ilk örneklerinden biriydi. Plânlama, yeni politikacıların ateşliliği karşısında silikleşen bürokrasiye de çekici geliyordu. Bürokratlar, ekonomideki bu yeni rolleri sayesinde eski yönetsel özerkliklerini tekrar kazanacaklarını umuyorlardı. Ne var ki iktidar partisinin halkçılığı, yeni reçetede ima edilen toplumsal ve iktisadi önerilere boyun eğemeyecek kadar ileri gitmişti: Bunun sonucu sanayiciler ve bürokratlar Silâhlı Kuvvetlerle birleşerek, 1960'ta köylüler ve küçük burjuvazi tarafından karşı çıkılmasına rağmen Batılı sermaye kuruluşlarınca sessizce onaylanan bir darbe sahnelediler.[15]

Askeri hükümetin ilk kararlarından biri Devlet Plânlama Teşkilatı'nın kurulmasıyla ilgiliydi. Her ne kadar Batı Avrupa ekonomilerinde de yönlendirici plânlama uygulanıyor idiyse de, Türkiye koşullarında böyle bir plân pazar hakimiyetinin önemli ölçüde ortadan kalkmasını kabul etmek demekti. Plânlamacılar iki ana iktisadi kaynağın dağıtımı konusundaki kuralları saptayacaklardı: dövizler ve kamu kredileri. Sanayi yatırımlarının yaklaşık yarısı hâlâ kamu

13. 1955 ile 1958 arasında ortalama toptan satış fiyatlarının resmi ortalama yıllık artış oranı % 19'du ki, bu hiç kuşkusuz gerçek sayıdan azdı. (Krueger, Foreign Trade Regimes, s. 89.)

14. 1958'deki istikrar önlemleri hakkında bkz. Krueger, Foreign Trade Regimes, s. 63 v.d.; ayrıca bkz. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım, ve Borçlanma.»

15. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi üzerine bkz. Çem Eroğul, «Çok Partili Düzenin Kurulması: 1945-71.»

sektöründe yapıldığına göre, bu özellikle öyle olacaktı.[16] Böyle bir karar verme yetkisi ekonominin canalıcı noktalarının tam denetimi demekti. 1960'larda korumacı önlemler altında planlı sanayileşme, gerek aydın-bürokrat kesimden, gerekse imalât sanayii burjuvazisinden destek alan bir ideoloji haline geldi. Bu çerçeve içindeki tek çekişme konusu, özel sektör ve kamu sektörü arasındaki dengeydi. Buna göre, 1960-80 döneminin egemen ekonomik politikasının ithal ikameci sanayileşme (İİS) olduğu söylenebilir.[17]

DEVLET VE BİRİKİM

Ekonominin dünya pazarıyla bütünleşmesi açısından, İİS, ithal mallarının niteliğinin değişmesi demekti. Sanayileşme ilerledikçe ithalâtın bileşimi, ağırlıklı olarak, hemen hemen tüm tüketim mallarını üretebilen, ama çoğu sermaye malları ve ara malların büyük bölümünü zoruniu olarak ithal eden bir ekonominin ihtiyaçlarını yansıtıyordu.[18] Sanayiin bu şekilde ithalâtın «yerine geçmesi» sadece önceden ithal edilen bazı malların yurtiçinde üretilmesi demek değil, aynı zamanda mamül çıktısının artışı sonucu kesin ithalât hacminde de artış demekti.[19] Tahmin edileceği gibi, bu tür sanayileşme genelde gelişmiş ekonomilerin — özellikle de ABD'nin — çıkarlarıyla çelişmiyordu, çünkü gelişmiş ekonomilerdeki imalât sanayii sektörünün yapısı da değişmekteydi, ve yeni teknoloji gerektiren ürünler üretim zincirinin sonuna yakın ürünlerdi. Ayrıca, korunmalı bir pazarla birlikte İİS politikasının başarılı uygulaması, doğrudan yabancı yatırımların daha kolay sürdürülmesini sağlayacaktı, ki bu da böyle bir sanayileşmenin dış güçler tarafından onaylanıp desteklenmesinde bir başka etkendi. Bu son öğe her ne kadar aşağıda belirtilen nedenlerle Türkiye özelinde söz konusu olmadıysa da, Batı Avrupa ve ABD'nin Türkiye gibi sanayileşme potansiyeli taşıyan ülkeler karşısında politika değiştirmeleri, bu görüş çerçevesinde anlaşılabilir. İİS, tarımsal ürünler ve hafif tüketim mallarının üretimiyle sınırlı bir konum kabul ettirmeye çalışan dünya pazarına karşı bir başkaldırı politikası değildi: Dünya ekonomisinin

16. Bertil Walstedt, **State Manufacturing Enterprise in a Mixed Economy: The Turkish Case** (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1980), s. 95.
17. Bkz. Şevket Pamuk, «Political Economy of Industrialization in Turkey,» **MERIP Reports**, 93 (1981), s. 26-30.
18. Tüketim maddelerinin genel ithalât içindeki oranı 1963'de % 10,16'dan 1968'de % 8,08'e, 1973'de % 4,10'a, ve 1977'de % 3,07'ye düştü. (Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, s. 461.)
19. İthalat 1960'da 422 milyon dolardan 1966'da 639 milyona, ve 1969'da 726 milyona yükseldi. (Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 22; OECD Economic Surveys, **Turkey** (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1969), s. 25; World Bank, **World Tables 1976** (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1976), s. 382.)

varolan hiyerarşisi içinde mantıklıydı, ve onun tarafından da onaylanıyordu.

Ülkenin toplumsal, iktisadi ve siyasi yapısı nedeniyle İİS'nin en çarpıcı etkisi devletin işlevi konusunda görüldü. Devlet, sadece ulusal ekonomi ile uluslararası ekonomi arasında doğal bir köprü işlevi kazanmakla kalmadı, aynı zamanda bürokratlar da yeni sanayileşme modelinin gereksinimlerine uygun bir iç ekonomi politikası hazırlayıp uygulamaya çağrıldılar. Bu iki durumun üst üste gelmesi, devletin önemini arttırdı. Dış dengeler açısından, İİS'nin içerde üretilen malların sıkı bir şekilde korunması biçiminde yakından yönetilen bir ticaret rejimine ihtiyaç gösterdiği daha önce söylenmişti. Dahası, sanayileşme geliştikçe, bu ticaret rejimini sanayinin yeni gereksinimlerine göre ayarlamak gerekiyordu. Döviz sıkıntısının müzminleştiği bir ortamda[20], az bulunan dolarların tahsisatı siyasi yetkililerin işiydi. Böyle olunca da ekonomi gitgide siyasileşti. Resmi kararlar ve himaye sanayicilerin servet kazanma ya da yitirmelerinde belirleyici oldu. Bu durum güçlü bir bürokrasinin varolmasına yol açarken, aynı zamanda da elindeki serveti koruma ve çoğaltmanın yollarını arayan burjuvazinin sürekli kuşatması altındaki bir devlet mekanizmasının koşullarını yarattı.

Devlet, ülke ekonomisinin «düzenleyicisi» olarak, gelirin yeniden dağıtımı ve pazarın genişletilmesi işlevlerini üstlenmişti. Sanayileşme modeli olarak İİS, sadece sürekli döviz akışı gerektirmekle kalmıyor, aynı zamanda üretim potansiyeline uygun hızda gelişen bir iç pazara da ihtiyaç duyuyordu. Türkiye örneğinde, tarihi olarak belirlenmiş toplumsal yapı, iç pazarın gelişmesine büyük çapta olanak tanıyordu: Bu, tarımda küçük köylü mülkiyetinin ağırlıklı varlığının sonucuydu — toprağın oldukça eşit dağılımından ve köylülerin büyük bir kesiminin teknolojiye erken kavuşmasından dolayı, kırsal yöreler, yeni imalât sanayii ürünleri için hızla bir pazar haline geldi. Buna ek olarak, kentlere göçüp gecekondu bölgelerine yerleşen köylülerin çoğunun topraksız köylü olmaktan ziyade küçük toprak sahibi oluşları da çok önemli bir etkendi.[21] Kentlere gelen bu insanların bir miktar birikimleri ve köyleriyle sürdürdükleri ilişkileri vardı. Bu onların konuta — ve 1960'ların sonlarına doğru — dayanıklı tüketim mallarına yatırım yapmalarına olanak tanıdı. Bunun sonucunda da Türkiye'deki gecekondu bölgeleri, tipik **favela ya da bidonville'lere** kıyasla oldukça müreffeh ve zengin bir görünüm kazandı.[22] Böylece, kırsal kesimin yapısı dolayısıyla, kentleşme hızı imalât sanayii ürünleri pazarının gelişmesine büyük oranda yardımcı oldu.

---

20. Döviz rezervleri 1960'da 209 milyon dolardan 1964'te 165 milyona, 1965'de 141 milyona düştü. Hershlag, **Turkey: The Challenge of Growth**, s. 374.)
21. Örneğin bkz. S. Kemal Kartal, **Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentlileşme** (Ankara: Yurt Yayınları, 1983), s. 99 v.d.
22. Değişen harcama biçimleri hakkında bkz. a.g.e., s. 229, 233, 237.

Pazarın gelişmesini toplumsal yapının özelliklerinden ötürü sağlama bağlayan bu durumun üstüne, devlet de bazı politik tercihler yaptı. Bunlardan tarım ürünlerine destek fiyat politikası, ticaret hadlerini pazara açılan çiftçiden yana tuttu. Kent alanlarında, kırsal kesimden gelenlerin kamu arazisi üzerinde — hattâ bazan özel arazilerde bile ev yapmalarına izin verildi ve buralardan çıkarılmayacaklarına dair örtülü bir güvence sağlandı. Gelişmekte olan işgücüyle ilgili olarak benimsenen daha etkin bir tutumla sendikalı işçilerin ücretlerinin arttırılmasına olanak tanındı. 1962'de fazla bir mücadele olmaksızın sendikalara grev hakkı tanındı. Bunun sonucu, gerçek ücretler 1963-1970 ile 1973-1976 dönemlerinde önemli ölçüde arttı. Sosyal güvenlik ve emekli aylıkları da yasalaştırılıp işçilerin 25 yıl (kadınlar için 20 yıl) çalışmadan sonra emekli olmalarına olanak verilirken, devlet bütçesinden çıkan sosyal harcamaların hacmi genişletilmiş oldu.[23] Böylece Türkiye ekonomisinin çağdaş kesimi içinde sosyal demokrat bir alan yaratıldı.

Gelir dağılımının bu şekilde düzenlenmesi, her bir kapitalist birey açısından kâr maksimizasyonu mantığına zarar verir biçimde olsa bile, devletin kapitalist sınıfın bütününü, yararlandıran bir politika benimsemesinin açık örnegidir. Ne var ki, görüleceği gibi, bu göreceli özerkliğin içersinde bir dizi çelişki gizlidir.

DÖVİZ SIKINTISI

İİS'nin gelişebileceği sınırları belirleyen etmenlerden pazar büyümesi sorununu tarihi ve siyasi koşullar çözer gibi görünürken, döviz temini konusu etkin bir tahdit olarak kalıyordu. 1960'ların sonlarına kadar, ihracat yoluyla döviz temini, iklim koşullarına ve tarımsal ürünlerin dünyadaki fiyatlarına bağlı kalmıştı. Dövizin siyasi olarak temini ise, ABD.'nin gücüne bağlıydı: Türkiye hükümetleri kurallara uydukları sürece — ki kaçınılmaz olarak böyle yapıyorlardı — ABD.'nin dünyadaki iktisadi konumu, siyasi kaynaklı fonların düzeyini belirliyordu. Ne var ki 1960'ların sonlarına doğru, gerek Vietnam savaşının siyasi sonuçları, gerekse bununla hiç de ilişkisiz sayılamayacak olan uluslararası para bunalımı nedeniyle, ABD dünyadaki egemen rolünü sürdürmekte gitgide daha fazla güçlük çekmeye başlayınca, Amerikan yetkilileri de dolarları sınırsızca dağıtamaz oldular. Türkiye gibi müzmin döviz sıkıntısı çeken ülkelerde bu dönemde özel sermaye akışında artış görüldü. Ne var ki Türkiye'de hemen hemen hiç doğrudan yabancı yatırım yoktu. Resmi demeçlere, Türkiye'ye yatırımları çekici hale getirmeyi amaçla-

23. Bu dönemdeki ücretli emeğe dönük ve toplumsal politikalar üzerine bkz. William Hale, **The Political and Economic Development of Modern Turkey** (New York: St. Martin's Press, 1981), s. 212-26.

yan 1954 tarihli yasaya[24] ve güçlü koruma altındaki yüksek kâr oranlarına karşın, yabancı sermaye ülkeden uzak duruyordu. Anlaşılabildiği kadarıyla, bu isteksizlik, iş yürütmeyi olanaksızlaştıran bürokrasinin neden olduğu aşırı pratik güçlüklerden kaynaklanıyordu. Türkiye doğrudan yabancı yatırımlara elverişsiz «iklim»e sahip bir ülke olarak isim yapmıştı. Bu nedenle çokuluslu şirketler, doğrudan yatırım yerine ulusal sermaye ile yaptıkları lisans mukaveleleri yoluyla ülkeye girdiler. Bu arada, imalât sektöründeki ücret oranlarının uluslararası düzeylere kıyasla — en azından 1970'lerin ortalarına dek — yüksek olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin 1977'de imalât sanayiindeki ücretler Yunanistan ile aynı, (oysa Yunanistan'da kişi başına yıllık gelir üç kat fazlaydı), Güney Kore'dekinin ise iki katıydı.[25] Bunun nedeni, daha önce belirtildiği gibi, tarım sektörünün yapısı ve işçilerin siyasi avantajları şeklinde beliren sosyal ve siyasal etkenlerdi.

İhracat gelirleri ve yurt dışından yapılan resmi transferlere ek olarak, ödemeler dengesinin artı tarafından 1960'ların sonlarına doğru yeni bir öğe önem kazandı: Dışardaki Türk işçilerinin gönderdiği dövizler. Bunlar gitgide yabancı sermaye boşluğunu kapatmanın da ötesine geçtiler. Zengin Kuzey Avrupa ekonomileri, İtalya, İspanya, Yunanistan ve Yugoslavya'dan sonra Türkiye'nin de sınırsız görünümlü işgücü arzından yararlanmaya başlamışlardı. Ödenen ücretlerin farklılığı, her türden işçiyi çekecek kadar büyüktü. Önce kentlerdeki nitelikli sanayi işçileri «misafir işçi» (Gastarbeiter) oldular. İkinci dalga, kasabalardaki küçük burjuvazi ile orta köylülerden oluştu. Son olarak da, Avrupa'daki büyümenin zirveye ulaştığı dönemde, doğrudan doğruya köylerinden çıkıp giden yoksul köylüler işçi oldular.[26] Her ne kadar işçilerin gönderdikleri dövizin miktarı, yurtdışındaki kazançlarına oranla ancak bu son aşamada en yüksek düzeye çıkabildiyse de, ödemeler dengesine katkısı açısından daha 1960'ların sonlarında şaşırtıcı yükseklikte bir düzeye ulaşmıştı.[27] 1965'den sonra, aşırı değer kazanan döviz ve Türkiye sınırları dışındaki geniş döviz sağlama potansiyeli karaborsada hacmini arttırınca, bürokrasi, işçilerin tasarruflarını çekmek için çeki-

24. Yabancı sermayenin teşviki için çıkarılan 18 Ocak 1954 tarih, 6224 sayılı yasa, **Resmî Gazete**, no. 8615 (23 Ocak 1954); bu konuda ayrıca bkz. Hershlag, **Turkey: The Challenge of Growth**, s. 152-53.
25. World Bank, **Turkey: Policies and Prospects for Growth, 1980** (Washington, D.C.: The World Bank, 1980) s. 184.
26. Türk göçmen işçilerinin toplumsal ve iktisadî kökenleri hakkında bkz. Ali S. Gitmez, **Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler** (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983).
27. İşçi dövizleri 1965'de 70 milyon dolardan 1969'da 141 milyona ve 1970'de 273 milyona yükseldi. (OECD, **Turkey** [1969], s. 25; World Bank, **World Tables 1976**, s. 382; OECD Economic Survey, **Turkey** [Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1980], s. 51.)

ci programlar tasarlamaya girişti. İşçilerden el altından alınan dövizin büyük bölümü, Türkiye'ye kaçak mal olarak giriyordu. 1970'teki devalüasyondan sonra ise, resmi kur kârlı oldu. Bunun yanında, dönüş yapan işçilerin getirdikleri eşya türünden tasarruflar da vardı (arabalar, televizyonlar, vb.) İşçi dövizleri sayesinde, 1971 ile 1974 arasında Türkiye, gereksindiğince döviz sağlayabildiği istisnaî bir dönem yaşadı.[28]

Gönderilen işçi dövizlerinin makroekonomik rolüne ek olarak, Almanya'da ve öteki sanayileşmiş Avrupa ülkelerindeki bir milyona yakın işçi, Anadolu nüfusunun büyük bir bölümünü tüketim malları pazarına soktu. Böylece Türkiye'nin kırsal kesimi son derece geleneksel bir yaşam biçiminden dosdoğru mal fetişizminin girdabına sürüklenen hızlı bir geçiş yaşadı. Bu süreç içinde, her evde, bu ikili yapının çıkardığı en olmadık karikatürler yaşandı.

1960 ile 1973 arasında imalât sanayii üretimi yılda % 10,2 arttı; 1973 ile 1976 arasında bu oran % 8,3'e, 1976 ile 1979 arasında ise %2,1'e düştü.[29] Bu düşüşün büyük oranda ödemeler dengesindeki güçlüklere bağlı olduğunu ileri sürmek, konuyu aşırı basitleştirmek olmaz. Petrol fiyatlarındaki artış[30], önce ABD.'den dolar transferinin, sonra da işçilerden döviz akışının azalmasıyla zaman zaman tehlike belirtileri vermiş olan, ve zaten müzmin olarak bunalıma elverişli bulunan bir durumu kızıştırdı. Bütün bir dönem boyunca ihracatın büyük bölümünü tarım karşılamış, imalât sanayii ürünleri (en geniş biçimiyle) 1973'te tüm ihracatın ancak beşte birini oluşturmuştu.[31] Yüksek büyüme hızına ve bunun imalât sektöründe yapısal değişimle birlikte gerçekleşmesine karşın (ara mal ve sermaye malları oranının gitgide artışı)[32], sektörün genel özelliği düşük verim ve yüksek maliyetti. Son tahlilde aşırı bir iç pazara dönüklükten kaynaklanan bu maliyet yüksekliği, küçük ölçekten, kötü yönetimden, ve muhtemelen düşük iş veriminden ileri geliyordu. Ne var ki, daha da temelde, ikinci kuşak ithal ikameci sanayiciler, dünya pazarı düzeylerinin kat kat üstünde fiyatlarla içeride üretilen girdileri kullanmak zorunda kalmışlardı. Böylece — çoğunlukla içeride üretilen tarımsal

28. Türkiye'nin cari hesaplar ödemeler dengesi işçi dövizleri sayesinde önemli ölçüde düzeldi. ödemeler dengesi açığı 1971'de 122 milyon dolardan 1972'de 8 milyona indi. 1973'de Türkiye 484 milyonluk bir fazla sağladı. (OECD, **Turkey** [19801, s. 51).
29. World Bank, **Turkey: Policies and Prospects**, s. 163.
30. 1970'lerin ortalarındaki bunalım sırasında yükselen fiyatlar, petrol ve petrol ürünleri bedelinin tüm ithalat bedelleri içindeki oranını 1972'de % 8'den 1976'da % 20'ye yükseltti; aynı dönemde bu bedelin tüm ihracat gelirlerine oranı % 14'den % 56'ya yükseldi. (OECD, **Turkey**, [19801, s. 49.)
31. Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Yıllığı** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, çeşitli yıllar).
32. Tüm sanayi içinde ara mallar ile sermaye mallarının oranı 1962'de % 37,7'den 1972'de % 46,8'e yükseldi. (Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, s. 361.)

girdileri büyük oranda kullanan, ve düşük sermaye yoğunluğu olan — birkaç kesimin dünya fiyatlarına yaklaşabildiği bir yapı ortaya çıkmıştı.

Öte yandan tarım, daha düşük büyüme hızına karşın (1960 ile 1980 arasında yılda ancak %3'ün biraz üstünde[33], daha yüksek verimliliğe sahipti. Bunda aile emeğine verilen ücretin düşüklüğünün rolü büyük olmakla beraber, teknik dönüşüm de oldukça önemliydi. 1980'de traktör sayısı yaklaşık yarım milyona ulaşmış, hızla makineleşen tarımda (tahılda olduğu gibi) emek-yoğun yöntemler fiilen ortadan kalkmıştı. Daha önemlisi, ürünü pazardaki belirtilere göre ayarlamak ve aile emeği kaynaklarını gelir getirme potansiyeline göre dağıtmak yönünde yeni bir istek vardı. Ne var ki, büyük çaplı sulama projeleri gerçekleşmedikçe, döviz kazançlarını hızlı bir tarımsal ihracat artışıyla yükseltme olasılığı çok düşüktü.

BUNALIM

1970'lere gelindiğinde, ithal ikameci sanayileşmenin çelişkileri, 1960'lardaki iyimserliği zayıflatmaya başlamıştı. Sanayileşmenin başarısı toplumsal sınıflar arasındaki farklılaşmayı hızlandırmış, önceki dengeleri tehdit eder hale gelmişti. İşçi sınıfı içinde marjinal olarak istihdam edilen bir alt grup hızla büyüyordu. Avrupa'ya giden işçi sayısının artış hızı düşmüş[34], buna bağlı olarak döviz akışı durağanlaşmış, böylece de önemli bir emniyet vanası ortadan kalkmıştı. Kırsal kesimden gelenlerin kent alanlarına yerleşmesinde pek çok güçlük vardı, dolayısıyla yarı istihdam edilmiş, yarı kentli, siyasi açıdan parlayıcı gruplar gecekondu bölgelerinde yoğunlaştılar. Bunun yanısıra sendikalar güçlenmişler ve taleplerinde daha fazla siyasileşmişler, sanayicilerin yüksek kâr olanaklarını engellemeğe başlamışlardı.[35] Böylece, örgütlü işgücü ile küçük sermaye ya da marjinal sektör tarafından istihdam edilen sayısız gruplar arasında siyasi olduğu kadar iktisadi bir uçurum oluşmaya başladı. Bu uçurum, çağdaş sektörün gelişmesiyle burjuvazi içinde su yüzüne çıkan çelişkilerle özde bir koşutluk taşıyordu. Geleneksel küçük burjuvazi, büyük sanayinin sınır tanımazlığının tehdidi altındaydı, ve sermayenin bu tecavüzüyle merkezileşmesinin toplumsal sonuçları en çok taşra kentlerinde hissediliyordu. İstanbul-İzmit, Bursa, İzmir, Adana-Mersin bölgelerinde birkaç «büyüme merkezi»nin ortaya çıkmasıyla bölgesel farklılıklar artınca, bu çelişkiler yaygınlaştı. Ülkenin iç ve doğu kesimlerinin büyük bölümü, bu merkezlerden kaynaklanan hızlı değişimin yanında geri kaldılar; taşra kentleri, sosyal

33. Tarım kesiminde ortalama büyüme oranları 1963-67, 1968-72, ve 1973-77 dönemlerinde sırasıyla % 3.4, % 3.7, ve % 4.0'dü. (A.g.e., s. 526.)

34. Avrupa'ya giden yeni göçmen sayısı 1970'de 129.575'den 1971'de 88.442'ye, 1972'de 85.229'a düştü. (Gitmez, Yurtdışına İşçi Göçü, s. 20.)

35. Bkz. Alpaslan Işıklı, «Ücretli Emek ve Sendikalaşma».

yapılarına yönelik büyük sermayenin saldırılarına tanık oldular; bütün bunlar aşırı siyasi hareketlerin rağbet görmesine temel hazırladı. Büyüyen toplumsal farklılıklar ile siyasileşen çelişkilerin[36] sonucunda devlete yönelik talepler arttı. Devlet gitgide, karşıt taraflar arasında hakemlik edecek yetke olarak görülür oldu. Pazar artık yeterli ve özerk bir mükâfat mekanizması olarak görülmüyordu.

Anlaşılabileceği gibi, seçimle işbaşına gelmiş olan politikacılar, başarısız kalıp siyasi felâketlere yol açabilecek değişik bir siyasa dizisi denemekte isteksizdiler. Bu nedenle, ekonomiye kısa kısa aralıklarla yeniden kan vermek suretiyle kararları ertelemeyi amaçlayan bir dizi hafifletici önleme başvurdular. 1970'lerin ortalarında patlamakta olan Avrupa para piyasasında borç bulmak zor değildi; politikacılar çok yüksek faizli ve kısa vadeli kredilere yöneldiler. Bu taktik belli bir süre zaman kazandırmaya yaradıysa da, bir yandan da zaten var olan ödemeler dengesi sorunlarına büyüyen bir borç kamburu daha ekledi.[37] 1978'de başa geçen CHP hükümeti ise pek çok temel ithal girdisinin tahsisini merkezi olarak saptamaya kalkışarak piyasada tam bir kargaşaya yol açtı, bunu da darlıklar ve kaçakçılıktan elde edilen aşırı kârlar izledi. Yüksek ithalat oranına sahip pek çok tüketim maddesi piyasadan çekilirken, sanayiciler de ana ithal girdilerini sağlamak için kaçakçılığa girişmek zorunda kaldılar. Yapılan deneyin sonuçlarından ne tüketici durumunda olan halk, ne de üretici burjuvazi memnundu. Döviz bulma güçlüğünden kaynaklanan nesnel kısıtlamaların üstüne bir de iktisadî ve siyasî karar süreçlerinde belirsizlik eklenmişti. 1970 sonlarının siyasî çalkantıları neredeyse iç savaş boyutlarına ulaşınca yatırımlar fiilen durdu, sanayideki kapasite kullanımı yakıt ve diğer girdilerdeki darlığa bağlı olarak düştü.[38] Böylece bunalım, döviz ve temel girdilerdeki darlıklar sonucu baş göstermiş, bürokratik yönetimin beceriksizliği de durumu iyiden iyiye kötüleştirmişti.

Bir dizi iç ve dış, yahut tarihi ve yapısal etkenin Türkiye'de İİS'nin başarısını — hiç değilse 1970'lerin başlarına kadar — hazırladığı söylenebilir. Ne var ki bu başarı, düzenin elindeki olanaklarla başa çıkamayacağı toplumsal ve siyasal çelişkileri doğurdu. Bu iktisat dışı güçlükler nedeniyle ekonomiyi «yönetmek», özellikle iktisadi kı-

36. Geleneksel küçük burjuvazinin iktisadi gerileyişinin siyasî boyutları üzerine bkz. Binnaz Toprak, «Dinci Sağ,» ve Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ».

37. Kısa vadeli krediler 1975'de 939 milyon dolara, 1976'da 1.895 milyona, ve 1977'de 1.762 milyona yükseldi. Aynı yıllarda ödemeler dengesi açığı sırasıyla 1.879 milyon, 2.302 milyon, ve 3.387 milyondu. (OECD Economic Survey, **Turkey** /Paris : Organization for Economic Cooperation and Development, 1984], s. 63.)

38. Özel sektördeki sabit sermaye yatırımı oranı sabit fiyatlarla, 1978'de %6,8, 1979'da % 13,4 düştü. Sanayi üretimi ise 1978'de sabit fiyatlarla % 3,8 artarken 1979'da % 2,8 düştü. (OECD, **Turkey** (1980], s. 7-8.)

sıtlamaların toplumun alışageldiği rahat büyüme hızını tehdit ettiği zamanlarda, gitgide zorlaştı. İç pazarın sürekli büyümesi sadece sermayenin birikmesi ve artarak yeniden üretilmesi için değil, aynı zamanda halkın daha büyük bir kesiminin kapitalist ekonomiyle bütünleşmesinin zorunlu tamamlayıcısı olarak da gerekliydi. Ne var ki 1970'lere gelindiğinde bu bütünleşmedeki dengesizlik, büyüyen toplumsal çatlaklara yol açmıştı. Ekonominin yılda en az %7'lik bir büyüme hızına sahip olduğu zamanlarda toplumsal çelişkiler arasında bir uzlaşma sağlamak o kadar büyük bir beceri gerektirmemişti. Şimdiyse karşıt taraflardan kaynaklanan talepler arasında belirli siyasal tercihler yapmak gerekiyordu. İşte o zaman da siyasileşme *iç savaş boyutlarına kadar tırmandı.*

Türkiye kapitalizminin tarihi talihi, ülkenin tarımsal yönden kendine yeterli olması, hattâ temel maddeler ihracatında hatırı sayılır bir başarı göstermesindeydi. Sonraları, artan ithalât gereksinmeleri karşısında işçi dövizleri çözüm oldu. Oysa şimdi, dünyadaki iktisadi bunalım altyapısal olanaksızlıkları ortaya çıkarmış, bunun sonucunda da Türkiye ekonomisi büyük bir yeniden yapılanma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştı.

Türkiye'nin 1970'lerin ikinci yarısına kadar (işçi dövizleri ve kısa vadeli kredi borçlanmaları yoluyla) bunalımdan uzak kalabilmesinin, ekonominin yeniden yapılanması girişimlerini engellediği söylenebilir. Hükümet politikalarında koruma ve pazar yaratma eğilimlerinden vazgeçilip dünya pazarına ve ihracata yönelik girişimlere ayrıcalık sağlamaya yönelindiğinde, dünyadaki bunalım çoktan yoluna girmişti bile. Bu nedenle yabancı sermaye gelmiyor, daralan ve daha rekabetçi bir niteliğe bürünen dünya pazarında ihracat olanakları azalıyordu — oysa bunların ikisi de, örneğin Brezilya mucizesinde, çok önemli etmenler olmuştu. Ne var ki döviz durumu öylesine bozulmuştu ki, 1980'de Uluslararası Para Fonu'nun (International Monetary Fund, IMF) kemer sıkma yolunda önerdiği önlemler paketini kabul etmekten başka çare kalmadı.[39] Bu iktisadi gerileme ve azalan ithalât (ve buna bağlı olarak azalan sanayi üretimi) sonucu, toplumsal bunalım daha da derinleşti. Karşıt çıkarları uzlaştırmanın olanaksızlığı neredeyse dolaysız biçimde parlamenter siyasete de yansıdı ve partiler, hükümet koalisyonları oluşturamaz hale geldiler. Yapılan Askeri darbe, bu koşullar altında sivil rejime ara verdi.

Burjuvazi, ordunun IMF kökenli iktisadi politikasını isteksizce kabul etti. Bu kabulün nedeni yapısal bir dönüşüm beklentisi değil (söylenilen yeniden yapılanmanın boyutları beklentilere kıyasla çok sınırlı kalmıştır), halk sınıflarının siyasi ve iktisadi taleplerini yatıştırma arzusuydu. Bu taleplerin bastırılması burjuvaziye yeterince soluklanma olanağı verdiyse de, yeniden yapılanma sorunları çözül-

39. Bu önlemlerin bazı ayrıntılarının özeti OECD, Turkey (1980)'de bulunabilir. Ayrıca bkz. Schick ve Tonak, «Uluslararası Boyut.»

memiş olarak duruyordu. Bu makale yazıldığı sıralarda şiddetli bir gelir dağılımı değişimi geçici de olsa bir ölçüde birikime yol açmış, burjuvazi de bundan hoşnut kalmıştı; ama bu kalıcı bir çözüm değildi. Türkiye'nin dünya ekonomisinde alacağı müstakbel yer bugün bilinmemektedir. Üçüncü Dünya'nın giderek marjinalleşmesi sürecinde burjuvazi, işçi sınıfının alt edilmesiyle kazanılanlardan vaz geçip, ekonominin ulusal pazar temelinde yeniden canlandırılmasını yeğleyebilir. Açıktır ki, yeni politika seçenekleri, Türkiye'deki siyasi dengelerden ziyade, dünya ekonomisinin bunalımdan çıkış zaman ve biçimine bağlı olacaktır.

Tablo 10 — 1 : Sektörlere göre GSMH dağılımı

GSMH	1968 Fiyatları Milyon Tl.	Yıllık Artış Oranı %	Tarım %	Sanayi %	Hizmetler %
1950	38.506		41.2	13.1	40.9
1951	43.446	12.8	43.7	11.9	39.0
1952	48.621	11.9	42.9	11.8	38.7
1953	54.090	11.2	41.9	12.7	39.4
1954	52.480	—3.0	37.5	14.3	42.7
1955	56.642	7.9	37.9	14.8	42.5
1956	58.428	3.2	38.6	15.7	42.1
1957	62,995	7.8	38.1	16.3	42.7
1958	65.844	4.5	39.8	16.5	41.3
1959	68.521	4.1	38.3	16.4	42.1
1960	70.869	3.4	37.9	15.9	42.7
1961	72.286	2.0	35.3	17.3	43.4
1962	76.754	6.2	34.8	17.0	43.4
1963	84.188	9.7	34.8	17.3	43.0
1964	87.619	4.1	33.3	18.5	43.6
1965	90.368	3.1	31.0	19.6	44.4
1966	101.204	12.0	30.8	20.2	43.9
1967	105.460	4.2	29.6	21.0	44.4
1968	112.493	6.7	28.2	21.9	45.2
1969	118.594	5.4	27.1	23.3	45.6
1970	125.425	5.8	26.2	22.3	46.8
1971	138.185	10.2	26.9	22.1	45.6
1972	148.476	7.4	25.0	22.7	46.0
1973	156.458	5.4	21.4	24.1	47.5
1974	168.013	7.4	21.9	24.2	47.9
1975	181.383	8.0	22.5	24.4	47.9
1976	195.327	7.7	22.5	24.8	48.2
1977	203.048	4.0	21.4	25.5	49.0
1978	209,774	3.3	21.4	25.5	49.6
1979	208.300	—0.7	21.4	20.8	48.7
1980	206,100	—1.1	22.0	19.8	49.2

Not : Hizmetler, inşaat, ticaret (toptan ve perakende), ulaştırma ve haberleşme, mali hizmetler, konut gelirleri, devlet hizmetleri, sağlık ve eğitim hizmetlerini içermektedir.

Kaynaklar : Hale, **Development of Modern Turkey**, s. 109, 130-31; OECD, **Turkey** (1984), s. 56.

TABLO 10 — 2 Kentsel ve Kırsal Nüfus

	İl ve İlçe Merkezleri Nüfus	%	Bucak ve Köyler Nüfus	%	Toplam
1950	5.244.337	25.0	15.702.851	75.0	20.947.188
1955	6.927.343	28.8	17.137.420	71.2	24.064.793
1960	8.859.731	31.9	18.895.089	68.1	27.754.820
1965	10.805.817	34.4	20.585.604	65.6	31.391.421
1970	13.391.101	38.5	21.914.075	61.5	35.605.176
1975	16.869.068	41.8	23.478.651	58.2	40.347.719
1980	19.645.007	43.9	25.091.950	56.1	44.736.957

KAYNAK : Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Yıllığı (çeşitli yıllar).

Ücretli Emek ve Sendikalaşma

Alpaslan Işıklı*

Türkiye'de ücretli emeğin sendikalaşmasının gelişimi ve genel yapısı bakımından bazı ayırıcı özellikler aramak gerekirse, bunlar genel olarak sendikacılık olgusunu belirleyen unsurlarla bağlantılı olarak düşünülebilir. Türkiye'de sendikacılık, sanayileşmenin göreli olarak geri olduğu bir ortamda doğmuş ve gelişimini sürdürmüştür. Bu nedenle Türk sendikacılığı, derin tarihsel kökleri olan bazı güçlü sendikacılık hareketlerinden farklı olarak önemli bir içsel dinamiğin etkilerini en azından başlangıç dönemleri bakımından belirgin bir biçimde taşımamıştır. Öte yandan, sendikalaşma ve doğal olarak onunla içiçe bir oluşum niteliğinde beliren demokratikleşme süreci arasındaki ilgi de, ilk ve güçlü sendikacılık hareketlerine sahne olmuş toplumlarda gözlenebilen gelişime göre bazı ayrılıklar gösterir. Örnegin, İngiltere'de, Fransa'da çalışan halk kesimlerinin uzun ve çetin mücadeleleriyle dolu olarak geçen demokratikleşme sürecinin başlıca dönüm noktalarında sendikacılık olgusunun belirleyici etkileri kolayca görülebilir. Oysa Türkiye'nin demokrasi tarihinin başlıca dönüm noktaları olan 1876, 1908, 1923'de olduğu gibi daha yakın tarihlerde de 1946'da, 1960'da belirleyici önemi olan bir sendikacılık hareketinden sözetmek olanağı yoktur.

23 Aralık 1876'da ilk Anayasa yürürlüğe girmiş, Meşrutiyet ilân edilmişti. Bu dönem, Şubat 1878'de Sultan II Abdülhamid'in Meclisi feshetmesine kadar devam etmiştir. 1871-1880 yılları arasında 24 grev ve 19 Nisan 1876'da İstanbul'da bir işçi gösterisi cereyan ettiği kaydedilmektedir. Ancak, dar iktisadi taleplerle sınırlı olan bu olayların, I. Meşrutiyet'in ilânını etkileyecek ölçüde önemli boyutlar taşıdığını söylemek mümkün değildir.[1] Aralık 1908'de seçimler yapılmış, Meclis yeniden kurulmuştur. II. Meşrutiyet olarak anılan bu dönem öncesinde, işçi hareketinin önemi biraz daha belirgindir. Özellikle, Bağdat demiryolları işçilerinin başlattığı grev dalgası önem taşımaktadır. II. Meşrutiyet ile iktidar olan İttihat ve Terak-

(*) Aslı Türkçedir.

1. Bkz. Kemal Sülker, **Türkiye'de İşçi Hareketleri** (İstanbul: Gerçek Yayınları, 1973), s. 13.

kicilerin «özgürlük, adalet, eşitlik» sloganları arasında İstanbul işçilerinin «ekmek ve özgürlük» sloganları da belli ölçüde yer bulmuştur. Ancak, II. Meşrutiyet'in oluşumunda işçilerin etkilerinin önemsizliği, asker-sivil aydınların oluşturduğu İttihat ve Terakki iktidarının işçi hakları karşısındaki tutumuna da yansımıştır.[2] 29 Ekim 1923'te ilân edilen Cumhuriyet'le sonuçlanmış bulunan, Atatürk'ün öncülüğündeki Türk Kurtuluş Savaşı'na, işçilerin yabancılara ait işyerlerinde başlattıkları grevlerin ve İmalat-ı Harbiye işçilerinin gösterdikleri çabaların özel katkılar sağladığı söylenebilir.[3] 1946'da çok partili dönem başlamış, ve ilk defa birden fazla partinin katıldığı seçimler yapılmıştır. Çok partili yaşama geçişte işçilerden gelen baskının önemi sözkonusu değildir. Ancak, bu dönem başladıktan sonra, iktidar ve muhalefet kesimleri, işçileri ve yeni kurulmuş olan sendikaları memnun edecek taleplere programlarında belli ölçüde yer vermek gereğini duymuşlardır. 1950'de iktidar ilk defa seçimle el değiştirmiştir. DP'nin bu zaferinde işçilerden gördüğü desteğin belli ölçüde rol oynadığı söylenebilirse de, DP'nin 1960'a kadar devam eden iktidar döneminde işçilere yönelik önemli vaatler gerçekleştirilmemiştir. Buna rağmen DP, sendikaların yönetimini geniş ölçüde denetimi altına alabilmiştir. İşçilerle ilgili, sendika özgürlüğü ve grev hakkı gibi sosyal hakları hükme bağlayan 1961 Anayasasını getiren 27 Mayıs 1960 müdahalesi gerçekleştiği vakit, Türk-İş'in ve belli başlı sendikaların başında D.P. yanlısı yönetimler bulunmaktaydı.[4]

Türkiye'de işçi sınıfının siyasi alandaki önemsizliği kuşkusuz ülkenin sanayileşme düzeyi ile ilgili özelliğinden bağımsız değildir Sanayileşme gecikmiş olduğu içindir ki, demokrasinin bir siyasal üstyapı kurumu olarak benimsenmesi süreci içinde, temelde sanayileşme düzeyi ile bağlantılı olan sendikacılık hareketinin belirleyici etkileri, önemsiz ve sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, demokrasinin yüzeyselliğini ve kolaylıkla yıkılabilir olmasının nedenlerini de temeldeki bu eksiklikle bağlantılı olarak açıklamak mümkün görülmektedir.

Türkiye'de sendikacılığın özelliklerini belirleyen daha çok nicel alandaki bu unsurların yanında niteliksel bazı unsurların da değişik bazı sonuçlar doğurduğu görülür. Kuşkusuz, bütün bu unsurlar da kendi aralarında ilintisiz değildir. Türkiye sendikacılığının niteliksel yapısıyla ilgili başlıca özelliği, kuruluş ve gelişiminin esas olarak sınıf bilinci temeli üzerinde gerçekleşmemiş olmasıdır. Bu

2. Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık** (İstanbul: Sendika Kültürü Yayınları, 1955), s. 8. Ayrıca bkz. Donald Qutaet, **Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottaman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration** (New York: New York University Press, 1983).
3. Bkz. «Sendikacılık Tarihimizden Bir Yaprak», **Sendika**, 31 Ağustos 1946.
4. Bkz. Alpaslan Işıklı, **Sendikacılık ve Siyaset** (İstanbul: Birikim Yayınları, 1979).

durum da, demokrasi mücadeleleri boyunca işçilerin sınıfsal ve sendikal bir kimlikle ortaya çıkmamış olmasıyla bağlantılı görünmektedir. Türkiye'de, Batı toplumlarında olduğu gibi aristokrasiye karşı sınıfsal temeli olan bir demokratik haklar mücadelesi veren yeni oluşmakta olan orta sınıfların yedeğinde bir işçi sınıfından sözetmek mümkün değildir. Dolayısıyla, Türkiye'de işçi sınıfının burjuvazinin çıraklığında ilk sınıf mücadelesi deneyimlerini kazandığını ancak belli sınırlar içinde ve özel durumlar bakımından söylemek mümkündür. Bu açıdan, Demokrat Parti hareketinin ve ona öncelik etmiş ve onu izlemiş benzer nitelikteki oluşumların, genel olarak emekçi halk kesimlerini —demagojik yöntemlerle de olsa— Batı'da olduğu gibi aristokrasiye karşı değilse de «asker sivil kadroların iktidarına» karşı siyasal mücadele ortamına çeken etkilerinden belki söz edilebilir. Ancak, sınıf bilinci üzerine kurulu sendikal oluşumlardan sözedebilmek için daha sonraki dönemleri beklemek gerekmiştir.

Türkiye'de sendikacılığı biçimlendiren iç dinamikle ilgili unsurların belirleyiciliğinin sınırlı kalması, Dünya siyasal konjonktürü ile, özellikle Batı'dan gelen etkilerle ilgili unsurların belirleyiciliğinin ağır basması sonucunu doğurmuştur. Genel olarak demokratikleşme sürecinin akışı ile de ilgili olarak ileri sürülebilecek bu gözlem, Türkiye'nin bağımlı ekonomik yapısıyla bağlantılı bir unsur olarak açıklanabilir. Bu açıdan bakıldığında sendikal hakların elde edilmesi aşamalarında Batı'da olduğu gibi uzun ve yoğun bir sınıf mücadelesi olgusuna rastlanmamasını, buna karşılık çeşitli dönemlerde iktidar bileşiminde yeralan ilerici aydın unsurların payının önemini anlamak kolaylaşmaktadır. Denilebilir ki Türk işçi sınıfı, sendikal haklarını kazanma çabasında Batı toplumlarında elde edilen derslerin sonuçlarından, bunları özümseyerek Türk toplumuna aktarmış ve iktidar bileşiminde yer almış bazı aydın kadrolar eliyle yararlanmıştır.

Türk sendikacılığı, İkinci Dünya Savaşı sonrası, ve özellikle 1960 sonrası gelişiminde, doğal karşıtlarını rahatsız etmeyecek, üstelik onların egemenliğine yardımcı olacak boyutlar içinde kaldığı sürece, herhangi bir engelle karşılaşmamış, hatta birçok bakımlardan destek de görmüş sayılabilir. Ancak, sendikacılık sanayileşme ve demokratikleşme süreci ile bağlantılı olarak kazandığı nicel büyüklüğün, ve uğradığı niteliksel dönüşümlerin sonucu olarak, toplumda kendisine tanınmak istenen sınırları zorlayan bir unsur haline geldiği ölçüde, bu durumun değişmeye yüz tuttuğu gözlemlenebilir. Nitekim, Türkiye sendikacılığı, son yıllarda demokrasiyi korumakta yeterince etkin bir konum kazanmamış olsa bile, en azından giderek genişleyen bir kesimi bakımından, demokrasiye karşıt oluşumların öncelikle ortadan kaldırmayı kaçınılmaz saydıkları bir unsur haline gelmiş bulunmaktadır.

TARİHSEL GELİŞİM

Cumhuriyet Öncesi Dönem

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğunun yıkıntıları üzerine kurulmuştur. Ücretli emek ve sendikalaşmanın doğuşu da, Osmanlı İmparatorlugunun son yıllarına dayanır.

Ücretli emeğin doğuşuna temel hazırlayan bir unsur olarak sanayileşme, esas olarak, yabancı sermayeye ayrıcalıklar verilmesi yolunda işlev gören kapitülasyonların araladığı kapıdan, yabancı sermaye eliyle ülkeye girmiştir. Sanayileşmeye ilk olarak sahne olan ülke toprakları da, Rumeli ve İstanbul ve civarı gibi, Avrupa'ya yakın yörelerdir. Ayrıca, Anadolu-Bağdat demiryolları inşaatı gibi gene yabancılar tarafından yürütülen bazı faaliyetler dolayısıyla, ülkenin iç kesimlerinde de belli bir işçi birikimine tanık olunabilmektedir.

Ülkede, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren belli bir işçi sınıfı oluşumundan sözetmek mümkünse de, sanayileşmenin zayıflığı ve geriliği işçi sınıfı birikiminin nicel olarak önemsizliğinde de yansımaktadır.[5]

Her ne kadar 1798'de Sultan III. Selim tarafından bakır madeni ocaklarında «işi bırakmaların» ve «ihtilâl» teşebbüslerinin önlenmesine yönelik bir emirname çıkarıldığı bilinmekteyse de, ilk grevler ve işçi örgütlenmeleri ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru belirginleşmeye başlamıştır.[6]

Uluslararası rekabet ve sanayileşme sonucu zaten çözülmeye başlamış olan loncalar, ilk medeni kanun olan **Mecelle** ile hukuken de ortadan kaldırılmışlardır. Mecelle, ayrıca bireysel iş ilişkilerini Roma hukukundan esinlenen bir anlayışla düzenleyen sınırlı bazı hükümler de getirmiştir. İttihat ve Terakki hareketinin bir ürünü olarak 1908'de padişahın kabul ve ilân ettiği II. Meşrutiyet Anayasası, cemiyet kurma hakkını tanımakla, sendika hakkını öngörmüş bulunuyordu. Ayrıca, 1909 tarihli **İçtimaat-ı Umumiye Kanunu** da, sendikalara meşruiyet kazandıracak nitelikteydi.[7]

Ülkedeki ekonomik teşebbüslerin çoğunluğunun yabancıların elinde bulunması sonucu, işçi hareketindeki gelişmelerden en çok

---

5. 1900'e kadar kurulan özel sanayi teşebbüslerinin sayısı sadece 106'dır. Bunların 28'i yemek, 27'si tekstil, 29'u kâğıt ve matbaacılıkla ilgiliydi. 1913 yılında işçi sayısı 16.309 olup bunların 3.939'u yemek, 7.667'si tekstil, ve 1.796'sı kâğıt ve matbaacılık sanayiinde çalışıyordu. (Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı** [Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1973], s. 37-38.)
6. Bkz. Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık**, s. 5-24; Mehmet Şehmus Güzel, «Le mouvement ouvrier et les greves en Turquie: de l'Empire ottoman a nos jours», doktora tezi (3 ème cycle), Universite de Aix-Marseille, 1975, cilt 1, s. 1-111
7. Güzel, «Le mouvement ouvrier», s. 101-124.

yabancı sermaye çevrelerinin rahatsız olması doğaldır. Nitekim, sendika özgürlüğüne ve grev hakkına bazı sınırlamalar getiren Tatil-i Eşgal Kanunu'nun[8] yürürlüğe girmesinde o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğunda egemen olan yabancı sermaye çevrelerinin rol oynadıklarına dair gözlemler eksik değildir.[9]

Sendika özgürlüğüne ve grev hakkına yönelik kısıtlamalara rağmen, örgütlü işçi hareketi, ülkenin sanayileşmiş bölgelerinde varlığını hissettirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilânını izleyen ve Cumhuriyetin kuruluşuna öngelen yıllarda, çeşitli grev dalgalarına tanık olunmuştur.[10]

Tek Parti Dönemi

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, ekonominin kırsal faaliyete dayalı yapısı üzerinde oluşabilen sınırlı bir ücretli emekçi kesimi, esas olarak ülkenin ilk defa sanayileşmeye sahne olmuş yörelerinde, yani İstanbul ve çevresinde kümelenmiş bulunuyordu.

1927 yılında 13,5 milyona ulaşmış bulunan toplam nüfus içinde, 5,3 milyon kişi, faal nüfusu teşkil etmekteydi. Faal nüfusun %81,6'sı ise tarım kesiminde çalışmaktaydı.[11] Kentlerde yaşayanların da çoğunlukla sendikalaşmaya ortam oluşturabilecek bir çalışma ilişkisi içinde bulundukları söylenemez. Nitekim, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, işletmelerin % 70'inden fazlası, dörtten az kişinin istihdam edildiği küçük boyutlu işletmelerdi. Dört ve daha çok kişinin çalıştığı işletmelerde istihdam edilen yaklaşık 1.5 milyon kişinin, yalnızca 150 bin kadarı işçi ve yaklaşık 8 bini memur durumundaydı.[12]

Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı döneminden 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ve gene aynı tarihte yürürlüğe girmiş bulunan İçtimaatı Umumiye Kanunu hükümleri çerçevesinde kurulmuş ve faaliyetlerini sürdüren bazı sendikaların yeraldığı bir sendikal yaşam devralmıştır. Çoğu yabancılara ait işyerlerinde kurulmuş bulunan sendikaların eylemlerinin Kurtuluş Savaşının kazanılmasına dolaylı veya doğrudan bazı katkıları olmuştur.

---

8. Bkz. Gündüz Ökçün, **Tatil-i Eşgal Kanunu — Belgeler, Yorumlar** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982).
9. Arhangellas Gavril, **Anadolu-Bağdat Demiryollarının İçyüzü** (İstanbul, 1927); Metin Kutal, «Le syndicalisme devant la legislation turque et le mouvement syndicale en Turquie», tez, Université de Grenoble, 1959, s. 39.
10. Bu dönemde sendika faaliyetleri hakkında, yukarıda adı geçen eserlerden başka, bkz. George Haupt ve Paul Dumont, **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler** (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977); George Haupt, «Le début du mouvement socialiste en Turquie», **Mouvement Social**, 45 (Aralık 1963); Oya Sencer, **Türkiye İşçi Sınıfı** (İstanbul: Habora Yayınevi, 1977).
11. 1927 Sayımı. Bkz. **50. Yılda Çalışma Hayatımız** (Ankara: Çalışma Bakanlığı, 1973), s. 48.
12. DİE, **Gelişmenin 50 Yılı**, s. 151.

1924 yılında kabul edilerek yürürlüğe girmiş bulunan Cumhuriyet Anayasası da, bütünüyle demokratik sayılabilecek niteliğine uygun olarak toplanma ve dernek kurma hakkı çerçevesinde sendika hakkını da öngörmüş bulunuyordu. Bu çerçeve içinde, İstanbul başta olmak üzere ve Anadolu-Bağdat demiryolları gibi göreli olarak yoğun işçi birikimine ortam hazırlamış faaliyet alanlarında, ülkenin çeşitli yönlerinde sendikalar varlığını sürdürmekteydi. Ancak, birkaç istisnanın dışında, bu sendikaların çoğunluğu, 500-1000 kadar işçiyi kapsayan küçük ölçekli örgütlerdi.

Bu dönemin etkili sendikal örgütlerindenTürkiye İşçi Derneği, Şefik Hüsnü (Değmer)'in başkanlığını yaptığı Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın etkisi altında faaliyet göstermekteydi. Buna karşılık, İstanbul Amele Birliği ve 1924'ten itibaren bir süre Türkiye Amele Birliği çatısı altında gerçekleştirilen bir başka örgütlenme, siyasal iktidarla uyumlu bir işçi hareketi oluşturma çabasının izleyicisi olarak belirmiştir.[13]

1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde[14] çeşitli toplumsal kesimlerin yanısıra işçiler de taleplerini dile getirmek olanağını bulmuşlardır. Kongrede alınan kararlarda, işçilerle ilgili olarak 1 Mayıs'ın İşçi Bayramı olarak kabul edilmesine, çalışma yaşamı ile ilgili yasaların çıkartılmasına, ve bu arada sendika hakkının tanınmasına da yer verilmiştir.

Ne var ki, sendikal faaliyete olanak tanıyan ve sendikal hakların gelişimi açısından elverişli görünen bu hukuksal ve siyasal ortam uzun sürmemiştir. 1925 tarihli Takrir-i Sükun Kanunu, pek çok bakımlardan olduğu gibi sendikaların varlığı konusunda da önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.[15] Bu yasa çerçevesindeki uygulamalarla, her türlü işçi hareketi fiilen yasaklanmış; 1928'de Amele Taali Cemiyeti'nin de kapatılmasıyla sendikal hayat uzunca bir süre için tümüyle sona ermiştir.

Bu yöndeki uygulamalar, daha sonra çıkarılan mevzuat hükümleriyle yasal dayanaklara kavuşturulmuştur. 1933'de Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle, grev, cezai müeyyideye tabi tutulmuştur. 1936 tarihli İş Kanunu'nda uygulama alanına giren işyerlerinde grevi yasaklayıcı hükümler getirmiştir. Nihayet, 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu, «sınıf esasına müstenit» cemiyet kurulmasını yasaklamakla, mevzuatın, sendika hakkına karşıt niteliğine kesinlik getirmiş oldu.

---

13. Bu partiler ve sendikalar hakkında bkz. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967), s. 146-151; Güzel, «Le mouvement ouvrier», s. 101, 124; Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi — 1923 İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 160-208.
14. Bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**.
15. Bkz. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 187-191; Stéphane Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»

Tek parti döneminde sendika hakkına ilişkin olarak benimsenen bu politikayı, rejimin genel yapısı içine oturtmak bir bakıma kolay değildir. Yeryüzünde mazlum milletlerin kurtuluşu mücadelesine başarıyla öncülük etmiş bir önder olarak Atatürk'ün döneminde gerçekleşmiş bulunan bu durumu, O'nun adalet ve emeğe saygı ilkesi üzerine kurulu görüşleriyle ve bu görüşlerin ifadesi olan çeşitli açıklamalarıyla bağdaştırmak zor olabilir. Ancak, belirtmek gerekir ki, Kemalizm'in dayandığı temeller arasında Türk toplumunun «sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle» olduğu görüşü de yer almaktaydı. Gerçekten de, padişahlık yönetiminden kurtulmuş ve tümüyle yoksul bir ülke olarak, o zamanın Türkiye'sinde, bu sözlerde yansıyan derin özlemin gerçekleşmiş olduğu izlenimini verebilecek bir yapıyı gözlemlemek mümkün olabilirdi. Ayrıca, kapitülasyonların kaldırılması ve ekonomide yabancı sermayedarların egemenliğinin son bulmuş görünmesi de, artık sendikal mücadeleye konu olabilecek bir ortamın mevcut bulunmadığı kanısını haklı çıkaracak bir gelişme olarak algılanabilmekteydi. Bu koşullar içinde herkesin çıkarını gözeten bir «baba devlet» anlayışı, uzun süre, toplumsal sorunların çözülmesinde yeterli görülen bir siyasal ve hukuksal modelin temeli olmuş, ve bu anlayışın doğal sonucu olarak sendikalaşma, gereksiz ve sakıncalı sayılabilmiştir.

Ne var ki, zamanla, kapitalist iktisadi gelişmenin sonuçları olan çelişkiler belirginleştikçe, ve işçi sınıfı birikimi belli bir düzeye ulaştıkça, sendika hakkının gerekliliği ve kaçınılmazlığı reddedilmez bir boyut kazanmıştır. Toplum ve devlet yapısının, bu gelişime cevap verebilecek yönde bir evrime uğraması, daha sonraki dönemlerde uluslararası koşullarda ve evrensel düzeyde egemen dünya görüşünün bileşiminde meydana gelen dönüşümlerin belirlediği çerçeveye geniş ölçüde bağlı olarak gerçeklik kazanabilmiştir.

1946—1961 Dönemi

İkinci Dünya Savaşı'nın Faşizmin ve Nazizmin yenilgisiyle sonuçlanması, Türkiye'de demokrasiye olan güvenin ve demokrasiye bütün kurumlarıyla eksiksiz bir işleyiş kazandırma yönündeki eğilimlerin güçlenmesi yönünde etkili olmuştur. Dolayısıyla, belli bazı sınırlılıklar içinde de olsa, çok partili hayata geçişin ve sendikal hakların tanınmasının bu dönemin ilk yıllarından itibaren gerçeklik kazanmış olmasını geniş ölçüde böyle bir bağlam içinde değerlendirmek anlamlı görünmektedir.

Bu dönemde, uluslararası alanda her bakımdan demokratik bir ülke ve toplum niteliğiyle yer almaya özen gösterilmiş; bu çerçeve içinde, Birleşmiş Milletlere bağlı Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (International Labor Organization, ILO) işçi temsilcilerinin de yer aldığı tam delegasyonla katılabilme gereksinimi, sendikaların kurulmasına olanak sağlama açısından önemli bir unsur teşkil etmiş-

tir. Dış dünya ile etkileşim ve özellikle ILO üyeliği çerçevesinde başlayan ilişkiler ve yararlanılan ilgi ve destek, sendikacılığın gelişiminde ve biçimlenmesinde katkı sağlamıştır.

Öte yandan, Cumhuriyet'in ilânını izleyen yıllarda sanayileşme alanında kaydedilen bazı gelişmelerin, sendikacılığın üzerinde temellenebileceği işçi topluluğunun hacminde belli bir genişleme sonucunu doğurmuş bulunduğunu belirtmek gerekir. Sendika hakkının gündeme gelmesinde bu gelişmenin rolü, o zamanın iktidar organı olan Ulus'da, 1947 yılında şu cümlelerle anlatılmaktaydı: «Memleketimizin son yirmi yılı içerisinde endüstrileşme yolunda bir hayli mesafe almış olduğu ve daha bu günden yalnız İş Kanunu kapsamına girenlerin sayısı üçyüz bini aşan bir işçi topluluğu meydana gelmiş bulunduğu göz önünde tutulacak olursa, geçimlerini günlük kazançları ile sağlamaya çalışan bu yurttaşlara da bu hakkı tanımanın ve bu imkânı hazırlamanın yerinde olacağı pek tabiidir.»[16]

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, Çalışma Bakanlığının kurulması, sosyal sigortaların temellerinin atılması gibi, çalışma hayatıyla ilgili gelişmelere sahne olmuştur. Aynı alanda, başka ve önemli bir gelişme olarak 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle, sendikaların kurulmasına yasal açıdan engel teşkil eden bir duruma son verilmiş; söz konusu yasanın «sınıf esasına müstenid cemiyetler kurulmaz» hükmü kaldırılmıştır.

Bu yasal değişikliğin hemen ardından, gene başta İstanbul olmak üzere ülkenin sanayileşmiş yörelerinde hızla sendikalar kurulmaya başlamıştır. Ancak, sendikalaşmanın üzerinde temelleneceği nicel ve niteliksel birikimin yetersizliği bu dönemde de kendisini göstermiştir. 1946'da sendikaların doğuşunda ve yönlendirilmesinde, aynı yıl kurulmuş bulunan iki sosyalist parti (Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi) başlıca belirleyici unsur olmuştur.[17]

Sendikacılığın, muhtaç olduğu temel birikimden geniş ölçüde yoksun olduğu bir ortamda bu tür siyasal etkilerin belirlediği bir nitelik kazanmış olması, ayakta kalabilmesi için yeterli olmamış; tam tersine bu durum, sendikaları kapatma veya kısıtlama yönündeki eğilimlere gerekçe hazırlamıştır. Bu nedenledir ki 16 Aralık 1946'da Sıkıyönetim Komutanlığı'nın emriyle, mevcut sosyalist partilerle birlikte onlarla ilişkili görülen sendikaların kapatılması zor olmamış, böylece sendikal hayat belli bir düzenlemeye göre yeniden oluşturulmaya elverecek suskun bir konuma getirilebilmiştir.

16. Vedat Dicleli, «İşçi ve İşveren Sendikaları», Ulus, zikr. Çalışma Dergisi, 2, no. 16 (Mart 1947).

17. Bu siyasi partiler hakkında bkz. Sülker, Türkiye'de İşçi Hareketleri, s. 56-57, 59-60; İbrahim Topçuoğlu, Neden 2 Sosyalist Partisi — 1946 (Ankara: Eser Matbaası, 1976; Rasih Nuri İleri, TKP Gerçeği ve Bilimsellik — Quo Vadis Topçuoğlu? (İstanbul: Anadolu Yayınevi, 197d.)

Sendikalar için gerekli görülen sınırlamaları, 5018 sayılı ve 1947 tarihli Sendikalar Yasası getirmiştir. Bu yasa ile sendikalara üyeleri adına «umumi mukaveleler» aktedebilme hakkı öngörüldüğünden toplu sözleşme olanağı doğmuş gibi görünmekteyse de, gerçekte grev yasağının devam etmekte olması nedeniyle, bu hakka ilişkin hükmün fiili bir önem taşımadığı söylenebilir. Öte yandan, yasanın beşinci maddesiyle sendikaların siyasetle uğraşmasının yasaklanmış olması, genel olarak sendikaların faaliyet alanının sınırlanmasında ciddi olarak işlev gören bir unsur oluşturmuştur. Ayrıca, aidatların toplanmasında «kaynaktan kesme» yönteminin öngörülmüş olmaması, sendikaların mali bakımdan güçlenmede yararlanabilecekleri bir kolaylıktan yoksun kalmaları sonucunu doğurmuştur. Bu duruma ek olarak, yasanın bazı hükümleri 1946 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun ilgili hükümleriyle birlikte ele alınarak, farklı iş kollarındaki işçileri kapsayan «birlik» adı altındaki sendikal kuruluşların varlığına olanak tanımayacak yönde yorumlanmış ve böylece sendikalaşma hareketine karşı özellikle 1950-1969 yıllarında istenilen bir baskı unsuru elde edilmiştir.

1947 tarihli Sendikalar Kanunu kabul edilirken o zamanın iktidar ve muhalefet partileri «siyasetle uğraşma» yasağının kabul edilmesinde oybirliği içinde hareket etmişlerdi. Ancak, bu yasanın yürürlüğe girmesini izleyen dönemde her iki parti de sendikaları kendi çizgilerindeki bir siyasetin izleyicisi ve destekçisi konumuna getirmek için büyük çaba sarfetmişlerdir. İktidar partisi CHP, özellikle kendisine bağlı olarak kurulmuş ve faaliyet gösteren İşçi Bürosu aracılığıyla, bu çabasını ortaya koymuştur. CHP İşçi Bürosu, yalnızca o yıllarda değil, günümüze varıncaya kadar Türkiye sendika hareketinde rol oynamış bulunan geniş bir yönetici kuşağının oluşumunda etkili olmuştur.

Muhalefet Partisi DP'nin sendikalar üzerinde etkili olabilmek için yararlandığı en etkili silâh, grev hakkının tanınması vaadidir. DP, gerek önde gelen yöneticilerinin ağzından, gerekse programında yervermek suretiyle, bu vaadini açıkça ortaya koymuştur.[18] DP'nin bu tavrının 1950 seçimlerinde sağladığı başarıya katkı sağlamamış olması düşünülemez.

1950 öncesinde sendikalar, mevcut iki partiye olan yakınlıklarına göre ikiye bölünmüş durumdaydılar. Özellikle, büyük ve önde gelen sendika örgütlerinden İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, CHP etkisinde görünmekteydi. Buna tepki olarak DP çizgisindeki sendikalar, 1950'ye ulaşıldığında, bir hayli artmış bulunuyordu.

18. DP'nin sözcülerinden Fuat Köprülü, o dönemde, grev hakkı ile ilgili olarak Meclis kürsüsünden şunları söylemiştir: «...ve bu hak tanınmadıkça orada demokratik manada sendika ve hürriyetinin mevcut olduğu asla iddia edilemez.» Bkz: TBMM Zabıt Ceridesi, cilt IV, s. 307, Oturum: 20.2.1947.

1950'de DP iktidara geldiği vakit, İş Kanunu kapsamına giren işçilerin sayısı 374 bin'e yaklaşmış bulunuyordu. Buna karşılık, sendikalı işçi sayısı (Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre) 78 bin kadardı. (Bkz. Tablo 11-1)

DP iktidarı ile sendikaların geniş bir kesimi arasındaki uyumlu ilişkiler uzun ömürlü olmamıştır. DP, iktidara geldikten kısa bir süre sonra grev hakkı vaadini unuttu; buna karşılık grev hakkı talebinde bulunan sendikaların ve yöneticilerin baskı ve takibata uğratıldığı görülmeye başladı.

Sendikalar, güçlü ve bilinçli bir tabandan yoksun oldukları için grev hakkını elde edemediler; karşılık olarak, grev hakkının tanınmadığı bu dönemde işçilerin sendikalara dönük beklentileri, dolayısıyla bu alanda koydukları ilgi ve destek, sınırlı kalmıştır.

Sendikaların, gelir düzeyleri genel olarak aidat ödemeye elvermeyecek düzeyde bulunan işçilerden ve üyelerinden gördüğü ilgi ve desteğin yetersizliği, mali bakımdan zayıf kalmaları sonucunu doğal olarak beraberinde getirmiştir. Bu dönemde sendikaların yararlanabildiği başlıca mali kaynak, İş Kanunu'na göre kesilen ceza paralarından Çalışma Bakanlığı eliyle sendikalara dağıtılmak üzere biriktirilen fondur. Ne var ki bu fon da çoğu zaman siyasal iktidar tarafından, sendikaları baskı altında tutma ve bağımlılaştırma girişimlerinin bir aracı olarak kullanılmıştır.

1952'de ICFTU (International Confederation of Free Trade Unions)'un geniş yardım ve desteğiyle Türk-İş kurulmuştur.[19] Türk-İş'in kuruluşuyla birlikte canlanan, konfederasyon olarak veya işkolu örgütleri olarak uluslararası alanda organik ilişikler kurmaya yönelik talepler, siyasal iktidar tarafından 1947 tarihli Sendikalar Yasasının verdiği yetkiye dayanılarak sürekli olarak reddedilmiş olduğundan, sendikaların bu tür ilişkiler çerçevesinde sağlayacakları destek ve yardımlar da sınırlı kalmıştır.

Siyasal iktidarın girişimi ile mahkemelerin, yöresel düzeyde kurulmuş örgütler olan sendika «birlik»lerini kapatmaları 1957'de başlamıştır. Bu tarihten sonra, iktidarın sendikalar karşısındaki yasakçı tutumu büsbütün ağırlaşmıştır. Hükümet bir yandan sendikaların en doğal faaliyetlerini bile siyaset yapma yasağı kapsamı içine sokarak onları baskı altında tutarken, diğer yandan sendikaları DP'ye bağlı «Vatan Cephesi» ocakları haline dönüştürme çabaları başlatılmıştır. Böylece, sendikalar işçilerin biraraya gelerek görüşmede bulunabildikleri yerler olma niteliklerini dahi koruyamaz duruma geldikleri bir sırada 27 Mayıs 1960 darbesi gerçekleşmiştir.

1961 Anayasası Sonrası

1960'a gelindiğinde Türkiye'de İş Mevzuatı kapsamına giren işçi sayısı 800 bini aşmış bulunuyordu. Sendikalı işçi sayısı ise 300

19. Sülker, Türkiye'de Sendikacılık, s. 218-227.

bine yaklaşmıştı. Ancak, 1961 Anayasası ile sağlanan hakları, işçi sınıfı birikiminin temel teşkil ettiği kitlesel taleplerle açıklamaya çalışmak, geniş ölçüde yanıltıcı bir değerlendirme olabilir. Zira, belirtmek gerekir ki 27 Mayıs'a gelindiğinde, sendikalar, önemli bir bölümüyle suskunlaştırılmış veya devrilen iktidarla uyumlu konuma sokulmuş bulunuyordu. Bu arada, Türk-İş'de DP iktidarına yakın, dolayısıyle Anayasa'ya işçi haklarının geçirilmesinde etkili olan güçlerle kopukluk içinde veya karşı konumda bir kadronun yönetiminde bulunduğu bir sırada 27 Mayıs darbesi gerçekleşmiştir.

27 Mayıs hareketi, çok değişik unsurların bileşkesi olan bir muhalefetin ürünü olarak gerçeklik kazanmıştır.[20] Ancak, Kurucu Meclis'te Anayasa'nın kabulünde özellikle işçi haklarına ilişkin maddelerin biçimlenmesinde, bu hakların toplumsal çalkantılara ve acılara yolaçabilecek mücadelelere yer bırakmaksızın sağlanması kaygusuyla hareket eden, Batının deneyimlerinden etkilenmiş aydın kadroların önemli bir işlev gördükleri söylenebilir. Aynı durum, iki yıl sonra, Anayasa'da öngörülen işçi haklarını düzenleyen yasaların yürürlüğe girmesinde de görülmektedir. Dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, sözkonusu yasaları TBMM'ne sunarken yaptığı konuşmada bu gerçeği şöyle vurgulamaktadır. «Batı demokrasilerinin hemen hepsinde, bu kanunla Türk işçisini tanımak üzere bulunduğumuz haklar ancak uzun ve kanlı mücadeleler sonunda elde edilmiştir... Şu birkaç gün içinde bu hakları, bu tür mücadelelere gerek kalmaksızın Türk işçisine tanımak suretiyle toplum ve tarihe büyük bir hizmette bulunmuş olacağınız şüphesizdir... Batı Ülkelerinde, tatbikat önden, kanunlar arkadan gelmiştir... bizde önce kanun gelecek, tatbikat arkadan gelecektir.»[21] Nitekim, öyle olmuştur; ve belli bir uygulama döneminden sonra, kronolojik sıralama farkıyla da olsa Batı'dakine benzer durumlarla karşılaşmanın kaçınılmaz olduğu görülmüştür.

1961 Anayasası, gerek temel haklara ve sosyal haklara ilişkin hükümleri, gerekse sendika hakkı ile doğrudan ilgili hükümleri dolayısıyla birçok bakımlardan olduğu gibi sendikacılık alanında da yeni bir dönemin başlangıcını simgelemiştir. 1961'de halk oylaması sonucu yürürlüğe giren Anayasa, 46. cı maddesinde «çalışanlara» sendika hakkını, 47.ci Maddesinde ise «işçilere» grev ve toplu sözleşme hakkını tanımış bulunuyordu. 46. cı Maddede «çalışanlar» deyiminin kullanılmış olması, özellikle memurların da sendika hakkı

20. Bu dönemde siyasi gelişmeler hakkında bkz. Geoffrey Lewis, «Political Change in Turkey,» William Hale (der.), **Aspects of Modern Turkey** (Londra: Bowker, 1976) içinde, s. 5-21; ayrıca Cem Eroğul, **«Çok Partili Düzenin Kurulması: 1945-71.»**

21. **Türk-İş, Sendikalar ve Grev, Lokavt Hakları: Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasaları ile İlgili Meclis Tutanakları Derlemesi** (Ankara: Türk-İş Yayını, 1964), s. 131.

kapsamında olduklarını ifade etmesi bakımından önem taşımaktaydı.[22]

Anayasa'nın öngördüğü sendika hakkına ilişkin hükümler doğrultusundaki yasal düzenlemeler, 274 sayılı **Sendikalar Kanunu** ve 275 sayılı **Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu** ile sağlanmıştır. Her iki yasa da 24 Temmuz 1963 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[23] Öte yandan, memur olarak çalışanların sendika hakkını düzenlemek üzere 14 Ağustos 1965'te 624 sayılı yasa yürürlüğe girmiştir.[24] 27 Mayıs sonrasının siyasal ve hukuksal koşulları içinde belirgin bir özgürlük ortamından yararlanan sendikalar ve bir süre tek sendikal üst örgüt olarak Türk-İş, hızla bir toparlanma ve dinamizm kazanma eğilimi göstermeye başlamıştır. Bu dönemde sendikaların grev hakkına sahip ve toplu sözleşme yapabilen kuruluşlar haline gelmeleri, işçilerden gördükleri ilginin artmasında önemli bir etken olmuştur. Öte yandan, memur olarak çalışanların sendikalarının da grev hakkına sahip olmamakla birlikte (başta Türkiye Öğretmen Sendikaları Konfederasyonu [TÖS] olmak üzere) birer baskı grubu olarak varlıklarını duyurduklarına tanık olunmuştur.[25]

Türk-İş, 27 Mayıs'ı izleyen ve yürürlükteki Anayasa'dan yana siyasal güçlerin iktidar olduğu yıllarda işçi hakları konusunda ve genel olarak toplum sorunları karşısında, bir süre sonra kendisinden ayrılarak Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) oluşturacak güçleri de belli ölçüde temsil eden bir çizgi izleyebilmiştir. Türk-İş'in 1965 tarihli 6.cı kongresinde[26] iktisadi toplumsal konularda yönetim kurulu faaliyet raporunda ifade edilen ve kongrece onaylanmış bulunan görüşler ve daha sonra benimsenmiş olduğu 24 ilke[27] böylesine hassas bir bileşimin bir ifadesi olmuştur.

---

22. Bkz. Alpaslan Işıklı, «İşçi Memur Ayırımı Sorununun Düşündürdükleri», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 26, no. 4 (Aralık 1971).
23. 274 sayılı Sendikalar ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasaları 15 Temmuz 1963'te kabul edilmiş ve **Resmî Gazete**'de (no. 11462 [24 Temmuz 1963]) yayınlanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Alpaslan Işıklı, «La liberté syndicale des salariées en Turquie,» H. Mosler ve R. Bernhardt (der.), **Die Koalitionfreiheit des Arbeitnehmers** (Berlin: Springer-Verlag, 1980) içinde, s. 899-943.
24. 14 Ağustos 1965'te yürürlüğe giren 624 sayılı kanun.
25. Bkz. Muammr Aksoy, **Devrimci Öğretmenin Kıyımı ve Mücadelesi** (Ankara: Sevinç Matbaası, 1975).
26. Türk-İş, **Türk-İş 6 ncı Genel Kurul İcra ve Yönetim Kurulu Çalışma Raporları** (Ankara: Türk-İş Yayınları, 1966).
27. Türk-İş'in 24 İlkesinin ilk 23'ü 21 Nisan 1968'de toplanan 7. nci Genel Kurulunda kabul edilmiş, sonuncu ve 24. ncü ilke ise 11 Mayıs 1970'de toplanan 8. nci Genel Kurulunda eklenmiştir. 24 İlke iktisadi, toplumsal, siyasal alanda benimsenen hedef ve amaçların ifadesidir. Sosyal-demokrat bağımsızlıkçı bir çizgiyi yansıttığı söylenebilir. Toplumsal hakların genişletilmesi ve gerçekleştirilmesi, toplumsal adaletin gerçekleştirilmesi, toprak ve tarım reformu, petrol ve madenlerin işletilmesinde devlete geniş öl-

Ne var ki 1965'de 27 Mayıs Anayasasına karşıt güçlerin temsilcisi olan Adalet Partisi (AP) tek başına ve uzunca bir süre için iktidar olmaya başladıktan sonra, Türk-İş üst yönetiminin yapısı ve izlediği çizgi de hızlı bir değişikliğe uğramıştır. Türk-İş'in 6.cı kongresi, aynı zamanda, yapılan seçimler sonucunda yönetim kadrolarındaki geniş çaplı değişikliğin de ortaya koyduğu gibi, bu örgüt açısından, Anayasanın simgelediği demokratik dönüşümlere açık eğilime karşıt bir çizginin egemenliğinin güçlenmesinin başlangıcı olmuştur.

Bu dönemde Türk-İş üst yönetiminin yönelimlerinin belirlenmesinde, yalnızca 1965 sonrası iktidar partisinin etkileri değil, bunun yanısıra ve bu partinin yapısı ve niteliğiyle uyumlu dış ilişkilerin de önemli bir rol oynadığı görülür. Gerçekten de bu dönemde Türk-İş ve bağlı sendikaların üst yönetimlerinin Amerikan hükümetinin çeşitli organlarıyla ve Amerikan sendikalarıyla yoğun bir ilişki içine girmeye başladığı bilinmektedir. 1960-1970 yılları arasında Türk-İş'in yalnızca AID (Agency For International Development) kanalıyla sağladığı Amerikan kaynaklı mali «yardım»ların tutarı, aynı dönemdeki toplam aidat hasılatına eşit düzeydedir.[28] Türk-İş bünyesindeki eğitim v.b. isimler altında yürütülen faaliyetler ve sendika yöneticilerinin yoğun Amerika «ziyaret»leri de bu etkilerin gerçekleşmesinde geniş olanaklar sağlamıştır. Özellikle son yıllarda Türk-İş üzerindeki Amerikan etkilerinin sağlanmasında, Latin Amerika'da çeşitli siyasal olaylara adı karışmış bulunan AIFLD (American Institute for Free Labor Development)[29] benzeri olan, AFL-CIO'ya bağlı AAFLI (Asian-American Free Labor Institute) adlı kuruluşun yoğun ve etkili bir faaliyet içinde bulunduğu görülmektedir. Bu faaliyetlerin önemini, Türkiye'de A.B.D. Büyükelçiliğinde çalışma ataşeliği yapmış olan Bruce Millen şöyle ifade etmiştir: «A.B.D.'nin taktik, yöntem, ve hattâ felsefe açılarından yaptığı katkılar yalnız Türk-İş'in değil, kurucu üyeleri sendikacılıktaki ilk deneyimlerini

---

çüde öncelik, demokratik planlı kalkınma, yerli sermayeye öncelik v.b. açıklanan başlıca amaç ve hedeflerdir. 24 İlkenin tam metni için bkz. Işıklı, Sendikacılık ve Siyaset, s. 455-58.

28. 1960-70 Döneminde, Türk-İş faaliyet raporlarında yeralan rakamlara göre yapılan bir hesaplamaya göre bu konfederasyonun AID kanalıyla sağladığı yardımlar 13.447.614,03 TL; OECD'den 382.076,16 TL.; ICFTU'den 733.005,00 TL'dır. Oysa aynı dönemde Türk-İş'in toplam aidat geliri 13.544. 926,65 TL'dir. Türk-İş-ABD ilişkileri için bkz. Işıklı, Sendikacılık ve Siyaset, s. 184, 366-369.

29. Bir kaynağa göre, Brezilya'da 1964'te Dr. Joao Goulart'ın sosyal-demokrat iktidarına son veren ve CIA'nın eseri olduğu ileri sürülen hükümet darbesinde AFLD aracılığıyla yetiştirilen «sendika liderleri» önemli rol oynamışlardır. Bkz. Sidney Lens, «Le syndicalisme americain et la CIA,» Les Temps Modernes, 252 (Mayıs 1967).

ücret bilinçli sendikalarda yaşamış olan DİSK'in de politikasını etkilemeğe devam edecektir.»[30]

Türk-İş üzerindeki Amerikan kaynaklı etkilerin en başta gelen sonucu, «partilerüstü politika» anlayışında ve uygulamasında kendisini göstermiştir. Amerikan sendikacılığının «partilerüstü politika» ilkesinin bir benzeri niteliğindeki bu anlayışın uygulamadaki belirtisi, sendikaları kendi demokratik yönelimleri doğrultusunda bir siyasal güç olmaktan alıkoyma ve sermaye yanlısı güçlere destek sağlama biçiminde gerçekleşmiştir. Oysa, 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nun, sendikaların siyasal partilerle organik ve mali bağlantılar kurmalarını yasaklamakla birlikte, siyasal alanda etkin bir demokratik güç olarak işlev görmelerine belli ölçüde olanak sağlayan bir hukuksal çerçeve çizdiğini söylemek mümkündür.

Kuşkusuz, 1960 sonrası Türk sendikacılığının genel yapısını, yalnızca partilerüstü politikanın egemenliğiyle ve bu politikanın egemenliğinin sağlanmasında etkili olan güçlerle açıklamam doğru değildir. Partilerüstü politikaya karşıt eğilimlerin Türk sendikacılığındaki ilk belirtisi, 1961'de çoğu Türk-İş bünyesinden 12 sendikacı tarafından Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması olmuştur.[31] TİP'de toplanan ve bu parti kanalıyla sendikaları etkileyen birikimle Türk-İş'de egemenlik kazanan çizgi arasındaki çelişki; Türk-İş'den kopmalar olması ve 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun kurulmasıyla sonuçlanmıştır. DİSK'i oluşturan birikim, Türk-İş'de geniş bir taban üzerinde egemenlik kazanamamıştır. Türk-İş'deki bölünme sonucu DİSK'in kurulması, bir bilim adamımızın deyişiyle «TİP'den çok AP'nin başarısı» olarak değerlendirilebilir.[32] Ayrıca, sendikacılık açısından, gelişmelerin bölünmelere yol açmadan sağlanabilmesinin önemi açıktır. Bu tür bir gelişme, daha sonraki dönemlerde bazı güçlere, bir yandan DİSK'i tecrit etme, diğer yandan Türk-İş bünyesindeki faaliyetlerinde rahatlık sağlama bakımından elverişli bir ortam kazandırmıştır.

Türk-İş içinde «partilerüstü politika» karşısında uyanan diğer bir tepki de CHP'deki yenilenmelerle bağlantılı olarak kendisini ortaya koymuştur. CHP'de 1966'dan itibaren «ortanın solu» ve daha sonraları bunun bir uzantısı olarak benimsenen «demokratik sol» hareketinin genel olarak sendikalarda ve bu arada Türk-İş tabanında geniş bir kitlesel ilgi uyandırmaya başladığı görülmüştür.[33] Bu

30. Bruce H. Millen, «Factions of the Türk-İş Labor Movement Differ Over Political Role,» **Monthly Labor Review**, United States Department of Labor (Haziran 1969).
31. Bkz. Ahmet Samim, «Sol.»
32. Cahit Talas, «Türk-İş ve DİSK Kavgası», **Milliyet**, 5 Nisan 1967.
33. Bkz. Bülent Ecevit, **Demokratik Solda İşçi Köylü Elele** (Ankara: Ajans

gelişmenin sonucu olarak Türk-İş içinde özellikle 1971 başlarında «4'ler Raporu» ve «12'ler Raporu» olarak adlandırılan bildirilerle sesini kamuoyuna duyuran bir sosyal demokrat sendikacılık hareketi güç kazanmaya başlamıştır.[34] Bu hareketin önde gelen unsurlarından Genel-İş ve Oleyis daha sonraları Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'e katılmışlar ve 1977 tarihli kongreden itibaren DİSK yönetiminde Maden-İş aracılığıyla etkinlik kazanmış olan çizginin ağırlığının son bulmasında bu sendikalar (özellikle Genel-İş) önemli bir rol oynamıştır.[35] Bununla birlikte, sosyaldemokrat sendikaların bir diğer bölümü (Yol-İş, Petrol-İş, Tez Büro-İş v.b.) Türk-İş bünyesinde kalmışlardır ve Türk-İş'in yönetiminde etkinlik kazanma mücadelelerine son vermiş değillerdir.

Türk-İş'in partilerüstü politikasına karşı beliren sendikal oluşumları engellemeye yönelik müdahalelerin birbiri ardından ortaya konulması çok gecikmemiştir. İlk önemli girişim, 1970 tarihinde 1317 sayılı yasa ile 274 sayılı yasada yapılan değişikliklerdir.[36] Buna paralel olarak 275 sayılı yasada yapılmak istenen değişikliklerle ilgili yasama çalışmaları, Anayasa Mahkemesinin bu konudaki eğilimleri belirginleştikten sonra yarıda kesilmiştir.

1317 sayılı yasa, çeşitli değişikliklerin yanısıra belli bir faaliyet biriminde çalışanların üçte birinden fazlasını temsil eden sendikalara yaşama olanağı tanımamaktaydı. Bu konuda asıl önem taşıyan husus, dönemin iktidarının sözcüleri tarafından bu yasa değişikliğinin DİSK'i ortadan kaldırmak amacıyla kullanılacağının ifade edilmiş olmasıdır. Kanunun aradığı oranın belirlenmesinde söz sahibi olacak siyasal iktidar art niyetini böylece açıklayınca, kurulu oldukları işkollarında bu oranı sağlamış bulunan DİSK'e bağlı bazı sendikaların varlıkları da bu yüzden tehlikeye düşebilirdi.

15-16 Haziran olayları, 1317 sayılı yasayı protesto niteliğiyle patlak vermiştir.[37] Yasaya karşı parlamento içinde TİPiten başka CHP de muhalefet etmiştir. Nitekim, yasanın bellibaşlı hükümlerinin 19

Türk Matbaası, 1976); a.y., **CHP'nin Düzen Değişikliği Programında Çalışanların Hakları ve Etkinliği** (Ankara: CHP Ankara İl Örgütü İşçi Komitesi Yayını, 1977); Hikmet Bila, **CHP Tarihi 1919-1979** (Ankara: Doruk Matbaacılık Sanayii, 1979).

34. «4'ler Raporu» DİSK tarafından teksir halinde yayınlanmıştır. Bkz. Işıklı, **Sendikacılık ve Siyaset**, s. 423-426. «12'ler Raporu» hakkında bkz. Türk-İş, **Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen** (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1971); Işıklı, **Sendikacılık ve Siyaset**, s. 426-431, 459-464.
35. Bkz. Samim, «Sol.»
36. 1317 sayılı ve 29 Temmuz 1970 tarihli yasa, **Resmi Gazete**, no. 13577 (12 Ağustos 1970).
37. Bkz. Turgan Arınır ve Sırrı Öztürk, **İşçi Sınıfı, Sendikalar ve 15-16 Haziran: Olaylar, Nedenleri, Davalar, Belgeler, Anılar, Yorumlar** (İstanbul: Sorun Yayınları, 1976).

Ekim 1972'de Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi de bu partilerin açtığı dava sonucu mümkün olmuştur.

12 Mart 1971 askeri müdahalesi, 15-16 Haziran olaylarının ardından ve sosyal demokrat sendikacılık hareketinin canlılık kazandığı bir sırada gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Anayasa'da yapılan değişiklikler arasında, temel hakların sınırlanmasına ilişkin hükümler gibi sendika hakkını genel olarak ilgilendiren hükümlerin yanısıra, özel olarak ilgilendiren değişiklikler de bulunmaktadır. Bunların en önemlisi, 46. ncı maddede yapılan değişikliktir denilebilir. Sözkonusu değişiklikle sendika hakkı «çalışanlar»a değil «işçilere» tanınmak suretiyle memurların sendika kurma hakkı ortadan kaldırılmak istenmiştir. 12 Mart döneminde DİSK yöneticilerine ve üyelerine karşı çeşitli adli kovuşturmalara girişildiği görülür. Bu arada, DİSK üst yönetimine dahil sendikacılar, «Elrom olayı» gerekçe» gösterilerek bir süre gözaltında tutulduktan sonra serbest bırakılmışlardır.[38]

12 Mart sonrası dönemde Milliyetçi Cephe iktidarlarıyla sendikalar arasındaki çeşitli sürtüşmelere ve uyuşmazlıklara tanık olunmuştur. Bu konuda, siyasal iktidarca yetkili sendikanın belirlenmesinde Çalışma Bakanlığına tanınmış olan görevin bazı sendikaların korunması; buna karşılık, istenmeyen bazı sendikaların baskı altında tutulması yolunda kullanılmasına ilişkin olanlar önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde, yetkili sendikanın belirlenmesinde referandum ve benzeri çözümlere işlerlik kazandırma yönünde bazı yargıçlarca başlatılan uygulamalar, siyasal iktidarın ve yargıtayın onayını görmemiştir.

Milliyetçi Cephe koalisyonlarının ortaklarından Milli Selâmet Partisi'nin (MSP) desteğini gören Hak-İş ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile bağlantılı Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) olgusunun sendikacılıkta yeni bir parçalanma teşkil edebilecek boyutlar kazandıkları söylenemez. Bununla birlikte, MİSK'in ve MHP'ye yakın Türk-İş bünyesindeki diğer bazı sendikaların (Türk-Metal-İş, Çelik-İş) kendilerine özgü bir sendikacılık türünün örneklerini ortaya koymakta bir hayli etkinlik gösterdiklerini kabul etmek gerekir. 12 Eylül 1980'den sonra MHP ve yöneticileri, faşist terörde rol oynamak, bu arada eylemlerini bazı sendikalar bünyesinde sürdürmekle suçlanmışlardır.[39]

Herşeye rağmen, 12 Eylül öncesinin terör olaylarının işçi kesimindeki yansımalarının sınırlı kaldığı bir gerçektir. Ayrıca, işçile-

38. 18 Mayıs 1971'de İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom, meçhul kişiler tarafından kaçırılarak öldürüldü. Olay üzerine çok sayıda bilim adamı, aydın, sendika lideri v.b. sıkıyönetim komutanının emriyle gözaltına alındı. Bunlar arasında DİSK Genel Başkanı dahil olmak üzere, DİSK'in üst kademe yöneticilerinden beş kişi de bulunmaktaydı. Bir ay kadar hapis kaldıktan sonra salındılar. Olayın gerçek failleri bulunamadı.

39. Bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, «Aşırı Milliyetçi Sağ.»

rın terörün kaynağı değil başlıca hedefi olduğu, 1 Mayıs 1977 katliamı[40] ve Kemal Türkler cinayeti[41] gibi olaylarda görülmüştür.

12 Eylül hareketi sendikacılık bakımından da 27 Mayıs'la başlayan bir dönemin düğümlendiği nokta olarak gerçekleşmiştir. Sendikal faaliyetler ilk Milli Güvenlik Konseyi bildirisiyle durdurulmuş; DİSK ve MİSK'in yönetimi kayyumlara devredilmiş; DİSK yöneticileri yargılanmak üzere tutuklanmıştır. Ayrıca, 2364 sayılı yasa ile grev ve toplu sözleşme hakkı askıya alınmış, toplu iş uyuşmazlıklarının çözümünde «geçici olarak» yüksek hakem kuruluna zorunlu bir tahkim organı görevi verilmiştir. Öte yandan, 1402 sayılı sıkıyönetim yasasında yapılan değişiklikle sıkıyönetim komutanlarına kamu kesiminde çalışanların işlerine son verme yetkisi tanınmış; ayrıca, 10 Ocak 1981 tarihinde ceza kanununda yapılan değişiklikle «memurların veya işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin» grev niteliğindeki eylemleri karşısında hapis cezasını da içeren cezalar uygulanması öngörülmüştür.

12 Eylül yönetiminin hazırlanacak yeni Anayasa ve çalışma hayatına ilişkin yasalarla sendika hakkı konusunda yeni bir dönemi başlatacağı söylenebilir. Kuşkusuz, bu yeni dönemin özelliklerinin belirlenmesinde Anayasal ve yasal düzenlemeler, etkili olabilecek unsurların yalnızca bir bölümünü oluşturacaktır.

TÜRKİYE SENDİKALARININ GENEL NİTELİKLERİ

Üyelik ve Örgüt Yapısı

1961 Anayasası çerçevesinde yapılan hukuksal düzenlemelerle, toplu sözleşme ve grev hakkına sahip bir sendikal örgüt kurma veya böyle örgütlere üye olma hakkı «işçi»lere tanınmıştır. Dolayısıyla kamu kesiminde memur olarak çalışanlar toplumsal ve iktisadi açıdan işçi niteliği taşısalar bile yasal açıdan işçi sayılmamaları halinde bu hakkın kapsamı dışında kalmaktadırlar. Bu konu, 12 Mart döneminde memurların sendika kurma haklarının tümüyle ortadan kaldırılmasına yönelik Anayasa değişikliği sonucunda ayrı bir önem kazanmıştır. Memurların, işçilerden farklı bir kategori olarak düşünülerek grev ve toplu sözleşme hakkı dışında bırakılmaları, işçi-memur ayırımı sorununa tartışmalı bir nitelik kazandırmıştır. Ayrıca, sendikalar yasası sendika hakkından yararlanma açısından başka bazı istisnalar öngörmüş bulunmaktadır.

---

40. 1 Mayıs 1977'de, İstanbul'da Taksim alanında DİSK'in öncülüğünde yapılan kutlama gösterileri esnasında, alana hakim durumdaki Intercontinental Oteli'nin tepesinden *meçhul kişilerce* kalabalık üzerine ateş açılmış, sıkılan kurşunlar ve çıkan kargaşa yüzünden çok sayıda can kaybı meydana gelmiştir.
41. DİSK'in kurucularından ve 1977 sonuna kadar Genel Başkanlığını yapmış olan Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler 21 Temmuz 1980 tarihinde bir silahlı saldırı sonucu öldürülmüştür.

Türkiye'de toplam sendikalı işçi sayısı konusunda gerçekçi bir bilgi sahibi olmak güçtür. (Ayrıca, belirtmek gerekir ki bu durum, konunun niteliği sonucu Türkiye ile sınırlı da değildir.) Bir yandan, sendikaların genellikle üye sayılarını abartmalı bir biçimde ilân etme eğilimi içinde olmaları; diğer yandan, bir işçinin birden fazla sendikaya üye olmasının yasal açıdan mümkün olması, sendikalı işçi sayısının yanlışsız bir biçimde dökümüne engel teşkil etmektedir. Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre, son yıllarda toplam sendikalı işçi sayısı, 3,5 milyon civarındadır. Toplam sigortalı işçi sayısının 2,5 milyon civarında olduğu düşünülecek olursa sendikalı işçi sayısının da bu miktarlarla sınırlı bir düzeyde ve toplam olarak en fazla 2 milyon kadar olabileceği tahmin edilebilir. Son yıllarda toplam faal nüfus 17 milyon ve toplam ücretli sayısı ise 5 milyon civarında olduğuna göre, abartmalı olduğu tahmin edilen verilere göre bir toplam sendikalı işçi sayısından hareket edilse bile, yüksek bir sendikalaşma oranının bulunmadığı sonucuna varılabilir.

Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre, sendikalı işçilerin yarısına yakını mevcut konfederasyonlardan en az birine üyedir. Son yıllarda konfederasyon sayısı 4-6 civarında değişmiştir. İki büyük konfederasyonun üye sayıları ile ilgili olarak çelişkili açıklamalar yapılmakla birlikte Türk-İş'in üye sayısının 800.000—1.000.000 kişi; DİSK' in ise 400.000—600.000 kişi civarında olduğu tahmin edilebilir.[42] Varlıkları kamuoyunca belli ölçüde duyulan konfederasyonlardan diğer ikisinin ise (Hak-İş, MİSK) güçlerinin kaynağının üyelik sayısından çok, özellikle Milliyetçi Cephe iktidarları döneminde ilişkili oldukları siyasal partilerden kaynaklandığı bilinmektedir.

Türkiye'de sendikalar işkolu ve işyeri esası üzerine kurulur. Bölge esasına göre «birlik» adı altında sendikal örgüt kurulması 1970 tarihinde 1317 sayılı yasa ile yapılan değişiklikle olanaksızlaştırılmıştır. Ancak, çizilen bu yasal çerçeveye rağmen sendikaların önemli bir kesiminin işyeri veya işkolu yasal temeline göre fakat aslında işletme veya iktisadi teşekkül esasına göre kurulmuş örgütler oldukları söylenebilir.

İşkollarının sayısı, yönetmelikle belirlenmiştir, ve 33 tane kadardır. Son yıllarda Türkiye çapında faaliyet gösteren işkolu sendikalarının sayısı 300'ün üstündedir ve sendikalı işçilerin büyük çoğunluğu bu tür örgütler bünyesinde toplanmışlardır. Son yıllarda Türkiye çapında faaliyet gösteren işkolu sendikaları içinde federatif örgüt yapısına sahip olanların sayısı yalnızca 10 tane kadardır ve bunlara üye işçi sayısı 300.000 kadardır.[43] Türk sendikacılığında, 1960 sonrası dönemde işkolu düzeyinde federatif yapıdan «kafa kasa

42. Bu tahminler konfederasyonların faaliyet raporlarına dayanmaktadır. Altı konfederasyonun 1976'da 1.879.780 ve 1977'de 1.654.327 üyesi bulunmaktaydı. (Çalışma Bakanlığı, **Çalışma Dergisi** (Ekim 1978), s. 174.)

43. Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Yıllığı** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1981), s. 169.

birliği» olarak ifade edilen merkezi yapıya geçiş doğrultusunda yoğun bir eğilim egemen olmuştur. Daha çok Batı Alman modelinden esinlenerek oluşturulan bu tür örgütlenme biçimine «milli tip sendika» da denilmektedir. Özellikle DİSK bu tür örgütlenme biçimini kendisine bağlı örgütler bakımından tümüyle gerçekleştirmiştir. Türk-İş'de aynı eğilimi benimsemiş olmakla birlikte hala Türk-İş'e bağlı pekçok önemli örgütün (Maden federasyonu, DYF-İş, Tes-İş, Yol-İş v.b.) federatif yapılarını korudukları bilinmektedir.

Türkiye sendikacılığında belli bir faaliyet alanında birden fazla sendikanın kurulmuş olması ve genel olarak işçi sayısına göre sendikal örgüt sayısının çok oluşu, öteden beri üzerinde durulan bir konudur. Bu durum 1317 sayılı yasanın çıkarılmasında da görüldüğü üzere, sendika kurma hakkını ve genel sendika hakkını kısıtlayıcı yasal düzenlemelere gerekçe yapılmak istenmiştir. Gerçekte ise 274 sayılı yasa ile belirlenen sendika mevzuatının, sendikal birliği sağlamak ve işçileri her faaliyet alanında tek sendika çatısı altında birleşmeye teşvik etmek yönünde yeterince hüküm öngörmüş olduğu söylenebilir. Nitekim, toplu sözleşme ve grev yetkisi konusunda çoğunluk sisteminin benimsemiş olması bunun önemli bir kanıtıdır. Dolayısıyla «sendika enflasyonu» olarak nitelendirilen bu durumun nedenlerini başka alanlarda aramak gerekir ve yasal düzenlemelerle buna çözüm getirmek başka sakıncaları beraberinde getirmekten başka bir sonuç doğurmayabilir.

Sendika sayısındaki çokluğun nedenlerinden biri, büyük ölçekli sanayi yapısının yeterince oluşmamış olmasıyla bağlantılıdır. Küçük ölçekli işletmelerin ve işyerlerinin yoğunluğu, sendika sayısındaki çokluğun nedenlerinden biri olmaktadır. Nitekim, büyük sendikaların, büyük işletmelerin egemen olduğu kamu kesiminde kurulmuş oldukları görülmektedir.

Öte yandan sendikal birlik herşeyden önce bir sendikal özgürlük ve sendikal deneyim sorunudur. Bunlar kazanıldığı ölçüde sendikal birlik doğal olarak sağlanacaktır. Nitekim 1961 Anayasası ile başlayan dönemde sendikalı işçi sayısı arttığı halde sendikal örgüt sayısı aynı oranda artmamıştır. Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre sendika başına düşen işçi sayısı 1960'ta 650 kişi kadar iken son yıllarda bu sayı 4.000'e ulaşmış bulunmaktadır.

Sendikalar Ve Ücretler

Türkiye'de 1963'ten itibaren, sendikaların toplu sözleşme ve grev haklarından yararlanmaya başlamalarından sonra sendikalı işçilerin ücretlerinde belirgin bir artış görülür. Bu durumun, daha önceki dönemlerde ortaya çıkmamış olması dolayısıyla, söz konusu hakların sağlanmış olmasıyla bağlantılı bir biçimde açıklanması yanlış görünmemektedir. (Bkz. Tablo 11-2 ve 11-3; gerçek ücretlerin düştüğü dönemlerin siyasi niteliği dikkat çekicidir.)

İşçilerin toplu sözleşme ve grev haklarından yararlanmadıkları daha önceki dönemlere ait veriler, bu dönemlerde gerçek ücretlerde, artış bir yana, azalma olduğunu dahi ortaya koyan bir seyir göstermektedir. 1945'te Çalışma Bakanlığı tarafından yayınlanan rakamlara göre, 1937-1943 yıllarında parasal ücretler % 33 oranında bir artış göstermiş; buna karşılık, fiatlardaki artış % 300 oranında olmuştur.[44] Daha sonraki dönemlere ait bir gözlem olarak, Birinci Beş Yıllık Plân'da yer alan tahmine göre işçi sigortaları kapsamına giren işçilerin, 1950-1960 dönemi boyunca, kişi başına gayri safi milli hasıla içindeki gelir paylarını ortalama % 10 oranında kaybettikleri söylenebilmektedir.[45]

İşçi Sigortaları Kurumu (daha sonra Sosyal Sigortalar Kurumu, SSK) kapsamına giren işçilerin ortalama ücretleri 1958-1963 döneminde yılda % 1 oranında bir gerçek artış göstermiştir. Bu artışın yalnızca kamu kesiminde çalışanlar bakımından gerçekleşmiş olduğunu, özel kesimde ise hemen hemen bu anlamda hiçbir artış olmadığını belirtmek gerekir. Oysa, aynı verilere göre, 1963'ten sonra (yani toplu sözleşme düzenine geçildikten sonra) 1971'e kadar işçi ücretlerinde yılda ortalama % 4'lük bir gerçek artış gözlemlenmektedir. Aynı oran, özel kesimde % 3 iken kamu kesiminde daha yüksek bir düzeyde, % 7 oranında gerçekleşmiştir.[46]

1963-1971 döneminde, SSK verilerine göre işçi ücretlerinde gerçek anlamda bir artış gözlemek mümkün olmakla birlikte; genel olarak ücretlilerin gelirlerindeki artışın, diğer gelir gruplarındaki artıştan daha fazla olduğunu söylemek mümkün değildir. Üçüncü Beş Yıllık Plân'da yer alan bir hesaplamaya göre, 1963-1971 yılları arasında memurların ve sigortalı işçilerin nüfus olarak ifade ettikleri toplamın, iktisaden faal nüfus toplamına oranı % 74,5 kadar arttığı halde; bunların gelirlerinin, gayrisafi yurt içi hasıla içindeki payı % 55,5 oranında artmıştır.[47]

1971'den sonraki dönemde ise, gene SSK verilerine göre yapılan hesaplamalar, gerçek işçi ücretlerinde belirgin düşüşler olduğunu göstermektedir. Buna göre, 1970-1979 yılları arasında işçilerin net gerçek ücretlerindeki düşüşün ortalama % 40 oranında olduğu söylenebilmektedir. 1971'den sonra işçi ücretlerinin gösterdiği bu eğilim, geniş ölçüde grev hakkının fiilen kullanılmaz hale gelmiş olmasıyla, dolayısıyla sendikaların toplu görüşmelerdeki etkinliklerinin sınırlanmış olmasıyla açıklanabilir. Bilindiği üzere, 12 Mart rejimi ile başlayan bu dönemde yaygın ve sürekli sıkıyönetim uygulamaları

44. Bureau International du Travail, **Les problemes du travail en Turquie** (Cenevre: International Labor Office, 1950), s. 7.
45. Devlet Planlama Teşkilâtı, **Kalkınma Planı: Birinci Beş Yıl, 1963-1967** (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1963), s. 49.
46. Alpaslan Işıklı, Ücret (Ankara: Doğan Yayınevi, 1975).
47. Devlet Planlama Teşkilâtı, **Kalkınma Planı: Üçüncü Beş Yıl 1973-1977** (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1977), s. 90.

çerçevesinde, grev ilânı, sıkıyönetim komutanlarının iznine bağlı olmuştur. Öte yandan, aynı dönemde hükümetlerin, 274 sayılı yasadan doğan grev erteleme yetkilerini — yasada öngörülmüş bulunan ulusal güvenlik ve genel sağlık gerekçelerini de zorlamak pahasına — yoğun bir biçimde kullandıkları görülmüştür. Ayrıca, başka bazı hesaplamalar, 1971 sonrası dönemde genel olarak ücretlilerin ve bu arada memurların satınalma güçlerindeki düşüşün daha belirgin olduğunu ortaya koymaktadır.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile başlayan dönemde ise toplu sözleşme düzeninin askıya alınması ve zorunlu tahkim düzenine geçilmesi, bu yöntemin doğasına uygun sonuçlar vermeye başlamıştır.

1971 sonrası dönemde, işçi ücretlerinde herhangi bir gerçek artıştan söz etmek mümkün değilken, ve toplumsal haklar şemsiyesi dışında geniş bir ücretli ve maaşlı kesim bulunmasına rağmen, iktisadi bunalım gerekçe gösterilmek suretiyle toplumsal hakların sınırlanması yönündeki çabalar yoğunluk kazanmıştır. Oysa, sendikaların bu dönemde ücret arttırma çabalarında yetersiz kalmış olmalarına ek olarak, sendikalaşma oranının, toplu sözleşme kapsamına giren işçilerin sayısının ve ücret gelirlerinin maliyetler içindeki payının düşüklüğü, bu yöndeki iddialara geniş ölçüde tartışmalı bir nitelik kazandırmaktadır. Gerçekten de ücret gelirlerinin, bazı iktisadi büyüklüklere göre nisbi payının, sanayileşmiş ülkelere kıyasla,[48] çok düşük olduğunu ortaya koyan araştırmalar bulunmaktadır.[49]

Dolayısıyla, 1971 sonrası iktisadi bunalımın nedenlerini, sendikalarda ve sendikaların ücret düzeyi üzerindeki etkilerinden çok, başka alanlarda aramak daha doğru görünmektedir. Özellikle, aynı

---

48. A.B.D.'de, sendikalaşmış kesimlerde, emeğin gelir içindeki payı, 1932'de % 98,4, 1956'da % 74,2 olarak hesaplanmıştır. Bkz. Allen M. Carter, **Theory of Wages and Employment** (Homewood, Ill.: Richard L. Irwin, 1959), s. 168.

49. İmalât Sanayii Anketlerine dayanılarak yapılan bir hesaplamaya göre, Türkiye'de ücretlerin üretim maliyeti içindeki payı, 1965'te %23,1, 1973'te % 21,5'tir; aynı yıllarda ücretlerin katma değer içindeki payı ise %11,3 ve %10,8'dir. (Bkz. Icen Börtücene, «Ücretler ve Fiyatlar», **Türkiyede Toplu Pazarlık Sisteminde Yol Gösterici Faktörler** (Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, 1976), s. 85.) Devlet Planlama Teşkilâtı'nın bir araştırmasına göre, özel kesim imalât sanayiinde, toplam ücretlerin katma değere oranı, sabit (1951 yılı) fiyatlarla, 1968'de %26,9'dur. (Bkz. Devlet Planlama Teşkilâtı, **Özel Kesim İmalât Sanayiinde Verimlilik, Teknolojik Gelişme ve Kaynak Dağılımında Etkenlik** (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1975), s. 60.) Bir başka araştırmaya göre, 1968'de, katma değer içinde emeğin nisbi payı, cari fiyatlarla, özel kesim imalât sanayiinde %33, kamu iktisadi teşebbüslerinde %42,62'dir. (Bkz. Nuri Yıldırım, **Neoklasik İktisadın Teknolojik Gelişme Yaklaşımı** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1974), Tablo 26 ve 27.)

dönemde belirginleşmiş bulunan dünya ekonomik bunalımı ile bağlantılı genel nedenleri unutmamak gerekli görünmektedir.

Sendikalar Ve Parlamenter Temsil

1960 sonrası dönem, parlamenter temsil alanında Türk-İş açısından «partilerüstü politika»nın damgasını taşımıştır. Bu anlayış çerçevesinde Türk-İş'in parlamenter temsil alanındaki tutumu, sendikalar üzerinde temellenen bir siyasal etkinlik sağlamak isteyen oluşumlara karşı durmak yönünde gerçeklik kazanmıştır. Ancak, Türk-İş üst yönetimi bu tutumunun yanı sıra AP iktidarıyla veya AP ağırlıklı iktidarlarla uyum içinde bulunmaya özen göstermekten geri kalmamış, bu arada bazı Türk-İş yöneticilerinin bu tür siyasal partilerin mensubu olarak parlamentoya girdikleri görülmüştür.[50]

«Partilerüstü Politika»ya bir tepki niteliğiyle doğan DİSK'in parlamenter temsil alanındaki etkinliği, uzunca bir süre 1961'de kurulmuş bulunan TİP ile bağlantılı olarak gerçekleşmiştir. Nitekim, TİP, çoğu DİSK'e bağlı 12 sendika lideri tarafından kurulmuştur. Ancak, 12 Mart döneminde TİP'in kapatılmasından sonra DİSK'in bu alandaki etkinliğinde CHP başlıca unsur haline gelmiştir. Esasen, özellikle 1966'da CHP'nin demokratik sol bir yönelim içine girmesinden sonra, seçim sonuçlarıyla ilgili bazı gözlemlerin de ortaya koyduğu gibi sendikaların tabanında önemli bir etkinlik kazanmaya başladığı görülmüştür. Bu oluşuma paralel olarak CHP, DİSK'de kazandığı desteğin yanısıra 1970'ten sonra Türk-İş içinde güçlenen demokratik sol hareketin de desteğini görmeye başlamıştır. Demokratik sol çizginin egemen olduğu sendikalardan Genel-İş'in 1977'den sonra DİSK içinde kazandığı önemle ve Genel-İş genel başkanının aynı zamanda DİSK genel başkanı olmasıyla birlikte DİSK-CHP diyologu ayrı bir önem kazanmış, bu diyalog zaman zaman bazı sürtüşmelerle kopmalara uğramışsa da Türk siyasal hayatında önemli bir belirleyici unsur haline gelmiştir.

27 Mayıs darbesinden sonra oluşan Kurucu Meclis'de Türk-İş'i temsilen 6 sendikacı bulunuyordu. Bunlar, Anayasa'nın işçi hakları ile ilgili maddelerinin biçimlenmesinde ancak belli ölçüde etkili olmuşlardır.

---

50. Örneğin Türk-İş Genel Başkanı olup uzun yıllar Türk-İş yönetim kurulu üyeliği yapmış bulunan, Teksif Genel Başkanı Şevket Yılmaz, 1969'da AP milletvekili olmuştur. Türk-İş Eğitim Sekreteri ve İcra Kurulu üyesi Kaya Özdemir, 1965'de AP milletvekili seçilmiştir. Hasan Türkay, 1965, 1969 dönemlerinde Türk-İş Genel Başkan vekilliğini, yönetim kurulu üyeliği görevleri ile AP milletvekilliği görevlerini birarada yürütmüştür. Bu örnekler çoğaltılabilir. (Bkz. Işıklı, **Sendikacılık ve Siyaset**, s. 34, 374-400; William Hale, «Labor Unions in Turkey: Progress and Problems,» William Hale (der.), **Aspects of Modern Turkey** (Londra: Bowker, 1976) içinde, s. 69-71.

1961 seçimlerinde AP'den bir milletvekili ve Cumhurbaşkanlığı kontenjanından bir senatör olmak üzere 2 Türk-İş'li sendikacı parlamentoda yer almıştır. 1965 seçimlerinde TİP'ten seçilen 15 Milletvekilinden 3'ü sendikacıydı. Aynı seçimlerde AP'den 1 sendikacı milletvekili seçilmiştir. 1966'da ortanın solu hareketinin egemen çizgi haline gelmesinden sonra, CHP de listelerinde sendikacılara yer vermeye başlamış; ilk olarak 1969 seçimlerinde 7 CHP'li sendikacı milletvekili seçilmiştir. Bu seçimlerde AP 4, TİP ise 2 sendikacı milletvekili çıkarmıştır. 1973 seçimlerinde çeşitli partilerden aday gösterilen milletvekillerinin dağılımı ise şöyledir: CHP 11, MHP 7, Cumhuriyetçi Güven Partisi 4, Millet Partisi 4, AP 3, MSP 3, Türkiye Birlik Partisi 2, Bağımsız 1. Bunlardan, CHP'den 5, AP'den 2 olmak üzere 7 sendikacı milletvekili seçilmiştir. 1977 seçimlerinde ise parlamentoya girebilen 9 sendikacıdan 6'sı CHP listelerinden seçilmiştir.

12 Eylül sonrasında oluşan Danışma Meclisi için Türk-İş üst yönetiminden bazı sendikacıların aday oldukları bilinmektedir. Danışma meclisine Türk-İş bünyesinden üç sendika lideri merkez kontenjanından seçilmiştir. Bunların üçü de eski kuşak sendikacılardır.

Sendikaların Uluslararası Organik İlişkileri

Türkiye sendikalarının uluslararası organik ilişkilere girmeleri, 27 Mayıs sonrası dönemde mümkün olabilmiştir. Türk-İş'in kuruluşunda ICFTU'nun büyük katkıları olmasına rağmen, Türk-İş'in ICFTU'yu üye olma yolundaki ısrarlı talepleri, 27 Mayıs öncesi hükümetler tarafından kabul edilmemiştir. O dönemin iktidarı sendikaların uluslararası düzeyde organik ilişki kurabilmeleri için 1974 tarihli sendikalar kanununda bir ön koşul olarak öngörülmüş bulunan izni vermekten kaçınmıştır. 27 Mayıs hükumetinin aldığı ilk kararlardan biri, Türk-İş'in ICFTU üyeliğine izin vermek olmuştur. 1963 Tarihli 274 sayılı yasa ile bu konuda ön izin koşulunun kaldırılmasından sonra sendikaların uluslararası ilişkileri yoğunluk kazanmıştır. Türk-İş'in ICFTU'ya üyeliğine koşut olarak Türk-İş'e bağlı sendikalar da ICFTU ile ilişkili kendileri ile ilgili işkollarında kurulmuş uluslararası işkolu federasyonlarına üye olmuşlardır.

DİSK'e bağlı sendikalar da genel olarak ICFTU ile ilişkili uluslararası işkolu sendika federasyonlarına üye olmuşlardır. Ancak, son yıllarda DİSK'e bağlı birkaç sendika, WFTU (World Federation of Trade Unions) ile ilişkili uluslararası işkolu sendika federasyonlarının üyeliğine girmişlerdir.

DİSK'in konfederasyon olarak uluslararası düzeyde organik ilişkisi olmamıştır. Ancak, Genel-İş başkanının aynı zamanda DİSK genel başkanı olması nedeniyle Genel-İş'in ICFTU ile ilişkili PSI'ın (Public Services International) üyesi olması, DİSK'in uluslararası ilişkileri açısından da önem taşıyan bir durum oluşturmuştur.

Gerek Türk-İş, gerekse DİSK, ETUC (European Trade Union Confederation) üyeliği için müracaat etmişlerdir. 1981 yılı başlarında ETUC, Türk-İş'in üyelik talebini reddettiğini; buna karşılık, yöneticileri tutuklu bulunan DİSK'in üyelik talebi ile ilgili kararını askıya aldığını bildirmiştir. Öte yandan, ICFTU yönetim kurulu, Türk-İş'in üyeliğini, 12 Eylülden sonra izlediği tutum nedeniyle, 15 Ağustos 1981 tarihinden itibaren askıya almış bulunmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma ilk kez yayınlanmak üzere gönderildiği vakit bir sonuç bölümü yazılmamıştı. Bunun nedeni, yalnızca, böylesine bir yazılı sunuşun biçimiyle ilgili alışkanlıklar değildi, soyut bir tercihe de dayanmamaktaydı. İncelenen konu ile ilgili olarak, o günlerde meydana gelen çok geniş kapsamlı değişiklikler, bir sonuçtan ziyade, her an yeni bir giriş yazmak eğilimini tahrik edecek nitelikteydi.

Çalışmanın bundan önceki bölümlerinin yazıldığı zamanla, yayınevi yetkililerinin talebine uyarak bir sonuç bölümü yazıldığı zaman (Şubat 1983) arasında geçen olaylar, gerek Türkiye'de ücretli emek ve sendikalaşma gerekse genel olarak Türkiye açısından, çok başka bir dönemin başladığını iyice ortaya koymuştur.

Ülkenin içine düştüğü iktisadi çöküntüyü, anarşi ve terörü önlemeyi başlıca amaç olarak ilân eden Milli Güvenlik Konseyi, 12 Eylül 1980'de yönetime elkoyduktan sonra, parlamentoyu feshederek siyasal faaliyetlerin yanısıra sendikal faaliyetleri de askıya almış, bu arada, DİSK'in çeşitli kademedeki yöneticisi ve ilgili görülenler hakkında «Anayasayı zorla değiştirmeye teşebbüs...zora başvurarak parlamentoyu çalışmaktan alıkoymak...» gibi gerekçelerle — 65'i idam olmak üzere — sıkıyönetim mahkemesinde dava açılmıştır. Çoğunluğu tutuklu olarak sürdürülen bu kişilerle ilgili karar bu yazı yazıldığında henüz verilmemişti [51]

1982 Sonbaharında yürürlüğe giren yeni Anayasa, rejimin niteliğinde köklü değişiklikler getirmiştir. Oluşmakta olan rejimi, ABD eski Dışişleri Bakanı Alexander Haig'in ün kazandırdığı terimle bir «yetkeci demokrasi» olarak tanımlamak yanlış görünmemektedir. Anayasa'nın sendikal haklarla ilgili olarak getirdiği ayrıntılı düzenlemeleri, böylesine bir sonuç bölümünde incelemek olanağı elbette yoktur. Bu konuda, yalnızca, Anayasa'da yeralan bir maddeye (Madde 152) göre, kamusal nitelikteki kurumların yanısıra, sendikaların da Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet Denetleme

51. 12 Eylül 1980 sonrasında, sendikal haklarla ilgili gelişmeler ve sorunlar için bkz. International Labor Office Governing Body, **220th Report of the Committee on Trade Union Freedom**, G.B. 221/6/18, 221st Session, Cenevre, 16-19 Kasım 1982.

Kurulunun denetimine tabi kılındıklarını belirlemek, belli ölçüde açıklayıcı olabilir.

Bu yazı yazıldığında sıra, sendikalar, toplu iş sözleşmesi ve grev yasalarının düzenlenmesine gelmiş bulunuyordu. Hazırlığı tamamlanarak açıklanmış bulunan taslakların Anayasa'ya uygun olarak öngördüğü hükümleri değerlendiren Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Genel Başkanı, bazı eleştirilerin yanısıra onayını ifade ederken «sendikaların devlete karşı bağımsızlığı savunulamaz» demektedir.[52]

Türkiye'de ücretli emek/sendikalaşma konusunda daha önceki bölümlerde yazılanlar ve bugün yaşanılan koşullarla ilgili olarak yukarıdaki kısa açıklamalar, incelenen konu çerçevesinde nasıl bir anlamlı sonuç çıkarmayı mümkün kılabilir?

Bunu kısaca şöyle özetlemek mümkün görünmekte: Türkiye'de ücretli emek ve sendikalaşmanın evrimi, bu unsurların, demokratik mücadele ve demokratik işleyiş süreci içinde ağırlık kazanmaları doğrultusundaki nicel ve niteliksel gelişimleriyle özdeştir. Bugün varılan noktada demokrasi ve ücretli emek ve sendikalaşma sorunları, ülkenin tarihinde görülmemiş ölçüde içiçe girmiş bulunmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında, belki bir tarihsel dönüm noktasından sözetmek doğru olacaktır.

Dünyanın çeşitli toplumlarının tarihi, ücretli emek ve sendikalaşma ile ilgili temel hak ve özgürlükleri çiğnemeden, demokrasiyi ortadan kaldırmanın (kuşkusuz ancak geçici bir süre için) mümkün olmadığını göstermektedir. Ancak, dün ve bugün bir başka gerçeği daha ortaya koymaktadır: Ücretli emek ve sendikalaşma mevzuattan doğmamıştır ve demokrasinin doğuş ve gelişim sürecinde, çok önemli katkıları, bu unsurlar sağlamıştır ve sağlamaktadır.

52. «Halil Narin Grevlere Daha Fazla Kısıtlama Getirilmesini İstedi», **Cumhuriyet**, 23 Şubat 1983.

Tablo 11 — 1 Sendikacılığın Gelişimi: 1948—80

	İş Yasası Kapsamına Giren İşçi Sayısı	Sendikalı İşçi Sayısı	Sendikalı oranı (a)	Sendika Sayısı
1948	329.463	52.000	15.8	73
1949	344.914	72.000	20.9	77
1950	373.961	78.000	20.9	88
1951	427.364	110.000	25.7	137
1952	488.505	130.000	26.6	248
1953	556.535	140.000	25.2	275
1954	583.292	180.387	30.9	323
1955	604.295	189.595	31.4	363
1956	645.321	209.155	32.4	376
1957	685.827	244.853	35.7	383
1958	707.206	262.591	37.1	394
1959	754.875	280.786	37.2	417
1960	824.881	282.967	34.3	432
1961	868.954	298.679	34.4	511
1962	903.817	307.839	34.1	543
1963	975.570	295.710	30.3	565
1964	999.569	338.769	33.9	595
1965	1.082.507	360.285	33.3	668
1966	1.142.912	374.058	32.7	704
1967	1.336.945	834.680		798
1968	1.327.215	1.057.928		755
1969	1.365.936	1.193.908		797
1970	1.406.100	2.088.219		737
1971	1.448.108	2.362.787		631
1972	1.562.580	2.672.857		642
1973	1.612.579	2.658.393		637
1974	1.718.551	2.878.624		675
1975	1.819.456	3.328.633		781
1976	1.580.000	3.269.356		787
1977	1.970.000	3.807.577		863
1978	2.206.056 (b)	3.897.300		879
1979	2.152.411 (b)	—		750
1980	2.204.807 (b)	5.721.000		733

Not : (a) Metinde belirtildiği gibi, sonraki yıllarda sendikalı işçi sayısı hem kasıtlı abartma, hem de bir işçinin birden fazla sendikaya üye olmasına izin verilmesi nedeniyle, güvenilir değildir. Bu yüzden yukarıda 1967—80 döneminde sendikalı oranı verilmemiştir. Buna karşılık, 1985'te sendikalı işçi sayısı 1.826.471 olarak kaydedilmiştir ki, bu gerçekçi bir sayı sayılabilir. (Resmi Gazete, No. 18314 (11 Temmuz 1985)).

(b) Sosyal Sigortalar Kurumu kapsamına giren işçi sayısı.

Kaynak : Çalışma Bakanlığı sayıları; Alpaslan Işıklı, Toplu İş Sözleşmeleri ve Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967), s. 100; Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Yıllığı (Ankara : Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1983), s. 207; Sosyal Sigortalar Kurumu sayıları.

Tablo 11 — 2 Sosyal Sigortalar Kurumu'na Kayıtlı İşçilerin Ücretleri : 1958—80

	Cari fiyatlarla ücret ortalaması	Geçim Endeksi (a)	Gerçek Ücret	Değişim %
1958	10.90	100.0	10.90	
1959	13.28	123.1	10.79	— 1.0
1960	14.45	131.2	11.01	2.0
1961	15.59	136.7	11.40	3.5
1962	16.48	142.8	11.54	1.2
1963	17.91	157.1	11.40	— 1.2
1964	19.50	161.0	12.18	6.8
1965	21.64	169.3	12.78	4.9
1966	23.28	176.8	13.17	3.1
1967	25.83	187.6	13.77	4.6
1968	28 22	196.1	14.39	4.5
1969	32.13	205.9	15.60	8.4
1970	35.32	225.8	15.64	0.3
1971	39.32	266 0	14.78	— 5.5
1972	43.88	303.9	14.43	— 2.4
1973	54.41	343.5	15.84	9.8
1974	68.26	424.2	16.09	1.6
1975	85.55	515.4	16.60	3.2
1976	115.30	602.5	19.14	15.3
1977	146.53	789.9	18.55	— 3.1
1978	207.93	1326.2	15.68	— 15.5
1979	294.31	2351.4	12.52	— 20.2
1980	426.96	4133.8	10.33	— 17.5

Not : Deflatör olarak İstanbul Ticaret Odası'nın İstanbul şehri ücretliler geçinme endeksi kullanılmıştır.

Kaynak : Sosyal Sigortalar Kurumu, **İstatistik Yıllığı** (çeşitli yıllar); Işıklı, **Ücret**; Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği, **The Turkish Economy : 1982** (İstanbul : TÜSİAD Yayınları, 1982), s. 85, 93.

Tablo 11 — 3 Grevler: 1963—80

	Grevler		Grevci Sayısı	Kaybolan İşgünü Sayısı
	Özel Sektör	Kamu Sektörü		
1963	7	1	1.514	19.739
1964	75	8	6.640	238.261
1965	40	6	6.593	336.836
1966	36	6	11.414	430.104
1967	52	48	9.463	344.112
1968	45	9	5.179	175.286
1969	67	19	20.162	323.220
1970	46	26	21.156	220.189
1971 (a)	54	24	10.916	476.116
1972 (a)	0	0	0	0
1973 (a)	15	7	12.284	479.857
1974	23	22	21.046	470.088
1975	77	13	25.389	1.102.682
1976	83	22	32.899	1.768.201
1977	138	29	59.889	5.778.205
1978	148	27	27.208	1.598.905
1979	144	46	39.901	2.217.347
1980 (a)	197	30	46.216	5.408.618

Not: (a) Grevler, 12 Mart 1971 müdahalesinden sonra yasaklanmış, ve Ekim 1973 seçimleriyle sivil yönetime geçilene kadar yasa dışı kalmıştır. Keza 12 Eylül 1980 darbesinden sonra da grevler yasaklanmıştır.

Kaynak: Mehmet Şehmus Güzel, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri», Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983—85), cilt 7, s. 1862, 1870—71.

BÖLÜM : 12

Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma

İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (*)

Uzun süredir uyarıcı belirtilerin varlığına rağmen, ancak son yıllarda bazı gelişmekte olan ülkelerin (Arjantin, Brezilya, Meksika, Peru, Sudan, Türkiye ve Zaire gibi) borç ödemelerinde ciddî zorluklar çektikleri bir «Üçüncü Dünya borç bunalımı»ndan söz edilir olmuştur. Bir yandan ihracat gelirleri borç yükümlülükleriyle aynı oranda büyümemekte, ciddî döviz darboğazları belirmekte; öte yandan alışılmış ödeme programı uyarınca yapılan ağır borçlanmaların faiz ve ana paranın amortizasyonu yeni alınan borçlar içinde daha fazla paya sahip olmaktadır. Gerçekten de borç faizi ödemelerinin yeni alınan borçları ergeç aşması ve net sermaye transfrinin tersine dönmesiyle sonuçlanması olanaksız değildir.[1] Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki son ekonomik bunalım ve bunun sonucu artan korumacılık iyimserliğe olanak vermemekte, aksine kabul edilebilir ticari dengelerden ziyade, sürekli borç erteleme plânlarının dünya finans sisteminin dengesini tehdit eden bir bunalımı önleyebilmek için deneneceğini göstermektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin artan dış borç sorunları üzerine konunun değişik boyutlarını ele alan birçok çalışma yapılmıştır.[2] Bu

---

(*) Bu makale ilk kez değişik bir biçimde **The Insurgent Sociologist**'te (10, 3 (Kış 1981), s. 59-79) yayınlanmıştır.

1. Gelişmekte olan ülkelerin eski dış borç ödemeleri için kullandıkları yeni borç miktarı 1970'te % 55'ten 1980'de % 70'e çıkmıştır. (World Bank, **World Development Report 1980** (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1980), s. 25. Bu oranın % 100'ü aşma olasılığı konusunda bkz. (Paul Sweezy ve Harry Magdoff), «The Two Faces of Third World Debt: A Fragile Financial Environment and Debt Enslavement,» **Monthly Review**, 35, no. 8 (1984), s. 1-10.
2. Bu konuda bkz. Cheryl Payer, **The Debt Trap: The IMF and The Third World** (New York: Monthly Review Press, 1974); a.y., **The World Bank: A Critical Analysis** (New York: Monthly Review Press, 1982); Norman Girvan, Richard Bernal, ve Wesley Hughes, «The IMF and The Third World: The Case of Jamaica, 1974-80,» **Development Dialogue**, 2 (1980), s. 113-55; Norman Girvan ve Richard Bernal, «The IMF and The Foreclo-

makalede ise Türkiye'nin uluslararası finans kuruluşları ve gelişmiş kapitalist ülkelerle olan ilişkisi iç politika çerçevesinde özetlenmektedir. Aşağıda verdiğimiz döngüsel süreç hemen hemen aynı şekilde kendini tekrarlayagelmiştir:

1. «Serbest ticaret» denemesi.
2. Denemenin başarısızlığı ve ödemeler dengesindeki açık gibi bir dizi belirtinin ortaya çıkışı.
3. Dış ticarete kademeli kısıtlamalar getirilmesi, ancak bunun da kriz eğilimlerini düzeltememesi.
4. Bunalımın giderek derinleşmesi ve Uluslararası Para Fonu'nun (International Monetary Fund — IMF) kısıtlamaların kaldırılmasını ve uluslararası ticaret ve sermaye hareketlerinde liberalleşmeyi talep eden reçetelerinin ister istemez uygulanması.
5. Bunalım belirtilerinin — kısmen yardım yoluyla — kısa vadeli olarak tedavi edilmesi.
6. IMF'nin şart koştuğu «serbest ticaret»in, konjonktürel dalgalanmaların da etkisi ile daha önce yaşanmış sorunları yeniden gündeme getirmesi.

Bu bağlamda Türkiye'nin ve diğer gelişmekte olan ülkelerin içine düştükleri iktisadi bunalımlar, sürekli tekrarlanan yukardaki döngünün aşamaları olarak anlaşılabilirler. Gelişmiş kapitalist ülkelerin savunduğu çözümler ise sorunun esas sebebinin (serbest ticaret) teşhisinden haliyle uzak olduğu için gelecek bunalımların tohumlarını da ekerler.

IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar bu döngüsel sürecin merkezinde, hem iktisadi hem siyasi bir rol oynarlar. Bu kuruluşlara hakim olan çağdaş ortodoks iktisadi yaklaşım, uluslararası «serbest» ticaretin son tahlilde ülkeler arasındaki eşitsizliği ortadan kaldıracağını savunur.[3] Sanılan, ödemeler dengesinde oluşan «küçük» açıklar, «yardım» yoluyla karşılanacak, ve uzun vadede dünya ekonomisine «istikrar» hakim olacağıdır. Aslında bu kuruluşların ana amacı, savundukları programların isimlerinin de yansıttığı gibi (istikrar önlemleri), uluslararası para sistemini kontrol altında tutarak

---

sure of Development Options: The Case of Jamaica», **Monthly Review**, 33, no. 9 (1982), s. 34-48; John C. Pool ve Stephen C. Stamos, «The Uneasy Calm: Third World Debt — The Case of Mexico», **Monthly Review**, 36, no. 10 (1985), s. 7-19; Miguel S. Wionczek (der.), **Politics and Economics of External Debt Crisis: The Latin American Experience** (Boulder, Colo.: Westview Press, 1985); Taner Berksoy, «Türkiye'de İstikrar Arayışları ve IMF», Cevdet Erdost (der.), **IMF, İstikrar Politikaları ve Türkiye** (Ankara: Savaş Yayınları, 1982).

3. Uluslararası serbest ticaretle ilgili kuramsal bir çalışma için bkz. Anwar Shaikh, «Foreign Trade and The Law of Value», böl. I ve II, **Science and Society**, 43, no. 3 (1979) ve 44, no. 4 (1980); ayrıca Payer, **The Debt Trap**; Edward A. Brett, **International Money and Capitalist Crisis** (Londra: Heinemann Educational Books, Ltd., 1983) yararlanılabilecek kaynaklardır.

ülkeler arasında uyumlu iktisadi ilişkiler sağlamaktır. Varolan hakim ilişkiler kapitalist ilişkiler olduğundan, korumayı amaçladıkları ilişkiler de bizatihi bunlardır. Dolayısıyla sözkonusu kurumlar, gelişmiş kapitalist ülkeler, çok uluslu şirketler, ve uluslararası bankacılık sistemi adına hareket ederek, onların yararına oldukları kanıtlanmış geleneksel stratejilerin kabul edilmesini sağlayıcı ve alternatif kalkınma yollarını engelleyici bir rol oynarlar.

Gelişmekte olan ülkeler, ya bilinçli olarak — alternatif bir kalkınma politikası benimseyerek — ya da müzminleşmiş ödemeler dengesi açığı gibi istikrarsızlık öğeleri nedeniyle, sık sık bu istikrar hedefine ulaşılmasını önlerler. Uluslararası kapitalist ilişkilerin düzgünlüğünü sağlamak için IMF'in kullandığı temel araç, 3. Dünya ülkelerinin açıklarını kapatmak için verilen kredinin koşullarıdır. Bu koşullar bir yandan kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesini sağlayan bağımlılık ilişkilerini dünya ölçeğinde sürekli kılmakta, bir yandan da geri ödeme olasılığının düşüklüğüne rağmen bağışlanan kredilerin sürekliliğini sağlamaktadır. Ağır borçlandırmalar yoluyla IMF bir hayli etkin bir biçimde borçlanan ülkelerin iktisat politikalarına müdahale ettiği gibi gerektiğinde alternatif kalkınma yolları arayan hükümetlerin iktisadi (ve dolayısıyla siyasi) durumlarını zayıflatarak esas misyonu olan mali düzenin aksamadan çalışması için gerekli politikaların benimsenmesine yardımcı olur.[4]

IMF tarafından dayatılan iktisadi önlemlerin demokratik yolla seçilmiş hükümetler için kabullenmesi güç oldukları bilinmektedir. Sözkonusu politikaların geniş ölçekli toplumsal bedelleri, bu hükümetlerin popüler desteklerini kaybetmelerine yol açtığından, hükümetlerin genellikle bu önlemleri uygulamakta isteksiz olmalarını anlamak zor değildir. Aynı nedenle IMF, askeri rejimler gibi seçmenine hesap vermek zorunda olmayan yönetimlerle muhatap olmayı daha uygun bulur. İstikrar paketlerinin temel hedefleri yatırımların artırılması, enflasyonun dizginlenmesi, ihracatın desteklenmesidir; önerilen yöntemler ise tüketimin azaltılması, gerçek ücretlerin dondurulması veya düşürülmesi, ve sosyal hizmetler ile devletin kontrol ettiği üretim birimlerine yönelik hükümet harcamalarının kısıtlanmasıdır. İşsizlik artışı ve yaşam standardındaki düşüş bu politikaların en çok rastlanan sonuçlarıdır.

Türkiye'de, istikrar paketlerinin her uygulanışını bir askeri darbe izlemiştir. Bu olgular arasında doğrudan nedensel bir ilişki aramaktan kaçınmak gerekirse de, genellikle askeri rejimlerin izlediği politikaların oy sandığından çıkan hükümetlerinkine kıyasla uluslararası finans kuruluşlarının isterlerine daha uygun düştüğü görülür. Bu tespite, bir komplonun varlığını kanıtlamaya yetmeyeceği gibi, sözkonusu olgunun, iç ve dış etkenler arasındaki karmaşık be-

4. Bkz. Girvan ve Bernal, «IMF and the Foreclosure of Development Options,» s. 35.

lirlenimin bir ifadesi olarak görülmesi gerektiğinin ötesinde bir nedensellik atfetmek yanlış olur. Dolayısıyla, Türkiye'nin iktisat politikalarının tarihine salt (dünya kapitalizminin bir kurumsal ifadesi olarak görülebilecek olan) IMF ile ilişkileri açısından yaklaşmamak gerekir. Şüphesiz Türkiye, dünya ekonomisinin bir parçasıdır. Bu nedenle dünya kapitalizminin işleyişinden ve onun dönemsel — konjonktürel bunalımlarından etkilenmemesi düşünülemez. Zaten IMF gibi kuruluşlar da kriz halinin belirlediği bir ortam içinde çalışmak zorundadır. Bu kuruluşlar, bir toplumsal sınıfa iktisadi destek vererek etkili olmakla birlikte son kertede iktisadi politikaların asıl belirleyicileri olarak görülmemelidirler. Türkiye gibi Üçüncü Dünya ülkelerindeki kalkınma girişimlerine ilişkin tercihler iç ve dış etkenlerin birlikte etkin olduğu karmaşık ve çok boyutlu süreçlerin sonuçları olarak anlaşılabilirler. Bu açıdan, dünya kapitalizmi, hem bir soyutlama, hem de uluslararası sömürünün IMF'da ve benzer kuruluşlarda ete kemiğe büründüğü somut bir gerçekliktir. Öte yandan yerli kapitalist sınıflar uluslararası finans kurumlarından bir yandan kredi, destek, ve somut politika önerileri biçiminde teknik yardım alırlarken, öte yandan istikrar önlemlerinin doğal sonucu olarak bu sınıfın bazı kesimlerinin egemenliği sağlamlaştırılır.[5] Türkiye'nin ekonomi politiğinin derinlemesine tahlili bu çalışmanın sınırları dışında kalmakla birlikte, kapitalist dünya ile ilişkilerin iç siyasi gelişmeler bağlamında ele alınması, ekonominin uluslararası boyutunun sınıflar arası ve sınıflar içi çatışmalardan nasıl etkilendiğini ortaya koyacaktır.

Bu yazı, Türkiye'nin dönemsel iktisadi bunalımlarını ve istikrar önlemlerini, askeri darbeler dahil olmak üzere iç siyasi gelişmeleri kendi bağlamında ele alarak, sürecin sistematik özelliklerinin — Üçüncü Dünya ülkeleri ve uluslararası finans çevreleri arasında genel hatlarıyla bilinen ilişkiyle karşılaştırmaya da özen göstererek — bir dökümünü vermeyi amaçlamaktadır. Türkiye'nin iktisadi bunalımlarının konjonktürel niteliği göz önünde bulundurularak Cumhuriyetin ilk dönemlerine ve Batı ile iktisadi ilişkilerin kurulmasına kısaca değindikten sonra 1958, 1970, ve 1977-80 yıllarındaki IMF istikrar programlarından hemen önceki ve sonraki dönemler ele alınmaktadır. Göstergeler seçilirken, IMF tahlillerinde ağırlık verilen aşağıdaki boyut ve değişkenler dikkate alınmıştır: Gerçek ücretler, döviz kurları, ödemeler dengesi, para politikaları, toplam talep, ticari kısıtlamalar, kamu sektörü, fiat kontrolleri ve yatırımlar ile bunlara ilişkin hükümetin ekonomik müdahaleleri.[6]

---

5. Marksist bir değerlendirme için bkz. Sungur Savran, «24 Ocak'tan Ekonokrasi'ye», **İktisat Dergisi**, 242 (1985), s. 11-18.

6. Girvan ve Bernal, «IMF and the Foreclosure of Development Options», s. 40.

Yakın Geçmiş

Cumhuriyet Türkiye'si gelişmekte olan ülkeler içinde özel bir konuma sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kademeli olarak dünya iktisadî sistemine katılmasına[7] ve yüzyılın başına gelindiğinde artık tümüyle Batı kapitalizminin denetimi altına girmiş olmasına rağmen, hiçbir zaman tam anlamıyla sömürgeleşmemiştir. Bir bakıma sömürgeci güçler arasındaki rekabet Osmanlılara güçlü, merkeziyetçi bürokratik devlet geleneğini korumalarına ve Türkiye Cumhuriyetine devretmelerine olanak veren bir özerklik sağlamıştır. Bunun yanı sıra, en azından İttihad ve Terakki hareketinden itibaren[8] — toprak sahibi soyluların ve kalıtsal aristokrasinin yokluğunun kapitalizme geçişi ciddî olarak engellediği, ve ticaretin ve (olduğu kadarıyla) imalât sanayiinin çoğunlukla Batıyla sıkı ilişkileri olan Hıristiyan azınlığın elinde bulunduğu[9] bu toplumda ulusal burjuvazi yaratma çabalarına da girişilmiştir. Yine de, 1923'te Cumhuriyet ilân edildiğinde, yıllar süren azgelişmişlik ve savaşların getirdiği yıkımlar, yeni Türkiye'yi kendisine örnek aldığı batılı ulus-devletlerin ekonomik olarak bir hayli gerisinde bırakmıştı.

Bağımsızlık savaşından ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra benimsenen hızlı sermaye birikimine yönelik iktisadî strateji, devlete merkezi bir rol atfetmekteydi. Özel girişimler sanayi ve tarım alanlarının gelişmesinden sorumlu olurlarken, devlet gerekli altyapıyı kuracak, gümrük tanzimleri ve doğrudan malî yardımlarla ulusal ekonominin serpilmesini sağlayacaktı. Ancak, büyük ölçüde 1923 Lozan Antlaşmasının getirdiği kısıtlamalar nedeniyle,[10] 1920'ler boyunca etkin bir koruyucu gümrük politikası uygulanamadı. Dolayısıyla dünya ekonomisinin seyrine kısmen açık olunmuş ve 1929-30 dünya iktisadî bunalımdan da önemli ölçüde etkilenmiştir.

Spekülatif ithalât ve dünya bunalımının sonuçları 1929'da ticaret hadlerinde % 15 düşüş yaratmıştır.[11] O güne kadar ithal edilen birçok temel tüketim maddesinin (örneğin tekstil ürünleri gibi) piyasada mevcudiyeti aniden tehlikeye düşmüş, ne yerli sermaye, ne

---

7. Bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi: 1820-1913** Ankara: Yurt Yayınları, 1984).
8. Bkz. Feroz Ahmad, «Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of The Young Turks, 1908-1918, «Osman Okyar ve Halil İnalcik (der.), **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: 1071-1920** (Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980), s. 329-50.
9. Örneğin bkz. Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler** (Ankara: Turhan Kitapevi, 1983); Charles Issawi (der.), **The Economic History of Turkey: 1800-1914** (Chicago, III.: University of Chicago Press, 1980).
10. Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950** (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), s. 144-48.
11. A.g.e., s. 153.

de yabancı şirketler, Türkiye sanayiinin hızlı gelişimi için gereken yatırımları başlatmışlardır. Bir bakıma bu durumun sonucu olarak Kemalist yönetim devletçiliğe başvurmuş ve devlet, kapitalist sermaye birikimin başlıca amili olmuştur. Zaten 1920'lerdeki «açık pazar» deneyimi boyunca bile devletçilik bir felsefe olarak terkedilmemiş olduğundan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yöneticileri — imparatorluk bürokrasi geleneğinin halefleri olarak — devletin önceliğini yeniden kurmakta pek bir güçlük çekmemişlerdir.

Türkiye'nin artan gereksinimleri ve düşük ithalât kapasitesiyle karşı karşıya kalan hükümet, ithalât kotaları ve kısıtlamalarına, ihracat kredilerine, ve ikili ticari antlaşmaları denemiştir. Örneğin 1935'te imzalanan bir anlaşmadan sonra Nazi Almanyası bir yıl içinde Türkiye'nin ihracatının % 51'ini almak ve ithalâtının % 45'ini sağlamak durumuna gelmişti.[12] Bunun yanı sıra hükümetin Türk parasının değerini yüksek tutma politikası da ihraç ürünlerinin dış pazarlardaki fiatlarını aşırı yükseltmiştir. Giderek Türkiye'deki fiat yapısı dünya fiyatlarından sapmış, ve Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Üçüncü Reich'in çöküşüyle, uluslararası pazarlarda rekabet edemeyen kapalı bir ekonomiye dönüşmüştür. Bu dönem boyunca, ithalât fiat endeksleri 1939-41'de % 65, 1941-44'de ise % 76 artmıştı.[13]

Dış ticaret dengesinin kötüye gitmesinin yanı sıra çeşitli iç politik gelişmeler de toplumsal kesimlerde huzursuzluk yaratmaktaydı. Devlet kontrolü, bürokrasinin kaynak dağılımı ve sanayileşme sürecine müdahalede neredeyse mutlak bir hakimiyet kazanması noktasına varmıştı. Siyasi nedenlerle kayırılan sektörlerle devlet iznini ve kotalarını elde edebilen kişiler azalan ithalâtın yol açtığı kıtlıktan yüksek kazançlar sağlamışlar, karaborsacılık artarken kitleler fakirleşmişti. 1945'e gelindiğinde hükümet «bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçüsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirlilerin ve özellikle memurların acı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin verimsizlik ve adaletsizliği» yüzünden eleştirilmekteydi.[14] İşte böyle bir ortam içinde 29 Mayıs 1945'te hükümet bütçesine karşı oy kullanan beş CHP'li parlamenterden dördü bir süre sonra Demokrat Parti'yi (DP) kurdular.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri Kemalist yönetim Türkiye'de kapitalizmin gelişmesini hedeflemişti. Atatürk «birçok milyonerlerin, hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışacağız»[15] derken kendi ide-

12. Antoine Fleury, «La pénétration économique de l'Allemagne en Turquie et en Iran après la première guerre mondiale,» **Relations Internationales,** 1 (1975), zikr. Çağlar Keyder, «Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği.»
13. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi,** s. 164.
14. Cem Eroğul, **Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970), s. 9.
15. 7 Kasım 1923 Balıkesir konuşmasından. (**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** cilt 2 (Ankara: Türk İnkılâp Enstitüsü Yayınları, 1952), s. 97-98.) Bu söylev hakkında bkz. Stefanos Yerasimos, «Tek Parti Dönemi.»

olojik öncülleri olan Genç Türklerle başlayan bir niyeti yansıtıyordu. 1920'lerde ilân edilen reformlarla Türkiye'nin çağdaş Batılı devletlerle eşit duruma getirilmesi tasarlanarak ilk defa kapitalist mülkiyet ilişkilerine dayalı bir kanun sistemi yerleştirildi. 1940'lara varıldığında yıllar süren «devletçi politika ve savaş ekonomisi artık siyasî yetkenin yakın kontrolünden kurtularak özerklige kavuşmak için mücadele etmekte olan bir iktisadî güç yaratmıştı.»[16] Güçlü bir burjuvazinin oluşması, CHP'nin toplumsal temelini oluşturan teknokratlar, toprak sahipleri, tüccarlar, askerler, ve aydınların bürokratik ittifaklarının sonunu gösteriyordu. 1946'da DP'nin kurulması, bu «sınıflarüstü» ittifaka karşı ilk kez gelişen burjuvazinin sınıfsal bir tehdidini oluşturuyordu.[17] Demokrat Partililer devlet kontrolünün kaldırılmasını, özel girişimi ve pazar ekonomisini hararetle savunmaktaydılar.

İlk Temaslar

1946 yılında CHP, iç ve dış baskılar altında «7 Eylül Kararları»nı açıkladı. Bu kararlarla Türk parasının devalüasyonu, ithalât ve altın ticaretine konulan bazı kısıtlamaların kaldırılması gerçekleştirilerek bir tür iktisadî liberalizasyon hedeflenmişti. Ancak ekonomide beklenen düzelme gerçekleşmedi. Hayat pahalılığı endeksleri artmaya devam ederek, 1938'de 100'den, 1946 Ağustos'unda 386.8'e ve istikrar önlemlerinden hemen sonra 412.9'a çıktı.[18] Hükümet her zamankinden de fazla acil finans kaynaklarına muhtaçtı.

Atatürk'ün genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kurma ve çağdaşlaştırma planı tümüyle batılı modellere dayanmaktaydı. Fesin ve İslâmî takvimin kaldırılmasından, Lâtin alfabesinin kabülüne, laikliğin ve kadın haklarının yasalara geçmesine kadar tüm reformlar, Genç Türk'lerin bilinen Batıcı ideolojilerinin doğrultusundaydı.[19] Bu reformlar bürokrat çevrelerde ve aydınlar arasında genelde kabül görmüştü. Türkiye iktisadî sorunlarının çözümü için bir kez daha Batıya yöneldiğinde Batı'yı İkinci Dünya Savaşı ve Bretton Woods

16. Keyder, «Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği.»
17. İlginçtir ki 10-11 Mayıs 1946'daki CHP olağanüstü kongresinde, toplumsal sınıf temelli dernek ve parti kurulmasını kısıtlayan maddenin kaldırılmasına karar verilmesi (ve böylece işçi sendikalarına yasal yol açılması), partinin tutucu üyelerince «işadamları partisi» gözüyle görülen DP'ye bir taviz olarak nitelendirildi. DP ise bu tür iddiaları redderek, kendini bir milli» parti olarak tanımlıyordu. (Feroz Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi: 1945-1971** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976], s. 19-20.)
18. **Cumhuriyet**, 11 Kasım 1946. Basından alıntılar için bkz. Ahmad ve Ahmad, **Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**.
19. Osmanlı ve Cumhuriyet reformları arasındaki devamlılık öğeleri hakkında farklı bir yaklaşım için bkz. Taner Timur, «Osmanlı Mirası.»

konferansının ardından önemli değişiklikleri yaşar buldu[20]. En önemli gelişme, Soğuk Savaş önlenemezcesine ülkeleri karşıt kamplara iterek kutuplaşmış bir dünya yaratırken, A.B.D.'nin hızla dünyanın hegemonik gücü haline gelişiydi.

Türkiye bürokrasisi açısından iki kamp arasındaki seçim açıktı. Tarihsel olarak A.B.D.'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde sömürgeci amaçları olmadığından ona güvenilebilirdi. Öte yandan Sovyetler Birliği yalnızca imparatorluk Rusyası.nın sömürgeci isteklerinin miraşçısı olarak görüldüğü gibi ayrıca 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın 1945'de sona ermesiyle Boğazlar ve Doğu Anadolu toprakları üzerinde hak iddiasında bulunmuştu.[21] Üstelik Türk hükümetinin Türkiye kapitalizmini geliştirmedeki kararlılığı da Sovyetler Birliği ile yakın ilişki kurmasını engelliyordu.

A.B.D. hükümeti CHP'nin devletçi rejimine yakınlık duymuyordu.[22] Bir ölçüde bu, şüphhesiz, güçlü CHP örgütünün oldukça özerk ve başına buyruk niteliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu kadar katı bir hükümet sistemi, Amerikalıların merkez ve çevre ülkeler arasında gelişmesini umdukları uyumlu ilişkilere uygun değildi. Örneğin hükümet kontrol ve düzenlemeleri — özellikle ülkeye para giriş ve çıkışına ve dış ticarete ilişkin önlemler — uluslararası sermayenin serbest dolaşımını engelliyordu. Üstelik, CHP içinde etkin bir kanadın savunduğu tecrit politikası ve merkezi kontrollu ekonomik sistem, iktisadi üstünlüğe sahip bir Batıyla ilişkilere haliyle pek yatkın olamazdı. Bütün bunlar A.B.D.'nin açıkça CHP rejimine muhalif güçlerin yanında yer almasına yol açmaktaydı.

A.B.D. ile ilk temaslar herhangi bir önemli anlaşmayla sonuçlanmamış, Export-Import Bank'a yapılan kredi başvurusu 1939-40'da geri çevrilmişti. Amerikan savaş gemilerinden Missouri ve Providence'ın 5-9 Nisan 1946'da ziyaret etmesi Türkiye'ye bir deneme fırsatı daha sağladı. Her iki taraf da bu ziyareti iki ülke arasındaki güçlü dostluğun göstergesi ilân etti. Gemilerin ayrılmasından bir hafta sonra Türk Hükümeti doğal kaynakların ve ulusal sanayinin geliştirilmesinde kullanılmak üzere 500 milyon dolarlık kredi isteğini tekrarladı. Bir ay içinde de A.B.D. Türkiye'nin 100 milyon dolarlık

---

20. Yakın geçmiş için bkz. Brett, **International Economic Disorder** (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1977).
21. Bkz. Isaac Deutscher, **Stalin: A Political Biography** (New York: Oxford University Press, 1966), s. 581-82. Bu iddiaların doğruluğu bazı araştırmacılar tarafından sorgulanmakta, A.B.D. ile CHP'nin soğuk savaş ortamında yarattıkları bir mit olduğu öne sürülmektedir. Örneğin bkz. Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler: 1908-1978** (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979).
22. A.B.D.'nin Türkiye devletçiliğine bakışına iyi bir örnek için bkz. Robert W. Kerwin, «Etatism and the Industrialization of Turkey,» doktora tezi, Johns Hopkins University, 1956.

eski bir borcunu affettiğini bildirdi. Türkiye ve A.B.D. arasındaki uzun süreli ve sıkı ilişkiler dönemi de böylece başlamış oldu.[23]

A.B.D. ile yakınlaşmayı takip eden aylar, iki ülke arasında yoğun diplomatik ilişkilere sahne oldu. Soğuk savaşın yoğunluk kazandığı bir ortamda sürdürülen bu görüşmeler, dillerdeki olası bir Sovyet yayılmacılığı tehdidine karşı Amerika'nın etki alanını güçlendirmeye yarıyordu. İçeride ise Türk-Amerikan ilişkileri hem hükümet, hem de muhalefet tarafından kullanıldı: hükümet bunalım içindeki savaş sonrası ekonomisinin gereksindiği mali desteği sağlamak için, muhalefet ise bürokratik devletin merkeziyetçi gücüne karşı mücadele etmek için Türkiye-A.B.D. ilişkilerinden yararlanmaya çalıştılar. Hem CHP, hem de yeni kurulan DP, geleceklerini A.B.D. ile ilişkilerin gelişimine terk etmişlerdi. Nitekim Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Londra'nın **Daily Telegraph** gazetesine verdiği demeçte «Dahili işlerden dolayı partiler arasında ne gibi anlaşmazlık ve ihtilâflar çıkarsa çıksın, biz dış siyaset konusunda birleşmiş bulunuyoruz. Dış siyasetle ilgili işlerde aramızda hiç bir görüş farkı yoktur» diyebiliyordu.[24]

Devletçiliğe dönüldükten sonra hazırlanan halkınma planları, geniş ölçüde dış finansmana gerek duymaktaydı. Hükümetin yabancı sermaye ile ilişkilerindeki uzlaşmacı tutumunda belirleyici bir öğe, burjuvazinin artık devlet bürokrasisiyle siyasi rekabete girebilecek güce erişmiş bulunmasıydı. 1948 İktisat Kongresine gelindiğinde artık özel sektör devletçiliğin teori ve pratiği ile mücadele edebilecek güce ve bilince erişmişti. Bu arada finansman da (bu günde olduğu gibi) ekonomik liberalizasyonlu ve Kamu İktisadi Teşekküllerinin tasfiyesini hızlandıracak bir rol oynamaktaydı.

CHP yönetiminin son yılları Türkiye'nin gelişmiş kapitalist ülkelerle iktisadi ve siyasi bağlarında önemli gelişmelere sahne olmuştur. 3 Mart 1947'de Yunanistan ve Türkiye, Truman Doktrini'nin koruyucu kanatları altına alındılar. Bir hafta sonra, 11 Mart'ta Türkiye, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (**International Bank for Reconstruction and Development** — IBRD) ile IMF'e katıldı. TBMM Ticaret Komisyonu, 24 Ocak 1947 tarihli raporunda «Dövizlerin istikrarını sağlamak, para kıymetini düşme ve düşürme yarışmalarına mani olmak ve üyelerin arasında çok taraflı tediye sistemi kurulmasına ve kambiyo tahdidinin izalesine yardım etmek gibi temel

23. Ahmad ve Ahmad. **Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, s. 18-19. Ayrıca bkz. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 198-200; George S. Harris, **Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971** (Washington, D.C.: American Enterprise Institute ve Hoover Institution, 1976), s. 17-23.

24. Ahmad ve Ahmad. **Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, s. 19.

taşlar teşkil eden bu iki müesseseye ve bilhassa politik bir anlaşma ile ilgilenmesi, memleketimizin mali ve iktisadi faydasına uygun olacağından şüphe götürmeyen komisyonumuz...» sözleriyle bu girişimi onaylamıştı.[25] Amerikan yardımı anlaşması 12 Temmuz 1947'de imzalandı, ve Türk parlamentosunda 1 Eylül'de oybirliğiyle tasdik edildi. Türkiye Avrupa Ekonomik Yardımlaşma Örgütü'ne (Organization for European Economic Cooperation — OEEC — Marshall Planı bağlamında kurulmuş, daha sonra Ekonomik Yardımlaşma ve Kalkınma Örgütü (Organization for Economic Cooperation and Development — OECD) olmuştur) katıldı. A.B.D. ile ikili bir iktisadi anlaşma imzalandı, ve Avrupa Konseyine girildi. Bu anlaşmalarla Türkiye içişlerine dış müdahaleleri kabul etmiş, bu kuruluşların baskısıyla devlet yatırımları sanayiden tarıma ve yol yapımına kaydırılmış, ve serbest rekabeti kısıtlayıcı, pazar denetleyici ve uluslararası ticarete müdahaleci girişimlere karşı mücadelede diğer ülkelerle işbirliği içinde olacağını taahhüt etmiştir.

CHP hükümeti, ulusal kalkınmayı giderek daha ağır dış barçlanmaya ve yabancı yatırımlara dayandırmaya başladı. Başbakan Recep Peker 1947'de «az faizli ve uzun vadeli (dış) krediler sayesinde, kendi bütçe takatimizle çok ağır gidecek olan kalkınma işlerimizin ana kısımlarının 5 7 sene zarfında tahakkuk ettirilebileceğini umuyoruz» diyordu.[26]

1946-50 yılları arasında, Türkiye'nin aldığı (çoğunlukla Marshall Planı ve Avrupa İmar Programı) dış yardım ve uzun vadeli kredilerin toplam değeri 391 milyon dolardı (faiz ödemesinden sonra 318 milyon dolar). Bu miktar, önceki 23 yılda alınan toplam yardım ve kredilerden daha fazlaydı.[27]

DP'nin 1950'deki zaferi kimilerince dış yardıma dayalı iktisat politikalarının ve dolayısıyla bir anlamda Türkiye'nin uluslararası finans kurumlarına bağımlılığının başlangıcı olarak görülür. Bu görüşü savunanlar, Türkiye'nin gelişmiş kapitalist ülkelere boyun eğmesinin sorumluluğunu, CHP'nin «ulusçu-devletçi» bürokratlarına değil, «komprador» burjuvaziye yüklenmişlerdir. Ancak, yukarıda görüldüğü gibi, iktisadi gelişmenin, dış borçlanma ve ticaret açığı ile finansmanı CHP iktidarı döneminde başlamıştır. Dolayısıyla bu süreci belirli bireylere ya da siyasi partilerin tavır ve tercihlerine mal etmektense, ekonomik sistem seçimi ve dünya kapitalizminin eğilimleri açısından irdelemek daha aydınlatıcı olacaktır.

---

25. Zikr. Yalçın Doğan, **IMF Kıskacında Türkiye: 1946-1980** (Ankara: Toplum Yayınları, 1980), s. 61-62.
26. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 261. Bu eserde dönemin başka politikacılarının konuşmalarından da alıntılar vardır. Peker, CHP'nin DP'nin iktisadi ve siyasi liberalizasyon çağrılarına karşı en uzlaşmaz tavrı takınan radikal kanadın başını çekiyordu.
27. A.g.e., s. 205.

Birinci Bunalım Ve 1958 İstikrar Önlemleri

Seçim kampanyası süresince CHP, ekonomide devlet rolünü azaltmak, özel sektörü teşvik etmek, yabancı sermaye çekmek, vergi sisteminde reform yapmak ve Türk parasının değerini korumak gibi vaatlerde bulunmuştu. DP'liler ise CHP'yi eleştirmeye çok ağırlık vermişler, yabancı ve özel sermayeye elverişli koşulları vaadetmişlerdi. İki partinin ideolojik platformları bakımından DP'nin liberal eğilimleri daha açık seçik bir biçimde dile getirmesinin dışında ciddi bir fark yoktu. Aslında, Demokrat Partililer seçimleri CHP'nin simgelediği kemer sıkma, siyasi baskı ve bürokratik devlet dönemini kapatmak için bir umut teşkil ettiklerinden kazandılar.

Yeni DP programı «yabancı yatırım, sermaye ve teknolojisinden olabildiğince yararlanmayı mümkün kılacak koşulları yaratmak ve bunu gerçekleştirmek için gereken herşeyi yapmak taahhüdünü içermekteydi.[28] Yeni hükümet Türkiye'nin sorunlarının kökeni addedilen devletçilikten uzaklaşır bir görünüm içindeydi. Örneğin, 1948'de Türkiye ekonomisi üzerine bir araştırmayı yöneten Max Thomburg, Amerikan yardımı için bir ön koşul olarak devletçiliğin terkedilmesini ve serbest girişimin teşvikini öneriyordu.[29] İlk kez bu beklentinin gerçekleşme şansı doğmuştu.

DP iktidarının ilk yıllarında Türkiye «serbest pazar» ekonomisine büyüyen ve ihracata yönelik bir tarım sektörü yoluyla hızla yönelmiş, artan dış kredi akışı ile 1950-53 yıllarındaki yüksek tarımsal üretim de bu süreci hızlandırmıştır. Ancak tarımsal üretimin bu dönemde hızla artması önemli ölçüde elverişli hava koşullarının so-

28. Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy: 1950-1975** (Boulder, Colo.: Westview Press, 1977), s. 126.

29. Max W. Thomburg, Graham Spy, ve George Soule, **Turkey: An Economic Appraisal** (New York: The Twentieth Century Fund, 1949), s. 205. Ayrıca bkz. Robert W. Kerwin, «Private Enterprise in Turkish Industrial Development,» **Middle East Journal**, 5, no. 1 (1951). Bu dönemde verilen yardımın bir kısmı özel sektörü geliştirmeye yönelikti. Örneğin, 1954'te Seyhan Barajı inşaatı için IBRD tarafından verilen kredi, barajın özel bir şirket tarafından yönetilmesini şart koşmuştu. (Y. Gürsel, «Emperyalist Finans Kuruluşları ve CHP İktidarı — Türkiye ve Emperyalist-Kapitalist Sistemin Borçlandırma Araçları.» **Yurt ve Dünya**, 11 [1978], s. 156.) «Yardım kuruluşları ve programlarının kargaşası ardında, hem yardım ile özel kredi ve yatırımlar arasındaki ilişkiyi, hem de değişik yardım biçimleri arasındaki ilişkileri düzenleyen bir mantık yatar. Bu mantık, devlet kontrollu kalkınma imkânını azaltırken, devletin özel sermaye birikimine yapısal bağımlılığını güçlendirir. Kapitalist dünya ekonomisine, uluslararası sermayenin ülkeye nüfuzunu hazırlayacak biçimde eklemlenmeyi getirir. Yani bir ülkenin yardım sistemiyle ilişkileri, onun kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme biçiminin göstergesidir.» (Robert E. Wood, «Foreign Aid and the Capitalist State in Underdeveloped Countries,» **Politics and Society**, 10, no. 1 [1980], s. 6.)

nucuydu.[30] Nitekim kötü hava koşulları tarımsal üretimde ani bir düşüşe yolaçtığında Adnan Menderes hükümetinin iktisadi atılımının zayıf temeli bütün çıplaklığı ile ortaya çıktı. Plansız ekonomik büyüme ve sanayii geri plâna iterek, oy tabanını köylülerle güçlendirme beklentisiyle tarım sektörünü destekleme politikası DP ekonomisinin çöküşünü hazırlamıştı.

DP hükümetinin ilk üç yılındaki aşırı liberalizasyon ithalâtta adetâ anarşi yaratmış, pek çok işlem satıcı kredileriyle finanse edilmişti. Böylece kısa sürede borç hacmi Merkez Bankası'nın döviz rezervlerini aşarak Türkiye'nin müzmin dış ticaret açığını kontrol edilemez bir noktaya getirdi. 3 Eylül 1953'te hükümet ilk kez uluslararası ticari işlemlere kısıtlamalar getirip, ithal ürünlerini izine bağladı. İhracatçıların elde ettikleri dövizi ellerinde tutarak istedikleri gibi kullanmaları yasaklandı, öte yandan bazı ihraç ürünlerine teşvik primleri getirilirken, bazı ithal ürünlerine de vergiler konularak çoklu döviz kuru sistemi uygulanmağa başlandı. Bu yolla ticari açık bir miktar kapatıldıysa da, alınan önlemler yine de yetersiz kaldı. 1955'te açığı azaltmak gayesiyle kredi karşılığında ithalât durduruldu. 1957'ye gelindiğinde döviz darboğazı, ithalâtı 1951'deki seviyenin altına düşürmüştü.

Bu sırada dış borçlar 1956 Aralığında 1 milyar ve ondan bir yıl sonra 1.5 milyar dolara yükseldi.[32] Türkiye böylece IMF kotasını dolduran ve ödeme süresinin uzatılmasını isteyen ilk ülke oldu. 1958'in başında toplam borç GSMH'nin % 10'unu aşmış, ödenmemiş borçlar ise GSMH'nin % 2'sinin üzerine çıkmıştı ve neredeyse toplam ihracata eşit bir duruma gelmişti.[33] Yaza doğru döviz rezervleri tükendi ve ithalât izinleri kaldırıldı. Merkez Bankası izinli ithalât için bile ödeme yapamamaktaydı. Bütün kredi kaynakları IMF'nin onayına bağlandığından yardım neredeyse tamamen durdu.[34] Mayıs ayında OEEC, Türkiye'nin IMF paketini kabul etmemesi halinde yardımların durdurulmasına karar verdi. İMF'i ve Dünya Bankası'nı yıllardır pek fazla ciddiye almayan hükümet sonunda uzlaşmaya zorlandı.

---

30. Gelişmiş uygulamaların üretim artışına katkısının yalnızca % 7 dolaylarında olduğu, tekilebilir arazinin artırılmasının % 36, iyi hava koşullarının % 32, ve makinalaşmayla ulaştırmanın ise % 10'ar artış sağladığı tahmin edilmektedir. (Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 133). Kore Savaşı, Türkiye'nin tarımsal ürün fazlası için de bir pazar oluşturmuştur. Bu konuda bkz. Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, «Tarımsal Değişim: 1923-70.»
31. 1953 ile 1954 arasında % 20 düşüş. (Anne O. Krueger, **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey** (New York: Columbia University Press, 1974), s. 8.
32. a.g.e., s. 32. Sayılar Türk lirası olarak verilmektedir.
33. A.g.e., s. 31.
34. A.B.D. yardımı 1957'de 84 milyon dolardan, 1958'de 39 milyon dolara düşmüştür. (A.g.e., s. 70).

3 Ağustos 1955'te bir kararname ile dış ticaret politikasının değiştirileceği ilân edildi ve yeni yasalar konana kadar hiç bir uluslararası ticarî işleme izin verilmeyeceği açıklandı. Onu takip eden aylarda ise çeşitli önlemler alındı.[35] Döviz kurları yeniden ayarlandı. İki yıl boyunca de jure devalüasyon yapılmamasına rağmen, kambiyo işlemlerine uygulanan vergi yoluyla, İkinci Dünya Savaşından beri dünyada görülen en şiddetli devalüasyonlardan biri uygulandı. Türkiye'nin dış borçları ertelendi ve yeni ödeme plânlarına bağlandı. Devletin uluslararası ticarî işlemlere ait kayıtları öylesine karışıktı ki, Avrupa Ödemeler Birliği (**European Payments Union**) kendi ülkelerindeki alacaklıları saptamak için ilân vermek zorunda kaldı.[36] Türkiye, büyük miktarda uluslararası kredi sağlamakla birlikte, satıcı kredisi kullanmamayı kabul etti.[37] Merkez Bankası ve ticarî banka kredilerine, devlet harcamalarına, ve Kamu İktisadî Teşekkülleri (KİT) finansmanına IMF tarafından zaman zaman gözden geçirilecek olan tavanlar uygulanmağa başlandı. KİT'lerin kendi mali kaynaklarıyla ya da başka «enflasyonist olmayan» yollarla finanse edilmesi istendi. Banka tasarruflarının faizleri artırıldı, ve ithalât ve ihracat rejimleri giderek liberalleştirildiler.

İstikrar programı 1959 yazına kadar oldukça sıkıca izlendi; ondan sonra para arzı anlaşmada belirtilenden daha hızlı artmağa başladı. 1960 Ocağında hükümet, parlamentoya harcamaları arttıran bir bütçe sundu. IMF'in isteklerine çaresizlikten boyun eğen Menderes, kredi musluklarını yine akmaya başlayınca eski politikasına dönecek gibi görünürken, 27 Mayıs 1960'ta hükümet askerî bir darbeyle devrildi.

Darbenin pek çok nedeni olmakla birlikte,[38] iktisadî boyutları da göz ardı edilmemelidir. Burjuvazi, DP'nin, sanayinin zararına köy-

35. 1958 istikrar önlemlerinin ayrıntıları için bkz. a.g.e., s. 63 v.d.

36. Vadesi uzatılan borçlar 422 milyon doları buluyordu. Ödemeler 1959'da 14 milyonla başlayacak 1963'e kadar her yıl 5 milyon artacaktı. Kalan borç ise 1970'e kadar eşit taksitlerle ödenecekti. % 3'lük faiz o dönemdeki cari piyasa oranlarının bir hayli altındaydı.

37. Kredilerin toplamı 359 milyon doları buluyordu. Bunun 75 milyonu OECD ülkelerinden, 25 milyonu IMF'ten, geri kalanı ise A.B.D.'den sağlanıyordu.

(38) DP yönetimi giderek daha çok sertleşiyor, söz ve basın özgürlüklerini kısıtlayarak, aydın kesimi yabancılaştırılıyor, ve giderek öğrenci olaylarına varılıyordu. Öte yandan, CHP yönetimiyle sıkı ilişkileri olanları devlet katlarından uzaklaştırırken Türkiye tarihinde ilk kez orduyu hakim ittifaktan uzaklaştırarak askerleri yabancılaştırdı. Dolayısıyla, darbeye, yeniden üretimi aksayan toplumsal üretim ilişkilerini canlandırma ve aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu konjonktürel siyasi bunalıma bir son verme çabası olarak bakılabilir. (Bkz. Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 147-72; Walter F. Weiker, **The Turkish Revolution, 1960-1961** (Washington, D.C.: The Brookings Institution 1963); Cem Eroğul, «Çok Partili Yönetimin Kuruluşu 1945-71.»)

lüyü destekleyen tarım oryantasyonlu politikasından soğumuştu. Üstelik toplumun sabit gelirli kesimleri, örneğin bürokratlar ve askerler yüksek enflasyondan bir hayli zarar görmekteydiler. Dolayısıyla Menderes'in 1960 bütçesi, kimi subayları 1958 istikrar programının uygulanmasını sağlamak üzere harekete geçirtmiş olabilir. Gerçekten de, askerî hükümet darbeden hemen sonra devlet memurlarının, subayların ve emeklilerin maaşlarını yükseltmiş, ayrıca Ordu Yardımlaşma Kooperatifi'ni (OYAK) kuran bir kanun çıkartmıştır.[39]

Duyulan ilk kuşkuların[40] ardından, A.B.D.'nin yeni yönetimi desteklediği, kredi olarak verdiği 400 milyon dolarla açığa çıktı.[41] Bunu başka dış yardımlar izledi. 15 Ekim 1961 seçimlerinden önceki 17 ay içinde bir dizi önemli değişiklik oldu: Devlet Planlama Teşkilatı kuruldu, turistik amaçlı kambiyo işlemleri liberalleştirildi, ve ilk Türk işçi grubu Almanya'ya çalışmak üzere gitti. İlerki yıllarda sayıları milyonlara varan göçmen işçilerin yurda yolladıkları para, Türkiye'nin döviz ihtiyacını karşılamakta önemli bir rol oynayacaktı.

İstikrar önlemlerinin uygulanışından seçimlere kadar geçen süre içinde bazı ekonomik göstergelere bakıldığında bir takım kısa vadeli kazanımlar elde edildiği görülebilir. Örneğin enflasyon yavaşlamıştır.[42] Dış yardımın hızlanmasıyla ithalât hızla artmıştır. Ancak ihracat, bu dönemde bir miktar artış göstermesine rağmen ithalatı yakalayamadığından dış ticaret açığı yine uluslararası kredilere ihtiyaç göstermiştir. Gerçekten de ticaret açığı azalacağına, önlemlerin uygulanmasından sonra devamlı artmıştır. (Bkz. Tablo

39. İktisadî öğelerin 1960 darbesinde rol oynadığı kesindir. Darbenin IMF ile işbirliği halinde gerçekleştirildiğini söylemek ise ancak hayli zorlanmış bir spekülasyon olabilir. 27 Mayıs darbesini Brezilya, Arjantin ve Filipinlerle aynı kefeye koyup «dış yardım vaatleriyle IMF programlarının, seçmenin isteğine belki de fazla duyarlı olan demokratik hükümetlerin devrilmelerine katkısı»nın bir örneği olarak görmek şüphesiz yanlış olur. (Payer, **The Debt Trap**, s. 45). Böyle bir ifade pek çok gerçeği gözardı etmektedir. DP, güçlü toplumsal desteğine rağmen (1957 seçimleri de, Anayasa referandumu ve 1960 sonrası seçimleri de bunun kanıtıdırlar) ilerici hareketleri ve işçi sınıfını acımasızca ezmiş, ücretleri dondurmuş, ve basın özgürlüğü dahil pek çok toplumsal hakkı askıya almıştır. Askerî yönetim ise tersine toplu sözleşme ve grev hakkına yol açan yeni demokratik anayasayı hazırlamış, Türkiye tarihinin siyasî açıdan en özgür dönemlerinden birini başlatmış, ve bir yıldan biraz fazla süre içinde serbest seçimlere gitmiştir.

40. Menderes'in 1959'da A.B.D. ile imzaladığı karşılıklı savunma antlaşmasına dayanarak.

41. Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 399-400 ve 425-26, not 43.

42. Ortalama toptan eşya fiatlarının ortalama yıllık artış hızı 1959'un ikinci yarısı ile 1962 arasında yalnızca % 1.5 olmuştur. Oysa 1955-56'de resmî (yani muhtemelen az gösterilmiş) rakam % 19 idi (Krueger **Foreign Trade Regimes**, s. 89.)

12-1). Aynı zamanda, düşük tarımsal üretimin ve ithalâtta liberalizasyonun sonucu olarak ithal mallarının bileşimi değişmiş, döviz gelirleri giderek daha çok üretim dışı amaçlarla kullanılmaya başlamıştır. Bu da gelecek krizlerin temelini hazırlamıştır.[43]

1959-1961 yılları boyunca büyüme yavaşlamış, yıllık ortalama gerçek GSMH artışı ancak % 2'ye ulaşabilmişti ki, bu da nüfus artış hızından düşüktü.[44] Siyasi güvensizlik ve diğer etkenler 60'lı yılların başında kısa süreli bir durgunluğa neden olduysa da, eğilim kısa sürede tersine döndü.[45] Bu kısa dönem sayılmazsa 60'lı yıllar, sanayi, inşaat ve özellikle hizmet sektörlerinde büyüme yılları olmuştur. GSMH'nın yıllık ortalama artış hızı tüm 60'lı yıllar için oldukça yüksek sayılması gereken % 5.7'dir.[46]

1960'lardaki büyümeyi incelerken, büyümenin önemli bir kısmının üretim dışı sektörlerden ve de büyük ölçüde iyi hava koşullarından kaynaklandığı[47] akılda tutulmalıdır. Sanayi sektöründeki yüksek büyüme oranı ise, olası bir döviz krizini işçi dövizleri yoluyla erteleyebilen bir ithal ikamesi stratejisiyle sağlanmıştır.[48] Bu yüksek kalkınma hızının ancak daha istikrarlı ve dengeli bir kalkınma pahasına elde edilebildiği 60'ların son dönemleri incelendiğinde ortaya çıkacaktır.

İkinci Bunalım Ve 1970 İstikrar Önlemleri

Devlet Planlama Teşkilatının ilk işi 1963-67 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Planı hazırlamak olmuştur. Bu planın ana hedefleri % 7'lik bir kalkınma hızına erişmek, ve dış mali yardıma ba-

43. Tüketim mallarının oranı 1958'de % 12.2 iken 1961 de % 22.8'e yükselmiştir. Hammaddelerin oranı ise 1959'da % 45'ten 1961'de % 40.7'e düşmüştür. (Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Yıllığı** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 237).

44. Stefanos Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye** (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976), cilt 3, s. 1407.

45. Durgunluğun nedeni olarak, 1960 darbesine gösterilen siyasi direnişten ziyade, 1958 devalüasyonunun yol açtığı hammadde fiatlarındaki artış da gösterilmektedir. (A.g.e., s. 1407-8).

46. Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 86. İlk Beş Yıllık Plânın açıklandığı 1963 ile 1971 yılları arasında Türkiye sanayii yılda ortalama % 9'luk bir hızla büyümüştür. (Keyder, «Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği.») Bu büyümenin yansıması olarak toplam yatırımlar 1958'de 4.96 milyar lira ve 1960'ta 7.62 milyar liradan, 1965'de 11.77 milyar ve 1969'da 23.37 milyara yükselmiştir. Aynı dönemde makina ve teçhizatın yatırımlar içindeki oranı % 27 ile % 37 arasında değişmiştir. (Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 111, 237.)

47. Hizmet ve tarım sektörleri 1962'de GSMH'nın % 67.5'ini, 1967'de ise % 63.8'ini oluşturmuştur. (Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 1447-55.)

48. Bkz. Çağlar Keyder, «Ekonomik Gelişme ve Bunalım: 1950-80.»

ğımlılıktan kurtulmaktı: «Türkiye 15 yıldan önce, muhtemelen ikinci beş yılın sonunda, kendi kalkınmasını olağanüstü dış yardımlara ihtiyaç duymadan sürdürebilecek duruma erişebilir».[49] Türkiye'nin gelişme ve sanayileşme sürecinde oluşacak dış ticaret açıkları sınırlı miktarda dış mali yardımla kapatılacaktı. Plân hem ihraç ürünlerini üreten, hem de ithal ürünlerini ikame eden sektörleri teşvik etmeyi öngörmekle birlikte daha çok ikinci tip sektörler teşviklerden yararlandı. 60'lı yıllar boyunca iç pazar için dayanıksız tüketim mallarını üreten, amortismanı ve kârı yüksek sektörlerde yatırımlar hızlandı. Bu sanayiler hem teknoloji, hem de hammadde, ara mal, ve enerji ithalini karşılayabilmek için dış finansmana ve yabancı girdilere dayanıyorlardı. Sürekli dış krediyle gerçekleştirilen ithalât, ihracat hacminde önemli bir artışın gerçekleşememesi, Türkiye'nin ödemeler dengesi ve borç sorunlarını bir kez daha içinden çıkılamaz bir noktaya vardırmıştır. Bir bakıma, hızlı bir büyüme göstermesine rağmen, sanayinin içe dönüklüğü sonuçta ekonominin çöküşünü hazırlamıştır.

1960 sonrası yönetime büyük bir borç mirası kalmıştı.[50] Dış borçların düzenlenmesi için yapılan ilk konsorsiyumlardan biri 1962'de Türkiye'nin yükümlülüklerini belirlemek üzere kuruldu. 1-6 Nisan tarihlerindeki NATO konferansında konsorsiyum üyeleri, ilk beş yıl için yıllık 300 milyon dolarlık yardımı vadettiler.[51] Fakat bu yüksek *miktardaki yardım hiç bir zaman gerçekleşmedi. On yıl boyunca* OECD üyelerinden gelen toplam net mali yardım (faiz dahil, ana para ödemeleri hariç) 200 milyon doların altında kalmıştır. Üstelik bu düşük miktarda borçlar ezici faiz koşullarıyla verilmekteydi: yeni ödeme düzenlemesinden hemen sonra bile amortisman ve faiz toplamı 1965-70 yıllarındaki ihracat gelirinin neredeyse 1/3'ünü bulmuştu.[52] (Bkz. Tablo 12-2) Dolayısıyla yeni borçlar giderek artan bir biçimde eski borçların ödenmesi için kullanıldılar.

Gelişmiş kapitalist ülkelerin mali vaatlerini yerine getirmemelerinin çeşitli nedenlerinden belki de en önemlisi değişen siyasi durum olmuştur. 60'lı yılların başında Türkiye hükümeti, özellikle Kıbrıs sorununda ilk kez A.B.D.'den bağımsız dış politika girişimlerinde bulunmuştu. Bunun yanısıra 1960 darbesini ve yeni anayasanın kabulünü takip eden özgürlük ortamında sol hareketlilik artmıştı. ABD aleyhtarlığı yaygınlaşırken büyük şehirlerde gösteriler başlamış ve ekonomi kötüye gittikçe siyasi hareketlilik de Türkiye'yi büyük ölçekli yabancı yatırımlar için giderek daha az güvenilir bir

49. Zikr. Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 121.

50. Dış borç toplamı 850 milyon dolardı. (Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 268). Buna karşılık 1959-62'de ihracat yılda 400 milyon doların altında kaldı.

51. **Cumhuriyet**, 5 Şubat 1962.

52. Yeni ödeme planı 1965'de 100 milyon ve takip eden iki yılda 115 milyon dolarlık indirim sağladı. (Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 132.)

ülke haline getirmişti. Şüphesiz bundan Türkiye'nin yardıma dayalı ekonomisi olumsuz yönde etkileniyordu.

1965 seçimlerini, kendini DP'nin halefi olarak gören Adalet Partisi (AP) kazandı. Başbakan Süleyman Demirel özel sektöre destek olacağını, zorunlu yıllık servet beyannamesini kaldıracağını, ve yabancı sermayeye destek sağlayacağını vaat ediyordu. Yeni kabine ise dış yardımı artırarak özel sermayeyi destekliyeceğini açıkladı. AP, özellikle köylüler arasında büyük kitle desteğine sahip olmakla birlikte, aslında partinin ortanın sağında yer alan platformu burjuvazinin «planlı iktisadî kalkınmayı ve devlet kontrolüne karşı tepkisini dile getiriyordu. Fakat AP ve DP'nin benzerliği yalnız ideoloji düzeyinde kalmıyordu; iktisadî politikaları da çakışmaktaydı. AP hükümeti de ilk yıllarda (DP döneminde olduğu gibi) beklenmedik bir tarımsal üretimle karşılaştı, ve iyi hava koşulları 1966'da rekor düzeyde hasat sağladı. Ancak iki yıl sonra üretim % 30 düştü ve hükümet buğday ithal etmek zorunda kaldı.[53] DP gibi AP de dış ticaret ve ödemeler dengesini göreceli olarak istikrarsız tarımsal ihraç ürünleriyle karşılamaya çalışmıştı.[54]

Bu dönemde Türkiye'nin ödemeler dengesinde dış ülkelerde çalışan işçilerin yurda yolladıkları dövizler yeni bir unsur olarak önem kazanmıştır. Hükümet işçilerin tasarruflarını çekmek için özel kurlar uygulamış, gelen dövizler ticaret açıklarını kapatmaya her zaman yetmeseler bile Türkiye ekonomisi için giderek daha önemli bir rol oynamıştır. Fakat bu «çözüm» de dış borçların artmasını önleyememiştir.

Düzensiz ödemeler dengesi, dış borçların kontrolden çıkması, ve yükselen enflasyonla, 60'lı yılların ortalarındaki göreceli istikrar dönemi sona ererken gazeteler durumu «1958 öncesi koşullarına dönüş» olarak değerlendiriyordu. 1970'de Beş Yıllık Plân tahminlerine kıyasla, üretim en düşük seviyesine ulaştı. Yıllık GSMH artışı da son beş yılın en düşük noktasındaydı. Sabit sermaye oluşumunun GSMH'ye oranı % 21 ile yaklaşık OECD ülkeleri arasında en düşük olanıydı. Öte yandan toplam sermaye oluşumu tüm kredilerin yalnızca % 55.5'i kadardı, yani kredilerin yarısı üretim dışı faaliyetlerde kullanılıyordu. Sonuç da enflasyonun körüklenmesiydi. Aynı zamanda enflasyon, cari devlet harcamalarını yatırımlar aleyhine arttırarak bütçeyi olumsuz yönde etkilemiş, sermaye oluşumunun azalmasında önemli rol oynamıştır.[55]

Ekonomik durum bir kez daha çıkmaza girmiş ve Türkiye kurtuluş için yeniden uluslararası finans kuruluşlarına başvurmak zo-

53. Cumhuriyet, 1 Eylül 1968.

54. 1967 ve 1968'de bunlar toplam ihracatın % 80.4'ünü ve % 78.2'sini oluşturuyordu. (Memduh Yaşa v.b., Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978 (İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980), s. 355, 363.)

55. Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, s. 1736, 1739.

runda kalmıştı. Bunun bedeli ise, yine alışılmış istikrar önlemlerinin uygulanmasıydı. Nitekim 9 Ağustos 1970'de hükümet, önlemleri açıkladı.[56] 1958'de olduğu gibi, 1970 paketinin ilânıyla ülkeye büyük ölçüde (bir tahmine göre toplam 950 milyon doları bulan) yardım aktı.[57] Önlemlerin yoğun dış baskı sonucu kabul edilmiş olduğu savını konsorsiyumun 1970 yardım taahhütlerini görüşmek üzere Temmuz'a kadar toplanmaması doğrular görünmektedir. Nitekim Başbakan Süleyman Demirel, paketin içerdiği devalüasyonu daha çok yardım sağlayacağı gerekçesiyle savunmuştur. Devalüasyonun ilânından sadece on gün sonra IMF 50 milyon dolarlık yardımı sağladı. Bu o güne kadar yapılan en büyük yardımın iki misliydi. Yeni döviz kurunun diğer önemli bir sonucu ise işçi dövizlerindeki büyük artıştı. İşçi dövizleri 1973'de 1 milyar doları aşmıştır.

1958 önlemleri fiat istikrarına ve iktisadi durgunluğa neden olurken, 1970 önlemlerini yükselen enflasyon ve hızlı bir üretim artışı takip etmiştir. 1958'de olduğu gibi ithalât ve ihracat artmış[58], ancak ithalât artışı çok daha hızlı olmuştur. Dış ticaret açığı 1969 ile 1972 yılları arasında 3 katına çıkmış ve kısmen işçi dövizleriyle, kısmen de dış yardımla kapatılmıştır.

Ekonominin bozulmasına da bağlı olarak 60'lı yılların sonları siyasi açıdan oldukça kaotikdi. 12 Mart 1971'de ordu komutanları bir muhtıra yayınlayarak AP hükümetinin artan siyasi huzursuzluğa engel olamadığını ve gerekli önlemler acilen alınmadığı takdirde Silahlı Kuvvetlerin «Türkiye Cumhuriyetini korumak üzere kanunların kendisine verdiği yetkiye dayanarak yönetimi devralacağını»

---

56. 1970 istikrar önlemlerinin ayrıntıları için bkz. Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 309 v.d.
57. Doğan, **IMF Kıskacında Türkiye**, s. 120.
58. 1958'dekinin tersine 1970 önlemlerini takip eden aylarda ihracatta büyük artış görülmesi bazı araştırmacıları bu iki paketin temelde farklı oldukları görüşüne itmiştir. (Bkz. Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 309 v.d.). Ancak 1970-72 döneminde Türkiye'nin temel ziraî ve sanayi ihraç ürünlerinin döviz fiatları ile aynı yıllardaki ihracat endekslerine bakılarak, devalüasyondan sonra ihracat fiatlarında önemli bir düşüş olmadığı gösterilmiştir. Bunun yanı sıra, 1970-71 ile 1971-72 dönemlerinde gözlemlenen ihracat artışlarının farklı ürünlerden kaynaklandığı da belirtilmiştir. Dolayısıyla devalüasyonun Türkiye ihracatına olumlu etkileri olmadığı sonucuna varılabilir. Aksine, ithalât fiatlarının ciddî olarak yükselmesi ve dış yardım girdisinin ithalâtın azaltılmasını önlemesi yüzünden genel etki olumsuz olmuştur. (Tuncer Bulutay, «1970 Devalüasyonu ve Fiat Mekanizması,» **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 28, no. 1-2 (1973), s. 121-31.) Bulutay devalüasyonun başta ihraç maddeleri üreticilerine ve ihracatçılara yaradığını da ileri sürmüştür. Bu önerme, özellikle iç pazara yönelik montaj sanayii ile iştigal eden Vehbi Koç'un devalüasyona karşı konuşması gerçeğiyle desteklenir görünmektedir. (Ahmad ve Ahmad, **Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, s. 394.)

" açıkladı. Bunun üzerine hükümet istifa etti ve yerine ordunun desteklediği, teknokratlardan oluşan bir kabine kuruldu. Şüphesiz yaygınlaşan grevler (özellikle 15-16 Haziran 1970'te İstanbul ve Kocaeli'deki olaylar), şehir gerillacılığı eylemleri ve bazı subayların planladığı bir başka darbe teşebbüsü de 12 Mart'ı, hazırlayan nedenler arasındaydı. Ancak, burjuvazi içindeki hegemonya mücadelesi, O-YAK'ın rolü[60] v.s. gibi ekonomik unsurlar da önemli rol oynamıştır. 27 Mayıs sonrası yönetiminin tersine 12 Mart askeri darbesini takip eden rejim kanlı ve baskıcı olmuştur. Demokrasinin «siyasi gelişmenin iktisadi gelişmeyi aştığı» Türkiye için bir lüks olduğu öne sürülmüş, 1960 Anayasası değiştirilerek demokratik haklar kısıtlanmıştır.

Kurulan reformcu teknokrat hükümet baskı dönemi boyunca askerlerle işbirliği yapmış, ancak uzun ömürlü olamamış ve yerini bir yıl içerisinde eşit derecede baskıcı ve üstelik reform aleyhtarı bir koalisyona bırakmıştır. Önceki hükümetin girişimleri, hem toprak reformuna karşı olan toprak sahibi burjuvaziden, 1971 darbesinden sonra hegemonya sağlamaya kalkışan büyük sermayenin tehdidini hisseden küçük seymaye guruplarından gelen güçlü bir tepkiyle karşılaşmıştı.[61] Bununla birlikte, siyasi baskıyla gelen istikrar, yatırımları ve üretimi arttırmış, gerçek ücretler düşerken ekonomik büyüme bir kez daha artmaya başlamıştır. Daha önce olduğu gibi büyümenin bir kısmı dış yardımla sağlanmış, geçmiş 21 yılda verilen 200.4 milyon dolara karşılık Dünya Bankası/IBRD kredileri darbeyi takip eden 26 ay içinde 336.5 milyon dolara erişmiştir.[62]

Üçüncü Bunalım Ve 1977-80 İstikrar Önlemleri

Artan iç ve dış baskılar sonucunda 1973 yılının Ekim ayında seçim yapılarak parlamenter demokrasiye yeniden dönülmesine rağ-

59. Muhtıranın metni için bkz. Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 288-89.

60. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Turkish Politics and Class Struggle: 1950-75,» **MERİP Reports**, 84 (1980), s. 17. Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet'in ilk dönemi boyunca ordu her zaman egemen ittifakın bir parçası olmuştur. Burjuvazinin gelişmesi ve DP'nin yükselmesi ile askerler bu ittifaktan uzaklaştırılmış, ve ancak darbeden sonra hem siyasi hem de iktisadi olarak yeniden yönetime katılmışlardır. İktisadi katılmada ana rolü OYAK oynamıştır. (Ayrıca bkz. Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, s. 280-81; Keyder, «Türkiye'nin Ekonomi Politiği», Semih Vaner, «Ordu.») Büyük ve örgütlü sermaye ile küçük ve geleneksel sermayenin egemenlik mücadelesi 1960'lardan itibaren Türkiye siyasetinde önemli bir rol oynamıştır. Neo-faşist ve İslâmcı siyasi akımlar küçük ve geleneksel sermaye ile bağlantılıdır. Askeri darbelerin kurdurduğu hükümette dahil olmak üzere hükümet politikaları genellikle büyük ve örgütlü sermayeye hizmet etmişlerdir.

61. Bkz. Ahmet Aker, **12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme** (İstanbul: Sander Yayınları, 1975).

62. Gürsel, «Emperyalist Finans Kuruluşları», s. 157.

men siyasi istikrar sağlanamadı ve 1980'deki üçüncü askeri darbeye kadar yedi azınlık, geçici, veya koalisyon hükümeti iş başına geldi.

Ekonomik bunalımın arttığı 70'li yıllar boyunca Türkiye'nin uluslararası finans kuruluşlarıyla olan ilişkilerini, iktisadi olduğu kadar siyasi öğeler de belirlemiştir. Örneğin Milliyetçi Cephe koalisyonları zamanında Milli Selamet Partisi (MSP), «Batı Kulübü» diye nitelendirdiği güçlere karşı saldırılarıyla IMF ile olan ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur.[63] Vaat edilen 700 milyon dolarlık yardım, talep edilen koşullar sağlanmadığı için bu hükümet zamanında kullanılamamıştır. Ayrıca Dünya Bankası Milliyetçi Cephe'nin politikalarını açıkça eleştirerek 1977 seçimlerine dek kredi vermeyi reddetmiş, hattâ Başkan Robert McNamara MSP lideri Necmettin Erbakan'ın davetini geri çevirmiştir.[64]

Milliyetçi Cephe'nin yerine gelen CHP ağırlıklı koalisyon zamanında ise değişik nitelikte sorunlar gündeme geliyordu: CHP'nin seçmen tabanı ve siyasi eğilimi, IMF'nin talep ettiği politikaların sonuçları ve ideolojisi ile çatışmaktaydı. CHP'nin 1977 seçimlerindeki zaferi hem liberal burjuvazinin, hem de solun büyük bir bölümünün ve örgütlenmiş işçilerin yoğun desteğiyle elde edilmiştir. 1978 başında iktidar olduktan sonra CHP kendisini kaçınılmaz olarak siyasi bir buhranın içinde buldu. Çünkü partinin ne ideolojisi, ne de siyasi ittifakları oturmuş ve kalıcı nitelikte değildi. CHP'nin sol ile dersek temasından kaynaklanan toplumcu-halkçı eğilimleri, bürokratik-seçkinci geçmişiyle birleşince hem tabanıyla hem de burjuvazi ve uluslararası finans kuruluşlarıyla ilişkilerini zayıflatan ideolojik bir bulanıklığa neden olmuştu. CHP düzenin dışına çıkmaksızın tüm toplumsal sınıfları memnun etmek için gösterdiği çabalarda başarısız kalınca gerek burjuvazi, gerekse işçi sınıfı yavaş yavaş desteklerini çektiler. Bu durum hükümetin dış yardım sağlamadaki başarısızlığı ve IMF'e verdiği sonuç getirmeyen ödünler yüzünden vahimleştikçe — Michael Manley'in Jamaika'sında da kanıtlandığı gibi — Türkiye'de de sosyal demokrasinin gerçekleştirilmesinin olanaksızlığı ortaya çıktı.

1970'lerin başlarında da işçi dövizleri önemini sürdürmüş, 1970 ve 1973 yılları arasında ticaret açığı iki katına çıkmasına rağmen, 1973'de bu döviz girdisi sayesinde uzun yıllardan beri ilk kez döviz fazlası oluşmuştur. Böylece Türkiye'nin ithal ikameci sanayileşme

63. Koalisyonun anahtar partisi rolü dolayısıyla seçmen tabanıyla mukayese edilemeyecek etkinlik kazanan bu dinci parti, küçük burjuvazinin büyük ve örgütlü sermayeye karşı mücadelesinin destekçisi olmuştur. Büyük sermaye uluslararası finansla güçlü ilişkilere sahip olduğundan, MSP'nin söylemi, Batı ve büyük sermaye aleyhtarı olmuş, IMF ve Dünya Bankasını «Siyonizm'e âlet» olmakla suçlamıştır. (Ayrıca bkz. Binnaz Toprak, «Dinci Sağ.»)

64. Bkz. Gürsel, «Emperyalist Finans Kuruluşları», s. 158-62.

stratejisinin yol açtığı açıkları kapatmak için başka bir finansmana gerek duyulmamıştır. Grevlerin yasaklandığı, ücretlerin dondurulduğu, ve göçmen işçilerden gelen büyük miktarda dövizin ülkeye aktığı 1971 darbesi sonrasında, Türkiye pazarının tüketim mallarıyla doldurulması çabası hızla sürdürülmüştür. Örneğin Koç grubunun toplam satışları 1972-77 yılları arasında iki katına çıkarak 1.1 milyar doları bulmuş, kârı ise daha da hızlı artarak 103 milyon dolara çıkmıştı; oysa iç pazara yöneldiği için Koç 1977'deki döviz ihtiyacının yalnızca % 10'unu ihracatla karşılayabilmiş, geri kalanı için hükümete dayanmıştır.[65]

Bu geçici ferahlama döneminden sonra ekonominin tekrar çıkmaza girmesinde rol oynayan dış faktörlere de değinmek gerekir. Örneğin 1974 Kıbrıs çıkartması, adanın kuzeyinde bulunan askeri varlığı idame ettirmek açısından çok masraflı olmuştur. Dahası, A.B.D. parlamentosunun cezaen koyduğu ambargo tüm Export-İmport Bank kredilerinin askıya alınmasına neden olmuş, Türkiye daha önce Amerikan yardımıyla sağladığı bazı gereksinimlerini örneğin bazı askeri yedek parçaları, satın almaya zorlanmıştır.

İktisadi değişikliklerdeki en önemli öğe, kuşkusuz 1973 Orta Doğu savaşından sonraki petrol ambargosu ve OPEC fiatlarının artmasıdır. Bunlar Türkiye'yi iki yolla etkilemiştir. Dolaylı etkileri, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki enflasyonun pek çok ithal ürününün fiatını arttırması ve Batı Avrupa'daki iktisadi bunalımın yol açtığı işsizliğin işçi dövizlerinde bir düşüşe neden olmasıdır. Doğrudan etkileri ise ithal edilen petrolün ve petrol ürünlerinin maliyetlerindeki artıştır.[66] İşçi dövizleri 1976'da bunların sadece % 89'unu, 1977'de ise % 68'ini karşılayabilmiştir.

---

65. Business Week, 16 Ekim 1978, s. 186.

66. 1972-80 döneminde petrol ürünleri ithalâtının ithalât maliyetlerine ve ihracat kazançlarına oranı aşağıdaki gibidir:

	İthalât (milyon dolar)	İthalât maliyetine oranı (%)	İhracat gelirine oranı (%)
1972	128	8	14
1972	222	10	17
1974	752	18	49
1975	806	17	58
1976	1106	20	56
1977	1436	25	82
1978	1396	30	61
1979	1712	34	76
1980	3862	49	133

Kaynak: OECD Economic Surveys, Turkey (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1980), s. 49; OECD Economic Surveys, Turkey (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1984), s. 63.

70'li yılların ortalarına gelindiğinde kolay kalkınma dönemi sona ermişti. Üretimi sürdürebilmek ve döviz ihtiyaçlarını karşılayabilmek için artık yeni ve yaratıcı programlara ihtiyaç vardı. Bu dönemin hassas denge politikalarından biri de, koalisyon ortaklarını — özellikle MSP'yi — yabancılaştırmadan IMF ile ilişkileri düzenlemekte somutlanmıştır. Örneğin hemen «mini devalüasyon» diye adlandırılan «döviz kuru ayarlamaları», IMF'in mali önerilerini şiddetli bir devalüasyonun yol açacağı hükümet bunalımını yaratmadan yerine getirmek için tasarlanmıştır. Bu ayarlamalar 17 Nisan 1975'ten 1977 Haziran'ındaki seçimlere kadar Türk Lirasının A.B.D. doları karşısında % 20 değer kaybetmesine neden olmuştur. (Bkz. Tablo 12-3)

Bu dönemdeki çok daha önemli bir politik uygulama da «Dövize Çevrilebilir Mevduat» (DÇM) uygulamasıdır.[67] 1967'de AP İktidarı sırasında başlayan, 1973'te CHP koalisyonunca durdurulan bu uygulama, devlet garantisini kullanarak büyük miktarlarda dövizi hızla sağlamayı amaçlamaktaydı. Yurt dışında çalışan işçilerin tasarruflarını çekmek gayesi güdülmesine rağmen, gerçekte mevduat sahipleri daha çok yabancı ticari bankalar olmuştur. Böylece DÇM, Türk özel sektörünün Avrupa para piyasalarından kısa vadeli borç bulma aracı haline gelmiştir.[68] Uygulama, 1975'de AP başkanlığındaki koalisyonla yeniden başlatılmış, ve 1978'de CHP tarafından son verilmesine kadar sürmüştür. İşçi dövizlerinin de düşüş gösterdiği bu dönemde, kısa vadeli sermaye akışı bir hayli artmış, dış borçların hemen hemen yarısını oluşturmuştur.[69]

DÇM borçları 1977'de 2 milyar dolara,[70] 1978'de ise 2.97 milyar dolara[71] ulaşmıştır. Bu borcun yılda 90 milyon doları bulan faizi ile

67. DÇM ile, kurumlar ve şahısların (Türkiye'deki bir şahıs adına) döviz hesabı açabilmeleri, devlet garantisi ve pek çok avantaj sağlanarak mümkün kılınmıştır. Dövizin kaynağı sorulmamakta ve hesap, istendiği zaman geçerli döviz kuru karşılığından Türk Lirası olarak ödenebilmekteydi. Bu hesaplar kısa vadeli olup yüksek faiz oranlarına haizdi ve hazine tarafından garanti ediliyordu. Ayrıca DÇM devalüasyonlara karşı korunuyor, ve para istendiğinde dövize çevrilebiliyordu. (Doğan, **IMF Kıskacında Türkiye**, s. 132. Bu çalışma, DÇM'ye ilişkin pek çok gelişmeyi kapsamaktadır. Ayrıca DÇM mudileri, hesapları, ve bu hesapları kullananların bir listesi de verilmiştir.)
68. 1970 ile 1973 arasında toplam mevduat 72 milyon dolardan 463 milyon dolara yükselmiştir. (William Hale, **The Political and Economic Development of Modern Turkey** (New York: St. Martin's Press, 1981), s. 242.
69. Bu döviz akışları içinde DÇM'nin payının çok yüksek olduğu açıktır. Bu işlemin yeniden başlamasından yalnızca 7 ay sonra 1975 sonunda Türkiye'nin 975 milyon dolar olan döviz rezervinin 959 milyon dolarının DÇM'den kaynaklandığı bilinmektedir. (Doğan, **IMF Kıskacında Türkiye**, s. 133.)
70. Tüm İktisatçılar Birliği, **Aylık Bülten**, 55 (1979), s. 16.
71. Türkiye İşçi Partisi Merkez Bilim ve Araştırma Bürosu, «1978 Türkiye Raporu», **Yurt ve Dünya**, 14 (1979), s. 155. Hale, 1978 rakamını 3.1 milyar do-

birlikte, yatırılan paranın değerinin «döviz kuru ayarlamalarından» etkilenmeyeceği garantisinin neden olduğu zararı devlet ödemiştir.[72] Özetle, DÇM, acil döviz kıtlığı içinde bulunan Merkez Bankası'na kısa vadeli, yüksek faizli borçlar sağlayan, sonuçları vahim bir yöntem olmuştur. Durumu düzelteceğine, neden olduğu borçlanma ile Türkiye'nin ödemeler dengesi bunalımını pekiştirmiştir. 1977 Şubat'ında, hükümet yurt dışındaki diplomatik personelinin maaşlarını bile ödeyemez hale gelmiş, ithalât için döviz transferleri durdurulmuştur.

1978'de CHP hükümeti kurulduğunda da durum pek parlak değildi. Kişi başına düşen GSMH bir önceki yıl % 5.1 artarken, 1977'de yalnızca % 1.3 artmış,[73] dış borçlar 10 milyar doları aşmış.[74] ticaret açığı 4 milyar doları geçerek doruğa ulaşmıştı. Ekonomiyi ayakta tutabilmek için kısıtlı döviz kaynaklarının bulunmasına çalışılmış, bu amaçla 1978 yıllık planında hammadde ve ara mal ithali geçen yılla aynı düzeyde tutulurken, yatırım ve tüketim mallarınınki azaltılmıştı.

IMF ile ilişkilerinde uzun ve yıpratıcı bir sürtüşme istemeyen yeni hükümetin hemen devalüasyon yapmasına rağmen[75] IMF, yar-

---

lar olarak vermektedir ki bu da kısa vadeli dış borç toplamının % 43'ünü oluşturmaktadır.(**Development of Modern Turkey**, s. 242.)

72. Mart 1976'da yapılan % 3.3'lük devalüasyon tek başına 600 milyon TL tutan zarara neden olurken toplam zarar 1.3 milyar TL'na yükselmişti. (Tüm İktisatçılar Birliği, **Aylık Bülten**, 22 [1976], s. 3.) Devletin vergi gelirlerindeki en büyük pay çalışan kesimden kaynaklandığına göre, bu faiz ödemeleri ve zararlar, DÇM kredisini kullananlara (çoğunlukla ticarî burjuvaziye) doğrudan değer aktarımı anlamına gelir.

73. Hale, **Development of Modern Turkey**, s. 131.

74. Bkz. Tablo 12-2. Diğer birçok istatistikte olduğu gibi, Türkiye'nin dış borcu konusundaki veriler de çok değişmektedir. 1978 başındaki dış borç diğer kaynaklarca şöyle verilmiştir: 10 milyar dolar (Tüm İktisatçılar Birliği, **Aylık Bülten**, 55 [1979], s. 15), 12.5 milyar dolar (**Euromoney**, Haziran 1979, s. 45), ve 15 milyar dolar (Keyder, «Türk Demokrasisinin Ekonomi Politiği.»)

75. Devalüasyonu ihracatta bir miktar artış ile ithalâtta düşüş takip etti. Bunlar beklenen etkinin sağlandığını düşündürmekle birlikte, ithalâttaki düşüş devalüasyonun etkisinden çok iyice zorlaşan döviz transferinden kaynaklanmıştır. 1977 Şubatından sonra transferlerin giderek kısıtlanması düşüşü doğrudan etkilerden, ciddi miktarda ithalâtın yasadışı yollarla gerçekleşmesi ve dolayısıyla resmi kayıtlara geçmemesi de ithalatta kayda değer düşme olduğu izlenimini yaratmıştır. Yasa dışı ithalâtın en büyük finans kaynakları karaborsadan sağlanan dövizlerle işçi dövizleri olmuştur. Ayrıca bu dönemde «çifte finansman» yaygınlık kazanmıştır: ithal edilecek malın bedeli transfer edilmek üzere Türk Lirası olarak Merkez Bankası'na yatırılmakta, oysa Bankanın bu döviz transferini gerçekleştiremeyeceği ortada olduğu için para süresiz olarak bloke edilmekteydi. Bu arada döviz yasadışı yollarla elde edilerek yurtdışında ödenmekte ve mal, gö-

dımı bekleterek başka «kemer sıkma» önlemleri de alınmasını istemiş, bu durum ise CHP hükümetinin giderek daha zor durumda kalmasına yol açmıştır. Her yeni önlem Başbakan Bülent Ecevit'in tehlikeli bir denge üzerine kurulu kabinesinden haftalar süren tartışmalar sonucu geçtikçe, hükümetin yaşama ihtimali biraz daha zayıflamaktaydı. Sonunda, IMF'in isteksiz tavrı ve yetersiz dış yardım[76], beceriksiz kararlar, hükümetin iktisadi politikasının başarısızlığını hazırladılar. Uluslararası finans kuruluşlarıyla anlaşamayan, ekonominin bunalımına çare bulamayan ve artan siyasi çatışmaları engelleyemeyen yönetim, popüler desteğini de giderek kaybetti. 14 Ekim 1979'da ara seçimlerdeki büyük yenilgiden sonra Ecevit istifa etti; 12 Kasım'da yerine geçen AP azınlık hükümeti ise derhal Türkiye'nin üçüncü «istikrar önlemleri» paketini hazırlamaya koyuldu. Bu önlemler 24 Ocak 1980'de ilân edildiler.[77]

---

rünürde kredi karşılığında Türkiye'ye gönderilmekteydi. Malın bedeli Merkez Bankası'na yatırıldığı müddetçe kredi karşılığı ithalât yasaldı. Sanayicilerin ithalât için iki kere ödeme yapmakta tereddüt etmemeleri, fabrikaların ithal hammadde ve ara mal eksikliğinden düşük kapasitede çalıştığı Türkiye'nin içinde bulunduğu acı durumu göstermektedir. Keza, ihracat artışının da devalüasyona bağlı olup olmadığı kesin değildir. Herşeyden önce 1977 ihracatı olağanüstü düşük olduğundan sonraki yıllarla kıyaslanması yanıltıcıdır. Ayrıca artışın büyük ölçüde 1977 tarımsal ürün stoklarından kaynaklandığı öne sürülmektedir. (İcen Börtücene, «Ekonomik Önlemler Üzerine Bazı Düşünceler,» **Yeni Ülke**, 7 [1979], s. 18.) Gerçekten de, Türkiye ihracatında tarımsal ürünlerin payı 1.04 milyar dolardan 1.54 milyar dolara yükselmiştir ki, bu bir yıl içinde beklenmedik % 48'lik bir artışa tekabül eden son on yılın en yüksek değeridir. (OECD, **Turkey** [1980], s. 50.) Devalüasyonun tarımsal olmayan ihraç ürünlerini tersine etkilemiş olması daha olasıdır, çünkü imal edilen ürünlerin girdilerinin % 64'ten fazlası ithal edilmektedir. (Börtücene, «Ekonomik Önlemler Üzerine Bazı Düşünceler», s. 24).

(76) Yine de, IMF ile uzlaşma çabaları bazı sonuçlar vermiştir. 1978'de 1.52 milyar dolar olan cari hesap açığı, daha önce kabul edilen 450 milyon dolarlık proje kredisi, 295 milyon dolarlık indirim, 373 milyon dolarlık hükümet kredisi ve özel krediyle karşılandı, ve 175 milyon dolar IMF'ten yürürlükteki standby anlaşması uyarınca alındı. (OECD, **Turkey** [1980], s. 15-16.) 20 Mayıs 1978'de OECD konsorsiyumu 814 milyon dolarlık borcu ertelemeye karar verdi. (Tüm İktisatçılar Birliği, **Aylık Bülten**, 55 [1979], s. 15.) 1979'da 40 milyon dolarlık yeni uluslararası banka kredisi ve onaltı OECD ülkesinden (sadece üçte biri o yıl kullanılmak üzere) toplam 961 milyon dolar alındı. Başka borçların da ödeme planlarına bağlanması ve ertelenmesi toplamı 4 milyar dolara yükseltti. (OECD, **Turkey** [1980], s. 15-16.) Buna rağmen, gelen yardım Türkiye'nin gereksinimlerini karşılamaya yetmekten uzaktı.

77. Bu önlemlerin özeti için bkz. OECD, **Turkey** (1980), s. 32-35. Bu paketin, Demirel'in ekonomik danışmanı, 1970 önlemlerinin mimarı, ve daha sonra 1983 seçimlerinde başbakan olacak olan Turgut Özal tarafından hazırlanmış olması kayda değer.

Önlemlerin birçoğu 1958 ve 1970'teki paketlerdekinin hemen hemen aynılarıydılar, ancak bu kez devletin rolü öncekinden çok daha fazla azaltılıyor, sanayileşme stratejisi ithal ikameciliğinden kati olarak ihraç ürünlerine yönlendiriliyor ve «piyasa güçlerine» daha çok ağırlık tanınıyordu. Genelde 24 Ocak kararları tipik bir IMF planıydı ve Batı bu kararları «cesur ve cüretli» olarak niteleyerek memnuniyetle karşıladı. 16 Nisan'daki OECD toplantısı 1.16 milyon dolar yardım vaadiyle sonuçlandı.[78] 18 Haziran'da, toplamı 1,650 milyon dolar tutan üç yıllık bir IMF standby kredisi verileceği açıklandı ki, bu miktar Türkiye kotasının neredeyse 6 katıydı ve o güne kadar standby kredisi olarak verilmesi kararlaştırılan en büyük miktardı. OECD ülkeleri, 1978 ve 1979'da yeni ödeme programlarına bağlanmış olan 2.9 milyar dolarlık borçların ödeme programını bir kez daha yeniden düzenlemeyi kabul ettiler. Avrupa Ekonomik Topluluğu ise 31 Haziran-1 Temmuz toplantısında beş yılda 336 milyon sterlinlik yardım vermeye karar verdi.[79]

Türkiye'de ise 24 Ocak kararları işçi sınıfının oldukça etkin direnişiyle karşılaştı. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) özellikle azalan oranlı vergi reformu önerisine ve ücretlerin kontrolüne karşı muhalefette önemli rol oynadı. Ayrıca parlamenter muhalefetin bir bölümü de tüm paketin Anayasaya uygunluğunu sorgulayarak özellikle Kamu İktisadi Teşekküllerine yapılan sübvansyonun kaldırılmasına ilişkin kararlar konusunda mücadeleye girdi. Dolayısıyla AP azınlık hükümetinin önerilen tüm politikaları uygulayabileceği kuşkuluydu. Bazı çevrelerde, ülkedeki siyasi terör ile mücadele edebilmek için «olağanüstü hal kanunu» uygulamasına ve hattâ askeri yönetime destek giderek artmağa başladı.

Türkiye yıllardır bunalım içindeydi. 1970'lerin ikinci yarısında tırmanan siyasi gerginlik ve kargaşa giderek yalnızca 1980'in ilk 6 ayında 1600'u aşkın insanın ölümüne neden olan bir tür iç savaşa dönüşmüştü. Partizanlık devletin her yanına nüfuz etmiş, parlamento felce uğramıştı. Ekonomiye tam bir durgunluk hakimdi; sanayi ancak yarı kapasite ile çalışıyordu. İktidar ise tam bir siyasi acz içine düşmüştü. Böyle bir ortamda, 12 Eylül 1980'de ordu üçüncü kez müdahalede bulundu. Ordu desteğinde kurulan kabinede ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı olarak 24 Ocak kararlarının mi-

78. A.B.D. ve Federal Almanya 295'er, İtalya 115, Fransa, Japonya ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 100'er milyon dolar, diğer ülkeler ise daha düşük meblağlarla katılmışlardır. Ancak sadece 650 milyon doların şartsız verilmiş olması dikkat çekicidir. Bu miktar üç yıllık petrol ihtiyacından azdı. (Info-Turk Agency, **Bulletin** (İngilizce), 42 (1980), s. 2.)

79. IMF kredisi, her safhası hükümetin belli iktisadi önlemleri uygulamasına bağlı olan, belirli bir program uyarınca kullanılacaktı. AET yardımının 228.75 milyonu düşük faiz karşılığı bağış biçimindeydi. 137.25 milyon ise Avrupa Yatırım Bankası borcuydu. (Economic Intelligence Unit, **Qarterly Economic Review of Turkey** [Üçüncü dönem 1980], s. 14-16.)

marı olarak bilinen Turgut Özal da yer aldı ve bu kararların uygulanması için kendisine gerekli destek sağlandı.

Bu yazı kaleme alındığında bu girişimleri değerlendirmek için vakit henüz çok erkendi.[80] Ancak, askeri darbeyi izleyen dönemin politikalarına, özellikle 1983 seçimlerindeki zaferinden sonra Özal'ın Anavatan Partisi'nin yönetimine, Türkiye'nin bilinegelen karma ekonomisinin yepyeni bir biçimde yeniden yapılanmasını hızlandıran ögeler olarak yaklaşılabilir. İlk ağızda bazı göstergelerde gözlemlenen düzelmelerin uzun vadede sürüp sürmeyeceğini zaman gösterecektir.[81] Gerek Türkiye'de gerekse başka ülkelerde uygulanmış olan 24 Ocak kararlarına benzer politikalar ister istemez bu uygulamaların toplumsal bedelini de akla getirmektedir.

SONUÇ

Türkiye'nin gelişmiş kapitalist ülkeler ve uluslararası finans kuruluşlarıyla ilişkileri iç siyasi gelişmeler ışığında incelendiğinde, bir bunalımlar ve IMF tarafından önerilen istikrar paketleri döngüsü ortaya çıkmaktadır. Bu dönemsel belirtilerin ve kısa vadeli çözümlerin ardında ise giderek ağırlaşan bir borç yükü ve onun siyasi bağımsızlık, iktisadi otonomi ve uzun dönemli toplumsal yapılanma ile bağlantılı sonuçları yatmaktadır.

İstikrar programları, ekonominin düzeltilmesi için tasarlanan salt teknokratik önlemler olmaktan ziyade, derin iç ve dış siyasi boyutları içermektedir. Bu programlar, belirli bir ekonomi anlayışına dayalı bir dizi klasik önlemlerden oluşurlar, ve ana hatlarıyla, enflasyonu dizginlemeyi, yatırımları arttırmayı, serbest piyasa oluşturmayı ve devletin iktisadi işlevini azaltmayı amaçlarlar. Tipik öneriler (belki de talepler denmeli) şunlardır:

---

80. 24 Ocak istikrar önlemleri konusunda yayınların sayısı şimdiden oldukça kabarıktır. Bkz. Emin Çölaşan, **24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası** (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1983); Osman Ulagay, **24 Ocak Deneyimi Üzerine** (İstanbul: Hil Yayınları, 1983); Aslan Başer Kafaoğlu, **24 Ocak Uygulaması ve Bazı Gerçekler** (İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1981); Nazif Ekzen, «1980 Stabilizasyon Paketinin 1958, 1970 ve 1978-1979 Paketleri ile Karşılaştırmalı Analizi,» İlhan Tekeli v.b., **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım** (Ankara: Yurt Yayınları, 1984); M. Sönmez, **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: I, 24 Ocak Kararları ve Sonrası** (İstanbul: Belge Yayınları, 1980).

81. Pek çok gelişme konjonktürel olmuştur. Örneğin, petrol fiatlarındaki düşüş ithalât bedelini azaltmağa yardımcı olmuş, aynı zamanda Iran-Irak savaşı Türkiye ihracatçıları için yeni bir pazar oluşturmuştur. Ancak, Türkiye sanayicilerinin hedef aldığı Ortadoğu ülkelerindeki kötüleşen iktisadi durum ve işçi dövizlerinde düşüşe neden olan Batı Avrupa'nın süregelen işsizlik sorunu uzun dönemde iyimser olmayı engellemektedir. Sözkonusu ihracat patlaması bile yer yer tartışmalıdır. Bazı şirketlerin, hükümet teşviklerinden faydalanmak için «hayali ihracat» yaptığı bilinmektedir.

1. Kambiyo ve ticaret kısıtlamalarının yürürlükten kaldırılması veya liberalizasyonu.
2. Döviz kurunda devalüasyon.
3. Banka kredilerinin denetimi, yüksek faiz oranı ve rezervler.
4. Özellikle sosyal hizmetler harcamalarının kısılması, vergilerin yükseltilmesi, Kamu İktisadî Teşekküllerine ve tüketicilere sübvansiyonun azaltılması gibi yollarla hükümet açıklarının denetlenmesi.
5. Ücret kontrolü.
6. Fiatların serbest bırakılması.
7. Para arzının kısılması.
8. İş ortamının güvenliliğinin arttırılması.
9. Yabancı sermayeye kolaylıklar sağlanması.[82]

Bu önlemlerin dayandığı mantık iyi kavranmakla birlikte, üstü kapalı sonuçları yetkililerce hiç gündeme getirilmez.

Örneğin devlet açıklarının denetimi pek az kişinin karşı çıkacağı bir amaçtır. Ancak, Kamu İktisadî Teşekküllerinin malî açıdan kendine yeterli olmaya zorlanması[83] çalışanların yaşam standardında zorunlu bir düşüşe neden olacaktır, zira bu kuruluşlar pek çok temel tüketim maddesini (tekstil, deri, şeker vb.) düşük fiata sağlamaktadır. Üstelik, işsizliğin ve eksik istihdamın öteden beri çok yüksek olduğu bir ülkede[84] Kamu İktisadî Teşekkülleri verimlilik ve kârlılık uğruna vazgeçilmemesi gereken büyük iş imkânları sağlamaktadır. Nihayet, sosyal hizmet harcamalarının ve hizmet düzeyinin, sanayileşmiş ülkelerdekinin çok altında olduğu bir ülkede daha da azaltılmaları tamiri zor sonuçlar doğuracaktır.

Döviz kurunun devalüasyonunun amaçlarından biri ithalâtı azaltmaktır. Ne var ki bu önlem ancak mantıklı bir politikayla desteklenirse başarılı olabilir. Bu sağlanmaz da, üstelik ithalât kısıtla-

82. Payer, **The Debt Trap**, s. 33; Girvan ve Bernal «IMF and the Foreclosure of Development Options», s. 40. Bu önlemler uluslararası para düzeni ve IMF'in kuruluşundan önce de bir biçimde dayatılmaktaydılar. Örneğin, 7 Aralık 1861 tarihli bir İngiliz Ticaret Odası raporunda, Osmanlı İmparatorluğu altın standardına dönmeye (ki bu hem para arzını kısmak, hem de devalüasyon anlamına geliyordu), devletin emek arzı ve fiatlarındaki denetimine son vermeğe, devlet tekellerini kaldırmağa ve yabancıların Türkiye'de toprak alabilmelerine müsaade etmeğe davet ediliyordu. (Emine Kıray, «Foreign Debt and Structural Change in the 'Sick Man of Europe': the Ottoman Empire, 1850-75», doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1987.)

83. *Kamu İktisadî Teşekkülleri özellikle 70'li yıllarda ciddî açıklarla çalışmışlardır*, 1978 ve 1979'da bu açıklar 52 ve 60 milyar TL'na ulaşmışlardır. (OECD. **Turkey** |1980|, s. 19.)

84. Resmî kayıtlara göre işsizlik 1978-80 yılları için sırasıyla % 12.7, % 15.4 olmuştur. (Yakup Kepenek, **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi** (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1983), s. 574.)

maları kaldırılır ve ülkeye para yardımı akarsa tam tersi sonuçlar oluşabilir. Gerçekten de azalması bir yana, dış ticaret açığı istikrar önlemlerinin ardından sistematik olarak büyümüştür.

Bir ülkenin ödemeler dengesini düzeltmenin ana yolu döviz kazançlarını arttırmaktır. İstikrar önlemleri ithal ikameci değil ihracata yönelik sanayileşmeyi savunur. Bu tür önlemler Türkiye'de de değişik çevrelerden büyük destek bulmuştur. Ancak, ihracata yönelme, dünya pazarlarının mantığına uygun davranmayı gerektirmekte, yani uluslararası işbölümüne uyum sağlamak anlamına gelmektedir. Bu ise özgül bir planlama ve kaynak dağılımı gerektirir. Uluslararası işbölümü gelişmiş kapitalist ülkelerce belirlendiğinden, buna uyum sağlamanın gelişmekte olan ülkelerin uzun vadede yararına olmaması doğaldır. Örneğin, 1950 ve 1960'larda tarımsal ürün ihracatına bel bağlamanın yol açtığı açmazlar iyi bilinmektedir. Ayrıca, ihracatı arttırmak, ihraç ürünlerinin maliyetini düşük tutmayı gerektirir, ancak tarım ürünleri dışındaki ihraç ürünlerinin pek çok girdisi ithal edildiğinden bu kolayca gerçekleştirilebilecek bir hedef değildir. İhraç fiatlarının ayarlanabilecek en kolay öğesi emeğin maliyeti olduğundan, ihracata yönelme ücret kontrolunu gerektirmektedir. Bu ise grevlerin yasaklanmasını ve hattâ tüm sendikal faaliyetlerin durdurulması anlamına gelir. Bu önlemlerin toplumun hayat standardını nasıl etkileyeceğini tahmin etmek zor değildir.[85]

Keza, iş ortamının güvenliğini sağlamak ve tasarruflarla, yatırımları arttırmak toplumsal huzuru gerektirmektedir. Eğer bu huzur yaşam standardını ve sosyal hizmet düzeyini yükselterek elde edilemezse, silâh zoruyla sağlanacaktır. Bu unsur ücret kontrolü ihtiyacıyla birleştiğinde otoriter rejimlerin istikrar önlemlerinin uygulanmasında demokratik rejimlerden niye daha tercih edilir olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, askeri darbeler mutlaka uluslararası finans kuruluşlarının kışkırtmasıyla yapılmamış olsalar da, yönetimi zorla ele geçirmenin gerekçeleri ve kazanımları aslında oldukça açıktır.

Bu politikaların özel sektöre yönelikliği, gelişmekte olan ülkeleri ulusararası sermayenin nüfuz alanına daha da sokar. İstikrar önlemleri, ülkenin sınıfsal yapısını, dünya kapitalist düzenine eklemlenmeğe hazır ve kadir olan «çağdaş» kapitalist sınıfların lehine korur, yeniden üretir, ve güçlendirir. Alternatif gelişme yollarını ise, bağımsız rejimlere, toplumsal desteklerini yitirip devrilinceye, ya da değiştirilinceye kadar yardım yapılmasını etkin bir biçimde engelleyerek, zayıflatmaya çalışırlar.

Türkiye'nin deneyimi, bu politikaların siyasi ve toplumsal so-

85. Gerçek ücretler 1970-72 yıllarında % 10 düşmüş (Hale, **Development of Modern Turkey**, s. 218), 1977-82 yıllarında ise % 50 azalmıştır. (OECD, **Turkey** İçeşitli yıllar).

nuçlarını çarpıcı bir biçimde göstermektedir. Ancak Türkiye tek olmaktan uzaktır, ve uluslararası finans kuruluşlarıyla gelişmekte olan ülkeler arasındaki çarpık ilişki örneklerinden yalnızca biridir. Bu gerçek belki de bütün zincirin en zayıf halkasıdır. Tek tek ülkeler bu kuruluşlarla etkin olarak başa çıkamayabilirler ama, ortak gereksinimleri ve amaçları doğrultusunda örgütlenebilirler. Pazarlık edebilecek güçte olmaları için, iktidarların halkın desteğine sahip olmaları gereklidir, oysa bu destek hükümetlerin finans kuruluşlarıyla uzun ve tavizkâr mücadeleleri sonucu kolayca zayıflatılabilmektedir. Öyle ise bu iktidarların iktisadi politikalarını belirlerken kesin tercihler göstermeleri, bu süreci geçici bir dönem olarak görmeleri ve iktisadi politikalarındaki önceliklerini bu gerçekliği dikkate alarak saptamaları gerekmektedir. Bu önceliklerin çalışan kesimler için daha yüksek yaşam standardı ve işsizlik oranının düşük tutulması gibi klâsik görünümlü hedefleri içermesi bugün her zamandan daha çok gereklidir.

Tablo 12 — 1 Dış Ticaret ve İşçi Dövizleri: 1950 — 80
(Milyon Dolar)

	İhracat	İthalât	Ticaret Dengesi	İşçi (a) Dövizleri
1950	262	252	+ 11	
1951	314	354	— 40	
1952	363	489	— 126	
1953	396	468	— 72	
1954	335	421	— 86	
1955	313	438	— 125	
1956	305	358	— 53	
1957	331	346	— 15	
1958	247	284	— 37	
1959	363	433	— 70	
1960	321	468	— 147	
1961	347	509	— 162	
1962	381	622	— 241	
1963	368	688	— 320	
1964	411	537	— 126	9
1965	464	572	— 108	70
1966	491	719	— 228	115
1967	523	685	— 162	93
1968	496	764	— 268	107
1969	537	801	— 264	141
1970	588	948	— 360	273
1971	677	1,171	— 494	471
1972	885	1,563	— 678	740
1973	1,317	2,086	— 769	1,183
1974	1,532	3,777	— 2,245	1,426
1975	1,401	4,738	— 3,337	1,312
1976	1,960	5,129	— 3,169	982
1977	1,753	5,797	— 4,044	982
1978	2,288	4,599	— 2,311	983
1979	2,261	5,069	— 2,808	1,694
1980	2,290	7,909	— 4,999	2,071

Not: (a) İşçi dövizleri 60'lı yılların ortalarında önem kazanmıştır.

Kaynak: Krueger, **Foreign Trade Regimes**, s. 22 (1950-59); OECD, **Turkey** çeşitli yıllar) (1960-80); Erdoğan Alkin, «Dış Ticaret» **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983-85), cilt. 2, s. 458 (işçi Dövizleri, 1964-69).

Tablo 12 — 2 Dış Borçlar, Borç Faiz Ödemeleri ve Dış Krediler, 1966—80 (Milyon Dolar)

	Borçlar (a)		Ödemeler		Dış Krediler	
	Uzun Vadeli	Kısa (b) Vadeli	Ana Para	Faiz	Proje	Program
1966	1,131		90	27	56	162
1967	1,250		77	26	83	162
1968	1,419		96	29	127	145
1969	1,647		92	36	174	106
1970	1,840		100	43	179	217
1971	2,227		111	52	219	89
1972	2,450	19	161	63	222	73
1973	2,869	279	127	80	328	48
1974	3,120	216	149	92	237	33
1975	3,165	1,398	158	105	381	6
1976	3,588	3,441	167	144	608	6
1977	4,299	6,600	196	167	499	3
1978	6,356	7,469	264	164	450	110
1979	10,993	3,556	403	224	422	677
1980	13,477	2,480	405	596	547	1,811

Notlar : Uzun dönemli tutarlı dış borç ve kredi verileri bulmak zor olmaktadır. Buradaki borç ve ödemelerle ilgili veriler Dünya Bankası'ndan, kredi verileri ise Türkiye'deki resmi kaynakları kullanan çalışmalardan sağlanmıştır. Veriler kıyaslanırken bu durum dikkate alınmalıdır. Ayrıca, yukarıdaki değerler askeri yardımı kapsamamaktadır.

(a) Borç rakamları dönem sonları içindir ve yalnızca tevdi edilen miktarları gösterir.

(b) Kısa vadeli borçlanma 70'li yılların sonlarında önem kazanmıştır. Daha önceki dönemler için veri yoktur. Ancak önemli miktarlarda olmadığı düşünülmektedir.

Kaynak : Dünya Bankası, **World Debt Tables** (Washington, D.C. : Dünya Bankası, değişik yıllar) (Borçlar ve Ödemeler, 1966-74); Dünya Bankası, **World Table.** (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1984), cilt 1, s. 347 (Borçlar ve Ödemeler, 1975-80): Dünya Bankası, **Turkey: Policies and Prospects for Growth** Washington D.C.: The World Bank, 1980), s. 269 (Kısa Vadeli Borçlar, 1972-79); Alkin, «Dış Ticaret», s. 458-59 (dış krediler); Seyfettin Gürsel, «Dış Borçlar», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983-85), cilt 2, s. 471 (kısa vadeli borçlar, 1980).

Tablo 12 — 3 Türk Lirası Cinsinden ABD doları değerleri: 1923—80

Başlangıç (a)	TL/dolar (b)	Başlangıç	TL/dolar (b)
1923	1.68	8 Temmuz 1975	14.25
1924	1.88	8 Ağustos 1975	14.50
1925	1.83	28 Ağustos 1975	14.75
1926	1.91	28 Ekim 1975	15.00
1927	1.94	15 Mart 1976	15.50
1928	1.95	4 Nisan 1976	16.00
1929	2.07	27 Ekim 1976	16.50
1930	2.12	1 Mart 1977	17.50
1931	2.11	21 Eylül 1977	19.25
1933	1.66	1 Mart 1978	25.00
1934	1.26	10 Nisan 1979	26.50
1940	1.38	10 Mayıs 1979	26.50
7 Eylül 1946	2.80	10 Haziran 1979	47.10
23 Ağustos 1960	9.00	25 Ocak 1980	70.00
10 Ağustos 1970	*14.85*	*2 Nisan 1980*	73.70
28 Aralık 1971	14.00	9 Haziran 1980	78.00
16 Şubat 1973	13.85	4 Ağustos 1980	80.00
15 Ağustos 1973	14.00	11 Ekim 1980	82.70
14 Mayıs 1974	13.50	26 Ekim 1980	84.80
20 Eylül 1974	13.85	9 Kasım 1980	87.95
17 Nisan 1975	14.00	10 Kasım 1980	89.25

Notlar: (a) 1923-40 yılları arası değerler yıllık ortalamadır.

(b) Bu değerler 1940-46, 1953-60, 1970-71, ve 1979-80 yılları arasında uygulanan çeşitli prim sistemleri ve çapraz kur uygulamalarını yansıtmamaktadır.

Kaynak: Hale, **Development of Modern Turkey**, s. 262-63: OECD Economic Surveys, **Turkey** (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development 1985), s. 65.

Sonuç

İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak

Türkiye'nin geçmişinde toplumsal ve iktisadi altyapıdan bağımsızlaşmış bir seçkin yönetiminden söz edilebilse bile, kapitalizmin gelişimi ve yeni hakim sınıfların giderek egemenliklerini kuruşu ile bu tür yönetimlerin ömrünün tükendiği açıktır.

Türk «ulusal» kapitalizminin köklerinin Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarına kadar uzandığı bilinen bir gerçektir.[1] Bu sürecin dinamikleri ve gelişimi başka çalışmalarda tartışıldığından burada tekrarlanması gerekmemektedir. Ancak şu kadarı kaydedilebilir: Gelişmekte olan sosyal sınıflarla askeri-bürokrat seçkinler arasındaki çelişki, 1923 İzmir İktisat Kongresinde[2] gözlemlendiği gibi, tüm cumhuriyet dönemi boyunca da sürmüştür. 1950 seçimleri, bu gelişen sınıfların bir bakıma ilk ve su götürmez zaferidir. Bununla birlikte müdahaleci bürokrasinin burjuvaziyi kontrol etme eğilimi ile, burjuvazinin devlet korumacılığından değilse de kontrolundan kurtulma çabası arasındaki mücadele, Türkiye siyasi hayatına daha uzun yıllar damgasını vurabilmiştir.

1960'ların sonuna gelindiğinde, toprak sahipleri ile ticaret ve sanayii burjuvazisi ittifakında ciddi çatlaklar belirmeğe başlamıştır. 1950 zaferinin mirasına konan Adalet Partisi (AP) de, hızla gelişen örgütlü şehir burjuvazisi karşısında, toprak sahiplerinin ve yerel tüccarların kendi çıkarlarını savunabilecek partiler kurmaları üzerine parçalanmaya başladı.[3] İlkin yeni anayasanın siyasi örgütlenme ye katılmayı teşvik edici etkisi ile siyasi partiler arası çelişmeler

1. Özellikle bkz. Zafer Toprak, **Türkiye'de «Milli İktisat» 1908-1918** (Ankara : Yurt Yayınları, 1982); ayrıca, Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu** (İstanbul: Uygarlık Yayınları, 1982); Feroz Ahmad, «Doğmakta Olan Bir Burjuvazinin Öncüsü : Genç Türklerin Sosyal ve Ekonomik Politikası, 1908-1918», **İttihatçılıktan Kemalizme** (Ankara : Kaynak Yayınları, 1985) içinde, s. 34-80.
2. Bkz. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi — 1923 İzmir : Haberler, Belgeler, Yorumlar** (Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971).
3. 18 Aralık 1970'te kurulan Demokratik Parti özellikle toprak sahiplerini temsil ediyordu. 25 Ocak 1970'te kurulan Milli Nizam Partisi, gücünü esnaf ve zanaatkâr kesimiyle gelenekseł sermayeden alan dinci bir partiydi. Diğer Poujadist bir örgüt olan Milliyetçi Hareket Partisi ise 8-9 Şubat

olarak beliren bu bölünmeler giderek 1970'lerin sonunda Türkiye'ye tümüyle hakim duruma gelirken, ülkede toplumsal ve siyasi ortam hızla örgütlü sermayenin hegemonya kurma çabasıyla kuşatılmış geleneksel kesimlerin varolma mücadelesi arasında bir savaşa dönüşmüştür.

Siyasi Gelişmeler: 1971—1980

12 Mart 1971'de, Genel Kurmay Başkanı ve Silâhlı Kuvvetler Komutanları, Cumhurbaşkanı ve Meclis Başkanlarına verdikleri bir muhtıra ile sivil hükümeti, ülkeyi «anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine» sürüklemek ve «Anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirmemiş» olmakla suçlayarak, eğer hükümet acilen gereken tedbirleri almazsa Silâhlı Kuvvetlerin «kanunların kendisine vermiş olduğu, Türkiye Cumhuriyetini korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine alacağını» belirtti.[4] Bunun üzerine Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki AP hükümeti istifa etti, ve 26 Mart'ta eski Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) üyesi Nihat Erim'in başkanlığında bir teknokratlar hükümeti kuruldu. Her ne kadar hükümet böylece sivillere terkedilmiş ise de, ordu kontrolu elde tutarak, geniş bir baskı uygulamasına geçti. Nerdeyse tamamen Sol'a yönelik olan bu baskı dönemi boyunca öğrenciler, işçi liderleri, sanatçılar, yazarlar, gazeteciler, öğretim görevlileri ve politikacılar gözaltına alındılar ve işkence gördüler.[5] Muhtırayı izleyen aylar boyunca birçok genç silâhlı çatışma sırasında öldürüldü, kimisi hapislerde can verdi, Deniz Gezmiş ve arkadaşları da idam edildi. Bu arada, baskının yarattığı güven ortamı, yatırımların ve verimliliğin (grev yasağının da katkısıyla) artmasına yol açıyor, bir yandan gerçek ücretler düşerken, öte yandan ekonomi serpiliyordu.

Fakat sokakta sağlanan istikrar hükümette gözlemlenemiyor, Erim hükümeti kısa zamanda yıkılıyordu. Kendisinden yeni bir hükümet kurması istenen Erim'in ikinci kabinesi de ancak 11 Aralık 1971'den 17 Nisan 1972'ye kadar sürebildi. Hükümetlerin düşmesine yol açan etkenler arasında şüphesiz Erim'in lider olarak başarısızlığının, yetkilerini kullanamayışının ve gerekli olmadığı hallerde dahi uzlaşmacı bir uslûbu benimsemesinden söz edilebilir. Dolayısıyla, hükümetten beklenen «reformlar» hiç bir zaman gerçekleştirileme-

---

1969'da parti kongresinde yeni adını almış, ve o tarihten sonra faaliyetini arttırmıştır. Üç parti de taraftarlarını AP'nin seçmen tabanından toplamışlardır.

4. Muhtıranın tam metni için örneğin bkz. Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi: 1945-1971** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976), s. 410-411.
5. Bu olayların kimisi hakkında belgeler için bkz. Jane Cousins, **Turkey: Torture and Political Persecution** (Londra: Pluto Press, 1973).

diği gibi, aksine, Erim baskı ve işkenceye göz yumup, 1961 Anayasa'sının (ona göre fazla ileri olan) kişi özgürlüklerine ilişkin maddelerini sınırlayan değişiklikleri önerirken, bir yandan da Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin oluşturulması fikrini desteklemekteydi. İlk Erim kabinesinin Aralık 1971'de düşmesine 11 «ilerici» reform yanlısı bakanın istifası yol açmıştı; gerçekten de Erim'in başarısızlığının nedeni olarak genellikle reformların gerçekleştirilme hızının yetersizliğinden duyulan huzursuzluk gösterilmiştir. Fakat bu yorum, reformların içeriğinin ne olduğu sorusunu gündeme getirir. Gerçekten de bu boyut, Erim'in, Doğu Anadolu'lu toprak ağalarından önde gelen reform aleyhtarı Ferit Melen'in 22 Mayıs 1972'de başbakanlık görevini üstlenmesiyle neden yerinden edildiğine de ışık tutar.

1971 darbesi, 1960'larda gelişip serpilen şehir sanayi burjuvazisinin, hakim ittifak üzerinde hegemonya kurmaktaki başarısızlığı ile yakından ilişkilidir. Şüphesiz, süregelen siyasi kargaşa, şehir gerillası eylemleri, işçi sınıfının artan militanlığı, ve sivil hhükümetin bu gelişmeler karşısındaki aczi, askeri darbenin gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak, bunların yanı sıra ordunun Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) yoluyla kapitalist ortamla eklemleştirilmesinden, hükümetin Uluslararası Para Fonu'nun (International Monetary Fund—IMF) iktisat politikası reçetelerine yeterince sarılamayışına kadar çeşitlenen iktisadi nedenler de temel önem taşımaktadır. 1960'ların sonları, örgütlü şehir sermayesi ile, küçük kırsal sermaye arasında en bariz olarak Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği yönetiminin kazanılması mücadelesinde dışa vuran bir dizi çatışmaya sahne olmuştu.[6] Erim hükümeti, açık seçik büyük şehir sermayesinden yana tavır takınmış; 1961 Anayasasının öngördüğü toplumsal refah sağlamağa dönük tedbirleri, örneğin toprak reformunu içeren bir program hazırlamıştır. Her ne kadar bu politikalar önde gelen işadamlarından Vehbi Koç ve Nejat Eczacıbaşı'ndan destek gördüyse de, küçük sanayici ve tüccarlarla toprak sahiplerinin ciddî eleştirilerine maruz kalıp sonunda bu direnişe kurban gitti.

Son tahlilde, tarım reformu, köktenci bir programın bir öğesi değil, gelişen sanayi burjuvazisinin tarım sektörünün çağdaşlaştırılması talebi idi. Tarım reformu gerçekleştirilmediği gibi, tarımı destekleme fiyatları düşürülerek sanayie değer aktarımı sağlanmaya çalışıldı.[7] Toptan değerlendirildiğinde, darbenin bütün hedeflerini gerçekleştiremediği, toprak sahiplerinin ve ticaret burjuvazisi-

6. Örneğin bkz. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, «Kitap Tanıtma : Feroz Ahmad, The Turkish Experiment in Democracy : 1950-1975», Toplum ve Bilim, 11 (Güz'1980), s. 131-140.

7. Tarım ürünlerinin göreli fiyatı 1970'te 104,1' den 1971'de 97,6'ya düşmüş, 1972'de ise 105,2'ye yükselebilmiştir. Benzer bir düşüş 1980'de de gözlemlenmiştir. (Yakup Kepenek, Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi (Ankara : Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1983), s. 333.)

nin hakim ittifak içindeki konumlarını sarsacak herhangi bir kalıcı tedbir getiremediği görülecektir. Her ne kadar gerçek ücretler düşürülmüş, grevler yasaklanmış, ve sendikalar baskıya maruz kalmış ise de, bütün bunlar kısa ömürlü olmuş ve sol bu baskı döneminden eskisinden daha güçlü çıkmıştır. Türkiye kapitalizmi için kayda değer uzun dönemli bir yarar sağlanamamıştır. Bu dönemin ardından Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) örgütlü şehir burjuvazisinin sesi giderek yükselen sözcülüğünü üstlenir oldu.

1973 bir hesaplaşma yılı oldu. Görev süresi dolmak üzere olan Cevdet Sunay'ın yerini doldurmak için cumhurbaşkanlığı seçimine gidildiğinde, sivil parlâmentonun asker adayı emekli Genel Kurmay Başkanı (ve 12 Mart muhtırasını imzalayan generallerden) Faruk Gürler'i desteklememe kararında kararlı olduğu görüldü. Birbirini izleyen oylamalar boyunca ordu yönetiminin talebini inatla geri çevirerek askerlerin prestijine darbe indirirken, parlâmento Sunay'ın görev süresini uzatmayı da kabullenmedi. 13 Mart'tan 6 Nisan'a kadar süren bu bunalım sonunda (keza eski bir asker olmakla birlikte partilere daha makbul görülen) emekli Amiral Fahri Korutürk'ün şahsında uzlaşılabilir bir aday bulundu.

14 Ekim 1973'de yapılan genel seçimlerin sonucu da 12 Mart rejimi için bir başka sürpriz oluşturdu.[8] Bir süre ideolojisini arayan ve 1972 Mayıs'ında üst yönetimini değiştirerek belirgin bir biçimde «ortanın solu» çizgisini benimseyen CHP, oyların % 33,3'ünü alarak seçimden en çok destek gören parti olarak çıktı. Mutlak çoğunluğu sağlayamayan CHP'nin lideri Bülent Ecevit, 1969'daki Odalar Birliği liderlik mücadelesinin baş kahramanı olan Necmettin Erbakan'ın yönettiği Milli Selâmet Partisi (MSP) ile bir koalisyon kurdu.[9] Bu ittifak, laikliğe sımsıkı bağlı ve Avrupa türü bir sosyal demokrasinin savunucusu olan bir partiyle, din iktidarını destekleyen ve siyasi yelpazenin sağ ucunda yer alan bir partiyi yanyana getiriyordu. Batı'nın iktisadi ve kültürel hakimiyetine ve büyük sermayeye karşı tavırları gibi bazı öğeleri paylaşmakla birlikte, daha ziyade partilerin pragmatik — hatta oportünist — kaygılarına dayanan böyle bir işbirliğinin başarısız olması kaçınılmazdı.

Erbakan, yeni mevkiinin tüm yetkilerini partisinin ve kendi siyasi kariyerinin menfaatleri doğrultusunda kullandı. Gerçekten de

8. Resmi seçim sonuçları için bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, **14 Ekim 1973 Milletvekili Seçimi Sonuçları** (Ankara : Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Basımevi, 1974); seçim sonuçlarının tahlili için bkz. Jacob M. Landau, Ergun Özbudun ve Frank Tachau (der.), **Electoral Politics in the Middle East : Issues, Voters and Elites** (Londra : Croom Helm Ltd. ve Stanford, California : Hoover Institution Press, 1980).

9. Kurulan kabine, 18 CHP'li ve 7 MSP'li bakandan oluşuyordu. Ecevit Başbakan, Erbakan ise Başbakan yardımcısı oldu. Hükümet 7 Şubat 1974'te güven oyu aldı.

koalisyon ortakları genellikle birbirlerinden bağımsız hareket ediyor, birbirleriyle sık sık çelişkiye düşüyorlardı. Örneğin 1974 affına ilişkin tartışmalar bu durumun iyi bir göstergesidir: Erbakan, 12 Mart dönemi siyasi tutuklularının affına karşı çıkarken, Ecevit'in af talebi ancak Anayasa Mahkemesi'nin desteği ile gerçekleşebiliyordu. 15 Temmuz 1974'de Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios, Atina cuntasının desteğiyle düşürüldü ve beş gün sonra Türk askerleri adaya çıkartma yaptı; bu kararda da Erbakan'ın ısrarının önemli rol oynadığı söylenmektedir. Kıbrıs müdahalesinin kendisine sağladığı halk desteğinden umutlanan Ecevit, iç çatışmalardan kurtulamayan koalisyonu dağıtarak tek başına iktidar olmayı denemek için 18 Eylül'de istifa etti. Böylece Aralığa kadar sürecek, ve sonunda Demirel'in dört sağ partiden — AP, MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi — oluşan koalisyonu oluşturması ile sonuçlanan hükümet krizi başlamış oldu. Bu yeni koalisyonun bir süre sonra Milliyetçi Cephe (MC) diye adlandırılması, tarihte bu adın çağrıştırdıkları ile hükümetin icraatı ve izlediği politika da dikkate alınacak olursa, hiç de tesadüfi değildir.

Burjuvazinin önemli bir kesimi, CHP-MSP koalisyonuna, fazla solda olduğu gerekçesiyle kuvvetle karşı çıkmıştı. Gerçekten bu hükümetin programında devletçi ve reformcu bir hava olmasına rağmen, bu karşı çıkışın birçok başka nedenleri daha vardı. MSP şiddetli biçimde Batı ve büyük sermaye aleyhtarı görünümünde, Batıyla sıkı iktisadi ilişkilerin sorgulanamadığı Türkiye'nin geleneksel dış siyasetini Arap dünyasına doğru yönlendirmek gayretindeydi. Bu eğilim, CHP içindeki bazı Üçüncü Dünya'cı kesimlerce de tasvip edilmekte ve ilgi görmekteydi. Batı'ya kredi, teknoloji ve enerji bağımlılığı içindeki çağdaşlaşmış şehir burjuvazisinin bu tür bir görüş yakınlaşmasını ne kadar kaygıyla karşılayacağını tahmin etmek güç değildir. Öte yandan MSP, elindeki Bakanlıkları parti üyeleriyle doldurmuş, özellikle Ticaret ve Sanayi Bakanlıklarını sürekli bürokratik engelleme tehditleriyle düpedüz haraç kesmek için kullanmaktaydı. Erbakan, birçoğu hayali inşaat projelerinin temel atma törenleri arasında mekik dokurken, kimi sanayiciler ve iş adamları hükümetten en sıradan bir izin koparabilmek için MSP kadroları ile pazarlık yapmak zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla, burjuvazinin önemli bir bölümü, Ecevit düşüp güvenilir müttefikleri Demirel iktidara dönünce rahat bir nefes aldı.

Ne var ki Demirel'in yeni hükümetteki varlığı ne MSP'nin, ne de yeni ortak MHP'nin faaliyetini engelleyebildi. Aksine, koalisyonu ayakta tutan nazik denge, küçük «anahtar» partilere, kendi siyasi hedeflerini gerçekleştirebilmek için gereksindikleri pazarlık gücünü sağlamıştı. Bu partilerin liderleri başbakan yardımcısı oldukları gibi, bakanlıklar da parlamentodaki güçlerine göre değil, tek varlık nedeni CHP'yi iktidardan uzak tutmak olan bu hükümete katılmanın mükâfatı olarak dağıtıldı. Nitekim bu yüzden MSP, Adalet,

İçişleri, Bayındırlık ve Sanayi Bakanlığı gibi önemli bakanlıklar dahil olmak üzere sekiz, MHP ise mecliste sadece üç üyesi olmasına rağmen iki bakanlık elde ettiler.

MSP, CHP ile koalisyonunda olduğu gibi, MC sırasında da oportünist ve taviz vermez tavrını sürdürdü. Hükûmet içinde bir hükûmet gibi, tamamen bağımsız ve çokluk diğer koalisyon üyelerinin aleyhine hareket ederek görülmemiş biçimde siyaseti kendi çıkarlarına alet etti. Ellerindeki önemli bakanlıklar ve kilit konumlar yoluyla MSP'nin bir dizi icraatı, uzun dönemde ülke ekonomisini tahrip edecek kalıcılıkta oldu. Fakat daha da önemlisi, MHP'nin kararlı bir biçimde devletin — ordu ve polis dahil olmak üzere — her kesimine sızma ve yerleşme politikası oldu. Sadece elindeki iki bakanlıkla yetinmeyip, aşırı Sağ'a yakın olan AP'li Ali Naili Erdem'in başında bulunduğu Milli Eğitim Bakanlığını da tamamen kontrollarına aldılar. Kuruluşundan beri bu parti klâsik neo-faşist tarzda çalışmaktaydı; hükûmet göz yumdukça, ve hattâ zaman zaman Sol'dan geleceği varsayılan tehlikeye, ve özellikle CHP'ye karşı destekledikçe, bu partinin silâhlı komandoları terör eylemlerini arttırdılar.

Bu dönemin en tayin edici özelliği, hükûmet bürokrasisinin aşırı Sağ'ın kadroları tarafından tamamen gasp edilmesi idi. «Binlerce yeni iş yaratıldı, ki değişiklikler sadece üst kademelerle sınırlı olmayıp, hattâ polisi ve güvenlik kuvvetlerini de kapsıyordu — aksine bunlar esas hedef idiler. 1974-80 boyunca Valiler ve kamu iktisadî kuruluşları müdürleri arasında yapılan değişiklikler, 1962-74 dönemi ile karşılaştırıldığında iki katı artmıştı.»[10] Bu uygulamaların sonucu haliyle çok kalıcı ve derin oldu. Hükûmet bürokrasisi siyasî kavgaların içine çekildikçe, bir zamanların istikrarlı ve «tarafsız» devlet aygıtı 1970'ler sonuna damgasını vuran mutabakat yokluğu tarafından darmadağın edildi. Bir bakıma 1908'de başlayan süreç, burjuvazinin iktidar araçlarını tamamen ele geçirmesiyle sonuçlandı.

Siyasî terör, MC döneminde iyice artarak, siyasî cinayet kurbanları 1975'de 35 iken, 1976'da 108'e, 1977'de de 319'a yükseldi.[11] Her ne kadar bu sayılar daha sonraki yıllardakilerle karşılaştırılamayacak kadar düşük ise de, zaten iktisadî bunalım içinde olan toplumu

10. Clement H. Dodd, **The Crisis of Turkish Democracy** (Beverley, North Humberside: The Eothen Press, 1983), s. 40. Zikredilen verilerin kaynağı: Metin Heper, «Bureaucrats Politicians and Officers in Turkey: Dilemmas of a New Political Paradigm» (Colloquium of Continuity and Change in Turkey, University of Pennsylania, 16-17 Nisan 1982'de sunulmuş tebliğ). Bu, çalışma, Ahmet Evin (der.), **Modern Turkey: Continuity and Change** (Opladen: Leske Verlag & Budrich GmbH, 1984), s. 64-68 içinde yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. Metin Heper, «Recent Instability in Turkish Politics: End of a Moriocentrist Policy?» **International Journal of Turkish**, 1, no. 1 (Kış 1979-80), s. 102-13.

11. Ruşen Keleş ve Artun Ünsal, **Kent ve Siyasal Şiddet** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 35.

o dönemde sarsmaya yetti. 1 Mayıs 1977'de İstanbul büyük bir katliama sahne oldu. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) Taksim Meydanı'nda düzenlediği gösteriye katılan yüzbinlerce kişiye binaların üzerinden ateş açıldı ve 32 kişinin ölümüne sebebiyet verildi. Nihayet, kamuoyunda artan hoşnutsuzluk kendini 5 Haziran 1977 seçimlerinde gösterdi: CHP oyların %41.4'ü ile 1950' den bu yana aldığı en yüksek oy oranını sağladı. Adalet Partisi de oy oranını %36.9'a arttırırken, Demokratik Parti neredeyse tamamen yok oldu. MSP yüzde yarım oy oranı kaybına uğrarken, MHP oy oranını %5.4'e yükselterek iki katına çıkarmış oldu.[12] Hatırı sayılır seçim üstünlüğüne rağmen CHP yine mutlak çoğunluğu sağlayamadı. Ecevit'in azınlık hükümeti kurma girişimleri başarısız kaldı: devletin her kademesinde geliştirdikleri Sağ kadrolaşmaya ciddi bir tehlike olarak görüldüğünden Ecevit'e bu partilerce kıyasıya karşı çıkıldı. Dolayısıyla, İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti, AP, MSP ve MHP koalisyonu şeklinde oluşturularak 21 Temmuz'da göreve başladı. Bu kez 5 bakanlık elde eden MHP'nin artan gücü, iktidarını korumak azmindeki Demirel'in aşırı Sağ'a giderek artan bağımlılığını kanıtlıyordu. Artan şiddet ve çöken ekonominin damgasını vurduğu karışıklık dönemi, AP'den ayrılan milletvekillerinin güven oylamasında olumsuz oy kullanarak kullanarak hükümeti yıl sonunda düşürmelerine kadar sürdü.

Sıra bir kez daha Ecevit'e gelmişti: CHP'nin 5 Ocak 1978'de bağımsızlarla birlikte oluşturduğu yeni koalisyonla tekrar başbakanlığı üstlendi. Aşırı Sağ şiddetle saldırdı, silâhlı çatışmalar ve siyasi cinayetler kısa zamanda iç savaş boyutlarına erişti. 1978'de 1095, 1979'da ise 1362 kişi siyasi nedenlerle öldürüldü.[13] Aralık 1978'deki Kahramanmaraş olayları ise, MHP'nin provokasyonu ile başlayarak üç gün içinde 100'den fazla ölümle sonuçlandı. Giderek artan sayıda Sol ve Sağ grupları birbirleriyle çatışırken, bir yandan devlet yetkesi zayıflıyor, diğer yandan halkın güveni yok oluyordu. Hükümet de kendi hesabına, bir yandan seçim tabanının ve halkçı ideolojisinin gereksinimlerini, diğer yandan ise büyük sermayenin ve uluslararası finans kuruluşlarının taleplerini dengeleyen uyumlu bir iktisat politikası izleyemiyordu. Hükümetin bağımsız desteği yok olmaya yüz tuttuğunda, zaten sayıca küçük olan meclisteki çoğunluğu da tehlikeye girdi. CHP'nin 14 Ekim 1979 seçimlerindeki yenilgisinin ardından hükümet derhal istifa etti.

---

12. Devlet İstatistik Enstitüsü, **Milletvekili Genel ve Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Üçtebir Yenileme Seçimi Sonuçları — 5 Haziran 1977** (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1977).
13. Keleş ve Ünsal, **Kent ve Siyasal Şiddet**, s. 35. *Çoğunlukla gazete yazılarına* dayanan verilerinin güvenilmezliğini vurgularken yazarlar, 1975-79 döneminde siyasi cinayet kurbanlarının %30,6'sının sağcı, %69,4'ünün ise solcu olduğunu belirtiyorlar. (a.g.e., s. 87.)

Demirel'in deyimi ile, seçim sonuçları AP için bir güven oyu sayılmasa da, kesinlikle CHP için bir güvensizlik oyu niteliğindeydi. Nitekim, 12 Kasım'da Demirel bir azınlık hükûmeti kurarak, 1973'de sona eren askeri rejimden bu yana üçüncü kez başbakanlığa getirildi. 27 Aralık'da Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren, olağan ziyareti sırasında «Silâhlı Kuvvetlerin Görüşleri» başlıklı bir metni Cumhurbaşkanına iletti. Metne giriş niteliğindeki mektupta ise siyasi partilerin «anarşi, terör ve bölücülük» karşısında birleşmeleri istenmekteydi. Bu metin, 12 Eylül 1980 askeri darbesi öncesindeki bir kaç ikazdan sadece biri idi.

Her ne kadar Demirel'in yeni hükûmeti, sağcı baskıcılıkla yakından ilişikli isimleri dışlayarak uzlaşmacı bir tavır takındı ise de, yönetimin her kademesinden memurları sol görüşlü oldukları gerekçesiyle tasfiye politikası yürüttü. Sol ise özdeşleştirilen bir çok mevki yok edildi, örneğin Yerel Yönetimler Bakanlığı gibi; 67 validen 56'sı, ve 44 önemli merkezin emniyet müdürleri görevlerinden alındı. Ayrıca, birçok kamu iktisadi teşekkülü müdürü ile Devlet Planlama Teşkilâtı ve Devlet İstatistik Enstitüsü gibi kuruluşların, hattâ Devlet Tiyatro ve Balesi'nin yöneticileri de görevlerinden uzaklaştırılarak, yerlerine aşırı Sağ kesimlerle ilişkileri bilinen kişiler yerleştirildi. Hükûmet birçok meslek kuruluşunu kapatıp yöneticilerini gözaltına aldırırken, öğretmenler, polisler ve memurlar hakkında yoğun soruşturmalar başlattı. Bu girişimler direnişle karşılaşırken, ülke çapında gösteriler de artmaya başladı. Ege'deki Tariş tesislerindeki ayaklanma ve çatışma da bu döneme rastlar.

Meclis içinde de muhalefet artarken, CHP ve MSP hükûmetin bir dizi girişimine karşı işbirliği yapmağa başladılar. Hattâ bu partilerin çabasıyla Dışişleri Bakanı görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Siyasi kutuplaşma, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görevinin Nisan'da sona ermesi ve yeni cumhurbaşkanı seçimindeki çıkmazla daha bir su yüzüne çıktı.

1980 yazı içinde siyasi cinayetlerde gözlemlenen artış, terörü yeni boyutlara vardırdı: MHP'nden eski bakan Gün Sazak, eski başbakanlardan Nihat Erim, DİSK genel başkanı Kemal Türkler ve bir çok öğretim görevlisi, gazeteci v.b. bu dönemde öldürülenler arasında idi. Siyasi katliam kurbanlarının sayısı Haziran'da günde ortalama 10, Temmuz'da 15, ve Ağustos'da 20'yi aştı.[14]

İçinden çıkılmaz ortam halkın bir bölümünü askeri darbeyi bekler hale getirdiği sırada, 12 Eylül 1980'de ordu yönetime el koydu.[15]

---

14. Tuğrul Artunkal, «Chronologie», Les Temps Modernes, no. 456-57 (Temmuz-Ağustos 1984), s. 35.

15. Darbenin ve ona varan sürecin ilginç bir anlatımı için bkz. Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat 04:00 (İstanbul: Karacan Yayınları, 1984). Darbe hakkında İngilizce eserlerin sayısı şimdiye dek mahdut olmuş, yazılanların çözümlemeleri oldukça kısıtlı kalmıştır. Bunların arasında Kemal H.

General Evren darbeyi takip eden ilk demecinde önceki dönemin dökümünü şöyle yaptı: «Son iki yıl içinde, terör sonucu 5241 kişi ölmüş, 14.512 kişi ise yaralanmıştır. Sakarya Savaşı'ndaki şehit sayısı ise 5713, yaralı sayısı 18.480'dir. Bu basit karşılaştırma bile Türkiye'de insanî duyguları hiçe sayan bir gizli savaşın devam ettiğini göstermeye yeter.» [16] Evren, halkı düzene ve dayanışmaya çağırırken, ordu da yedi ay içinde 122.609 kişiyi gözaltına alarak onu destekliyordu.[17] Böylece Türkiye tarihinde yeni bir dönem başlıyor, 1961 Anayasası ile kurulan siyasî yapıdan pek farklı bir yapının yasal ve kurumsal temelleri atılıyordu.

1980 ve Sonrası

Henüz 1980 ile başlayan rejimin kapsamlı bir değerlendirmesine girişmek için bir hayli erken. Dönemin açıklığa kavuşmayan bir çok yanları olduğu gibi, elde yeterince bilgi ve veri olduğu da söylenemez. Bu bölümde çok kısaca dönemin kimi özelliklerine değinilecektir.

Darbe üst düzey komutanlarınca gerçekleştirildi: Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Nejat Tümer'den oluşan Milli Güvenlik Konseyi 21 Eylül'de, önceki aya kadar Deniz Kuvvetleri Komutanı olan emekli Amiral Bülent Ulusu'nun başbakanlığında yeni bir kabine kuruldu. Hükümetteki bakanların çoğunluğu sivil olmakla birlikte, önemli sayıda emekli subaya da görev verilmişti. 1981 içinde de tek tek seçilip atanan 160 kişiden oluşan bir Kurucu Meclis oluşturuldu.

Siyasî plânda, yeni rejimin ilk hedefi tedhişçiliği durdurmaktı. Darbe öncesi iki yıl boyunca da ordunun sıkıyönetim nedeniyle asa-

---

Karpat, «Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics and the Third Military Intervention,» **International Journal of Turkish Studies**, 2, no. 1 (Bahar-Yaz 1981), s. 1-43; Dodd, **Crisis of Turkish Democracy**; ve Lucille W. Pevsner, **Turkey's Political Crisis: Background, Perspectives, Prospects** (The Washington Papers, 12, no. 10) (New York: Praeger Publishers; Washington, D.C.: Center for Strategic and International Studies, Georgetown University, 1984) sayılabilir. Çok daha iyi bir özet için bkz. Feroz Ahmad, «Military Intervention and the Crisis in Turkey,» **MERIP Reports**, 93 (Ocak 1981), s. 5-24.

16. 12 Eylül 1980'de radyo ve televizyonda yayınlanan bir demeçten. (**Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in 12 Eylül 1980'den Sonra Yaptığı Konuşmalar: 12 Eylül 1980-12 Haziran 1981** (Resmî yayın; yer, tarih ve kurum yok), s. 11.)
17. Resmî veriler, yayınlayan **The New York Times**, 4 Mayıs 1981, zikr. United States Helsinki Watch Committee, **Human Rights in Turkey's «Transition to Democracy»** (New York: Helsinki Watch Committee, 1983), s. 10.

yişten sorumlu konumda olduğu hatırlanırsa bu alandaki başarısı[18] ilgi çekicidir. Bir diğer uzun dönem hedef ise kitlelerin siyasetten uzaklaştırılmasıydı[19]: Bütün siyasi partiler, dernekler meslek kuruluşları kapatıldı; 18.000 memurun işten atılmasıyla sonuçlanan kitlesel bir tasfiyeye girişildi;[20] grevler yasaklandı, iş uyuşmazlıkları hakemler kurulu kararına bağlandı. DİSK, Türkiye Barış Derneği, MHP, MSP, birçok sol ve Kürt örgütünün yöneticilerinin yargılandığı sayısız dava açıldı. Asayiş kampanyasıyla birlikte artan işkence ve insan haklarının ihlâli, Uluslararası Af Örgütü, Helsinki Watch Committee gibi kuruluşlarca belgelenmiştir.

Halkın siyasi katılımını kısıtlayan, yetkeyi merkezileştirmeyi amaçlayan birçok yasal ve kurumsal düzenleme uygulamaya konduu. Üniversitelerin eğitim ve yönetsel faaliyetlerini denetleyen yeni Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK)[21] ile birlikte sıkıyönetim veyahut YÖK tarafından görevden alınan veya istifa etmek zorunda bırakılan öğretim üyesi sayısının 2000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlükleri ciddi biçimde kısıtlayan yeni bir anayasa hazırlanarak 7 Kasım 1982'de referanduma sunuldu. Anayasanın kabulü ya da teröre dönüş ikilemiyle karşı karşıya bırakılan toplumun resmi rakamlara göre yüzde 91,4'ü kabul oyu verdi.[22] Anayasanın bir geçici maddesi referandumda kabulü halinde Milli Güvenlik Konseyi ve Devlet Başkanının Cumhurbaşkanı olması ve bu görevi yedi yıl süreyle yerine getirmesini öngörmekteydi. Dolayısıyla, Anayasa'nın referandumda kabulü ile Kenan Evren doğrudan cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiş oldu.

Genel seçimler ise 6 Kasım 1983'de yapıldı. 24 Nisan'da bir çok yeni partinin kurulması ile seçimlere kadar geçen süre içinde siyasi hayat kısmen canlanmıştı. Önceki dönemlerin yasaklı politikacılarının yanısıra, ordu yeni kurulan on iki partiyi de onaylamadı ve sadece üç partinin seçimlere katılmasına izin verildi. Buna rağmen,

---

18. Örneğin 1980, yılında 12 Eylül'den önce 1928, sonra ise sadece 278 siyasi cinayet vukubulmasının kanıtladığı üzere. (Keleş ve Ünsal, **Kent ve Siyasal Şiddet**, s. 35.) Darbeyi takip eden iki yıl içerisinde siyasal cinayet kurbanlarının toplam sayısı 572'dir. (Dodd, **Crisis of Turkish Democracy**, s. 45.)
19. Bu açıdan, 27 Mayıs 1960'tan sonra sürdürülen politikadan kesin olarak ayrılır ve daha ziyade 12 Mart 1971 darbesinin başaramadığını gerçekleştirmeğe çalışmıştır. Gerçekten de 1960 iktidarının 1960 iktidarını reddedişi, «Hürriyet ve Anayasa Bayramı» olarak bilinen ve 27 Mayıs darbesinin yıldönümünü kutlayan milli bayramın kaldırılmasıyla simgelenmiştir. Bu nokta, Türk ordusunu Sultan İkinci Mahmud reformlarından bu yana hiç değişmemiş olan bir duragan kurum olarak görenlerin hatasını vurgulaması bakımından önemlidir.
20. **Hürriyet**, 6 Ocak 1982.
21. 4 Kasım 1981 tarihli ve 2547 sayılı yüksek öğretim yasası; **Resmi Gazete**, no. 17506 (6 Kasım 1981).
22. Metin için bkz. **Resmi Gazete**, No. 17841 (20 Ekim 1982). Kısmi bir çeviri için bkz. Dodd, **Crisis of Turkish Democracy**, s. 96-130.

bu partiler arasında ordudan göreli olarak en bağımsız sayılan Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) %45,2 oy alarak seçimleri kazandı. Halkçı Parti (HP) %30,5 ile ikinci, ordunun desteklediği Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ise ancak %23,3 ile üçüncü sırada yer alabildi. Ayrıca, yeni hazırlanan seçim yasasının küçük partilerin mecliste temsilini kısıtlayan hükümleri bu sonuçları daha da çarpıtarak ANAP'ne 211, MDP'ne ise ancak 71 milletvekilliği sağladı.[23] Özal'a Aralık'ta başbakanlık görevi verildi; elinizdeki makale yazıldığı sırada görevine devam etmekteydi.

CHP'nin ve AP'nin siyasi mirası üzerine kurulan Sosyal Demokrasi partisi (SODEP) ve Doğru Yol Partisi'nin (DYP) 25 Mart 1984'de yapılan yerel seçimlere katılmasına izin verildi. Bu partilerin seçimlere katılmasından beklenen belki ANAP'ın desteğini zayıflatmalarıydı ama, esas zarar gören partiler HP ve MDP oldu: HP'nin oy desteği %8,9'a MDP'ninki ise %6,9'a düşerken, ANAP %41,5, SODEP %23,6 ve DYP %13,3 oy oranı sağladı.[24] Darbe öncesinin iki partili siyasal düzeni bir bakıma yeniden belirdi, ve SODEP ile HP geleneksel ortanın solu tabanını edinirken (yüzde 30 dolaylarındaki destekle) ANAP ve DYP de ortanın sağını temsil etmekteydiler.

İktisat cephesinde de, 12 Eylül sonrasının politikaları, hakim sınıfların konumları bağlamında önceki yılların iktisadî eğilimlerini pekiştirecek nitelikteydi. 1970'lerin başında, kısmen dünya pazarındaki genişleme yüzünden ihracatta bir artma gözlemlenmiş, yurt dışından gönderilen işçi dövizlerindeki patlama yaklaşan döviz krizinin ertelenmesine yardım etmişti. Bir bakıma 1970'lerin ilk yarısı, sürekli bunalım ekonomisine bir geçiş süreci olarak da görülebilir. Özellikle 1977'den sonra sermaye, ithal ikamesi ve iç pazar bazında tanımlanmış sermaye birikimi tarzı ile kendini yeniden üretemez duruma düştü.[25] Demirel hükümetinin en kayda değer icraatı 24 Ocak 1980'de ilân edilen bir iktisadî önlemler paketi oldu ama, bu önlemleri uygulamak için gerekli olan siyasi güce sahip değildi. 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal, darbeden sonra Ulusu hü-

23. 1983 seçimlerinin tahlili için bkz. Şirin Tekeli, «Les facteurs de continuite et de discontinuite concernant le vote: considérations sur les élections du 6 novembre 1983 en Turquie,» Équipe de Recherche sur la Turquie, Centre d'Études et de Recherches Internationales, Foundation Nationale des Sciences Politiques, **Bulletin de Liaison**, 2 (Mayıs 1985), s. 35-50; Ayrıca Feroz Ahmad, «The Turkish Elections of 1983,» **MERIP Reports**, 122 (Mart-Nisan 1984), s. 3-11.

24. A.g.e., s. 40. Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, «Local Elections Set Turkey's Political Configuration,» **MERIP Reports**, 124 (Haziran 1984), s. 27.

25. Sabit 1976 fiatlarıyla yatırımlar 1971'de 71 milyardan önce 1975'te 126,3 milyara, 1976'da 142,2 milyara, ve 1977'de 152,3 milyara yükseldi; sonra da 1978'de 152,1 milyar'a, 1979'da 147,5 milyara, ve 1980'de 132,0 milyara düştü (Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, s. 272.)

kümetinde başbakan yardımcılığına getirilerek, söz konusu iktisat politikasını uygulamak üzere gereken tüm yetki ve desteğe kavuştu.

Bu paketle getirilen değişiklikler bir hayli radikaldi. Örneğin, yapısal açmazları yüzünden çalışamaz hale gelmiş ithal ikamesine dayalı strateji terkediliyor ve iktisadi bunalıma çözüm ve kalkınma stratejisi olarak ihraç özendirmesi modeli benimseniyordu. Sektörel tercihler de değişiyor, petro-kimya ve demir çelik yerine, emek yoğun ve yerli hammadde ağırlıklı sektörler özendiriliyor, özellikle turizmin geliştirilmesi önem kazanıyordu.[26] 1980 rejimi, büyük sermayenin desteklediği bu tür tercihleri ve politikaları açıkca benimsedi. İş adamı Rahmi Koç'un söyledikleri, durumu açık sözlülükle dile getirmesi bakımından aktarmaya değer: «12 Eylül harekâtından önce herşeyi demokratik bir sistem altında yapmak zorundaydık. Bu da karar almak, yasa ya da yönetmelik çıkarmak için aylar geçmesini gerektiriyordu. Yani herşey güç ve uzun zaman içinde gerçekleşebiliyor, herşeye politik açıdan bakılıyordu. Ekonomik yaklaşım hep arkadan geliyordu. Askeri yönetim altında fark, alınan kararların parlâmentodan geçmesi gibi bir zorunluluk olmadığından çok hızlı hareket edebiliyor ve üstelik askeri yönetim yanlış yapsa bile bunu kısa sürede düzeltebiliyor. En önemlisiyse tüm bu işlemler yapılırken politik yaklaşımlar söz konusu olmuyor. Çünki askeri yönetimin parlâmentoda sandalye kaybı ya da seçmen kaybı diye bir kaygısı yok.» [27]

24 Ocak kararlarının uygulamaya konulmasıyla, çeşitli teşvik, kredi ve vergi indirimlerinin büyük sermaye birimlerine dönük kullanılması, sermayenin doğal merkezileşme ve yoğunlaşma sürecini hızlandırdı. Bu da, büyük sermaye birimlerinin kontrol ettikleri şirket sayısını, sermaye miktarını ve sektörel yaygınlığını arttırmalarına yol açtı. Artan bir hızla yeni iktisadi ortama yenik düşen küçük şirketler satın alınıyor, hatta olası satıcıları cezbedebilmek için gazetelere ilânlar veriliyordu.[28] Bu durumun boyutlarını aksettirmesi bakımından, kurumsal yapısı ile sermayenin merkezileşmesine en uygun şirket tipi olan anonim şirketlerin gelişimine bakmak yararlıdır: Bu şirketlerin net sermaye artışı içindeki payları 1965'de %67'den, 1972'de %88'e, ve nihayet 1978'de %90,6'ya yükselirken,[29] 1980-81 döneminde yeni kurulan şirketler arasında anonim şirketler,

26. Dünya Bankası'nın tanınmış danışmanlarından birinin bu bakış açısından yazılmış bir yazısı için bkz. Bela Balassa, «Policies for Stable Economic Growth in Turkey» (Seminar on the Role of the Exchange Rate in Shaping an Outward-Oriented Economy, İstanbul, 20-21 Temmuz 1979'da sunulmuş tebliğ), (Eylül 1979 tarihli teksir), s. 34-36.
27. Zikr. M. Sönmez, **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: II, 1980 Sonbaharından 1982'ye** (İstanbul: Belge Yayınları, 1982), s. 90-91.
28. A.g.e., s. 108-28.
29. Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, s. 421.

sermaye büyümesinde % 223,7 ile başta geliyordu.[30] 1980-83 boyunca, 117 şirkete sahip Koç Holding'in 1980 sabit fiyatlarıyla geliri 163,7 milyardan 407 milyara, 90 şirketli Sabancı Holding'in geliri 184,8 milyardan 308 milyara, ve 50 şirketli Çukurova Holding'in geliri 88,2 milyardan 203 milyara yükselmiştir[31] ki, bu artışlar giderek önemleri artan büyük holdingler devrine iyice geçildiğine ilişkin bir gösterge olarak yorumlanmalıdır. Sanayiide gözlemlenen bu gelişmelere benzer gelişmeler, özelleştirmeler, holdinglerin artan egemenliği, finans ve bankacılık sektörlerinde de gözlemlendi. 1980'e gelindiğinde, «yedi büyük bankanın özkaynaklarının toplamı, bankacılık sisteminin toplam özkaynaklarının % 16'sı olmasına karşın, dağıttıkları kredilerin toplamı, toplam kredilerin % 36'sını oluşturmakta, yedi banka toplam mevduatların ise % 60'ını toplamaktadır.»[32]

Daha önce belirtildiği üzere, 24 Ocak kararlarının siyasi boyutları da bir hayli önemlidir. Söz konusu iktisat politikalarının Türkiye'de uygulanışı yeni ise de, benzer politikaların diğer üçüncü dünya ülkelerinde uygulanışının kaçınılmaz olarak demokrasinin askıya alınmasına, veyahut yok edilmesine yol açtığı bilinmektedir. Başlıca hedefleri, sermayenin kendini değişen toplumsal koşullara uyarlayarak, yeniden üretimini alabildiğince aksamadan yürütebilecek bir yeniden yapılanmayı gerçekleştirebilmesidir. Fakat bilindiği gibi bu yapılanma süreci, hem sermaye emek çelişkisini, hem de sermaye grupları arası çelişkileri, gerek ulusal, gerekse uluslararası plânda içermektedir. Türkiye'de 12 Eylül 1980'den beri hızla yaşanan geniş kapsamlı siyasi, kurumsal ve hukuki yeniden yapılanmalar bu çelişkili sürecin izlerini taşımaktadır. Paradoksal olarak bizatihi bu gelişmeler, dönemin miyadını doldurduğunu sezdirdiğinden, son tahlilde ileriye dönük iyimser beklentileri olası kılmaktadır.

Geleceğin Getirecekleri

1930 yılında Mustafa Kemal Atatürk, mecliste muhalefetin yokluğundan iyice rahatsız olarak yakın arkadaşı Fethi Bey'den (Okyar) muhalif bir parti kurmasını ister. Haliyle bu parti, «sadık muhalefet» edecek, yapıcı eleştiriler üretecek, Atatürk'ün CHP hükümetinin iktidarına boyun eğecek, olsa olsa yeri geldikçe bu iktidarın mutlak yetkesini denetleyecekti.

Bilindiği gibi deneyim başarısızlıkla sonuçlandı. Okyar'ın Serbest Cumhuriyet Fırkası kısa sürede hükümetten hoşnut olmayan,

30. Sönmez, **Türkiye Ekonomisinde Bunalım**, s. 110.
31. Behçet Toprak ve Ali Saffet, «Gift Package», **New Statesman** (10 Ağustos 1984), s. 16.
32. M. Sönmez, **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: I, 24 Ocak Kararları ve Sonrası** (İstanbul: Belge Yayınları, 1980), s. 75.

batılılaşma ve laikleşme çabalarına karşı olan siyasi ve dinci tutucu unsurlarla, artan devlet müdahaleciliğine karşı özel sermayenin öncüllüğünü savunan iktisadi liberallerin platformu haline geldi. Haliyle ortaya çıkan bu beklenmedik durum hükûmetin umduğu olmadığından hemen serbest Fırka'yı kapatarak Tek Parti düzenini bir on yıl daha herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan sürdürmeyi seçti.

1940'ların ortasına gelindiğinde, hem yurt içinden hem de dışından duyulan baskılar sonucu hükûmet tekrar kendi kadrolarından çıkacak bir muhalefetin örgütlenmesine izin verdi. Ancak Demokrat Parti, hükûmetin bu partiyi yeterince milliyetçi olmamakla *ve hainlikle suçlayan propagandasına rağmen,* 1950 seçimlerinde oyların çoğunluğunu alarak CHP iktidarına son verdi. Seçimlerin iptal edilmeyip, Demokrat Parti'nin kapatılmaması, Çok Partili döneme geçişi hazırlayan iç ve dış baskıların yoğunluğu kadar Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün uzak görüşlülüğü sayesinde olmuştur.

6 Kasım 1983 seçimleri, bir bakıma, demokrasiyi devletin vesayeti altında tutma çabasının yeni bir yenilgisidir. Başa güreşecek birçok partinin ortadan kaldırılmasına, birçok adayın yasaklanmasına, ve Kenan Evren'in seçimlerden önceki gün oyları yönlendirmeye çalışan demecine rağmen, ordunun desteklediği MDP'nin seçimlerdeki hezimeti önlenemedi. Üç yıl önce, siyasi ve iktisadi kargaşadan çıkabilmek için ordudan medet uman halk, bu kez demokrasiye dönmek arzusundaydı. Türkiye'nin askeri gelenekten nasibini aldığı iddiasına bir ölçüde hak verilebilirse de, artık derin bir demokrasi geleneğinin de var olduğundan şüphe edilmemesi gerekir.

1980 rejiminin yeterince göremediği bir gerçek şudur: ordunun 1980'deki müdahalesinden önceki siyasi akımlar, varolan toplumsal ve iktisadi güçlere cevaben ortaya çıktıklarından, doğrudan bu güçlere yönelinmedikçe, siyasi plânda bu akımların yeniden belirmesi şu ya da bu önlemle engellenemez. Ordu, Türkiye'nin bütün sorunlarının, Atatürkçülük'ten sapmaktan kaynaklandığına inanmaktaydı. Bu sapışın nedenleri ise, muhteris politikacıların çevirdiği dolaplar ile yabancı ideolojilerin yurda sızmasıydı. Sorun böyle saptanınca, toplumsal politika oluşturmak yerine gündeme baskıcı uygulamaların gelmesi kaçınılmazdı. 1983 ve 1984 seçimleri, bu mantığın yanlışlığını çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermiştir.

Türkiye'de «ordunun siyasi hayattaki ağırlığının Türkiye burjuvazisinin siyasi iktidarsızlığı ile sürekli kılındığı» belirtilmiştir.[33] Gerçekten de ordu, bilinçli veya (olasılıkla) bilinçsiz olarak burjuvazi adına müdahalelerde bulunmuştur. Şu ana kadar burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki çelişkinin ikincil rol oynadığı açıktır. Esas mücadele hakim sınıflar ittifakı içinde geçmiştir: burjuvazi ile bürok-

33. Turgut Taylan, «Capital and State in Contemporary Turkey,» **Khamsin**, 11 (1984), s. 41.

rası, şehir ile kır burjuvazisi, örgütlü büyük sermaye ile geleneksel küçük sermaye arasında. Kapitalizmin gelişimi ve kök salması ile birlikte haliyle bu durum değişecektir. Uzun dönemde, ordunun siyasi ağırlığı azalırken, hakim sınıfların hegemonyasını sürdürmek ve korumak için yeni yöntemler ortaya çıkacaktır. 1970'lerin başında sosyal demokrasinin ortaya çıkışını böyle bir sürecin arayışlarından, boyutlarından biri olarak değerlendirmek gerekir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

1. OSMANLI MİRASI/**Taner Timur** 12
   Kemalist Bakış Açısı 19
   Milletler ve Doğu Sorunu 24
   Reformlar ve Batı 30
   Çok Partili Hayata Geçiş 33
   İktisadi Politikalar 36
   Askeri İlişkiler 38

2. TÜRKİYE DEMOKRASİSİNİN EKONOMİ POLİTİĞİ/**Çağlar Keyder** 38
   Osmanlı Geçmişi 42
   Cumhuriyetin Kuruluşu 46
   Kapalı Ekonomi 49
   Korporatizm Çabaları 52
   Savaş Sonrası Gelişmeler 53
   Çok Partili Demokrasi ve Köylüler 57
   Yabancı Sermayesiz Çevresel Gelişme: DP Dönemi 60
   1960 Darbesi 63
   1960'larda Hızlı Büyüme 66
   1971 Muhtırası 67
   Solda Bulanıklık 69
   1973-78: Toplumsal Kargaşa 73
   1970'lerin Sonlarında Türkiye Sermayesi ve Sanayi Yapısı 76

3. TEK PARTİ DÖNEMİ/**Stefanos Yerasimos** 77
   İlkeler: Vatan, Halk, Millet 80
   Toplumsal Sınıflar ve Dış Yardım 87
   İzmir İktisat Kongresi ve Yeni İttifak 89
   Batılılaşma 91
   Parti ve Reformlar 92
   «İlericiler» ve «Liberaller» 95
   Muhalefetin Sonu 99
   Reformlar 103
   Devletçilik 112

4. ÇOK PARTİLİ DÜZENİN KURULUŞU : 1945-71/**Cem Eroğul** 113
   1945-1950: Tek Partiden Çok Partiye 119
   1950-1955: Sınırlı Çok Partili Düzen Denemesi 127
   1955-1960: Tek Parti Diktasına Dönüş Denemesi 133
   1960-1961: Askeri Yönetim 138
   1961-1965: Sivil Yönetime Dönüş 145
   1965-1968: Geniş Çok Partili Düzen Denemesi 151
   1968-1971: Çok Partili Düzenin Çürüme Süreci 151

5. SOL/**Murat Belge (Ahmet Samim)** 159
Kemalist Miras 161
Yeni Solun Yükselişi 167
Fokoculuk mu Proletarya Politikası mı? 173
1970'lerde Solun Anatomisi 178
Acılı Bir Blanço 183

6. AŞIRI MİLLİYETÇİ SAĞ/**Mehmet Ali Ağaoğulları** 189
Aşırı Milliyetçiliğin Doğuşu 190
Aşırı Milliyetçiliğin Arayışları 199
Siyasal Örgütlenme: Milliyetçi Hareket Partisi 212

7. DİNCİ SAĞ/**Binnaz Toprak** 237
İsmaliyet ve Kemalist Reformlar 242
İslamiyet ve Demokrasiye Geçiş 247
Milli Selamet Örneği 249

8. ORDU/**Semih Vaner** 255
Askeri-Siyasi Farklılaşmalar 259
Radikallerin Başarısızlığı, Ilımlıların Uzlaşmacılığı 270
Kuramsal Yeniden Yapılaşma 270

9. TARIMSAL DEĞİŞİM : 1923-70/**Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu** ... 285
Osmanlı Mirası 285
İki Savaş Arası Dönem 287
Savaş Sonrası Dönem 295
Farklılaşma Eğilimleri 307

10. İKTİSADI GELİŞME VE BUNALIM: 1950-1980/**Çağlar Keyder** 310
Tarımda Patlama 312
Siyaset ve Kent Ekonomisi 313
Devlet ve Birikim 316
Döviz Sıkıntısı 318
Bunalım 321

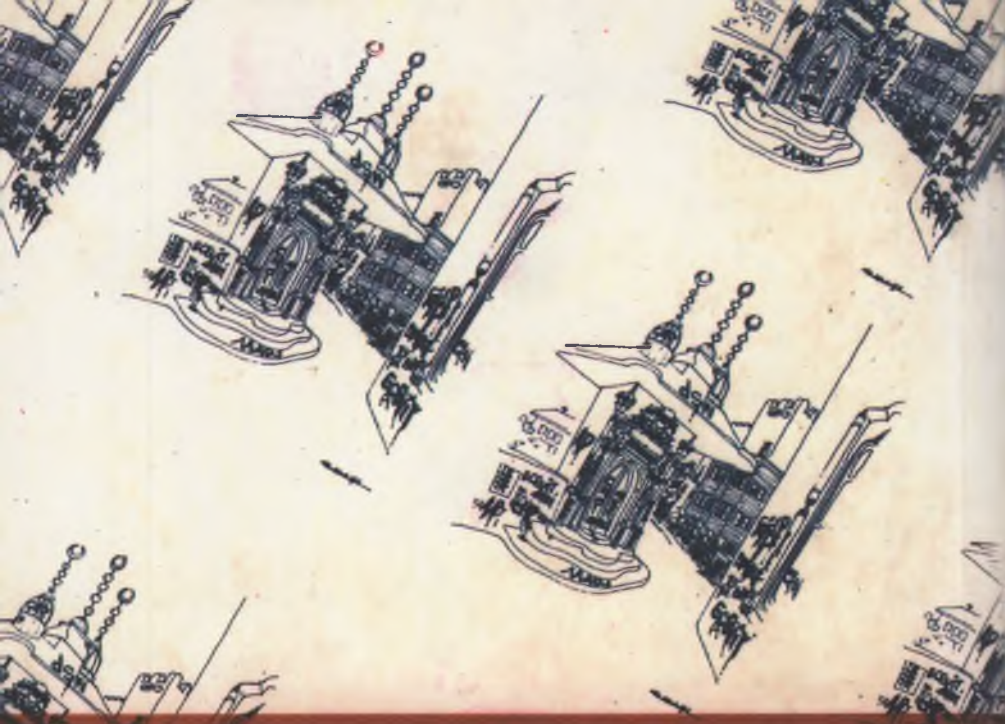
11. ÜCRETLİ EMEK VE SENDİKALAŞMA/**Alpaslan Işıklı** 326
Tarihsel Gelişme 329
Türkiye Sendikalarının Genel Nitelikleri 342

12. ULUSLARARASI BOYUT: TİCARET, YARDIM VE BORÇLANMA/
İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak 354
Yakın Geçmiş 358
İlk Temaslar 360
Birinci Bunalım ve 1958 İstikrar Önlemleri 364
İkinci Bunalım ve 1970 İstikrar Önlemleri 368
Üçüncü Bunalım ve 1977-1980 İstikrar Önlemleri 372

13. SONUÇ/**İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak** 386
Siyasi Gelişmeler: 1971-1980 387
1980 ve Sonrası 394
Geleceğin Getirecekleri 398

SON DÖNEMDEKİ YAYINLAR

Anadolu Bir Komünistin Anıları / Dr. Hayk Acıkgöz
Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü / Henry Morgenthau
De Cive / Thomas Hobbes
Diyalektik İmgelem / Martin Jay
Hapishane Defterleri / Antonio Gramschi
Harput'taki Hayalet / Metin Aktaş
Hemşin Ermenileri / Aliye Alt
Kanlı Öç / Thomas J. Scheff
Küçük Asya'da Hint Avrupa Gezintileri/ Arsen Ceyhan
Silahtarın Bahçeleri / Zabel Yesayan
Totaliter Türkiye Çiftliği / Erol Özkoray
Barışa Tutunmak / Yüksel Genç
Odesa Öyküleri / Izak Babel
İsrail'in Kutsal Terörü / Livia Rokach
Elveda Margarita / Dimitris Hacis
Musa Dağ'da Kırk Gün / Franz Werfel
Pusuda Kin / Saliha Scheinhardt
İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarzı Siyaset:
Türkleştirme / Gülçiçek Günel

... Türkiye'de toplumsal değişim ve kapitalist gelişmeye kapsamlı bir bakış... 1980 darbesi öncesindeki olayların derinlemesine, analitik bir yorumu... Yazarların birçoğu 1980 darbesi sonrası yüzlercesi üniversitelerden atılmış olan öğretim üyelerindendir... İşte bu aydın nesli, Türkiye'deki ciddi akademik çalışmalara ve genelde fikir hayatına damgasını vurmuştur ve kamuoyunu kuvvetli bir biçimde etkilemeye devam etmektedir...

Ömer Karasapan
MERIP Middle East Report, Eylül-Ekim 1989

...Şimdi dokuz yıl sonra geriye bakıldığında, 1980'in Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil ettiği kesindir... Bu kitap, o çalkantılı değişim dönemini hazırlayan yılları anlamak isteyenler için vazgeçilmez bir kaynaktır.

Reşat Kasaba
New Perspectives on Turkey, Güz 1989

BELGE YAYINLARI

ISBN 975-344-361-7